BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

DE NED. BOEK- EN STEENDRUKKERIJ v/h H. L. SMITS,
WESTEINDE 165 's-GRAVENHAGE.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIE,

UITGEGEVEN DOOR HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

DEEL 67.

'S-GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF,
1913.

INHOUD.

Bladzijde.

NOTULEN VAN DE BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN:

NOTULEN

VAN DE

BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

1911—1912.

Deel 67.

BESTUURSVERGADERING
VAN 16 SEPTEMBER 1911.

Aanwezig alle bestuursleden behalve de H.H. Jonker en Speyer, die bericht van verhindering zonden.

De notulen der vergadering van 17 Juni jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Tot gewone leden van het Instituut worden benoemd de H.H. J. P. J. Barth, G. W. Burger, Th. Meister, Mr. W. J. M. Plate, P. A. Pijnappel, P. J. L. van der Stok, Mej. S. de Swart en H. J. Wichers.

De HH. J. ten Hove, J. H. W. van der Miesen, W. J. M. Michielsen, J. W. van Nouhuys en J. J. Verwijk hebben hun wensch te kennen gegeven met het einde des jaars hun lidmaatschap te doen eindigen.

De leden S. van den Berg, Mr. C. A. Bergsma, R. Birckenhauer, R. A. J. van Delden, W. F. van der Hoff, J. Kreemer, Ds. E. Kuylman en J. Tideman gaven kennis van hun veranderd adres.

Voorts is bericht ontvangen van het overlijden der leden J. J. L. Heldring en Mr. J. van Gennep.

Notificatie.

Van den Minister van Koloniën werden d.d. 29 Juni jl. Afd. A[1] n° 27 ter inzage ontvangen de Indische bescheiden betreffende de systematische fotografische opneming van den Boro Boedoer, uit welke stukken blijkt dat deze opneming geheel geëindigd is; dat thans eene nieuwe monografie betreffende dat kunstwerk kan worden samengesteld, en dat de kosten der uitgaaf van die monografie voorloopig op f 49.000 worden geraamd.

Door den Minister werd daarbij de vraag gesteld, in hoever het Koninklijk Instituut aan de uitgaaf der monografie zoude kunnen medewerken.

Overeenkomstig het advies van de Commissie van Bijstand voor het Oudheidkundig onderzoek, en na overleg met de bestuursleden voor zoover die tijdens de vacantie te bereiken waren, heeft de Secretaris namens het Bestuur d.d. 12 Augustus jl. aan den Minister bericht, dat het Bestuur aan de uitgaaf der nieuwe Boroboedoer-monografie gaarne alle medewerking zal verleenen welke binnen zijn bereik ligt.

Den Minister werd derhalve in overweging gegeven, te bepalen dat:

de uitgaaf zal geschieden door het Instituut, met geldelijken steun der Regeering;

tot het verleenen van dien steun jaarlijks het benoodigd bedrag op Hoofdstuk I der Indische begrooting wordt uitgetrokken, met dien verstande dat van de totale som der uitgaven een bedrag van minstens 4000, hoogstens 5000 gulden voor rekening blijft van het Instituut, en

de Regeering ter verspreiding, in binnen- en buitenland, de beschikking erlangt over een nader door Haar te bepalen aantal exemplaren.

Van den Minister is hierop, d.d. 28 Augustus 1911 Afd. A[1] n° 17, ten antwoord ontvangen dat Z. Exc. zich gaarne met de gedane voorstellen vereenigt.

De getroffen regeling wordt door alle bestuursleden goedgekeurd; de Secretaris merkt op, dat omtrent de uitwerking daarvan allicht nog nadere overleggingen met het Departement van Koloniën zullen moeten plaats hebben.

De heer van Vollenhoven vraagt of de tekst der monografie en de onderschriften der platen in twee talen (Nederlandsch en Engelsch) zullen worden gegeven? De Secretaris antwoordt dat zulks, naar hij vermeent, de bedoeling is; hij zal, zoo noodig, deze quaestie nader ter sprake brengen na aankomst hier te lande van den majoor T. van Erp, die de opnemingen enz. heeft verricht en zeker in de werkzaamheden der uitgaaf van nabij zal betrokken zijn.

De Secretaris deelt mede dat, ten behoeve der Koloniale Bibliotheek, van den Staatsraad Mr. Th. L. M. H. Borret ten geschenke is ontvangen eene fraaie verzameling teekeningen en aquarellen betreffende land en volk van Suriname. De teekenaar

is wijlen Mr. A. Borret (geb. te Maastricht, 28 October 1848, overl. te Paramaribo 8 Februari 1888) die eerst lid van het Gerechtshof te Suriname, later vicaris-generaal der R. K. missie in Suriname is geweest.

Voor dit belangrijk geschenk — in portefeuille op standaard — zal den heer Borret de bijzondere dank van het bestuur worden betuigd.

Van den heer J. van Dongen is alsnog ontvangen eene nadere Bijdrage over de Koeboes.

In handen van de HH. van Ophuysen en Juynboll.

Door tusschenkomst van den heer C. H. de Goeje is ontvangen, zoo mogelijk ter opneming in de *Bijdragen*, een opstel van de HH. Penard over Surinaamsch bijgeloof, met afbeeldingen.

In handen van de HH. van Berckel en van Deventer.

De Secretaris deelt mede dat, in overleg met den Uitgever, de handelsprijs van Mr. Bordewijks werk over het Staatsrecht in Curaçao is bepaald op f 4, en dat hij een ex. heeft aangeboden aan den Minister van Koloniën, die d.d. 18 Juli j.l. afd. B. nº 15 berichtte nader te zullen opgeven, hoeveel exemplaren voor den dienst noodig zijn.

Van den Heer G. P. Rouffaer is d.d. Singapore 26 Mei 1911 een uitvoerig schrijven ontvangen, waaruit o. a. blijkt dat door hem gedurende zijn verblijf in het Oosten voor de completeering der Koloniale Bibliotheek is uitgegeven f 532,73, welk bedrag hem reeds door de zorg van den Penningmeester is terugbetaald.

Goedgekeurd.

De Secretaris merkt op, dat genoemd bedrag slechts een klein gedeelte aanwijst van de uitbreiding, welke de Bibliotheek door de voortdurende zorgen van den heer Rouffaer heeft ondergaan; verreweg het meeste werd zonder betaling ontvangen van de bureaux, de Amerikaansche gezagvoerenden op de Filippijnen en verschillende particulieren. Zoo schrijft de heer Rouffaer:

»Onder de geschiedkundige werken vestig ik Uwe bijzondere aandacht op de *Historia de las Islas Philipinas* van pater Gaspar de San Augustin (Madrid 1698), het allergewichtigste historieboek voor de Philippijnen, loopende tot 1616, hetwelk ook voor den strijd der Nederlanders tegen de Spanjaarden in

de Molukken en de Philippijnen-zelve gedurende de eerste 15 jaren der 17e eeuw zooveel belangrijks inhoudt. Het U gezonden exemplaar, zijnde een duplicaat uit de boekerij der universiteit van Sint-Thomas te Manila, is mij door den Rector van het Dominikanerklooster aldaar voor Uwe bibliotheek afgestaan» . . . het is geheel compleet en «minstens nog f 150 à f 200 waard."

Van den heer Rouffaer zelven werd ten geschenke ontvangen eene vrij volledige serie (deel X—XXXVII, waarin alleen XI, XIX, XXXI en XXXII ontbreken) van het in Europeesche bibliotheken zeer zeldzame tijdschrift *El Correo Sino-Annamita.*

De Ondervoorzitter stelt de vraag, op welke wijze het best aan den heer Rouffaer, die dezer dagen in Europa terug verwacht wordt, de erkentelijkheid van het Bestuur kan worden betuigd voor zijne aanhoudende zorgen voor de belangen van het Instituut.

Na eenig overleg wordt besloten, hen in eene op 21 October a. s. te beleggen buitengewone algemeene vergadering voor te dragen tot Eerelid, en hem daarna in de Bestuursvergadering te noodigen.

Van de firma Nijhoff is ontvangen de rekening en verantwoording van verkochte boeken over het jaar 1910, welke door den Secretaris is nagezien en accoord bevonden. Over het saldo ad f 1109.71 kan den 27n September worden beschikt.

In handen van den penningmeester.

Bijdragen ten behoeve der Bibliotheek werden sedert de vorige vergadering ontvangen van de HH.: H. C. Prinsen Geerligs, Dr. D. A. Rinkes, Prof. Dr. R. Brandstetter, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, J. Roest, J. F. L. de Balbian Verster, Prof. C. Snouck Hurgronje, Dr. E. B. Kielstra, H. J. Spit, R. A. J. van Delden, H. Terpstra, Dr. F. W. Hunger, J. D. Hunger, J. J. Meijer, F. Oudschans Dentz, A. W. Marcus, Prof. Dr. A. Wichmann en J. F. Snelleman.

De Ondervoorzitter wijst op de wenschelijkheid, dat tijdig met den Secretaris van het te Amsterdam op te richten Koloniaal Instituut de noodige afspraken worden gemaakt omtrent de onderwerpen welke in het a. s. tijdschrift dier Instelling zullen

worden besproken, opdat geene voor onze belangen nadeelige concurrentie in het leven wordt geroepen.

De Secretaris is gaarne bereid hieromtrent overleg te plegen, maar gelooft niet dat «concurrentie» te vreezen is; zoowel op grond der ondervinding met het Aardrijkskundig Genootschap, als ook omdat het Koloniaal Instituut genoeg te doen zal hebben met den voorgenomen arbeid, die buiten den werkkring van het Koninklijk Instituut valt.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING
VAN 21 OCTOBER 1911.

Aanwezig alle bestuursleden, behalve de heer Juynboll.

De notulen der vergadering van 16 September jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Tot leden van het Instituut worden benoemd de HH. J. A. H. van Leeuwen en M. Oosterwijk, en, met ingang van 1 Januari a. s. de HH. Edw. Jacobson en H. van der Veen.

Door het Bataviaasch Genootschap is d.d. 14 September jl. n° 296 de samenwerking gevraagd van het Instituut voor de uitgaaf van het Javaansche werk Tjenṭini.

Na uitvoerige gedachtenwisseling wordt besloten, het Genootschap te antwoorden dat, gelet op onze geldelijke verplichtingen, onlangs verzwaard door de toegezegde medewerking aan de uitgave der nieuwe Boroboedoer-monografie, het ons bestuur raadzaam voorkomt de openbaarmaking van de Tjenṭini — waarvan trouwens, in Javaansch letterschrift, reeds een gedeelte is uitgegeven — geheel aan het Genootschap over te laten.

Van den heer T. van Erp, d.d. Boroboedoer 6 September jl. n° 57, en het Departement van Koloniën, d.d. 10 en 19 October jl. K n°s 6532 en 6746, is bericht ontvangen dat aan onze Bibliotheek is toegezonden een kist, bevattende een compleet stel fotografische

afdrukken van de clichés der sprekende Boroboedoer-sculpturen, met inbegrip van de serie van den bedolven voet.

Notificatie.

Ter opneming in de *Bijdragen* is, door tusschenkomst van den Secretaris van het Aardrijkskundig Genootschap, ontvangen eene woordenlijst van de, «bahasa Kowiai.» (West-Nieuw Guinea), door den heer C. M. J. Tismeer.

In handen van de HH. Jonker en Juynboll.

De heer van Ophuysen brengt, ook namens den heer Juynboll, verslag uit over het in hunne handen gesteld stuk van den heer J. G. van Dongen: «Nog een en ander over de Koeboes.»

Beider advies luidt gunstig voor de opneming in de *Bijdragen*, maar het zal nog — o. a. ter vermijding van herhalingen — moeten worden herzien.

Den Secretaris wordt opgedragen, het stuk — zoo noodig nog in overleg met den Schrijver — persklaar te maken.

Door de HH. van Berckel en van Deventer wordt, bij monde van laatstgenoemde, verslag uitgebracht over het in hunne handen gestelde stuk over Surinaamsch Bijgeloof door F. P. en A. P. Penard, met 12 afbeeldingen.

Beide HH. zijn vóór de plaatsing in de *Bijdragen*, mits vooraf verschillende onduidelijkheden zijn opgehelderd en eenige leemten zijn aangevuld.

Den Secretaris wordt opgedragen, hieromtrent met den heer de Goeje, die het opstel zond, in overleg te treden.

De Secretaris deelt mede, van den heer Rouffaer nog te hebben ontvangen eene opgaaf van te Batavia voor onze bibliotheek aangekochte boeken, waarvoor f 47.05 is uitgegeven.

De penningmeester wordt gemachtigd, dit bedrag aan genoemden heer terug te betalen.

Geschenken voor de bibliotheek zijn ontvangen van de HH. T. J. Bezemer, J. A. F. Blom, Mr. C. Th. van Deventer, Edw. Jacobson, Dr. J. H. F. Kohlbrugge, Dr. D. A. Rinkes en H. F. Roll.

Namens het Bestuur is hun deswege reeds dank betuigd.

De vergadering wordt gesloten.

BUITENGEWONE ALGEMEENE VERGADERING
OP 21 OCTOBER 1911.

Aanwezig de HH. Snouck Hurgronje (Voorzitter), van Vollenhoven (Onder-voorzitter), Bakhuizen van den Brink, (Penningmeester), Kielstra (Secretaris), van Berckel, Carpentier Alting, van Deventer, Hooyer, Jonker, van Ophuysen, Poensen en Speyer.

De Voorzitter opent de vergadering en herinnert dat, volgens het convocatiebiljet, het bestuur deze heeft belegd voor eene «toepassing van art. 5 van het Reglement», — welk artikel aan de algemeene vergadering de bevoegdheid geeft tot het benoemen van eereleden. Natuurlijk moest tot heden verzwegen worden aan wien het bestuur deze onderscheiding gaarne zag toegekend.

Dat is onze vroegere Adjunct-secretaris, de heer G. P. Rouffaer Het is vrij algemeen bekend, hoe deze een aantal jaren met onovertroffen, belangelooze toewijding de Indische wetenschappen heeft beoefend en menigeen daarbij tot vraagbaak heeft gediend. En er is niemand onder ons, die niet weet hoe hij zijne beste krachten steeds heeft gegeven aan het Instituut, dat hem lief was. Zooals de Secretaris het eens uitdrukte: vroeger hadden wij «een hoop boeken», — thans bezitten wij, dank zij vooral den arbeid en de toewijding van den heer Rouffaer, een degelijke, wel voorziene, goedgeordende, behoorlijk gecatalogiseerde bibliotheek.

Twee jaar geleden verliet hij onze Instelling, om door reizen in onzen Archipel en de aangrenzende Koloniën op practische wijze de kroon te zetten op zijne studiën; en talloos zijn de bewijzen geweest — vooral door zijne aanhoudende zorg om onze bibliotheek te verrijken — dat hij het Koninklijk Instituut geen oogenblik vergat.

Redenen van gezondheid deden hem onlangs zijne reis

afbreken; het plan was, dat hij deze dagen in het Vaderland zou doorbrengen, en het bestuur had zich voorgesteld, hem in deze vergadering persoonlijk het welkom toe te roepen en hem dan tevens het eerelidmaatschap aan te bieden als bewijs van waardeering en erkentelijkheid.

De heer Rouffaer zag zich echter verplicht, voorloopig in het Zuiden te blijven; wat wij hem hadden willen zeggen, zal nu moeten worden geschreven, doch het Bestuur doet thans het voorstel: den heer G. P. Rouffaer te benoemen tot Eerelid van het Instituut.

Daartoe wordt met algemeene stemmen besloten.

Voorts wordt door het Bestuur voorgesteld, het door het Instituut uitgegeven werk: «Ontstaan en Ontwikkeling van het Staatsrecht van Curaçao», door Mr. Dr. H. W. C. Bordewijk, voor de leden verkrijgbaar te stellen tegen de helft van den boekhandelsprijs (art. 13, 2e al. van het Reglement).

Dit voorstel wordt met algemeene stemmen goedgekeurd.

Daar niemand verder het woord verlangt, sluit de Voorzitter hierop de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 18 NOVEMBER 1911.

Aanwezig alle Bestuursleden, behalve de HH. Carpentier Alting, van Deventer en Poensen, die bericht van verhindering zonden.

De Secretaris leest de notulen der buitengewone algemeene vergadering en die der gewone bestuursvergadering van 21 October jl.; beide worden — wat de eerste betreft voorloopig — goedgekeurd.

Tot leden van het Instituut worden benoemd de HH. J. P. Freyes, Mr. Dr. C. Heyman en A. A. D. Vogelpoel.

Met het einde des jaars wenschen de HH. R. A. Danoeredjo, C. C. M. Henny, Dr. Z. Kamerling, Mr. J. C. Mulock Houwer en W. H. M. Ypes hun lidmaatschap neer te leggen; de leden Mr. J. F. W. la Fontaine, Dr. Jac. van Ginneken, T. C. Rappard en E. E. W. F. Schröder gaven kennis van veranderd adres.
Notificatie.

Van den heer G. P. Rouffaer is d.d. 17 dezer eene dankbetuiging ontvangen voor zijne benoeming tot eerelid. Bij dat schrijven biedt hij ten geschenke aan eene zeldzame collectie groot formaat-foto's van verschillende deelen van Nederlandsch-Indië, in 1877—80 door de firma Woodbury & Sage te Batavia vervaardigd.

Van de foto's zijn circa 100 stuks opgeplakt, in twee albums; de overige, circa 550 stuks, zijn nog niet opgeplakt.

De vergadering ziet in dit belangrijk geschenk een nieuw bewijs van 's heeren Rouffaer's aanhoudende belangstelling in het Instituut.

Door de HH. Jonker en Juynboll wordt in overweging gegeven, de in hunne handen gestelde Woordenlijst van de bahasa Kowiai in de *Bijdragen* op te nemen.

De HH. Speyer en Jonker stellen voor hetzelfde te doen met een artikel van den heer J. C. van Eerde, over de *Toetoer Tjilinaja* op Lombok.

Overeenkomstig beide voorstellen wordt besloten.

De Secretaris deelt mede, te hebben ontvangen f 64 voor verkochte boeken, welk bedrag door hem aan den Penningmeester is afgegeven.

Notificatie.

Van den heer B. H. Franssen Herderschee is d.d. Magelang 26 September jl. bericht ontvangen, dat de Gouverneur-Generaal hem heeft doen weten, dat Z.Exc. de publicatie van zijne verhandeling betreffende de zelfbesturende landschappen in Midden-Timor voorloopig ongewenscht acht.

De opneming van dat stuk in de *Bijdragen* is derhalve uitgesteld.

Notificatie.

Van het lid M. J. van Baarda is, ter plaatsing in de *Bijdragen*, ontvangen een opstel, getiteld: «Nog een en ander aangaande «Heer Pokken» op Halmaheira».

In handen van de HH. Carpentier Alting en van Vollenhoven.

De Onder-voorzitter stelt voor, het binnen kort verschijnend 4e stuk van den Adatrechtbundel in den handel te brengen voor f 4.

Na bespreking goedgekeurd.

Van de firma Martinus Nijhoff is d.d. 9 November jl. een schrijven ontvangen, waarin hare bezwaren worden ontwikkeld tegen de in de vergadering van 17 Juni genomen beslissing in zake den afstand van het auteursrecht van het door het Instituut uitgegeven werk «Mekka» door Dr. C. Snouck Hurgronje.

Deponeeren.

Door den heer Juynboll wordt, ter uitgaaf als afzonderlijk

werk aangeboden het door hem bewerkt Oud-Javaansch handschrift *Wiraṭa parwwa*.

Tot die uitgaaf wordt besloten.

De Penningmeester brengt, ingevolge art. 4 van het Huishoudelijk Reglement, ter tafel de begrooting voor 1912.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 16 DECEMBER 1911.

Aanwezig alle bestuursleden behalve de heer van Deventer, die bericht van verhindering zond.

De notulen der vergadering van 18 November jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Tot leden van het Instituut worden benoemd: Mevrouw M. F. H. A. ten Bosch—Bosscher en de heeren J. Breukink, C. J. J. Blussé en mr. F. A. Folkersma.

De HH. D. A. J. Kessler, mr. H. Lamberts en G. C. M. Renardel de la Valette gaven kennis dat zij met het einde des jaars hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen; op verzoek van den directeur der opleidingsschool te Blitar wordt deze school afgevoerd van de lijst der contribueerende instellingen; de leden E. C. Abendanon, G. W. W. C. baron van Hoëvell, R. Birckenhauer, P. de Roo de la Faille en R. M. Gondowinoto gaven kennis van veranderd adres.

De begrooting voor 1912, in de Novembervergadering ter tafel gebracht, wordt na bespreking vastgesteld.

Op advies van de HH. van Vollenhoven en Carpentier Alting wordt besloten tot de opneming, in de *Bijdragen*, van het artikel van het lid M. J. van Baarda, getiteld «Heer Pokken.»

De Secretaris deelt mede dat van wege het Departement van Koloniën den 12[en] dezer 100 exx. van Adatrechtbundel IV zijn aangevraagd; deze zijn verzonden en de daarop betrekking hebbende rekening ingediend.

Voorts, dat door hem is ontvangen f 76.10 voor verkochte boeken, welk bedrag aan den Penningmeester is terhand gesteld.

Van het bestuur der Vereeniging «Moederland en Koloniën» is dd. 14 dezer een uitvoerig schrijven ontvangen waarin de medewerking van het Instituut wordt gevraagd om, zoo mogelijk, goedkoope studie-, tevens ontspanningsreizen naar onze koloniën te organiseeren.

Na bespreking wordt besloten te antwoorden dat dergelijke bemoeiing te eenemalen ligt buiten den werkkring des Instituuts, zoodat het bestuur de gewenschte medewerking niet zal kunnen verleenen.

Ten behoeve der Bibliotheek zijn ten geschenke ontvangen:

Histoire de la Polynésie orientale par A. C. Eugène Caillot; *Forschungsreise in den Südöstlichen Molukken* (Aru-und Kei-Inseln), ausgeführt von dr. Hugo Merton, beide van de Schrijvers;

de in de notulen der Octobervergadering aangekondigde verzameling foto's van «sprekende sculpturen» van den Boro boedoer, van den majoor T. van Erp;

voorts verschillende boekwerken van mejonkvrouw H. B. de la Bassecour Caan en de HH. K. H. H. van Bennekom, J. E. Jasper, M. Joustra, dr. E. B. Kielstra, mr. J. W. Ramaer en mr. A. G. N. Swart.

Aan de schenkers is, namens het bestuur, dank betuigd.

Op voorstel van den Ondervoorzitter wordt de oplaag voor volgende adatrechtbundels bepaald op 500 exx.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING
van 20 Januari 1912.

Aanwezig de Heeren: Snouck Hurgronje (Voorzitter), van Vollenhoven (Onder-voorzitter), Bakhuizen van den Brink (Penningmeester), van Berckel, van Ophuysen, Juynboll, Jonker, Carpentier Alting en Kielstra (Secretaris). De Heeren Poensen, van Deventer en Speyer zonden bericht van verhindering.

De notulen der vergadering van 16 December j.l. worden na lezing goedgekeurd.

Tot lid-donateur wordt benoemd Raden Mas Toemenggoeng Tjokrodjojo, regent te Poerworedjo; tot lid, de heer C. J. Westenberg te 's Gravenhage.

De HH. D. Hudig (donateur), F. E. Keuchenius, Prof. Dr. C. H. Kuhn en M. C. Schadee zonden bericht, dat zij met het einde van het jaar 1911 hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen.

De leden Dr. N. Adriani, A. A. de Jongh en D. A. P. Koning gaven kennis van hun veranderd adres.

Notificatie.

De heer van Vollenhoven vraagt of het niet wenschelijk ware, de handelingen van Regeering en Staten-Generaaal ten aanzien der Regeeringsreglementen van Suriname en Curaçao — tot onzen tijd bijgewerkt — uit te geven. Ten opzichte van het Regeeringsreglement van Oost-Indië is zulks in 1857 door Mr. L. W. C. Keuchenius geschied. De heer Mr. Dr. H. W. C. Bordewijk zou zich met de bewerking der officieele bescheiden willen belasten en, wat de wijze van bewerking betreft, het zeer practisch voorbeeld, door den heer W. Rooseboom in zijn werk over «De Grondwet» (1888) gegeven, willen volgen.

Aangezien eene dergelijke uitgaaf vooral nuttig zou zijn voor landsdienaren en verdere personen die in het bestuur onzer West-Indische Koloniën betrokken zijn, zou er z. i. wel reden zijn, ten deze den financieelen steun der Regeering te vragen, gelijk die indertijd trouwens ook voor het werk van Mr. Keuchenius werd verleend.

De Voorzitter vraagt inlichtingen betreffende omvang en kosten.

De heer van Vollenhoven zegt dat het moeilijk is, den omvang van het werk met voldoende juistheid te schatten; de heer Bordewijk heeft alles zoo goed mogelijk nagegaan en komt op eene raming van 40 vellen druks.

Bij die raming, zegt de Secretaris, kan men, naar het model der *Bijdragen* drukkende, moeten rekenen op een uitgaaf van f 800 à f 1000, met inbegrip van de door den heer Bordewijk te maken kosten welke hem, daar hij geen honorarium ontvangt, ten volle dienen te worden vergoed.

Daarentegen kan niet worden gerekend op eenigszins beteekenende opbrengst van in den handel gebrachte exemplaren.

Om de geldelijke gevolgen voor het Instituut niet te bezwarend te doen zijn, stelt hij nu voor, aan het Departement van Koloniën eene subsidie van f 500 aan te vragen; deze zouden kunnen worden verleend in dezen vorm, dat het Departement zich verbindt, 100 exemplaren aan te koopen tegen f 5 per stuk.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

De Secretaris deelt mede dat hij, op verzoek van den Commissaris Dr. Ph. S. van Ronkel, zes exc. der vier verschenen adatrechtbundels aan dien Commissaris in depot heeft gezonden en dat hij, op daartoe gedane aanvraag van het bestuur der Maatschappij tot bevordering van het natuurkundig onderzoek in de Nederlandsche koloniën, heeft geantwoord dat er geen bezwaar bestaat, dat bestuur den 27ⁿ dezer in het Instituutsgebouw te doen vergaderen.

Goedgekeurd.

De Secretaris deelt mede dat Wirâṭaparwwa, Oudjavaansch prozageschrift, uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll (zie notulen van 18 November j.l.) is afgedrukt. Hij stelt voor, den handelsprijs te bepalen op f 1.50, en, onder nadere goedkeuring van

de Algemeene Vergadering, den prijs voor de leden te stellen op de helft dier som.

Goedgekeurd.

Ten behoeve der boekerij van het Instituut zijn geschenken ontvangen van het Eerelid, G. P. Rouffaer (W. Twerdie, *The Arabian horse, his country and people*, London 1894), van den donateur J. W. IJzerman (Mc Call Theal, *History of South Africa since* 1795, 5 vol., London 1908, en drie zeldzame boeken); van dr. J. Ph. Vogel (*Antiquities of Chamba State*, vol I. *Inscriptions of the pre-muhammadan period* Calcutta 1911); van dr. B. Hagen (*Die Sunda Expedition des Vereins für Geographie und Statistik* zu Frankfurt a/M., van dr. J. Elbert, 1911); verder van de heeren F. Fokkens, M. van Geuns, prof. mr. J. E. Heeres, J. F. Scheltema M. A., mr. A. G. N. Swart, het Sangir- en Talaut Comité en van het Ned. Luth. Genootschap voor in- en uitwendige Zending.

Aan de schenkers is bereids namens het bestuur dank betuigd.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING
VAN 17 FEBRUARI 1912.

Aanwezig alle bestuursleden behalve de heer van Deventer, die zich buitenslands bevindt.

De notulen van de vergadering van 20 Januari jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Tot lid-donateur wordt benoemd het lid mr. C. Th. van Deventer; tot leden, de heeren mr. F. E. Grooss, mr. J. H. Meiss en H. J. C. van Rietschoten.

Bericht is ontvangen van het overlijden van het lid-donateur mr. R. L. Scholten.

Van den Minister van Koloniën is d.d. 8 Februari 1912, Afd. B n°. 10 bericht ontvangen dat Z. Exc. bereid is den blijkens de notulen der Januari-vergadering voor de uitgaaf van het werk van mr. dr. Bordewijk gevraagden steun te verleenen. Aan den heer Bordewijk is daarop bericht gezonden dat het bestuur genegen is die uitgaaf te bezorgen.

Ingekomen zijn: een artikel van den heer A. Boisius en een van den heer en mevrouw Adriani-Gunning, beide geschreven naar aanleiding van het artikel van eerstgenoemde, opgenomen in *Bijdragen* deel 66 blz. 254.

In handen van de HH. Jonker en Juynboll.

De Secretaris leest het door hem opgemaakte Jaarverslag, dat tot geene aanmerkingen aanleiding geeft.

De datum der Algemeene Vergadering wordt gesteld op 16 Maart a. s.

Ter vervulling der volgens art. 8 van het Reglement openvallende bestuursplaatsen worden de volgende drietallen opgemaakt:

Vacature van Berckel: G. P. Rouffaer, B. Hoetink, mr. dr. Th. W. Juynboll;

Vacature Van Ophuysen: prof. dr. K. Martin, prof. dr. J. E. Heeres, J. L. Cluysenaer;

Vacature Poensen: mr. Ph. Kleintjes, J. W. IJzerman, W. de Jongh Dz.

De Penningmeester brengt de rekening en verantwoording over 1911 ter tafel, waaruit blijkt dat het bezit, aan effecten en geld, met ca. f 800.— is toegenomen, voor een goed deel tengevolge der inning van nog openstaande contributiën van vorige jaren.

De stukken worden namens het bestuur nagezien door de heeren van Berckel en Carpentier Alting, en zullen verder gesteld worden in handen der leden van Gelder en Kleintjes, met verzoek, in de Algemeene Vergadering verslag uit te brengen.

Ten behoeve der Bibliotheek zijn geschenken ontvangen van den heer IJzerman (V. A. Smith, *A history of fine art in India and Ceylon*, Oxford 1911) en van de HH. T. J. Bezemer, H. Dentz, G. J. van Grol, dr. J. Groneman, G. K. Houwen, prof. dr. H. F. Nierstrasz, G. P. Rouffaer, prof. dr. A. Wichmann en J. B. Wolters.

De vergadering wordt gesloten.

JAARVERSLAG OVER 1911.

Het *Bestuur* was in het afgeloopen jaar aldus samengesteld: Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje, Voorzitter; Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Onder-voorzitter; Ch. R. Bakhuizen van den Brink, Penningmeester; Dr. E. B. Kielstra, Secretaris; Mr. G. J. A. van Berckel, Prof. Ch. A. van Ophuysen, Prof. C. Poensen, Dr. H. H. Juynboll, Mr. C. Th. van Deventer, Prof. Mr. Dr. J. C. G. Jonker, Prof. Mr. J. H. Carpentier Alting en Prof. Dr. J. S. Speyer.

Volgens art. 8 van het Reglement treden thans de HH. van Berckel, van Ophuysen en Poensen af.

De heer W. C. Muller stond het bestuur trouw als Adjunct-Secretaris ter zijde; aan de HH. Dr. Ph. S. van Ronkel en Dr. G. A. J. Hazeu is het bestuur ook dit jaar dank verschuldigd voor den ijver, waarmede zij hunne functie als Commissaris voor Ned. Indië van het Instituut uitoefenden.

Op 1 Januari 1912 telde het Instituut:

1 Beschermvrouw (H. M. de Koningin).
32 Buitenlandsche leden.
2 Eereleden.
1 Correspondeerend lid.
25 leden-donateurs.
14 Contribueerende instellingen.
614 Gewone leden.
157 Instellingen waarmede het door ruiling van werken in verbinding staat.

Door overlijden verloor het 2 Buitenlandsche leden (Sir Alfred Lyall en Dr. A. B. Meyer), 1 donateur (Mr. R. L. Scholten) en 15 gewone leden (Mr. H. Bierens de Haan, Mr. H. J. de Bruyn, L. J. Daendels, Mr. J. van Gennep, S. Baron van Heemstra, J. J. L. Heldring, H. C. Hintzen, Jhr. Mr. J. E. Huydecoper van Maarsseveen, A. F. Kremer, K. Lorch, Mr. D. L. F. de Pauly, Tjoa Djien Sing, Mr. H. J. H. Royaards, J. Stecher en Jhr. Mr. P. J. van Swinderen).

Sedert de Algemeene Vergadering van Februari 1911 werden benoemd:

Tot Eerelid, de heer G. R. Rouffaer; tot leden-donateurs de HH. Mr. C. Th. van Deventer, Mr. J. van Hoboken, M. J. Tiele en Raden Mas Toemenggoeng Tjokrodjojo, benevens de Cultuurmaatschappij Watoetoelis Poppoh; tot gewone leden Mej. S. de Swart, de HH. J. P. J. Barth, J. H. Beucker Andreae, C. J. J. Blussé, Mevr. M. F. H. A. ten Bosch-Bosscher, J. Breukink, G. W. Burger, Mr. R. Th. Bijleveld, Mr. F. A. Folkersma, J. P. Freyes, Mr. F. E. Grooss, Mr. Dr. C. Heyman, Jhr. C. Hooft Graafland, D. A. Hooyer, Dr. F. W. T. Hunger, Edw. Jacobson, Mr. A. L. C. Kleijn, J. A. H. van Leeuwen, Mr. J. H. Meis, Th. Meister, M. Oosterwijk, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Mr. W. J. M. Plate, P. A. Pijnappel, H. J. C. van Rietschoten, Mr. J. A. Rubenkoning, D. T. Ruys, P. J. L. van der Stok, H. van der Veen, Mr. G. J. Verburgt, A. A. D. Vogelpoel, E. H. de Vries, C. J. Westenberg, C. W. Weys en H. J. Wichers.

Omtrent de werkzaamheden van het bestuur moge in algemeenen zin naar de gedrukte notulen zijner vergaderingen worden verwezen. Hier zij slechts kortelijk vermeld, dat aan de leden werden rondgezonden vijf afleveringen der *Bijdragen* (2 van het 65^e^ en 3 van het 66^e^ deel), samen 836 blz. druks bevattende, benevens de jaarlijksche ledenlijst en de 3^e^ opgaaf van aanwinsten der Bibliotheek (62 blz.).

Verder werden door het Instituut uitgegeven en voor de leden voor de helft van den handelsprijs verkrijgbaar gesteld:

Adatrechtbundel IV,

Mr. Dr. H. W. C. Bordewijk, ontstaan en ontwikkeling van het staatsrecht van Curaçao,

Dr. H. H. Juynboll, Wiraṭaparwwa, Oud-javaansch prozageschrift.

Het voornemen bestaat, met steun der Regeering over te gaan tot de uitgaaf der handelingen van Regeering en Staten-Generaal ten aanzien der Regeeringsreglementen der West-Indische Koloniën.

Voorts heeft het Instituut zich bereid verklaard, de zorg op zich te nemen voor de uitgaaf eener nieuwe monografie over den Boro-Boedoer.

Het *gebouw* voldoet bij voortduring aan zijne bestemming.

De *bibliotheek* werd door geschenken, door aankoop en door ruiling weder belangrijk verrijkt; van de *leeszaal* wordt door een steeds grooter aantal leden gebruik gemaakt, zelfs zoo, dat meermalen de beschikbare ruimte onvoldoende is.

De *financiën* verkeeren voor het oogenblik in zeer goeden staat: het saldo, aan effecten en geld, bedroeg op 1 Januari jl. f 29.594.45.

Toch zien wij de toekomst niet zonder zorg te gemoet, nu de steeds in beteekenis toenemende Koloniale bibliotheek voortdurend hoogere eischen stelt en wij den tijd zien naderen waarop èn het gebouw, èn het personeel moeten worden uitgebreid. Wordt voor het gebouw ons kapitaaltje verbruikt, dan zal het personeel geheel komen ten laste der contributiën en dus onze Instelling nog meer dan thans afhankelijk worden van het aantal leden.

Wij zien ons daarom verplicht er bij allen die in onze Koloniën belang stellen, ernstig op aan te dringen dat zij, wanneer hunne middelen hun dat veroorloven, het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië steunen door hunne contributiën of donatiën.

ALGEMEENE VERGADERING
OP 16 MAART 1912.

Aanwezig de Bestuursleden Snouck Hurgronje (Voorzitter), van Vollenhoven (Onder-Voorzitter), van Berckel, Juynboll, Jonker, Speijer en Kielstra (Secretaris), benevens het eerelid Rouffaer en de gewone leden P. N. Adriani, van Gelder, Martin, Meijer, Kleintjes en Stuart. Afwezig, met kennisgeving, de H.H. Bakhuizen van den Brink, Carpentier Alting, van Deventer, van Ophuysen en Poensen.

De Voorzitter, de vergadering openend, richt een hartelijk woord van welkom tot het eerelid, den heer G. P. Rouffaer. Vóór diens vertrek naar Indië had de toenmalige Voorzitter, professor Kern, hem een goede reis toegewenscht, die rijke vruchten zou dragen voor de wetenschap, en uit alle berichten bleek dat deze wensch werd vervuld; voortdurend had, in het bijzonder het Instituut, daarvan de bewijzen ontvangen. Toen men vernam dat de reis langer zou duren dan aanvankelijk het voornemen was, vond men dat zeer natuurlijk; een man met den speurzin en den ijver van den heer Rouffaer vindt voortdurend nieuwe stof tot onderzoek. Maar toen kwamen er, tot aller teleurstelling, ongunstige berichten omtrent zijn gezondheidstoestand, onverwacht moest hij naar Europa terugkeeren. In de Buitengewone Algemeene Vergadering van 21 October j.l. werd hij, ten blijke onzer groote waardeering, tot eerelid van het Instituut benoemd, maar zijn ziekte belette hem die benoeming persoonlijk in ontvangst te nemen. Des te aangenamer is het allen aanwezigen, hem thans in hun midden te zien, blijkbaar op den weg van volkomen genezing. Moge dan spoedig, na geheel herstel, de tijd komen dat de heer Rouffaer op de hem eigen degelijke wijze zich onverpoosd kan wijden aan de beoefening der wetenschap en aan het toegankelijk maken voor het algemeen der door hem verkregen uitkomsten. (*Algemeene toejuiching*).

De heer Rouffaer zegt den Voorzitter dank voor diens hartelijke woorden.

De Voorzitter verzoekt den Secretaris het Jaarverslag over 1911 te lezen. Het geeft geene aanleiding tot opmerkingen van de zijde der vergadering, en wordt alzoo voor notificatie aangenomen.

De Rekening en Verantwoording van den Penningmeester is, op verzoek van het bestuur, volgens art. 4 van het huishoudelijk reglement, nagezien door de gewone leden mr. Ph. Kleintjes en W. van Gelder.

Bij monde van laatstgenoemde verklaren zij, de administratie in volmaakte orde te hebben bevonden, zoodat zij gaarne voorstellen de verantwoording over 1911 goed te keuren. Zij meenen er in het bijzonder de aandacht op te moeten vestigen, dat de verbetering van den financieelen toestand in de laatste twee jaren vooral te danken is aan den onverdroten ijver waarmede de Penningmeester nog tal van achterstallige contributiën over de jaren 1905—1910 heeft geïnd; deze bron van »buitengewone» ontvangsten is thans echter uitgeput.

Op voorstel van den Voorzitter, die namens de vergadering aan genoemde Heeren dank betuigt voor hun verslag, worden rekening en verantwoording goedgekeurd.

Thans is aan de orde de verkiezing van drie bestuursleden, ter vervanging der HH. van Berckel, van Ophuysen en Poensen die volgens art. 8 van het reglement aan de beurt van aftreden, en niet dadelijk herkiesbaar zijn.

Tot stemopnemers worden aangewezen de HH. van Gelder en Meijer.

De uitslag is dat met nagenoeg algemeene stemmen worden gekozen de Heeren G. P. Rouffaer, prof. dr. K. Martin en mr. Ph. Kleintjes, die, alle ter vergadering aanwezig, zich bereid verklaren de benoeming aan te nemen.

De Voorzitter dankt de stemopnemers voor hunne bereidwilligheid en medewerking.

Goedgekeurd wordt dat voor de leden tegen de helft van den boekhandelsprijs beschikbaar worden gesteld het reeds door het

Instituut uitgegeven werk: Wirataparwwa, oud-javaansch prozageschrift, door dr. H. H. Juynboll, en een nog uit te geven werk over de tot standkoming der West-Indische Regeeringsreglementen, door mr. dr. H. W. C. Bordewijk.

De heer van Gelder vraagt of het niet mogelijk zou zijn, de leeszaal ook des avonds, desnoods slechts éene avond in de week, open te stellen ten behoeve der leden die overdag niet in de gelegenheid zijn haar te bezoeken.

De Secretaris antwoordt dat die mogelijkheid reeds bij herhaling door hem is overwogen, maar dat hij, hoezeer van de wenschelijkheid overtuigd, wel eenig bezwaar ziet zoolang het aan de bibliotheek verbonden personeel slechts bestaat uit den Adjunct-Secretaris, die ook ander werk voor het Instituut te doen heeft, en één beambte.

Intusschen zal hij gaarne zijne aandacht op het besproken punt gevestigd houden.

De Voorzitter spreekt nog een woord van — tijdelijk — afscheid tot het aftredend bestuurslid mr. van Berckel, ter vergadering aanwezig, die steeds op de aangenaamste wijze met het bestuur samenwerkte en wiens belangstelling voor de Instituutszaken, ook na zijn aftreden, ongetwijfeld dezelfde zal blijven.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING.

VAN 16 MAART 1912.

Aanwezig de HH. Snouck Hurgronje, van Vollenhoven, Juynboll, Jonker, Speyer, Rouffaer, Martin, Kleintjes en Kielstra.

De Heeren Bakhuizen van den Brink, Carpentier Alting en van Deventer zonden bericht van verhindering.

Tot Voorzitter, Onder-Voorzitter, Secretaris en Penningmeester worden resp. benoemd de HH. Snouck Hurgronje, van Vollenhoven, Kielstra en Bakhuizen van den Brink.

De notulen der vergadering van 17 Februari jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Aangeteekend wordt dat alsnog zijn benoemd:

tot donateurs, de heer M. J. Tiele en de Cultuurmaatschappij Watoetoelis Poppoh;

tot leden, de HH. J. H. Beucker Andreae, mr. R. Th. Bijleveld, Jhr. C. Hooft Graafland, mr. A. L. C. Kleyn, jmr. dr. J. C. Overvoorde, D. T. Ruys, mr. G. J. Verburgt en E. H. de Vries.

De Heeren mr. G. N. Bouma en A. G. H. van Sluys, en mej. M. Tonnet gaven kennis van veranderd adres.

Notificatie.

Door de Nederlandsche Boek- en Steendrukkerij voorheen H. L. Smits te 's-Gravenhage is het verzoek gedaan tot herziening der tarieven volgens welke de drukwerken van het Instituut door haar worden geleverd, in verband met de belangrijke stijging van de loonen der typografen.

De Secretaris heeft uit inlichtingen, door hem uit verschillende plaatsen van vertrouwde personen ontvangen, de overtuiging

verkregen dat het verzoek alleszins billijk moet worden geacht en verzoekt thans machtiging, met genoemde vennootschap eene nadere overeenkomst aan te gaan op den grondslag der door haar voorgestelde cijfers.

Na uitvoerige bespreking wordt die machtiging verleend.

De Secretaris zegt dat de lasten der bibliotheek mettertijd te zwaar op het budget van het Instituut zullen drukken, zoodat tijdig maatregelen dienen te worden genomen. Hij berekent dat de kosten thans reeds 6 à 7 duizend gulden bedragen, waarin het Instituut slechts voor circa f 1000 's jaars wordt gesteund door het Indisch Genootschap; er is geen kans dat dit laatste cijfer noemenswaard stijgt, maar de uitgaven van het Instituut nemen met de uitbreiding der boekerij voortdurend toe, ook doordien uitbreiding van gebouw en personeel, nu reeds wenschelijk, over eenige jaren onvermijdelijk zal worden. Bovendien zal de toekomst van den adjunct-Secretaris en, mocht hij overlijden, van diens weduwe behoorlijk verzekerd moeten worden.

Hij meent dat het om deze redenen bepaald noodig is, te trachten de geldmiddelen blijvend te versterken door eene categorie van «donateurs voor het leven» te scheppen die duizend gulden in eens storten. Wellicht zal het mogelijk blijken op deze wijze een kapitaal te vormen, uit de rente waarvan een goed deel der jaarlijksche kosten der boekerij zal kunnen worden bestreden. Verder zal het mogelijke moeten worden gedaan om de lijst der «jaarlijksche» donateurs zooveel mogelijk uit te breiden.

Na uitvoerige gedachtenwisseling wordt besloten, het denkbeeld in beginsel goed te keuren en in de volgende vergadering de wijze van uitvoering te bespreken.

Door de heeren Jonker en Juynboll wordt, bij monde van eerstgenoemde, verslag uitgebracht over de in de Februari-vergadering ter tafel gebrachte opstellen van den heer Bolsius en het echtpaar Adriani.

Overeenkomstig hun voorstel wordt tot de opneming in de *Bijdragen* besloten.

De heer Martin herinnert aan het door den heer van Gelder in de Algemeene Vergadering gedaan verzoek tot openstelling

van de leeszaal des avonds. Hij erkent volkomen de bezwaren door den Secretaris geopperd, maar vraagt of wellicht eene regeling kan worden getroffen zoodat een ochtend tegen een avond wordt verwisseld.

De heer Kleintjes zegt dat de leeszaal des nàmiddags sterk bezocht is, maar dat zulks niet het geval is in de ochtenduren: daarom zou hem de ruil van ochtenden en avonden wel toelachen.

De Secretaris zal dit met den allereerst in de zaak betrokkenen adjunct-Secretaris bespreken, en de volgende vergadering daarop terugkomen.

Voor verkochte boeken is ontvangen f 47.50, welk bedrag aan den Penningmeester is afgedragen.

De bibliotheek ontving geschenken van de HH. prof. A. Cabaton, prof. dr. R. Brandstetter, dr. J. Groneman, J. E. Jasper, G. P. Rouffaer en H. Zondervan.

Aan de schenkers is bereids dank betuigd.

Notificatie.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 20 APRIL 1912.

Aanwezig de HH. Juynboll, Jonker, Carpentier Alting, Speyer, Rouffaer, Kleintjes, Bakhuizen van den Brink (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris); de andere bestuursleden zonden bericht van verhindering.

Bij afwezigheid van den Voorzitter en den Onder-voorzitter neemt de heer Speyer, ingevolge art. 3 van het Huishoudelijk Reglement, het presidium op zich.

De notulen der algemeene- en der bestuursvergadering van 16 Maart jl. worden gelezen en — wat die der algemeene vergadering betreft voorloopig — goedgekeurd.

Tot leden-donateurs worden benoemd de HH. Th. R. Haasmann, K. J. Staverman en E. Waterman; tot leden de HH. B. A. Dijkman, mr. G. Hijmans, K. H. Korff, J. van Moll, J. M. W. Kuyl en L. W. Straatman.

De leden C. van Coll en D. N. J. Coen Rahder hebben den wensch te kennen gegeven, met het einde des jaars het lidmaatschap neder te leggen; de leden mr. E. H. Bergsma, A. H. Hoekwater, dr. J. C. van Ronkel, H. Th. J. Uytterbroeck en H. Ph. Th. Witkamp zonden bericht van veranderd adres.

Notificatie.

De Secretaris leest den brief van den directeur der Nederlandsche Boek- en Steendrukkerij voorheen H. L. Smits 18 Maart jl. waarin overeenkomstig de in de vorige vergadering genomen beslissing wordt bericht op welke voorwaarden de Vennootschap voortaan den druk der *Bijdragen* wil bezorgen.

De vergadering machtigt den Secretaris, den directeur te berichten dat tegen die voorwaarden geene bedenking bestaat.

De Secretaris deelt mede, met den adjunct-Secretaris nader te hebben overlegd de mogelijkheid, de leeszaal — zij het voorloopig bij wijze van proef — gedurende een paar avonden per week open te stellen.

De lezers zullen dan alleen kunnen beschikken over de in die leeszaal aanwezige werken, daar de bibliotheeklocalen 's avonds niet verlicht zijn en het dus niet doenlijk is hierin iets te zoeken. Men zal dus, een in die localen aanwezig werk willende raadplegen, dit vooraf moeten mededeelen.

Onder deze voorwaarde zou de leeszaal bv. Dinsdags en Donderdagavond van 8 tot 10 uur geopend kunnen zijn; men zou dan den amanuensis eene vergoeding ad f 1.— per avond dienen toe te kennen.

Na overleg wordt besloten, in het a.s. Winterseizoen op de aangewezen wijze een proef te nemen; alzoo van 1 October 1912 tot nader te bepalen tijdstip, in verband met het gebruik dat van de gelegenheid om de leeszaal des avonds te bezoeken zal blijken gemaakt te worden.

Door den heer H. Sundermann II, te Barmen, is de vraag

gesteld of zijne taalkundige studiën betreffende het dialect der «Olou Maanjan» wellicht in de *Bijdragen* zouden kunnen worden opgenomen,

Besloten wordt, te antwoorden dat daartegen geen bezwaar bestaat wanneer het stuk voor de plaatsing geschikt blijkt.

Van den heer J. A. Loebèr Jr. te Elberfeld is, ter plaatsing in de *Bijdragen*, ontvangen een opstel over Indonesisch bamboe-ornament, met afbeeldingen.

In handen van de heeren Juynboll en Rouffaer.

De Secretaris deelt mede dat thans van den heer Roosegaarde Bisschop ontvangen zijn drie doozen, bevattende den beredeneerden catalogus der stukken, voor onze Indische geschiedenis van 1818—30 van belang, aanwezig in het India Office te Londen. Daarbij is gevoegd een vierde doos, bevattende een half afgewerkten klapper op dien catalogus.

De Secretaris herinnert den loop der zaak.

Van 1895—98 verleende de Regeering eene jaarlijksche subsidie van f 1500.— voor de kosten van historische onderzoekingen in het India Office, op haar wensch aangevangen met de periode 1818—30. In verband met den toestand der Indische geldmiddelen werd dat subsidie ingetrokken, en het onderzoek werd gedurende het jaar 1899 door het Instituut bekostigd, totdat het over genoemde periode was beëindigd; doch toen moest, om financieele redenen, het werk worden gestaakt. Te vergeefs werd er bij de Regeering op aangedrongen, nog eene jaarlijksche subsidie te geven voor het aansluitend onderzoek over de jaren 1795—1818, dat waarschijnlijk veel zou leeren betreffende de Britsche overheersching op verschillende eilanden.

De door den heer Roosegaarde Bisschop gevolgde werkwijze was, op grond der in den eersten tijd verkregen ervaring, vastgesteld na overleg met den Algemeenen Rijksarchivaris. De thans ontvangen lijsten van al wat (over genoemde periode) voor onze Indische geschiedenis belang heeft, zijn daarvan het gevolg.

De weigering van den Minister van Koloniën om den arbeid te doen vervolgen, had het door ons gevreesde gevolg: de belangelooze ijver waarmede de heer Bisschop werkte verflauwde, en toen zijn eigen werkzaamheden meer en meer in omvang toenamen kwam het archiefonderzoek op den achtergrond. De

thans van den heer Bisschop ontvangen stukken waren reeds 12 jaar geleden gereed; het voornemen van den heer Bisschop was daarbij een beredeneerd verslag te voegen waaruit de waarde van het geleverde zou blijken, maar het is er niet van gekomen, de tijd en wellicht ook de lust hebben hem ten slotte ontbroken.

Volgens de indertijd getroffen regelingen zullen de vruchten van des heeren Bisschop's toewijding nu moeten worden overgebracht in het Rijksarchief, maar het is ongetwijfeld te betreuren dat nu, ook door het achterwege blijven van bedoeld verslag, de aandacht minder op zijn arbeid zal worden gevestigd.

Na bespreking wordt besloten, dr. Colenbrander uit te noodigen van dien arbeid kennis te nemen en daarvan, liefst voor de *Bijdragen*, een overzicht te geven.

Thans wordt nader behandeld het in de vorige vergadering besproken denkbeeld van donateurs die f 1000 in eens storten.

De Secretaris zegt dat hij reeds van een zestal personen in zijne omgeving de toezegging heeft om, wanneer het blijkt dat het plan in eenigszins ruimen kring sympathie vindt, in den bedoelden zin als donateur op te treden.

Na bespreking wordt besloten dat de bestuursleden zich nu eerst tot *personen* zullen wenden; later zou dan de steun van vennootschappen en Indische *ondernemingen* kunnen worden ingeroepen.

De Secretaris merkt op dat het wenschelijk zal zijn — zonder deswege thans eenige toezegging te doen — alle Instituutsuitgaven, zooals de tot dus ver verschenen plaatwerken, de thans voorgenomen uitgaaf van de monografie der Boro Boedoer enz., voor zoover de voorraad strekt, aan de hier bedoelde categorie van donateurs gratis toe te zenden.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

De w[d]. Voorzitter meent dat thans, nu de heer van Erp in het vaderland is aangekomen, de tijd is aangebroken dat van wege het Instituut over de uitgaaf van evenbedoelde Boro Boedoer-monografie in overleg wordt getreden met de Commissie van Bijstand.

De Secretaris zal daartoe het noodige verrichten.

De Bibliotheek ontving geschenken van de HH. dr. J. Grone-

man, D. A. Hooyer, Edw. Jacobson, dr. E. B. Kielstra, G. P. Rouffaer, prof. mr. C. van Vollenhoven en J. W. IJzerman; de foto-verzameling werd verrijkt met geschenken van de HH. J. R. Couperus en P. A. T. Blom, de handschriften-verzameling met een Bataksch geschrift, afgestaan door den heer D. A. Hooyer.

Voor een en ander is reeds namens het bestuur dank betuigd.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 18 MEI 1912.

Aanwezig alle bestuursleden behalve de HH. van Deventer, Rouffaer en Martin, die bericht van verhindering zonden.

De notulen der vergadering van 20 April 1912 worden gelezen en goedgekeurd.

Tot leden-donateurs worden benoemd de leden Th. F. A. Delprat en mr. A. J. Immink; tot gewone leden, de heeren W. F. G. Dera en S. J. W. van Buuren.

De heer O. Collet heeft bericht, met ult° 1912 zijn lidmaatschap te willen doen eindigen; de leden J. G. Dammerboer, H. G. Nederburgh, J. A. Royer, G. W. F. de Vos en C. W. Weys zonden opgaaf van veranderd adres.

Van dr. H. T. Colenbrander is d.d. 25 April j.l. bericht ontvangen dat hij gaarne bereid is, zoodra zijne andere werkzaamheden zulks veroorloven, aan den arbeid van mr. W. Roosegaarde Bisschop zijne aandacht te wijden.

Van den Voorzitter der Commissie van Bijstand is bericht ontvangen dat zijnerzijds nog niets van den heer van Erp is

vernomen, vermoedelijk in verband met diens gezondheidstoestand; intusschen is het de bedoeling dat de uitgaaf der Boro Boedoer-monografie zoodra mogelijk zal worden ter hand genomen.

Notificatie.

Door den heer Juynboll wordt, ook namens den heer Rouffaer, geadviseerd tot opneming, in de *Bijdragen*, van het opstel van den heer Loebèr over: Indonesisch bamboe-ornament.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Ter plaatsing, zoo mogelijk, in de *Bijdragen* zijn ontvangen:

a. een opstel van dr. J. de Hullu over: ziekten en dokters op de schepen der O.-I. Compagnie.

In handen van de HH. Kleintjes en Kielstra.

b. een opstel van den heer P. H. van der Kemp over: de Java-ropijen in 1816 en '17.

In handen van de HH. Bakhuizen van den Brink en Carpentier Alting.

Van het correspondeerend lid W. H. Sundermann is d.d. 10 April j.l. bericht ontvangen dat zijne in 1892 uitgegeven «Kurzgefasste Niassische Grammatik» nagenoeg uitverkocht is; in verband daarmede stelt hij de vraag of de uitgaaf van een geheel herzienen en omgewerkten «tweeden druk» op den weg van het Instituut zou kunnen liggen.

Overeenkomstig het van professor van Ophuysen ingewonnen advies wordt besloten te antwoorden dat alles wat aan het Instituut ter publicatie wordt aangeboden, door twee bestuursleden wordt beoordeeld; wanneer de beoordeeling van des heeren Sundermann's werk gunstig is, zal het bestuur gaarne de uitgaaf daarvan op zich nemen.

De penningmeester deelt mede, dat de leden mr. C. Th. F. Thurkow, H. C. Rehbock en J. Dinger hem ieder f 1000 hebben ter hand gesteld als hunne bijdrage bij benoeming tot «donateurs voor het leven».

De Secretaris zegt dat hij tot heden bovendien nog toezeggingen heeft tot een bedrag van f 15,000, waaronder echter één — f 1000 van het lid S. van den Bergh — waarover eerst

beschikt kan worden wanneer daarmede de f 50.000 worden bereikt.

Hij meent dat — al kan men wel verwachten dat het thans bereikte cijfer van f 18.000 nog zal klimmen — thans het oogenblik is gekomen om ook de met de koloniën in betrekking staande vennootschappen uit te noodigen, als donatrices op te treden.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Volgens mededeeling van de heeren van Vollenhoven, Bakhuizen van den Brink en Kielstra hebben de heeren mr. W. Suermondt (f 250), Abram Muller (f 100), J. A. van Delden (f 100), en J. L. Gunning (f 100) zich bereid verklaard de achter hunne namen gestelde bedragen aan het «bibliotheekfonds» te schenken; de bijdrage van den heer van Delden is bereids ontvangen.

De vergadering neemt van deze mededeeling met erkentelijkheid kennis en is van oordeel dat tegen de aanvaarding van dergelijke schenkingen geen bezwaar bestaat, mits den schenkers duidelijk zij dat hun daarvoor geenerlei rechten worden toegekend.

Nu het blijkt, dat het plan tot vorming van eene categorie van «donateurs voor het leven» tot uitvoering komt, stelt de Secretaris voor, al dadelijk in beginsel aan te nemen dat de aldus verkregen gelden zullen gestort worden in een *bibliotheekfonds*, waarvan de renten, voor zoover noodig, zullen dienen om de uitgaven ten behoeve der bibliotheek te helpen dragen; en dat het kapitaal van dat fonds onaangetast zal blijven, tenzij de Algemeene Vergadering, *in het belang der bibliotheek*, eene afwijking van dien regel noodig acht.

Dienovereenkomstig wordt besloten; nader zal worden overwogen welke veranderingen het Reglement van het Instituut dient te ondergaan.

Van de HH. G. P. Rouffaer, J. W. IJzerman, Ch. R. Bakhuizen van den Brink, W. van Gelder, M. van Geuns, J. J. van Helsdingen, dr. H. P. N. Muller, W. C. Muller, O. A. de Munnick en dr. M. W. de Visser zijn verschillende geschenken voor de bibliotheek ontvangen; aan de gevers is bereids namens het bestuur dank betuigd.

Notificatie.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 15 JUNI 1912.

Aanwezig de HH. Snouck Hurgronje (Voorzitter), Bakhuizen van den Brink (Penningmeester), Juynboll, Jonker, Rouffaer, Martin, Kleintjes en Kielstra (Secretaris); de overige bestuursleden zonden bericht van verhindering.

De notulen der vergadering van 18 Mei 1912 worden gelezen en goedgekeurd.

Tot leden van het Instituut worden benoemd de HH. E. H. Crone, F. M. Dekker, P. van Duyn, P. van Geelen, K. F. Harting, F. R. Monteiro en D. Radersma.

De heer F. E. Spirlet gaf kennis, met het einde des jaars zijn lidmaatschap te willen doen eindigen.

De leden J. van Hecht Muntingh Napjus, mr. C. Heyman, Jhr. L. P. D. Op ten Noort en A. F. Velders zonden opgaaf van veranderd adres.

Notificatie.

Op voorstel van den Secretaris wordt de prijs van den Adatrechtbundel V bepaald op f 4 per exemplaar.

Van den heer H. Sundermann II te Barmen is eene verhandeling ontvangen over het dialect der Olou Manjaan-dajaks. Op voorstel van het lid Jonker wordt tot de opneming in de *Bijdragen* besloten.

Overeenkomstig het advies van de HH. Kleintjes en Kielstra

wordt hetzelfde besluit genomen ten aanzien van het in de vorige vergadering ter tafel gebracht opstel van dr. de Huilu; overeenkomstig het verslag der HH. Bakhuizen van den Brink en Carpentier Alting zal de verhandeling van den heer van der Kemp, over de Javaroepijen van 1816—17, mede in de *Bijdragen* eene plaats vinden.

De Voorzitter en de heer Rouffaer brengen de vraag ter sprake, in hoever iets vanwege het Instituut zoude kunnen worden gedaan om den oud-Hoogleeraar Kern, die zoovele jaren als bestuurslid en Voorzitter aan onze instelling zeer belangrijke diensten bewees, op zijn 80ⁿ verjaardag (6 April 1913) te huldigen.

In de eerste plaats komt, meenen zij, doorvoor in aanmerking de uitgaaf van de verspreide geschriften van den heer Kern, voor zoover deze ze een herdruk waardig keurt; het nazien der drukproeven zouden de HH. Speyer (Sanskrit), Juynboll (Oud-javaansch) en Rouffaer op zich nemen.

Na bespreking wordt besloten, deze uitgaaf vanwege het Instituut te doen geschieden; het eerste deel zal, zoo mogelijk, vóór of op genoemden datum moeten verschijnen De heer Rouffaer zal, met bijstand van den adjunct-Secretaris, de in 1903 gemaakte lijst der bedoelde geschriften aanvullen en dan met prof. Kern overleg plegen.

De Secretaris stelt den penningmeester f 1000 ter hand, door hem ontvangen van Mevrouw C. A. Rose-Molewater, als bijdrage tot benoeming tot donatrice voor het leven, benevens f 25, ten behoeve van het te stichten bibliotheekfonds hem toegezonden door den heer D. J. baron Mackay van Ophemert, lord Reay.

Hij deelt mede dat verdere toezeggingen voor bijdragen aan dat fonds, tot de achter hunne namen vermelde bedragen, zijn ontvangen van de leden mr. B. R. W. A. baron Sloet van Hagensdorp (f 250), J. Th. Gerlings (f 200) en W. Rooseboom (f 200).

Aan giften in eens, van minstens f 1000, zijn thans toezeggingen ontvangen tot een bedrag van f 21000, behalve de in de vorige vergadering vermelde, voorwaardelijke toezegging van den heer S. van den Bergh.

Het »bibliotheekfonds« zal dus thans in het leven kunnen

treden met een kapitaal van f 22.250; vermoedelijk zal dit bedrag in de eerste maanden nog klimmen, en later gaandeweg aangroeien door het toetreden van nieuwe donateurs èn door de te kweeken rente voor zoover die nog niet dadelijk noodig is. De Secretaris stelt dus voor, de personen die zich bereid verklaarden als donateurs op te treden, thans daartoe te benoemen en hun te verzoeken, hunne donatie zoo mogelijk in den loop dezes jaars beschikbaar te stellen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Tot «donateurs voor het leven» worden benoemd:

de leden-donateurs J. T. Cremer, H. C. Rehbock, jhr. C. H. A. van der Wijck, J. W. IJzerman en de Semarang-Joanastoomtram maatschappij; de leden: V. C. Coster van Voorhout, J. Dinger, jhr. P. Hartsen, mr. J. E. Henny, H. C. van den Honert, dr. E. B. Kielstra, A. G. Kröller, H. E. Levert, jhr. H. Loudon, prof. dr. C. Snouck Hurgronje, mr. C. T. F. Thurkow en J. G. C. A. de Vogel; mevrouw de wed. mr. N. G. Pierson-Waller, mevrouw de wed. C. A. Rose-Molewater en de landbouwmaatschappij Bantool te 's-Gravenhage.

Voor de Bibliotheek zijn geschenken ontvangen van:

het eerelid prof. dr. H. Kern: History of Bengali language and literature, by Dineth Chandra Sen., Calcutta 1911, en The archaeological survey of Mayurabhanja, vol. I, by Nagendranath Vasu, Calcutta 1911;

den heer S. P. L. l'Honoré Naber: Zeemanshandboek, 2e dr., 's-Gr. 1910, 2 dl., en «Op expeditie met de Franschen, Reisherinneringen», 's-Gr. 1910;

het lid J. J. Meyer, Congrès de l'Afrique orientale, tenu à Paris, Oct. 1911. Compte rendu des travaux, publié par Ch. Depinée. Paris 1912;

verder van de HH. J. H. de Bussy, F. Fokkens, Ch. A. Heyligers, J. L. Jasper, dr. E. B. Kielstra, G. P. Rouffaer, J. F. Snelleman, en van de directie der cultuurmaatschappij Pondok Gedeh.

Aan de schenkers werd bereids dank betuigd.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 21 SEPTEMBER 1912.

Aanwezig alle bestuursleden, behalve de heeren van Deventer en Rouffaer, die bericht van verhindering zonden.

De notulen der vergadering van 15 Juni 1912 worden gelezen en goedgekeurd.

Tot «donateurs voor het leven» worden benoemd het lid-donateur C. T. van Deventer en Mevrouw S. van Rosenthal-May.

Aangeteekend wordt, dat de Koninklijk Paketvaartmaatschappij hare jaarlijksche bijdrage tot f 100, en de volgende leden-donateurs die tot f 50 hebben verhoogd: de Landbouwmaatschappij Bangak, de Billitonmaatschappij, de Cultuurmaatschappij der Vorstenlanden, de Delimaatschappij, de Delispoorwegmaatschappij, de Handelsvereeniging Amsterdam, de Intern. Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam, de Ned. Handelmaatschappij, de Ned.-Indische Landbouwmaatschappij en de heer W. Rooseboom.

Tot leden-donateurs worden benoemd:

met eene jaarlijksche bijdrage van f 250, de Maatschappij tot exploitatie der suikerfabrieken Sentanen lor, Brangkal en Dinoyo;

met eene jaarlijksche bijdrage van f 100, de Cultuurmaatschappij Bogokidoel;

met eene jaarlijksche bijdrage van f 50, de Amsterdam Deli Compagnie, de Cultuurmaatschappijen Gempol Krap, Kaliwoengoe Plantaran, Ketanen, Langsee, Petjangaän, en Tangoenan; de Deli Batavia maatschappij, de Javasche Boschexploitatie maatschappij, de Javasche Cultuurmaatschappij, de Maatschappij tot exploitatie der landen, nagelaten door mr. W. A. Baron Baud, de Maatschappij tot exploitatie der suikerfabrieken Kremboong en Toelangan, de Ned.-Indische Handelsbank, de Ned.-Indische Houtaankap maatschappij, de Singkeptin maatschappij;

met eene jaarlijksche bijdrage van f 25, de Cultuurmaatschappij Watoetoelis Poppoh.

De Secretaris deelt mede, alsnog ten behoeve van het biblio-

theekfonds toezeggingen te hebben ontvangen van giften: f 1000 van de gezamenlijke cultuurmaatschappijen onder beheer van Jhr. H. L. van der Wijck en f 200 van het lid C. E. van Kesteren.

Hij merkt op dat, wanneer alle toegezegde donatiën ontvangen zijn, het bibliotheekfonds f 25425 bezit, terwijl de jaarlijksche bijdragen van donateurs van f 630 geklommen zijn tot f 2150. In verband met de onvermijdelijke uitgaven welke in de toekomst te wachten zijn is de toekomst der «Koloniale Bibliotheek» nog wel niet geheel verzekerd, maar men is dit doel toch reeds belangrijk genaderd: hij hoopt zeer dat nog verder personen zullen gevonden worden die, door als donateurs voor het leven toe te treden, het noodige stamkapitaal helpen bijeenbrengen.

Tot leden van het Instituut worden benoemd de heeren mr. O. Iken, J. D. Hunger, W. F. J. Kroon, V. Obdeyn, J. H. Poelman, P. J. H. Smeets en L. F. van Ravenswaay.

Aangeteekend wordt dat de R. K. pastorie te Menado, mej. dr. H. C. H. Moquette en mr. W. F. Haase met het einde des jaars hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen;

dat door het Departement van Koloniën dd. 25 Juni jl. Afd. A[1] n° 44 honderd ex. van Adatrechtbundel V zijn aangevraagd; hieraan is voldaan, de rekening is den 28n Juni ingediend en den 20n Augustus met een bevelschrift ad f 400 op den Rijksbetaalmeester afgedaan;

dat verder nog ontvangen en aan den penningmeester afgedragen is f 14 voor contributiën en f 39.75 voor verkochte boeken;

dat de leden dr. J. H. J. van Barmen 't Loo, J. van Hecht Muntingh Napjus, dr. H. F. C. ten Kate, C. E. J. Meyll, dr. Hendrik P. N. Muller, mr. F. D. E. van Ossenbruggen, P. N. L. de Bruyn Prince, mr. A. H. L. Utermark en W. G. van Wettum opgaaf zonden van veranderd adres.

Door dr. J. Warneck te Barmen is het verzoek gedaan, van de Dajaksche Fabelen en vertellingen, voorkomende in deel 66 bl. 169 en vlg. der *Bijdragen*, eenige met vermelding van de bron te mogen overnemen in het bijblad van het *Allgemeine Missions Zeitschrift*.

Geene bedenking.

Van den heer dr. H. T. Colenbrander is ontvangen een schrijven d.d. 3 Juli jl., waarbij deze, voldoende aan eene uitnoodiging van het Instituutsbestuur, zijn advies geeft omtrent eene eventueele publicatie der van mr. W. Roosegaarde Bisschop ontvangen lijsten (zie notulen der Bestuursvergadering van April jl.), benevens eene beoordeeling van den geleverden arbeid.

Naar aanleiding daarvan wordt besloten:

a. niet over te gaan tot bedoelde publicatie,

b. f 150 beschikbaar te stellen voor het doen vervaardigen van een naam- en zaakregister op de lijsten.

c. na voltooiing der registers alle stukken aan te bieden aan het Rijksarchief.

Den heer Colenbrander, wiens schrijven als bijlage aan de notulen zal worden gehecht, zal dank worden betuigd voor de welwillendheid waarmede hij aan het verzoek van het bestuur voldeed.

Van dr. J. de Hullu zijn, ter plaatsing in de *Bijdragen*, ontvangen drie stukken, handelende over de amusementen, de voeding en de handhaving van orde en tucht op de Compagniesschepen.

In handen van de HH. Kleintjes en Kielstra.

Van denzelfden, tot het zelfde doel, een officieel verslag over den algemeenen toestand van Curaçao in 1817.

In handen van de HH. van Vollenhoven en Martin.

Van dr. H. F. C. ten Kate, met dezelfde bestemming, eene verhandeling met illustratie, over »Schilders-teekenaars in Ned. O. en W. Indië, en hun beteekenis voor de land- en volkenkunde«.

In handen van de HH. Juynboll en Kielstra.

Van dr. N. J. Krom is voor de *Bijdragen* ontvangen een opstel, met afbeelding van een Javaansch brons van Hayagriva.

Op advies van den Voorzitter en den heer Speyer wordt tot de plaatsing besloten.

Namens den heer Rouffaer biedt de heer Speyer, voor de verzameling van het Instituut, ten geschenke aan eene verzameling foto's, hoofdzakelijk van Minangkabausche inscripties.

Den heer Rouffaer zal hiervoor de dank van het bestuur worden aangeboden, terwijl een lijst der afbeeldingen als bijlage aan de notulen zal worden toegevoegd.

De Secretaris meent dat het bestuur niet langer mag uitstellen, regelingen te treffen waardoor aan den adjunct-secretaris op gevorderden leeftijd, en ook bij diens vooroverlijden aan zijne weduwe een matig pensioen wordt verzekerd, en, in het algemeen, ook voor den vervolge voor de toekomst van nader aan het Instituut te verbinden personeel wordt gezorgd.

Hij stelt derhalve voor, van de gelden waarover het Instituut de vrije beschikking heeft, een bedrag van f 10.000 te bestemmen voor een *pensioen- en ondersteuningsfonds* van het personeel; de dan overblijvende gelden zouden kunnen worden gestort in een *bouwfonds*, dat tevens als bedrijfskapitaal kan worden benut.

De bijdragen, door donateurs, hetzij in eens, hetzij jaarlijks gegeven, zijn gevraagd ten bate van het *bibliotheekfonds*, dat verder zal kunnen worden gestijfd door de bijdragen van het Indisch Genootschap en uit de gewone inkomsten van het Instituut.

Het zal dus in het belang van eene richtige administratie zijn, voortaan afzonderlijke rekeningen aan te houden van:

a. een *pensioen- en ondersteuningsfonds*,

b. een *bouwfonds*, tevens dienende als bedrijfskapitaal en

c. een *bibliotheekfonds*.

Wellicht zal het later nog wenschelijk blijken, nog een bijzondere rekening te openen voor een *boekenfonds*, betreffende de ontvangsten en uitgaven der vanwege het Instituut uitgegeven werken; voorloopig schijnt dit onnoodig. Maar om het personeel de toekomst te waarborgen, en den donateurs de zekerheid te geven dat hunne bijdragen alléén voor de boekerij worden aangewend, schijnt de organisatie van de fondsen *a* en *c*, waaruit van zelf die van *b* volgt, bepaald noodig.

Bij de bespreking van deze denkbeelden blijkt dat de vergadering ze sympathiek gestemd is. De Penningmeester meent dat het wenschelijk is de beslissing uit te stellen tot het einde des jaars, wat de Secretaris betwist omdat eene eenvoudige administratieve regeling in het totaal der ontvangsten en uitgaven niets verandert.

Besloten wordt, dat de Penningmeester de zaak nader zal overwegen en in de volgende bestuursvergadering advies zal uitbrengen, en dat de Secretaris zal nagaan in hoever aan de a. s. algemeene vergadering voorstellen zullen moeten worden gedaan tot reglementswijziging.

Van de HH. P. A. F. Blom, J. R. Couperus, dr. J. Groneman, prof. dr. H. G. Jonker, dr. E. B. Kielstra, prof. dr. Naber, S. P. l'Honoré Naber, dr. H. ten Oever, dr. D. A. Rinkes en H. J. G. Walbeehm werden geschenken voor de bibliotheek ontvangen.

Aan de schenkers is, voor zoover noodig, dank betuigd.

De vergadering wordt gesloten.

BIJLAGE A.

'S-GRAVENHAGE, 3 JULI 1912.

Aan het Bestuur van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

Mijne Heeren,

Bij schrijven van 22 April j.l., werd door Uwen Secretaris mijne aandacht gevestigd op de lijsten van archiefstukken in het India Office te Londen, van belang voor de Nederlandsch-Indische geschiedenis van 1818—1830, indertijd in opdracht van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië en met subsidie van het Departement van Koloniën door den heer Mr. W. Roosegaarde Bisschop te Londen vervaardigd, en die in April 1912 door het Instituut werden ontvangen. Mij werd bij het genoemde schrijven advies gevraagd omtrent eene eventueele publicatie dier lijsten, en tevens eene in de *Bijdragen* van het Instituut te plaatsen beoordeeling van de waarde van den geleverden arbeid.

Omtrent dit werk, waartoe in Juni 1895 aan Mr. Bisschop de eerste opdracht werd verstrekt, is tweemaal door hem rapport

aan U uitgebracht, en wel onder dagteekening eerst van Dec. 1896 en vervolgens van Feb. 1900. Deze rapporten zijn gedrukt in de deelen 47 en 51 Uwer *Bijdragen*.

Uit die rapporten blijkt omtrent den opzet en gang van het werk het volgende.

In Juni 1895 werd aan Mr. Bisschop door U opgedragen „een onderzoek in te stellen naar de voor de Nederlandsch-Indische geschiedenis belangrijke stukken in het archief van het India Office te Londen, en het doen vervaardigen van copieën van die documenten, welke niet reeds in druk mochten zijn verschenen, of reeds aanwezig zijn in de archieven van Nederland. Het onderzoek diende te loopen over de jaren 1595—1830".

Doel der onderneming schijnt dus aanvankelijk te zijn geweest het verkrijgen van afschriften van in Nederland niet voorhanden stukken. De gegeven opdracht was dus niet wel uit te voeren zonder nauwkeurige kennis der Nederlandsche koloniale archieven over de geheele genoemde periode.

Mr. Bisschop ving zijn onderzoek aan in Juli 1895 en zette het, met een onderbreking in Oct.—Nov. 1895, tot op het einde van Maart 1896 onafgebroken voort. Als uitkomst van dat onderzoek werden bij het bovengenoemd rapport van Dec. 1896 aan U aangeboden: 1°. een korte beschrijving der samenstellende bestanddeelen van het archief van het India Office te Londen; 2°. een kort verslag van de verrichte werkzaamheden.

Naar gezegd, stond bij de aanvankelijke opdracht het doen vervaardigen van copieën op den voorgrond. Mr. Bisschop begon nu met lijsten aan te leggen van de stukken die voor de Nederlandsch-Indische geschiedenis van belang konden zijn, opdat vervolgens zou kunnen worden bepaald, welke van die stukken zouden verdienen te worden afgeschreven. Hij besloot, aanvankelijk als proef een klein gedeelte van het archief van het India Office op deze wijze te behandelen, en koos daartoe (mede op wensch van het Nederlandsche Departement van Koloniën, dat tot de kosten der onderneming bijdroeg) een gedeelte behoorende tot de laatste jaren der geheele te bewerken periode, n.l. de Straits Settlements Records over de jaren 1820—1830 en een gedeelte der Bengal Records over dezelfde jaren. In Maart 1896 waren op deze wijze van de ruim 35.000 boekdeelen, waaruit het archief van het India Office bestaat, een 725-tal onderzocht. Tevens werd een aanvang ge-

maakt met het doen copieeren van stukken, doch dit werk werd door Mr. Bisschop spoedig gestaakt, op grond der overweging, «dat eigenlijk niemand in Nederland nauwkeurig weet, welke stukken over de periode 1813—1830 zich in Nederland zelf bevinden. Wil men niet in noodeloos copieeren vervallen, dan dient van beide zijden bekend te zijn wat in de verschillende archieven aanwezig is. Om dit van Engelsche zijde te weten te komen, werd begonnen met het aanleggen van genoemde lijsten ..... Aldus komt het belang van het maken van copieën op den achtergrond te staan en dringt zich de belangrijkheid van volledige en uitvoerige lijsten geheel op den voorgrond».

Mr. Bisschop besloot zijn verslag met eenige beschouwingen omtrent het geschiedkundig belang der door hem behandelde periode 1820—1830 en de feiten en figuren die bij de lezing der stukken in het bijzonder zijne aandacht hadden getrokken.

De van Mr. Bisschop ontvangen proeflijsten werden door Uw bestuur bij schrijven van 22 Febr. 1897 toegezonden aan den toenmaligen Algemeenen Rijksarchivaris met verzoek van mededeeling zijner zienswijze omtrent de door Mr. Bisschop gevolgde wijze van behandeling in het algemeen, en in het bijzonder van aanwijzing der stukken, waarvan naar zijn (des Rijksarchivaris) inzien copieën zouden behooren te worden genomen.

Bij schrijven van 15 Mei 1897 antwoordde de Algemeene Rijksarchivaris, dat het hem niet wel mogelijk was dit laatste punt te beantwoorden, aangezien de Nederlandsche koloniale archieven over 1820—1830 nog niet naar het Rijksarchief waren overgebracht, zoodat «een onderzoek op het Departement van Koloniën aan de beantwoording dier vraag vooraf behoorde te gaan». Overigens vereenigde de Algemeene Rijksarchivaris zich geheel met de reeds door Mr. Bisschop voorgedragen meening, dat vooralsnog de vervaardiging van lijsten op den voorgrond diende te staan. In overeenstemming met dit advies werd Mr. Bisschop door U verzocht, met de vervaardiging van lijsten voort te gaan op den voet waarop hij begonnen was, en zich vooralsnog tot deze vervaardiging van lijsten te bepalen.

Ter uitvoering dezer nieuwe, in zoo aanmerkelijke mate gewijzigde opdracht is mr. Bisschop tot het einde van Sept. 1899 werkzaam geweest. Hij was er toen in geslaagd, het onderzoek voor de periode 1818—1830 geheel ten einde te brengen. Van de 3332 folio deelen die de door hem ter behandeling uitge-

kozen gedeelten van het archief van het India Office bevatten, waren er 2154 door hem nagegaan; het voorbijgaan der 1178 overige, alsmede de beperking van het onderzoek tot bepaalde gedeelten van het archief (zoodat de archieven der presidentschappen Madras en Bombay buiten beschouwing bleven), worden door mr. Bisschop bij zijn rapport van Febr. 1900 voldoende verklaard.

Intusschen was door den heer P. H. van der Kemp een niet onverdeeld gunstig oordeel uitgesproken over de waarde der kleine verzameling copieën, door mr. Bisschop ingevolge zijne oorspronkelijke opdracht aanvankelijk aangelegd. «Altijd,» schreef de heer van der Kemp op bl. 342 van het 47ste deel Uwer *Bijdragen*, «altijd voor zoover ik er nu over kan oordeelen helderen zij zoo bijzonder veel niet op, geven zij niet veel nieuwe gezichtspunten; zij kleeden echter de ons bekende geschiedenis, als die betreffende Singapore enz. nader aan, en als zoodanig verdienen zij in ieder geval zeer de aandacht.»

Het is mij niet bekend of dit oordeel (dat trouwens met een voorbehoud begint, en volstrekt niet in eene *veroordeeling* eindigt) eenigen invloed gehad heeft op het kort daarna genomen besluit van Z. Exc. den Minister van Koloniën Cremer, om de subsidie tot het werk van Mr. Bisschop in te trekken. Waarschijnlijk is dit besluit enkel uit zuinigheidsmotieven te verklaren; immers de waarde van het werk, zooals het door Mr. Bisschop was opgevat en door de nadere instructiën van Uw bestuur geregeld, wordt door de opmerking van den heer van der Kemp niet onmiddellijk geraakt. Mr. Bisschop was de eerste geweest om tegen de teleurstelling, die van voortijdig copieeren het gevolg moest zijn, te waarschuwen.

In ieder geval, nu van het Departement geen medewerking meer was te verwachten, kon het Instituut de kosten eener voortzetting van den arbeid niet langer op zich nemen, — zoodat deze werd gestaakt. Er bleef slechts over, de resultaten van het tot Sept. 1899 verrichte aan Uw bestuur af te dragen.

Eerst in 1912 heeft dit plaats gehad. Bij zijn rapport van Febr. 1900 kondigde Mr. Bisschop aan, dat hij zijne volledige lijsten over 1818—1830, in drie doozen verpakt, ter beschikking hield van het Instituut; dat naar zijn oordeel evenwel een index of klapper op de duizende vermelde brieven en memories voor het practisch gebruik daarvan allernoodzakelijkst was; dat

met het aanleggen van dien klapper door hem een aanvang was gemaakt, doch dat de schrapping van het subsidie hem verhinderd had dit werk te voltooien. «Later,» vervolgde hij, hoop ik U meer uitvoerig verslag te doen over den inhoud van de door mij onderzochte archieven en over het belang, dat zij naar mijn oordeel kunnen hebben voor een onpartijdigen blik op de gebeurtenissen in den Indischen Archipel gedurende de bovenbedoelde periode. Ik hoop dan tegelijkertijd het door mij bijeengebrachte materiaal aan U ter hand te stellen.»

Van dit «meer uitvoerig verslag» is intusschen nimmer gekomen. Onze wakkere landgenoot, op wiens gaven en tijd sedert 1900 van zoo velerhande zijde beslag is gelegd, moest Uw bestuur bij schrijven van 29 Mei 1911 berichten, dat «veranderde levensomstandigheden» hem bij voortduring verhinderden, het verslag bij zijne lijsten te voegen, die hij bij dat schrijven als «een beredeneerden catalogus» aanduidt. Vervolgens heeft in April 1912 de toezending der lijsten (zonder verslag) aan Uw bestuur plaats gehad.

Omtrent hare indeeling behoef ik niet in bijzonderheden te treden daar deze uit de in deel 51 Uwer *Bijdragen* gepubliceerde bijlage van het rapport van Febr. 1900 voldoende blijkt. Ik zal mij dus bepalen tot enkele opmerkingen omtrent het karakter der lijsten.

Ik ben van oordeel, dat Mr. Bisschop dit karakter minder juist weergeeft, door van «een beredeneerden catalogus» te spreken. Wat aan zijn omvangrijk werk ontbreekt, is juist alle beredeneering. Immers het bestaat in hoofdzaak slechts uit eene in lijstvorm gebrachte verzameling extracten uit Engelsche archiefindices. Alleen zoo dikwijls het vermelde archiefstuk een dagregister is, waarin uit den aard der zaak voor het meerendeel feiten zijn opgeteekend die voor de geschiedenis van Nederlandsch-Indië geen belang hebben, is niet met de overneming eener Engelsche index-aanduiding volstaan, doch worden de plaatsen zelve aangewezen die voor den Nederlandschen onderzoeker van gewicht kunnen zijn. Zoo is b.v. gehandeld met de Singapore en Malacca Diaries (n°s. XXVI en XXVIII der bijlage van genoemd rapport van Febr. 1900), doch telkens wanneer een stuk in zijn geheel van belang kan zijn, wordt eenvoudig de Engelsche index-aanduiding overgenomen, en vindt men bladzijden lang opgaven als deze (uit de Bengal Military Con-

sultations, n°. XI der bijlage): «Letter from Major J. Craigie, officiating secretary to Government, Military Department, Fort William, to G. J. Siddons Esq., Resident at Fort Marlborough, transmitting extract of a general Letter from the Court of Directors, dated the 16th April 1817, on the subject of the fortifications at Fort Marlborough» ; — of (insgelijks uit n°. XI der bijlage) «Letter from C. Stuart Esq., Deputy Adjutant General of the Army, at Fort William, to Major J. Craigie, officiating secretary to Government, Military Department, at Fort William, reporting the arrival at Bengal, on the brig «Vestal», of a party of the First Battalion 20th Native Infantry, composing captain Coombe's escort». Voorbeelden, die gemakkelijk te vertienvoudigen waren, doch waarvan men mij het vervolg vermoedelijk zal willen schenken.

Ik meen wel te kunnen nagaan, hoe Mr. Bisschop tot een dergelijke wijze van behandeling gekomen is. In zijn verslag van 1896 deelt hij omtrent de door hem gevolgde methode het volgende mede: «De lijsten zijn ingericht naar het voorbeeld van de in het Engelsche archief aanwezige klappers. Het hoofd vermeldt de plaats, waar de «Consultations» plaats hadden, den datum van de maand en het jaar der vergadering. Links staat diezelfde datum als hoofd voor de brieven, die dien dag ter tafel kwamen, met vermelding daaronder van den datum van iederen brief afzonderlijk. Rechts staat de verwijzing naar de deelen van het Engelsche archief, waar de brieven te vinden zijn. De brieven zelf staan tusschen deze twee kolommen vermeld onder de hoofden, die in den klapper vermeld staan. Elke brief staat aangegeven met inhoudsopgave, al of niet beknopt, naarmate van de belangrijkheid en lengte van het document».

Zóó zijn inderdaad de indices van het archief van het India Office ingericht; ik herken ze uit deze beschrijving geheel, zooals ze mij voorkwamen, toen ik eenige jaren geleden voor een détailonderzoek ten behoeve mijner *Gedenkstukken* die instelling bezocht. De lijsten van Mr. Bisschop zijn, dunkt mij, niet *naar het voorbeeld van* die indices ingericht: het zijn extracten uit die indices zelf, wier inhoudsvermeldingen, in het Engelsch gesteld, letterlijk zijn overgenomen, zoo dikwijls daarin een woord werd opgemerkt dat met Nederlandsch-Indische zaken of met thans tot Nederlandsch-Indie behoorende plaatsen in eenige betrekking staat (bij de boven gegeven

voorbeelden zijn die woorden Fort Marlborough (Benkoelen) en kapitein Coombe, die eene missie naar Atjeh vervulde). Daar nu de indices, voor zoover mij daarvan bij mijn kort bezoek aan het India Office blijken kon, inderdaad voortreffelijk zijn, en ik gaarne aanneem dat M^r. Bisschop ze met de uiterste nauwkeurigheid heeft geëxcerpeerd en hem nimmer een woord «waar iets achter kan zitten», ontschoten is, is ook zijn werk voortreffelijk in zekeren zin, maar die zin is m. i. de ware niet. Het komt mij voor, dat hier eene veel te machinale wijze van behandeling is gevolgd. Alle mogelijke aanschouwelijkheid ontbreekt; het verband met de Nederlandsch-Indische geschiedenis blijft in vele gevallen voor ieder, die niet reeds van alle of de meeste bijzonderheden eener zaak op de hoogte is, slechts te gissen, wordt in ieder geval niet opzettelijk aangetoond. In één woord, aan het medegedeelde ontbreekt relief, zooals het aan een index mag en moet ontbreken, die een eenvoudig geleibriefje even goed heeft te vermelden als een stuk dat eene gansche orde van verschijnselen of reeks van gebeurtenissen heeft beheerscht, en waarvan de nawerking in wellicht duizend andere stukken voelbaar blijft.

Ik heb voor de werkkracht, aan welke de Instituut dezen arbeid dankt, allen eerbied, maar betreur dat zij niet in eene andere richting is aangewend. De zorgvuldige bewerking, die allen indruk maakt van volledigheid, het welverzorgde uiterlijk, verdienen hoogen lof, maar het nut van het geheel komt mij voor slechts bescheiden te zijn. Ik meen in dit werk een *vitium originis* te ontdekken, een *vitium* dus dat niet voor rekening van den uitvoerder maar van den opdrachtgever komt.

Het doel der gansche onderneming was het verkrijgen van afschriften uit het archief van het India Office van stukken, voor onze koloniale geschiedenis van 1595 tot 1830 van gewicht, en die in Nederland ontbraken. Ik ben niet zeker of in 1895 voldoende bevroed is, welk een inderdaad enorme strekking een dergelijke opdracht had; hoe zij in den uitvoerder eene volledige kennis onderstelde van wat onze eigen koloniale archieven tot 1830 toe bevatten, welk een bijna universeelen speur- en keurzin hij zou moeten hebben om uit te maken of een stuk, ook al stond het vast dat het niet in Nederland werd aangetroffen, daarom ook verdiende voor Nederland te worden afgeschreven; over welk een ruimte en zekerheid van

middelen men zou moeten beschikken om zulk een gigantisch plan goed ten einde te voeren. Zulk een arbeid aan één man op te dragen, beteekende van hem te verlangen wat eerst een geheele schaar van onderzoekers in eenige menschenleeftijden zal vermogen: het Engelsch-Indisch archief voor de Nederlandsche koloniale geschiedenis uit te putten.

Het uitzenden van onderzoekers naar vreemde archieven om over den inhoud en het belang dier archieven voor de geschiedenis van het uitzendende land te rapporteeren, is padvinderswerk en moet behandeld worden als padvinderswerk. De uitgezondene moet nooit uit het oog verliezen dat na hem anderen zullen komen, en dat hij niet meer dan hun wegbereider is. Natuurlijk spreek ik hier van zendingen die ten doel hebben over den algemeenen inhoud van een archief in zijne betrekking tot de geschiedenis van een ander land te rapporteeren, niet van zendingen met een bepaald omschreven doel, tot bestudeering van een of ander, zij het ruim omschreven, geschiedkundig détail. Een onderzoeker van de laatste soort kan trachten aanstonds definitief werk te verrichten, en, als hij er de man toe is, daarin slagen; het werk van een onderzoeker van de eerste soort daarentegen is *in zijn aard* nimmer afsluitend, maar voorbereidend. Men heeft te dezen aanzien al heel wat ondervinding opgedaan, ook hier te lande. Sedert 1886 zijn door ons Departement van Binnenlandsche Zaken van tijd tot tijd geleerden, de eerste mannen van het vak, naar vreemde landen uitgezonden om het gewicht der archieven van die landen voor de Nederlandsche geschiedenis in het algemeen te doen opnemen. Bij dit werk, dat zich vrij ongelijkmatig ontwikkeld heeft, naar de gelegenheid zich voordeed, heeft het aan een goed doordachte algemeene instructie langen tijd ontbroken, zoodat de taak door verschillende geleerden in zeer verschillenden zin is opgevat. Er zijn er die het werk hebben volbracht ongeveer in den zuiver werktuigelijken zin van Mr Bisschop: die bladzijden aan bladzijden hebben bedrukt met de bloote titels van handschriften en stukken. Anderen hebben meer de groote *onderwerpen* in het oog gevat waaromtrent het *mogelijk* was dat de archivalia van het vreemde land opheldering van gewicht zouden kunnen geven; zij hebben vervolgens in velerhande richting gezocht of de archivalia dergelijke opheldering inderdaad bevatten, en waar zij die werkelijk meenden te vinden, 1°. kenmerkende stukken

in hun geheel of in (zelf vervaardigd) extract medegedeeld; 2°. den weg aangewezen dien een toekomstig détailonderzoeker te volgen zou hebben om de aldus niet reeds in volledigheid naar huis gebrachte, maar *als verkrijgbaar aangewezen* kennis af te ronden en te vervolledigen. Naar het algemeen oordeel, een oordeel hier te lande het eerst uitgesproken door een man van zoo groot gezag in deze zaken als mijn betreurde leermeester P. L. Muller, en sedert door den bijval van bevoegden in de ruimste mate bevestigd, zijn het de verkenners van de tweede soort geweest, die het meeste nut hebben gesticht.

Nu in het algemeen rapport omtrent de Engelsche archieven, dat wij aan Dr. Brugmans danken, het India Office niet was opgenomen, en de aanvulling dezer leemte vanwege het Departement van Binnenlandsche Zaken niet in het verschiet lag, was er, 't zij voor het Instituut, 't zij voor het Departement van Koloniën, 't zij voor deze beide in samenwerking, wel eenige aanleiding om (mits de voorwaarden tot welslagen voldoende te vervullen waren) voor onze koloniale geschiedenis te doen geschieden wat het Departement van Binnenlandsche Zaken deed ondernemen voor onze geschiedenis in het algemeen. Zou een dergelijk verkennerswerk van werkelijk algemeene strekking en algemeen nut zijn, dan dienden de koloniale archieven der verschillende mogendheden, wier koloniale geschiedenis aanrakingspunten met de onze heeft gehad, dus Portugal, Spanje, Engeland, Frankrijk, en in mindere mate Denemarken en Zweden, te worden bereisd, en wel door personen die van onze eigen koloniale geschiedenis reeds door en door op de hoogte waren. Een groote, men mag wel zeggen vooralsnog onoverkomelijke moeilijkheid, die men bij een dergelijk plan al dadelijk zou hebben ontmoet, is dat die personen ten onzent zeer dun gezaaid zijn; zóó dun, dat eigenlijk het geheele plan er onuitvoerbaar door werd: immers de zeer enkelen aan wie een dergelijke taak veilig zou kunnen worden opgedragen, zijn met vaste bezigheden veelal dermate overstelpt, dat zij niet gedurende geruimen tijd, vrij van alle zorgen, «buitenaf» zouden kunnen gaan om hunne verkregen geschiktheid en kennis geheel in dienst eener dergelijke onderneming te stellen. Wilde men nu, ook al bestond geen voornemen of kans tot zulk een alle in aanmerking komende landen omvattend onderzoek, toch het zeker gewichtigste land van al, Engeland, doen ontginnen,

dan ware het m.i. evenwel raadzaam geweest, met de ervaring, bij de door het Departement van Binnenlandsche Zaken geleide onderneming opgedaan, voordeel te doen, en den onderzoeker uit te noodigen de beste voorbeelden welke die onderneming opleverde, te willen volgen, en zich voor het navolgen der minder goede voorbeelden te wachten. Althans toen de eerste proeven van Mr Bisschop's werk ter tafel lagen, in 1897, was de mindere ingenomenheid van vele bevoegden met de resultaten, bij een deel van het op naam van het Departement van Binnenlandsche Zaken verrichte werk verkregen, reeds geen geheim meer.

De opzet der gansche onderneming is dus, naar mijne meening, geen zeer gelukkige geweest. Ook toen Mr Bisschop tot het inzicht kwam dat hij met zijn aanvankelijk ondernomen kopieerwerk op een verkeerden weg was (en het valt niet genoeg te waardeeren dat hij dit zoo spoedig heeft ingezien en het zoo overtuigend uiteengezet), is daaruit noch door hem zelven, noch door het Instituut de gevolgtrekking gemaakt, dat een radicale omkeer van noode was; dat men het gansche denkbeeld van minutieuse, volledige lijsten op zijde had te zetten, en zich allereerst eene voorstelling in groote trekken had te vormen van wat men ongeveer vinden *wilde*, om daarna te zien òf en in welke mate het er *was*, en in welk verband het dan werd aangetroffen. Integendeel heeft men zich m.i. door het kopieerdenkbeeld, ook al was de daadwerkelijke uitvoering daarvan uitgesteld, geheel laten beheerschen, en lijsten samengesteld die zouden dienen om tegenover lijsten van Nederlandsche zijde gelegd te worden, opdat dan zou blijken welke stukken àl, welke niet in Nederland aanwezig waren. Op zóó machinale wijze heeft echter geen verrijking van historische kennis plaats. Het laten vervaardigen van afschriften van alle stukken waarbij de Nederlandsch-Indische geschiedenis maar eenig belang hebben kan en die niet reeds in de eigen koloniale archieven van Nederland worden aangetroffen, zou de middelen, die 't zij het Instituut, 't zij het Departement van Koloniën, hiervoor ooit beschikbaar zal hebben, ver en ver overschrijden. Maar stel dat dit eens niet het geval ware, dat eene Nederlandsche Carnegie er de vereischte tonnen gouds toe beschikbaar stelde, zou dan toch ooit het resultaat bereikt worden, dat men de archieven zelve die op dergelijke wijze bewerkt waren, voortaan missen

kon? In geenen deele. Immers naar welk criterium zou de vraag, of een stuk al of niet de Nederlandsch-Indische geschiedenis aangaat, bij een dergelijke massa-onderneming alleen zijn te beantwoorden? Noodzakelijkerwijs bij eene meerderheid van stukken alleen naar volstrekt uiterlijke kenteekenen. Op deze wijze zouden een aantal stukken van volstrekt ondergeschikten aard in ons bezit gekomen zijn, eenvoudig omdat er een zeker woord of zekere naam in voorkomt, terwijl geen waarborg bestaan zou hebben tegen het gevaar, dat een voor onze geschiedenis veel meer beteekenis hebbend stuk aan de verzameling zou kunnen ontbreken, omdat een dergelijk «Stichwort» niet werd gevonden in de index-omschrijving, die veelal (of voor het minst, zeer dikwijls) bij gebrek aan tijd om alles in het origineel van A tot Z te lezen, alleen over de al of niet-opneming zou hebben beslist.

Er is, om het in één woord te zeggen, in dit gansche werk te veel materie gebracht, en te weinig geest. Het doel moet nooit zijn het bezoeken van vreemdé archieven overbodig te maken, integendeel er toe op te wekken en het voor te bereiden. Een ernstig geschiedschrijver zal nimmer tevreden zijn met een langs zoo machinalen weg verkregen geheel van informatie als de onderneming van 1895, stel zij ware tot volkomenheid gebracht, hem zou hebben aangeboden. Zelf moet hij bepalen wat hij noodig heeft, zelfs misschien uit stukken waarin het geheele woord Nederland, Nederlandsch-Indië, of eenig plaatselijk of persoonlijk onderdeel daarvan, niet voorkomt.

Ik kom dus tot het besluit dat het plan van 1895 verkeerd was opgezet en, ware het ten uitvoer gebracht, op teleurstelling zou hebben moeten uitloopen. Maar het is niet ten uitvoer gebracht: niet meer is verkregen dan een voorbereidende lijst van stukken over een klein gedeelte der in het plan aangegeven periode 1595—1830, een lijst aanvankelijk bedoeld als de noodzakelijke grondslag tot een later te ondernemen kopieerwerk, wanneer de vergelijking van den inhoud der Engelsche archieven met dien der Nederlandsche zou hebben plaats gehad. Nu, naar ik meen, dat kopieerwerk op den in 1895 beoogden voet wel nimmer volgen zal, moet gevraagd welk nut thans nog van de lijst, voor zoover die tot stand is gekomen, valt te trekken.

Ik meen dat het minder doeltreffend is, de lijst te doen

drukken. Immers alle toelichting in hoogeren zin ontbreekt er aan. Het kleine proefje, dat Mr Bisschop in zijn rapport van 1896 van een dergelijke toelichting gaf, bewijst dat hij zelf wel gevoeld heeft, in welke richting zijn werk moest worden aangevuld en uitgebreid, om het waarlijk vruchtdragend te maken. Maar die aanvulling en uitbreiding, welke het in 1900 toegezegd »meer uitvoerig rapport" wellicht zou hebben gebracht, is nimmer gevolgd, en voorzeker is zij thans niet meer te wachten. Het beste wat met de ontvangen lijsten in de gegeven omstandigheden kan worden verricht, is m. i. ze bij eene centrale instelling van historisch onderzoek, mij dunkt liefst het Rijksarchief waar thans ook de Nederlandsche, koloniale archieven over de jaren 1818—1830 berusten, te deponeeren. Zij zullen dan ten allen tijde voor iedereen toegankelijk zijn, en in een aantal gevallen gemak opleveren voor personen die zich bezighouden met eenig onderwerp der Nederlandsch-Indische geschiedenis uit het genoemde tijdvak. Soms zal het mogelijk zijn, op de enkele aanwijzing reeds die de lijsten bevatten, de copie van een stuk of passage van een stuk uit Engeland te ontbieden. In een aantal andere gevallen zullen de lijsten gemak opleveren voor personen die het archief van het India Office willen bezoeken: zij zien er uit op welke plaatsen zij zullen kunnen beginnen de reusachtige massa materiaal aan te vatten. Ik ontken m. a. w. geenszins het betrekkelijk nut dat deze lijsten zullen kunnen doen, maar meen dat het niet eigenaardig is, dit onderdeel van een in zijn uitvoering gestuit plan te doen drukken, nu men, naar ik geloof, volstrekt geen voornemen heeft dit plan verder te doen uitvoeren. De lijsten zijn *zeer* omvangrijk; de publicatie er van zal zeker twee of drie dikke boekdeelen vorderen, en toch blijft alles slechts het fragment van een verlaten plan. Die boekdeelen zouden ook eerst met vrucht gebruikt kunnen worden door iemand, die zich èn van onze koloniale geschiedenis van 1818—1830 èn van den inhoud onzer eigen koloniale archieven over die periode reeds een aanmerkelijke kennis heeft verworven. Zoo iemand nu zal zeker in ons Rijksarchiefgebouw geen vreemde zijn, en de lijsten even goed weten te gebruiken in de voortreffelijke typewriting als in druk.

Ik meen dus het ter perse leggen te moeten ontraden. Mocht Uw bestuur eene andere meening zijn toegedaan, dan

komt het mij voor, dat ter beperking van den omvang zonder eenig gevaar voor de bruikbaarheid van den inhoud de volgende bekortingen kunnen worden aangebracht:

1°. In de afdeelingen Bengal Dispatches, Bengal Letters, Prince of Wales' Island Letters, Prince of Wales' Island Dispatches (n°s XX, XXI, XXXI en XXXII der bijlage van het rapport van 1900), kunnen de vele bladzijden die bedekt zijn met de mededeeling dat op zekere plaatsen van een deel worden aangetroffen (van denzelfden datum) een Public Letter, Military Letter en Commercial Letter, zonder dat omtrent den inhoud dier brieven iets hoegenaamd verder wordt medegedeeld, m. i. gerust vervallen. Behouden kan blijven de éénmaal te vermelden bijzonderheid, dat brieven van de drie genoemde soorten in het deel voorkomen, en tevens natuurlijk de plaatsen waaromtrent den inhoud van een dier brieven wél iets wordt medegedeeld.

2°. De soms achter een groot aantal archiefnummers telkens herhaalde vermelding: «Nothing of importance relating to the Anglo-Dutch or Dutch affairs,» kan in korter vorm worden aangebracht door al die nummers in ééns te noemen.

Hetzij de lijsten worden gedrukt, hetzij zij enkel op het Rijksarchief worden gedeponeerd, in beide gevallen komt het mij onvermijdelijk voor, zullen zij wezenlijk nut doen, er een behoorlijken alphabetischen namen- en zakenwijzer op te doen vervaardigen. Zonder dezen blijft het vinden van een bepaald gegeven, nu elke algemeene toelichting der lijsten ontbreekt, een uiterst tijdroovende en altijd min of meer onzekere zaak. M^r. Bisschop heeft dit zelf ingezien en was, blijkens zijn rapport van 1900, met «een index of klapper op de duizende vermelde brieven en memories» begonnen, maar heeft ook dit werk moeten staken tengevolge der bekende omstandigheden. De fiches die hij reeds vervaardigd had zijn bij de lijsten gevoegd en vullen eene vierde doos. Zij vormen te zamen geen gelijkmatig bewerkten volledigen index en behooren zoo eenigszins mogelijk door zulk een index te worden vervangen. Wil het Instituut aan deze, misschien wat ijlings ondernomen en in ieder geval wat vreemd geloopen, zaak de thans meest gewenschte afsluiting geven, dan komt het mij voor dat die in de gegeven omstandigheden het best zal worden aangebracht door vanwege het Instituut een degelijk indexmaker te werk te

stellen tot het vervaardigen van een naam- en zaakregister op de lijsten, eer deze in het Rijksarchief, waar men steeds met werk zoozeer overladen is, zullen worden geplaatst.

Ik wensch dezen brief niet te besluiten zonder nogmaals er op gewezen te hebben dat voor het minder bevredigende resultaat der groote onderneming van 1895 naar mijn oordeel billijkerwijze niet in de eerste plaats Mr Bisschop kan worden aansprakelijk gesteld, die aan een m. i. niet voldoende doordacht en voorbereid plan is te werk gezet, en blijkbaar, zoolang de middelen strekten, met ijver, volharding en zorg gearbeid heeft, doch in eene richting die m. i. geen toekomst had en waarvan niet kan worden betreurd dat zij, zij het minder op principieele gronden dan naar aanleiding van een bezuinigingsmaatregel van het Departement van Koloniën, is verlaten.

H. T. Colenbrander.

Bijlage B.

8 klein-formaat en 11 groot formaat foto's naar *Minangkabau'sche Oudheden*, door den vak-fotograaf C. Nieuwenhuis opgenomen in Mei 1912:

1. Koeboer Radja. Grafsteen van Vorst Adityawarman, met inscriptie.
2. Saroeaso. Adityawarman-inscriptie van 1297 Çaka.
3. Pagarroejoeng. Groote Adityawarman-inscriptie van 1278 Çaka.
4. Pagarroejoeng. Drie inscripties, deels van Adityawarman.
5. Batoe Bapahat bij Saroeaso. Rots-inscriptie in Adityawarman-schrift.
6. Oembilin, pasar. Adityawarman-inscriptie, vroeger te Si Mawang, op 26 Juli 1818 door Raffles ontdekt.
7. Ponggongan, tegenover Pagarroejoeng. Beschreven steen met Adityawarman-schrift, in de sawah.
8. Pagarroejoeng (vroeger Saroeaso) en Oembilin (vroeger Si Mawang). Twee Adityawarman-inscripties.

* * *

9. Batoe Bapahat (zie 5). Tweede rots-inscriptie, vermoedelijk in oud Tamil-schrift.

10. Batoe Bapahat. Algemeen aanzicht van de daar in de rots gehouwen waterleiding (Bandar bapahat), bovenstrooms van Saroeaso.

11. Pagarroejoeng. Diverse inscripties, thans daar bewaard.

12. Fort v. d. Capellen. Eenige fragmenten van beelden en inscripties, thans daar bewaard.

13. Tandjoeng, bij Fort v. d. Capellen. Grafsteenen.

14. „ Antiek rijstblok aldaar.

15. Pariangan Padang Pandjang. Inscriptie op rijstblok, in Adityawarman-schrift, van 1212 of 122.. Çaka?

16. Pariangan Padang Pandjang. Zoogenaamd «Koeboeran pandjang».

17. Koeboer Radja. Algemeen aanzicht.

18. „ „ De drie «zonnestraal-steenen» aldaar (Batoe pandjar matohari).

19. Koeboer Radja. Het graf van Vorst Adityawarman aldaar. (Voor de inscriptie Zie 1).

OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK IN ENGELSCH-INDIË.

DOOR H. KERN.

Op het zoo ruime veld der Voor-indische oudheidkunde wordt nog steeds met volhardenden ijver en gunstigen uitslag voortgewerkt. Op eenige belangrijke uitgaven over Indische oudheden, welke in den laatsten tijd verschenen zijn, wensch ik de aandacht van den Nederlandschen lezer te vestigen, namelijk op de werken getiteld Antiquities of Chamba State, Part I, en Excavations at Saheth-Maheth, beide samengesteld door Dr. J. Ph. Vogel, en The Archaeological Survey of Mayurabhanja, Vol. I, door Nagendranāth Vasu, Prāchyavidyāmahārṇava, M. R. A. S. Terwijl ik mij voorbehoud over laatstgenoemd werk later het een en ander mede te deelen, zal ik mij in de volgende regelen bepalen tot een bespreking van Dr. Vogels uitgaven.

Chambā is een kleine staat, ZO. van Kasjmir, ingesloten door hooge met sneeuw bedekte bergen, een land dat ten gevolge van zijne ligging eeuwen lang ongestoord zijne oude overleveringen en instellingen bewaard heeft, hoewel het thans van lieverlede meer en meer den invloed der Westersche beschaving ondergaat.

De staat wordt nog heden ten dage beheerscht door 't edel geslacht welks telgen in de burgeroorlogen van Kasjmir streden aan de zijde van de Kasjmirsche Koningen Harṣa en Sussala, wier geschiedenis wij kennen uit de Rājataraṅgiṇī. De tegenwoordige heerscher van Chambā, de verlichte Rāja Sir Bhuri Singh, aan wien Dr. Vogel uit dankbaarheid en vriendschap zijn werk heeft opgedragen, zetelt in hetzelfde «doorluchte Champā», van waar zijne voorouders hun koperen giftbrieven uitvaardigden en waar zijne onderdanen hem nog begroeten met den klassieken wensch «Jai Deo!» Nog heden vereert het volk van Chambā in de tempels, door Sahillavarman in de

10[de] eeuw opgericht en te Brahmor, de oude hoofdstad Brahmapura, de bronzen godenbeelden door Meruvarman twaalf eeuwen geleden daar geplaatst. De Rāṇā's — of zooals zij in ouder vorm bij Kalhaṇa en de incripties heeten: Rājānaka's —, eertijds machtige Baronnen, tegenwoordig grootendeels afgedaald tot den staat van arme boeren, zijn nog gehecht aan hun ouden titel en de ruïnen der voorvaderlijke kasteelen.

Dr. Vogel heeft het materiaal voor zijn werk verzameld gedurende herhaalde bezoeken aan 't land van 1902 tot 1908. In 't voor ons liggende statige boekdeel in 268 bladzijden, 4°, met 40 onberispelijk uitgevoerde platen en 30 tekstillustraties, worden behandeld de inscripties van 't vóór-mohammedaansche tijdperk. Hoewel de reproductie van den tekst van 30 inscripties met vertaling het hoofdbestanddeel van 't boek uitmaakt, heeft Vogel een hoogst belangrijke inleiding laten voorafgaan, waarin achtereenvolgens behandeld worden: I. De oude aardrijkskunde van 't land; II. Overzicht der inscripties; III. Het schrift in al zijn eigenaardigheden; IV. Chronologie; V. De Vaṁsāvali (genealogie) van Chambā; VI. Oude geschiedenis. Deze inleiding behandelt met de vereischte volledigheid alles wat tot recht verstand der monumenten noodig is. In verband met onderwerpen die bij de verklaring der inscripties te sprake komen, vindt men eenige Aanhangsels, namelijk: I. Een lijst van inscripties in Çāradā-schrift (buiten die in Chambā) in Kāṅgra (Trigarta), Kuḷū (Kuḷūta), Maṇḍi, Kasjmir en Jammū of Dugar (Durgara), Ladakh, Lahul, Gandhāra en Pandzjāb; II. De Rāja's van Balor (Vallāpura); III. De Tibetische steeninscriptie van Markulū, door Rev. A. H. Francke; IV. Een veronderstelde munt van Āsaṭa van Campā, door R. Burn.

Het kleine Chambā is bijzonder rijk aan inscripties, in tegenstelling tot het weinige wat men aantreft in naburige landen als Kasjmir, Kāṅgṛā en Kuḷū, hetgeen zich laat verklaren uit de omstandigheid dat het wegens de afgeslotenheid der streek minder aan vernielende invloeden heeft blootgestaan. In allen geval weten wij met zekerheid dat Kasjmir, waar thans zoo weinig over is, in de Middeleeuwen zeer rijk was aan steenopschriften en charters op koperplaten.

Naar hun aard kan men de schriftelijke gedenkstukken onderscheiden in rotsinscripties, bijschriften op beelden, op steenplaten, en oorkonden op koperplaten.

De inscripties der eerste soort zijn slechts gering in aantal. Ze zijn gesteld in 't Sanskrit, behalve enkele Tibetaansche opschriften in de nabijheid van Brahmor.

Onder de bijschriften op beelden zijn de belangrijkste die van Meruvarman (ongeveer 700 A. D.), gegrift op bronzen standbeelden te Brahmor en Chatrāṛhi. Metalen beschreven beeldjes van veel later datum zijn die van Çiva te Haṛsar en van Markulā Devī in Chambā-Lahul. Beide zijn wij-inscripties, pratiṣṭhā-çāsana's, zooals de term luidt bij Kalhaṇa, den reeds bovenvermelden geschiedschrijver van Kasjmir. Waarschijnlijk het oudste beeld met bijschrift is dat van Bhagavatī (Durgā) opgericht door Rājānaka Bhogaṭa van Kiṣkindha, het hedendaagsche Himgiri. Daarop volgen in tijdsorde het beeld van Bhagavatī te Tur, en het Viṣṇu-beeld te Sāho; van beide heeft het opschrift veel geleden. Daarentegen is de inscriptie op het beschadigde Nārāyaṇa-beeld te Devirī Kōṭhī goed bewaard gebleven.

Inscripties op steenplaten zijn òf wij-opschriften òf lofdichten. Meermalen zijn het beide te gelijk, zooals de praçasti te Sarāhaṇ, welke de oprichting van een Çiva-tempel vermeldt, maar tevens een lang lofdicht bevat op Somaprabhā, de gemalin des oprichters van 't heiligdom. Evenzoo zijn de bron-inscripties van Devirī Kōṭhī en Mūl Kihār te gelijkertijd praçasti's.

Een zeer eigenaardige soort van opschriften zijn die op gebeeldhouwde steenplaten bij fonteinen, of wat men in 't Maleisch pantjuran noemt. De eenige plaats buiten Chambā waar Dr. Vogel zulke steenen heeft aangetroffen, is Sisu in Britsch Lahul. Volgens mededeeling van den Heer Franke komen nog andere dergelijke steenen voor ook in andere dorpen van Lahul, doch zonder opschriften. Van eenige dezer merkwaardige monumenten moge hier de tekst in onzuiver Sanskrit gesteld, benevens vertaling volgen.

Op den steen in 't gehucht Bhakūṇḍ [1] leest men:

»Svastiḥ ‖ Oṁ nama Varuṇadevāya namaḥ saṁvat Çāstrīye 4 Çrīma-Trailokyadevarājye Çukkradine Utaraphalguṇīnakṣattre Bhoçarmāputra-paripūrṇena saṁsāra bhayabhī (tena Varuṇadevaḥ) sthāpitaḥ iti çubham.» ‖

D. i. »Heil! Hulde aan den god Varuṇa, hulde! In 't Çāstra-

[1] Afgebeeld Plaat XX.

jaar 4, onder de regeering van den doorluchtigen Trailokyadeva, op Vrijdag, onder 't sterrebeeld Uttara-Phālgunī, is door Paripūrṇa, Bhoçarmanszoon, bevreesd voor de gevaren van den Saṁsāra, Varuṇa (d. i. deze aan Varuṇa gewijde bronsteen) opgericht.»

Van denzelfden aard is het opschrift van Naghai [1]:

«(Oṁ Svastiḥ || Paramabhaṭṭāraka) mahārājādhirājaparameçvara çrīma(ttrai)lokyadevarājya saṁvat 3(?) Çrāvaṇa bati — Candradine Dhaniṣṭhānaksatre sthāpitaṁ | mahāçrī-Nāgukapautreṇa rājānaka-Çrī-Nāgaprasādaputrena Çrī-Devaprasādena rājñīÇrī-Mekhalāyā(ḥ) paralokārthaṁ Varuṇa-deva(ḥ) sthāpitam | iti çubham(||).»

D. i. «In het 3[de](?) jaar der regeering van den oppersten heer, den opperkoning der koningen, den oppersten heerscher, Z. doorluchtige Majesteit Trailokya, in (de maand) Çrāvaṇa, op Maandag, onder 't sterrebeeld Dhaniṣṭhā opgericht. Door den doorluchtigen Devaprasāda, kleinzoon van den zeer doorluchtigen Nāguka, zoon van den Rājānaka den doorluchtigen Nāgaprasāda is de god Varuṇa opgericht voor (de zaligheid in) de andere wereld van de Rāṇī Mekhalā. Zegen!»

Alle fonteinincripties zijn gewijd aan Varuṇa. Dit is natuurlijk, want hij is de god der wateren. Opmerkelijk is het, dat het vrome werk der oprichting van teekenen van vereering voor Varuṇa steeds moet strekken om 't heil van den oprichter op zijn verwanten hier namaals te verzekeren. In deze bijzonderheid mogen wij, dunkt mij, een overblijfsel zien van zeer oude, Vedische voorstellingen omtrent de hooge plaats die Varuna innam, die ook als Koning Varuṇa met Koning Yama heerscht in de wereld der zalige afgestorvenen. [2]

In den Veda is Varuṇa de opperste der goden, en merkwaardig stemt daarmede overeen wat gezegd wordt in de fonteininscriptie van Bharāṛā [3]: «Na ca Baruṇāt para devaṁ | na ca Varuṇāt paraṁ tapaṁ | na ca Varuṇāt paraṁ dharmam trçu lokecu viçrutaṁ."» D.i. «En er is geen hooger god dan Varuṇa; en geen hooger tapas dan Varuṇa en geen hooger wet dan Varuṇa bekend in de drie werelden.» In deze woorden herkent men, om zoo te zeggen, het beeld van den Vedischen

[1] Afgebeeld Pl. XXI—XXII.
[2] Rgveda X, 14, 7.
[3] Inscr. 36; platen XXIV en XXXVI.

Varuṇa, niettegenstaande de god reeds eeuwen vóór het tijdperk der incripties, van zijn hoogen rang was afgedaald, al herinnerde zijn wapen, de pāça, strik, dat hij een wrekende godheid was, en het in Manu (IX, 245 nog heet iço daṇḍasya Varuṇaḥ, V. is de heer der straf.

Wat het beeldhouwwerk der fonteinsteenen betreft, is op te merken dat de opstaande zijden bedekt zijn met rijen van figuren. Op de groote steenplaten te Paṇgī en Curāh vindt men de bovenste rij ingenomen door figuren van goden en menschen. Onder de eerstgenoemden neemt begrijpelijker wijze Varuṇa de eerste plaats in. Op het beeldwerk van Sālhī [1] zetelt in de bovenste rij Çiva, tusschen Varuṇa, Indra, Gaṇeça en Kārttikeya, ieder gezeten op zijn vāhana en aangeduid door een bijschrift. Het middengedeelte geeft een voorstelling van Viṣṇu's slaap, zooals ook geregeld te zien is op de fonteinsteenen van de Rāvī-vallei. Het benedengedeelte wordt ingenomen door acht vrouwelijke figuren, voorstellende de groote rivieren van Noordelijk Indië. De naam van iedere rivier, niet in Sanskrit, maar in de landtaal, staat geschreven op de waterkruik die de figuren in de hand houden.

Ook op de fonteinsteenen van de Rāvī-vallei ziet men rijen van figuren. Daaronder vindt men Viṣṇu, slapende op de wereldslang Çeṣa, terwijl zijne gemalin Lakṣmī zijne voeten omvat, en den vierhoofdigen Brahma, gezeten op den uit Viṣṇu's navel opschietenden lotus. Andere gewone onderwerpen zijn de negen Graha's (Zon, Maan, de vijf planeten, Rāhu en Ketu) en de tien avatāra's van Viṣṇu. De figuren in de lagere rijen, voorgesteld als in aanbidding van de Linga, stellen vermoedelijk de schenkers van 't verdienstelijke werk voor.

Ettelijke sculpturen op fonteinsteenen vertoonen geen enkele figuur, maar zijn zuiver decoratief. Gewoonlijk zijn de vierkante vakken, waarin de oppervlakte verdeeld is, voorzien van een lotus. De fontein te Daḍvāṛ heeft geen andere figuur dan Varuṇa; 't overige van 't beeldwerk is decoratief.

Omtrent de plaatsing der fonteinsteenen vernemen wij, dat ze meestal opricht zijn tegen de steile helling van plaatsen waar water nedervloeit of uit de rots te voorschijn schiet.

---

[1] Pl. XXXI.

Een steenen tuit, soms versierd met beeldhouwwerk, is in een vierkante opening in 't midden van den steen geplaatst om 't water te laten doorvloeien. Soms vindt men vóór de groote steenplaat een waterbekken met drie kleinere steenen gebouwd, eveneens met beeldhouwwerk versierd. Dit laatste zou men kunnen noemen een fonteinbak, wat in 't Javaansch botrawi heet. Het zou wel der moeite waard zijn te onderzoeken in hoever de Javaansche botrawi's met die in Chambā overeenkomen. Van eenigszins anderen aard is de bron met inscriptie van Dakawu op Java, want vooreerst is het aldaar uit de rots komende water de bron van een beek, en is de inscriptie aangebracht op de rots zelve. Ook is het opschrift niet gewijd aan een bepaalde godheid. De versiering op de rots, al komt daaronder ook de lotus voor, draagt toch een ander karakter. Wat men te Dakawu vindt, is m. i. geen pañcuran, maar een heilige bron.

Bij de inscriptie op koperplaten behoeven wij niet lang stil te staan. Ze zijn in Chambā, gelijk overal elders in Indië en op Java, gemeenlijk oorkonden van landschenkingen, vooral ten behoeve van brahmanen of tempels. Het aantal van zulke oorkonden in Chambā uitgevaardigd in 't vóór-mohammedaansche tijdperk is betrekkelijk gering. Voor verdere bijzonderheden zij verwezen, naar Dr. Vogels opmerkingen pp. 37 vgg.

Natuurlijk ontbreekt het niet aan inscripties op godenbeelden. Bijzondere vermelding verdient het bijschrift op den bronzen Nandi-stier van Meruvarman [1], waarvan de tekst in niet zeer zuiver Sanskrit luidt als volgt:

"Oṁ prāsāda Merusadṛçaṁ Himavantamūrdhnih kṛtvā svayaṁ pravarakarmma çubhair anekaiḥ tac candraçalaracitaṁ nayanābh(i) rāmaprāggrivakair vivividhamaṁḍapair naḥ(l.nai) kacittraiḥ tasyāgrato nṛṣabhaḥ pinakapolakāyaḥ saṁçliṣṭavakṣakakudonnatadevayānaḥ Çrimeruvarmma caturodadhikirttir eṣāḥ mātāpituḥ satatam ātmaphalānuvṛddhaiḥ kṛtaṁ karmmiṇa Guggenaḥ. ‖

Dit slecht gestelde stuk welks maker blijkbaar passief- en actief-constructie verwart, kan men aldus vertalen:

"Na een torenbouw, gelijkende op den Meru op den top van den Himālaya, uit eigen beweging door de menigvuldige zegenrijke gevolgen van zijne uitnemende werken gemaakt te hebben,

[1] Pl. IX; inscriptie op Pl. X.

is dat (gebouw) voorzien van een opperzaal, verrukkelijk voor 't oog, met verscheiden naar 't oosten gerichte open hallen met talrijke schilderijen (of: allerlei moois); vóór 't (gebouw) de stier, vet van wang en lijf, met hoogen bult, het rijdier van den god (Çiva). Dit is het tot de vier zeeën [1] roemvolle monumentale verdienstelijke werk van den doorluchtigen Meruvarman voor de gestadige toeneming van de vruchten (der vroomheid) van zijn vader en moeder en hem zelven. Gemaakt door den werkman Gugga".

Er zijn nog andere beelden met opschriften, welke op last van Meruvarman door denzelfden kunstenaar vervaardigd zijn [2], namelijk van Lakṣanā en Çakti Devī. Lakṣaṇā is ook bekend onder den naam Bhadrakālī, is dus een vorm van Durgā. [3] De godin Çakti stelt de vrouwelijke energie van Çiva voor; gewoonlijk heet zij Maheçvarī. [4]

Het Sankrit der incripties laat over 't algemeen veel te wenschen over, alsook de stijl. Doch er zijn enkele uitzonderingen, o. a. het verdienstelijke lofdicht op den Rājānaka Nandapāla en diens moeder Balhā, die als weduwe voor 't zielenheil van haar overleden echtgenoot een vijver of cistern had laten maken. [5]

In een barbaarsch, en daardoor moeielijk geheel te verstaan Sanskrit is het korte opschrift van een beeld van Kālī in den tempel van 't dorp Markulā of Udaipur. Deze godin, gewoonlijk geheeten Markulā-Devī, wordt volgens Rv. Francke ook door de Buddhisten van Lahul vereerd. als Dor-je-phag-mo (Skr. Vajradevī). Bij genoemd dorp werd in 1907 door wijlen Miss J. E. Duncan een Tibetaansche inscriptie ontdekt, die naar 't door haar genomen afdruksel in tekst en vertaling door genoemden zendeling der Moravische gemeente wordt medegedeeld. [6]

In dat stuk is er sprake van een Klooster Mar-skul, waaruit men mag opmaken dat er indertijd een Lamaïstisch klooster gestaan heeft. Nog heden ten dage doen de Buddhisten van Britsch Lahul bedevaarten naar Markulā, evenals naar 't heiligdom van

[1] D. i. tot aan de uiteinden der aarde.
[2] Pag. 138—145.
[3] Afgebeeld op Plaat VII.
[4] Pl. XII.
[5] N° 32, Plaat XXX.
[6] Appendix 3.

Trilokanātha (Çiva), want Trilokanātha is ook een naam van Avalokiteçvara. Dit is een bevestiging van de meermalen uitgesproken meening dat Avalokiteçvara (al. Lokeçvara) de Mahāyānistische vermomming, of wil men aanpassing van Çiva is. Wij hebben hier een blijk van 't bestaan eener soortgelijke vereeniging van Çivaisme en Mahāyānisme als in 't oude Java. Niet enkel door de Buddhisten van Lahul wordt Markulā-Devī vereerd, maar ook in Nepāl wordt zij vereenzelvigd met Bhavānī, de vrouw van Bhava (Çiva).

Het in de voorafgaande bladzijden gegeven overzicht van de Antiquities of Chamba State zal, hoe vluchtig ook, een denkbeeld geven van de daarin vervatte stof en van de voorbeeldige wijze waarop Dr. Vogel die bewerkt heeft. Het spreekt van zelf dat het werk ook van 't grootste belang is voor de oudheidkundige studie van Java en andere landen waar de oude Indische beschaving sporen heeft achtergelaten.

De publicatie getiteld Excavations at Saheṭh-Maheṭh is een verslag van de uitkomsten der laatste opgravingen te genoemder plaatse.[1] De eerste uitgravingen dateeren reeds van 1863, toen Generaal A. Cunningham die liet verrichten te Maheṭh en Saheṭh, volgens zijn oordeel de plek van de oude stad Çrāvastī (Pāli Sāvatthī) en den hof Jetavana, beide zoo beroemd in de geschiedenis van den Buddha. Dat Cunninghams gevoelen juist was, is bevestigd geworden door de ontdekking van een kolossaal Bodhisattvabeeld in een der bouwvallen van een heiligdom te Saheṭh. Een inscriptie gegrift op het voetstuk van dat stanbeeld, in karakters van 't Kuṣana-tijdperk, vermeldt dat het beeld, mitsgaders een zonnescherm is opgericht door den geestelijke Bala te Çrāvastī, in den wandelgang van den Buddha in de Kosamba-kuṭī.

Cunningham hervatte zijn onderzoek in 1876, waarbij zestien bouwwerken, meest Stūpa's en tempeltjes van betrekkelijk laten tijd ontgraven werden. Het kleine heiligdom waar men 't Bodhi-

[1] Het eerste gedeelte van 't verslag is van de hand van Dr. Vogel, het tweede van Pandit Daya Ram. Sahni.

sattvabeeld gevonden had, vereenzelvigde Cunningham met de in 't opschrift vermelde Kosamba-kuṭi, terwijl hij een ander soortgelijk gebouwtje, ten Noorden van 't vorige, hield voor de Gandhakuṭi, het privaat vertrek van den Buddha in 't Jetavana.

Zijne meening steunde op een relief aan den Stūpa van Bharhut, waarin afgebeeld is de schenking van 't Jetavana door Anāthapiṇḍika, en de Gandhakuṭi te zien is links van de Kosamba-kuṭi.

Eenige niet onbelangrijke opgravingen werden 1884—1885 gedaan door Dr. Hoey, zoowel te Saheṭh als te Maheṭh. Daarbij kwamen aan 't licht de overblijfselen van niet minder dan 34 bouwwerken te Saheṭh en enkele meer in en bij Maheṭh. Ongelukkig werd geen dier overblijfselen voldoende uitgegraven; ook zijn de later uitgegeven plannen en beschrijvingen onvoldoende om van de ontdekkingen een goed denkbeeld te geven. Een van de belangrijkste vondsten was een steeninscriptie van Saṁvat 1276 (1119 A.D.). Ze vermeldt de stichting van een Vihāra door zekere Vidyādhara; men vond die in den voorhof van een klooster.

De jongste onderzoekingen geschiedden onder toezicht van Dr. Vogel en Pandit Daya Ram Sahni. Hun verslag is een samenvatting van de uitkomsten die de verschillende opgravingen hebben opgeleverd.

De plaatsen wier bouwvallen thans bekend staan als Saheṭh en Maheṭh, liggen op den korten afstand van ¼ mijl van elkander. Maheṭh, het grootste van beide, wordt door Cunningham beschreven als »an almost semi-cirular crescent with its diameter of one mile and a third in length, curved inward's and facing the north-east, along the old bank of the Rapti river.» De omvang bedraagt ruim 3¼ mijl. Zoowel de omvang als de vorm van Maheṭh laten geen twijfel over, dat men daarin 't overblijfsel te zien heeft van een oude stad. De omtrek wordt duidelijk gekenmerkt door aarden wallen, die aanmerkelijk in hoogte verschillen. In de wallen zijn een aantal openingen die toegang geven tot het binnengedeelte, thans bijna geheel een wildernis. Die openingen worden door de inboorlingen bestempeld als stadspoorten, maar de meeste zijn zeker niets anders dan inzakkingen van de wallen. De ligging dier zoogenaamde poorten, welke ieder een eigen naam dragen, is aangegeven op den platten grond.

Van p. 85 tot p. 117 vindt men een volledig overzicht van

alle overblijfselen der oudheid, welke bij de verschillende opgravingen ontdekt zijn: ruïnen van gebouwen, beelden, terra-cotta's, zegels van klei, potterij.

De voornaamste groep van ruïnen te Maheṭh vindt men omstreeks het midden der naar de rivier gerichte zijde in de onmiddellijke nabijheid van den ringwal. Vlak bij elkaar ziet men de overblijfselen van gebouwen, waarin men Stūpa's herkent. Voor de beschrijving en afbeelding moeten wij naar 't verslag zelve verwijzen. Van de ter plaatse ontdekte terra-cotta's, die waarschijnlijk gediend hebben ter versiering van gebouwen in metselsteen, schijnen ettelijke tafereelen uit het Rāmāyaṇa voor te stellen; een heeft wellicht betrekking op Kṛṣṇa-legende. Na een opsomming van 356 terra-cotta's (p. 98—107) volgt een lijst van fragmenten van beeldhouwwerk; voorts van kleizegels, vaatwerk en andere voorwerpen.

Op korten afstand ten NW. van de vorige vindplaats heeft men een bouwval ontdekt, dien men algemeen houdt voor 't overblijfsel van een Stūpa, hetzij Buddhistisch of Jainistisch. Ook hier ontbreekt het niet aan terra-cotta's en vaatwerk.

Bij de zgn. Nausahra-poort, die Dr. Vogel voor een der hoofdingangen der stad beschouwt, ontwaart men de fondamenten van twee vierkante vertrekken, misschien wachtkamers. Belangrijker is de ruïne van een Jainatempel, gelegen in 't westelijk gedeelte van Maheṭh en bekend onder den naam van Sobhnath, Skr. Sambhavanātha, de derde Tīrthaṇkara, die in Çrāvastī heet geboren te zijn. De beschrijving er van, benevens de platte gronden, wordt gegeven pp. 113 vgg.

Onder beeldhouwwerk in zandsteen komt voor de figuur van Vṛṣabhanātha, den eersten Tīrthaṅkara. Aan weerszijde van hem staan twee personen, ieder met een vliegenwaaier; boven hem breidt zich een zonnescherm uit, waarop een groteske figuur ligt die bezig is op een handtrommel te slaan. Het overig gedeelte van den steen wordt ingenomen door vier rijen van Tīrthaṅkara's in miniatuur, ten getale van vier-en-twintig, het officieele getal. Verder zijn er nog twaalf sculpturen, alle, voorzoover nog herkenbaar, een Tīrthaṅkara voorstellende.

Wij zijn nu genaderd tot de beschrijving der oudheden van Saheth, door Pandit Daya Ram Sahni. Het belangrijkste, door Dr. Hoey ontdekte monument, is de bouwval van een Buddhistisch klooster.

Door een gelukkig toeval is bewaard gebleven een schenkingsoorkonde op koper in den N.W. hoek van een cel onmiddellijk onder den vloer. Het is een giftbrief van Govindacandra van Kanauj, uitgevaardigd van Benares op Maandag vollemaansdag van Āṣādha Samv. 1186 (23 Juni 1130 A. D.). De oorkonde vermeldt de schenking van zes dorpen, met name genoemd, aan de «gemeente van Buddhistische monniken van wie Buddhabhaṭṭāraka de voornaamste is en verblijf houdende in 't groote klooster van Jetavana.» Deze vondst verheft boven allen twijfel het feit dat het onderhavige monument het overblijfsel is van 't eenmaal zoo vermaarde klooster van Jetavana, en te gelijkertijd dat de ligging van 't oude Çrāvasti overeenkomt met die van Maheth.

Er zijn op het terrein nog verscheiden andere kleinere gebouwen die men houdt voor kapellen of cellen. Verder heeft men, evenals te Maheth, een groot aantal beelden, terra-cotta's, kleitabletten, munten en voorwerpen van gemengden aard kunnen verzamelen.

Onder de beelden verdienen een bijzondere vermelding de volgende: een statuet in grijzen steen van Buddha in de houding van leeraar op 't gewone lotuskussen; een ander beeldje stelt den Meester voor op een lotuskussen in de Bhūmisparçahouding; in 't midden van 't voetstuk ziet men een Vajra; aan beide zijden van 't hoofd staan twee miniatuur begeleiders en twee Stūpa's; een derde beeldhouwwerk, in graniet, vertoont den Buddha in diep gepeins op een lotuskussen onder een zonnescherm. Op zijn schoot houdt hij een bedelnap, hem aangeboden door een aap. Dit stelt voor de aanbieding van honing door een aap te Vaiçālī. Verder is er nog een fragment van een Buddhabeeld, in een Caitya, in de Abhayadānahouding. Aan zijn linkerhand is een figuur van Tārā, gezeten op een ontloken utpala (blauwe lotus); aan de linkerzijde nadert haar een kind.

Onder de overige beelden komen Bodhisattva's en andere godheden voor. Zoo is er een merkwaardig beeld van den Dhyāni-Bodhisattva Avalokiteçvara in de houding Ilāsana op een lotuszetel. Rechts en links van hem ziet men twee lotussen die gedragen moeten zijn geweest door personen waarvan alleen de voeten nog zijn overgebleven. Twee knielende figuren op 't voetstuk zijn waarschijnlijk menschen in aanbidding. Wijders

ontwaart men 't figuur van een preta (Sûcimukha), een hongerig spook, zooals gewoonlijk onder de rechterhand van dezen Bodhisattva te zien is. Een ander beeld van Avalokiteçvara stelt hem voor in Ardhaparyaṅka-houding, d.i. op Europeesche wijze op een lotus gezeten. Aan weerskanten staan vrouwengestalten, waarvan de eene links vier armen heeft en een twijg in de hand houdt. Onder de rechterhand van 't goddelijk wezen, in Varada-houding, ziet men genoemden preta met opgezetten buik en de handen opgehouden als om den nectar op te vangen die van de vingers van den Grooten Barmhartige nederdruppelt.

In een der kapellen heeft men ondekt een beeld van Kubera of Jambhala [1] uit rooden zandsteen van Mathurā. De god is gezeten op Europeesche wijze. Hij houdt in de rechterhand een citroen [2], in de linker een beurs. Het bijschrift in een Nāgari der 8ste of 9de eeuw bevat het bekende Buddhistische geloofsformulier. Verscheiden exemplaren van dat formulier treft men ook aan op de kleitabletten.

Tot de gevonden munten behooren enkele die dagteekenen uit de 2de eeuw vóór onze jaartelling.

---

[1] Ter loops zij opgemerkt dat Jambhala ook in den Nāgarakṛtāgama I, als een naam van den god des rijkdoms voorkomt.

[2] Skr. jambhala, een aanduiding van den naam.

EEN NIEUW WERK OVER DE GESCHIEDENIS DER BENGAALSCHE TAAL EN LETTERKUNDE.

DOOR H. KERN.

Het is verblijdend te zien, dat hoe langer zoo meer geleerde Indiërs een werkzaam aandeel nemen in allerlei onderzoekingen die betrekking hebben op de geschiedenis van 't geestelijk leven in Indië van de vroegste tijden tot heden toe. Hun bijdragen tot vermeerdering onzer kennis zijn vooral te waardeeren wanneer het onderwerpen geldt die alleen door Indiërs van geboorte, levende in de Indische maatschappij, met gewenschte volledigheid kunnen behandeld worden. Zulk een onderwerp vormt den inhoud van 't onlangs verschenen werk «History of Bengali Language and Literature» door Dinesh Chandra Sen, B. A., bevattende «A series of lectures delivered as Reader in the Calcutta University."

Dit statig boekdeel van 1010 bladzijden is de vrucht van jaren lang voortgezet onderzoek. Voor de samenstelling er van heeft de Schrijver met de grootste moeite een bijzonder rijk materiaal weten te verzamelen: honderden van handschriften, tot nog toe onbekend bij 't beschaafde Bengaalsche publiek, heeft hij opgespoord, ook bij de landbevolking, geklassificeerd en kritisch beschouwd. Verscheiden scholen van dichtkunst opgekomen in verschillende tijdperken van 't nationaal bestaan, zijn in verband gebracht met de natuurlijke historische oorzaken en van ongeveer honderd schrijvers wordt een levensschets gegeven. De letterkunde van Oostelijk Bengalen was geheel onbekend; niemand dacht er aan, zelfs in geleerde kringen, dat er in Dacca, Tipperah en Chittagong Bengaalsche dichters geweest waren die 't gansche Rāmāyaṇa, Mahābhārata en een groot aantal andere werken aangaande Hindusche godsdienst en overleveringen in 't Bengaalsch vertaald hebben.

De groote verdienste van den Schrijver ligt niet uitsluitend

daarin dat hij een zoo veelomvattende geschiedenis der Bengaalsche taal en letterkunde in 't licht heeft gegeven, maar ook daarin dat hij ons bekend maakt met de ontwikkeling van 't godsdienstig leven der bevolking gedurende de laatste duizend jaren, van welke ontwikkeling de letterkundige voortbrengselen een getrouwe uitdrukking zijn.

Er was een tijd dat de Bengaalsche bevolking voor 't meerendeel Buddhistisch of Jainistisch was. Veel beroemde Buddhistische leeraars waren uit Bengalen afkomstig, o. a. Atiça (geb. 980 A. D.), de hervormer van 't Lamaisme in Tibet; Çāntirakṣita, een tijd lang Rector aan de Hoogeschool te Nālandā, Çilabhadra, e. a. Volgens de Jaina's hebben 23 van hun Tīrthaṅkara's hun verlossing in Bengalen bereikt. Die Tīrthaṅkara's zijn wel louter legendarisch, maar de legende is toch kenschetsend voor de beteekenis van Bengalen als een land waar 't Jainisme bloeide.

Het dialekt waarin de Buddhisten hun geschriften opstelden was de volkstaal, het zgn. Gauḍa-prākṛt, d. i. het Prākrt van Gauḍa (West-Bengalen). De grammaticus Kṛṣṇa Paṇḍita, die in de 12de eeuw bloeide, vereenzelvigt dat dialect met het zgn. Paiçāci-Prākṛt, doch ik houd dat voor een dwaling.

Verscheiden werken geschreven in de 10de en 11de eeuw, in een zeer ouden vorm van Bengaalsch, zijn in den laatsten tijd ontdekt door Haraprasāda Çāstri in Nepāl. Het schijnen brokstukken te zijn van geschriften van Tantrisch-Buddhistischen inhoud.

Toen bij het toenemend verval van 't Buddhisme het Brahmanistisch Hinduïsme zich machtig deed gelden, werd de volkstaal geminacht en alleen 't Sanskrit waardig gekeurd als litteratuur- en hoftaal gebezigd te worden. Merkwaardig is het dat eerst de Mohammedaansche heerschers het Bengaalsch begunstigden. De Pāthānsche vorst van West-Bengalen Nasira Sjāh die van 1285 tot 1325 heerschte, liet het Mahābhārata vertalen Een andere vertaling van hetzelfde heldendicht door Kawīndea Parameçwara kwam tot stand op bevel van Parāgal Chān, gouverneur van Chittagong. Het Bhāgavata-Purāṇa werd vertaald door Mālādhara Vasu in opdracht van Husein Sjāh. Het Rāmāyaṇa had tot vertaler Kṛttivāsa. Tal van andere geschriften in 't Bengaalsch dagteekenen uit den vroeger Mohammedaanschen tijd. Toen nu 't Bengaalsch, om zoo te zeggen in de mode gekomen was, werd het voorbeeld der Moslimsche heerschers gevolgd door de Hindoesche Rāja's.

De stukken in een geheel verouderd taaleigen, naar gissing uit de 10de eeuw, vertoonen over 't geheel een boersch karakter. Zoo bevat de Dakārṇava, waarvan een exemplaar in Nepāl teruggevonden is, alsook het Khanā-Vacana weervoorspellingen, astrologie, regelen voor huisbouw, geneesmiddelen, wijze gezegden, enz. Het zijn, kan men zeggen, encyclopaediën voor den landman. In jongeren vorm zijn beide geschriften nog zeer in aanzien bij de landelijke bevolking. Andere werken uit hetzelfde tijdperk zijn Çūnyapurāṇa, Caryācaryaviniçcaya en Dharmamaṅgala, alle drie Buddhistisch, al is het dan ook niet van de zuiverste soort.

Tot de volkslitteratuur behooren ook de balladen en liederen uit de 12de eeuw, ongeslepen in vorm, maar gedeeltelijk treffend van inhoud.

Van de Hindusche secten wier geloof in de verschillende Purāṇa's een uitdrukking vindt, is in de eerste plaats te noemen 't Çivaïsme, hoewel het geenszins de meest verbreide was en overvleugeld werd, en nog is, door de meer populaire Çāktasekte, zoo geheeten omdat de Çakti of vrouwelijke energie van Çiva, onder den naam van Caṇḍī, als hoogste voorwerp van aanbidding vereerd wordt. Nog in een andere sekte wordt het vrouwelijk beginsel als Manasā-Devī, de zgn. slangengodin, aangebeden. «The goddess Manasā Devī, zegt de Schrijver [1] «who represents the divine power as seen in snakes has been a popular deity from very early times, but before her worship was recognised as a form of Çakti-worship, the followers of the Çaiva-religion offered a great resistance to it, as indeed they did to the worship of all other local deities of the later Çākta-cult».

Er bestaan veel Bengaalsche dichtwerken van aanhangers der genoemde sekten, geschreven tusschen de 13de en de 18de eeuw. Ze zijn met de noodige uitvoerigheid behandeld van p. 235 tot p. 363.

Een zeer voorname plaats in 't godsdienstig leven van Bengalen wordt ingenomen door 't Viṣṇuïsme, in zijn latere ontwikkeling. Omtrent de beteekenis der Vaiṣṇava-litteratuur laat zich de Schrijver aldus [2] uit:

[1] P. 253.
[2] P. 399.

»Works written by the Vaiṣṇavas form the most important and interesting portion of our literature. They cover a varied field and contain the finest examples of poetry that are to be found in our language and are no less important for their lofty spiritual tone inspired by the great personality of Chaitanya Deva than for the influence they have exerted on our language in all its different channels».

De groote man wiens geest den stempel heeft gedrukt op de geheele Bengaalsche Vaiṣṇava-litteratuur, was de vermaarde hervormer Chaitanya, wiens leven en leer met verklaarbare voorliefde door den Schrijver beschreven worden.

Chaitanya werd geboren in Navadvîpa in 1486. Zijn voorouders hadden gewoond te Jaîpur in Orissa, doch zijn vader, Jagannātha Miçra, vestigde zich in Navadvîpa, waar hij trouwde en vader werd van tien kinderen, waarvan twee zoons. De jongste Viçvambhara, ook Nimāi genaamd, die later als Chaitanya beroemd zou worden, was een wilde knaap die allerlei streken uithaalde, zoodat zijn vader zich genoopt zag hem op de school te doen bij den Paṇḍit Gangādāsa. De knaap toonde zich vlug van begrip en leerzaam, maar nog alles behalve zachtzinnig. Op twintigjarigen leeftijd opende hij zelf een school die van heinde en ver leerlingen lokte. Omtrent denzelfden tijd kwam een befaamd geleerde, Keçava van Kasjmir, te Navadvîpa, om, naar Indische gewoonte, andere geleerden uit te dagen tot een wedstrijd. Navadvîpa was toen de voornaamste zetel van geleerdheid in Bengalen. Keçava had geheel Indië doorgereisd en lauweren behaald, en kwam nu, om nieuwe te plukken in Navadvîpa. De inwoners, die trotsch waren op Nimāi, brachten den ouden geleerde bij dezen, die hem hartelijk ontving. Keçava die ook dichter was, werd nu door hem uitgenoodigd den Gangres in een extempore gedicht te beschrijven, waarop de oude dichter een schitterende proeve van zijn talent gaf. Trotsch op zijn welgeslaagde dichterproeve, zeide hij tot Nimāi: »Gij hebt alleen Grammatica bestudeerd, naar ik hoor, en zijt niet ervaren in Rhetorica. Gij zijt niet in staat over de waarde van mijn gedicht te oordeelen". Doch Nimāi was dadelijk gereed om zooveel fouten in 't gedicht aan te wijzen, dat Keçava verbluft met een gebroken hart zich verwijderde.

Het was een hebbelijkheid van Nimāi, dat hij met godsdienst spotte, maar bij al zijn pronken met zijn scepticisme, schuilde

in hem een godsdienstige zin. Zijn vertrouwelijke omgang met een paar eerbiedwaardige Brahmanen, die hij herhaaldelijk uitlachte, maar toch hoogelijk eerde, liet niet na op zijn ontvankelijk gemoed een diepen indruk achter te laten.

Onderwijl trad hij in 't huwelijk en verloor nagenoeg tezelfder tijd zijn vader. Uit droefheid over dat verlies, maakte hij, om zich te verzetten, een reis door oostelijk Bengalen, waar hij overal met onderscheiding ontvangen werd.

Bij zijne tehuiskomst vernam hij dat zijne gade tengevolge van een slangenbeet gestorven was. Het was alleen op aandrang zijner moeder dat hij hertrouwde, zonder dat zijne gewone opgeruimdheid terugkeerde. Er was een gevoel dat hem drukte. Hij verzocht zijne bejaarde moeder verlof om naar Gayā in Magadha te gaan ten einde Viṣṇu te vereeren en aan de schim zijns vaders de gewone offerande te brengen.

Op zijn tocht naar Gayā bleek reeds hoe een groote verandering over zijn geheele wezen gekomen was. Te Gayā bracht hij zijne bloemenofferande aan Viṣṇu, den grooten God, terwijl de priesters hun lofzang lieten weerklinken. Als wezenloos, lette hij niet op de woorden van 't lied, slechts vloeiden hem de tranen over de wangen, en hij viel in zwijm. Toen hij weêr bijgekomen was, zeide hij tot zijne makkers: «Verlaat mij, vrienden, verlaat mij; ik ben niet meer geschikt voor deze wereld. Laat mij gaan naar 't Vṛndāvana om Kṛṣṇa te vinden, mijn Heer en den Heer van 't Heelal». In halfbewusten toestand werd hij door zijne gezellen weder naar zijn woonplaats gevoerd. Zijne moeder, ontsteld over zijn toestand, liet geneesheeren ontbieden, doch hij verklaarde geen ziekte te hebben die door geneesmiddelen kon geheeld worden. De Allerhoogste was hem verschenen en hij kon aan niets anders denken.

Van toen af, kan men zeggen, begon zijn loopbaan als verkondiger van een gelouterd Viṣṇuisme en bij zijne woorden voegde hij de daad: het was zijn lust de lasten van ouden en zieken te verlichten, zelfs dienstwerk te verrichten wat aan Brahmanen verboden is. In 't algemeen loochende hij de geldigheid van 't kastenstelsel, en verklaarde hij stoutweg: «Al is iemand een Paria, indien hij vroom is en God liefheeft, is hij verheven boven de Brahmanen».

Het optreden van den moedigen hervormer stuitte, zooals licht te begrijpen is, op heftigen tegenstand, hetgeen niet ver-

hinderde dat onder alle klassen der bevolking zijn aanhang onophoudelijk toenam. Begrijpende dat hij als leek aan verwijten blootstond, besloot hij een Sannyāsin, een wereldverzaker, te worden. Tot dien stap ging hij over in 1509, van welken tijd hij den naam Kṛṣṇa Chaitanya aannam.

Om zijn werk voort te zetten begaf hij zich naar Orissa, en voorts reisde hij over geheel Zuid-Indië. Na overal bekeerlingen gemaakt te hebben, keerde hij terug naar Puri, en ging van daar naar Vṛndāvana, waar hij zes jaar bleef. Toen vestigde hij zich weder te Puri, en bleef daar tot aan zijn dood in 1534.

Van de talrijke geschriften die op Chaitanya en zijne werkzaamheid betrekking hebben en van de omvangrijke Bengaalsche Vaiṣṇava-litteratuur in 't algemeen, wordt een volledig overzicht gegeven p. 444—565.

Het VI^de^ Hoofdstuk der *History* behandelt de gewrochten der Bengaalsche Muze uit het tijdperk dat ligt tusschen den dood van Chaitanya en 't einde der 18de eeuw.

Merkwaardig is het dat een der beste schrijvers een Mohammedaan was, Alāol (geb. ± 1618), die vertalingen leverde van Hindī en Perzische gedichten en verzen maakte op Kṛṣṇa en Rādhā. Hij was de eerste die een overmatig gebruik maakte van Sanskritwoorden, zoodat men zijne taal een gesanskritiseerd Bengaalsch kan noemen. Zijn voorbeeld heeft maar al te veel navolging gevonden.

Een reeks van dichters hebben achtereenvolgens de minnarijen bezongen van Vidyā en Sundara, wel een bewijs dat het onderwerp bijzonder in den smaak viel. De meest gezochte van die verschillende bewerkingen der stof is die door Bhārata Chandra Rāi (geb. 1722, in Basantapur, gest. 1760). Als waardige mededingers van Bhārata Chandra worden beschouwd Jaya-nārāyaṇa en diens nicht, de dichteres Ānandamayī. Er is veel in die geschriften wat de zinnelijkheid prikkelt, en de dichters die den stijl van Bhārata Chandra navolgden, lieten in de laatste helft der 18de eeuw werken verschijnen, zóó onzedelijk dat de verspreiding er van door 't Indische Strafwetboek onderdrukt is.

In tegenstelling tot de aanstootelijke gedichten die een bedorven stads- en hoflucht ademen, staan de voortbrengselen der landelijke Muze. «The vices of the towns», zegt onze Schrijver, «stamped the litarature of the courts degrading it

to wicked sensualism; the vain pedantry of scholars introduced into it erudite absurdities of far-fetched imagery. — But the quiet Hindre was not in his element in the city.» De landelijke litteratuur bestaat uit liederen, waarvan een bepaalde soort, gewoonlijk betrekking hebbende op de liefde van Kṛṣṇa en Rādhā, of op huiselijke tooneelen in 't verblijf van Çiva op den Kailāsa gezongen plegen te worden door rondreizende meistreelen, Kavivalla's, vereenigd in partijen van mannen en vrouwen, die in koor zingen. Die liederen waren oorspronkelijk gedeelten van Yātrā's of primitieve tooneelvoorstellingen. Door de opkomst van 't nieuwe Bengaalsche tooneel zijn de Yātrā's met de liederen weinig meer in zwang. Ettelijke liederdichters bloeiden nog in de eerste helft der 19de eeuw; toch is van Engelschen invloed bij hen niets te bespeuren.

Onder de dichters van godsdienstige liederen munt uit Rāmaprasāda Sen, een Vaidya, die in zijne zangen de godin Kālī als barmhartige Moeder verheerlijkt.

Nog te vermelden zijn de liederen van de oude Yātrā's, een soort van melodrama's, waarin de dialogen hoofdzakelijk in zang zijn.

Het nieuwe tijdperk der Bengaalsche letteren word ingewijd door Europeanen, zendelingen en ambtenaren. De eerste spraakkunst van 't Bengaalsch is te danken aan Halhed (1778); de invoering der eerste druktypen aan Wilkins; een netter en kleinere type werd ingevoerd door Dr. Carey. Deze laatste (gest. 1834), heeft zich als schrijver van Bengaalsche werken en anderszins jegens de ontwikkeling der litteratuur hoogst verdienstelijk gemaakt, zooals de Schrijver dankbaar erkent. Carey was zeer ingenomen met het Bengaalsch. «This language» zegt hij, «when properly cultivated, will be inferior to none in elegance and perspicuity.» Onder zijne Bengaalsche geschriften verdient vermelding «Itihāsamālā, of krans van vertellingen», uitgekomen in 1812. Het bevat 150 korte verhalen te dier tijde onder 't volk in omloop. Zijn eenvoudige prozastijl vond veel navolgers onder de landzaten.

Carey was niet de eenige Europeaan die in 't Bengaalsch schreef. Talrijke werken van allerlei aard, wetenschappelijke handboeken, vertalingen, wetboeken, geschiedenis, enz. zijn van Europeanen. In 't algemeen kan men zeggen dat Europeanen, voornamelijk zendelingen «de pioniers waren in alle takken van

geschriften in de landstaal welke bij de ontwaking van den Indischen geest onder 't Engelsch bestuur in gunst kwamen.» [1]

Een gunstigen invloed op de beoefening van taal- en letterkunde is uitgeoefend door 't College of Fort William. De Pandits aan die instelling hebben uitmuntende bijdragen geleverd, ook tot de wetenschappelijke litteratuur. Niet minder verdienstelijk waren de geleerde werken van Kṛṣṇa Mohan Banerji, die in 1832 het Christendom omhelsde. Een reeks van andere wetenschappelijke geschriften wordt in de «History» vermeld p. 900, waarop volgt een opsomming van verhalen en verhandelingen, periodieken, enz. Zeer lezenswaard zijn de opmerkingen over 't karakter van den nieuwen tijd in tegenstelling tot het verleden.

De zedelijke toestanden in 't Bengalen der 18de eeuw waren allertreurigst; het godsdienstig leven was tot een laag peil gedaald; het jonge geslacht dat onder den invloed kwam van Westersche denkbeelden voelde dat een zuivering der misbruiken nood deed, doch in plaats van te hervormen poogde zij de geheele Indische maatschappij te ontwrichten. Toen trad als hervormer een groot man op, wiens naam door allen die met hem in aanraking kwamen of alleen zijne werken kennen met eerbied genoemd wordt, de edele Rāma Mohana Roy. Deze brahmaan, wiens buitengewone begaafdheden gepaard gingen met hoogheid van karakter en een onberispelijken levenswandel, werd geboren 1774 te Rādhānagar in 't Hughli-district. Hij was een door en door godsdienstig man, maar tevens verwierp hij alle Hindusche praktijken en verklaarde ze voor afgoderij. Zijn geheele leven heeft hij geijverd om zijne verlichte denkbeelden onder zijn landgenooten te verbreiden. Reeds op 16-jarigen ouderdom kwam hij in verzet tegen de afgoderij; vier jaar later kwam hij voor 't eerst in aanraking met Europeanen, wier goede hoedanigheden hij erkende. Het hoofddenkbeeld waarvan hij bij zijn bestrijding van bijgeloof uitging heeft hij in zijne Autobiography aldus uitgedrukt: «The ground which I took in all controversies was, not that of opposition to Brahminism, but to a perversion of it; and I endeavoured to show that the idolatry of the Brahminism was contrary to the practice of their ancestors, and the principles in the ancient books and authorities which they profess to revere and obey».

[1] P. 877.

In 1831 kwam Rāma Mohana Roy in Engeland. Op uitnoodiging van een Commissie van 't Lagerhuis legde hij voor dat lichaam getuigenis af aangaande 't stelsel van rechtspleging en belastingen, alsook over den toestand der inlandsche bevolking. Voor een niet gering deel was het aan zijn toedoen te danken dat het uit Indië ingekomen rekwest om het verbod tegen de weduwverbranding weêr af te schaffen, verworpen werd. Hij heeft niet lang in Europa geleefd, hij stierf te Bristol 27 Sept. 1838.

De hervorming die de edele man en warme vriend van zijn volk predikte heeft niet zooveel ingang gevonden als ze verdiende, maar is toch niet geheel zonder vrucht gebleven. Ook zijne litterarische werkzaamheid is der ontwikkeling der nationale letterkunde ten goede gekomen. Omtrent de schrijvers die hem volgden vindt de lezer volledig bescheid, p. 936—p. 1002.

De Heer Dinesh Chandra Sen heeft zijn hoogst belangrijk boek, van welks rijken inhoud wij slechts een mager uittreksel hebben kunnen geven, verrijkt met eenige illustraties, waarvan bijzondere opmerking verdienen: een reproductie van een schilderij, vervaardigd tusschen 1512 en 1538, en voorstellende Chaitanya luisterende naar 't Bhāgavata; voorts de portretten van Dr. Carey en Rāma Mohana Roy.

DE TOETOER TJILINAJA OP LOMBOK

DOOR

J. C. VAN EERDE.

Het hieronder volgende Sassaksche verhaal is overgeschreven van een lontargeschrift op 81 bladen, dat zich in de afdeelingsboekerij van Lombok bevindt en dat den roman bevat, die naar een der hoofdpersonen als Toetoer Tjilinaja wordt aangeduid.

Er komen verscheiden Balische uitdrukkingen en soms geheele Balische gedeelten in voor en bovendien vertoont ook het Sassaksch vele schrijffouten, die er op schijnen te wijzen, dat de overschrijver van dit exemplaar ongeletterd was en wellicht een Baliër is geweest, die het Sassaksch niet geheel meester was. Ofschoon dus dit geschrift voor de studie van het Sassaksch niet de waarde heeft van den Toetoer Monjèh (zie Bijdragen 7e Volgr. V blz. 17—109), is het toch ook op Lombok zeer bekend, en het neemt een vaste plaats in de inlandsche maatschappij in. Om die reden wordt het hier opgenomen, al vertoont ook dit verhaal van de liefde van Prins Pandji tot Prinses Tjilinaja onmiskenbare gemeenschappelijke gegevens met de Maleische Sjaïr Ken Tamboehan (zie H. C. Klinkert in Indische Gids 1881, I blz. 1165 e. v.) en met de Javaansche Angrèni (zie v. d. Tuuk Kawi-Balin. Wdbk i.v. daha en tjili). Het verdwijnen van de prinses, de droom van den prins, de terechtstelling en andere episoden van dezen roman herinneren sterk aan het verhaal van Ken Tamboehan, dat door Klinkert tot de oudere, vóór-Mohammedaansche literatuur wordt gerekend en volgens de Hollander in Palembang zou zijn opgesteld. Of aan onderlinge ontleening van de romans Tjilinaja en Ken Tamboehan moet worden gedacht dan wel aan een gemeenschappelijke afkomst, worde hier

niet nagagaan, maar Balische vertalingen van dezen roman wijzen er wel op, dat het verhaal van Tjilinaja van Lombok zijn weg naar Bali heeft gevonden en dus niet voor Lombok een der vruchten van de Balische overheersching is geweest.

Tjilinaja is een troetelnaam van een prinses van Dĕhĕ, waarom deze roman ook onder den naam Toetoer Datoe Dĕhĕ bekend is. In de nalatenschap van Dr. H. N. van der Tuuk zijn verschillende exemplaren van dit geschrift aangetroffen (zie Beschrijving Brandes I. blz. VII en 235); de aanhef van het daar vermelde handschrift n°. 327 komt in hoofdzaak met het begin van het hieronder gedrukte geschrift overeen. Eene inhoudsopgave moge voorafgaan.

Inhoud van den Toetoer Tjilinaja.

Metrum: Dangdang Goela.

De dichter groet de lezers en roept hunne toegeeflijkheid in. Hij heeft dit verhaal geschreven op Zondagavond de 28ste van de maand Safar, van het Balische jaar IÇaka 1816. Er wordt mededeeling gedaan van de twee vorsten van Dĕhĕ en van Kĕling, broeders, die geen kinderen bezaten. Zij kwamen overeen naar een kajangan te gaan om aan Batara Goeroe Sakti kroost te vragen. Met groot gevolg togen zij daarheen, en de vorst van Dĕhĕ legde, nadat allen gebaad hadden, de gelofte af, dat hij de godheid twee karbouwen zoude offeren, zoo hij eene dochter verkreeg. Karbouwen met goud versierd, met kostbare kleeden behangen, de hoorns met goud en edelsteenen getooid en van zilveren hoeven voorzien. De vorst van Kĕling legde de gelofte af, dat hij, mocht hem een zoon geboren worden, bij de kajangan zoude terugkeeren met «wat pinang, sirih en tabak» (offermaaltijd).

Na aldaar gegeten en sirih gekauwd te hebben, keerde men huiswaarts en na verloop van drie maanden werd het duidelijk, dat hun gebed verhoord was. Over de zwangerschap wordt verder niet gesproken. De vorsten waren zeer verheugd bij het aanschouwen van hunne gemalinnen en gaven feesten. De vorst van Dĕhĕ kreeg een zeer schoon dochtertje, die van Kĕling een schoon jongetje; zij waren met de kinderen zeer in hun schik. Toen deze kinderen vlug konden loopen, zou men de gelofte aan de godheid volbrengen. De vorst van Kĕling bracht drie prachtig versierde karbouwen en ging met groot gevolg offeren — na gebaad en van kleederen verwisseld te hebben, doch de vorst van Dĕhĕ kwam zijne gelofte niet na en had niets medegenomen dan eenige wilde bladeren als geschenk voor de godheid. Nadat men gegeten had zouden de vorsten vertrekken, doch er stak een windvlaag op en door Allah's wil ten opzichte van den vorst van Dĕhĕ, werd zijn dochtertje door den wind medegevoerd. De vorst en zijne gemalin stonden onthutst, terwijl hun kind hemelwaarts

vloog en uit het gezicht verdween. De vorst van Děhě werd gek en geheel verward van zinnen.

Metrum: Pangkoer.

Men keerde naar huis terug en nu wordt over het verdwenen kind gesproken. Het kwam terecht in de Taman Sari, een tuin beheerd door Pé Bangkol («de kinderlooze»), een onderdaan van den vorst van Kěling. Deze man kwam uit zijn huis naar buiten en vond in den tuin het kleine schoone kindje; hij nam het op en bracht het aan zijne vrouw. Beiden waren met dit geschenk van den Allerhoogsten (jang Agoeng) zeer verheugd en baadden het, maakten op het voorhoofd van het kind een teeken met sirihspog en gaven het een kleedje, zoodat hare schoonheid uitkwam als de glans van een spiegel waarop het opkomend zonlicht valt. Het was een lust voor de oogen van het echtpaar. Niemand wist van hun bezit iets af en als er iemand kwam verborgen zij het kind gauw.

Na 15 jaren droeg dit meisje reeds een haarwrong en toen kon zij al spinnen (was zij volwassen).

Op zekeren dag lag de prins van Kěling met zijne gezellen Kalang en Wiroen te dutten onder een loodsje en droomde in zwaren slaap. Hij droomde, dat de maan op hem viel. Verschrikt werd hij wakker en richtte zich op. Ontsteld maakte hij zijne gezellen wakker en vroeg hun de beteekenis van den droom, doch zij wisten geen uitleg te geven. Den volgenden dag liet de prins door een volgeling van den droom mededeeling doen aan zijnen vader, die zeide: «Als hij op jacht gaat, zal hij spoedig wild verkrijgen; als hij vogels gaat vangen, heeft hij stellig succes; als hij naar de zee gaat om te visschen, vangt hij stellig wat». De vorst verbood echter aan den prins de verklaring van den droom mede te deelen. Toch vertelde de volgeling een en ander aan Raden Pandji en diens dienaar I Togog Sěmar zeide: «laten wij dan gaan visschen». De volgeling Wiroen sprak: «jij schijnt trek in visch te hebben, laten wij liever doen, wat de prins wil». Deze wenschte in den vroegen morgen boschkippen te gaan jagen. Leeftocht en strikken om boschkippen meê te vangen werden medegenomen en men ging op de vogelvangst in het bosch van

Karang Loewar. Maar men zag geen enkele boschkip, ja, zelfs geen hagedis; negenmaal stelde men de strikken, doch men ving niets. Toen sprak de prins: «laten wij hier maar bij Pé Bibi Kili (zelfde als Pé Bangkol) blijven overnachten, dan kunnen wij het morgen nog eens probeeren». Zij kwamen aan den rand van het dorpje Bawa' Aoer en hoorden het getik van een weverspoel. De prins sprak: «hoort eens wat een schoon geluid maakt die weverspoel.» Wiroen zeide: «gaat U er maar alleen op af, misschien krijgt U de weefster te zien». De prins ging en loerde ingespannen, doch zag niets, want zij zat achter een drievoudig gordijn; alleen haar glans scheen er doorheen. De deur in het huis van Pé Bangkol was met een dwarshout gesloten en de prins riep dat men hem zoude openen en toen Pé Bangkol aan dat bevel gehoor gaf verborg het meisje zich vlug in een groot aarden vat (voor het afwasschen van rijst bestemd).

Metrum: Sinom.

Pé Bangkol vroeg beleefd wat de prins tot hem voerde en deze zeide op de vogelvangst te zijn, verzoekende daar te mogen logeeren, wat dadelijk werd toegestaan. De prins vroeg: «aan wie behoort dat weefgetouw?» waarop Pé Bangkol vlug antwoordde: «van wien zou het anders zijn dan van mij, ik heb weven geleerd.» Doch de prins geloofde niet dat een man zulk een schoon weefsel kon maken waarom de vrouw van Pé Bangkol zeide dat zij de maakster ervan was. De prins en zijn gevolg aten daar en matten en kussens werden klaargelegd voor hun logies. Den volgenden morgen gingen zij weêr op de vogelvangst naar het bosch en beraadslaagden onder een boom, hoe zij haar te zien zouden krijgen, die door moeder Bibi Kili verborgen werd gehouden. Wiroen raadde aan dat de prins zich zeer nederig en zacht moest voordoen bij de echtelieden: «als water vermengd met bloemen en kapas.» Uit het bosch namen zij giftige gadoengwortels mede en vermengden die met drank (bĕrĕm). Toen zij bij het huis terugkeerden verborg Ina' Bangkol het meisje in den grooten pot; daarna diende zij den prins het eten voor. Deze zeide: »ik heb nog een restje bĕrĕm, dat schenk ik U». Beide echtelieden

dronken ervan, en vielen beschonken neêr. Toen zochten de jongelieden overal naar het meisje, terwijl de prins bij het weefgetouw ging zittten. Toen hij ook meê ging zoeken bleef haar, dat uit den pot hing, aan zijn krisgevest haken. Hij onderzocht wie zijn kris vastpakte, trok aan het haar, en daar kwam de maagd te voorschijn schoon als de volle maan. De prins zeide: »Sta op schoon meisje», doch zij viel in ommacht tegen hem aan, waarop hij haar allerlei lieve woordjes toesprak. Doch zij bleef bewusteloos en daarop gelastte de prins aan Sèwar water te brengen in een klapperdop; hij besprenkelde het gezicht van het meisje, dat bijkwam. Ook het echtpaar ontwaakte uit de bedwelming.

Het meisje zeide: «waarom houdt u mij vast op uw schoot, ik ben slechts uwe slavin en alleen maar waardig uwe voetzolen te wasschen en veegster te zijn op uw erf.» Moeder Bangkol zeide: «waarom houdt u mijne dochter vast?» Doch de prins gelastte haar te zwijgen, wijl zij hem om den tuin had trachten te leiden en hem niet de waarheid had verteld.

La Kèntjili (de maagd) drukte hare verwondering uit, dat de prins blijken gaf van haar te houden, doch deze sprak: «mijne liefde voor u is oprecht; zoo gij mijne ziel geen medicijn schenkt, word ik gek en krankzinnig». La Kèntjili antwoordde: «dat kan ik niet, want ik ben geene passende partij voor u». «Mijne liefde voor u is oprecht; moge de Heer ons voor immer vereenigen». «Hoe is het mogelijk, dat U, een vorstenzoon van mij kunt houden, want Uw vader zal zich tegen mij kanten en zoo zal ik U in 't onheil storten». «Als dat slechts is, wat gij vreest, ik zal u verdedigen tot in den dood; mijn hart is geheel met u vervuld». Het meisje hernam: «laat mij liever alleen». En de prins: «wat er ook gebeure, gij zult de mijne zijn voor altijd». Het meisje: «Als u die gelofte nimmer vergeet, ben ik de uwe».

Toen maakten zij een draagstoel en zij droegen haar naar het plein voor het paleis te Kèling. Den volgenden morgen gaf de prins kennis aan den vorst van de mislukte vogelvangst en dat hij het meisje tot zich had genomen. De vorst ontstak in woede en weende: »dat zijn zoon zich in een vuil, stinkend water had gestort«. Doch

de prins zeide haar tot in den dood getrouw te zullen blijven.

La Tjilinaja (zoo wordt het meisje voortaan genoemd) vreest den toorn van den vorst en vraagt nog heen te mogen gaan, doch de prins zweert haar: «als gij in 't vuur geworpen wordt, verteert mijn lichaam tegelijk met het uwe tot asch». Toen dit aan den vorst werd overgebracht gelastte hij: »hij moet die vrouw van geringe afkomst wegdoen, want hij heeft eigen nichtjes te Singasari en te Gĕgĕlang, laat hij daar een van kiezen of eene prinses van Djagaraga, doch deze keuze is niet goed».

Ondanks dit verbod liet de prins zich met La Tjilinaja in 't huwelijk verbinden, doch de vorst was hierover zeer vertoornd en schold op het meisje, terwijl hij verdriet had over het gedrag van zijn eenigen zoon.

Metrum: Dangdang.

Pandji bleef veel van zijne vrouw houden, die na negen maanden van een schoonen zoon beviel; Pandji was dol van vreugde, zoodat hij eigenhandig de nageboorte begroef; hij zelf haalde brandhout om het gebruikelijke vuur te stoken en zelf haalde hij badwater. Zeer veel hield hij van zijn zoon en hij droeg het kind maar altijd door, baadde het en gaf het te eten; steeds verzorgde hij het kind.

De vorst, een en ander vernemende, wendde ziekte voor, liet zijn zoon bij zich roepen en zond den prins uit om medicijn te zoeken, zeggende dat volgens de deskundigen hij alleen die machtig kon worden. De medicijn, zonder welke de vorst niet zou kunnen genezen, was het hart van een wit hert.

De prins ging met gevolg naar het woud om op het witte hert met strikken en netten te jagen. Men ving vele herten, doch geen wit dier.

Onderwijl liet den vorst zijn pĕpatih bij zich komen met den beul (djoeroe towèk) en gelastte La Tjilinaja te dooden; «want anders zou Pandji zeker ongelukkig worden, wijl hij aan niets anders denkt dan aan die vrouw». «Neem mijn kris, genaamd Boeboeng Rĕba' en dood haar, doch niet het kind». De pĕpatih ging met de kris naar Tjilinaja, die juist haar kind van zes maanden oud op de schoot

had. Hij zeide gezonden te zijn om haar te dooden. Zij antwoordde: «tegen dat bevel zal ik mij niet verzetten, maar ik verzoek eerst mijn kind te mogen zoogen; wie zal het doen, als ik dood ben?» Dat werd toegestaan en zij zoogde haar kind. «Verzadig u mijn kindje, want ik zal spoedig sterven, en dan blijft gij alleen achter.» Toen gelastte de pěpatih haar mede te gaan, doch zij verzocht eerst haar kind nog te mogen baden: «want ik zal mijn kind in deze wereld niet meer bij mij hebben.» De pěpatih gelastte haar voort te maken en zij baadde haar kind. Daarna ging men op weg, de pěpatih voorop, de vrouw in het midden, dan volgde de beul. Zij had haar kind in den slendang en sprak lieve woordjes tot hem: «ik houd zoo veel van u, knaapje, maar kan u geen liefde weer bewijzen».

Op het veld buiten de stad, waar zij gedood zoude worden, aangekomen sprak de pěpatih: «sta recht op, want hier zal je gedood worden.» Zij vroeg: »mag het op een verlaten plek gebeuren, waar geen menschen komen? Want als gij mij hier doodt zoo dicht bij de stad, zal de lijklucht binnen het paleis dringen; het is beter op een meer verwijderde plek, op de Lěndang Měnangis (veld van het geween)».

De Pěpatih stond dat toe en men ging op weg naar een afgelegen landtong. Langzaam ging de tocht verder, terwijl zij lieve woordjes tot haar kind sprak. «Gij zijt als een djamboevrucht en ik zou je willen inslikken; waarom zijt gij tot mensch geworden, was maar liever bloed en water gebleven, opdat ik niet niet aan dit leven hechtte, want nu, mijn hartje moet ik van je scheiden. Nu je tot mensch zijt geworden heb ik verdriet; zuig maar flink, zoolang ik nog leef.» Toen zoog het kind en zij zoende het en zeide: «hoe zal het u gaan, als ik u alleen laat in deze wereld?» Men kwam op de landtong aan en ging onder een kětapangboom zitten, dicht bij een bilě-boom. De pěpatih zeide: «sta op, want de beul zal je doorsteken, maar leg je kind eerst neěr.» Nog eenmaal vroeg zij uitstel om haar kind te zoogen, opdat het niet zou gaan huilen. Ook dat werd toegestaan en zij zoogde en zoende het kind, zeggende: «blijf hier zoet mijn kind en schrei niet te veel van verdriet omdat ik je hier alleen laat, en wordt een gehoorzaam mensch.»

Daarna legde zij op last van den pĕpatih haar kind neer en het zoenende zeide zij: «hier is een bilĕvrucht; speel er meê, want ik verlaat je.» Toen stond zij op en sprak: «Raden pĕpatih, let op mijn bloed; is het rood dan is het een teeken, dat ik eene slavin was van lage afkomst; mijn bloed is dan rood en stinkend en het valt ter aarde. Doch ten teeken, dat ik van hooge afkomst ben, zal mijn bloed ten hemel spuiten en het is wit en welriekend. Let goed op, als ik word doorstoken.» Toen kwam de beul te voorschijn met de vorstelijke kris en de pĕpatih zweeg. De vrouw stond met de armen over de borst en sprak de geloofsbelijdenis uit; de beul stak haar in de borst en er spoot wit bloed uit, dat zeer welriekend was en het spoot ten hemel. Zij was dood en lag daar neer als een slapende; de pĕpatih dekte haar met kĕtapangbladeren toe en men ging heen, het lijk daar achterlatende. Onderweg zeide de beul tot den pĕpatih: «die wij gedood hebben, was een voornaam persoon.» Voortgaande viel de hand van den beul af; hij werd blind; hij struikelde over een boomstam, zoodat hij neus en kin wondde; hij kroop verder en viel dood in een ravijn. De pĕpatih deed verslag van het gebeurde aan den vorst en deze stond sprakeloos van verbazing.

Ondertusschen had de op jacht zijnde Pandji een boozen droom; hij droomde dat de edelsteen in zijn ring brak. Verschrikt werd hij wakker, keerde vlug naar de stad terug en hoorde daar wat er gebeurd was. Hij begaf zich toen naar de landtong en vond daar het kind in de zonnehitte liggen schreien en zuigende aan het lijk van zijne moeder. Pandji viel neder van ontzetting, doch nam spoedig zijn zoontje in zijnen armen als was hij eene vrouw; en hij vatte het hoofd van het lijk en zoende het. «Had ik maar geweten, dat ik door een list der menschen op jacht was gezonden, dan ware ik niet gegaan en had u niet verlaten.»

Ondertusschen kwamen de jachtgenooten van Raden Pandji daar ook bij het lijk en allen weenden en waren gek van verdriet. Een hunner stelde voor om het lijk te wasschen en te begraven, doch Pandji wilde dat niet. «Laat zij in mijne armen tot stof vergaan». Zeven dagen zat hij daar met het lijk, toen zeide een stem uit den

hemel: «als gij werkelijk uwe vrouw zoo vurig bemint, zal ik u een raad geven».

Metrum: Sĕmarandanĕ.

«Maak vlug een kist en leg haar daarin; bindt er een lang touw aan en werp de kist in zee; laat het touw niet los en zorg er voor niet aan de zuidkant ervan te komen, dan zal het leven terugkeeren». Hij deed, wat de stem zeide. Nadat hij het rotantouw eenigen tijd had vastgehouden, brak het en tot schrik van Raden Pandji dreef de kist weg. Nog honderd dagen liep hij langs het strand en als zijn kind honger kreeg, voedde hij het met plantenspruiten en hij gaf het den naam Mĕgat Sih (voor wien de moederliefde heeft opgehouden»). Hij maakte zich daar een hutje en wachtte maar op Gods beschikking of de kist niet weder door de golven zoude worden aangespoeld. Terwijl hij daar in afzondering leefde, kwam de vorst van Dĕhĕ met muziek en groot gevolg van gewapenden om in zee te baden. Men zag de kist doch als men die wilde grijpen, dreef deze verder de zee in; maar toen de vorst zelf in zee ging, kwam de kist naderbij en een witte vogel vloog er uit. De vorst greep de kist en toen trok men die op het strand en opende die. Er lag een vrouw-mensch in, dat zeide: «mijn vorst, ontferm U over mij». De vorst nam haar er uit en zette haar op een draagstoel, zeer verheugd een zoo schoone maagd gevonden te hebben. «Het is, prinses, alsof ik uit den grooten oceaan een stuk goud heb gekregen, ik neem U aan als mijne dochter».

Met veel luister en muziek, werd zij door een groot gevolg omstuwd naar het paleis gedragen en er werd een groot feest gevierd ter eere van de pas gevonden dochter. Dat feest duurde verscheiden dagen en ieder werd onthaald.

Ondertusschen verbleef Pandji met zijne gezellen aan het strand en het kind werd al verstandig, droeg al een kleedje en kon al loopen. De gezellen heetten: Semar, Togok, Djoeroedé en Kalang. Toen het kind de gamelans hoorde, vroeg het aan zijn vader wat die muziek beduidde, en deze antwoordde dat de vorst een feest gaf. Het kind vroeg toen er heen te mogen gaan, doch de vader hield hem daarvan terug, daar hij zoude uitgelachen worden om

zijne armoedige kleederen. Megarsih (= Megat Sih) begon te schreien en ten laatste ging hij, door den volgeling Wiroen gedragen, naar het feest te Dĕhĕ. Deze volgeling bleef onder een heg verstopt, wijl hij geen passende kleêren had om op het feest te verschijnen en het kind ging alleen naar den kring der toeschouwers. Er stond daar ook een dienstmaagd van de pas aangekomen prinses, en zij wees hare gezellinnen op het schoone kindje. «Breng hem naar het paleis en laat hem aan de prinses zien». Zij nam het jongetje bij de hand en bracht het bij de prinses. Toen deze hem zag, herkende zij haar kind, nam hem op en zoende hem. Zij weende en verborg haar gezicht in haar kleedje; zij gaf hem te eten, liefkoosde, baadde en kleedde hem met prachtige kleederen, zoodat ieder hem bewonderde. Bovendien gaf zij hem kleederen mede voor zijnen vader en droeg hem op dezen te zeggen den volgenden dag het feest te komen bijwonen. Het kind bracht de kleederen en de boodschap over en de vader besloot naar het paleis te Dĕhĕ te gaan. Met blijden intocht en gevolgd door ieder, die zijn schoon uiterlijk zag, kwam hij de stad Dĕhĕ binnen, en betrad het hofplein als een hooge gast door den pĕpatih begroet, die hem naam en woonplaats vroeg. «Ik kom uit het gebergte en ben een zwerveling zonder onderdak». Aan de prinses werd kennis gegeven, dat de schoone Pandji en het mooie kind waren aangekomen.

Een wederzijdsche herkenning en blij wederzien had plaats; de vorst van Dĕhĕ nam den prins van Kĕling als zijn schoonzoon aan. Ook de vorst van Kĕling kwam er bij en na eene algeheele onthulling der feiten in tegenwoordigheid van al de vorsten uit den omtrek, werd een verzoenings- en offerfeest gevierd, zooals in het slot in Dangdangmetrūm wordt beschreven.

Toetoer Tjilinaja.

Dangdang goela.

Bismillah irachim: Tabé' ingsoen amoerwahing sĕgĕnding gagoeritan tĕmbang dandang goela, minangkĕ salémor até, sangnĕ hini' baoe patoet, djoemakanĕ moenggoeh lé' toelis basĕ Sasak rarampoetan, jen asala' tandoek, patoetang padĕ si' tĕmbang si mĕmatja djrah sidĕ padĕ sili si sastrakoe de' onja'.

Myah dinangkoe sinĕnoelis, malĕm Sĕnen malih oelan Çafar tanggal loelikoer taoen bé, jen tjarĕ Bali itoeng dinĕ tĕngĕn aranirekoe mijah taoë koe nĕkĕ Doekoet aranipoen lan rah ĕnĕm tĕnggĕk toenggal.

Sigĕn kotjap gĕnkoe panggong lé' bawon toelis tjaritan datoe Dĕhĕ. Mijah tjaritan datoe si lé' Kĕling lan sĕmalih padĕ 'ndé' déjang bidjĕ sasanak bangkol baé djarinĕ loembar datoe, datoe Dĕhĕ loembarning Kĕling, bandjoernĕ bĕsĕmajĕ gĕn apatoeh oedjoet balalangon lé' kajangan gĕnnĕ nĕdĕ lé' Batara Goeroe Sakti adé'nĕ bĕdoewé bidjĕ.

Dĕhĕ djandji bandjoer loembar glis, datoe mijah pangiringnĕ padĕ toernĕ ta-iring bandjoer si' kaoela lawan prĕnjai, ramé taoe ninĕ mamĕ lèka' ngiring datoe, djari 'ndé' kotjap lé' langan, kotjap datĕng lé' Batara Goeroe Sakti, bandjoernĕ padĕ mandjak.

Ndé'nĕ soewé bandjoer padĕ mandi', datoe mijah pangiringno padĕ, ninĕ mamĕ padĕ ramé, bandjoer bĕmanik datoe, datoe Dĕhĕ njoegoel sĕsangi, mogangkoe katariman si' Batara Goeroe, era' moen koe déjang anak, po'nĕ ninĕ, koe kĕté njaoer sĕsangi, koe njambĕli kao' doewa. Toer kao'nĕ padĕ bĕkoelit si' permas kalawan saklat, bĕtanggĕ' mas batarĕtes, bakoepak

sĕlakĕ loeroet toer bĕléndong soetra sikoening; sakĕno manik sangina lé' Batara Goeroe sĕsangin datoe lé'Dĕhĕ; bandjoer njamboet datoe Kéling bĕsĕsangi. nane akoe dja' dĕngan: pĕnoenaskoe lé' Batara Sakti, sang koe déjang anak po'nĕ mamé, éra'koe maiik bĕkĕté' mandi sraoep diri'koe, po'koe djaoe' boewa' sabiris, léko' garo salembar, mako sapanjoesoet, ngĕno manik sĕganginĕ, lé' Batara, sĕsangin datoe lé' Kĕling, datoe Dĕhĕ ramékyat. Ndé'nĕ soewé bandjoeran mandi datoe mijah pangiringnĕ padĕ, ninĕ mamĕ padĕ ramé, bĕsoekan mangan nginĕm, djari oewah simangan ai', bandjoernĕ padĕ mama', oewah mama', bandjoer padĕ oelé' odjok désa, datoe mijah pangiringnĕ bĕlé' bĕri' padĕ ramé lé' langan. Djari ĕné tjaritan pangiring mijah datoe, 'ndé' kotjap lé' langan, kotjap oewah datĕng lé' gĕdeng, nĕng tjaritanĕ bandjoer tingkah datoe si oewah besangi, oendakara soewĕnĕ sibalangon datoe, ara' wah tloe boelan bandjoer kotjap, datoenĕ padĕ bĕkisi, katariman pandanĕ. Djari ĕnĕng tingkahnĕ bĕrisi, kotjap gĕnĕp, wah tloe boelanĕ, datoe liwat si' nĕ gégér, bĕsoekan soekan ngipoek, girang lalo' gita' sibini, sigĕn njĕrĕk bebidjĕ. Tĕpĕ konté' toetoer; djari wah kotjap babidjĕ, datoe Dĕhĕ bidjanĕ nĕ bandjoer bini kaliwat si'nĕ solah. Lan sĕmalih datoe si lé' Kĕling wah babidjĕ laki liwat solah, bandjoernĕ bĕsoekan baé, djĕlo malĕm bĕtĕtoeroet, ipoe kaoela si bĕlé' bĕri', mapan liwat soekanĕ déjang bidjĕ bagoes, djari gĕlising tjarita bidjanĕ datoe oewah padĕ taho bĕrari bandjoernĕ padĕ loembar aning kajangan gĕn nĕnjaoer sĕsangi, datoe Dĕhĕ linjo' lé' sĕmajĕ ĕndé'nĕ isi' sanggoepnĕ laé' lèka'nĕ noebagalidoeng, dika' datoe silé' Kĕling, srĕgĕp babékéjanĕ, djaoe' kao' tloe, toer padĕ bĕtagé' mas, lan bĕkoepak, sĕlakĕ loeroep maoekir, baléndong soetrĕ abang. Pangiringnĕ padĕ soekĕ taék singiring ijĕ; tingkah datoe loembar, bini laki padĕ ramé, toernĕ tĕngiring bandjoer si' kaoela lawan prĕnjaï, ramé taoe ninĕ mamĕ, lèka' ngiring datoe; djari ndé' kotjap lé' langan, oewah datĕng, lé' kajangan bini laki, bandjoernĕ padĕ mandjak. Bandjoer ramé padĕ saling dĕdjit, sibĕsirĕm datoe dait bidjanĕ bini laki padĕ ramé, djari wahnĕ si adoes, padĕ taé' lèkan ai', bandjoer bĕsalin bédang, ara' soetrĕ dadoe, ara' nĕ nganggo pĕrmas, datoe dait pangiringnĕ blé' bĕri' ramé besoekan soekan. Bandjoer nĕdĕ padĕ gĕlis' datoe Dĕhĕ nista bĕbékéjan, padĕ lalap poetjat baé, djari oewah nĕdĕ bandjoer datoe Dĕhĕ lan datoe Keling, datoenĕ ngagĕn loembar,

datĕng angin bandjoer saking kasoeka' Allah, lé' datoe Dĕhĕ bandjoer takèlèp si' angin, bidjanĕ datoe Dĕhĕ. Momomero datoe Dĕhĕ bini laki si njarĕminang, bidjanĕ ngawang², padĕ donga' langit baé, djari ilang bĕtroes, 'ndénĕ baoe tĕgita' malik, nènè bini sìïlang, datoe gila bandjoer, saling oedjĕl dĕngan pandjak, saling kĕtjak sangĕt sì'nĕ loepa' diri', marĕ mangoendang santa.

Tembang Pangkoer.

Djari loembar datoe padĕ, odjo' désĕ barĕng dĕngan pangiring, nĕngkĕ tĕ pakonté toetoer djari ĕnĕng tjaritanĕ; 'ndé' nĕ kotjap tingkahnĕ sigila datoe, kotjap bidjanĕ si ilang, oewah datĕng lé' Taman Sari.

Siépén kĕbon kakĕmbang. Pé Bangkol pandjak datoe lé' Kĕling; kotjap Pé Bangkolnĕ soegoel, lèkan dalĕm balénĕ bandjoer lèka' tamĕ lè' kĕbon bĕtroes bandjoeranĕ dait kanak bagoes lagoe' masi bĕri. Glis mandjoer ngoemba'ijĕ bandjoer oelé' datĕng lè' Bangkol bini, Pé Bangkol sininĕ bandjoer kaliwat si'nĕ girang, déjang anak katariman si' Yang Agoeng, bandjoeranĕ bait ai' gantang, bandjoernĕ mandi' ijĕ glis. Bandjoer po'na sémbé' boera' kéréng kaïn gĕnnĕ si'nidjil kalĕm kari, séré soegoel tjahjĕ bagoes tan péndah roewan kas-nĕ sitĕtémbak isi' djĕlo bĕroe' soegoel; Pé Bangkol sininĕ mamĕ liwat soekani ningali. Tingkahnĕ si déjang anak, ndè'nĕ ara taoe nĕnowé' laïn, dimin ara' datĕng taoe sĕbo'nĕ ijĕ gantjang, si toe datĕng pasti moelĕ ndé'nĕ tao'; Pé Bangkol sininĕ mame kaliwat isi'nĕ kikip. Tĕpĕkonté tjaritanĕ sating-kah-nĕ Pé Bangkol si wah dait, kotjap soewénĕ oewah ĕmboen laè'nĕ akoe' anak, sawatarĕ ara limaolas taoen, tkes nĕwah kapoesĕlan, oewah-nĕ tahoe migi'njoekit. Tĕpĕkonte tjaritanĕ, bandjoer bidjan datoe le' Kĕling barĕng si' Kalang lan Wiroen, miwah sasanakanĕ, padĕ barĕng adjĕp lè' oeké djoeloe, oewahnĕ padĕ kalĕlĕpan, nènè' laki bandjoer impi; impinĕno katoesoenan isi' boelan, bandjoernĕ wah ijĕ pasti, kaliwat isi'nĕ tĕkĕdjoet, bandjoeranĕ bĕtroes mandjak lĕlĕlaki momot kengĕn ipi bandjoer, po' nĕ dodo' Wiroen Kalang, adoeh kaka' akoe impi. Djari sĕlapoe'nĕ ngasĕ, adoeh kaka' akoe tagèt si' impi, baja

apé tēmah impikoe, impingkoe ngiwa boelan, sila' kaka' jènnē lèngé jènnē bagoes, tēmahkoe singipi boelan djari njamboet padē glis. Doeh nénē' kadji mēmindah ndè'nē baoe isi' kadji tēgēsin impi, bandjoernē bēmanik aloes, lamoennē ngēno kaka', onja' djēma' dē lalo tamē bēlatoer, ito lé' datoe mami' dē atoerang si' koe ngimpi. Ndé'nē kotjap pētēng désē, kotjap bēnar dèn tēroenē lèka' gēlis, sigēnnē mamarēk lé' datoe, 'ndé'nē kotjap lé' langan, ijē datēng dèn Djoeroedé bandjoer matoer: mēran kadji parēk lé' Pēmban, sasamping njokor njēmbah gēlis. Datoe tagèt njarēminang, si'nē dateng dèn djoeroedé masi glis, bandjoernē bēmanik datoe, baja apé kēno ara', lèma' lalo' antē datēng nēpēt akoe, sang sameton mè' ndé' klar. Den Djoeroedé matoer gelis: «koela bēlatoer lé' Pēmban, bidjan Pemban ijē ngimpi roebin lai', impinē boelanē toeroen, tibē lé' bawo'n iwa'nē, no gawéng koela tamē bēlatoer, le' bawa' arēpan Pēmban, koela noenas tēmah impi.»

Datoe no bēmanik gantjang, lamoenē ngēno dja' impinē Loe' Boeling, dērponē lēgra takoet, angēn tēmah impinē, moen sili koe moenē njērēk gēnnē maoe', jènnē lakoewang mēmikat, pasti gēnnē olih paksi. Jénnē gēnēm aning sēgarē, djalē djaboeng moelē pasti gēnnē olih, no tēmahnē, lamoen ling koe, ijē singimpi oelan, oeli' nēka mè' lalo bahé balatoer, éra' soesah lalo' ijē, Loe' Boeling ngatijeng impi. Den Djoeroedé pamit gantjang, bandjoer oelé' aning pakoedan gēlis, ndé'nē soewé dateng bandjoer, Raden Pandji masi mandjak, dèn Djoeroedé bandjoernē gēlis bēlatoer, mēran lamoen manik Pemban, sinjēta impin pengkadji. Jen pengkadji gēn mēmikat, moelē pasti si' péngkadji gēn oelih, mwah jèn péngkadji djaboeng; sipēnggawé ta oelah, moelē pasti isi péngkadji gēn maoe', sakēno maniknē Pemban, sinjēta impin péngkadji.

Djari ara' tamaniknē, lēlē laki lé' kadang kadijé sami, moenē ngēno manik datoe, atawē tēléka' njēran oetawi tēmikat paksi. Djari njamboet Togok Sēmar, moen ling kadji sila' djaboeng mantjing, djari ara' basan Wiroen, lamoen ling mè'simēla', djoeroe mati' momodos ēmpa' bilang laboe lamoen ling koe dja'nē nēkē, kagoka' nénē' alaki. Djari ara' tamaniknē, lēlēlaki lé'kadang kadijé sami, lamoen dē toeroet karēpkoe, tētamikat kērēta, bandjoer djēma' lagi kēlēm ta bētroes, mikat le' Karang Loewar, malah² sang ta olih. Djari njamboet sēlapoe'nē, mēran sila' sarē kajoen péngkadji, lēlēlaki manik aloes, nané

tanjarë gëpang sangoe, sangoe ai^k isi^k lopa^k, mama^k ngoedoet srëgep bandjoer, bandjoer sëlapoe^{k}në padë, sàkajoen kadji ja^{k}iring.

Djari kotjap pëtëng désë, bandjoer mara padë sargep tarik, sangoe ai^k mama^k ngoedoet, set sandët dëngan këreta, djari kotjap wah tjawis sëlapoe^k, ndé^{k}na kotjap pëtëng désë, benar bandjoer padë tangi. Satanginë bandjoer loembar, ngodjo^k gawah si gën mëmikat paksi, bandjoernë padë djaoe^k, krëta doewë pasang, bandjoer leka^k ngodjo^k krëta siamboer, mëmikat le^k Karang Loewar sadatengnë mëmasang glis. Sapasangan doewë pasangan, tedo^k lilis ndé^k ara^k apë moeni, kaling krëta gën maoë, kadal ngrésék nde^k ara^k, moelë pëdaïtnë tëdo^k soewoeng, kanti jan sàwa^k pasangan, lai^k désanë si sëpi. Djari ara^k tamaniknë, néné^k laki le^k kadang kadijé sami sila^k lang kaka^k ta moendoer, këdoeng latjoer lalékan, éra^k djëma^k ta malik oetoekang latjoer, da^k taoe^k lé^k aning désa, tanindo^k le^k Pé Bibi Kili. Djari njamboet Wiroen Kalang, mran sila mara^k manik péngkadji, djari padë lé^k bandjoer, nde^{k}në kotjap datëng sedin dasan Bawa^k Aoer, bandjoernë dëngah oenin djadjak, ngaréngséng ongkatnë moeni; dëngah kaka^k oenin djadjak, bagoes lalo^k maniknë néné^{k}laki, djari ara^k basan Wiroen, sila^k pëngkadji loembar, mèsa^{k2} sangnë baoe, si^k péngkadji njërminang, djari loembar néne^k laki. Pasakitnë pèndokija, moelë pasti ndé^{k}në baoe tempo sakëdi^k, mapan kampoe rampih tloe, baoe sinë njerminang, tjahjë nënoenjar ling langan sëlakampoe. Djebak Pé Bangkol bëtoengka, lëlëlaki nanggor glis: Ina^k Bangkol boekang itë, lëlawangan dë tegoe lalo^k tëkantjing. Pé Bangkol si mamë soegoel, lèkan dalem balénë, nene^k bini bëlari bëtroes, bësëngo^k lé^k bawa^k tjëpa^k, nene^k laki tamë glis.

Tëmbang Siwenam (Sinom).

Djari Pé Bangkol bëkatoewan, doeh néné^k mas Goesti kadji ëmbé oewah paloembaran, raoeh péngkadji oewah lai^k, bamanik néné^k laki oewah koemikat lagoe^k latjoer, nëkë ité lé^k sidë, tao^k koe nindo^k ngëndëng nasi^k; mran kadji lagoe^k sarasa rasanë. Djari ara^k tamaniknë, bëkatowan nene^k laki, baja saï singépénë sèsé^k sinë simasoengkit; Pé Bangkol matoer glis:

kadji sĕné épén tenoen, sai[k] si[k] gĕn épénĕ, masa ara taoĕ lain, moelĕ kadji bĕradjah njèsèk soetrĕ. Moelĕ dé[k] koe sadoe sidĕ, gĕnĕpé sèsèkan sĕni, mapan sèsèk papilijén, moela pasti ara lain, épénĕ sèsèk sini, pasti moelĕ dé[k] koe sadoe, lagoe oewah tĕsĕbohin. Pé Bangkol ninĕ babĕling; kadji mindah moelĕ njèsèkijĕ. Moenĕ ngĕno lingda ina[k], dika[k] akoe masi ini, da sargĕpang nasi djangan, adé[k] ta glis mangan maï[k], apan djĕma[k] no malik, koemikat noetoekang latjoer, daka[k] ngĕno sidjĕma, 'nda sadangang akoe nasi, tengari no gén koe kĕté nepĕt sidĕ. Pé Bangkol sininĕ gantjang, isi andjeganĕ glis, djari 'ndé ara soewénĕ, bandjoer nĕnjoegoelang pĕsadji, tarĕpin si néné laki, dait Kalang dĕngan Wiroen miwah sasanaknĕ; bandjoer nĕdĕ padĕ glis, wahnĕ nĕdĕ bandjoer padĕ ngoedoet mama[k]. Bandjoer soegoel tipah galĕng, parĕdjĕpan néné laki, barĕng si Wiroen lan Kalang, 'nda bĕgarinting, ĕntjĕpnĕ néné laki, liwat lalo[k] sinĕ ladjoe, 'ndénĕ kotjap pĕtĕng désa, bĕnar bandjoer padĕ tangi, satangi-n[e] malik loembar odjo[k] gawah. Sadatĕngnĕ si lé[k] gawah, datĕng lĕndang Togok Moeni: sila nĕngkĕ tabatlah, ao[k] manik néné laki, bandjoernĕ tokol djarik lé[k] bawa[k] kajoe si aloeng, bandjoernĕ bĕrarasan lé sanaknĕ néné laki: kaka Wiroen ngoembé saranta madaja, po[k] nĕ baoĕ gĕn pagitan, sasĕbowan Bibi Kili, moela ara taoe solah, ito lé ina[k] Bibi Kili; Wiroen balatoer glis: atoer kadji moenĕ patoet, barĕng masi dja ija, sino isi tangĕsorin tagahorang isi aï poetjokkapas. Patoet lalo[k] lingdĕ kaka, ngĕno manik néné laki, bandjoer léka Togok Sĕmar mĕtĕ poetjoek gadoeng glis, maoe djaoe ijĕ malik; padĕ ngenti poetjoek gadoeng, bandjoernĕ, telep ija lé bĕrĕm si néné laki; djari kotjap wajan djĕlo panas lapar; loembar malik ngodjo désa, 'ndénĕ kotjap néné laki, kotjap Pé Bangkol sininĕ, glis njĕbo néné bini, tamang naï ije glis lé dalem taropong baroe, ponĕ sĕlĕt lé atas, taonĕ si milih njoekit; bandjoer kotjap néné laki loewar dasan. Tĕdo lilis ongkat djadjak, ndé ara ongkatnĕ moeni, padĕ ngodjo[k] djadjebakan, djébaknĕ ndénĕ balĕnting, nén'é laki tamĕ glis; Pé Bangkol simamĕ soegoel, kĕléknĕ sininĕ gantjang Ina Bangkol nĕkĕ glis, isi arén néné laki mélé mandjak. Pé Bangkol sininĕ gantjang, isi arén glis[2], djari ndé ara soewénĕ bandjoernĕ soegoel pĕsadji, ngarĕpin néné laki, dĕngan Kalang lawan Wiroen, miwah sasanaknĕ, padĕ nĕdĕ glis[2]; wah nanĕdĕ bandjoer padĕ ngoedoet memama[k].

Djari ara tamaniknĕ lé Pé Bangkol néné laki Ina Bangkol mélé sidĕ bĕrĕm salongkoe sakĕdik. 'ndénĕ boewé isi kami, dĕ inĕm barĕng amangkoe. Pé Bangkol ninĕ girang, kĕlĕknĕ simamĕ glis, éh Pé Bangkolnĕ nginĕm brĕm païtja. Bandjoer naïnĕm ijĕ padĕ, 'ndénĕ soewé bandjoer ngoering, padĕ lĕngah kampalĕngan, nĕnė laki bandjoer glis barĕng sasanaknĕ padĕ métĕ dĕdarĕ sibagoes, ara tamĕ balénĕ, ara mondok bawa sambi, néné laki palar mandjak lé sèsèkan. Néné laki bandjoer oerĕs, sigĕn métĕ néné bini, bandjoernĕ lé léjot danganan, si boeloenĕ néné bini, boeloenĕ kari saï, ndénĕ boewé tamĕ boeboeng, sino ngaléjotinijĕ, landéan kris néné laki, bandjoer glis néné laki balik dang. Baja patangantoekijĕ, kris koe sigĕnnĕ tĕri, bandjoer glis balik dang, seloen boeloe ngaléjotin, bandjoer natoetijĕ glis, bandjoer soegoel dĕdarĕ sibagoes, tjahjanĕ mara boelan, sĕdĕknĕ poernamĕ sidi; kaka Wiroen mĕné pojĕ sipétantĕ. Wiroen bandjoer kĕto gantjang, sĕlapoenĕ padĕ tarik, padĕ bĕnga sigégita, si roewĕ bagoes toer manis, néné laki ngririh, doeh dén darĕ boewa boeloe, sila péngkadji ngasĕ, dasrĕminang gama kadji, néné bini masi lépé le boniwa. Pasti moelĕ ndĕnĕ ngasĕ, néné bini harri², masi lépé lé boniwa, sanget sinaloepa diri dakanĕ hari², néné laki no ngaroemroem: doeh dén darĕ pangéran, dĕ srĕminang awak kadji, sila ngasĕ doeh dendarĕ maspangéran. Daka ngéno 'ndénĕ ngasĕ, néné bini sajan sĕpi, dakanĕ hari², néné laki no ngaroemroem glis bandjoer datĕng Sĕmar, béntékaï wadjah djaï, bandjoernĕ srĕwoepin, nené bini ngasĕ bandjoer, Pé Bangkol siwah lĕngah, ninĕ mamĕ padĕ tangi, satanginĕ bandjoer belatoer njĕmbah. Doeh goesti kadjï pangéran, ngoembé sĕno néné laki, sangka si tĕgadingang, si kadji ta iwa, si batang péngkadji goesti, 'ndénĕ sĕdĕng péngkadji; mapan péngkadjï no datoe, kadji moelĕ toe pandjak, sĕmaï péngorĕ gading; pantĕs kadji djari djoeroe njapoe léjah. Nimbal Pé Bangkol sininĕ, ngoembé séno néné laki, sangka sina tĕgadingang, anak anak kadji sisasĕné, bĕmanik néné laki, nengkĕ djra padĕ loewé toetoer, sidĕ sina noengkoelang, nĕkĕ djra da loewé ling, mapan sidĕ tĕkĕtoewan dé pasadja.

La Kentjili malik ngoetjap, tetoemoen soekan péngkadji, lagoe émanang kadji, sangka péng kadji soekĕ, lé awak kadji mas goesti, bĕmanik néné laki, pasti moelang koe kadoedoet, isi sidĕ den darĕ, moen dèk sidĕ gĕn ngowatin, moelĕ pasti

boeroeng djogang pajoe gilĕ. La Kéntjili malik ngoetjap, moen ngĕno soekan péng kadji, moelĕ gĕn kadji mĕmindah, ndénĕ sĕdĕng timpal péng kadji, bĕmanik néné laki, pasti moelang koe kadoedoet, isi sidĕ dén darĕ, moganara soekan widi, tĕbarondang lé doenija dateng aherat. Sakĕno djari maniknĕ, néné laki lé La tjili, La Kéntjili malik ngoetjap, tĕtoe moen soekan péng kadji, lagoe émanang kadji, si mami peng kadji datoe, pĕdas sinĕndé soekĕ, lé awak kadji mas goesti; 'ndé kadji boeroeng gĕn ngĕmasin tĕmah sédĕ. Lamoen sino takoetang nĕ, no tĕmanik néné laki, telah mésa koe njandang ijĕ, jadijan koe tĕmah pati, dén koe boeroeng gĕn daït, aténg koe no mapan ladjoe, kangĕn sidĕ masmirah. La Kéntjili matoer glis, daka ngĕno gĕn kadji noenas mĕmindah. Néné laki malik ngoetjap: doeh pangeran néné goesti, djrapenda soesah mirah, manangkoe gĕn tĕmah pati, ndé koe boeroeng, gĕn baït La Kéntjili malik matoer: sok 'nda péngkadji loepa[s] lé djandji péng kadji sĕné, mĕran néné gĕn kadji ngatoerang awak.

Djari ara tamaniknĕ, lé sanaknĕ Radén Pandji, Kaka Wiroen samĕdajĕ, ngoembé si tangrasanin. Wiroen belatoer glis: atoer kadji moela patoet, gĕn kadji mijak djempanĕ; kna manik néné laki, bandjoer mijak djoeli no bandjoer pragat. Bandjoer mara taék gantjang, néné bini baön djoeli, bandjoer ngagĕn Togok Sĕmar, lémbar djoeli padĕ tjawis, néné laki memargi. Nĕngkĕ tĕpĕkonté toetoer, 'ndénĕ kotjap lé langan, kotjap datĕng désa Kling, sadatĕngnĕ bĕtroes tamĕ lé pakoedan.

Djari ara tamaniknĕ, lé sanaknĕ néné laki, Kaka Wiroen selapoe da, ngoembé si tangrawosin; Wiroen belatoer glis: atoer kadji moelĕ patoet, sila bandjoer si djema kadji oelé aning désĕ glis, taätoerang ito lé Datoe mamitĕ. Djari ara tamaniknĕ, lé sanaknĕ radén Pandji: Kaka Wiroen nĕngkĕ léka, atoerang lé datoe mami, tingkahkoe oewah bĕdaït, si adindĕ Kaka Wiroen, jĕn apĕ kasoekanĕ, adé glis dateng malik, dén Djoeroedé pamit bandjoer oelé gantjang. 'Ndénĕ kotjap silé langan, kotjap datĕng bandjoer nangkil, Datoe tagĕt bakatoewan: apĕ ségawé mĕ glis, sang sametonmĕ 'ndé kĕlar. Dén Djoeroedé glis matoer, koela matoer oeningĕ, tingkah koela mikat paksi, latjoer koela kretĕ sopo ndénara. Simaoenĕ bidjan Pĕmban, dé pan ara anoe lain, ara anakoela Pĕmban, ni Bibi Kili moe laé[s], sino minang kahoelih, tingkah koela mikat latjoer, toer wah datĕng lé pakoedan, wah bĕdjangkĕp

néné laki, nĕngkĕ ngoembé soekan Pemban koela noenas. Soegoel manik Datoe doekĕ, ngoembé kéhatén Loe Boeling, sangkanĕ timpoh awaknĕ lé aï[k] kotor sirĕmis, mè bada[k] ijĕ glis, sangnĕ ini[k] pati lingkoe, sa djra dija djra, nabaït la Bibi Kili, 'ndénĕ tao moelĕ tjĕtjèndĕknĕ mèsa[k], lalo baé di mè gantjang. Den Djoeroedé pamit glis. Djari kotjap lé langan, kotjap datĕng to lé Pandjï, Wiroen bĕlatoer glis: mran lamoen manik Datoe, sa djra dija djra, no tamaniknĕ Mami péng kadji, Mami Pĕmban liwat lalo[k] sinĕ doekĕ. Radén Pandji bandjoer ngoetjap: «moela pasti dén koe ini[k], mana sadoeka-doekanĕ, jadijan koe temah pati, den koe boeroeng gĕn bĕroentoeng. La Tjilinaja ngoetjap: dénnĕ salah atoer kadji, 'ndénara boeroengan kadji ja[k] sédĕ. Moen atoer kadji pangéran, gĕn kadji noenas bĕpamit, mapan Pĕmban liwat doekĕ, dékadji boeroeng ngĕmasin, ngĕmanik néné laki, doeh pangéran sarin kasoer, djra 'nda soesah mirah, jén dĕ tĕtipoh lé api, akoe djoeloe djari awoe barĕng sidĕ. Néné bini malik ngoetjak, moen ngĕno soeka péngkadji, sok djra péngkadji loepa[k] lé djandji péngkadji sĕné, bĕmanik néné laki, pasti moelĕ dé koe boeroeng, baroentoengan sidĕ Kaka Wiroen léka malik, dĕ atoerang lé Datoe akoe gĕn nikah. Den Djoeroedé pamit léka, 'ndénĕ soewé bandjoer nangkil, bandjoernĕ bĕlatoer sĕmbah, bidjan Pemban néné laki, dĕsidĕ gĕn bĕbrĕsih, pasti 'ndénĕ soeka noeroet, sigén manik Pĕmban. Datoe no bĕmanik glis, kanggo ijĕ taoĕ 'ndénĕ patipengadjah. Jènnĕ pati ling koe djanĕ, koerang seninĕ lain, pisa sampoenĕ si mésa[k], sakarĕpnĕ koe pilénin, jèn si lé Singasari, Gagelang lan Singasantoen, jèn si lé Djagaragĕ, pĕlapa[k] noentang kembang koening, kadirasa sino napilénang dirinĕ. Lalo baé dimè gantjang, mè kawin ijĕ glis, kĕdoeng dénĕ pĕngadjah, 'ndé koe gĕn bĕbali[k] malik. Den Djoeroedé bandjoer pamit, lékanĕ bandjoer bĕtroes, 'ndenĕ kotjap lé langan, kotjap dateng to lé Pandji, sadatengnĕ bandjoernĕ bĕlatoer njembah. Samanik manik maniknĕ, boewé[k] atoerang lé Pandji, néné laki bandjoer ngoetjap: doeh kaka ngoembé dja isi, dĕ brĕsin akoe glis. Den Djoeroedé bandjoer matoer: moen peng kadji gĕn patoetang, djĕmak pengkadji bekawin, tjara gampang péng nikah simamĕ. 'Ndenĕ kotjap pĕtĕng désĕ, benar bandjoernĕ bĕkawin, saking glising tjaritĕ, wah pragat sinĕ bĕkawin, Pé Bangkol padĕ malik, sininĕ mamĕ bĕtroes oelé[k] aning balénĕ, djari

ĕnĕng néné laki, bandjoer kotjap mami'nĕ katoengkoel soesah. Manik lé' dalĕm bosang, baja ngoembé Radén Mantri, sangkanĕtimpoh awaknĕ, lé' ai' kotor sirĕmis, pĕdas sinĕ 'ndé maoe lain, pasti moelĕ nĕkĕ doedoet, isi' lakokodjoran, pĕsa' opas pĕsa' tjĕtik, baja apĕ kè' tĕmah Raden Mantri nĕkĕ. Gojo si djĕma' soelénĕ, wah nanéjang nganak sai, gĕnnĕ înget lé' awaknĕ, lagi nĕkĕ loepa' diri', baja ngoembé si koemikir, adé'nĕ pegat baroentoeng, jénnĕ bélo oentoengnĕ, Radén mantri si La Tjili, pasti boeroeng Loe Boeling djari manoesĕ.

Tembang Dandang.

Hĕnĕng Datoe si soesah bĕpiker, kotjap Pandji sibini bĕbosang, néné laki soesoeka bahé, néné laki no bandjoer njadang sidoet njadang djadjaï, isi' soekanĕ déjang bidjĕ, tĕpĕkonté toetoer, kotjap soewénĕ bĕbosang, néné bini, oewah ijĕ gĕnĕp siwa sasih, parĕknĕ gĕn bĕbidjĕ. Néné bini bandjoernĕ tĕdjandji nĕ bĕbidjĕ, jen kĕlĕm djoema'at néné laki liwat gégér, soegoel bidjanĕ bagoes liwat solah makanĕ laki, néné laki no girang déjang bidjĕ bagoes, kadoegĕ endi'nĕ bĕtandikĕ, ngali' tanah, da sida koening bĕgading, sinalĕt adé' kaka'.

Mwah si' baoe kajoe aï', lan babatang, djari padédéngan, néné laki loembar baé, kaliwat si'nĕ kadoedoet, lĕ bidjanĕ makatnĕ laki, endi'nĕ pĕgat bariwa, lan simandi' dawoes, mijah nowo' mapa' ijĕ, néné laki, koening mèsa'nĕ bagading, njina oemba' bidjanĕ. Djari ĕnĕng tingkahnĕ néné laki, déjang bidjĕ kotjap ta mami'nĕ Datoe maoe sarĕp lĕngé si bidjanĕ kadoedoet, lé' bidjanĕ ĕndi'nĕ ara lain, bandjoer mina' akal, lé' batangnĕ datoe, pina' diri'nĕ dé' klar, bandjoer Datoe manikang parĕkan glis, gĕn mésila' bidjanĕ. Léka' kanak mè' kĕlĕk Boeling, mè' bada'ang, tingkahkoe dé kĕlar, Loe Boeling no kĕté bae. Parĕkan léka' bandjoer, endénĕ kotjap le' langan, glis bandjoer lé' néné laki, bĕlatoer sampi njembah: mran kadji tamanikang, gĕn mĕsila, gĕn Djero mami péngkadji, dĕsidĕ ĕndi'nĕ kinjam. Bandjoer loembar néné laki glis, gĕn mĕmarĕk, dateng lé' mami' nĕ, maminĕ bĕboedjoeng bae, néné laki bĕdjoeloe, datoe bandjoer ngrĕngang diri', doĕh anakoe pangéran, pasti dĕ' koe baoe, moen dĕ antĕ métĕ owat, mapan ara ling kalépé sadabangkit, si' bada'

akoe owat. Djari owatkoe atén majoeng sipoetih jen, ĕndi n'ara pasti dĕʻ koe onjaʻ, nĕkĕ gĕn koe mantar baé, nĕkĕ apĕ tingkah anakoe, sanggoep kéno sidĕ oelati, néné laki no njembah: moenĕ ngĕno Datoe, koela bĕpamit léʻ Pĕmban, koela lékaʻ, mĕtĕ atén majoeng sipoetih, lékaʻ saparan-paran. Glis bandjoer pamit néné laki, bandjoer loembar, endénĕ kotjap léʻ langan, wah dateng pakoedan néné, timpal wadon bĕrasa glis, isiʻ sanak sĕlapoeʻ, nĕkĕ ngoembé gĕnnĕ si tĕ, mapan manik Datoe, gĕn tĕnjĕran aning gawah, gĕn mĕmĕtĕ, mĕtĕ atén majoeng si poetih, djari tĕtamban Pemban. Den Djoeroedé bandjoer glis: mran sila, djĕmaʻ baé tĕlékaʻ, nĕkĕ anjargĕpang baé, sangoe lan mamaʻ ngoedoet, djemaʻ seloen tĕlékaʻ glis; bakĕna lingdĕ kakaʻ. Endé'nĕ soewé bandjoer, wah sĕgĕp tĕtimpĕsan, sangoe aiʻ, miwah sét lawan djaring, endé'nĕ kotjap pĕtĕngan. Kotjap benar bandjoer lékaʻ glis, ngodjoʻ gawah, léʻ majoeng si moedaʻ, bandjoernĕ bĕtroes baé, roewak goenoeng kodéʻ bandjoer, ndénĕ soewé bandjoerna laé, bandjoer padé bĕtĕlah, manik pondok bagoes, ndénĕ kotjap pĕtĕng désa, kotjap bĕnar, pangandjoer padĕ masang djaring, si bĕgĕroh tamĕ léʻ gawah. Loewé majoeng baoe siʻ djaring, baga lampar, sĕparo tĕlĕpas, lagoe majoeng djamaʻ baé, talo aiʻ desĕ bandjoer, masi endénara majoeng sipoetih, kĕdoeng latjoer lalékan, kĕtjaritĕ bandjoer, endénĕ kotjap taoe si njĕran, kotjap Datoe Maminĕ léʻ désĕ Kling, ijĕ lékang akal salah. Djari Datoe bĕmanik glis lé parĕkan, lékaʻ dimèʻ gantjang, klèk Dèn Dipatih kĕté, dait djoeroe towèk knonĕ kĕté. Bandjar lékaʻ parĕkan glis, 'ndenĕ kotjap léʻ langan, kotjap ijĕ bĕlatoer: kadji kaoetoes siʻ Pemban, sila tamĕ, dĕ barĕng djoeroe towèk gĕlis, mĕmarĕk aning Pĕmban. Djoeroe towĕk miwah Dĕn Dipatih, padĕ lékaʻ, tamĕ pĕdjrowan, padĕ lékaʻ gantjang baé, daĭtnĕ mandjaʻ Datoe. Radĕn Patih bĕtroes mandjing mĕnangkil, bĕmanik Datoe gantjang, gawén dak lĕkoe gĕn dĕ lékaʻ ngangilangang, La Kéntjili, dĕ barĕng Pé towĕk glis, adé'nĕ plot pisan. Jén 'ndé dĕ glis gĕn njĕmatéʻ in, La Kéntjili, moelĕ pasti Loe Boeling gĕnnĕ sédĕ, katoengkoel léʻ ijĕ baé, adéʻ lékaʻ gantjang bandjoer toer kris koe méné dĕ ĕntĭ, siʻ aran Boeboeg Rĕbaʻ. Dén Dipatih matoer: koela bapamit léʻ Pemban, koela lékaʻ, aŏ anak La Kéntjili, djĕrapo dĕ sĕmatéʻ ijĕ. Bandjoer pamit Den Dipatih glis, sampi njéngkéng, kris patjanangan, padĕ lékaʻ gantjang baé, Dén Di patih bĕtroes, bandjoer dateng lé néné bini, daĭtnĕ ijĕ bariwa,

tĕkotjapang bandjoer, wajan bidjanĕ nem boelan, Dén Dipatih bĕmanik sampinĕ Tjīli, gawéngkoe kĕté nĕngkĕ, akoe tĕmanikang si' Datoe glis gĕn njĕmaté'. Néné laki matoer bĕri': mran kadji no bĕlatoer, ĕndĕpon kadji bangga' lé' manīk, anging panĕdĕ amla, lé' péngkadji Datoe, kadji toenas towo' ijĕ, anak kadji, mapan kadji patjang maté', sai si gĕn nowo ijĕ. Aô nĕngkĕ manīk Dén Dipatih, sok lé' gantjang, béjang ijĕ mangan, po' tĕléka' gantjang baé. Néné bini no bandjoer, po' nĕ towo' bidjanĕ glis, sampinĕ dédé ijĕ: doeh dén noenĕ bagoes, bĕsoer² sidĕ mangan, mapan akoe gen glis ngĕmasin pati, ité po sidĕ mas mirah.

Oewah djranĕ nowo' néné bini, Dén Dipatih bandjoer anjĕrĕkang, nĕkĕ èntah bĕléka' baé; néné bini balatoer, kadji noenas soekan péngkadji, gĕn kadji pandi ijĕ anak kadji djoeloe, béga² mĕlah, mapan kadji gĕn djra gĕn kadji ĕntik anak kadji lé' doenja. Nĕngkĕ pandi, manik Dén Dipatih, sok bĕgantjang, adé glis léka', 'nda katoengkoel soesah baé. Nnené bini no bandjoer, endé' pon ara gĕn soesah kadji, gĕn maté tĕlangang, mapan soekan Datoe, oewah moelĕ gĕn kadji tinggal, lé' pon doenjĕ. Nene bini bandjoer glis, ijĕ mandi bidjanĕ. Oewahnĕ ijĕ mandi bidjanĕ Den Dipatih, bandjoer bĕmanik, èntah nĕngkĕ léka', enda katoengkoel badédé. Néné bini bandjoernĕ glis: sila péng kadji loembar, kadji ngiring bandjoer. Den Dipatih bandjoer loembar, djoeroe towèk, léka'nĕ noedjari moedi, néné bini lé' tĕnga'. Bidjanĕ noe sampi' nĕ tĕdongin si' lémpotnĕ, lémpot kamalīnĕ, bandjoer padĕ léka', lékanĕ no sabĕbaris, bandjoer padĕ batroes, néné bini sampi' nĕ bĕmanik, si ngaroemroem bidjanĕ, doeh dénoenĕ bagoes, sipi tan koe kangĕn sidĕ tan koewasĕ, akoe kangĕn sidĕ Goesti, ĕndénara tan koe oena'. Kotjap bandjoer tingkah néné bini, oewah datĕng lĕndang loewah désĕ, tao' nĕ si gĕn tĕmaté, Dén Dipatih no bandjoernĕ bĕmanik lé' néné bini, si' nĕ sigĕn taga'lah, boetĕng nĕngkĕ kamoe, ité'nĕ tao' koe ilangang; néné bini bandjoer bĕlatoer manis: moen atoer koela déwĕ, kadji noenas ito lé' sisĕpi, tao' kadji sigĕn tailangang, sindé' kaseban kalépé, jèn kadji bĕtroes tĕsĕmaté lé' lĕndang sené, mapan parĕk lé' désa, éra' baïsan Datoe, onja sila ta bĕrénggang, lé' sisĕpi, ito lé' Lĕndang Mĕnangis, tao' kadji ta ilangang.

Dén Depatih bandjoer ma'ati', bandjoer léka, si ngodjo' tan-

djoengan, léka-nĕno adéng[2], bandjoer malik ngaroemroem, lé bidjanĕ si gĕnnĕ bilin, doeh anakoe pangéran, jen dĕ boewa[k] njamboe, koepasakit sidĕ oental, mapan toenĕ, sidĕ mirah gĕn koe bilin, doeh Goesti mas pangéran. Toena[k] lalo[k] sidĕ mirah gĕn koe bilin, lé[k] bon doeniĕ, ini[k] lalo[k] sidĕ djari manoesĕ silaé, dĕ djari dara[k] adjoer, gama[k] laé dĕ djari ai[k], enda dĕ djari manoesĕ, aténg koe no bandjoer, pitlah si gĕn tĕlangang, nĕngkĕ ngĕné, po djarin dĕ néné goesti, minak kadaran ninandĕ, minak soesah aténgkoe baé, nĕka mirah dĕ soenjoesoe, gati[2] sampoeng koe oerip. Bandjoer njoesoe bidjanĕ, sampi[k] nĕ si[k] ĭdoek, bidjanĕ sampi[k] nĕ djadjam, doeh mirah, ngoembé sang djarindĕ goesti, si[k] bilin koe lé[k] doeniĕ. Dateng bandjoer lé[k] Tandjoeng Mĕnangis, bandjoer mandjak lé[k] bawa[k] kĕtapang, bilĕ denganně bĕréndé[k]. Dèn Dipatih no bandjoernĕ bĕmanik lé[k] nénĕ bini, nĕngkĕ baoerĕs gantjang, toer baingĕt bandjoer mapan kamoe gen tagalah, si Pé towĕk, nengkĕ bĕdjra anak bĕtokolang ijĕ nengkĕ. Néné bini bandjoer matoer glis, doeh pangéran, atoer koela déwĕ, gĕn kadji mĕtanggah baé, kadji njoesoewin djoeloe anak kadji adé[k] tan nĕnangis, si gĕn kadji bili ijĕ. Den Dipatih njamboet, aö nekĕ soesoewin ijĕ, sok bĕgantjang. Bandjoernĕ njoesoewin glis, sampinĕ idoek djadjam. Ité sidĕ nĕné laki, onja[2], ité sidĕ, enda[k] dĕ gila nangis lalo[k], mapan akoe gĕn koe tinggal lé[k] bon doeniĕ, ao tao[k] sidĕ ngaoelajang awak. Den Dipatih bandjoernĕ bĕmanik, ngeno[2], si badédé anak, katoengkoel badédé baé, néné bini no bandjoer, tokolangnĕ bidjanĕ glis, sampi[k] nĕ idoek djadjam, doeh noenĕ bagoes, mĕné sidĕ boewa[k] bilĕ, dĕpĕdékang, ité sidĕ néné Goesti kadji pamit mas mirah. Bandjoer oerĕs néné bini glis, bandjoer ngoetjap, djari ling atoernĕ, isi[k] nĕ sigĕn tĕmaté[k], bandjoernĕ njoegoelang atoer: atoer kadji Raden Di patih, moen kadjĭ moelĕ pandjak, sarĕm minanglaöen, sĕdĕg kadji si tagalah, dara[k] kadjĭ abang toer mamboenĕ baïs, tĕri sĕbo lì[k] tana[k]; lan sĕmalih Raden atoer kadji, lamoen kadji, toera sing koesoema, péngkadji njarĕminang baé, dara[k] kadji si soegoel, toer mantjirrat taék aning langit, poetih warnaning dara[k] toer mamboenĕ aroem, no atoer kadji enda[k] loepa[k] lé[k] dĕ kadji, péngkadji njarminang pasti, sĕdi kadji tagalah. Bandjoer parĕk djoeroe towĕk glis, si[k] njenkéng, kris patjanangan. Den Dipatih pinang baé, néné bini no bandjoer, bĕsidakĕp matja sadat glis, djari oewah toetoe[k] sadat, djoeroe towĕk bandjoer.

galahnĕ lé' samoeginĕ, néné bini, moentjirrat gĕtihnĕ poetih mamboenĕ sĕngér ngajang', toer gĕtih no taék aning langit, néné bini, bandjoer oewah sédĕ, mara' sinĕ ĕntjep baé. Den Di patih no bandjoer, djaït gédéng kĕtapang glis, bandjoer nĕroeroep ijĕ, wahnĕ si bĕroeroep bandjoer po'nĕ padĕ léka', bilin majit, léka'nĕ nemoe bilai, Pé towĕk bĕrarasan. Karanté dĕngan Dén Dipatih, ina' raden, ling si taïlangang, pasti endé' nĕ sisip baé, moelĕ djati taoe agoeng, épén bidjĕ djari sasĕné, sengka'nĕ ndé sala' basa, djoeroe towĕk bandjoer, datĕng langan boental ime, katĕlĕr mata, bandjoer endé'nĕ gita' lai, kajoe batang lamparnĕ. Idoeng djangoer bĕgaritas bĕgaritik, bis kĕdampĕs bilang kajoe batang, Den Dipatih pinang baĕ, djoeroe towĕk bĕtroes bĕgagarap ngodjok sasawing, bandjoer nĕ tĕri otak, lĕboer lé' boen poepoe. Den Dipatih bandjoer kotjap oewah dateng lé' bantjingah dateng Kling, daïtnĕ Datoe mandjak. Bandjoer Datoe no glis, oewah ké pisan, sidĕ ngilangang. Den Dipatih matoer: mran kadji bĕlatoer Goesti, koela ngatoerang basa Kéntjili moen kadji toeras toer pandjak, dara' kadji abang toer sĕbo lé' tana', lamoen kadji toerasing koesoema, pasti mamboenĕ sĕngér ngajang, toer moentjirrat taék aning langit, no talingnĕ, bandjoer tetoelingnĕ, mamboen dara' sĕngér baé, troes Pĕ towĕk bĕtroes, pĕkék mata idoeng ngaritik, bandjoer endénĕ gita' langan, nimpoh lé' sawing siatas, ijĕ maté' bĕtroes, tĕri lé tété tana'. Datoe momot, padĕ bĕnga tĕtoetoerin, endé'nara lingnĕ ngoetjap.

Enĕng Datoe silé' désa Kĕling, kotjap Pandji, si' lalo njĕran, ijĕ ngimpi kaliwat lĕngé, impinĕ mirahnĕ leboer, si pina'nĕ mata ali², bandjoernĕ tagĕt ngasĕ; sanjasanam bandjoer bĕlarinĕ aning désa. Wiroen Kalang, Togok Sĕmar endé'man tangi, sala' sopo endé'nĕ ngasĕ. Kotjap datĕng désa néné laki, baketowan lé' talin oembaknĕ, ĕmbé lain anakané, talin oembak no matoer: doeh mas mirah sanak péngkadji, oewah maté taïlangang, tao'nĕ lé' tandjoeng. Den Dipatih ngilangang ijĕ, tĕmanikang si' mami péngkadji Goesti, 'néné laki no loembar. Bĕlarina néné laki glis, ngodjok tandjoeng, endé' kotjap lé langan, kotjap gantjang dateng baé, sadatĕngnĕ lé' tandjoeng, néné laki gédéngang tangis, bidjanĕ kĕpanasan, sarminang bandjoer njoesoe lé' lajon mami'nĕ siwah sédĕ, bandjoernĕ tĕpĕt ijĕ glis, datĕngnĕ bandjoer reba', pasti endénĕ ngasĕ sakali; sahasanĕ no bandjoer, bito mara'

kalépé bini, sampi'nĕ ngiwa bidjanĕ, gadingangnĕ bandjoer, tĕdĕs si bini iwanĕ langan kanan, bidjanĕ no langan kiri, néné laki bĕdjadjam. Ené peno djarindĕ mas Goesti, si bilinkoe njĕran aning gawah, kadingkoe tao' sakĕné, éndékoe mélé' tĕsoeroe, isi dĕngan gĕn sara laï, kaling ngĕné sinĕngkĕ, tĕtoengkoelang akoe, ara langan da ta séda isi dĕngan, endénĕ sala' lingdĕ goesti, lingdĕ sidjoeloe mirah. Doeh dĕn noenĕ néné laki, sala' lalo', panemoen dĕ mirah, dĕsandang narakĕ baé, moga nĕmandi poedji koe, po' koebarĕng maté sĕkali si' inandĕ mas mirah, dikakoe siïdoep loewé' lalo' gĕnkoe sandang lé' bon doenja, la sijankoe barĕng maté si' ïnandĕ mas pangéran.

Djari ĕnĕng tingkah néné laki, kotjap sanakanĕ ijĕ masi tindoek baé, Sĕmar tangi djoeloe, ijĕ dodo' batoer glis, bandjoernĕ padĕ mĕméta, bilang gawah goenoeng aningnĕ si padĕ mĕméta, endénĕ daït néné laki si bĕlari, bandjoernĕ ngodjo' désĕ. Datĕng désĕ masih endénĕ daït, néné laki, bandjoer bakatowan, maoe srĕgĕp gantjang baé, bĕtroes aning tandjoeng, dé soewé bandjoernĕ daït datĕngnĕ papa ngĕlah, padĕ nangis bandjoer ngaroh mara' taoe ninĕ, sĕlapoenĕ sinangisin néné laki, baga golo bagagowah. Sapénang a siwah padĕ nangis, Den Djoeroedé, mwah sanakanĕ, bandjoernĕ bĕlatoer barés: mran kadji bĕlatoer, kadji noenas soekan pengkadji, toenas kadji paréntah, endé' péngkadji bingoeng, oewah toedoeh isi' pangéran, oeli sila, tĕbarĕsin lajon no glis, bandjoer tĕpadĕmijĕ. Néné laki bandjoernĕ bĕmanik: adoeh kaka', koe mindah lé' sidĕ, gĕn koe barĕng bandjoer baé, aloerang adé'nĕ lĕboer, lé' iwa' koe koepina' boemi, lamoen dĕ talĕtijĕ, blé' pamindah koe. Dén Djoeroe dé bandjoer ngoetjap: kadji noenas ngiwa bidjan péng-kadji, désidĕ endénĕ soekĕ. Bandjoer kotjap soewé néne laki, sibariwa, saking kasoeka' Alah ara pitoe djĕlo bahé, bandjoer ara toeroen swarĕ no lé' néné laki, ling pangoetjap swarĕ, sidĕ noenĕ bagoes, lamoen tĕtoe sidĕ toenĕ, si gita' ijĕ épén baléndĕ no pasti gĕn koe bada sida noena.

Semaran Danĕ.

Dĕ pija'ang ijĕ glis tabiĕ, po' dĕ tamang ijĕ gantjang, bandjoer dĕ tali ijĕ bélo, po' dĕ timpoh lé' sĕgarĕ, talinĕ endā djra',

enda' ëntik mipir lé' laoet boe, érak malik idoep ijë. Oewahnë toetoe' ling swarë moeni, swarë bandjoernë ïlang, bandjoer glis néné laki no barëng si sanaknë padë mijak tablë gantjang, ëndénë soewé bandjoer poetoes, lajon no bandjoernë tamang. Wahnë tamang, po'në tali tablë si' tali émah, tali tësamboeng bélo, po'në timpoh lé' sëgarë; bélonë talin tablë, séwoe dëpa lan sapoeloe tloeng dasë lan pat dëpa. Endé soewé néné laki sagadingang talin tablë, bandjoer napëgat talino, néné laki bandjoer bënga'. sinjarminang talin tablë, tablë no bandjoer bëtroes élénë satiba para.

Salaé'në néné laki, simipir sëdi nemporan, ara' oewah satoes djelo, laï'në mipir sëgarë, moena lapar bidjanë, si bobong kajoe tëbaoe, sino si'në mapa' ijë. Bandjoernë bëmanik manis, néné laki lé' bidjanë: «doeh pangéran koe mas mokol, koearanin sidë nëkë, mapan si' koe kampowas lé' inandë noenë bagoes. Mëgat Sih arandë mirah. Salaé' në lé' pasisi, néné laki lé' bidjanë, bandjoer maramina' pondok, pondoknë si nganti ijë, nganti në soeka Alah, tablë sangnë katëmoe, noedjoenë taamporang oembak. Endé'në soewé néné laki, sitëpëkonté tjarita, kotjap Datoe balalangon. Datoe silékan lé Dëhë, balalangon lé sëgara, tairing si' toembak toeloep, bëdil kalëm lan kaléwang. Lan ramé gamëlan moeni, si ngiring Datoe si loembar, padë ramé pangiring no, djari endé kotjap lé' langan, kotjap datëng lé' sëgarë, bandjoer padë mandi rawoes, tablë sajan bëtënga'; lamoenë padë bësëdi, taoe sigën ngemboen ijë, tablë bësëdi ijë ngodjok, sakëno baé tingkahnë, ngrasë padë ngëlah, bandjoernë bamanik Datoe, maé akoe karing kanak.

Bandjoer loembar Datoe glis, si ngodjok sëdin amporan, tablë bësëdi ijë ngodjok Datoe bandjoerana gantjang, parëk datëng tablë, gagak poeti' bandjoer këtjoer. Datoe bandjoerana djawat, bandjoer taékangnë glis, ngorosnë aning amparan, kaoelë bandjoer mëmopong datëng darat, tokolangnë Datoe bandjoer bëboeka, tëboeka séloenë tandoer, tjahjë manoesijë isinë. Po'në sangkol ijë glis, Datoekoe né gadingang ijë, bandjoerranë glis tëpopong, taékangnë lé djëmpanë. Datoe liwat soekanë, singëmboen dëdarë bagoes. Datoe no bëmanik gantjang: doeh mas mirah néné goesti, tingkah si daït sidë, sasatkoe daït mas mongkol, lé' tënga' laoet sigoewar, nëkë sidë dén darë koe pija anak pamoentoe, mapan koe ëndé déjang anak. Nëkë Datoe sibëmanik, kotjap bandjoer padë léka', tjatoe

mwah pangiringnë, néné bini lé' djempanë, tëkatir isi' kaöelë, tairing si' toembak toeloep, bedil kalem lan kaléwang. Lan ramé lan moeni, ramé ongkat taboewan, ramé soerak ramé kopok, djari kotjap lé' langan, kotjap datëng lé' désa, Datoe no tamë bëtroes, toeroen tiba patmasanë. Bandjoer mandjak néné bini, Datoe bandjoer bëpangarah, njoeroe' taoe noedja' baé, mwah kajoe baoe² batang, mapan si' të liwat, gawé blé' gënnë tangoen, gënnë njëlamëtang bidjanë si bëroe maoenë daït. Bandjoer tapëkonté tjarita, ramé ongkat gong gdang no, djëlo këlëm ëndé'në pëgat, nanggëp topéng lan wajang, djogét barong lan gamboeh, legong topéng ramé padë, soeling rëdëp ramé moeni, tandang djodjor tandang dadap, ramé tandak ramé gëroh, Datoenë gën parisëjan, raména kaliwatan, ramé gendang ramé kempoel, Datoeno kaliwat soekë. Datoe no bëmanik glis, léka' dimé' gantjang kanak, më' lékang ara bërëm no, mapan koe ngipoe' kaoelë, siné si parisejan; endé në soewé datëng bandjoer taipoek simëton padë, eneng parisëjan sasëné. Kotjap lé' dalem désë, padë ramé noedjak baé, ninë mamë gajoer pangan, mina' wadjik no padë, sëlang gënti' si bagajoer, pangan liwat dodol nangka.

Enëng tjarita sasëné, kotjap Pandji, barëng si bidjanë, barëng si Sëmar lan Togok, mwah Djoeroedé lan Kalang, si mondok lé' amporan, Megarsih wajanë bandjoer, wah bëdoewé kékarëpan, anging karéré Mëgarsih dëngërnë ongkat gamelan, ijë sëno soekë nëno, no taroewan tëkésnë, wajannë tao bawastra, tkésnë bëlari, bandjoer bakatoewan lé' mami'në, ongkat ape sino manik, si ramé² ongkatnë, mami'në no nimbal barés, jén koe bada' sidë mirah, masan dë tao' ijë, doeh anakoe noenë bagoes, Datoe Dewë bësasoekan. Bandjoernë bëmanik manis Mëgarsih datëng mami' në, pasila' në gën mamaö, mami'në bandjoer kéwoehan, 'ndénara si nënimbal, soegoel maniknë ngaroemroem, adoeh anakoe pangéran', 'ndé'dë bani néné goesti, Datoe Déwë bëkarijë, taoe blé' bëri' manto, 'ndé të sëmël gën tëgita, singëné ita roewanta, dë ta mara roewantaoë, karérénë isi dëngan. Megarsih bandjoernë nangis, baga golo' baga gitak, mélé' lalo' gën mëmanto, mami' në bandjoer kéwoehan, 'ndénara lingnë nimbal, doeh anakoe noenë bagoes, sidë njonggat angën mirah.

Soegoel maniknë basrëmin, apë ling koe bada' sidë, doeh pangéran koe mas mongkol, sila' tedjak mami' kaka', sangnë

sĕmĕl si léka'. Mĕgarsih bĕlari bandjoer, sadatĕngnĕ bandjoer ngoetjap.

Bandjoernĕ bĕmanik, glis tĕ na béké' akoe mojĕ, raden Wiroen nimbal barés, doeh anakoe mas pangéran, Datoe Déwa bĕsasoekan, dĕ tasĕmĕl noenĕ bagoes, gĕn tĕgita' isi dengan. Bandjoernĕ édjak ijĕ glis, Megarsih bandjoernĕ oembak léka' nĕ bandjoernĕ sangkol, léka' bandjoer padĕ gantjang.

Endé'nĕ kotjap lé' langan, si' nĕ léka radén Wiroen, bandjoer dateng djĕbak Dĕhĕ. Raden Wiroen bandjoer glis bĕsĕbo lé' bawa' lambah, Mĕgarsih no tjingok tangè' si dĕngĕr ongkat gamĕlan, djari ara maniknĕ, ĕmbé tao mami Wiroen, singeni² ongkatnĕ. Radén Wiroen bandjoernĕ glis, tao' nĕ lé' dalĕm désa, Megarsih bĕmanik barés, ĕndé'nĕ ngĕno mami' kaka', koe kĕto manto ijĕ, apan sino de' koe tao', koe pĕdasang ijĕ tjoba. Ité sidĕ tĕpoe mami', gĕn koe lalo mĕdasang ijĕ, sangnĕ baoe gĕn koe panto, koe pĕdasang ijĕ tjoba, Raden Wiroen no ngoetjap, endé'nĕ baoe noenĕ bagoes, loewé lalo taoĕ mojĕ. Endé'nĕ kĕto néné laki, ilat sidĕ si dĕngan, mapan taoĕ' loewé manto, Datoe Déwa bĕkarija, Mĕgasih ĕndé'nĕ soeka, bandjoernĕ loembar bĕtroes ngider lé' loewar kalangan. Kotjap Wiroen sita bilin, besĕbo lé' bawa djarak, mara séwang tingkahnĕ no, soegoel tamĕ djabĕ koetĕ, mapan 'ndénara kéréngnĕ, Mĕgarsih bandjoer batĕmoe, kĕlĕpé ninĕ gita' ijĕ.

Tawongan nira Toewan Déwi, toemoning sang wawoe praptĕ, andjiwil padĕ rowangé, raré pĕkik ikĕ praptĕ, lah parananĕ énggal, adjakĕn mangké malĕboe, ing djro marĕking rahadijan. Toemoelija mangké marani, anamboet asta ikĕ, ki bagoes sarĕng nganonton, lah pajoe mandjong djro poera, Raden Poetra ngoedjiwat, toemoelija sarĕng malĕboe, prapténg ngarse Toewan Déwija. Kapanggih sira Toewan Déwi, eling sira ing atmadja, kang poetra sinamboet mangkor, ingaras aras tasira, doeh njawa anak ingowang, sira tan pandĕrbé iboe, anak bapa kawlassarsĕ. Medalloeh ira Toewan Dewi, ingoesapi wastra nira, doeh njawa boekti ingkéné, sang poetra tanarsa dahar, aroemroem dening sang dijah, dahar djawadah tan pajoen, anoelija dinoe san sira. Woes ija siniram sini salin, wastra widjiling djagatra, pinarada toehoe kaôt, saboek gringsing toer masoelam, imboeh bagoes ta sira, lir widadari toemoeroen, kanganonton kawĕnĕngan. Ling ngira Toewan Dedéwi, jen sira mantoek masing wang, ingsoen nakirim pangagong, nem parakat katah neka,

warahan raman ira, mangké ta pa soengsoeng ingsoen, anging datan soemapala. Lan wĕwĕkas ingsoen kaki, warahna raman ira, béndjang méréné no nonton, wongagamboeh ing pasében, anggen ingsoen wikana, roepanija ramané bagoes, adjata nora nontonĕ. Anoelija dépoen-asoegi, pagaronĕm padjengan, sekoel oelam djawadahé, woes winadah sinidjenan, sangsoe Déwi angoetjap, lah amoeli mirah ingsoen, élingĕn wĕwĕkas singwang. Kinon nĕngatera midjil, pawongan anampa wastra, djawadah sĕkoel oelamé, ikĕ oewas padĕ binakte saprapte ni reng djaba oeloengan daga katemoe, pinaran dening sang poetra.

Jata poenang angateri, kangagawa sekoel oelam, djawadah mwang panganggo, kasrah ing oeloean daga, anoelih sira linggar, andaga noelih sang soenoe, tan kawarna sireng marga; Prapta ingalas panjingid, noelih ingatoer sadaja, ing rama sakéh pawéh wéh, paweh ira sang soedéwija, mwah pawekasira, toewan galoeh ika woes katoer, toewan Mantri mangké kapanĕtan. Kidjoeroe de' matoer raris, adoeh goesti ingsoen déwa, paran wekasira mangko, dadi koetoening pawana, twan tindakaknĕ, ing nĕgara anglilipoer prijatin manawa soeda.

Jen oepaman dika goesti, amoetĕr nĕgaréng Dehĕ, manawi sakti mangko, jan anderbé poetra parawan, abĕtjik naïka, wernané andika tjoepoe, djaloeknĕ oega pangéran. Masa tan pawéh narpali; apan rama pakanira, asanak lawan sang katong, rahadijan nangrĕs kapanĕtan, kakang loengĕ ing bondjang, ing negara anglilipoer, rika nata kira[2]. Jen ingsoen lipoer sadidik, irika sama nginĕpa, kadang kadéan natoeré, alĕrĕs mangkana déwa, adan samija dahar, étja dénija anjekoel, toemoelija dahar djawadah. Warĕgan noelija ngambĕli, woesija nginang atoeroewé, tan lijan káng apti mangko, kaka werta dening poetra, pan kaja iboen ira, marma lĕrĕs twas sira gagĕtoen, tan kĕnĕ arip ta sira.

Soemĕkar asaning ati, aroengoe oedjaring poetra, lir amanggih soerija mangko, ring madija latri goemawang, lir katiban ratna, sasangka tiba andaroeng, mangan naoelah ing nalĕ.

Datan kawĕrna ing latri, méh rahina atoeroewa, tana soewé panidrané, éndjang samija atangija, noelija sami asiram, mangké sira salin kampoeh, pawéh irahadén déwija.

Anoelija sami loemaris, anoet marga maring Dehĕ, prapta

ing désa lampahé, akéh poenang wong kapapag, sing kapĕndak mandĕga, égar pandĕmĕn nandoeloe loewar né sang wawoe prapta; Pada sira miloe ngiring, déning wong arsĕ moelata, dadi akéh pangiringé, dening wong arsa moelata, ratoe oendangan prapta, kangiring sĕsĕk soepĕnoeh, tan nadoh kadéjan nira. Lakoené angonang riris, warnané kadi lir soerat, gawok sakéh wong anonton, samarga agogondjakang lanang wadon girang, raré toewa akéh andoeloeh, kĕbĕk doeloeroeng oeriran.

Moenggah sira pantjaniti, satrija moengging pasében, presamija toeroen agé, idĕp ira ratoe prapta, oendang oendangan dĕsa, pan doeroeng sira andoeloe, mangkana idĕpinala.

Sapraptané Raden Mantri, lagi angadĕging natas, satrija anapa alon, daweg moenggah sang datengan, sahoering rarahadija, singgih pajoe sarĕng loenggoeh, jata sira sarĕng moenggah. Woes tatah dĕnija linggih, ajoenikang para nata, ki patih anapaälon, tabé ingsoen natanija, déning tan wroeh manira, tĕmbé mangké atĕtĕmoe, saking ngĕndi sangkan nira.

Mwah djĕnĕng ira Goesti, waktjana ingsoen twan, Rahadén Mantri saoeré, héh Patih inggih manira, ngong datĕng saking ngatjala, saegén egénna toeroe, wong loembaritan padesa.

Noelija mandjinging djiro poeri, oematoer ring toewan galoeh ika, asĕmoe pragataha mangko, singgih Déwa Soesoehoenan, raré pĕkik woes prapta, sarĕng lan raman nirekoe, sampoen aloenggeng pasében. Soen tingalĕ wĕrna nĕki, mangkana kaja asĕmara, wĕneh kang mĕgĕp polahé, djĕnĕng ira kadi rangga, mangké ingkang sanoenggal, prĕkasa kras dinoeloe, warnané sawidji ika. Bagoesé galak amanis, raga kadi djinĕpitan, kadija ngoen nangoen wĕrnané, kang sawidji kadi sĕmar, lĕmoe abĕdĕl ika, wĕtĕngé kaja toehoewoeng, paësi poenang rorodan.

Sapari polahé moengil, awéh goejoe ing pasében, sawidji boedjil adĕgé, tjoengoer limo ta goejang, oedjar ré tjarétjédan, sapolahé awéh goejoe, rĕmĕn wong kang anonton. Kang nging atoeran tan pangling, pan sam poen karasa ing twas, dijan mantri lan kadejane, tan lijan prapta ing djabĕ, parĕngi poetran nira, rahadijan déwi noelija adoes, woes siram noelija pajas.

Anganggo Radja kang poetri, liwat ajoe warnan nira, lir ijang ratih warnané, anoelija mĕdaling djabĕ, ngadĕging panindjowan, wong ira ngiring soepenoeh, lawan poenang kakang kakang. Noelija sira Radén déwi, awas ikang raka prapta, lawan kadang kadéjan, panta ilang ing koeñĕ, toemingal mĕdal kang loeh,

wétning kagéng aning trèsna. Toemoelija toemoeroen naglis, marani sang wawoe prapta, sang pinaran tëmjoeh twasé, toemingali toewan déwija, marman nira kaliwat, dening pinaranan ikoe, dén nira sira sang déwija. Toewan déwija ling ngira aris, doeh pangéran soesoehoenan, trësna tëmën dika mangko, wënara agingsir ring oebaja, doeking ngëmbakang pëdjah, limëboeh ënë ing laoet, winadah aning tablë.

Kang tangis ngrasaning ati, radén mantri ngrëngkoel sirë, kakalih drës warpané, samija nangis tinangisan, rangkoel rinangkoel pada, radén mantri lon amoewoes, adoeh njawa arin[3] ningwang. Dan sira parë narpati, mwang kang para poenggawa, sësëk tansoeh werdajané, déning sang déwi koela, tan wroeh paran ningwang, kawëngan sira andoeloe, ana matoer ring sang nata. Rahaden déwi ing Djawi, angrangkoeli sangdatëngan lintang kagété sang katong, midjil[1] sakarolan tjengak, sang prapta nirang djaba, atakén nira dén galoeh, sapadéwa rangkoel ika. Sangpoetri saha saoer bakti, sawakta atoer kaoela, iki poetrané sang katong, ring Kling raka andika, oeni sira akésah, ngoelati rabi alampoes, tana étang pati gësang. Manira kangdé noelati, bésoek toewan amba warah, jen woes prapta sakabéhé, ratoe ngoendang[2] ika, mowah andika, ratoe Kling istri kakoeng, adja tanora nakënë. Mowah sira Bibi Kili, adja tan këna ingoendang, kalih kalawan somahé, poma adja nora kënë, oetang agën lintang maring Bibi Kili ikoe, sang nata aris ngandika; Lah sasakrasan nira nini, sang noelija poetoesan, angatoeri raka agé, istri kakoeng ing djenggala, miwah ni Bibi Kilija, sasomah ira kang toetoer mara ing nëgaréng Dëhë. Oetoesan loenga aglis, sang nata aris ngandika, lah nini mantoeka ing djro, sarëng lawan kakang ira, kang poetrané kinamban, agé pada datëng tëmoe, lan Bibi ana ing poera; Radén déwi angatoeri, kang raka kinanti asta, sarëng maleboe ing djro, anakira woesing ngëmban, angadaton sadaja, sapraptan-ira ingajoen, ni bibi loenggéng padapa. Mëdëk kalih awot sari, praméswari atatanija, sapa nini sarëng ing djro, tan bontën ing soen toemingal, tëmbé ing soen toemingal. Toewan déwi nëmbah matoes, iki anak ira twan.

Poetrane sang radja Kling, kotjapa kang brangta ngarang, loenga ngoelati rabine, kang mati moenggeng table, amba iki doeh pëdjah, mangké ta amba katëmoe, ring djaba lan anak toewan.

Poeniki rëké kang tjili, poetran ingroen kaoela toewan, jen

woes raoeh sakabéhé, para ratoe ingpadésan, miwah kang raka toewan, ring Kling saïstri djaloe, ika atoer wakta. Lan sira ki Bibi Kili, sasomah iraden oendang, dening rakan di ka mangko, besoek ija jen woes prapta, ika twan wikana, ring moelah ta boektan ipoen, mangké amba atjarita. Lah sakersan nira nini, adoeh kaki anak ingwang, lintang soekoer séwoe ningong, sira datĕng tan pawarta, aglis pramésowari, goeroening poetri rinangkoel, adoeh kaki anak ingowang.

Poen iboe kaja angipi atĕmoe lan nanak ingowang lir amanggih ratna ingong, toemiba saking sowarga, lĕga ing manah ingowang, lah pada ing kéné maskoe, anak mantri ing Koeripan. Raden mantri saoer bakti, singgih sahandika toewan, noelija sami linggih mangko, praméswari rinamboeta, poetoené pinakoewan, ingaraśaras rinangkoel, noelija raoeh kang djawadah. Apĕlak wernanija pasti, jata adaār djawadah, hakĕmboel lawan poetrané, tjatoeré lan poetoen nira, saoes sira adahar, ambĕngé ika woeskatoer, étja dénija karaméjan. Wong djro marĕka sami, lintang soeka nalan nira, andoewé goesti roro, katiga lan poetran nira, motjorong tjakijan nira, lir déwi natih toemoeroen kakalih lan ijang asĕmara. Kawĕrnaha Sri boepati, sijang daloe, akasoekan, sajan nawoewoeh boengahé, kawĕrnaja kang oetoesan, woes prapténg ing Koeripan, sang praboe katoedjoe mĕtoe, pinarĕkang néng pasében. Kang oetoesan noelija praptĕ, oemarĕk maring sang nata, anĕmbah oematoer alon, kaoela ingoetoes toewan, dening raji ankika, sang naténg Dĕhĕ poekoeloen, angangatoeri pakandika. Kalawan raï sang adji, sarĕng lan nandika toewan, toemĕdak maring besoeké, dépoen katoetoeran oega, pakré pranagata, dépoen toeloesta poekoeloen, sih ira mangkoe prĕgata. Pan sira inarpati, olih anak roro toewan, samija bĕtjik lanang wadon, mangka amrĕsing poetra, sinaksen naning séwa, sogata lan pararatoe, darapon samija wikana. Sang praboe nangoeri aris, lah ingsoen béndjangĕ lomga, sigrah kalanan sakéhé, rabi ning para poenggawa, héh patih arahĕnĕ, sĕrgĕp kang adjoli tandoek, koeda lan samapta nira. Noelija loewara narpati, mantoek sira ngadatwan, saprapta nira nèng djro, awarahing rabin nira, bendjang loenga ing Dehĕ, pramésowari wot santoen, kakang adji sahandika. Kawarnahĕ sira patih, woes sawarah para mantja, sang praboe lanan rabina, béndjang loenga maring Dĕhĕ, samija atjadang koeda, mwah djoli lawan tandoek, ni Kili woes winarahan.

Endjang adan Sri boepati, lawan pramésowari nira, woes midjil sira sang katong, agrihan wong angiringang, pangang gonija brang sinang, pĕpĕking djabĕ katĕmoe, mantri poenggawa ngantija. Toembak toeloep pada moeroep, inon lir sĕkar sataman Woes moenggah mangké ring djoli, sang nata lan pramésowara, pada ingoeloer djoli né, poenggawa anoenggang koeda, noelija sami loemampah, tan kawasna siréng énoe, prapta ing nĕgaréng Dĕhĕ. Pinapak sira narpati, dén nira sang naténg Dĕhĕ, ingdjawi koeta pĕrnahé, sapraplané raka nira, jata matoer ana, kakang adji wawoe raoeh, sarwi sira awot sĕkar. Rakan nira ana oeri, ling ngira sangetipoen kakang pramés wari sinapa agé, sahoerré kaoela toewan, adan samija loemampah, prapténg pantjanniti sampoen, loemaris maring pasĕban. Sang nata Kling alinggih, arĕping sang nateng Dĕhĕ, panarĕking para katong, sira sang naténg Gĕgelang, oeni sira woes prapta, lang sang nata Singasantoen, atatah linggih adjadjar.

Séwa sogata alinggih, ing ajoen sira sang nata, prameswari angadaton, kapanggih lan pramésowara. ring Dĕhĕ dahar wowohan, asoekan soekan tinamoe, lawan pangiringé ika.

Ring djawi Sri narapati, sampoen katoerana moentjang, Séwa sogata sakéhé, mwah sakéhing pangiring sampoen, pada sinoengana moentjang. Warga dalĕm laladéni, panganggonija loewih loewihan, sami patoeh tajoingané, midara ngatoeri tjanang, gamĕlan tinaboehan, agrah sowaranija oemoeng, wong kanganonton ébĕkan; Kawarna Rahaden mantri, kalawan sira jinira, woes pajas panganggé agé, kapanggo radja djoewita, jĕ ébĕk warnan nira, istri ajoe lanang bagoes, kadi ratih lan asĕmara. Kaka ling sira amidjil, Djĕnggale lan Kĕdiri mangko, wong sinĕlir angiringang, woes prapta ing pasĕban, apijak poenang wong Kakoeng, pada doh sira loenggwa. Para ratoe atap palinggih, balawan séwa sogata, Sri pramesowari karo, alinggih sanding sang nata, anakira kalijan, woes sira sama aloenggoeh, sanding sang naténg Gagĕlang. Tinontan kadi ring toelis, égar twas sira niningal, pan sampoen atatah kabéh, tan sipi soekan ning manah, raden déwi matoerĕ, pasang tabé* manira poeniki, ring sira kang para ratoe, sowaraning lir madoe drawa.

Tembang Dangdang.

Pasang tabë manira poeniki, toewan sama, agoeng sinëmpoera, menawi ana sisipé, kaoela noetoes[2], tjaritané ratoe ring ngoeni, lingé sapara nata, dawëk anak ingsoen, agépoen bapa mijarsa, noelija matoes, amëtoning woewoes ija aris, ana ratoe ring Dëhë.

Panalë mitané derbé poetréki dén sang nata, anéng Kling sisa, tana dërbé poetra rëké, ija ta sira sang praboe. Dëhë minah ratoe ring Kling, samija loenga nënëda, sigrah anéng goenoeng, alabakti ring Kajangan, ring Batara, sapraptan nira ing oekir, ratoe Kling matoesa. Ring kajangan ratoe Dëhë dimin, panëdané, irika Batara, atoerta kaoela mangké, anëda doewé soenoe, istri sidji jankatkani amba ngatoerang segah, poelë toera aroem, oelamé maëndah warna, saisining, darat lan isining warih, adja nana kirangan; Lan wernaning djawadah sami, adjanana, koerangé sanoenggal, soesoeh wangi sadjambéné, toenggal wëdalanipoen, soen ngatoerang tda mariki, miwah toenggal raïna, soen ngatoer ang sëkoel, mang lingé sang nata, ratoe Kling, samangkana atoer néki, anéng sira Batara.

Jen kaoela dërbé poetra sidji, toera lanang, kaoëla ngatoerang, sëgah sarëng saoëlamé, ing godong woes lajoe, djawadahé tan pageni, masahatan kraséng toewan, anging nista ratoe, djawoh salah amëdal, mangkana naling, sira sang praboe Kling, praboe Dëhë goejoejwa.

Nista temen poenagih kakang adji, lir tan ratoe agoeng amangkoe rat, sang praboe Keling saoeré, kédep adanipoen, katekan nawëwërat kalih, prameswari Djenggala, mwah ling Dëhë sampoen samija sira awewarat, tjénarita, woes këkëplé kira kaléh anoelija tasira babar.

Lanang poetrané sang praboe ing Kling, praboe Dëhë, wadon poetrannira, praboe sawëdalé, prapta toenggalé wetoe, tan natoewang sira atoeri, bakti siréng Batara, pélak warnanipoen, praboe Dëhë nora sirë, angaloerang bantën sakadi ling neki, poetra malah diwasa.

Sira Batara pan kaliwat roentik, ring sang praboe Dëhë tan tindihë pan linjok maring sanggoepé, anoelih sira ngoetoes,

liloes dateng datan sinipi, amijang dakĕn sang poetra, tiba ring padoekoeh, tamané Bibi Kilija, dané Tjili amanggih Rahadin déwi, noelija ing ngakenan. Poetri ikoe ija ingsoen niki, dan sang praboe Kling lawan Dĕhĕ, angrangkoel anaké agé, toewan Mantri kang den rangkoel, praméswari kalih angrangkoeli, kalih ingarasngaras, adoeh anak ingsoen, kaling anè sira mirah, poetra djati, paling mani nira ta nini, tan anjana sira gesang.

Poetoer manira anoelis, ring dina Boeda poenika, ring tanggal salikoer rĕko, ing boelan Ramlan nika, marnaningsoen nanoerat, angen ingsoen sasar soesoer, tan adĕrbé kadang warga.

NOG IETS AANGAANDE „HEER POKKEN", OP HALMAHERA

DOOR M. J. VAN BAARDA.

In deel LXV dezer «Bijdragen», bl. 53 v.v., geeft Mr. F. D. E. van Ossenbruggen eene grondige verhandeling over «Eigenaardige gebruiken bij pokken-epidemiën, in den Indischen archipel», waarvoor zeker allen, die belang stellen in ethnografische studiën, hem zeer erkentelijk zijn.

Aanleiding tot het schrijven zijner studie, vond hij in een kort bericht van mijn collega, zendeling A. Hueting, gepubliceerd in deze zelfde «Bijdragen», deel LXIII, bl. 109—110, over «Woordverwisseling», hem opgevallen, bij eene hevige pokkenepidemie, die het district Tobelo op Halmahera (ja het geheele eiland Halmahera) in 1908 en 1909 teisterde.

Terecht meent Mr. van Ossenbruggen, dat de voorstelling van zendeling Hueting, als zoude de door hem aangegeven woordverwisseling, een nieuwigheid zijn geweest, eensklaps, na de verschijning der epidemie, der bevolking door de toovenaars gedicteerd, niet kan aanvaard worden. Dat zendeling Hueting op die gedachte kon komen, spruit, veronderstel ik, daaruit voort, dat sedert 1860 geen ernstige pokkenepidemie op Halmahera was voorgekomen, zoodat geen antecedenten, van het gebruik van wisselwoorden bij pokziekte, tot zijne kennis waren gekomen. Zijn doel was alleen deze merkwaardigheid, die hem als nieuw was opgevallen, met een kort bericht wereldkundig te maken, zoodat hij niet eerst nog grondig onderzoek naar het ontstaan er van instelde. Waar ik reeds meer dan 30 jaren onder de Alfoeren hier verkeerd heb, was mij ook vroeger, bij meer sporadisch voorkomende pokziekte (meer waterpokken) al wel opgevallen, dat men zich, bij het verschijnen dezer ziekte, bizonder veel moeite gaf zich voor haar te versteken, maar ook nu eerst, bij de epidemie in 1908, was het gebruik van wissel-

woorden, om over deze plaag te spreken, mij ter kennisse gekomen.

Woordverwisseling komt onder de Alfoeren op Halmahera onder verschillende benamingen voor, (ik zal nu maar nemen de benamingen in het Galela'sch dialect, daar ik meest onder de Galela's verkeerd heb). Daar heeft men vooreerst: het kalèkono: een woordverwisseling om, onder elkaar, een derde er tusschen te nemen, — (van wiens wijde neusvleugels men dan b.v. spreekt als van een huis met ruime afdaken; of over wiens, met heel verschillend goed, gelapt kleedingstuk, men quasi ernstig delibereert, b.v. als over een mozaïke vloer). — Met scherts en luim heeft men onder dit volkje veel op; hoewel, de scherts gaat ook wel eens te ver en heeft dan natuurlijk minder aangename gevolgen.

Dan komt voor de woordverwisseling bij uitnemendheid, het saāli (van ali, waarvan men ook heeft: n'gali, tagali: veranderen, verwisselen): het spreken met een ander woord, om te vermijden het uitspreken van de namen der oudere leden van de schoonfamilie, of van woorden, die in uitgangen op die namen gelijken (de eerbied jegens die familieleden eischt dat). Dit is zeer uitgebreid. Heet b.v. zulk een familielid: Land, dan noemt men, als men land (Gal. tona) moet zeggen, het b.v. in een andere taal: pays (Tern. kaha); voor hand, zegt men dan: bovenarm; zand, wordt: woestijn; tand, wordt: bijter. Heet hij b.v.: Wind, dan spreekt men van den wind als van: de heen en weêr beweger; en b.v. van kind (Gal. ngōpa) met een wisselwoord: hòra (Tob. dochter); enz. enz. 't Staat deftig veel van die wisselwoorden te gebruiken, en men bewondert de handigheid, waarmede die verwisseling in alles volgehouden wordt. Dit met saāli spreken noemt men in 't Tob. hòhono, zooals zendeling Hueting opgeeft.

Maar hier hebben we nog met een derde soort woordverwisseling te doen, die men noemt: sirangi (eigenlijk een woord voor 't gaan in gebruik, maar vergelijkenderwijze voor 't spreken overgenomen): «er tegenover voorbijgaan» (z. a. in de gelijkenis van den «barmhartigen Samaritaan» wordt gezegd van den Priester en den Leviet, Luk. X: 31, 32) — niet: «uitwijken», dat is sirèse; dus hier (voor spreken) dus: «er omheen praten» (evenwel niet in den zin van: «draaien»,

voor de waarheid niet willen uitkomen», dat is: siliba). Men spreekt met sirangi, wanneer het noemen van het ware woord gevaarlijk geacht wordt: zóó dus op zee, als men een groote oversteek wil maken, b.v. van Obi naar Ceram. Booze machten zouden kunnen maken, dat men afdreef en niet meer terecht kwam, daarom tracht men z'n doel voor hen te verbergen: moet men dus aanwijzing geven, de vaart of 't vaartuig aangaande, dan zegt men voor: «recht vooruit» of: «voorplecht»: «o namo ma ingi» = vogelsneb; voor: «rechts» of «stuurboord»: o gooële» = zwaard; en voor: «links» of: «bakboord»: «o salawàku» = schild. Met enkele woorden heeft men dus hier, voor buitengewone gevallen, een soort zeetaal. Zoo heeft men in andere streken ook een boschtaal, als men boschprodukten, — b.v. damar of kamfer gaat zoeken, — waardoor men vermijdt al wat op 't bedrijf betrekking heeft, bij den waren naam te noemen, opdat men geen «pech» bij 't werk zal hebben, door booze invloeden.

Dus hier, bij de woordverwisseling in zake de pokziekte, hebben we, z.a. Mr. van Ossenbruggen terecht opmerkt, te doen met het geloof aan sympathische magie: het geloof, dat het gevreesde zal komen door het te noemen. Dit geloof of liever bijgeloof is zeer sterk onder deze Alfoeren. Zoo bleek mij wel, wanneer ik heidenen gemoedelijk vermaande af te laten van dit of dat kwaad, opdat niet één oordeel of bezoeking over hen mocht komen, dit hun zeer onaangenaam aandeed, daar zij het noemen van het kwaad, dat hun zou kunnen treffen, even gevaarlijk en van evenveel kracht vonden als een verzoek van mijne zijde, dat het over hen komen mocht.

Dat men, in gevallen van ziekten, bijna uitsluitend tot woordverwisseling komt bij de pokziekte (niet geheel uitsluitend, b.v. ik heb ook wel gehoord, dat men, om te vermijden het noemen van «melaatschheid,» die plaag noemde: «de goede ziekte») zal wel daar van daan komen dat voor hier de pokken de gevreesde ziekte is. Cholera en pest b.v. waren, voor zoover ik heb kunnen nagaan, tot hiertoe onbekende ziekten in deze streken (dit jaar is voor het eerst Hamahera in eenige districten, tegenover Ternate gelegen — van Ternate uit — door de cholera bezocht; maar waar hier de Oostkust er tot nog toe van verschoond bleef, was er nog geen gelegenheid om op te merken of ook voor deze ziekte wisselwoorden worden gebruikt).

Men spreekt dus van de pokziekte als van een: »Koning«: een mooi woord om de leelijke zaak te bemantelen, tòch weer een goed beeld, want de ziekte bezoekt gewest voor gewest, dorp voor dorp, als een Vorst, die op z'n rondreis is. Wie zich voor hem kan verbergen, heeft geen last van hem: en zich verbergen, dàt beproeft men op allerlei wijzen. In de dorpen moet alles zoo stil mogelijk zijn: hoenders, vooral hanen worden geslacht (honden zou men ook willen ombrengen, maar die zijn zoo noodig voor de jacht); kinderen moeten stil gehouden worden: huilen ze, dan krijgen ze nog slaag toe; de feesttrom (in gewone tijden is er altijd wat aan de hand, op 2, 3 plaatsen gelijk, om het meer van Galela) wordt niet gehoord in 't district. Sterft er iemand, men hoort geen rouwgeklaag, ook wordt geen schot gelost, z. a. anders, om de booze geesten van 't sterfhuis verre te houden: in alles moet het schijnen alsof de dorpen uitgestorven zijn, opdat »Koning Pokken« als hij komt meene dat er niemand t'huis is en hij wel kan door gaan.

Alles doet men, opdat men de ziekte niet moge krijgen. Mogen er ook al landen zijn, waar men zich opzettelijk laat besmetten, om als 't ware den pokkengeest te huldigen — z. a. Mr. v. Ossenbruggen meedeelt — op Halmahera is dat zoo niet. Wel wordt dat door Mr. v. Ossenbruggen analogisch verondersteld, daar ook de Makassaren, in zake pokziekte, van »heerendienst« spreken, evenals de Tobelo's en dus òòk de Tobelo's zich opzettelijk zouden laten besmetten, evenals de Makassaren dit doen. De Tobelo's toch — zegt Mr. v. Ossenbruggen — passen òòk opzettelijke besmetting toe bij bobents (frambosia). Ja, maar dat is niet analoog. Vooreest is de frambosia geen doodelijke ziekte; ten tweede ieder Alfoer moet frambosia krijgen, omdat aan afzondering van zulke kranken niet gedaan wordt en niet gedaan kàn worden. Krijgt men die ziekte niet als kind, dan wordt men in den regel, door z'n kinderen, op volwassen leeftijd er meê besmet, en de volwassene lijdt zeer onder de ziekte en is er eenige jaren krachteloos door. Dan ook nog: kleine kinderen zijn nog tamelijk te reinigen en te medicineeren bij die talrijke wonden, over het geheele lichaam, maar grooteren zijn onhandelbaar en haast niet te helpen door schreeuwen, slaan, krabben en bijten. Zeer natuurlijk dat de moeder liefst hebben, dat de kinderen klein besmet worden.

Maar de doodelijke pokziekte, zou men zich daar opzettelijk door laten besmetten? Geen kwestie van: *hier* geen huldiging van den Koning. Zelfs vindt men hier dit verbod: tijdens pokziekte mag men niet met feestspijzen (rijsttorens en suikerkoeken), die men naar een bruiloftsfeest of zoo brengt, gaan door een dorp, waar poklijders zijn: «Heer Pokken» mocht dit als eene huldiging aan zich opvatten, 't er voor houden, dat zijne komst bizonder gewaardeerd werd, 't geen ten gevolge zou hebben, dat hij allen met z'n plaag zou bedeelen.

Sinds de vaccinatie is ingevoerd (na 1860) liet men zich — ten minste in het district Galela — zeer gaarne vaccineeren en, waar — met de laatste epidemie — de zendelingen (omdat er te weinig vaccinateurs waren in dezen nood) zich gaarne belastten met vaccinatie en revaccinatie, maakten duizenden daarvan gretig gebruik. Zijn er hier op Halmahera al witte vlaggetjes gebruikt aan de huizen, dan is dat toch in geenen deele geweest met de bedoeling om den Vorst te eeren. Inheemsch is dat *hier* niet.[1] In de hoofdnegorijen der districten, waar Bestuurs-ambtenaren gevestigd zijn, werden door hun toedoen, vlaggetjes aan de besmette huizen aangebracht, ter waarschuwing. Dat eenigen in Galela (hier in 't district is de plaag niet zóó erg geweest, omdat er veel gevaccineerd was; in de hoofdplaats van Tobelo heeft echter de ziekte vreeselijk gewoed en waren daarom al van zelf bijna alle huizen van vlaggetjes voorzien), daar waar de ziekte *niet* in huis was, toch vlaggetjes aan hun huis aanbrachten, geschiedde volgens deze redeneering: «die vlaggetjes beduiden dat de pokken in «dat huis zijn; daarom zet ik òòk vlaggetjes op mijn huis; «komt dan de Koning, dan denkt hij: o, daar brengt men mij

[1] Dit stuk zond ik in concept naar zendeling Hueting. Hij maakte er eenige aanteekeningen bij, die ik als noten hieraan toe voeg. Hier teekent hij aan:

Men heeft mij gezegd, dat ook vroeger de witte vlaggetjes gebruikt zijn bij pokken en ook bij cholera die men beweert dat hier lang geleden ook geweest is. Men woonde toen nog meer in 't bosch dan nu en zette de vlaggetjes aan 't begin van elken weg of van elk pad dat naar een huis voerde, om daarmede den Djõu te beduiden, dat men de ziekte al had, dus dat hij wel verder kon gaan. Men zegt dus dat in Tobelo de vlaggetjes wèl inheemsch zijn. Ook vond ik van de week in 't gehucht Loleoto al de huizen voorzien van een wit vlaggetje, met een strookje woka-blad. Dat had een oude vrouw gedaan tegen de cholera. Nu is 't natuurlijk mogelijk dat die vlaggetjes eenvoudig van de pokken-vlaggetjes overgenomen zijn. H.

«al schatting, dus daar ga ik maar voorbij». Waarom òòk liet men zich gaarne vacceeren? Om de litteekens — (sommigen maakten de opgekomen pokken der revaccinatie expres wond, om dikke litteekens er van te hebben) — de Koning werd dan misleid: die lui hadden de pokken al gehad, hadden al schatting betaald, die konden verder vrij blijven. Dat is echt volgens de hier geldende redeneering: alle booze geesten kan men misleiden, als men maar slim (?!) genoeg is: — men verandert z'n naam: de booze geest kent «men» niet meer, op wien hij 't voorzien had en plaagt hem niet meer; of: men is ziek en laat zich naar een ander huis brengen; de booze geest is nu 't spoor bijster; of ook: het ligt in de plek waar 't huis staat dat men altijd ziek is, — welnu men breekt het af en zet het een eindje verder weer op; enz. enz.

Die zich voor den Koning niet hadden weten te verbergen, moesten hem verschuldigden heerendienst bewijzen — zooals men met een wisselwoord zeide van hen, die door de pokken werden aangetast: i tjoöu (Tob. i tjoöungu): ze doen heerendienst. Evenwel dit zei men niet ongevraagd; liefst sprak men in 't geheel niet van de ziekte, zelfs niet met wisselwoorden. (Mr. van Ossenbruggen meent verkeerdelijk, dat niet èn wo èn wa, als pronominale woordjes vóór 't ww. gebruikt kunnen worden; dat ligt er maar aan of men intransitief of transitief spreekt: in 't laatste geval assimileert de exponent voor 't subj. hier: «wo» = hij, in zich een exponent voor het obj. «ja» en wordt dan: «wa»; ook «wi» — door Hueting gebruikt is goed, want daar heeft men den exponent in den 4[en] naam: «hem». Evenwel, waar men niet zelf den druk bezorgt en de proeven corrigeert, sluipen drukfouten in, en zoo is wel *wo* hidetoka = hij is weggezeild, correct, en ook: *wa* boötoka = hij heeft het af; ma *wa* tjoöungu, fout, omdat «hij heerendienst» intransitief is. Hier boven schreef ik *i* tjoöu, omdat ik van ze: 3[e] pers. m.v. spreek. — Hueting geeft op dat men van den overledene (man) zeide: wo hidetoka = hij is weggezeild of weggevaren: maar ik moet veronderstellen dat men van hem in 't Tob. (evenals in 't Gal.: wisi side-ka») gezegd zal hebben: «wi hi hidetoka[1]: men heeft hem weggezeild, d.i.: de koning heeft hem meê laten voeren. Dus

[1] Ge veronderstelt juist; men zei wi hi hidetoka. H.

is hier wel degelijk sprake van den overleden lijder, niet, z. a. Mr. van Ossenbruggen veronderstelt van «Heer Pokken», die weêr naar z'n land weggezeild is — (hoewel 't natuurlijk ook weêr waar is, dat men «Heer Pokken» als van over zee komend zich voorstelt, want hun Djöu: hun Koning — de Sultan van Ternate — kwam ook steeds van over zee, indien hij eventueel z'n landen hier bezocht. Trouwens alle epidemiën worden hier genoemd: «ziekten van over zee.» Alle gewone, dagelijksche ziekten worden veroorzaakt door inlandsche booze geesten of booze menschen; — maar die zeldzame algemeene ziekten komen «van over zee»: o panjake sadai.

Wie aan de ziekte sterft, blijft in de macht van «Heer Pokken», dien voert hij meê. Wie herstelt, die heeft zijn heerendienst naar genoegen af-gewerkt en is weêr vrijgelaten. Daarom is ook de beeldspraak, in betrekking tot een die hersteld was: wo ma ohikoka (Gal. wo ma osi'-ka) door zendeling Hueting m. i. zeer goed geduid: «hij heeft zich gebaad, — als na volbrachte dagtaak.»

Natuurlijk kon niet iedereen zich bedienen van de hierbovengenoemde vaststaande wisselwoorden bij pokziekte, omdat door de woordverwisseling, wegens de saāli (zie boven) het voorkwam dat deze staande uitdrukkingen weêr taboe waren. Daarom spraken sommigen van de ziekte niet als van den Djöu = Heer, Koning, maar als van den «wind» = oparo. Het heette dan: oparo ja dahe-ka: de wind heeft ze geraakt; en als ze aan de ziekte gestorven waren: o paro ja si sai-ka: de wind heeft hen weggevoerd. In het laatste geval hoorde men ook wel (in plaats van: wi si side-ka = ze hebben hem weggezeild — meêgevoerd —): w'idini = zijn oproeping, zijn gebod — heel kort —. Had de Sultan vroeger ergens een oorlog, dan kwam er eene oproeping, een gebod in z'n landen, om meê uit te trekken. Van zijn geboden of bevelen spreekt de Ternataansche Vorst, in zijn brieven, als van zijn «idin»; «ik geef bevel» = to tjatu idin. Trok men dus mede uit, dan was dat volgens: Djöu awi idini: het gebod van den Heer, — verkort: Djöu w'idini, dikwijls alleen: w'idini: dus, in dit geval: de doode was «uitgetrokken» op «Djöu's bevel».

In de bestrijding of tot voorkoming van ziekten is men bij de Alfoeren hier steeds in de weêr met verbodsvoorschriften

en daarbij werkt men altijd volgens de regelen van de sympathische magie. Zoo is dan het verbod (waarvan zendeling Hueting melding maakt) van het gebruik van Spaansche peper en tomaten terecht (z. a. Mr. v. Ossenbruggen aangeeft) toe te schrijven aan sympathische werking der gelijkenis; — waarschijnlijk, in dit geval, niet zoozeer van de pitjes met puistjes, dan wel van de roode kleur dezer vruchten, met de hoog roode kleur der zieken, in hevige gevallen van pokziekte. Zoo heb ik hier, in 't Galela'sche, vernomen, dat de aangetasten gekleed worden in 't wit (witte, keperen sarong, waarin ze zich hullen). Dit witte kleed, maakt men dan vooraf geel, door het te dompelen in een aftreksel van kurkuma-wortel (het met kurkuma gekleurde werkt afwerend op booze geesten). Roode en zwarte (donkere) sarongs waren voor de aangetasten verboden: ze zouden dan in hevige mate de ziekte krijgen: òf: geheel rood worden, — òf: zwart: de geheel aaneengesloten pokkenuitslag (zoogenaamde pestpokken) die in 't verder verloop een zwart aanzien hebben.

Evenwel om de ziekte of een meer hevigen graad er van te voorkomen, worden verschillende erwtvormige, pitten bevattende of knobbels vertoonende spijzen en vruchten verboden — meest voor de gezonden —; b.v. djagong (maïs), katjang, de pitten der vruchten van den wilden broodboom (Artocarpus incisa); ook de langsat, wegens de pitten, die men er in aantreft; voorts de nangka, de doerian, de ananas, om het doornig, knobbelig, puistaardig voorkomen hunner schil. Ook versch vleesch en versche visch was voor de pokziekte tegenaangewezen; voornamelijk het eerste: men schrijft versch everzwijnen-vleesch en herten-vleesch (een veestapel heeft men hier niet, zoodat van ander vleesch geen sprake behoeft te zijn) een bloedverhittenden invloed toe. Voorts was verboden het hanteeren van ijzeren voorwerpen (vooral voor de kranken) omdat de hevigste vorm van pokken, die men zich hier voorstelt, uit de overlevering den naam heeft van: o papan besi (de benaming is Maleisch, maar daarvoor als staande uitdrukking in zwang) = ijzeren-plank (waarschijnlijk is die naam bij gelijkenis genomen, voor de aaneengesloten, zwarte korst op het lichaam, bij lijders aan pestpokken). Omdat de naam dier ziekte (waarvan men zich eigenlijk geen juiste voorstelling meer kon maken), door de overlevering als ijzeren plank werd genoemd, houdt

men het hanteeren van ijzer in tijden van pokziekte gevaarlijk; men zou de ziekte in den allerhevigsten graad kunnen krijgen. Zoo gaat men dan in dien tijd niet op de jacht (volgens mijn zegsman), omdat de ijzeren loop van het geweer onheil zou kunnen aanbrengen.

Hoewel boven is verklaard, dat in het district Galela de vaccinatie zeer begeerd was, had men toch enkele groepen, onder de macht van toovenaars (medicijnmannen) staande, die zich niet mochten laten inenten. Waarschijnlijk krijgen zulke toovenaars zoo'n macht in een tijdperk waarin zeer lang geene gevaarlijke epidemie zich voordoet (z. a. hier op Halmahera sinds 1860). De dan nog wel eens sporadisch, nu en dan, voorkomende gevallen — (meest geen echte pokken, maar een variëteit, zoogenaamde waterpokken) — zijn dan hun dorp voorbijgegaan en zij hebben zich daarvan de eer toegeëigend: zij hadden de pokken geweerd; inenten hoefde niet, dat mocht niet: 't zou zijn een verzoeken van hun machtigen toovergeest, die de ongeloovigen dan tot straf z'n bescherming zou onthouden. Zoo staat er in een wijk van 't dorpje Ori (genaamd: Togawa ma sononga) een huisje, waarin de hoed van Togawa-besi (een reus-halfgod, oer-ahn van het dorp Togawa) wordt bewaard. Een toovenaar is bewaker van dien hoed: een groote riviersteen, waarin door den stroom, in eeuwen wellicht, een holte was gesleten (veel te klein voor 't hoofd van een reus; de geheele steen is nog niet zoo groot, als de leksteenen, die we gewoonlijk in Indië gebruiken om 't drinkwater te filtreeren). Die steen ligt op eene stelling en in de holte wordt gedurig eenig water gehouden, dat, daarenboven nog bepreveld met de spreuken van den bewaarder-toovenaar, gehaald wordt als medicijn voor en tegen alles en allerlei. De menschen van de, met dezen steen gezegende, wijk, stonden onder het verbod van inenting. Ja, toen de epidemie in 't Galela'sche zich vertoonde, dorst de toovenaar het met z'n «helmgeest» tegen «Heer Pokken» opnemen; trok, ter wederzijde van z'n dorp, over den weg een streep en bande, met zijn machtspreuk, «Heer Pokken» buiten «Togawa-besi's» gebied. Helaas! «Heer Pokken» stoorde zich niet aan den opgeblazen toovenaar: hij viel diens dorp binnen en tusschen 30 en 40 offers zijn daar aan de pokken gevallen, onder wie ook de groote toovenaar.

Ook in een ander gehucht nog was een toovenaar, die zijn volgelingen hield onder 't verbod van inenting. Hij bracht z'n dorpsgenooten in 't bosch, waar groote bamboestoelen staan. Het pluis van bamboestengels heeft een sterk jeukverwekkenden invloed op de huid, wanneer het daarmeê in aanraking komt. Dat was zijn voorbehoedmiddel tegen de pokken: men moest zich, tot het verdwijnen der epidemie, onder de bamboe vestigen: »Heer Pokken« was bang voor 't jeuken van 't bamboepluis; onder die bamboestoelen kwam hij niet. Ook van deze groep zijn er een aantal als slachtoffers van de eigenwijsheid des toovenaars gevallen; ten slotte gaven de overigen den brui aan zijn wijsheid en kwamen tot mij om zich te laten vaccineeren. Buiten deze groepen zijn er in 't Galela'sche betrekkelijk weinigen in deze epidemie gevallen, 't geen ik meen te mogen toeschrijven aan de reeds tientallen jaren doorgevoerde vaccinatie.

Van het weren der pokziekte (behalve dan door den toovenaar, die grensstrepen voor zijn dorp trok) heb ik weinig vernomen. Van het plaatsen van menschelijke afbeeldingen, met groote oogen, enz., als schrikbeelden, voor den ingang der dorpen, om den pokkengeest schrik aan te jagen en hem een anderen weg te laten inslaan, weet men hier niet. Heel enkele malen evenwel zouden bij 't dorp, boven de wegen, die er op uitloopen, aan overhangende takken, knotsen worden opgehangen, om den pokkengeest te dreigen met vermorzeling en hem alzoo elders heen te doen trekken. Een knots wordt ook wel door sommige toovenaars, die daar kennis van hebben, opgehangen in een verderf aanbrengend toestel »matakau«, dat opgericht wordt, wanneer er iets gestolen is; de geroepen medicijnman maakt dan van palmbladeren en bamboe een soort hek of schut, waarin hij een knots hangt; dan wordt den dief drie dagen uitstel gegeven, om 't gestolene daar te deponeeren; na verloop van die dagen komt de medicijnman weêr en zoo het gestolene niet werd teruggebracht, roept hij den levensgeest van den schuldige op, die dan ter plaatse verschijnt, — verschijnen moet, door de kracht zijner bezwering — en dan door de knots wordt getroffen; hetgeen dan voor den dief in kwestie verderfelijke gevolgen hebben moet.

Het wegbrengen naar zee van ziektegeesten en het ze dan weg doen drijven in een prauwtje, met levensmiddelen en een

levenden haan voorzien, is onder de Galela's ook wel bekend. Evenwel voor generaliseeren in deze dingen moet men zich toch weêr wachten. De medicijnmannen (en vrouwen) onder de Alfoeren hier zijn talloos velen, en ieder houdt er zoo z'n eigen methoden op na, al naar de gewoonten van den djini dien hij (of zij) zich als medium heeft gewijd; men heeft Soela'sche, Javaansche, Hollandsche, Engelsche djini's, enz. enz. (Zie mijn Woordenlijst Gal.-Holl. op: djini), zoodat men niet zeggen kan dat 't een of ander, door dezen of genen medicijnman uitgehaald, zuiver nationaal gebruik is; te meer daar de geheele djini-dienst blijkt niet oorspronkelijk nationaal te zijn, maar een van buiten ingevoerde en overgenomen dienst.

Met een unicum onder de toovenaars werd ik bevriend in 1898, op de Westkust, in het district Loloda. Daar was eene beweging ontstaan naar het Christendom heen, zoodat geheele familie's het Heidendom vaarwel zeiden. Daarbij leverde men, uit vrije beweging, de miniatuur huisjes over, die gediend hadden als aanspraakplaatsen voor de geesten, welke zij tot dusver vereerden; wij mochten die afbreken en vernietigen, opdat ze hun niet weder tot valstrikken zouden worden. Salempoeri (zoo heet dan m'n vriend) en zijn familie zoude men, met Paulus, kunnen genoemd hebben: «alleszins gelijk als Godsdienstiger», want ik meen, dat ik uit zijn huis 4 of 5 tempeltjes verwijderde; aanspreekplaatsen van door hem en verschillende zijner familieleden vereerde geesten. Daarenboven vereerde hij voor zich speciaal: «o luti ma Kolano»; «den Koning der pokken». De aanspreekplaats voor dien geest was te groot om binnenshuis geplaatst te worden, die stond in een hoekje van z'n erf en bestond uit een pagar (heining) van gespleten, staande, tegen dwarslatten gebonden, van boven aangepunte stukken bamboe, in 't midden met een deur of poort, waarboven een dak van atap in verdiepingen aangebracht was; 't moet dus verbeelden de entrée tot een koninklijken katadong. Daar er in zoo lang geen epidemie geheerscht had, was 't geheel wat in verval en scheen 't wel dat de vereering van den Pokken-koning eenigszins verwaarloosd werd. Ik heb iets degelijks op Halmahera verder niet aangetroffen ('t kan evenwel heel goed zijn, dat er hier of daar nog een collega van hem te vinden is). Hoe hij zich nu als medicijnman in deze gedroeg weet ik niet recht, omdat de praktijk door de af-

wezigheid van pokken al lang ontbroken had. Ik veronderstel, dat hij (als alle medicijnmannen) zijn moerids (discipelen) had, met wie hij zoo nu en dan den Pokken-koning een spijsoffer (waarbij gewijde dansen worden uitgevoerd) bracht. Dan zal hij, tegen betaling, denk ik, zijn volgelingen en clientèle, bij den Pokken-koning losgekocht hebben van «heerendienst» en hen dan, als kenteeken van de gebrachte schatting, amuletten uitgereikt hebben, die ze zich omhingen. Salampoeri is reeds sedert eenige jaren overleden.

Ik wil nu nog het een en ander over de behandeling der pokziekten mededeelen en daarmede besluiten.

Wanneer iemand door de pokziekte besmet blijkt te zijn, geeft men er zoo weinig mogelijk ruchtbaarheid aan, om de reeds bovengenoemde reden, dat men van 't kwade liefst niet spreke, zelfs niet met wisselwoorden. Het huis houdt men gesloten; men komt niet bij de buren, de buren die toch al wel gemerkt hebben, dat er wat gaande is, blijven weg en zoo is men zoo'n beetje geisoleerd. (In 't Galela'sche schijnt men van 't zich terugtrekken in tuinhuizen, het verlaten van dorpen, het zich verspreiden in 't bosch, door het overgeleverde verhaal van de vreeselijke verwoesting die in 1860 de paniek had te weeggebracht, teruggekomen te zijn). Evenwel een medicijnman (vrouw) moet bij den zieke geroepen worden. Al is men ook zelf ingewijde, zich zelf of z'n huisgenooten medicineert men niet. «Een hond likt zich zelf wel beter, maar... een mensch is geen hond.» Een mensch wordt beschermd door de geesten, die hij vereert; laten die geesten hem in den steek (om een of andere reden), zoodat hij door booze invloeden krank wordt, dan heeft het geen zin den invloed van den eigen toover-(dokter-)geest ter genezing te zoeken. De tooverdokter, wiens hulp ter genezing wordt ingeroepen, stelt zich, als medium, eerst, in somnabulischen slaap, met z'n tooverageest in contact; die geest moet hem voorlichten aangaande de ziekte, aangaande de aan te wenden medicijnen: het contact met z'n geest moet kracht schenken aan de spreuken, waarmee hij die geneesmiddelen beprevelt, waardoor ze eigenlijk eerst geneesmiddelen worden. 't Zijn, in dit geval, gewoonlijk drankjes: aftreksels van bladeren, die men veronderstelt, dat een verkoelenden invloed tengevolge hebben. De bladeren worden daartoe in bamboekokertjes gedaan of uitgeperst, water er

bijgevoegd en het geheel door den medicijnmeester bepreveld. In 't vervolg hoeft hij ook niet voor die drankjes zelf te komen: men kan ze in gemelde kokertjes, die hij ter afwering van booze invloeden, met een propje mêlati- of gambir-bladeren dichtkurkt, komen halen. Boven zagen we al, dat hij voorschrijft dat de zieke moet gehuld worden in een witte, met kurkuma geel gekleurde sarong en voorts geeft hij op welke spijzen en vruchten, in dat geval, verboden zijn. Vroeger had men veelal de gewoonte, om de kranken, tegen de hitte der koorts, met bepreveld water te besproeien, ook wel, gedurende de rillingen, hem in de zon te brengen, maar men komt daar meer en meer van terug. Heeft de patient het koud, dan stookt men een zacht vuurtje vóór of onder z'n slaapbank; heeft hij 't warm dan spreidt men frissche, jonge pisangbladeren onder en over hem en plakt op z'n brandend voorhoofd de dikke, koele bladeren van een soort look (mamala-Gal.). Verder kan men in deze ziekte al niet veel meer doen en laat het dan ook gewoonlijk hierbij. Heeft de ziekte een goedaardig verloop, dan drogen de pokpuisten op. In het tijdperk der roofvormingen tot die roven afvallen, worden de kranken van tijd tot tijd met bepreveld water gewasschen, daarna ook wel tot bevordering van het opdrogen en tegen de jeuk met een mengsel van rijstmeel, olie en kurkuma ingesmeerd. Eerst wanneer de roven afgevallen en de wonden droog zijn, wordt de patient beter verklaard en mag hij zich gaan baden: zijn taak is af.[1]

Sterft de patient, dan wordt hij, met hetgeen hij aan had, in de matten gerold, waarop hij lag en ten spoedigste begraven. Men verbrandt niet wat hij in zijn ziekte aan had of waarop hij lag; die oplaaiende vlammen, die vliegende vonken, in hun bijgeloof zien ze daardoor de besmetting alom verspreid. Men bepaalt er zich dus bij om datgene waarmede hij gedurende zijn ziekte in aanraking kwam, met hem te begraven. Eene gewone,

[1] Van eene speciale behandeling weet men in 't Tobelosche niets. Elke toovenaar deed het op z'n eigen houtje. Ook vroeger heeft men er, zoo men zeide, geene methode voor gehad. Alleen als het district bezocht werd door een of andere epidemie kwamen alle toovenaars bij elkaar in de groote sibua (dorpstempel) van Sibua-lamo (een der 5 Tobelosche stamdorpen) en dan gingen ze met velen tegelijk tooveren, één dag en één nacht, totdat ze den ziektegeest (bij pokken den Djön) te pakken hadden en werd hij op een prauwtje zee ingestuurd. Dat was alles wat men als speciale behandeling deed.

H.

eerlijke begrafenis heeft hij niet. Anders maakt men daar veel werk van; dan ligt de doode een 3 of 4 tal dagen op een praalbed en wordt, voor dit praalbed, 3 maal's daags, de klaagzang aangeheven. Van alle zijden zijn de familieleden, vooral de aangetrouwde, saâmgekomen, om kist, graf, grafversierselen, enz. klaar te maken; gezamenlijk draagt men hem grafwaarts, een begrafenismaaltijd vindt plaats. Nu van dit alles niets: de grootst mogelijke stilte; een paar huisgenooten nemen het lijk op en brengen het naar een in der haast gegraven kuil, niet op de gewone begraafplaats, — vlak achter de woning, — maar min of meer uit het oog, in een verborgen hoekje. [1] Anders wordt, eenige dagen na de begrafenis, door een vergadering van toovenaars, de ziel van den afgestorvene, in het luchtruim, ontweldigd aan de klauwen van rondwarende booze geesten, en voorloopig op eene veilige plaats geborgen, opdat hij later als gòma (huisgeest) zou vereerd en aangeroepen worden (zie Woordenlijst Gal.-Holl., op gòma). Maar ook dit laat men achterwege; eigenlijk mag men de aan pokziekte gestorvene de eer niet gunnen als gòma vereerd te worden; ze zijn aan een oordeel gestorven.

De ziekte, die wel eerbiedig als Djöu werd aangeduid, gaf men den mooien naam slechts, om van haar kwaad bevrijd te blijven; want de Djou is een machtige booze geest, aan wien de doode ten prooi is geworden; als zijn onderhoorige heeft hij hem meegevoerd (wi si side-ka: hij heeft hem weggezeild); uit zijne handen kunnen de toovenaars hem niet weer terug krijgen.

Evenwel de consequente doorvoering van deze theorie, schijnt men toch na deze epidemie, in 't Galela'sche niet te hebben aangedurfd. Ik denk, dat na de paniek van 1860, toen men zich eerst langzaam weder, in de bijna uitgestorven dorpen verzamelde, men er zich wel aan gehouden zal hebben. Maar nu was ten slotte de aangerichte verwoesting niet zoo groot. Toen

[1] Ook hier (te Tobelo) werden de lijken stilletjes weggestopt. De Bestuursassistent liep er daarmede in. Die had toen juist gelast al de lijken op kerkhoven te begraven. Nu, dat ging heel goed, tot er weêr menschen stierven, niet aan de pokken. Die wilden ze weêr bij huis begraven of op pâra-para's (stellingen) zetten (de oude landsmanier van begraven te Tobelo), want, natuurlijk, men kon toch geen fatsoenlijk gestorven mensch bij die poklijders begraven. H.

eindelijk de epidemie als geweken kon beschouwd worden, — nadat een jaar ongeveer de feesttrom had gezwegen, — begon weldra alles weer z'n ouden gang te gaan. Weldra werden de zoo lang gestaakte feesten als in onafgebroken rij gevierd; en toen dan ook de doodenfeesten, voor aan gewone ziekten overledenen, weder gevierd werden, combineerde men daar zoo ter sluiks ook de feesten mede, die de aan de pokziekte gestorvenen toch eigenlijk te kort gekomen waren.[1] en liet men toch wel (avec le ciel il y a des accommodements) die zielen door de toovenaars opsporen, om ze tòch nog de gòma-plaats te gunnen. Al die zielen van afgestorvenen zoo maar onverzorgd te laten! .... Ze hebben 't zeker ten slotte toch niet aangedurfd, 't zij uit piëteit, 't zij omdat ze voor wraak der afgestorvenen beducht waren.

Ten slotte nog iets opmerkenswaardigs, dat mij is medegedeeld. Geraakt de pokzieke, in de koortshitte aan 't ijlen — dat vindt men hier toch altijd, ook in gewone koorstgevallen iets ijselijks: die zieke is niet in de war, een ander, (een booze geest) is in hem gevaren en spreekt uit hem — en wordt hij wild, zoodat hij opstaat, het huis uitloopt en bij niet door de ziekte aangetasten komt, dan mogen die hem maar niet zòò aanvatten: neen! in hem is de Pokken-koning, de Djòu gevaren! Dus hurkt men eerbiedig voor hem neêr en brengt hem eerst den sěmbah — met saâmgevoegde, tot het voorhoofd opgeheven handen — daarna eerst vat men hem, met de noodige reverentie, aan en brengt hem naar zijn woning terug.

Hiermede sluit ik deze mededeelingen en rectificatiën, aangaande de pokziekte op Halmahera. Natuurlijk heb ik het onderwerp niet uitgeput. 't Zal mij aangenaam zijn, als het blijkt, dat anderen er nog veel over weten te vertellen.

[1] De oudjes klaagden hier (te Tobelo) echter over de gruwelijke lichtzinnigheid van dit nageslacht, dat zelfs voor aan pokziekte gestorvenen feest wilde vieren en ze aanroepen. Dat had men vroeger nooit gedaan en was dus verbod (bòhono).

H.

NOG EEN EN ANDER OVER DE KOEBOES.

DOOR G. J. VAN DONGEN.
Controleur B. B.

Toen ik in November 1907 «De Koeboes in de onderafdeeling Koeboe-streken der Residentie Palembang»[1] schreef, kon ik niet vermoeden, dat ik nog tot Augustus 1908 in die onderafdeeling geplaatst zou blijven en daardoor ik in de gelegenheid zou zijn, nog verdere wetenswaardigheden over dit volkje te verzamelen.

Einde 1910 maakte ik kennis met het belangrijke werk van Dr. B. Hagen, getiteld: «Die Orang Kubu auf Sumatra.» Dit boek bevat echter, naast het vele mooie, eenige onjuistheden, en met het oog daarop kunnen mijn aanteekeningen tevens als aanvulling van dit werk dienen.

Een en ander verklaart het ontstaan van de navolgende hoofdstukken, welke als aanvulling van, en tevens als vervolg op «de Koeboes»[1] dienen.

Daarbij komt dat weldra weinig meer van den natuurstaat van dit volkje zal overgebleven zijn.

«Een fijn geschoeide Koeboe, met keurige sarong en zwarte jas aan, etende rijst met een blikje zalm en drinkende daarbij een glaasje limonade, is tegenwoordig volstrekt geen zeldzaamheid meer», schreef mij o. m. de civiel- gezaghebber te Bajoeng Lentjir in de tweede helft van 1910, dat is dus nog geen drie jaren nadat ik «de Koeboes» schreef.

Zoo vlug had ik me de civilisatie en de vooruitgang in welvaart dezer Koeboes niet gedacht.

HOOFDSTUK I.

Geografische verbreiding der Koeboes.

In mijn «Bijdrage tot de kennis der Ridan Koeboes» verzamelde ik het aantal der toen nog in de Rawas aanwezige

---

[1] Hier verder te noemen „De Koeboes" (Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, deel 63).

Koeboes, welke opgave door Dr. B. Hagen op pag. 23 van zijn werk werd overgenomen.

Deze telling betrof echter uitsluitend de toenmalige onderafdeeling Rawas. Van Koeboes, daarbuiten woonachtig, of rondzwervende, heb ik toen niets vermeld omdat mij daaromtrent alle gegevens ontbraken; ik was toen eerst kort in de Residentie Palembang geplaatst, en mijn plaatselijke bekendheid met land en volk strekte zich in die residentie niet verder uit dan tot de onderafdeeling Rawas.

Ik gewaagde alzoo niet van andere buiten de Rawas zich bevindende naburige Koeboestammen, doch beperkte mij toen tot een opgave der in de Rawas zich bevindende Koeboes, daar ik slechts die opgave met juistheid kon verstrekken.

Zoo heb ik dan ook niet de Limoen-Koeboes vermeld, ofschoon mij door mijn tochten naar de oeloe-Rawas hun bestaan wel bekend was. Doch dit waren Djambi-Koeboes, en zij behoorden niet tot mijn bestuursressort, maar tot dat van den controleur van Soeroelangoen (Djambi).

Evenmin sprak ik van de Koeboes aan de Boven-Moesi-rivier, door Snelleman bedoeld, of van de op blz. 5 en 69 van zijn werk door Dr. B. Hagen aangehaalde Lakitan-Koeboes.

Over de Koeboes in Moesi-Oeloe verscheen kort na mijn vertrek uit de Residentie Palembang (begin Mei 1909) in het Palembangsch Nieuwsblad een opstel geteekend S. J. P., waarvan het volgende de aandacht verdient.

«Eenige kleine groepen dier nomaden zwerven in het uitgestrekte woudgebied, begrensd, door de Moesi ter eene en de Klingi-, de Lakitan- en de Rawas-rivieren ter andere zijde, levend van de hand in de tand van hetgeen de naaste omtrek aan eetbaars verschaft, van het eene oerwoud naar het andere trekkend.

Geheel van bedoelde zwervers afgescheiden, heeft sedert twintig jaren een horde Koeboes, uit vijftien huisgezinnen bestaande, zich gevestigd aan de Boven-Semangoes, eene zijrivier der Moesi. Deze nederzetting is gelegen in de contrôleafdeeling Moesi Oeloe, op drie dagreizen afstand van de uitmonding der Semangoes in de Moesi.

Een complex primitief gebouwde hutten op een uitgekapt stuk oerwoud!

Een verzorgde aanplant van djagoeng, ketela, oebi, pisang

tembatoe en wat inheemsche tabak, voorzien in de eenvoudige behoeften dezer groep.

Alles draagt een zeer temporair karakter. Bij de minste aanraking, door de doesoen-bevolking met de nomaden gezocht, laat men de nederzetting voor eenigen tijd in den steek, en vlucht men het bosch in. Zijn de ongewenschte bezoekers weer heen, dan komt men voorzichtig uit de schuilplaatsen terug en zoekt de hutten op.

Met heel veel moeite is het steller dezes gelukt aanraking met de voormannen dezer horde te verkrijgen. De ontmoeting had plaats in de pasirah-doesoen M o e a r a S e m a n g o e s. Eerst zeer schuw, werden zij weldra op hun gemak gesteld, nadat hulpvaardige doesoenlieden den nomaden eenige kleedingsstukken hadden afgestaan en zij zich in toonbaarder dracht aan het gezelschap presenteerden dan waarin zij waren aangekomen.

Nadat het groepje zich te goed had gedaan aan een flinke portie dampende rijst met eenige toespijs, was het drietal goed gebouwde kerels gunstiger gesteld nopens hetgeen men met hen voorhad.

De een stelde zich voor als de «pasirah» der nederzetting, de tweede noemde zich «pembarab» en de derde «rio». Zij vertelden in een voor de doesoenbevolking verstaanbaar dialect van het Oeloesch, dat zij deel uitmaakten van een horde Koeboes, welke het woudgebied, besloten tusschen de Moesi-, Semangoes- en Kikim-rivieren tot hun arbeidsveld hadden uitgekozen, en in de uitgestrekte bosschen aldaar eene voldoende hoeveelheid voedsel vonden, waardoor zij in staat waren, zich aan de Boven-Semangoes, het centrum van bedoeld woudgebied, te vestigen.

Dáár, in die eenzame wildernis voelden zij zich gelukkig en tevreden, meer dan hetgeen het oerwoud en hun primitieve aanplantingen hun opleverden, hadden zij niet noodig. Aanraking met de doesoen-bevolking zochten zij slechts nood gedwongen, n.l. indien zij zout en ingezouten of gerookte visch noodig hadden als toespijs bij hun voedsel van maïs en aardvruchten.

Door ruilhandel voorzagen zij in hunne eenvoudige behoeften. Als ruilmiddel dienden de boschproducten, welke het hun omringende woud in genoegzame hoeveelheid opleverde. Zij waren tevreden met hun lot, verkozen geen ander bestaan, schuwden het leven in de doesoens. Zich te vestigen, hetzij in de bestaande nederzettingen der maleische bevolking, hetzij in af-

zonderlijke gehuchten aan de groote rivier (Moesi) wenschten zij niet, bewerende dat zij door de geesten hunner voorvaderen, die onvervalschte Koeboes waren, zouden worden gestraft en met ziekten en plagen bezocht, indien zij van hun aloude levenswijze afstand deden.

De pokziekte had hen niet gespaard; daaraan waren vele hunner kinderen bezweken. Slechts door een algemeene vlucht in de bosschen met achterlating van de aangetasten, die van gebrek ellendig waren omgekomen, had de stam zich van een wissen ondergang kunnen redden.

Op steller's instignatie maakten de Koeboehoofden den tocht mede met den hekwieler Ogan naar Moeara-Klingi aan de Boven-Moesi. Een bootreis hadden zij tevoren nimmer medegemaakt, en zelden zich zóó te goed gedaan aan witte rijst en visch!

Een angstig oogenblik doorleefde het drietal toen de machine van den hekwieler werkte en de boot zich in beweging zette! Onrustig werd rondgekeken naar de oorzaak van het zoo vreemdsoortige geluid.

Wat zou toen in die hoofden zijn omgegaan?

Verheugd was het drietal, toen de boot hen na eenige uren stoomens naar Moeara Semangoes terugbracht en zij wederom naar hun afgelegen nederzetting konden terugkeeren».

Dit zijn de z.g. Samangoes-Koeboes, geschat op 150 zielen. Deze stam bracht meermalen een bezoek aan de bosschen der marga's Soengei Kĕrok en Pĕnoekal van het bestuursressort moesi Ilir, doch trok zich na een kort verblijf aldaar steeds weder terug in de bosschen van de boven-Semangoes-rivier.

Van «Gebietsverluste» der Koeboes gedurende de laatste eeuw, zooals door Dr. B. Hagen in zijn werk verondersteld wordt, is geen sprake.

In de streken, waar vroegere schrijvers de aanwezigheid van Koeboestammen meldden, bevinden zich ook thans nog Koeboes.

HOOFDSTUK II.

Het Gemoedsleven.

De inlander over 't algemeen spreekt niet gaarne met andersdenkenden over zijn geloof of godsdienstige gebruiken; vooral

uit achterdocht, vermengd met vrees. »Wat zou zoo'n buitenstaander daarmee voor hebben?» vraagt men zich allicht af, »zou hij in godsdienstzaken willen ingrijpen of daarop invloed willen uitoefenen? Zou die andersdenkende met het hem medegedeelde den spot drijven of er met minder gepasten eerbied over spreken? Maar ook de gedachte: »waarom zal ik mijn heiligste gevoelens mededeelen aan zoo'n ongeloovigen weetgierige, die mij toch niet begrijpt» maakt, dat de inlander in dezen tegenover den vreemdeling weinig mededeelzaam is.

In het bijzonder bij den oorspronkelijk schuwen Koeboe gelden dergelijke opvattingen. »Niemand, auch der Malim nicht, konnte sie (der Sinn der Beschwörungsformeln) mir in richtiges Malayisch übersetzen» zegt Dr. Hagen op blz. 150 van zijn werk. De malim zal gedacht hebben: waarvoor zal ik me de nuttelooze moeite geven te trachten een vreemdeling, die ons slechts even komt bezoeken, in zoo korten tijd eene kennis bij te brengen, aan de beoefening waarvan ik mijn geheele leven heb moeten wijden, en die hij als oningewijde toch niet begrijpen kan.

En inderdaad, wie den gedachtengang, de gewoonten der Koeboes niet kent, zal hun gewijde handelingen, hunne ceremoniën niet kunnen doorgronden. En nu was het nimmer gebleken dat hunne volksgebruiken ernstig bestudeerd werden; ieder vreemdeling die hen bezocht, mocht al naar verschillende dingen vragen en belang stellen in dat volkje zooals men het daar aantrof, hun zieleleven bleef voor hen gesloten. Dat beseften de Koeboegeleerden maar al te wel.

Velen, vooral gewone Inlanders, hebben hen zien »bermalim», hunne vreemde rondedansen zien uitvoeren, den malim vreemde, onbegrijpelijke zinnen hooren prevelen, mysticke ceremoniën zien verrichten, hen in extase gezien, maar meer wist men over 't algemeen niet; allerminst, wat van een en ander de ondergrond was.

Heeft de vreemdeling zooiets gezien, dan begint hij gewoonlijk te vragen waartoe het dient, of de malim met geesten werkt en of dat zus of zoo gaat. En de malim en andere ontwikkelden onder de Koeboes maken zich dan al spoedig van een antwoord af; waartoe al dat vragen van den weetgierigen buitenstaander, die niet eens zich de moeite getroost om één of meer van die langwijlige bezweringsséances geheel bij te

wonen, die dus volgens den Koeboe eigenlijk nog niets gezien heeft. Tegen zoo'n »gepraat in de ruimte» ziet een Koeboe zwaar op. Bovendien is een Koeboe gewoon, door den hem niet kennenden vreemdeling te worden geminacht, bespot en uitgelachen. Zoo is te verklaren dat een malim of ontwikkelde Koeboe al spoedig zeggen zal den inhoud der saleh's niet te kunnen uitleggen of in behoorlijk maleisch overzetten (wat inderdaad ook dikwijls het geval is) en het zal doen voorkomen alsof zijn »religieuse» handelingen zich geheel baseeren op geestenvereering, enz., dan is hij van veel onvruchtbaar gevraag en gepraat af.

«Of men dan eens eenige ceremonieele dansen wil vertoonen?»

Met alle genoegen. De Koeboe stelt den vreemdeling gaarne tevreden en amuseert daarmee zichzelf.

«Es erschienen auch ab und zu in den Ansiedlungen hohe Gäste, die unterhalten sein wollten, ... So kann man hier das merkwürdige Schauspiel wahrnehmen, wie ein ursprünglich rein religiöser Tanz, wenn der Ausdruck erlaubt ist, zum Unterhaltungs- und Vergnügungstanz degradiert zu werden im Begriff ist. (blz. 147, Dr. B. Hagen).

Dit is naar mijne meening niet geheel juist. Niet alleen voor gasten en vreemdelingen geeft men zijn gewijde liederen en dansen ten beste, ook bij gezellige onderonsjes doet men dat (vergelijk pag. 285: «de Koeboes»), niet geheel ongelijk aan wat men onder orthodox-religieuse familiën bij ons ziet, waar, bij gezellige bijeenkomsten het zingen van gewijde liederen zeer gepast is; daarmede wordt zeker geen kwaad gedaan, en komt men niet tot slechte gedachten en verkeerde begeerten zooals bij 't zingen van b.v. spot- en minneliederen het geval zou zijn. De Koeboes nu zijn, op hun manier, zeer orthodox religieus.

Bij gelegenheden als boven bedoeld zal men de heilige verzen of gezangen echter nooit aanduiden met saleh (geestwerking van den malim, onderdeel van een af te handelen mis) maar met lagoe (wijs, melodie) zooals blijkt uit het vermelde op blz. 89 en andere van 't werk van Dr. B. Hagen.

De hier door Dr. Hagen vermelde zangen en de aanduiding van den inhoud daarvan geven op treffende wijze weder, hoe een Koeboe de weetgierigheid van den vreemdeling weet te

bevredigen, zooals ook mij in den beginne is overkomen. De niet-Koeboe herkent b.v. in de benaming der liederen eenige bekende woorden, zooals b.v. in lagoe «balik beringgoengan» het woord balik (terugkeeren), dus zal mogelijk de inhoud der saleh (lagoe) met iets dergelijks in verband staan. «Ja», zegt de Koeboe al heel gauw om eraf te wezen. «En (om bij dit voorbeeld te blijven) wanneer zingen jullie al zoo de lagoe «balik beringgoengan?» Na een lange zoektocht uit het bosch terugkeerende misschien?» — «Hallo», denkt een Koeboe, «dat is een idee!» en antwoordt grifweg «ja», blij van een verdere verklaring verschoond te zijn.» — En zoo zal Dr. Hagen van deze lagoe de uitlegging hebben gekregen, door hem vermeld op blz. 89 en 125 van zijn werk, ofschoon inderdaad de beteekenis dezer saleh (lagoe) die is welke door mij vermeld is op pag. 281 van «de Koeboes», waar behandeld wordt het «bermalim kajoe aro», en, middels deze tusschen saleh, de malim de apen aanmaant terug te keeren naar de boomen om daar hun klauterliefhebberijen bot te vieren en er van af te zien eene pas bevallen vrouw lastig te vallen.

«Es ist begreiflich, dasz trotz ihrer groszen Schweigsamkeit die Heimkehrenden nach so langer Abwesenheit bei Annäherung an ihr Dorf ihrer Freude lauten Ausdruck geben und dafür einen eigenen Heimkehr-Gesang haben (Balik bringgonan)» schrijft Dr. B. Hagen op blz. 125 van zijn werk. — Ja, voor ons gevoel is dit begrijpelijk, maar bij den Koeboe is dit niet het geval; — de lagoe «balik beringgoeng» duidt er evenmin op: de Koeboe komt na een lange zoektocht stil, moe-sjokkende in zijn dorp terug, schuift zijn woning in, en legt zich dan doorgaans zonder veel met zijn familie te praten dadelijk te ruste.

Voor de lagoe malim di padang («der Zauberdokter im Felde»), lagoe lang, lagoe lentoeng, lagoe sĕragoe (moet zijn sĕragam of ragam) enz. vergelijke men Hoofdstuk XI van «de Koeboes», respectievelijk saleh's n°. 6, 7, 8, 12 enz.

Het op meergenoemde bladzijde 89 door Dr. B. Hagen vermelde duet (lagoe lang = «die Adler-Weise») tusschen man en vrouw, waarbij «die Frau in den einförmigen Rezitationsgesang des Mannes urplötzlich mit einem erschreckend hohen, schrillen Fistelstimmenton (ohne Worte) einfällt und denselben

zähe festhält so lange der Atem reicht — je länger desto kunstvoller ist der Eindruck auf das Kubu-Ohr», en verder «ein derartiges Duett, Lagu Lang, die Adler Weise genannt, wobei wohl die schrille Weiberstimme den Adlerschrei wiedergeben soll», is niet anders dan het zingend opdreunen van den essentieelen inhoud van de saleh (hier lagoe) van den kiekendief (figuurlijk voor het mannelijk schaamdeel) door den hoofdmalim en het eigenaardige pantau soemangat (roepen van den geest) door de oeloebalang, zijn vrouw, (vergelijk pag. 251 van «de Koeboes»).

Meermalen zag ik bijennesten uithalen, maar van het zingen van een pantoen bij het verzamelen van honing en was is mij niets bekend. (Dr. B. Hagen, blz. 126). Geheel in overeenstemming met zijn aard en levenswijze is een Koeboe in het bosch zeer on-zanglustig uitgevallen: welk nut zou het zingen hebben? Hij zou hierdoor slechts zijne tegenwoordigheid verraden aan menschen en dieren, die hem nadeel zouden kunnen berokkenen, en wat hij zelf zoude wenschen te beloeren zou hij hierdoor verjagen: zelfs vóór het noebo (blz. 206 «de Koeboes») is luidruchtigheid in de buurt van de rivier verboden.

Om dus niet met dergelijke antwoorden of uitleggingen te worden afgescheept moet men een tijdlang met de Koeboes verkeerd hebben, eenigermate hun vertrouwen gewonnen hebben en voor hen zoo min mogelijk een vreemdeling zijn. Hiertoe dient men, telkens als de gelegenheid zich aanbiedt, een en ander over hun doen en laten te verzamelen, zooals ik kon doen bij mijne vele tournées, als ik meermalen in het bosch overnachtte met een troep Koeboes.

Een ding vooral hielp me om vrij spoedig met de Koeboes op wat intiemer voet te komen, zoodat ze zich zelfs niet ontzagen in mijn bijzijn over hunne echt huiselijke familieaangelegenheden, ja zelfs over het «bĕrmalim» te spreken. Mijn kennismaking met de Ridan-Koeboes was het, die in deze streken bekend was geworden; dat vond men interessant, en daarnaar werd mij herhaaldelijk gevraagd, d. w. z. men informeerde steeds naar de «Koeboe Sĕmamboe» die ik in de Rawas ontmoet had en naar «Dipati Aroes», waarmede men scheen te bedoelen den ouden Ridan Koeboe, dien ik het eerst te zien kreeg. (Vergelijk blz. 193 «de Koeboes»).

Na afdoening van dienstzaken op tournées sprak ik dikwijls over dezen oorspronkelijken stam, in verband met gewoonten en gebruiken der Koeboebevolking van de onderafdeeling Koeboestreken. Ik vermeed dan zooveel mogelijk directe vragen te stellen, of den controleur uit te hangen, en hoorde ik aldus steeds meer van de Koeboes waaronder ik mij bevond. Na eenige maanden was ik zoo bij hen ingeburgerd en had ik zooveel materiaal verzameld, dat ik zelf iets te berde kon brengen, in den beginne nog steeds zóó, dat ik van mijn kant vermeed, de diepste kern der Koeboefilosofie aan te roeren.

Zoo geleidelijk kwam ik steeds verder, daar men mij niet meer met allerlei geheimzinnige antwoorden of uitvluchten kon afschepen. Dacht ik op een antwoord te veel en te diep te moeten navragen, dan liet ik dit voorloopig na, want ik moest er vooral voor waken, achterdocht te wekken door te groote weetgierigheid, die een Inlander over 't algemeen, en een Koeboe in 't bijzonder zeer onaangenaam is.

Vertelt b.v. een oudere aan eenige jongeren, dat ze dit of dat moeten nalaten, daar zij anders getroffen zullen worden door eenige ziekte of een ongeluk, dan geeft het den jongeren of kinderen geen pas te vragen naar het waarom. Dat zou iets onbehoorlijks zijn, iets al te wijsneuzigs, mogelijk omdat de verteller dan met den mond vol tanden zou staan en daardoor dus «maloe» gemaakt zou kunnen worden.

Met dit en andere voorbeelden van inlandsche welvoegelijkheid voor oogen vroeg ik voorloopig zoo min mogelijk over wat ik kon vermoeden dat den Koeboe heilig was en verzamelde wat ik verzamelen kon, tot ik zoover zou wezen, dat ik met de ouden en geleerden aan het discussieeren kon gaan, en tegenover hun wijsheid de mijne kon stellen. En dan raakt een Inlander, en ook een Koeboe, op zijn praatstoel, want van een soort van filosofisch redenaarstalent is bijna geen enkele Inlander ontbloot.

Eindelijk was deze periode voor mij aangebroken en moest ik mij nog slechts voor overijling hoeden; steeds langzaam aan, langs lijnen van geleidelijkheid, zóó geleidelijk dat men als Europeaan dikwijls groote moeite heeft zich te beheerschen.

En zoo kwam ik na eenige maanden tot mijn doel, en kon ik zonder eenige reserve met de geleerdsten onder het Koeboevolk over hun gebruiken, zeden en gewoonten spreken.

Zeker was het hun opgevallen dat ik gaarne hun adat wilden leeren kennen. Zoo gebeurde het te Mĕranti Pandjang, waar ik voor 't eerst een heusche bezwering medemaakte, die van 's avonds 7 uur aan één stuk door tot den volgenden morgen 8 uur duurde, dat de hoofdmalin zijn overpeinzingen tusschen de saleh's in doorspekte met diepzinnige beschouwingen als: «waarom toch die controleur wel deze geheele scène scheen te willen meemaken?» «waarvoor toch dat maken van aanteekeningen (door mij) over hun heilige ceremoniën?» «zou dat geen afbreuk doen aan de macht en kracht van den malin?» «zou dat den zieke niet noodlottig kunnen wezen?» enz. enz. Maar tegen het einde dezer zelfde voorstelling bleven alle door de malins weggeworpen eieren heel (zie noot pag. 274. «De Koeboes»), en ...... ik was gered; de zieke niet, meende ik, maar de Koeboegeleerden beweerden, niettegenstaande de patient eenige dagen daarna reeds overleed, dat de uitdrijving van booze invloeden prachtig was gelukt!

Bemerkt de Koeboegemeenschap, dat een vreemdeling echt moeite doet om hare instellingen en zeden te begrijpen en hij dit vooral zeer kalm aanlegt (voor een Europeaan dikwijls wanhopig kalm!), zonder te spotten, dan wordt de bevolking in haar doen en laten ook steeds minder gereserveerd, tot dat men ten slotte alle reserve laat varen en van hem gaat verklaren dat hij reeds bekend is met-, zich houdt aan- en leeft volgens de adat kĕpoenan.

In mijn streven om de Koeboes zoo goed mogelijk te leeren kennen hoorde ik op zekeren avond, toen ik na een lange tocht rustig in mijn boschhut lag, uit een vlak bij staande Koeboepondok, ook dit van mij zeggen.

Ik nam dit voor notificatie aan, wetende dat handelen in strijd met die adat verweten wordt aan een onbehoorlijken, achterdochtigen dan wel gierigen persoon, die door een tijger overvallen of door een slang gebeten zal worden, of uit een boom zal vallen, of zich met een mes zal verwonden enz., kortom aan iemand wien een ongeluk overkomen zal, omdat hij ondanks uitnoodiging van anderen (op een feest) niet mede eet, òf omdat hij een beest geslacht hebbende (dus zelf voedsel hebbende) zijn goede vrienden of zijns gelijken niet inviteert. Hierop berust de veroordeeling van 3 tot 6 rijksdaalders boete,

welke veroordeeling heet **kĕna adat kĕpoenan**, en waardoor iemand getroffen wordt als hij vijf of meer kippen dan wel een geit of groot beest slacht, zonder hiervan aan zijn hoofd mededeeling te hebben gedaan. Gulheid en gastvrijheid worden bij den Koeboe zoo hoog in eere gehouden, dat zelfs de eene echtgenoot den andere kan verstooten, wanneer hij of zij daarmede strijdige handelingen (**pĕmbosah**) pleegt.

Ik meende dus dat mij door de Koeboes zoo iets als een ongeschreven brevet was uitgereikt van behoorlijkheid, gulheid en fairheid! Maar nooit had ik kunnen vermoeden, dat dit ongeschreven brevet zoo spoedig van algemeene bekendheid zou wezen, wat mij van veel nut was bij mijn pogen om zooveel mogelijk van de Koeboes gewaar te worden, daar men voortaan opvallend minder geheimzinnig en terughoudend tegen mij deed, maar ook dikwijls onaangenaam door de (volgens mijn Europeesche begrippen) van toen af aan groote vrijpostigheden die de Koeboes zich tegenover mij of mijn have en goed veroorloofden, zonder dat gezegd kan worden dat ze anders ook maar eenigszins familiair gingen doen. Ik woonde toen te Bajoeng Lentjir in een klein huurhuis, n.l. in een van de vele leegstaande woningen, waarin te voren employés der Koninklijke Petroleum Maatschappij hadden gehuisd. Rondom mijn woning was een erf dat ik voornamelijk had laten beplanten met pisang en ananas. Eenigen tijd nu, nadat men mij als «soedah tahoe adat kĕpoenan» had verklaard, kwamen een achttal nog zeer weinig geciviliseerde Koeboes uit de Bajat-streek mij in den namiddag hun opwachting maken met het doel mij over een en ander inlichtingen te vragen en, zooals gewoonlijk bij inlanders, meteen iets te verzoeken. Aangezien ik eerst nog andere personen te woord moest staan, hadden de heeren Koeboes nog ruim een half uurtje te wachten, welken tijd ze benutten om eens te zien hoe het met mijn pisang- en ananasaanplant gesteld was, met het gevolg dat mijn boschvrienden met hun kapmessen vlak voor mijn oogen alle maar eenigszins eetbare pisang- en ananas-vruchten afsneden, verzamelden en leukweg rondom al die vruchten heenhurkende, ze schilden en al koutende gemoedelijk opaten, zich aldus genoegelijk hun wachttijd bekortende.

Zoo iets arrogants had ik me van dat schuchtere en weinig diefachtige Koeboevolkje nooit kunnen voorstellen, evenmin

als ik me begrijpen kon, dat een, toen juist bij mij zittend Koeboehoofd [1] die dit alles eveneens zag afspelen, absoluut niet bij zijne rasgenooten tegen een dergelijke onbehoorlijkheid protesteerde.

Veel kon ik van mijn onderzoekingsobjecten door de vingers zien en liet ik dan ook begaan, maar tegen zoo iets meende ik duchtig te moeten protesteeren. Toen evenwel het bij mij zijnde Koeboehoofd mij eenigszins nijdig hoorde uitvallen met een «zulke onbeschofte lui», en zag dat ik me naar het smullende achttal wilde begeven om hun eens duchtig hun ongepastheid onder 't oog te brengen, deed de man zóó verwonderd, dat ik me een oogenblik intoomde en hem eerst eens uitlegging vroeg van wat dat alles te beteekenen had.

En jawel, daar hoorde ik na eenigen omhaal dat ik «adat-kĕpoenan-fähig» was, d. w. z. dat waar ik me ook bevond, ik van den aanplant van iedere Koeboe-ladang mocht nemen naar hartelust, dat men mij als een vader en niet meer als een vreemdeling beschouwde, enz., maar dat de Koeboes nu ook meenden, zonder daarbij zich van iets kwaads bewust te zijn, van mijn aanplant te mogen proeven.

Daar stond ik nu: om mijn volkje goed te leeren kennen moest ik allereerst goede vrienden met hen blijven, dat besefte ik terdege, maar toch voelde ik er ook zeer weinig voor om in den vervolge vereerd te worden met zulke bewijzen van «Bruderschaftlichkeit», waarom ik dan ook het Koeboehoofd, na eenigen woordenomhaal, zooals dat des doen gebruikelijk is, te verstaan gaf, dat ik zeer vereerd was met 't idée dat de Koeboes zich over mij gevormd hadden, doch tevens, dat ik van dergelijk gedoe minder gediend was, daar zoo'n gebruik

[1] De districts- en dorpshoofden worden in de Koeboestreken evenmin als overal elders in de Residentie Palembang door de Regeering bezoldigd, zooals Dr. B. Hagen op blz. 181 van zijn werk veronderstelt. Hun inkomsten bestaan uit een percentage der door hen geïnde belasting, een aandeel der, ingevolge rapatmarga vonnissen, opgelegde en geïnde boeten, en, wat de districtshoofden betreft, een aandeel in de door hen geïnde sewa-oetan-, sewa-boemi-, en sewa-soengei-gelden. Plaatselijk zijn hierin wel kleine wijzigingen gebracht door b.v. waar dit mogelijk was uit de landschapskassen den hoofden maandelijksche toelagen uit te keeren in plaats van een of meer der bovengenoemde wisselvallige inkomsten, die dan in die landschapskassen worden gestort. Ook hebben de hoofden bij dienstreizen de beschikking over een aantal heerendienstplichtigen.

in de practijk ten aanzien van mij toch zeer onbillijk was. Mocht ik eens moe en uitgehongerd in een ver afgelegen Koeboeladang verzeild raken, dan zou ik toch altijd nog eerst vragen of ik een pisang of stuk suikerriet of wat dan ook mocht hebben, welke beleefdheid ik verwachtte dat de Koeboes ook ten opzichte van mij in acht zouden nemen; en daarbij was het dan nog een heel verschil of ik, na gedaan verzoek, eens een stuk suikerriet of iets anders uit de vele ladangs oppeuzelde, terwijl daartegenover zou komen te staan, dat ik de vrijgevige zou moeten uithangen ten behoeve van zooveel honderden Koeboes, die als een zwerm uitgehongerde sprinkhanen zich dan vrijelijk aan den aanplant van mijn kleine erf zouden mogen vergasten. Dat ging niet op, en dat besefte het Koeboehoofd gelukkig ook, die dan ook mijn bezwaren weldra aan het intusschen heerlijk zich te goed gedaan hebbende achttal overbracht, terwijl dit, met het hoofd incluis, blijkbaar voor verdere publicatie van mijne inzichten in dezen zorgde, daar ik na dit geval nooit meer last had van zulke voor onze begrippen zonderlinge bevliegingen van communisme van de zijde der Koeboes. Toch heb ik niet bespeurd, dat ik later minder goed bij hen stond aangeschreven.

Een ander voorbeeld, hoe kinderlijk gemoedelijk Koeboes na mijn z.g. bekendheid met de «adat këpoenan» konden doen, is het volgend:

Te Bajoeng Lentjir was eene kleine, voorloopige gevangenis, bestaande uit een wachthuisje voor de dienstdoende politie-oppassers, en twee afzonderlijke houten gebouwtjes met pannendak, waarvan het ééne diende om er de gestrafte Koeboe's in te doen huizen, en het tweede voor andere Inlandsche en daarmee gelijkstelde gevangenen. Ook in de gevangenis kwam het nog geregeld voor dat Koeboes niet wilden baden. Soms dagen achtereen baadden zij zich niet; werd het hun gelast, dan dompelden ze zich hoogstens even onder, om daarna rillend weer de rivierkant op te loopen.

Wegens de onaangename en doordringende lucht, welke nog niet aan geregeld baden gewende Koeboes [1] verspreidden,

[1] Over deze watervrees der Koeboes sprekende zegt Dr. B. Hagen op blz. 3 en 4 van zijn werk: „Es könnte darum die Vermutung Raum gewinnen, als sei das heute von ihnen bewohnte Gebiet nicht die ursprüng-

vooral als ze zich in 't zweet gewerkt hadden, werden ze afgezonderd van de andere gestraften.

Reeds in «de Koeboes» vermeldde ik op blz. 195, dat een Koeboe een grooten afkeer van geregeld werken heeft, zóó dat nog nooit één Koeboe zich ooit als vaste koelie verhuurd had bij een der in de Koeboestreken werkende petroleummaatschappijen.[1] Van zulk werken zou hij mogelijk gaan transpireeren, en dat noemt een koeboe «hilang koewat,» wat iemand niet te vaak moet overkomen of hij legt het af. Toen eens eenige Koeboes bij mij kwamen klagen, dat ze niet meer te eten hadden en mij verzochten hen aan rijst te helpen,[2] gaf ik hun te kennen, dat het toch niet aanging lieden, die te lui waren om te werken, op kosten van het Gouvernement voor niets te voeden, en dat ze steeds voldoende mondkost zouden

liche Heimat dieses Volkes, sondern als sei letzteres einmal aus einem höher gelegenen, trockeneren Lande hier hereingedrängt worden. Dieser Überzeugung ist z. B. van Hasselt, etc."

't Is mogelijk, maar ik meen deze watervrees alleen en uitsluitend te moeten toeschrijven aan het voortdurend verblijf der Koeboes in uitgestrekte moerassige en kille bosschen. Wanneer ik dagen achtereen me in die oerbosschen bevond, voelde ik door de koudkille omgeving geleidelijk minder behoefte en lust om te gaan baden, en als liefhebber van zwemmen toch heb ik zeker geen watervrees. Dikwijls moest ik me echt „vermannen" om op zulke tournées het geregeld baden te blijven volhouden, terwijl ik zoo goed als nooit last had van koorts. Was ik weer op open plaatsen aangeland, waar 't zonnetje meer zijn invloed kon doen gelden, dan kreeg dadelijk mijn waterrattennatuur de overhand, en was dat huiverig boschgevoel eveneens geweken. Ook Koeboes, die op flink opengekapte terreinen huizen, zijn spoedig hun watervrees kwijt, waarvan Dr. B. Hagen op blz. 35 en 36 eenige voorbeelden aanhaalt.

[1] In een artikeltje over de Koeboes voorkomende in het Weekblad voor Indië, 1909 nº. 47, komt, onder meer onzin, waarvan dit artikel vol is, o.a. ook voor: „Gelukkig vinden zij (de Koeboes) te Bajoeng Lentjir tot nu toe nog al werk als koelie bij de petroleum-raffinaderij"!!

[2] Op blz. 108 van zijn werk vermeldt Dr. B. Hagen, dat de Regeering begonnen is de Koeboes te onderwijzen in 't aanleggen van natte rijstvelden (sawah's). Van 1906—1908 weet ik dat niet één sawah in de Koeboestreken werd aangetroffen en niet één Koeboe een sawah bewerkte. Wel heeft het bestuur in 1905 en 1906 een proef genomen met den aanleg van een sawahcomplex te Talang Betoetoe, waartoe destijds het grootste gedeelte der Koeboestreken behoorde, maar deze proef mislukte, wat wel te voorzien was. Mogelijk bedoelt Dr. B. Hagen hier deze proefneming, maar daarbij is geen enkele Koeboe werkzaam, noch daaraan debet geweest, óf 't moet toevallig een Koeboe geweest zijn, die toen in de gevangenis te Talang Betoetoe geïnterneerd was.

kunnen verdienen als ze zich b.v. slechts als koelie wilden verhuren. Ik wees hen er tevens op dat bij geregeld werken het transpireeren hun geen kwaad zou doen, daar toch Javanen, die ook Inlanders waren, ook koeliediensten verrichtten, dan ook wel geregeld transpireerden, toch gezond en sterk waren en bleven, en physiek in heel wat gunstiger condities verkeerden dan de Koeboes. Mijne toehoorders knikkebolden steeds toestemmend, als wilden zij zeggen, dat dat nu allemaal wel waar was, maar antwoordden mij ten slotte: «ja, maar die Javanen zijn ook geen Koeboes! — Liever wat hongerlijden dan geregeld werk te moeten verrichten en mogelijk nog te moeten transpireeren ook! Neen, dat was niet des Koeboes!

Koeboe-gestraften moesten natuurlijk wel geregeld werk verrichten. Het beste was dan ze aan 't werk te stellen op rondom flink opengekapte plaatsen, want zette men een veroordeelde Koeboe aan 't werk dicht bij een boschje of begroeid terrein, dan was hij tien tegen een ondanks behoorlijke bewaking weldra daarin verdwenen en als een achtervolgd wild dier in een oogenblik uit het vizier, en kon men zich gelukkig achten zoo hij na eenige maanden, meestal bij toeval, weer eens werd opgespoord.

Later echter, toen de Koeboes me beter leerden kennen en ik hen, werden de ontvluchtingen onder de gestrafte Koeboes ook schaarscher, maar toen deed zich het vermakelijke geval voor, dat tegen half zes 's avonds, als de dagtaak der gestraften was afgewerkt, dikwijls een of meer Koeboes zich onder geleide van een politie-oppasser bij mij lieten aandienen. Op mijn vraag aan den oppasser wat men wilde, was dan geregeld het antwoord dat hij (de oppasser) dat niet wist, maar dat die Koeboe me even wilde spreken. En dan stak meestal de gestrafte Koeboe van wal, en ontspon zich tusschen hem en mij als magistraat geregeld ongeveer het navolgende gesprek:

«Och mijnheer, ik heb mijn dagtaak afgewerkt (wat de oppasser als regel bevestigde), maar ik heb vandaag zoo hevig gezweet, dat ik bang ben dat ik gauw dood zal gaan, en nu wilde ik voor mijn dood mijn vrouw en mijne kinderen nog wel even terugzien».

«Ja man, maar dat gaat niet, je bent heusch nog goed gezond, als je ziek bent heb ik hier medicijnen, en dat transpireeren zal je geen kwaad doen».

«Maar meneer, ik heb toch erg getranspireerd, en ik voel dat ik gauw dood zal gaan en mijn vrouw en kinderen.....»

«Nu ja, maar je kunt nu niet weg, want ik heb daar nog juist een werkje voor je, en dat moet morgen af».

»Maar als ik dan dood ga.....»

«Oh, dat neem ik voor mijn rekening».

«En mijn vrouw en kinderen.....»

«Daar sta ik ook borg voor.....»

«Na, baiq, kalan toean tanggoeng.....» (dan is 't goed, als mijnheer er borg voor staat.....»), en gerustgesteld keerde de gestrafte Koeboe onder geleide van den glimlachenden politie-oppasser naar de gevangenis terug, om den volgenden dag weer behoorlijk zijn werk te verrichten, maar ook, om veelal tegen half zes 's avonds mij weer zijn zelfde bezwaren tegen zijn transpiratie verwekkende dagtaak te komen vertellen.

En was dan de straftijd ten einde en werden ze door mij afgemonsterd waarop ze naar huis konden terugkeeren, dan gebeurde het meermalen dat velen op mijn: «zie je nu wel dat je toch gezond gebleven bent niettegenstaande het transpireeren», antwoordden met een ernstig: «ja inderdaad, het is verwonderlijk!»

Dikwijls was het mij bij dergelijke herhaalde bezoeken van mijn Koeboe-gestraften een toer om me bij hun steeds gelijkluidend gezeur kalm te houden, maar ik was bij de Koeboes: «adat-kĕpoenan-fähig» in den zeer ruimen zin van het woord, en daar moest ik wat voor over hebben. Om mijn reputatie te dien aanzien niet in discrediet te brengen heb ik dan ook heel wat «gemoedelijks» van dat volkje geslikt!

De wijze echter waarop men mij Koeboe-fähig dacht, maakte ook, en zeer dikwijls, dat ik meer dan iemand anders in de gelegenheid was een interessanten kijk te krijgen op hun huiselijk-, godsdienstig- en gemoedsleven. Zonder volgens hunne begrippen in 't geringste den afstand tusschen hen en mij uit 't oog te verliezen, deden ze in mijn bijzijn zoo typisch vrij en onder-ons, alsof ze geen vreemdeling meer in me zagen, maar iemand die toch wel wist hoe het onder hen toeging.

Laat ik er bij vertellen dat de Koeboes, behalve dat ik controleur was, en dat zegt al wat voor den kleinen man in de binnenlanden, me daarenboven nog voor heel geleerd aan-

zagen, want iemand die eerst pas een half jaar in hun landstreek woonde, hun zeden en gewoonten kende, en last not least hun «bermalin» begreep, een wetenschap zóó hoog, dat hun eigen malims hun heele leven er aan wijdden om zich de daarvoor noodige kennis eigen te maken, dat was in Koeboe-oogen toch geen kleinigheid. Daarbij kwam dat mijn bijwonen van bezweringsséances nooit afbreuk aan de zaak had gedaan, maar juist dan volgens Koeboe-opvattingen steeds prachtige resultaten waren verkregen; nooit had ik met hun instellingen gespot of die belachelijk gemaakt, zooals dat gewoonlijk door niet-Koeboes gebeurde, hoewel dikwijls geheel onbewust, enz. enz.

Kortom, ik stond dus bij de Koeboes in een goed blaadje, niettegenstaande ik hen als bestuursambtenaar wel eens op de vingers moest tikken.

Doch er was een groote maar, zooals de Koeboegeleerden, die mij later heel dikwijls in moeilijke gevallen raad kwamen vragen over de beteekenis van een en ander het «bermalim» betreffende, mij heel gemoedelijk verklaarden. Eén ding miste ik toch nog, en dat was in hun oogen een zeer groote gaping in mijn wijsheid, n.l. het «bĕlajar napas» en alles wat daaraan vast zit, dus ook de kracht die in die oogenblikken van den malim uitgaat; dat alles, dus in de oogen der Koeboes eigenlijk de quintessence hunner religieuse séances, ontbrak me nog. (vergelijk blz. 252 «de Koeboes»).

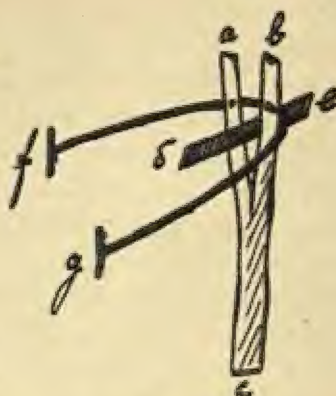
Nu, daar hadden ze volkomen gelijk in, maar behalve dat bleef er zelfs in de oogen der Koeboegeleerden bij mij nog genoeg wijsheid over om bij tijd en wijle in voor hen zeer gewichtige kwesties mijn oordeel eens te komen vragen.

Op blz. 161 en 162 van zijn werk zet Dr. B. Hagen duidelijk uiteen dat de kultuurtoestand der Ridan-Koeboes een werkelijk oorspronkelijke is, en het niet mogelijk is «dasz bei einem noch so dekadenten Volk jegliches religiöse Bewusztsein so vollständig sollte verloren gehen können» (blz. 144); wat we bij het Koeboevolkje in zijne verschillende ontwikkelingsstadia waarnemen, is geen degeneratie, maar evolutie. Doch daar maakt de schrijver éene onjuiste opmerking, n.l. dat de primitieve Koeboes «das Geheimnis der Feuerzeugung» niet gekend zouden hebben.

Thans nog maakt een Koeboe, wanneer hij geen lucifers of

vuursteen heeft, in het bosch vuur middels een poesaran (zie bijgaande teekening.).

Men neemt hiervoor een doode boomtak van ongeveer polsdikte, die men stevig vastzet, en die van boven wordt gespleten.

Om die gespleten boveneinden (*a* en *b*) van elkaar te houden plaatst men hiertusschen een blokje hout (*d e*). Over dat blokje hout legt men een gespleten rottan, aan welks uiteinden (*f* en *g*) men een paar dwarshoutjes bevestigd heeft bij wijze van handvat.

De rottan ligt met de gespleten vlakke en vezelige binnenkant tegen het stuk hout (*a b c*). Door hoogstens een minuut achtereen de uiteinden *f* en *g* van de rottan beurtelings krachtig en in een vlug tempo naar zich toe te halen, laten vele rottanvezels los en verzamelen zich tot een hoopje op het blokje (*d e*), terwijl de temperatuur ten slotte zoo hoog wordt, dat die vezels beginnen te ontbranden.

Deze wijze van vuurmaken heet moesar api.

Ziehier een handige wijze van vuurmaken, geheel liggende binnen het kader der primitieve boschbevolking, waardoor het op blz. 160 door Dr. B. Hagen geuite vermoeden: «ob man vor einem Jahrhundert schon von der Wohltat des Feuers Gebrauch zu machen verstand, erscheint zum mindesten zweifelhaft,» niet gerechtvaardigd is.

Bij de Ridanners dan vond ik niets wat op een religieuse vereering geleek, en bij de overige Koeboes het bermalim, een complex van gewijde ceremonien, die ontstaan zijn door wat de primitieve Koeboe zienderoogen waarnam, zonder zijn bespiegelingen veel verder uit te strekken dan het terrein zijner praktische waarnemingsfeer. Dat is nòg de kern van de tegenwoordige bezweringsprocedure, het z. g. bermalim.

De ontwikkelingsgang dezer oermenschen kunnen we in dezen nog gemakkelijk nagaan.

Bij dieren in het bosch levende d. i. dus bij z. g. redelooze wezens domineeren als bestaansdrijfveeren: 1ᵉ het zoeken naar

voedsel zoo de honger zich doet gevoelen, 2e het op de meest natuurlijke en onberedeneerde wijze toegeven aan geslachtsdrift, 3e de vrees voor ziekte of dood, daarbij de schuwheid voegende, aan boschwezens eigen, dan zal men groote overeenkomst aantreffen tusschen hun doen en laten en dat der Ridan-Koeboes.

Overal waar ik dit menschenras ontmoette, en natuurlijk het best bij de minstontwikkelde stammen onder hen, viel mij op hun, hoewel dikwijls zeer naïven, als regel toch steeds nuchter practischen kijk op zaken en toestanden. Steeds trachtten ze iets wat hun vreemd was, eerst logisch redeneerend te verklaren, in tegenstelling met andere oosterlingen, die dan gewoonlijk dadelijk denken aan hoogere machten en onbegrijpelijke invloeden. Deze eigenschap trof ook Dr. B. Hagen. Met de bovengenoemde bestaansdrijfveeren houdt een wezen als bovenbedoeld zich in de eerste plaats bezig; kan hij nu de verschillende gebeurtenissen met elkaar in verband brengen, dan is de grondslag gelegd voor zijn verder denken.

Het zoeken naar voedsel, hoe regelmatig noodig ook, bevorderde weinig het overpeinzingsvermogen: «das einsame schwere Waldleben, das beständige Lauern auf Beute macht einsilbig und stumm». (Dr. B. Hagen, blz. 160); de rijke bosschen gaven zoo goed als in geen enkel opzicht vraagstukken betreffende de «struggle for life» ter oplossing.

De overpeinzing van de bij ieder wezen aangeboren vrees voor ziekte of dood heeft zooveel abstracts en bespiegelends, dat het zich onledig houden daarmede geheel streed met de nuchter practische en materialistische opvattingen dezer primitieve boschmenschen, in levensideeën nog weinig hooger staande dan hun redelooze medeboschbewoners. «Allein, isoliert und stumm im schweigsamen Wald seiner Nahrung nachgehend, jedes Geräusch seiner eigenen Sicherheit und der Beschleichung des Wildes wegen vermeidend, die Nacht allein in flüchtig gebauter Hütte schlafend, mit dem ersten Morgengrauen wieder unterwegs, ohne Geselligkeit, ohne andere Gefährten als die engste Familie, mit der man sich zur Not durch einzelne Laute und Ausdrücke verständigen konnte, das bietet keinen günstigen Boden für die Herausbildung einer organisierten Sprache», zegt Dr. B. Hagen op blz. 152, en inderdaad zoo is het, maar evenzeer geldt dit ten opzichte van de ontwikkeling van bovennatuurlijke en gewijde ideeën en ceremoniën.

Zoo bleef dan weinig anders over dan de geslachtelijke samenleving der beide seksen, en begrijpelijk is het, dat deze het eerst als punt van beschouwing bij dit oervolk in behandeling kwam. Reeds in het begin van hoofdstuk VIII van «de Koeboes» wees ik er op dat «het ideëe dat de Koeboe zich vormt van zwangerschap en bevalling als het merkwaardigste beschouwd kan worden van de geheele heidensche Koeboegemeenschap, want dit vormt grootendeels den grondslag van haar filosofie, eeredienst en daarmee samengaande geneeskunde». Overal vindt men bij de Koeboes de belangstelling daarvoor terug: in de geschiedenis der Oeloe-Kepajang-Koeboes zijn het Tĕmĕnggoeng en Polot met hun krachtig voortplantingsvermogen, bij de Boelian-Koeboes fungeert Raden Nagasari als krachtfiguur, enz.

En overal elders vinden we dit bij nog laag staande volken terug, hoewel niet zoo sterk geprononceerd als bij de Koeboes, want bij andere rassen werden die eerste levensbeschouwingen weldra wat meer gecompliceerd door de zucht om wat onbegrijpelijk was toe te schrijven aan invloeden van bovennatuurlijke krachten, waardoor al spoedig fantastische verhalen over hoogere machten de ronde deden.

Bij het onderzoek van rechtszaken in het Palembangsche komt het dikwijls voor dat zeer jonge Inlandsche kinderen volslagen bewijzen leveren van absoluut bed-wijs te wezen; in een Inlandsche huishouding wordt alles wat de echtelijke samenleving betreft, als zoo iets natuurlijks en doodgewoons be- en verhandeld, dat men in deze zelfs voor zeer jonge individuen geen enkele reserve noodig acht. En vooral is dit het geval bij de Koeboes.

Op blz. 134 van zijn werk veronderstelt Dr. B. Hagen: «die ehelichen Pflichten scheinen im Freien erfüllt zu werden».

En dat bij de schijnbaar uiterlijk reeds geheel anders geworden Koeboes der onderafdeeling Koeboestreken het ongekleed samenzijn iets heel gewoons is en nog niets stuitends of onbehoorlijks heeft, heb ik meermalen kunnen gadeslaan, toen men mij niet meer als vreemde toeliet in den huiselijken kring, en men zich niet meer zoo voor mij geneerde. Men gaat daarbij — in alle eer en deugd — veel verder dan wij ons kunnen voorstellen.

Vooral bij deze primitieve menschen staat bijna hun heele doen en laten en denkvermogen in verband met het geslachtsleven der beide seksen. Men vindt dienaangaande alles zoo

gewoon alledaags, dat men zelfs in elkaars bijzijn op de meest ongegeneerde wijze handelt, niets onfatsoenlijks, stuitends of gemeens ziende in wat wij beschaafden als zoodanig zouden beschouwen, en als gevolg hiervan werd alles wat betreft zwangerschap, geboorte en geneesmiddelen tegen buikziekten bij hen in de eerste plaats in observatie genomen. De vrouw, bij dit alles in hoofdzaak de lijdende partij, werd kinderen-producente, concentreerde haar gedachten op de gevolgen van den geslachtelijken omgang; de man, die vrij bleef van deze ongemakken van het familieleven, kon nuchter alles overdenken, en was tevens haar helper en verzorger.

Had hij geluk bij de behandeling van zijn eigen vrouw, dan is het begrijpelijk dat hij op verzoek gaarne zijn hulp en assistentie verleende bij anderen, ook al om zijn kunde te toonen, in aanzien te komen, en hij ten slotte een soort van overwegende positie in te nemen onder zijn rasgenooten.

Zoo ontstond de verloskundige, de doekoen, wiens kennis, gebaseerd op uiterlijk waarnemingsvermogen en nuchter logisch denken, van geslacht op geslacht geleidelijk vermeerderde.

Zwangerschap en geboorte vormden het alpha en omega der studie van dezen gewichtigen persoon, die menschelijker wijs dus ook gewichtig ging doen. Allicht zagen leeken daarin iets mystieks; en gingen sommige gevallen zijn krachten te boven, dan moest hij, ook al ter wille van zijn reputatie, mystieke poespasjes, uitingen en bewegingen te hulp roepen om zijn eer te redden en niet in discrediet te raken. Had hij dan geluk, dan geloofde hij zelf aan de mystieke kracht van zijn te baat genomen hulpmiddelen, en ook het volk zag in de aanwending van die middelen een werking van hoogere, geheimzinnige krachten. Zoo werd de verloskundige een persoon die zich met geesten in verbinding kon stellen, m. a. w. uit den eenvoudigen «doekoen» werd de wat meer gecompliceerde «doekoen bermalim».

Het domme publiek, dat steeds hooger tegen hem opzag, kwam nu geleidelijk ook zijn hulp inroepen bij andere plagen en ziekten, met de practijk der verloskunde niets te maken hebbende; de doekoen-bermalim was de eenige die ten minste iets wist, het generaliseerend publiek zocht steun voor zijn kwalen, de doekoen-bermalim kreeg steeds grooter practijk, en waar de kennis faalde, moesten natuurlijk tooverformulieren en

machtspreuken, vreemde krachten en geesten te hulp geroepen worden. Aldus steeg het aanzien van den doekoen-bermalim (of kortweg malim) steeds hooger, steeds deden meer wonderverhalen over de macht en de kennis van een gelukkigen operateur de ronde. Die wonderverhalen kregen gelijdelijk een bepaalde richting, tot ten slotte de kunde van den doekoen-bermalim (zooals men den malim thans nog wel hoort noemen) werd verheven tot eene overgeërfde kunde van één bepaald groot wonderdokter; en zoo groeide uit den oorspronkelijk gewonen «doekoen» de «malim pengasoe,» die zijn kennis ontleent aan wat «malim koejoeq» van zijn wonderkracht substitueerde aan de «malim sembilan.» Zoo ontstond een complex van gewijde ceremoniën, een mis, die werd (en wordt) afgehandeld onder leiding van een halve wonderkracht-persoon, omkleed met een soort geestelijke waardigheid en invloed, als bezittende de macht om als bemiddelaar of stootkussen te fungeeren tusschen hoogere invloeden en het gewone leekendom. Van deze séances is de ondergrond niet anders, dan wat men oorspronkelijk nuchter prachtisch opmerkte ten aanzien van de samenleving en de voortplanting.

«Nicht Degeneration, sondern Evolution ist es, was wir bei ihnen wahrnehmen.» (Dr. B. Hagen, blz. 162.).

En, zal men vragen, tot welke metaphysische beschouwingen heeft nu het bermalin aanleiding gegeven?

Behalve dat men meerdere geesten kent, weet men dat «njawa» en «roh» bij het afsterven van een mensch naar den hemel gaan, en daar bij God (Radja Njawa) vergelding voor goed of kwaad ontvangen. Hoe die vergelding voor goed of kwaad plaats heeft, en hoe het daar bij Radja Njawa in zijn verblijf boven de wolken uitziet en toegaat, weet men niet (zie «de Koeboes,» blz. 245.)

Het zich verdiepen in zulke beschouwingen ligt niet in den aard van den Koeboe; indien hij daartoe overgaat, dan is dit een gevolg van invloeden van buiten af. Want hoe wil een volk zich meer omlijnde idealen scheppen over een leven hiernamaals, zoo de basis daartoe bijna geheel ontbreekt, m. a. w. zoo men ze in dit aardsche bestaan niet kent. Macht, grootheid, weelde, kunst, gemakken en genoegens, de Koeboes kenden en doorleefden zoo goed als niets van dat alles: stil, schuw,

sober, teruggetrokken en zorgeloos berustend in hun onvermijdelijk ellendig bestaan, en, in contact komende met de buitenwereld veelal bespot en verdrukt. Zoo leidden ze hun bestaan en daardoor bleef alleen het streven, aan alle bezielde wezens eigen, een leven zonder eenige illusie zoolang mogelijk te rekken; daardoor was ook de vrees groot voor ziekten en dood.

Thans komt hierin een ommekeer: onder invloeden van buiten veranderen hun levensbehoeften, denkbeelden en inzichten. Het leeren kennen van stoffelijke welvaart doet begeerten, hartstochten, zelfbewustheid, bespiegelingen en idealen ontstaan, en tegelijk daarmee zal zich geleidelijk ook meer ontwikkelen een voorstelling van het leven na dit leven. Zooals de zaken nu staan, zullen deze ideeën ontleend worden aan het mohammedanisme, den godsdienst, die onder het Koeboevolkje steeds meer veld wint.

Van de eigenaardige wisselingen welke de Koeboes het mohammedanisne laten beleven, moge hier tot slot nog een staaltje volgen.

Jaren geleden vestigde zich te Pangkalan Toengkal een wijze en godsvruchtige Palembangsche Hadji, een «toean alim». Deze man handelde in boschproducten, en verstrekte den Koeboes groote voorschotten in rijst en zout. Geen wonder dat hij daarmee het hart stal van den dommen en zorgeloozen Koeboe, die hij daardoor geheel in zijn macht kreeg. De Koeboes werkten voor hem door met het leveren van boschproducten, de nooit af te doene voorschotten aan te zuiveren, en verlieten zich geheel op de rekenkunst van den Hadji. Deze «toean alim» wist aan zijn afzetterijen een heilig tintje te geven, door hen te bewegen tot den Islam toe te treden door het doen ondergaan der besnijdenis en het oprichten van een bedehuis, waarin de Koeboesche debiteuren onder leiding van hun getulbanden Palembangschen afzetter, den lof verkondigden van Allah en zijn profeet. De «toean alim» maakte zijn debiteuren gelukkig met voorspiegelingen op een heerlijk plaatsje in Allah's rijk hier namaals; maar toen het bestuur zich in deze streken vestigde en hij zich blijkbaar minder veilig voelde, keerde hij plotseling met vollen buidel naar Palembang terug.

En toen ..... was, niettegenstaande er een dorpsgeestelijke achterbleef en er een mesdjid stond, opeens de mohamme-

daansche godsvrucht der Koeboes ten einde! de voorschot-gever was immers verdwenen!?

De Koeboes lieten hun moskee zooals die was, staakten op eens het bezoek aan dat bedehuis, en staken er geen hand meer naar uit. De moskee werd bouwvallig, en einde 1907 besloot men eenparig hem omver te halen, want men kon het hout er van nog best als brandhout gebruiken! — En aldus geschiedde.

De Koeboes noemen er zich nog mohamedanen, want ze zijn besneden, en er is nog een mohamedaansch dorpsgeestelijke, die alleen huwelijken sluit en bij dooden bidt, maar thans is het «bermalim» weer in de plaats getreden van de vereering van Allah en zijn profeet. Men verklaarde mij toen grifweg: «er is geen «toean alim» meer die voorschotten geeft in rijst en zout, waarvoor zouden we ons nu nog afmatten met al die mohamedaansche gebeden-gymnastiek en zinlooze klanken! .....»

Slechts eenige overgebleven klanken en uitdrukkingen van het mohamedanisme worden thans nog door den «malim» in zijn overwegingen ingevlochten: dat klinkt mooi, dat staat gekleed, bekendheid daarmede geeft een zeker cachet, kan van dienst zijn in den omgang met niet-Koeboes.

Dit nu, mèt de besnijdenis en het aanwezig zijn van een mohammedaansch dorpsgeestelijke, hoe weinig beteekenend zijn functiën thans ook nog zijn mogen, zijn fundamenteele restanten, waarop slechts voortgebouwd behoeft te worden om deze Koeboes weldra volledig tot den Islam bekeerd te zien.

HOOFDSTUK III.

Nog een en ander omtrent het Familieleven.

HUWELIJK.

Bij hetgeen Dr. B. Hagen op blz. 132 van zijn werk betreffende het sluiten van een huwelijk vermeldt, waarbij aan beide partijen een boete wordt opgelegd als de jongeling zonder toestemming van zijn aanstaande schoonouders een nacht met zijn meisje in haar woning doorbrengt, vergelijke men pag. 227 van «de Koeboes.» Bedoeld zal wel zijn het echt Palembangsche «bergoebalan», wat wij met «schaken» in den

ruimsten zin des woords weergeven; het is één van de vele wijzen waarop verliefden hun wederzijdsche ouders voor een fait accompli stellen. Niet aan beide partijen wordt in zulke gevallen een boete opgelegd, doch alleen de jongeling (of man) wordt dan veroordeeld.

Of de pas gehuwden bij de ouders van den man dan wel bij die der vrouw gaan inwonen, hangt niet af van de omstandigheid van welke der beide schoonouders de woning zich daartoe het best eigent, maar wel van het geheel of slechts voor de helft aannemen door de ouders der jonggehuwde vrouw van de acht rijksdaalders pintaān, zooals vermeld op blz. 218 van «de Koeboes.»

Thans wordt door het bestuur zooveel doenlijk bevorderd, dat iedere gehuwde man zich een eigen woning bouwt.

ECHTSCHEIDING.

Gevallen van echtbreuk of overspel worden bij de Koeboes als regel berecht volgens de bepalingen der Oendang² Simboer Tjahaja.

Toch kwam in 1907 en 1908 in gevallen van «tërdjoen bolos» wegens «bërlakī didalam bërlaki» (zie hoofdstuk VII van «de Koeboes») bij veroordeelingen door de rapatmarga (het districtsgerecht) nog de eigenaardigheid voor, dat de man van de loshangende haren van zijn ontrouwe wederhelft van onderen hoogstens ± één dM. afsneed, en hij dat bosje haar met een verachtelijk en woedend air van bedrogen echtgenoot wegsmeet of vertrapte, en haar dan toevoegde: «akoe boenoeh kau», wat hem thans inderdaad verboden is.

Liet de haardracht van den schaker een dergelijk kortwieken toe, dan werden zijn haren onder het uiten van dezelfde woorden tot op de halve lengte van den nek door den bedrogen echtgenoot afgeknipt of afgesneden.

Dit kortwieken van zijn ontrouwe eega en haar verleider mocht de bedrogen echtgenoot ook direct toepassen als hij hen binnen drie maanden ontmoette, in plaats van het hem verboden vermoorden der geliefden.

Wat Dr. B. Hagen op blz. 136 van de Boschkoeboes vermeldt, nl. «der Ehebrecher flüchtet mit der schuldigen Frau

und fordert sogar in höhnischem Übermut bisweilen den Ehemann noch heraus durch Zeichen längs des von ihm genommenen Weges: Einschnitte in Baüme, an Ästen aufgehängte Lappen von alten Kleidern u. s. w. Der beleidigte Mann trachtet die Ehebrecher aufzusuchen. Sobald er dem Aufenthaltsort derselben auf die Spur gekommen, sucht er sich, falls der Verführer ein verheirateter Mann ist, dessen Frau zu bemächtigen und Vergeltung an ihr zu üben; in diesem Fall sind beide Parteien versöhnt,» — is onjuist.

Inderdaad is een Koeboe gewoon om, zoo hij de richting wil aangeven waarheen hij zich in het bosch begeven heeft, dit te doen door inkappingen in stammen, het omdraaien, verbuigen of afrissen van twijgen, het bevestigen van lappen of stukken boomschors zoo hij die bij zich heeft, enz., langs het door hem gevolgde pad. (Vergelijk blz. 206 van «de Koeboes»). Ook past de Koeboe deze methode toe om een hem achtervolgenden persoon of patrouille te misleiden of op een verkeerd spoor te brengen. Maar dat een echtbreker «sogar in höhnischen Übermut bisweilen den Ehemann noch heraus (fordert)», ligt absoluut niet in den aard der Koeboes. De schaker verbergt zich met zijn geliefde zoo lang en zoo goed hij kan.

Dat de beleedigde echtgenoot daarna de vrouw van den schaker zou trachten te bemachtigen, om in haar bij wijze van vergelding een vergoeding te vinden voor het door hem (beleedigde echtvriend) geleden verlies, zal wel nooit als regel zijn voorgekomen. De man toch zou zich zelf daardoor aan overspel schuldig maken.

En verder beschrijft Dr. B. Hagen een duel, waartoe de beleedigde echtgenoot den schaker zou dwingen als n.l. de verleider een ongehuwd persoon is, en wel een duel in het water. Dit lijkt me al zeer onwaarschijnlijk en on-Koeboesch.

Een duel, zooals wij ons dat voorstellen kennen de Inlandsche volken hier niet, erger nog, men kan er zich niet indenken, dat een diep beleedigd persoon zoo dom zou kunnen zijn, daardoor zijn beleediger een goeden kans te geven hem (den rechthebbende) op den koop toe nog lichamelijk groot nadeel toe te brengen, ja zelfs te dooden. En daarvoor zou men de beleedigde zijn of uithangen, d. i. iemand die juist iets te vorderen heeft! Dat gaat volgens inlandsche begrippen niet op.

Algemeen ziet men dan ook, zelfs bij heel wat strijdlustiger primitieve volken dan de Koeboes, dat bij zware beleedigingen, zooals overspel, aan de beleedigde partij het recht wordt toegekend middels sluipmoord zijn gemoed te koelen. En dit was ook bij de alle soort van krijgshaftigheid missende Koeboes het geval. Maar een geregeld duel tusschen een bedrogen echtgenoot en den verleider, dus een gevecht van man tegen man, terwijl den beleedigde het recht toekomt zoo'n schaker onverhoeds een speer door het lichaam te werpen, en zelf ongedeerd en vrij uit te gaan; en daarbij dan nog zoo'n voor den bedrogene roekeloos en onbevredigend gevecht in het water, waardoor hij zich een ziekte op den hals zou kunnen halen, dat alles strijdt m. i. geheel met de opvattingen van den rechtgeaarde Koeboe, die het recht aan zijn kant meent te hebben.

HET MĚLANGON.

Terwijl vroeger het ontvluchten van de plaats des onheils algemeen de eenige toevlucht der zwervende bosch-Koeboes was, hun eenige medicijn [1] en voorbehoedmiddel, heeft zich het mělangon door de veranderde omstandigheden waaronder de meer geciviliseerde Koeboes thans leven, gewijzigd in een «uit treuren gaan» ingeval een huisgenoot of familielid is overleden. Deze wijze om aan zijn verdriet over iemands afsterven uiting te geven komt, in tegenstelling met het door Dr. B. Hagen op bl. 227 onder n° 64 vermelde, nog zeer veel voor (vergelijk blz. 237 van «de Koeboes.»).

Mij werd dikwijls door dorpshoofden, wanneer een kind of familielid gestorven was, het verzoek gedaan om voor eenige weken of maanden te mogen gaan «mělangon», om in de stilte van het woud hun verdriet over het afsterven van een bloed-

[1] Een eigenaardige wijze van medicineeren bestaat bij de Koeboes in gevallen van sakit boeboel, d. i. het hebben of ontstaan van etterende zweren aan de beenen en voetzolen (doch ook dikwijls over het geheele lichaam), welke ziekte onder de Koeboes veel voorkomt. De bevolking heeft hiervan vooral last in den doerian-tijd, d. w. z. als de doerianboomen in bloei staan en als de doerianvruchten rijp zijn, en de Koeboe bijna uitsluitend zijn maal doet met die vruchten.

Als middel tegen deze ziekte roostert of poft de Koeboe zijn zieke ledematen boven een vuurtje, wat hij noemt: „panggang kaki (tangan, enz.) di api, sebab sakit boeboel".

verwant te kunnen uittreuren, en daar weer tot andere zinnen te komen.

Als onder dorpshoofden, voor wie het mělangon nog met bezwaren gepaard gaat, dit gebruik nog veel voorkomt, dan zal het wel aan geen twijfel onderhevig zijn, dat bij de gewone dorpslieden het mělangon ook nog regel is, wat men echter voor vreemdelingen, vooral in het bijzijn van bestuursambtenaren zoo min mogelijk laat blijken, om toch vooral voor zoo »gesettled» mogelijk aangezien te worden, d.w.z. voor een »orang baik», op wien niet meer het vermoeden rust, dat hij aan een zwervend boschleven de voorkeur zal geven boven het verblijf op bewoonde plaatsen.

Wanneer bij een niet verwachte doesoen-inspectie sommigen wegens mělangon afwezig waren, dan werd bij navraag veelal unaniem verklaard, dat die personen voor eenigen tijd uitgegaan waren op zoek naar boschproducten; de juiste reden bleek echter later.

Ten gevolge van dit thans nog bestaande mělangon-gebruik zal Dr. B. Hagen in Ikan Lebar, waar toen eenige cholera-gevallen voorkwamen, huizen onbewoond hebben zien staan, ofschoon alle benoodigde huisraad daarin aanwezig was. (Zie blz. 140 van zijn werk). De goederen in zulke woningen worden niet als »herrenloses Gut" beschouwd, doch men zal, zoo het geen bepaalde poesaka's [1] zijn ze niet ongaarne tegen een eenigszins behoorlijken prijs van de hand doen. Aan het goed van een overledene hecht men niet: men is het eigenlijk liever kwijt. Door het uit mělangon gaan voert men geruimen tijd

[1] Zoo'n poesaka is b.v. de piagěm bokor der Kandang-Koeboes, een geel koperen kom waarvan de bovenste opening een middellijn heeft van 23½ c.M., het grondvlak een middellijn van 14 c.M., terwijl de hoogte 9 c.M. bedraagt. In de wand bevindt zich een gat. Deze kom heeft ongeveer den dubbelen inhoud van die te Loeboeq Mahang.

De Bahar- en Kandang-Koeboes hoorden oorspronkelijk bij elkaar. De legende zegt dan ook, dat zij allen te zamen als „Bahar-Koeboes" de „piagěm tandoeq kerbo" als piagěm ontvingen, waarbij toen ook deze kom hoorde. Later, toen de Bahar- en Kandang Koeboes zich meer als afzonderlijke stammen begonnen te voelen, moet deze piagěm verdeeld zijn, en kwam de „piagěm bokor" aan de Kandang Koeboes als afzonderlijke piagěm voor hen bestemd. (Vergelijk blz. 189 en 190 van „de Koeboes". De piagěm bokor wordt echter alleen als poesaka beschouwd, zonder meer.

niets uit; bij terugkeer in het dorp ontbreken geld en mondvoorraad; om nu na zoo'n luien treurtijd in eens weer hard aan het werk te moeten gaan, lokt een Koeboe ook niet aan; wat ligt dan meer voor de hand dan zoo'n inboedel van de hand te doen? Daarmee belast zich gaarne de eene of andere (verre) bloedverwant of goede kennis, wien de zwervende het toezicht over zijn tijdelijk verlaten woning heeft toevertrouwd.

HET BEGRAVEN.

Dat de Koeboes de lijken hunner afgestorvenen zoo ver weg zouden begraven als Dr. B. Hagen op blz. 140 van zijn werk vermeldt, heb ik nooit bemerkt, dat zou wat te veel gevergd zijn van dit luie en gemakzuchtige menschenras. De gestorvenen worden als regel begraven dicht bij de dorpen, en als men verafgelegen graven aantreft, dan heeft men vroeger in de buurt steeds bewoonde plaatsen gehad. (Zie de schetskaart, als bijlage van «de Koeboes» opgenomen, waarop verschillende van die thans verlaten Koeboe-nederzettingen zijn aangegeven.) Maar mogelijk is, dat juist toen tijdens de epidemie te Ikan Lebar een paar gestorvenen zeer ver weg zijn begraven; men vreesde toch dat Dr. Hagen straks deze pas overledenen zou trachten te confisqueeren, dat die «toean Doktor», die Koeboe-skeletten zocht (hoe goed men hem anders ook vond) op dit punt een zeer luguberen indruk bij dit volkje heeft nagelaten, heb ik meermalen vernomen.

HOODSTUK IV.

Het dialect der Koeboes.

Uit de betrekkelijk weinige in het Koeboe-dialect bestaande eigen woorden zou men kunnen afleiden dat de Koeboes oorspronkelijk een eigen taal moeten hebben gehad; doch dan zijn daarvan slechts weinig sporen overgebleven, want wie het Palembangsch-Maleisch, dat in ieder der verschillende deelen dezer residentie weder plaatselijke afwijkingen vertoont, goed kan spreken, zal weinig last hebben de Koeboes in hun dialect te begrijpen.

In hun geschiedenis (zie «de Koeboes», hoofdstuk II) ver-

tellen de Koeboes, dat zij reeds sedert honderden jaren geleden in aanraking zijn geweest met de buitenwereld, hoogstwaarschijnlijk slechts door middel van enkele personen, nl. de djĕnang's.

Die djĕnangs spraken het dialect van hun landstreek, en de Koeboes voor wie zij als tusschenpersonen fungeerden, spraken hen na en namen geleidelijk meer woorden van hen over. Daarbij komt, dat Koeboes zich zeer gemakkelijk assimileeren, zóó zelfs dat zij na eenige maanden van civilisatie in staat zijn te spreken, gekleed te gaan en te doen als gewone dorpsbewoners, en dat men weinig zal merken, dat zij eerst sedert kort hun uitsluitend boschleven hebben vaarwel gezegd.

Zoodoende kon er dus, hun geaardheid en levenstoestanden in aanmerking genomen, van hun taal, zóó die bestaan heeft, weinig terecht komen.

Hun dialect is lastiger te verstaan dan dat der overige bewoners der residentie Palembang, en naar verhouding zal men bij de Koeboes nog de meeste eigen woorden aantreffen, zooals o. a. blijkt uit hun saleh's.

Hebben zij dus ooit een eigen taal gehad, dan schrijft Dr. B. Hagen op blz. 151 terecht: «Es ist also den Kubu ergangen wie so vielen anderen Naturvölkern (z B. den Wedda in Ceylon, den Toala auf Celebes), sie haben, vielleicht unter Verlust der eigenen, die Sprache des sie umgebenden höher kultivierten Volkes angenommen, nämlich die malayische, und das so genau und getreu, dasz sie die verschiedenen Lokal-Dialecte mit übernommen haben.»

De voorbeelden, door Dr. B. Hagen op blz. 153 van zijn werk aangehaald: het gebruik van het woord toewan, waarmede Koeboes ZEd's echtgenoote toespraken, en het woord «kumbang» in tegenstelling van het woord poetih (wit), waaruit zoude moeten blijken dat het Maleisch niet hun moedertaal is, zijn niet juist; integendeel, daaruit blijkt dat die Koeboes op echt-Maleische wijze dachten en spraken. Toewan beteekent o. m. het beleefde gij of u, om 't even of hiermede een persoon van het mannelijk dan wel van het vrouwelijk geslacht wordt toegesproken, — en kumbang (ten rechte kĕmbang) beteekent niet «zwart», doch gekleurd, gebloemd, in tegenstelling met «effen wit», bv. bij katoenen stoffen. Dit is juist zeer goed Maleisch. Eerst als de Maleijer

meer nadrukkelijk de groene kleur van een stuk katoen wil aanduiden zal hij spreken van kain idjo. Wil hij echter zeggen dat het een gekleurd of gebloemd stuk goed is, in tegenstelling van een stuk wit goed, dus meer den nadruk legt op het begrip gekleurd of gebloemd zonder de eigenlijke kleur te willen aangeven, dan zal hij zeggen kain kĕmbang.

Enkele uitzonderingen daargelaten zijn de meeste vreemde woorden, die in het Koeboe-dialect voorkomen, uit andere talen, zooals het Javaansch, Redjangsch, Menangkabausch, ja zelfs uit het Arabisch, afgeleid of overgenomen.

Woorden als hiek voor «mensch», sedulup voor «broeder» en setupie voor «zuster» (Dr. B. Hagen blz. 151) heb ik nooit gehoord. Zou sedulup niet moeten zijn sĕdoeloer?, want doeloer = broeder (bĕrdoeloer = broeders zijn). Verband te zoeken tusschen het Javaansche woord koeloep en het woord doeloep lijkt me wel wat ver gezocht. Sĕdoeloep en sĕtoepie lijken mij meer eigennamen te wezen. Mogelijk was sĕtoepie de naam van iemands zuster, en werd dit woord in de beteekenis van «zuster» genoteerd.

Woorden als langsat, kitjang (blz. 102); pĕmandjin (blz. 103); rogoq (blz. 109); toenggal, hĕkoh (blz. 152, 223 en elders) enz., moeten respectievelijk geschreven worden als langsap, hidjang, pĕmantjin, rokoq, toengkal, hĕko, [1] enz.

In de noot op blz. 128 van zijn werk staan gespatieerd gedrukt de eigennamen, die Dr. B. Hagen vermeent te moeten aanmerken als echt Koeboesch. Ook deze eigennamen hebben echter weinig oorspronkelijks:

Ralam = nĕralam = noer alam.
Parialam = pri-alam.
Mantok = nĕngantoeq.
Mondoh = mondo = moendoe (een boomsoort).
Kalam = kĕlam.
Djimpoet = djĕmpoet = djoempoet.
Rĕpantar = ripantar = sĕri-pantar = sĕri pintar.
Bĕgatah = bĕrgètèq = bĕrgitiq.

[1] Lĕko = lĕkoe = elleboog. Aan de zeer talrijke en scherpe bochten, die deze rivier in haar loop vormt, dankt zij haar naam van „ellebogenrivier" (Batang Hari hĕko).

hilo = lélo = léla.
Nuli = amin-oeli.
Pa Ketar = (al naar de e in «ketar» toonloos is of niet) paq hĕtar = paq gĕtar of paq kitar.
Limping = Ali ĕmping.
Djakajip = djaka-tib (een naam die dikwijls aan een jong geadopteerd kind wordt gegeven).
Tusin = Mat-Oesin = Mohamad Oezin.
Kandok = kĕ-andoeq.
Dĕlamo = soedah lama (de langverwachte).
tatang = iets in de holte van de hand houden, dragen, opvangen.
Batji = bĕ-atji van «ha-tjie» (vergelijk blz. 182 van «de Koeboes»).
Dugo = zoowel een Maleisch als Javaansch woord.
Meriang = mĕ-riang (naam van iemand die een leven kan maken als zoo'n krekel, of van iemand die last heeft van duizeligheid).

De beteekenis van Pa Gempur en Pa Ringkat d. w. z. van de hierbedoelde woorden gempoer en ringkat kan ik op dit oogenblik niet nagaan.

Bekend is dat inlanders, en dit gebeurt vooral bij Koeboes, aan hun kinderen namen geven van dieren, indien die kinderen door gewoonten, lichaamsvormen of het maken van geluiden enz., aan bepaalde dieren doen denken; namen die wijzen op eigenschappen, gebreken, aanwendsels, eigenaardigheden; namen die herinneren aan een groote of voor de familie belangrijke gebeurtenis; namen eindelijk waardoor uitingen van geluk, droefenis of andere gemoedsaandoeningen tijdens de geboorte van hun kind, worden weergegeven, enz.

Wie vader (of moeder) is geworden verliest geleidelijk zijn (haar) eigen naam, en wordt genoemd of aangeduid met den naam van zijn (haar) kind met voorvoeging van baq (maq).

Thans nog de Bijlage 1 (Wörterliste) van Dr. B. Hagen's werk nagaande, veroorloven wij ons de volgende opmerkingen.

In het Palembangsch dialect wordt in woorden uitgaande op *a*, die eind-*a* òf uitgesproken als *ĕ* dan wel als de Javaansche a (å), wat we zullen weergeven met *o*.

Deze verschillen in de uitspraak zijn zeer plaatselijk. Zoo

b.v. is in de boven-Rawas-streek de *o*-klank domineerend, in de beneden-Rawas weer de *è*-klank; in de Kapasstreek of boven-Batang Hari Lĕko de *o*-klank, in de beneden Batang Hari Lĕko weer de *è*-klank; in bijna geheel Moesi-Ilir de *è*-klank, enz. (vergelijk noot op blz. 151 van Dr. B. Hagen's werk). [1]

Alleen dus in woorden eindigende op een open *a* komt de klankverandering van deze *a* in die van *o* of *è* voor; dit gebeurt anders nooit, noch b.v. bij open *a*-klanken in andere dan die in de laatste lettergreep van een woord, evenmin bij de *a*-klanken in de laatste lettergrepen van de woorden uitgaande op *ah*.

Zoo zal b.v. paja (moeras) al naar de streek waarin men zich bevindt, uitgesproken worden als pajo of pajè; kala (tijd b.v. in «tathala») zal veranderen in kalo of kalè, enz., maar nooit zal men een dergelijke klankverandering hooren in woorden als pajah (moeilijk), kalah (verliezen) enz. waardoor men dadelijk kan weten dat deze woorden in het z.g. hoogmaleisch niet op een open *a* eindigen.

Verdriet, moeilijkheid is soesah en niet soesa (64) [2] want nooit hoort men in het Palembangsch dialect spreken van soeso of soesè.

Aap is kĕra, niet kĕrah (114): overal hoort men spreken van kĕro of kĕrè enz.

De heer Deibert beging mogelijk nog de fout, die ik in het Palembangsche zoo dikwijls door nieuwelingen hoorde maken, door te denken dat in het daar gebruikelijke dialect bijna alle *a*- of *ĕ*-klanken in *o*-klanken veranderen, waardoor hij voor kĕpala schrijft kĕpolo, tongon voor tangan, ojom voor ajam, nongho voor nangka, bĕrot voor bĕrat, ngotop voor ngatap, koloh voor kalah, kosi voor kasi (kasih), bobi voor babi, kidjong voor kidjang, binotong voor binatang, koris voor kĕris, bodil voor bĕdil, toboe voor tĕboe, enz. enz.

Het behoeft geen betoog dat het in het dialect weergeven

---

[1] In de mij bekende streken was het mijn indruk dat in den regel in hooger gelegen binnenlanden de eind-*a* veranderd wordt in *o*, terwijl in de lagere moerassige streken de *è*-klank daarvoor in de plaats wordt gesteld.

[2] Deze tusschen ( ) geplaatste cijfers zijn die, waaronder de hier besproken woorden in Dr. B. Hagen's „Wörterliste" vermeld staan.

van woorden als tĕlinga (5), mata (9), dada (17), enz. door tĕlingoh, motoh, dodoh, enz. eveneens foutief is.

Of een woord al dan niet met een *h* eindigt moge voor een nieuweling uit de gesproken taal moeilijk op te maken zijn, voor iemand die reeds langer zich onder het volk heeft bewogen, is dit duidelijk te hooren. Z'oon sluit-*h* wordt n.l. òf duidelijk als *h* uitgesproken, dan wel de daar vóór staande klinker zonder verdere klankverandering eenigszins verkort, òf zoo'n sluit-*h* hoort men weergeven als een zachte en kort ingeslikte *q*.

Behalve het algemeen dialect komen nog vele plaatselijke dialecten voor, en deze bestaan o.a. in:

1. het verkorten van de *oe*-klank tot een *o*-klank, zooals sĕmot (mier) voor sĕmoet, potih (wit) voor poetih, poang (helder, ruim, breed) voor poeang, djonger (lange snuit als van een wild varken) voor djoengoer, enz.
2. het veranderen van een *è*-klank in een korte *a*-klank, of omgekeerd, — zooals gataq (kittelen, kriekelen) = gètèq; pandaq (kort) = pèndèq; patjat (kleine bloedzuiger) = patjèt; enz.
3. het veranderen van de toonlooze *ĕ* in klinkers, als barat (zwaar) voor bĕrat; bali (koopen voor bĕli; enz. evenals dit in Z. O. Borneo voorkomt.
4. het uitspreken van de eind-*i* als *ai*, zooals harai voor hari, gĕntai voor genti (ganti), enz.
5. Het veranderen van een eind-*r* of eind-*l* tot een weinig hoorbare *q* dan wel het geheel weglaten der sluitletters *r* of *l*, zooals tĕloq (108) voor tĕlor, ketjiq voor kĕtjil, gambiq voor gambir, aiq voor aiĕr, enz. of ook wel bĕso voor bĕsar, ajo voor aiĕr of ajar, tiko voor tikar, damo voor damar. Bij deze laatste woorden zoude door het weglaten of wegslikken van de sluit*r* een open *a* aan het eind van het woord komen te staan, welke eind-*a* nu weder veranderd wordt in een *o*-klank, n.l. in die streken waar de open eind-*a* in een *o* verandert.

Thans nog eenige opmerkingen over de navolgende door Dr. B. Hagen gepubliceerde woorden:

(31) lĕngan beteekent ook bij de Koeboes »onderarm«, zie saleh 6 op blz. 313 van »de Koeboes.«

(36) links of linker is kidau en niet kidan.

(39) toendjoek is niet afgeleid van tĕloendjoek, doch omgekeerd tĕloendjoek van toendjoek door de *l*-invoeging, evenals bv. tĕlapak van tapak (voetzool).

(65) asa i. p. v. rasa komt niet voor.

(71) (183) lanang (Jav.) en djantan voor mannelijk en bĕtina voor vrouwelijk worden in het Palembangsch dialect gelijkelijk met laki² en prampoean t. a. v. menschen gebezigd. Zeer dikwijls hoort men van kinderen zeggen anaq lanang of anaq bĕtino (bĕtinè).

Koeloep beteekent «nog niet besneden kleine jongen», en wordt even als elders als scheldwoord gebezigd voor onbesneden volwassenen, o. a. Europeanen.

(74) (75) randa = rangda = djanda en beteekent weduwe, gescheiden vrouw.

(76) doeda = weduwnaar, gescheiden man.

Onder djanda verstaat men slechts een vrouwspersoon, en nooit een man.

Het woord bagoran (vergelijk ook blz. 134 van Dr. B. Hagen's werk) zal wel moeten zijn bĕgaran, afgeleid van bĕgar in de beteekenis van verstokt, met welk woord men verstokte vrijgezellen aanduidt, d. w. z. zoowel mans- als vrouwspersonen, die hoewel reeds op leeftijd nog niet gehuwd zijn geweest.

(79) Het woord lohok voor deur of deuropening is mij niet bekend.

(87) kain beteekent doek, zonder meer.

(89) Een hoofddoek voor mannen heet ikat kĕpala.

(92) De sĕkin komt veel voor in de beneden-Rawas; elders zag ik dit wapen uiterst zelden, en veelal alleen dan, wanneer zich Rawassers op een plaats gevestigd hadden, zooals langs de Batang Hari hèko. De sĕkan is kleiner dan en wijkt ook in vorm eenigszins af van een toembaqlada.

(93) Over koedjoer en toembaq vergelijke men «de Koeboes» blz. 207.

(104) Radjoen moet ratjoen zijn.

(110) (116) Even als men in bepaalde gevallen zorgvuldig nalaat de woorden siamang en oengko uit te spreken, en die aapsoort dan aangeduid wordt met laoeq pantangan,

zoo betitelt men den gevreesden woudkoning (matjan of rimau) dikwijls met laoeq běngis, om den tijger niet te doen merken dat men het over hem heeft, en te voorkomen dat hij daardoor opmerkzaam zal worden gemaakt op de aanwezigheid van menschen (vergelijk blz. 213/214 «de Koeboes»).

Het betitelen van een tijger als nènèk is niet speciaal Koeboesch, doch door de Javaansche werklieden overgebracht.

(117) bědak i.p.v. badak (badaq) komt niet voor.

(134) itik (itiq) = eend in 't algemeen; hiermede worden niet slechts de jonge nog onvolwassen dieren bedoeld.

(146) Rěngit is een in de benedenlanden algemeen bekend woord voor een soort «agas».

Niet ver van Talang Betoetoe heeft men het dorp Rěngit, gelegen aan de Soengei rěngit (abusievelijk veelal «ringit» geschreven), welke plaats en rivier heeten naar de daar veelvuldig voorkomende venijnig stekende rěngit's.

(180) koembang of kěmbang beteekent niet «zwart», doch gekleurd, gebloemd.

(185) pěděs of pědis beteekent heet, sterk branderig van spijzen. Daar een Koeboe bij een dergelijke gewaarwording al spoedig zegt «tjarâ biso» (alsof 't vergif is), zullen mogelijk bisa (= vergif) en pěděs van gelijke beteekenis geacht zijn.

(188) lioet beteekent alleen glad, glibberig, b.v. een boomstam of weg.

(209) niezen = běrsin.

(ng)ingoes = snotteren.

den neus snuiten = boeang ingoes, dan wel měngěsang (door het ééne neusgat met den vinger dicht te houden, terwijl men het andere uitblaast).

Voor běrsisir weet ik geen andere vertaling dan (zich) kammen, terwijl het woord mahingo mij onbekend is.

(216) In de Koeboestreken gebruikt men algemeen het woord pantau voor «panggil» (roepen).

Pantau soemangat beteekent dan ook «roepen (aanroepen, oproepen) van den geest». Vergelijk blz. 251

en elders van «de Koeboes», waar abusievelijk «pantan» gedrukt staat.

(219) Het woord «ngoedoet» voor rooken komt niet zeer zelden voor, maar wordt dikwijls gebruikt.

(226) } mampir = singgah = sandja en beteekent aangaan
(227) } bij, aanwippen, aanloopen.

nĕmoe = ontmoeten.

tandang = bezoeken.

(229) tjampak = neervallen, neersmakken, doch niet «ausgleiten so dasz man fällt».

(257) bĕrgoeling = rollen, wentelen.

baring = liggen (om te rusten).

(258) kojaq = tjariq = gescheurd, scheuren.

tjaroeq = een boom schillen, den bast er af halen.

(277) djĕlas beteekent afgedaan, voldaan.

gantjang of gantjang[2] = snel, vlug.

(282) } hòloi zal wel hĕlai moeten zijn.
(283) } ĕsa hòloi heb ik nooit gehoord, wel sahĕlai.

Onder de van Deibert op blz. 239 van Dr. B. Hagen's werk opgenomen Maleisch-Koeboesche zinnen, die mij zeer houterig klinken (ze loopen niet, en zijn vaak slecht te begrijpen), komen een paar zeer in het oog vallende onjuistheden voor, nl.

«kapan mau pegat itoe bini dipoelangkan dengan toewanja» (Maleisch) òf «kapan andak sarak itoe gaoeh dibalikan dengan bapanja.» (Koeboesch).

Nemen we aan dat deze zinnen zóó gezegd zijn, dan kan de vertaling hiervan echter niet luiden: «Wenn die Frau geschieden wird, so kehrt sie zum Herrn (= Vater) zurück», want hier staat zeer terecht toewa-nja, en niet toewan-nja. (Vergelijk hoofdstuk IX en X van «de Koeboes»).

toewa = oud, toewanja zal hier een afkorting zijn van orang toewanja = de (zijn, haar) ouders.

In den eersten (Maleischen) zin zal dus van de ouders gesproken zijn, en in den tweeden (Koeboesche) alleen van den vader, maar onmogelijk is, dat hier het woord «heer» bedoeld is.

Ook het zinnetje makan paké pandjang mangkok tempat ikan is zeer stijf, en zonder de daaronder geplaatste vertaling zoude ik noch de beteekenis hiervan, noch de overzetting in het Koeboesch begrepen hebben. Hier moet

i. p. v. p a k é (gebruiken) het woord p a g i (ochtend, des morgens) staan.

Met het bovenstaande meen ik het meest belangrijke te hebben aangestipt. Vele der door den Heer Deibert opgegeven woorden zijn mij echter onbekend.

EENIGE GEGEVENS VAN DE BAHASA KOWIAI.

DOOR C. M. J. TISMEER. [1]

Deze gegevens werden in hoofdzaak gedurende bovenbedoelden tocht verzameld en bij verschillende personen gecontroleerd. In het algemeen kan worden aangenomen, dat de Bahasa Kowiai als lingua franca geldt voor de landstreken langs de Zuidkust van West-Nieuw-Guinea van kaap Van den Bosch tot en met Lakahia, de omgeving der Argoenibaai medegerekend. In verschillende deelen van dit gebied hebben sommige stammen bovendien een eigen taal, terwijl men bij de Bahasa Kowiai zelf verschillende dialecten en locale afwijkingen aantreft.

Een hoofdkenmerk dezer dialecten is de verwisseling en verandering van medeklinkers.

Om hier evenwel in door te dringen zou eene langdurige studie ter plaatse noodig zijn, die veel meer tijd zou eischen, dan door mij aan het verzamelen der verschillende woorden kon worden besteed.

De volgende teekens zijn in de achterstaande woordenlijst gebruikt.

1e. Waar de klemtoon niet regelmatig op de paenultima valt, is de lettergreep, die dan den nadruk krijgt, aangegeven door een liggenden streep er boven.

2e. Het komt nu en dan voor, dat een lettergreep den klemtoon krijgt en lang wordt aangehouden.

In dit geval is de klemtoonstreep beneden de lettergreep geplaatst.

3e. Waar klinkers naast elkander afzonderlijk worden uitgesproken, is dit aangegeven door (').

[1] Bijlage van het verslag van den tocht, door het exploratie-detachement in West-Nieuw-Guinea, ondernomen naar het achterland van de Tritonbaai (Juli—September 1910.).

4e. Verder is aangegeven:
a als in dal (à)
a als in dalen (ā)
e als in pet (è)
e als in geven (ē)
e gedempt als in bevaren (ĕ)
i als in pit (ì)
i als in vier (ī)
o als in rol (ŏ)
o als in poot (ō)

5e. 'n kan beschouwd worden als een lettergreep en wordt uitgesproken als het lidwoord een.

WOORDENLIJST.

(Aan het slot zijn de getallen vermeld).

Aangenomen kind	tĕmē fàrĕfàrĕ
aardbeving	tānoem mĕntoewā
ademen	lèisĕ
arm (lichaamsdeel)	imām
armband	ālā
asch	toengā
Bevallen (baren)	wĕrimai tĕmēnē
binden	moerĕmbèt
bitter	mā 'ātĕr
blad	āriō
blaffen	jèrĕ
blind	mātāfoe 'ngoetē
bloed	rārā
bloedverwant	ā'ā
boog	lārai
boom	ai
bord	bingā
bosch	oewis

branden	nātālār
brandhout	moeriwā ai
breed	gerāfàr
brug	fātàr
bron	wālàr oemoen
buik	ĕmbĕloem
bijl	iri'ā
Eb	moet mārān
echtgenoot (e)	jāsau
eergisteren	māri 'àn sāfoer
ei	mānoe tōroen of ook orĕtāro en
eiland	loes
eindigen	bōroe
eten	tèmĕrā
Geel	oenoenin
geit	bim
geluk (oentong)	nārö rādjā 'i
geneesmiddel	mōfoen
getuige	sā 'āsi
geven	mō 'àn
gezicht	moetoetoembroem
gisteren	māri 'ĕ
goed	nèngē
graf	oemboer
gras	soeroet
groot	nātibi
Kind	laintoe of tĕmēt
kip	örē
kist	ās
klapperolie	minkē

klein	sĕbis
klimmen	tĕsā āfoe'ĕr
knevel	mĕntjor
knie	èlĕfoe
kogel	mīnnĕfoe
komkommer	ātoemoe
koopen	tĕugoe mĕrā
koppen snellen	nāgō ōmoen
kort	tŏmbā
kokosboom	lioê
koud	nĕmĕrīndi
krab	ārā
krokodil	mātāfāt
krom	nāmā 'eroe
kruit	sintārā
mensch	tĕmā
met	oetoerĕ
miauwen	jèrĕ
misschien	tā'oêlīlīn
modder	tāmā
moeder	nènè
mond	woerim
morgen	sinèrĕ
muskiet	bānisir
Nabij	nĕngèsĕ
nacht	mīrmōme
nat	ambōtĕn
nauw	nāsèngkĕ
neen	mĕrātĕ
net (djalah)	soè'ĕlĕ

nemen	moewā
neus	sfai
nieuw	fôu'ē
nipa	sōng
nog niet	fāsai
riem (dajong)	fānā
rivier	wàlàr oetā
roepen	nā'ōtā
roer	roetē
rood	oe'àmbā
rook	lāf àmboem
rotan	wāràs
ruilen	nātoe'ē
rug	roesi'oem
rijst	fàsā
Sago	ā'ānā
sagoeweer	toewē
sarong	nēwoetātē
schaambedekking (tjawat)	nēwēlēroe
schieten	nātoen
schilpad	èrēn
schip	āfàl
scherp	màngen
schreien	nātàngis
schuld	nā'ōtàn mērā
Vader	jaai
vandaag	ōrē nai
varken	booi
veel	oem
veeren	moenoefoer

verbergen	bŏfoerĕn
vergeten	wĕmārĭngoe
verkoopen	noesoembèrĕ
verlegen	nāmāmālā
verzoeken	ĭngàs
vinden	naït
vinger	nimàngē
visch	dōn
vleesch	seìsoetā
vleugel	wĕrlboe
vloed	moetoetoe
voet	èlerīfe
vogel	mānoe
vol	lōmi
vragen	mōtŏmsāsi
zee	rāfoe'àn
zeil	àmbē
zeilprauw	bi'ĕ sérĕn
zeker (betoel)	toe
ziek	sā'ïl of sā'i
zien	moesēwĕ
zilver	sĕlā'ā
zitten	tĕmēn mātŏrā
zoet	māsàrĕ
zoeken	natŏtĕ
zon	ōrĕ
zout	sāsi
zwart	maitàn
zwemmen	nāhàngoe
zwijgen	nĕsĕmāwē
zij	tèmĕ

Baden	nārōsā wàlār
bamboe	ārāfāt
bang	nĕrĕtātoe
been	èlĕ
berg	foe 'ĕr
betalen	nĕ fārē
Daar	ōnàngā
dadelijk	sesāt wĕjèr
dag	ōrĕ
denken	nāfī'ĭr
deur	fānindā
dichtdoen	binkĭr
diep	nĕtāmōrĕ
dik	fātānābiti
djamboe	toembirai
dom	bĕdĕbōndi
dooden	nāfoen nāmātā
doof	tāringā nĕrē
dragen	nāfāfĕ
drinken	nain
dronken	nānāhoe
droog	nàngoes
duif	soemār
dun	rĕris
duur	fĕr
gij	i
Haan	ōrĕ mĕrōwànĕ
hand	nimànsōr
hier	inai
hoeveel	fis

hond	āfoenā
hoofd	mōnōm
hoofdhaar	oemoenfoe
hoog	mĕrāwàs
hooren	hānōngàr
huis	sārin
Ik	lā
in	mŏrĕ
Jong	làmnė'ĕ
jongen	mĕrōwànĕ sĕbis
Kalk	lōhoe
kam	soe'ĕr
kampoeng	timnoem
kat	mau
kin	wàfāfirloem
kussen	ĕlĕngoer
Lachen	nĕmĕrif
lang	mārāwàs
leeg	oetānĕmboenoe
leenen	nāpindā
lepel	āsi
lichaam	tjitjoeng
liefhebben	nāsoe'ā
liegen	na'irĕ
liggen	nainàn
loopen	tĕtàng
los	bōroe
lijk	tĕmā nāmātā
Maan	foerĕ
man	mĕrōwànĕ

mangga	îwai
mast	īrī'ai
meisje	mĕfīnā sĕbīs
melk	soes
mes	toeroe
Oog	moetoetoem
oor	tārîngàm
op	ō'ōlātā
oorlog	nĕwōlāwàn
oorring	pĕrī'awàng
omheining	lār
openen	moeroefé
oud	tĭmbĭtī
overmorgen	nīrī'āwàn
Parang	bèndi
petroleum	oeltānā
pinang	boe'è
pisang	foen
plek (pomali)	sānfoer
pijl	tĕmĕnît nāwārai
Radja	rāt
rat	āsāfàr
reeds (soedah)	mājèr
regen	ŏmĕ
ring	tàngātàngā
sirih	ā'in
slaan (kastijden)	nāfoen
slaan (met een hamer)	nābàmbā
slaapplaats	ī'è
slang	āroi

spreken	nĕfīfĕ
spijs	mĕrē'ĕ
steen	lànkèrĕ
ster	ŏmŏmĕ
sterven	nătàngā nāmātā
stom	jĕrĕtĕ
storm	lor sĕgĕràngkā
straffen	nĕmĕtŏrĕn foe'oem
suiker	nās
suikerriet	tō
Tak	airā'àn
tand	dĕwoet
tong	jèrĕ
trap	rŏrā
tuin	oem (?)
Vriend	tèmoe
vroeger	toe'ārĭn
vrouw	mĕfīnā
vijand	tōmoesĭn
Waar	ningī'ĕ
wanneer	āpàl
warm	ōngkŏf
wat (vragend)	lĕbĕmārā
water	wàlār
weinig	mān
wenschen	ōsoe'ĕ
werken	mŏrĕdjān
wie	sē
wind	lōr
wit	rērā

woud	làmbā
worm	rŏràs
wij	ām
IJzer	foersis
Zand	ènĕ
een	sĕmoes
twee	roe'ēt
drie	tō
vier	fāt
vijf	rim
zes	rim sĕmoes
zeven	rim roe'ēt
tien	foetsĕ
elf	foetsĕ rĕsin sĕmoes
twaalf	foetsĕ rĕsin roe'ēt
twintig	sā' oemboet roe'ēt
dertig	sā' oemboet tō
honderd	ràtsā
duizend	rifoensĕ
een maal	pa sĕmoes
twee maal	pa roe'ēt.

ZINNEN.

Wees niet bang	'ugŏt ĕmĕtātoetē
Kom hier	mā mĕrlnai
Van wien is dit huis?	sārlnā sĕfoe
Dit huis is van den radja	sārln rātwoe
Hoeveel menschen wonen hier?	tĕmāfis nĕninainā
Er wonen twintig menschen hier	tĕmā sā' oemboet roe'ēt

Zijn er veel vrouwen?	mĕfinā oem
Slechts weinig	oemtē
Kunt gij in dezen klapperboom klimmen?	oum bōlĕm moesā ā nioêr
Ik kan niet klimmen	oesā'ān djāntē
Zijn hier eieren te krijgen?	bōlĕm motōtĕ mānoe tōroen
Die menschen eten sogo	tèmĕrā kānē ā'ānā
Die menschen eten pisang	têmĕrā kānē foen
Het kleine kind is ziek	temet na sā'ït
Zijn voet is gewond	èlĕ lamba
Ik vraag een geneesmiddel aan mijnheer	lā ingàs mōfoen toewàn
Dit huis is groot	sārinā nābiti
Dit huis is klein	sārinā nēt
Waar is de radja naar toegegaan?	rāt nāmĕninkē
Zal de radja binnen kort thuis komen?	rāt wāringā nĕfàtà
Nog twee dagen	bōtgōn roe'ēt
Ik vraag twee eieren	ingàs ōrē tōroen roe'ēt.

Uit de weinige hierboven gegeven zinnen blijken reeds afwijkingen met de woordenlijst. Zoo is bijvoorbeeld het woord kānē in de zin:

tèmĕrā kānē foen (die menschen eten pisang) niet te verklaren. Bij verschillende zinnen, die ik ter vertaling aan de tolken opgaf, kwamen dikwijls zeer uiteenloopende antwoorden. Ging ik dan over tot het herhalen van de woordenlijst, dan werden steeds weder voor de verschillende begrippen dezelfde woorden gebezigd. Ontegenzeggelijk is hier een interessant arbeidsveld voor taalkundigen.

KOEMA, EEN OEM-VORM,

DOOR N. ADRIANI EN M. ADRIANI—GUNNING.

In Dl. 66 van dit Tijdschrift, op bl. 254—258, stelt Pr. A. Bolsius voor de Tontemboansche partikel koema, die door ons, op bl. 94 en 95 van de «Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch» als een oem-vorm van het voorvoegsel ka- is verklaard, liever te beschouwen als te zijn samengesteld uit de bestanddeelen koe en ma, waarin koe dan het persoonlijk voornaamwoord van den 1sten persoon enkelvoud zou zijn en ma de Tomboeloe'sche [1] partikel die eene richting van den spreker af aanwijst. [2]

Al kunnen wij onze afleiding van koema niet met onbetwistbare zekerheid bewijzen, onze meening over dit woord is toch na de lezing van Pr. Bolsius' opstel niet veranderd, zoowel omdat de gronden waarop Z.W.E.W. onze opvatting bestrijdt ons niet afdoende voorkomen, als ook omdat de afleiding die de Hr. Bolsius voor de onze in de plaats geeft, ons niet aannemelijk voorkomt. Wij zullen dit nader toelichten.

De Hr. Bolsius beschouwt tanoe koema in aitjoeakoe «gelijk ik reeds heb gezegd» als te zijn ontstaan uit tanoe akoe ma in aitjoeakoe.

Vooreerst zou men mogen vragen: Wat is dit voor taal? Tontemboansch is het niet, Tomboeloe'-sch evenmin. De enclitica ma is in het Tontemboansch in het geheel niet bekend; in het Tomboeloe'sch is zij druk in gebruik, maar wat baat dit ons hier? De Heer Bolsius zou kunnen opmerken, dat ma waarschijnlijk verkorting is van mange (oem-vorm van ange) «opwaarts, in de richting van den spreker af», en dat dit zoowel

[1] De Heer Bolsius schrijft Tooembuluf, wij schrijven Tomboeloe'. De eerste vorm geeft de Tomboeloe'sche uitspraak weder, de laatste de Tontemboansche.

[2] Zie „Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahassa", van Wilken—Niemann, bl. 102, en „Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch", bl. 206, 207.

Tontemboansch als Tomboeloe'sch is, maar dit neemt niet weg dat mange in het Tontemboansch nooit tot ma is geworden, al is dit in het Tomboeloe'sch geschied. Het Tomboeloe'sch is meer ouderwetsch dan het Tontemboansch, maar dit zegt niet dat het ook ouder is dan de laatste taal en in geen geval geeft dit het recht om aan te nemen dat iets dat in het Tomboeloe'sch voorkomt, doch in het Tontemboansch niet, in de laatste taal moet zijn verloren geraakt. Het Tomboeloe'sch heeft trouwens genoeg vormen, die jonger zijn dan de equivalenten in het Tontemboansch, zoo b.v. Tb. mei «hierheen», dat jonger is dan Tontb. mai.

Het Tontb. heeft dus het Tb. niet gevolgd in het afkorten van mange tot ma. Ook hierin is dus het Tontb. ouderwetscher dan het Tb.; ma is een betrekkelijk jonge vorm van mange, dien het Tb. heeft gemaakt en dien men daarom aan het Tontb. niet hypothetisch mag toekennen. Juist omdat ma een jongere vorm van mange is, dien men in het Tontemboansch niet aantreft, is het zeker dat hij in de laatste taal ook nooit heeft bestaan.

De Hr. Bolsius geeft echter nog eene andere onderstelling bij welke wij niet gedwongen zijn ma in het Tontb. van het Tb. te leenen. Op bl. 257 stelt hij voor den bovengenoemden zin te lezen: tanoekoe-mai n aitjoeakoe.

Ook van dezen zin moeten wij de bestaanbaarheid ontkennen. De Hr. B. merkt terecht op, dat in het Tontb. richting aanduidende woorden de pron. pers. suff. tot zich kunnen trekken. Woorden als (m)ai, (m)io', (m)onge, (m)ako en dergelijke, die eene richting aanduiden, trekken dikwijls het pron. suff. van een daarop volgenden passieven vorm tot zich, maar dan verliest natuurlijk die passieve vorm zijn pronomen suffixum, daar het verschijnsel niet anders dan attractie is. Mangekoe paloen «laat ik gaan sago kloppen» staat voor mange paloengkoe, zoodat mange het pronomen suffixum van paloen heeft geattraheerd, maar mangekoe paloengkoe is ondenkbaar.[1] Gesteld nu tanoe «gelijk, als» kon het pron. suff. van aitjoeakoe attraheeren, (wat zoover wij weten, nimmer geschiedt), dan zou men nog altijd tanoekoe in aitjoea krijgen

[1] Zie over deze vormen nog „Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch", bl. 217, 218 en „Tontemboansche Teksten", Aanteekeningen, bl. 82, 83.

en nimmer tanoekoe in aitjoea. Daarenboven, als er nog een mai bij staat, is het geheel ondenkbaar dat tanoe zou attraheeren; men zou dan in ieder geval moeten krijgen tanoe maitjoe in aitjoea, of beter nog: tanoe i maitjoe aitjoea.

Hetzij men dus schrijft tanoe-koe-mai n aitjoeakoe, hetzij tanoe-koe-ma in aitjoeakoe, in beide gevallen heeft men een zin die noch voorheen Tontemboansch kan zijn geweest, noch het thans kan zijn. Eene verklaring van koema die op een dezer zinnen is gebasseerd, moet dus worden afgewezen.

Hiermede is echter nog niet bewezen, dat koema een oem-vorm van ka is, hoewel wij ons moeilijk kunnen voorstellen, dat er nog eene derde wijze zou zijn om koema te verklaren.

Gelijk wij reeds boven hebben gezegd, absoluut bewijzen kunnen wij onze verklaring van koema niet. Indien het op bl. 95 der Hoofdst. Tontb. Sprkk. genoemde en ook in het Tonsea'sch voorkomende kine een in-vorm van ka ware, dan zou er tegen de opvatting van koema als oem-vorm van ka niet veel meer te zeggen zijn. De beteekenis van kine «naar het heet, naar men zegt,» is geen bezwaar, doch van de eind-e aan te nemen dat zij uit a is ontstaan, zonder dat er eene verklaring van te geven is, blijft hachelijk.

De overweging die ons tot onze afleiding van koema heeft gebracht is vooral deze, dat het juist het voorvoegsel [1] ka is, dat in de Indonesische talen vrij dikwijls voorkomt als stamwoord van verbale vormen. Wij willen de ons bekende hier opnoemen.

Het Bare'e heeft: mokaa, zonder twijfel een mo-vorm van den stam ka, die tot het tweelettergrepige kaa is uitgerekt, omdat het Bare'e geen één lettergrepige stamwoorden kent. De beteekenis is «tot een bepaalden toestand gekomen, niet meer in staat van worden, maar reeds in dien van zijn verkeerende», bv. mokaa kamatenja «zijn dood staat vast», woordelijk: «zijn kamate heeft inderdaad ka, terecht spreekt men van zijn kamate.» Zie verder Hoofdst. Tontb. Sprkk. bl. 94, 95.

Kanja «echter», een aanhangsel van pai «en», dat ook in

[1] De benaming „voorvoegsel" is hier alleen gebruikt, omdat ka- het meest bekend is als prefix. De meening van Pr. Bolsius dat, als koema een partikel is, het grondwoord ka er ook eene moet zijn geweest, komt ons vrij willekeurig voor.

tegenstellenden zin kan gebruikt worden, bv. maboeja rajanja, pai bare'e nakoto «hij is wel gewillig, maar hij kan niet.» Iets duidelijker en daarom meer gebruikelijk, is: mab. raj. paikanja b. nakoto «hij is gewillig, maar de zaak is, dat hij niet kan.» Kanja is ka met het pron. suff. 3e. pers. nja en beteekent woordelijk «het eigenlijke er van, het ware er van, de zaak zelve.» Zie Tijdschr. Batav. Gen. Dl. XLI, bl. 537.

Sangkina «met dat gebeurd was», sangkina toedoe reme ri tana «juist toen het daglicht was aangebroken.» Dat wij hier te doen hebben met een in-vorm van ka, waaraan nog het prefix sa- is gehecht, blijkt duidelijk uit het synonieme sinangka, 't welk ka met geprefigeerd sa en daarna geinfigeerd in is. Een voorbeeld van het gebruik van sinangka is het volgende: napatoedjoe noe inenja, sinangka malose rajanja «hare moeder gaf haar eene berisping en terstond daarop werd zij verdrietig.»

Maka «immers, want,» Mal., Mak. Boeg. id., is een navorm van ka; de eigenlijke beteekenis is «zijnde het feit (ka) dat, gegeven de waarheid (ka) dat;» me'onto-tomo kami, maka mawengimo «wij houden op, want het is al duister.»

Paka «geheel en al, één en al,» paka taoe madja'a ri Mori «'t zijn allemaal slechte menschen in Mori,» paka madjoéa To Sangira wawase'i «de lieden van Sangira zijn thans allemaal ziek; «toeama, we'a, paka naintjani «mannen en vrouwen, allen weten zij het.» De eigenlijke beteekenis van paka is «gemaakt tot een geheel (ka), een geheel uitmakende van.»

Van naka «opdat, laat het zijn dat» is de geschiedenis nu nog vast te stellen. Het nomen verbale der adjectieven en der verbale woorden die geen voorvoegsel hebben, wordt in het Bare'e met ka gevormd. Dit nomen verbale dient als stamwoord voor conjunctieven, die met de pron. praefix worden gevormd. Van het adjectief maboko «vet» is het nomen verbale kaboko; hiervan komen de conjunctieven: koekaboko «dat ik vet worde,» noekaboko «dat gij vet wordet,» enz. De derde persoon enkel- en meervoud, nakaboko «dat hij, zij, vet worde, dat zij lieden vet worden» is de meest gebruikte vorm. De stam jore «slapen», die geen voorvoegsel heeft, maakt op dezelfde wijze den conjunctief: koekajore, noekajore, nakajore «dat ik slape, dat gij slapet, dat hij enz. slape.»

In de vormen met nakakan naka van den stam worden gescheiden, b.v. door bijwoorden: naka ronga jore «dat hij spoedig slape,» naka ne'e jore «opdat hij niet slape;» naka ronga koekita anakoe maboko «opdat ik spoedig zie dat mijn kind dik wordt.»

Naka is dus eerst later zelfstandig geworden; bij paka zou men kunnen twijfelen, maar bij mokaa en bij kanja is dit niet mogelijk.

Het Maleisch heeft behalve het bovengenoemde maka, nog pakai «gebruiken», O. Jav. paka, id. met infix. in, pinaka «gebruikt tot, strekkende tot.» De Maleische vorm heeft dus nog een achtervoegsel i, behalve het voorvoegsel pa, aan den stam ka gehecht. Ook het Makassaarsch en het Boegineesch hebben maka, waaromtrent men de woordenboeken van Dr. Matthes kan raadplegen. Wij behoeven over deze vormen dus niet uit te weiden; alleen bij het Bare'e moesten wij uitvoeriger zijn, omdat van deze taal nog geen spraakkunst of woordenboek is uitgegeven.

Wanneer wij dus koema van ka hebben afgeleid, dan is zulk een werkwoordsvorm van ka waarlijk niet zonder parellellen in de verwante talen.

Wat nu de beteekenis van koema betreft, dat het met «reeds» te vertalen is, zooals op bl. 94 der «Hoofdstukken» is gezegd, wil niet zeggen dat het in beteekenis geheel en al gelijkwaardig zou zijn met ons «reeds». De wijze waarop de beteekenis verder t. a. p. is toegelicht, toont dit voldoende aan. Het woord staat steeds zeer los in den zin en dient alleen om aan te duiden, dat men de eigen woorden aanhaalt, die men reeds bij eene vroegere gelegenheid heeft gebruikt. Indien men de beteekenis van koema in tanoe (koema) in aitjoeakoe zoo nauwkeurig mogelijk wilde omschrijven, zou men tot de volgende vertaling zijne toevlucht moeten nemen: «gelijk» (reeds vroeger met evenveel woorden) door mij is gezegd.» Evenzoo zou siitoe (koema) si ipekoeakoe «dat is het wat ik (reeds vroeger met evenveel woorden) wilde zeggen», scil. «maar door omstandigheden toen niet kon zeggen.» De spreker stelt het voor, als of hij in zijn hart reeds gezegd, maar niet met zijn mond geuit heeft, wat hij thans te berde brengt.

Dat in koema op zich zelf niet de beteekenis van «spreken» ligt en dat de vorm koema ook geen 1[sten] persoon aanduidt,

doet de afleiding k-oem-a niet te niet. Bij de vertaling van koema in het Woordenboek met »zooals ik heb gezegd, verklaard, aangetoond», vermoedt de Hr. Bolsius dat er een paar regels van den tekst zijn uitgevallen. Wij kunnen de verzekering geven, dat dit niet het geval is. Het is moeilijk koema met een enkel woord of eene enkele uitdrukking te vertalen en daarom moet aan de omschrijving der beteekenis evenveel aandacht worden geschonken als aan de vertaling er van. Koema op zich zelf kan niet veel anders beteekenen dan »'t is zeker, gewis, 't staat vast.» Als stopwoord is het in gebruik gekomen bij het aanhalen van eigen woorden, om te betuigen dat men zeker weet vroeger al eens te hebben gezegd, of gedacht wat men thans nog eens gaat zeggen. De beste vertaling is wellicht nog »voorwaar». Men zal er zich echter steeds voor moeten wachten, om uit de vertaling van een woord dat nimmer op zich zelf voorkomt, de beteekenis van dat woord te willen opsporen. Het syntactisch gebruik en, waar het mogelijk is, de etymologie, hebben hier het laatste woord.

TOELICHTING BIJ HET ARTIKEL: *K-UM-A* OF *-KU-MA*,

(zie Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië Deel 66. blz. 254.)

DOOR A. BOLSIUS.

Van zeer geachte zijde ontving ik eenige bemerkingen betreffende genoemd opstel. De geachte schrijver spreekt in zijn brief geen eigen opinie uit; — *schijnt* het niet geheel eens te zijn met datgene wat Dr. N. Adriani zegt op blz. 23 vlgg. van *Hoofdstukken uit de Sprkk. v. h. Tontemboansch*; — maar heeft toch vooral bezwaren tegen mijne opvatting.

Een *voegwoord* (t a n u) als *substantief* beschouwen of gebruiken, door er een bezittelijk voornaamwoord als *suffix* aan te hechten (-k u), — dat komt ZEd. wel wat sterk voor. — »En een bezittelijk voorn.w. 1e persoon nog wel». —

De geëerde schrijver, wien ik dank betuig voor zijne belangstelling, vraagt mij of er meer voorbeelden zijn, van een *voegwoord* met *bezittelijk voornaamw.* als *suffix*, en voegt er aan toe: zoo ja, dan is het jammer, dat ge uwe bewering niet met voorbeelden hebt gestaafd.

Wellicht hebben ook andere taalbeoefenaars er eveneens over geoordeeld; en ben ik — uit vrees voor langdradigheid — werkelijk te kort geweest in de uiteenzetting, of althans in het leveren van voorbeelden, ten einde aan mijne bewering meer kracht te geven.

Ik zal dan trachten in het tekort eenigszins te voorzien — naar ik hoop, op bevredigende wijze.

Vooreerst dan, wat betreft het beschouwen of gebruiken van een *voegwoord* als *substantief*, meen ik het volgende te mogen aanhalen uit: »*das Holontalo.* Ein Beitrag zur Kenntniss der Sprachen von C e l e b e s. *Berlin*, Asher & C°. 1883,» van

Dr. Wilh. Joest. «Je nach Hinzutreten von gewissen Partikeln «erscheint die Wurzel sowohl als Nomen wie als Verbum. Selbst «eine Wurzel allein kann die Funktionen eines Nomens wie die «eines Verbums *und so weiter* übernehmen. blz. 6 en 7.

Van het in-verschillende-functies-optreden van één-zelfden vorm vindt men ook wel bewijzen in de «*Hoofdst. enz.*» van Dr. Adriani. Zoo bijv. leest men op blz. 234:

p ĕ l e w o ' a n = willen slecht gemaakt worden; zullen bedorven worden; maar óók: (persoon of zaak) aan wien kwaad zal gedaan worden;

en op blz. 235:

p ĕ l e w o ' a n = een weinig slecht.

Dewijl dit woord in vorm en afleiding geheel en al overeenkomt met de op blz. 234 aangevoerde voorbeelden: p ĕ s a k a a n, p ĕ w e r a ' a n, p ĕ w e t e n g a n = vechtplaatst, speelplaats, deelplaats, en meer dergelijken, zal dan ook p ĕ l e w o ' a n nog wel «eene *plaats van verderf*» kunnen beteekenen.

Hier kan nog een voorbeeld uit het Tontemb.-Nederl. Wdb. worden bijgevoegd: i t u n a n u n i i t u, dat in vertaling beteekent: *dit is gelijk aan dat;* terwijl a n u - k u in vertaling luidt: van mij, mijn eigendom, (zie Wdb. bl. 21 1[e] kolom).

Uit het aangevoerde blijkt wel eenigszins, dat in het Tontemboansch een zelfde woord, op zich zelf of met affixen, in verschillende functies kan optreden.

Daar we bij verdere bespreking het woordje a n u toch nog zullen noodig hebben, wordt er hier niet verder over uitgeweid.

In de veronderstelling dat er onder de lezers van dit Tijdschrift ook zullen gevonden worden, die het Tontemboansch Nederlandsch Woordenboek niet bij de hand hebben ter vergelijking, en — laat ik het maar bekennen — ook om mij de aanhalingen, die noodig zullen zijn, minder omslachtig te maken, laat ik hier eerst een 7-tal woorden volgen met de verklaringen, zooals ze in gemeld Woordenboek zijn opgenomen; met bijvoeging van een 5-tal woorden uit het Nederl.-Tontemboansch Register, dat aan het Wdb. is toegevoegd.

In de jaren 1907-9 stelde de Universiteits Bibliotheek te Leiden mij herhaaldelijk in de gelegenheid het Wdb., de Teksten met verklaringen, alsmede de Hoofdstukken uit de Spraakk. van het Tontemb. te raadplegen en te gebruiken.

Dr. Adriani had de goedheid mij in 1910 een exemplaar van

genoemde werken aan te bieden. Het is mij aangenaam ZEd. bij deze gelegenheid nogmaals daarvoor mijn hartelijken dank te betuigen.

Meende ik nu en dan op eenig punt van zijne opvatting te mogen verschillen, dan is toch nooit de goede verstandhouding daardoor gestoord, naar ik weet.

Zeker is het den geachten Dr. Adriani gebleken, dat het mij zoo welwillend aangeboden exemplaar dier werken niet in een vergeten hoekje eener boekerij onder het stof bedolven is geraakt.

Kortheidshalve zal ik door *Wdb.* aanduiden het Tontemboansch-Nederlandsch Woordenb. van J. Alb. T. Schwarz;

door *Tt.* Tontemboan; *Mk. Makela'i dialekt; Mt. Matana'i dialekt;*

en door *Sprk.* of *Hfdst.* de Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch, Dr. Adriani en M. L. Adriani-Gunning.

Wdb. blz. 2. ai. *Mt.* (a'i. *Mk.*) herwaarts, naar de plaats waar de spreker is; enclitisch gebruikt na werkwoordsvormen; itjaupus-ai aku, heb medelijden met mij.

— blz. 6. 1. a'i. *Mk.* zie ai.

2. a'i. aanwijz. v.n.w. 1e persoon, tot aanduiding van iets dat in de onmiddellijke nabijheid van den spreker is. Komt ook voor in samenstellingen, zooals tana'i, kela'i.

3. a'i. verkorting van ra'i, hetwelk volgens blz. 347 bet.: wat niet is of niet behoort te zijn.

4. a'i. *Mk.* zie ami (*Mt.*)

— blz. 15. ami. (*Mk.* a'i) pron. suff. 1e pers. m.v.

— blz. 16. ana. deze, dit — aanw. voorn.w. v. d. 2e persoon, om iets aan te wijzen dat bij den aangesprokene is.

— blz. 138. kele. (*Mk.*) gelijk (in *Mt.* tanu.)

kelena. (*Mk.*) = *Mt.* tanana.

kela'i. » = » tana'i.

— blz. 488. tanu. gelijk, als (*Mk.* kele) — vergelijk anu.

Wdb. blz. 21. anu, onder meer ook deze tekst: itu n anu n iitu, met de vertaling: dit is gelijk aan dat.

Ook komt voor:

anu-ku-(het mijne) van mij; mijn eigendom.
anu-mu, anu-na (het uwe, het zijne).

Uit het Nederl.-Tont. register, toegevoegd aan Wdb.

blz. 641. aldus. kele, tana'i, tanana, tani'itu.
als. gio, kele, tanu, toka.
650. gelijk. o. a. kele, tanu.
677. vergelijken. kele, pute, soma.
685. zooals. kele, tanu.
zoo is in genoemd register niet opgenomen.

Trachten we nu aan te toonen, dat er gronden zijn om bij het woord tanu de suffigeering van -ku wel eenigszins aannemelijk te maken.

Een vorm, dien we al spoedig ontmoeten, en die, oppervlakkig beschouwd, reeds terstond zou doen zeggen: tanu kan wel een pronom. suffix. aannemen, is deze: kelena.

Hier kan men zich gemakkelijk voorstellen, dat men te doen heeft met kele + -na, pron. suff. 3[e] pers. e.v. (Wdb. blz. 70); evenals in kakelena, vertaald: zijn gelijke (Wdb. blz. 138) waar toch zeker -na niets anders is dat genoemd pronom. suffix.

Te meer zou men geneigd zijn, deze samenstelling aan te nemen, omdat kele + a'i overgaat in kela'i, waarbij kele zijn *slot*-E verliest; en de afleiding kelena uit kele + ana volgens geheel anderen regel geschiedt; niet kele verliest zijn eindklinker, maar ana verliest zijn aanvangsklinker.

Tanu echter werpt, in de overeenkomstige samenstellingen zoowel met a'i, als met ana, de sluitklinker u weg en vormt alzoo tana'i en tanana.

Om dus ooit of ergens in den vorm kelena het pron. suff. 3[e] p. e. v. te willen zien, moeten andere bewijzen voor de mogelijkheid vooraf gaan.

Bij het woord tanu vindt men opgegeven dat zijn aequivalent in het Mk. is: kele.

Bij kele vindt men omgekeerd = tanu *Mk.*; alsmede de vormen kela'i *Mk.* = tana'i *Mt.*; met vermelding: samengetr. uit kele en a'i.

De vorm kelena, *Mk.* = tanana, *Mt.* wordt wel aangegeven, doch de afleiding wordt t. p. niet besproken.

Kela'i komt als afzonderlijk niet voor in Wdb.

Wel echter tana'i: aldus, zooals, met bijvoeging van: samengetrokken uit tanu en a'i en gelijkstelling met kela'i. (Wdb. blz. 482).

Kelana ook niet afzonderlijk opgenomen.

Wel wederom tanana: aldus, alzoo, zooals dat; met bijvoeging: sgtr. uit tanu en ana. (Wdb. 482).

Tanu + a'i = tana'i en kele + a'i, alsmede tanu + ana = tanana zijn dus als-bestaand-erkende vormen, waarvan de afleiding is aangegeven.

Kelena mag vooreerst nog niet gedacht als ontstaan uit kele + na. Wel wordt het gelijkgesteld met tanana; we zullen dus toch zeker de afleiding kele + ana = Sgtr. kelena mogen aannemen.

Wat zijn en wat beteekenen nu de erkende, bij tanu en kele werkelijk voorkomende suffixen a'i en ana?

a'i wordt genoemd aanw. v. n. w. 1e pers.

Of hier enkel- dan wel meervoud bedoeld is, wordt niet aangegeven. Wdb. blz. 6, cf. boven gegeven lijstje;

ook wordt nog verwezen naar den *Mt.*-vorm ami, waarbij is aangeteekend: pron. suff. 1e pers. m. v. Het bijgevoegde «exclus.» zal wel beduiden: de aangespr. pers. uitgesloten.

ana wordt aangeduid als aanwijz. v.n.w. v. d. 2e pers.

Enkel- of meervoud niet aangegeven.

In de Sprk. bl. 237 worden de voornaamwoorden behandeld; op blz. 245 wordt o. a. gezegd: als bezittelijke voorn. w. dienen de verkorte vormen, die hier en daar ook genitief-vormen genoemd worden.

Als zoodanig wordt ook genoemd ami *(Mt.)* = a'i *(Mk.)*.

a'i wordt genoemd aanwijzend 1e p. en ana voor den 2e persoon.

Wanneer nu iets aangewezen wordt, als zeer nabij, als vastzittend aan of vastgehouden door een persoon, dan ligt de beteekenis van *bezitting*, *eigendom*, zóó nabij dat men hier de woorden wel mag aanhalen, naar aanleiding van de beteekenissen van pĕlewo'an — zie voor door Dr. A. gebezigd: «Men ziet hoe de beteekenissen naast elkaar liggen». (Sprk. blz. 235.)

Niet zonder eenige waarschijnlijkheid is dan de meening, dat de vormen tana'i en tanana zelf het bewijs leveren van het gevraagde, of namelijk tanu een pron. suffix kan aannemen dat den bezitter of eigenaar aangeeft.

Niet onopgemerkt blijve hetgeen boven blz. 131 en 132 is aangegeven omtrent tanu. (Wdb. blz. 488) en anu (Wdb. blz. 21.)

Zeker, bij tanu wordt niet opgegeven welk rededeel het is; dit wordt dan ook slechts zelden gedaan, ook niet bij anu.

Van de reden der verwijzing naar anu wordt ook niets bijgevoegd. Bij anu wordt ook de samenhang der beide niet besproken; alleen vinden we er aangehaald Kern, *Fidjit.* i. v. tangu, dat wel aan tanu herinnert.

Dit anu kan iets onbepaalds, «ding en dinges», beteekenen; wordt ook in voorbeeld vertaald door *gelijk;* en kan ook *bezitting* aanduiden. Dit laaste bevestigd door de vormen anu-ku; anu-mu; anu-na; = *het mijne, uwe, zijne.*

M. i. pleiten deze vormen voor de *mogelijkheid*, dat het verwante woord tanu als *suffix* kan aannemen een verkorten vorm, of *genitief*-vorm, van een persoonlijk v.n.w., die ook kan beschouwd worden als bezittelijk v.n.w.

Verder gaan mijne bedoelingen niet. Allerminst zal ik er aanspraak op maken de zaak met volstrekte zekerheid uitgemaakt, en iedereen overtuigd te hebben, dat mijne beschouwing de eenig ware is.

Oudenbosch, Berchmans College,
8 Februari 1912.

A. BOLSIUS, S. J.

DE GODSDIENSTIG-POLITIEKE BEWEGING „MEJAPI” OP CELEBES.

In de tweede aflevering van de Mededeelingen van het bureau voor de bestuurszaken der buitenbezittingen (blz. 115) wordt in eene nota betreffende de zelfbesturende landschappen van de residentie Menado, gelegen op den vasten wal van Celebes melding gemaakt van de onder de bevolking van dat eiland voorkomende godsdienstig-politieke beweging «Mejapi».

Nopens die beweging zijn door den zendeling-leeraar Alb. C. Kruyt en den afgevaardigde van het Nederlandsch Bijbelgenootschap te Amsterdam op Midden-Celebes Dr. N. Adriani, aan het bestuur van de residentie Menado, belangrijke adviezen uitgebracht, waarvan de volgende uittreksels door het Departement van Koloniën welwillend ter openbaarmaking zijn afgestaan.

De heer Kruyt schreef onder dagteekening Pendolo, 10 Juli 1910 het volgende:

In den loop van 1902 stonden twee menschen op in Pakambia, een man Salalempa, en eene vrouw Liombee; de laatste was priesteres. In den avond trok zij er op uit geheel als krijgsman gekleed. Zij beweerde in nauwe gemeenschap te leven met de zielen der afgestorvenen. Zij sprak met ongewone stem om het geestengeluid na te bootsen. Geen licht mocht dan worden ontstoken, want dan zouden booze geesten (ibilisi, — door het Maleisch uit het Arabisch, iblis, «duivel, booze geest» — dit woord wijst op invloed van buiten) op de menschen aanvallen. Op deze wijze deed zij allerlei voorspellingen omtrent ontmoetingen met de ziel van een overleden vader van A en een overleden moeder van B. Een van de voornaamste hoofden uit die streek Ta Boesi, moest bij den steen Diwa komen, wanneer zij tweemaal een geweer had afgeschoten, en dan zou de ziel van zijn grootvader hem een gouden zonnehoed op het hoofd laten vallen. Van al deze voorspellingen gebeurde echter niets.

Het meest indruk maakten de voorspellingen, dat de tijd niet verre meer was, dat alle menschen levend in den hemel zouden worden opgenomen, zonder vooraf te sterven. Het had geen nut meer buffels en varkens te fokken, of rijstakkers aan te leggen. De geloovigen brachten al hun have bij elkaar en maakten alles op.

Eindelijk was de tijd gekomen, dat de menschen geesten zouden worden. Aan den bovenloop van de Jaentoe-rivier had men een groote loods opgericht, en daar zaten honderden mannen bijeen, wachtende op de metamorphose. Tal van kleine aarden potjes waren gebakken en evenzooveel mandjes gevlochten ten behoeve van de zielen der afgestorvenen, die, zooals het heette, hen dagelijks kwamen bezoeken. Aan rijst en vleesch ontbrak het niet; men zou alles opmaken, want spoedig zou men geen voedsel meer noodig hebben. Men wachtte echter vergeefs.

De menschen van de omwonende stammen, die in de beweging waren medegesleept, werden ongeduldig, maar de leiders verklaarden, dat dit niet de aangewezen plaats was; men zou het nog eens beproeven op den berg Tawi. Ook daar werd een groot huis gebouwd op palen. Langs de wanden werden tal van roeispanen aangebracht, en de talrijke daar bijeengekomen geloovigen werden aan het roeien gezet. Roeien, roeien, hoe langer hoe harder, want met huis en al zou men de lucht ingaan. De opgewondenheid was groot; nu en dan gingen de leiders naar de palen van het huis kijken, en dan riepen zij den binnenzittenden toe, dat de palen al losraakten van den grond; en het gevolg daarvan was, dat men roeide tot het zweet langs het lichaam liep. Natuurlijk zonder eenig gevolg.

Maar nu was de maat ook vol. De bedrogenen verbonden zich tegen de bedriegers, de menschen van Boejoe Mapipi en nog een paar dorpen in den omtrek. Een dorp werd ingenomen en verwoest, en de inwoners vluchtten in de bosschen waar tal van hen omkwamen.

Het zaad in veler hart gestrooid, was daarom nog niet gestorven, en het begon vooral weer welig op te schieten toen het Gouvernement zich meer met de aangelegenheden van Midden-Celebes ging bemoeien. In 1908 was ik er zelf getuige van, dat de menschen van Boejoe Mapipi weer conferentie hielden met de geesten hunner afgestorvenen.

Op verschillende punten in het bosch om Boejoe Mapipi zagen wij stellingen opgericht, waar de menschen 's nachts gingen slapen om in aanraking te komen met de geesten hunner afgestorvenen. De dooden hadden hun streng verboden zich aan het Gouvernement te onderwerpen, en om aan de wraak van de Koempania te ontkomen, zouden zij in den hemel worden opgenomen (meapi).

Deze tweede beweging had plaats onder leiding van zekeren Makoesi. Vele uitgewekenen hadden in het dichte bosch reeds een dorp aangelegd, waar iederen dag naar hun beweren een geest tot hen afdaalde. Herhaaldelijk kwam een dorpshoofd kennis geven, dat er zich weer eenigen uit zijn dorp bij Makoesi hadden aangesloten. Een dier dorpshoofden Ta Njolo van Tantjoa ging eens poolshoogte nemen van de zaak, en deze deed mij het volgende verhaal: «Ik ging met 16 man en een witten buffel voorttrekkende naar de plek in het bosch aan den oorsprong van de Jaentoe, waar de menschen onder Makoesi zich hadden samengetrokken. Ik vond daar 9 huizen, alle tijdelijke woningen, en er mochten, de vrouwen en kinderen medegerekend, een honderd zielen zijn. Ons werd eene plaats aangewezen in het huis van den Oudste.

«De menschen kwamen de rijst halen, die wij hadden meegebracht, teneinde die voor ons te koken, maar zij aten er zelven van mee, en ik geloof, dat zij door de rijst van vele gasten, die hen komen opzoeken, in het leven blijven, want akkers aanleggen doen zij niet. De leider Makoesi is nog een jonge man en klein van gestalte.

«Het was laat, en ik was al gaan slapen, toen men mij wakker maakte, en mij zeide, dat de lamoa (de geest) gekomen was. Ik ging nu in het huis van Makoesi, die zich den luisterrijken naam van Opoe Majonggoe dago had gegeven. In een met planken afgesloten kamertje was de lamoa neergedaald, en de voornaamste lieden van het dorp zaten er om heen, Makoesi aan den ingang van het kamertje. De lamoa sprak met brommende stem, maar wij konden niets zien, want alle vuur en licht was uitgedoofd. Eerst werd aan een der aanwezigen verweten, dat hij gelogen had. De beschuldigde ontkende eerst, maar later bekende hij toch. De lamoa: «Je moet mij 100 buffels en 100 stukken katoen geven». De schuldige: «Heer, die heb ik niet». Lamoa: «Je moet ze mij geven, anders

schiet ik je dood». Nu kwam Makoesi tusschenbeide en zei: «Heer, de man kan het niet betalen; wij zullen het zoo doen: hij geve een buffel en een stuk katoen». De schuldige: «Maar ik heb geen enkelen buffel». Lamoa: «dan leen je maar een buffel van de menschen, die pasgekomen zijn; ik neem dien buffel mee naar den hemel». Toen hoorde ik een geweldig ratelen van de planken en ik dacht: als mijn aangebonden buffel morgen verdwenen is, dan is die lamoa waar.

«Toen zei de lamoa weer: «En wie is het, die ons is komen bezoeken», Makoesi: «dat is Ta Njolo». Lamoa: «Zoo, Ta Njolo, die brengt mijn land in wanorde; je komt om te verspieden, en ik zal je doodschieten». Ik: «Neen heer, ik kom alleen maar 's kijken». Lamoa: «Zoo, ik heb je vader en je grootvader gekend; schrijf hem op in het boek Opoe Majonggoe dago». Ik hoorde nu alsof iemand zacht in de handen klapte, toen zag ik een vonk van een vuursteen vliegen, en Makoesi zei tot mij: «Gij zult lang leven». Toen nam de lamoa afscheid, en bij zijn weggaan ratelden de planken.

«Dit alles had zeker wel den halven nacht geduurd. Overdag slapen sommigen, anderen niet; als het avond geworden is, gaat men onder het huis van Makoesi dansen en zingen. De menschen beweren dat een vaartuig uit den hemel hun voedsel aanbrengt, maar men mag geen scheldwoorden gebruiken, anders slaat de prauw om en komt niet. Om het dorp was geen versterking gemaakt; men vertelde mij, dat ieder die met slechte oogmerken in de nederzetting kwam, door den lamoa werd tegengehouden. Makoesi zat allerlei grootsche dingen van zich zelf te vertellen. Men had mij gezegd, dat hij zeven vrouwen had, maar ik heb er slechts zes geteld; ze zaten alle om hem heen.

«Makoesi echter vertelde dat dezen niet alle zijne vrouwen waren, maar lamoa had het zoo ingesteld: die vrouwen moesten hem bewaken, anders zou de lamoa hem reeds hebben meegenomen naar zijn verblijfplaats in de wolken. Bij het afscheid nemen zei de lamoa nog, dat ik aan niemand iets mocht vertellen van hetgeen ik gezien en gehoord had».

Tot zoover het verhaal van Ta Njolo. Toen Makoesi nog niet was weggeloopen, vroeg de Assistent La Gingking van Mori, of hij ook een brief van lamoa had. Makoesi liet toen een papier zien, waarop eenige krassen waren gemaakt. De

Assistent zeide daarop: »Wij zullen de proef nemen: als de brief van den lamoa is, zal hij niet verbranden, anders wel«. Hij had den brief toen aangestoken aan een lucifer, en toen was hij verbrand.

De politieke achtergrond van deze godsdienstige beweging wordt duidelijk erkend: men wilde zich onttrekken aan de macht van het Gouvernement, en wanneer niet krachtig was ingegrepen en de nederzettingen van Makoesi niet waren overvallen, zoo zou zijn aanhang thans reeds veel grooter zijn geweest. Maar men denke niet, dat met de gevangenneming en verbanning van Makoesi het gevaar geweken is; men weet, dat achter Makoesi een krachtiger persoonlijkheid staat. Is de eene leider verwijderd, dan zal er spoedig weer een ander te vinden zijn, zoolang de denkbeelden, welke deze beweging bezielen, niet zijn gedood. Waartoe zulk eene beweging kan leiden moge blijken uit een paar voorbeelden welke ik hier bijbreng.

Als eerste voorbeeld van een dergelijke beweging deel ik iets mede van Samoa. In den aanvang van het Zendingswerk ontstond daar eene beweging door een man, die een paar jaar aan boord van een walvischvaarder had gediend, die eenige vreemde havens had aangedaan, maar die overigens geen begrip had van het Christendom. Ook bij de beweging door dezen man op touw gezet, trad de gedachte van gemeenschap met de overledenen op den voorgrond. De geest, die zich heette te openbaren, deed dit door middel van eene vrouw: deze beweerde, dat deze geest niemand anders was dan Christus (men heeft dit waarschijnlijk in denzelfden zin op te vatten, als waarin de Toradja's eenvoudig Poeë Ala, »God« in de plaats stellen van hunne lamoa, »goden«, zonder verder iets van God te weten). Iederen avond zou deze geest uit het bosch te voorschijn treden en in haar huis komen, en dan kon iedere zieke zich door hem laten genezen. Een hoek van haar huis was met een gordijn van foeia afgeschoten; alles moest donker zijn. De patient zette zich dan aan de voorzijde van het gordijn neder, en dan raakte eene ijskoude hand over het gordijn heen het hoofd, de borst of eenig ander ziek lichaamsdeel van den zieke aan. Later bleek, dat eene zuster van de oude vrouw dit deed. Er kwamen werkelijk genezingen voor,

en hierdoor vermeerderde de aanhang van den voormaligen walvischjager aanvankelijk.

Na eenigen tijd verkondigde de vrouw dat het einde der wereld nabij was; men moest de graven schoonmaken, want de dooden zouden opstaan. De aanplantingen van taro, pisang en andere gewassen moet men verwoesten en de huisdieren opeten, want men zou geen voedsel meer noodig hebben. Alle voedsel zou uit den hemel worden neergelaten. Men volgde al deze bevelen op, en gedurende eenige dagen at men zooveel men kon om den voorraad slechts op te maken.

Toen de tijd er voor was aangebroken, wachtte men vergeefs op de wonderen, die zouden gebeuren. Toen na drie dagen nog niets was geschied, verkondigde de vrouw, dat Christus beleedigd was door sommigen, die met de zaak hadden gespot; daarover was hij vertoornd en hij zou nu komen op een dag, die hem het beste zou toelijken. De menschen moesten toen weer beginnen met aanplantingen van taro te maken, maar niemand twijfelde aan de waarheid van de woorden dezer vrouw. Door den plotselingen dood van de leiders, kreeg deze beweging geen grooter uitbreiding, en door de snelheid, waarmede het eiland werd gechristianiseerd trad ook de politieke achtergrond er van niet duidelijk aan het licht.

Tientallen van jaren daarna waren er nog menschen, die volhielden, dat de walvischjager en zijn medium de waarheid hadden verkondigd, hetgeen uitgekomen zou zijn, wanneer de vrouw niet ontijdig ware gestorven. (Uit verschillende bronnen gecompileerd in «Weisze und braune Lügenpropheten» door Dr. G. Kurze. Samoa, blz. 75—76).

Het is opvallend, hoezeer het verhaal van deze opwekking in bijzonderheden overeenkomt met dat van de beweging in Pakambia. Leidde zij op Samoa niet tot verwikkelingen, van ernstiger aard was de beweging, die in 1891 in Britsch Nieuw-Guinea voorkwam, dus ook eenige jaren, nadat de zending daar was gaan werken, en het Gouvernement zich met de aangelegenheden van dat land ging bemoeien.

Op eene plaats, waar nog nimmer een zendeling was geweest, en circa 30 mijlen van den naasten zendingspost, woonde een man Tokerioe genaamd, die verkondigde «dat hij in gemeenschap stond met de geestenwereld. In korten tijd kreeg hij

grooten aanhang, en groote scharen gingen tot hem op om hem te vragen, wat zij doen moesten om al de ongelukken die hij voorspelde te ontloopen. Allen hadden hun huisdieren en have verzameld en waren naar het binnenland verhuisd.

Tokerioe beweerde, dat hij zich geregeld met een geest onderhield en geen Papoea was er, die hieraan twijfelde. Die geest had hem medegedeeld, dat er in de volgende maand eene geweldige aardbeving zou zijn in dat gedeelte van het land. De ellende zou beginnen met een zwaar onweder en met een regen als een zondvloed, besloten met een vloedgolf die al het kustland zou verwoesten. De voorwaarden welke de geest had opgegeven ten einde aan dit oordeel te ontkomen waren, dat zij zich zouden ontdoen van alle voorwerpen, die van Europeanen afkomstig waren. Verder moesten zij een lang op den grond sleepend blad aan hun armring dragen, en zich in de bosschen terugtrekken.

Wanneer aardbeving, vloedgolf en storm voorbij waren, zouden zij hun land bedekt vinden met taro, pisang en andere gewassen, en de menschen zouden er naar genoegen van kunnen nemen. Dan zou er ook een groot schip in de baai ankeren, en op dat schip zouden de zielen der afgestorvenen zijn, zoodat ieder in aanraking zou kunnen komen met zijne overleden bloedverwanten. Er zou dan volop voedsel zijn, zoodat men nu zijne varkens en andere huisdieren maar moest slachten en opeten.

Pogingen van een paar zendelingen om deze beweging te stuiten mislukten. Niettegenstaande de voorspellingen van Tokerioe niet uitkwamen en men op zijn aandringen al zijne huisdieren had geslacht en zijne aanplantingen had verwoest, wist Tokerioe zijn aanhang te behouden, ja deze nam na verloop van twee jaar zulke afmetingen aan, dat de regeering zich genoodzaakt zag gewapender hand op te treden. Tokerioe werd gevangen genomen en verbannen. De beweging verliep toen zeker ook voor een groot deel door de Zending, die zich haastte in dat gebied onderwijzers te plaatsen (Ch. W. Abel, Savage life pag. 104—128).

Van veel grooter beteekenis was de beweging, welke een Maori-man, Horopapera te Oea genaamd, onder zijn volk in het leven riep, eveneens in de aanvangsjaren van de Zending

aldaar, toen de Britsche Regeering begonnen was Nieuw-Zeeland te annexeeren. Reeds meermalen had Horopapera de aandacht van de leden van zijn stam op zich gevestigd door zijn zonderling gedrag; men had hem als een gevaarlijken maanzieke in ketens geklonken, maar hij had zijne banden verbroken en niemand kon hem beheerschen. Hij verklaarde zich voor een profeet, die uit den hemel was gezonden. Zijne ontsnapping uit zijne boeien schreef hij toe aan de onmiddellijke tusschenkomst van den engel Gabriel en de Maagd Maria. De politieke zijde van deze beweging kwam dadelijk aan het licht, daar Horopapera alle vreemdelingen (Engelschen) uit zijn land wilde verdrijven waartoe hij zijne volgelingen ook opriep, zeggende dat Gabriel en Maria hem de overwinning hadden beloofd, wanneer hij kon blaffen als een hond. Naar dit blaffen, *hau*, is deze geheele opstand de Hau-hau-opstand genoemd. In hetgeen Horopapera verkondigde, had hij veel overgenomen uit den Islam en uit het Oude Testament. Aan zijn leer had hij allerlei heidensche plechtigheden en zangen verbonden en alle oude bijgeloovigheden van de Maoris vonden eene plaats in den nieuwen godsdienst. Er ging zulk eene bekoring uit van Horopapera en zijne prediking, dat vele gedoopten zich bij hem aansloten. De agitatie breidde zich uit over het geheele eiland, en het is genoegzaam bekend uit de geschiedenis welk eene moeite het de Britsche troepen heeft gekost deze godsdienstige-politieke beweging te onderdrukken. (Zie o. m. J. Page, Under the Maoris, p. 127—131).

Maar het wordt tijd, aan te toonen, dat ook onze Indische Archipel van dergelijke bewegingen weet te verhalen. Laat mij hiervan twee voorbeelden in herinnering mogen brengen: van Halmahera en uit de Bataklanden.

In 1875 werd een groot deel van Halmahera in beroering gebracht door een man, die zich een profeet noemde, en die beweerde de dooden uit hun graf te doen opstaan. Hij noemde zich zelf Adil (Rechtvaardige) en beweerde openbaringen te ontvangen, welke hem de toekomst ontsluierden. Hij hield zijn verblijf tusschen Tobelo en Kaoe, en hij verwierf zich een grooten aanhang, die hem vorstelijke eer bewees. Na eenigen tijd begon de zaak een onrustbarend voorkomen te krijgen. Het getal aanhangers groeide tot honderden aan, en de beweging ging gepaard met eene herleving van het heidendom.

Spoedig kwam aan het licht dat Adil niet voor zichzelf werkte maar voor een vroegeren vorst van Djailolo, die uit den dood was opgestaan en wiens geest nu bij Adil in het bosch woonde. Als medium voor dezen ouden vorst werkte diens kleinzoon Dano Baboe Hasan. Toen het geheele land in agitatie was gebracht ging Hasan rondreizen en overal werd hij met groot vertoon ontvangen en ingehaald.

De beweging kreeg een zoo ernstig aanzien, dat de Resident van Ternate de zendelingen deed afhalen en naar Ternate brengen. Een oorlogschip kwam de vloot van Hasan bestrijden. Deze werd vernietigd en verspreid, Hasan zelf gevangen genomen en verbannen.

In de Batak-landen is zulk eene godsdienstig-politieke beweging ontstaan door Goeroe Somalaing, die hoofd-datoe of priester van den Singa Mangaradja was. Toen dit hoofd in 1883 door onze troepen werd verdreven, volgde Goeroe Somalaing zijn heer niet, maar ging zijn eigen weg. In Balige aan het Toba-meer leerde hij het Christendom kennen, en nu vermengde hij een en ander van de Christelijke leer en van den Islam met zijn eigen heidendom, en stelde hij aldus eene nieuwe leer samen. Den meesten aanhang vond Goeroe Somalaing in de streek ten Oosten van Si Antar, Si Torang en Parsambelan. Deze lieden noemen zich pormalin, van malim, waarmede een Mohammedaansch schriftgeleerde wordt aangeduid. Dat Somalaing juist in die streek den meesten aanhang vond, moet verklaard worden, uit de omstandigheid, dat men daar het Christendom nog niet kende, terwijl men toch reeds kon nagaan welk een grooten invloed die godsdienst op het volksbestaan der Bataks zou uitoefenen. Goeroe Samalaing wist zich een grooten naam te verwerven zoodat zijne aanhangers hem formeel aanbaden. Om eenig denkbeeld te geven van de Christelijke elementen, welke deze sekte in zich had opgenomen, diene dat zij de tien geboden en het Onze Vader kenden. De Bijbelsche geschiedenis is hun tot Abraham toe bekend. Jezus heeft den weg ten leven. In het bijzonder geniet de Maagd Maria vereering. Dit laatste bestanddeel van R. K. eeredienst heeft Samalaing in zijn stelsel opgenomen na zijne aanraking met den Italiaanschen reiziger Modigliani, wiens metgezel hij een tijdlang is geweest. Het behoeft nauwelijks gezegd, dat zoowel bij Horapapera op Nieuw-

Zeeland als hier bij Somalaing de overgenomen verhalen en leerstellingen uit den Bijbel niet leidden tot verbroedering met de Europeesche Christenen, maar alleen moesten dienen om eenigen vorm te geven aan een hol heidendom. Zoowel de aanhangers van Horopapera als de Pormalim waren (en zijn nog) bittere vijanden van Christendom en Christenen.

Een ander middel om aan zijne sekte aanzien te geven is het gebruik van een soort van drank, die den mensch half waanzinnig maakt. Zij beweren in «tongen» te spreken, en zij laten niet met zich redeneeren. Wat den politieken kant aangaat verdient in de eerste plaats aandacht de beschouwing welke de Pormalims hebben van de Zendelingen. Voor hen zijn deze geen Europeanen, maar eenvoudig incarnaties van de hoofden der oude Bataks. Zij hebben om die reden aan de Zendelingen bijzondere Bataksche namen toegekend. Met bijzonderen eerbied beschouwen zij zendeling Pohlig van Si Antar, in wien zij naar aanleiding van een klein gebrek aan zijne linkerhand eene incarnatie zien van den Singa manga radja zelven. Wat dezen aangaat, zij denken dat alle vorsten der wereld aan hem onderworpen zijn, en Radja Stamboel is zijn stedehouder. Naar de overtuiging der Pormalims zal de wereld spoedig vergaan en dan zullen allen, die geen Pormalim zijn, vernietigd worden.

Tegen vele bevelen van het Gouvernement verzetten deze Pormalims zich, en zij staken op het laatst zoo driest het hoofd omhoog, dat het Gouvernement zich genoodzaakt zag eene expeditie tegen hen uit te rusten. De voornaamste leiders, onder wie ook Goeroe Somalaing, werden gevangen genomen en verbannen. De Pormalims hebben zich wel is waar nu aan het Gouvernement onderworpen, maar zij blijven nog steeds eene sekte uitmaken, die elk oogenblik gevaar kan opleveren. Hare kracht is echter gebroken sedert een zendeling zich te Torang, hun voornaamste vestiging, heeft nedergezet, en alzoo hun doen en laten beter gecontroleerd kan worden.

Wanneer wij de bovenstaande gegevens resumeeren, komen wij tot de volgende gevolgtrekkingen:

1. De bewegingen ontstaan op plaatsen gelegen op eenigen afstand van de woonplaats van een ambtenaar of zendeling. Bij al de genoemde voorbeelden is het duidelijk, dat zij niet voorkomen waar de Zending rechtstreeks werkt en het

Evangelie onmiddellijk van de predikers gehoord wordt. Hoogstwaarschijnlijk wekken niet juiste mededeelingen omtrent de Evangelie-verkondiging bij den eenen of anderen mystisch aangelegden persoon gedachten, welke hem aanleiding geven zulk eene beweging op touw te zetten.

2. Hoe zonderling overigens de godsdienstige voorstellingen mogen zijn, bij al deze bewegingen treedt als voornaamste onderdeel op de gemeenschap met de overledenen. De geesten der overledenen toch zijn de goden, die het dagelijksche leven der Heidenen beheerschen. Daar die goden alle inbreuk op het gewoonterecht straffen, volgt hieruit reeds, dat het streven een politieken achtergrond heeft, daar de komst van Gouvernement en Zending noodzakelijk inbreuken op de adat ten gevolge moet hebben. De Heidenen vermoeien zich weinig met denken over het hiernamaals. Bij het Christendom neemt het leven hiernamaals eene groote plaats in, zoodat wij hieruit mogen besluiten, dat de leiders dier bewegingen onder invloed staan van verkeerd opgevatte mededeelingen aan het Christendom ontleend (welke hier en daar versterkt worden door Mohammedaansche mystiek), en dat het denkbeeld omtrent gemeenschap met de overledenen voor den heiden zoo verrassend en aantrekkelijk is, dat hij er zich geheel door laat medesleepen.

3. Ofschoon deze bewegingen een religieus karakter dragen, is de politieke achtergrond overal zichtbaar. Trouwens waar men zich in verbinding wil brengen met de zielen der voorouders wordt a priori een politiek doel beoogd. Het algemeene streven is zich te ontdoen van vreemde (Europeesche) heerschappij. Hieruit volgt reeds dadelijk, dat eene koloniseerende macht deze verschijnselen niet lijdelijk mag aanzien.

Om nu nog eens op de beweging in Ondae terug te komen, op het oogenblik heeft zij nog niet veel te beteekenen, maar in elk geval blijft zij een groot gevaar. Een beleidvol energiek man behoeft slechts de leiding te nemen, en de beweging bezorgt het Gouvernement veel moeite; het verlies van menschenlevens zal dan moeten worden betreurd. Daarom is het van zoo groot belang, dat de beweging nu in haren aanvang worde gesmoord. Nu zij haar brandpunt heeft op de grenzen van twee

onderafdeelingen is het noodzakelijk, dat de hoofden dier onderafdeelingen samenwerken, opdat niet onderdanen van de eene onderafdeeling, waar het toezicht geregeld en streng is, naar de andere onderafdeeling loopen, omdat zij daar minder gecontroleerd worden, en zich dus vrijer kunnen bewegen.

Nu bevel gegeven is, dat de To Pakambia, onder wie de meesten dezer agitatoren gevonden worden, zich moeten verzamelen in het dorp Koro Torewoe, zal in de eerste jaren herhaaldelijk gecontroleerd moeten worden, of men daar nu werkelijk woont. Patrouilles zouden herhaaldelijk zonder voorafgaande waarschuwing het gebergte Pompangeo, waarin deze lieden zich gaarne terugtrekken, moeten bezoeken. Maar boven alles zou het dorp Poejoe Mapipi, dat door het bevel tot samenwoning in Torewoe geen reden van bestaan meer heeft, moeten worden geslecht. Dit dorp toch wordt door de To Pakambia min of meer als heilig beschouwd, en hier hebben dikwijls samenscholingen plaats.

Het zou zeer wenschelijk zijn, wanneer de zending in die streek een paar scholen kon oprichten; maar met het gebrek aan personeel, dat de zending in Posso heeft, zal waarschijnlijk niet dadelijk uitvoering aan zulk een plan kunnen worden gegeven»,

Dr. Adriani deelt onder dagteekening Tentana (Posso-meer) 3 Juli 1911 het volgende mede:

Het woord m e j a p i is afgeleid van den stam j a p i, door het voorvoegsel m e-, hetwelk in dit geval wederkeerige beteekenis heeft. De juiste vertaling is «zich verbergen». Woordelijk beteekent het: «achter eene laag (j a p i, vgl. Mal. l a p i s) zich begeven, schuil gaan achter eene beschermende of verbergende laag». Zoo zegt men bijv. van de zon: m e j a p i, wanneer zij achter de wolken schuil gaat. Het woord wordt niet druk gebruikt, maar is algemeen bekend.

Om nu het gebruik te verstaan dat men met m e j a p i aanduidt, als de sociale term daarvoor, dient men zich te binnen te brengen dat de godsdienst der Toradja's, in zijn huidigen vorm, feitelijk tweesoortig is. De echte volksgodsdienst, de leekengodsdienst, is de vereering der gestorven voorouders en wel van de zulken die ook tijdens hun leven werden geëerd, gevreesd of ontzien. Deze gestorvenen zijn tot familiegoden geworden;

het is hunne eigene familie die hen vereert en met offers en gebeden tot hen komt, om zooveel mogelijk voorspoed en bescherming van hen te verkrijgen. Deze gemeenschapsoefening met de gestorvenen of cultus der Voorvaderen, kan door iedereen worden verricht, maar het spreekt van zelf, dat de gezinshoofden, familiehoofden, geslachtshoofden en (waar zij voorkomen) stamhoofden optreden als degenen die met gebeden en offers de gestorvenen uitnoodigen tot het schenken hunner aandacht aan de belangen hunner nakomelingen op aarde, al naarmate men zich wendt tot voorvaderen die slechts door een enkel gezin, of tot die welke door de geheele familie, het gansche geslacht of den stam in zijn vollen omvang worden vereerd.

Naast dezen leekengodsdienst staat de priestergodsdienst, of de kennis der gemeenschapsoefening met de godenwereld. Deze goden zijn geen gestorven voorouders, maar persoonlijk gedachte natuurkrachten, op animistische wijze voorgesteld. Hunne functiën zijn van wijder strekking dan die der familiegoden, want deze laatsten hebben alleen bemoeienis met de zaken die hunne eigene nabestaanden aangaan, zooals dit ook tijdens hun leven op aarde het geval was. De goden daarentegen zijn aller heeren. Daar de band met deze goden geen familieband is (de eenige band dien de Toradja's kennen), zoo voelt de gewone Toradja ook weinig voor hen. Hij gevoelt zich dan ook niet in staat om gemeenschap met hen te zoeken: dit laat hij over aan deskundigen, die bijna uitsluitend vrouwen zijn. Dit waarborgt reeds het afwezig zijn van zoo iets als een heerschzuchtige priesterstand. In geval van ziekte en verder overal waar de gewoonte het inroepen van de hulp der priesteressen medebrengt, wendt men zich tot die priesteres die men boven anderen verkiest, desnoods met voorbijgang van dichterbij wonenden, indien men b.v. weet door de laatsten inhalig te zullen behandeld worden. Er is dan ook geen sprake van, dat het Toradja-volk door zijne priesteressen wordt uitgezogen.

Wanneer nu bij een volk met een dergelijken godsdienst een groote omkeering der toestanden plaats heeft, zooals b.v. door onderwerping aan het Nederlandsch gezag, dan krijgt ook het prestige der Voorouders een knak, bij hen die zich gewillig en ongeveinsd onderwerpen. Immers, de Voorouders willen den nieuwen toestand niet, dat is zeker. Zij zijn ontevreden op hunne nakomelingen, die er voor hadden behooren te waken, dat

alles zoo in stand bleef, als de Voorouders het hun hebben nagelaten. De nakomelingen verontschuldigen zich dan wel met te zeggen, dat zij gedwongen worden en niet uit zichzelf aan de vreemde macht gehoorzamen, maar de Voorouders kunnen hiermede toch niet tevreden zijn, al kunnen zij er ook zelf niets tegen doen. Hoe meer nu het Nederlandsch gezag ingrijpt, hoe meer de nakomelingen een weg gaan die zich van dien der Voorouders verwijdert, m. a. w. hoe meer de nieuwe gewoonten burgerrecht verkrijgen, hoe meer de oude godsdienst, die met de nieuwe toestanden onbestaanbaar is, achteruitgaat.

Nu zijn er van ouds onder de Toradja's lieden geweest, die zich om de eene of andere reden teruggetrokken hebben uit hunne omgeving, na zich eerst te hebben verzekerd van eene gelijke gezindheid bij een aantal anderen, meestal familieleden. Het plan werd dan langzamerhand gevormd en plotseling uitgevoerd. Men verborg zich in het dichte bosch, wat in Midden-Celebes gemakkelijk genoeg is. Soms geschiedde de uittocht onder voorgang van een bepaalden leider, soms was de leider weer het werktuig van een voorman in het dorp, die om de eene of andere reden ontevreden was, b. v. op het dorpshoofd of op zijne familieleden en daarom beroering wenschte teweeg te brengen. Voor het hoofd van een dorp zoo klein als de Toradja-dorpen vroeger waren, was het een geduchte slag, als bijv. een 40-tal zijner dorpelingen ineens verdwenen. Hij kon er zeker van zijn, dat zulk eene ontevredenheidsbetuiging op groote schaal hem een kwaden naam gaf, hem (om het eens op zijn Toradja'sch te zeggen) groote schaamte te dragen gaf.

De hoofden hebben dan ook van ouds het *mejapi* aangezien als eene verstoring der openbare orde. Zoodra de schuilplaats der ontevredenen was ontdekt, werd hun aangezegd terug te keeren. Meestal waren de deelnemers daartoe bereid, want de eerste geestdrift geraakte vaak al te spoedig aan het tanen. Ging het niet goedschiks, dan traden eenige hoofden gezamenlijk op en toonden duidelijk dat zij tot dwangmaatregelen zouden overgaan. Dit was meestal voldoende om de geheele beweging te doen verloopen.

Er zijn voorbeelden van, dat een man en eene vrouw, die samen wilden trouwen, terwijl zij (door tegenstand der familie) niet van hunne eigene echtgenooten konden scheiden, tot het *mejapi* hunne toevlucht namen en met eenige tientallen volge-

lingen in het bosch gingen leven, totdat de hoofden er een eind aan maakten. In eene communistische maatschappij als de Toradja'sche, waar men niets kan doen dan wat iedereen doet, zonder op tegenwerking te stuiten, komen avontuurlijke en wilskrachtige lieden er vanzelf toe om op dergelijke wijze hunnen zin door te drijven. Door de hechtheid van den familieband kunnen zij er steeds op rekenen althans eenige tientallen volgelingen te hebben. Door de ordelievenden en bezadigden is het mejapi echter steeds veroordeeld.

Dat het mejapi ook eene godsdienstige zijde heeft, spreekt wel van zelf bij een volk als de Toradja's. Wanneer eene jachtpartij, eene reis, het ontginnen en bebouwen van een stuk land, om maar niet meer te noemen, zonder gemeenschap met- en hulp van de Voorouders niet kan slagen, hoe zou dan eene avontuurlijke onderneming als het mejapi buiten den godsdienst omgaan? De leidende gedachte van den aanlegger of de aanleggers van het mejapi is dan ook in het kort deze: wij vluchten in het bosch en stellen ons onder bijzondere bescherming der voorouders (goden), want in onze dagelijksche omgeving krijgen wij onzen zin niet. Als kind is iedere Toradja wel eens of meermalen uit zijn ouderlijk huis geloopen, om in het huis van een anderen dorpsgenoot (dus familielid) korter of langer te blijven als demonstratie tegen zijne ouders, die hem in het een of ander zijnen zin niet hadden gegeven. De Toradja'sche letterkunde is vol van verhalen over kinderen en menschen die verdrukt worden of althans meenen te zijn te kort gedaan en die daarom naar hunne gestorven ouders of voorouders vluchten. Sommigen vinden den weg naar de Onderwereld en ontmoeten daar hunne ouders, anderen zoeken en vinden hen in de Bovenwereld en zeilen in een schild, een grooten Toradja'schen zonnehoed, een mandje of in wat voor voertuig dan ook, door de lucht ten Hemel, al naardat het verhaal den weg volgt van den leekengodsdienst, die de gestorven voorouders in de Onderwereld zoekt of dien van den priestergodsdienst, die de goden der Bovenwereld dient. Wij menschen dezer Middenwereld kunnen met de beide andere werelden gemeenschap houden, evenals de zon, die des avonds naar de Onderwereld gaat en des daags ten Hemel stijgt.

Het *mejapi* moet dus worden beschouwd als eene betooging tegen den bestaanden toestand, als eene uiting van ontevreden-

heid tegen degenen die thans het roer in handen hebben, als een ziekelijk uitwas van het zoeken van gemeenschap met de goden of de voorvaderen. In dezen tijd in het bizonder is het aan te zien als een zich onttrekken aan de verplichtingen die het Bestuur aan zijne onderdanen oplegt, als eene poging om hulp te zoeken bij de voorouders of bij de goden, deze wereld te ontvluchten, waar het zoo verkeerd toegaat en met pak en zak zich te begeven naar eene betere wereld, ter beschaming van de onderdrukkers en van hen die zich willig laten onderdrukken. Het mejapi is niet eene zuiver godsdienstige uiting, die politieke beteekenis heeft gekregen, maar is van ouds eene uiting van afkeer, onwil en ontevredenheid tegenover den bestaanden toestand, uit welken bevrijding en ontkoming wordt gezocht langs godsdienstigen weg. Daar in het opstel van den Heer Kruyt in bizonderheden de praktijken van een aantal gevallen worden beschreven, behoef ik slechts daarheen te verwijzen tot staving dezer beschouwing. Het feestvieren in het bosch dient ter ontvangst der goden met wie de leiders gemeenschap oefenen. Men noodigt de goden uit en bereidt hun dus een feest. Zorg voor de toekomst is onnoodig; de leiders openen immers eene nieuwe toekomst, die geen voorzorg behoeft. Het vroolijke leven in het bosch trekt nog een aantal andere onnoozelen, en hoe uitgebreider de beweging wordt, hoe meer lieden zich aansluiten, des te moeilijker wordt ook de taak der leiders om de verwachtingen die men van hen heeft levendig te houden. Bedrog en leugen worden te baat genomen en alles moet noodzakelijk op eene groote teleurstelling uitloopen.

Het mejapi eene volksgewoonte te noemen is overdreven. Het zijn vooral de lieden van het landschap Pakambia die er voor bekend zijn dergelijke praktijken wel eens uit te halen en dit wordt hun door de Toradja's waarlijk niet tot eene eer aangerekend. De groote meerderheid is steeds van meening geweest, dat zulke praktijken in eene ordelijke maatschappij niet mogen voorkomen. En te meer thans, nu de weg tot klagen openstaat, en gegronde bezwaren tegen mogelijke onbillijkheden aan het Bestuur ter overweging kunnen worden voorgelegd, kan het mejapi niet anders worden beschouwd, dan als eene betooging tegen den nieuwen toestand en eene poging om zich daaraan te onttrekken.

Schroom bij het Bestuur om in te grijpen in iets waarvan de godsdienst een factor is, zou hier niet op zijne plaats zijn. Door het verbieden van het koppensnellen (het brengen van koppenoffers aan de voorouders) en het beperken der groote doodenfeesten heeft het Gouvernement aan den volksgodsdienst der Toradja's reeds twee zware slagen toegebracht. Bij het mejapi heeft men niet eens met een geregeld uitgeoefend godsdienstig volksgebruik te maken, maar slechts met eene vrij zeldzaam voorkomende avontuurlijkheid van ontevredenen, die zich van hunne omgeving willen bevrijden en een aantal onnoozelen verleiden om met hen mede te doen.

Was reeds vóór de komst van het Nederlandsch Bestuur het «zich verbergen» (mejapi) iets waaraan de hoofden steeds een eind wilden maken, te minder nog kan een Europeesch bestuur dulden dat een deel zijner onderdanen zich verbergt en zich onttrekt aan zijne verplichtingen, ook omdat het tevens duidelijk is, dat de leiders hunne rol niet kunnen blijven volhouden dan door middel van bedrog en misleiden hunner volgelingen.

OUDHEIDKUNDIGE NASPORINGEN IN ORISSA.

DOOR H. KERN.

De oudheden van Orissa hebben tot voor korten tijd niet de aandacht getrokken die zij verdienden. Dit kan men nu niet meer zeggen nadat een Bengaalsch geleerde, Babu Nagendranāth Vasu, de uitkomsten van zijn ijverig oudheidkundig onderzoek heeft bekend gemaakt in een statig boekdeel, getiteld: The Archaeological Survey of Mayūrabhanja. Vol. I [1]

Uit de voorrede van den Schrijver, gedagteekend 4 Januari 1911, vernemen wij dat hij achttien jaar geleden in 't bezit kwam van ettelijke koperplaat-oorkonden, alsook van afprenten van een aantal inscripties uit Orissa, waaruit hij de overtuiging putte dat de heerschende voorstellingen omtrent de oudheden en geschiedenis van 't land in menig opzicht onjuist waren. Dit leidde hem tot het besluit, een wetenschappelijk onderzoek in 't land zelve in te stellen. Vooral van de ondersteuning die hij van 't Hoofd van Majūrabhañja mocht ondervinden, was het te danken dat hij met vrucht werkzaam kon wezen. In 1907 werd hij door bedoeld Hoofd belast met de leiding van 't oudheidkundig onderzoek, hetgeen hem in de gelegenheid stelde om verschillende gedeelten van genoemde landstreek te bereizen.

Het voor ons liggende boekdeel bevat vooreerst een Inleiding van 263 bladzijden met platen; voorts Verslagen van de oudheden met platen, 122 bladzijden; eindelijk een Appendix, behelzende fotografieën benevens transcriptie van koperplaten, van blz. 129 tot 160. Een Index besluit het geheel.

De inleiding bestaat in hoofdzaak uit een geschiedkundig overzicht van de verschillende godsdienststelsels welke naast of na elkaar een tijd van bloei of verval in Orissa gehad hebben.

[1] Published by the Mayūrabhanja State.

Vooral van belang is hetgeen de Schrijver bij zijne nasporingen ontdekt heeft aangaande het voortbestaan van zekere vormen van Buddhisme sedert het begin der 16de eeuw. Het was niet onbekend dat tot laat in de 15de eeuw de vervolgde Buddhisten een toevlucht vonden in Orissa, welks heerscher Mukunda Deva (Dharmarāja) een ijverig aanhanger der heilleer was. Geheel nieuw, ten minste voor den schrijver dezer regelen, is wat wij leeren omtrent de Crypto-Buddhisten in Orissa gedurende de 16de en 17de eeuw (pp. CCVII, vgg.) Met aanhalingen uit het gedicht Çūnya-Saṁhitā van Acyuta toont hij aan dat deze dichter onder den schijn van een Viṣṇuiet in werkelijkheid Buddhist was. »Het is wenschelijk in 't Kali-yuga dat de volgelingen van Buddha zich vermommen«, heet het bij hem. Ook bij andere dichters uit de 16de eeuw vindt men dergelijke uitingen.

In 't begin der 17de eeuw bezocht de Tibetaansche pelgrim Buddhagupta Tathāgatanātha verschillende streken van Indië. Hij vond o. a. te Haribhañja, de toenmalige hoofdstad van Mayūrabhañja, een groote menigte van mannelijke en vrouwelijke belijders van 't Buddhisme.

Zekere Manohara-dāsa verklaarde, nu ongeveer honderd jaar geleden, dat »Arjuna-Buddha de Jiva (individueele ziel) is, en Kṛṣṇa de Parama (universeele ziel).« Dit is een voorbeeld van schijn-buddhisme, of wil men van syncretisme, dat herinnert aan de vermenging van Mahāyānistische en Brahmanistische voorstellingen zooals wij in 't middeleeuwsche Java aantreffen.

In 1875 ontstond een nieuwe sekte onder den naam van Mahimā-Dharma ten tijde der regeering van Divya-siṁha, vorst van Puri. De verkondiger der nieuwe leer, Bhima Bhoi, heet als geloofsprediker opgetreden te zijn op aanmaning van den Buddha zelven, die hem in zichtbare gestalte verscheen en toesprak. Het geloof dat de Buddha zich herhaaldelijk incarneert wanneer het in 't belang der menschheid is — natuurlijk in navolging van Viṣṇu's Avatāra's — is wel is waar volstrekt in strijd met de oudbuddhistische, rechtzinnige leer, maar reeds ingeslopen in 't oude Mahāyāna.

De bijzonderheden welke de Schrijver meedeelt over de geschriften van den Mahimādharma, over Bhima Bhoi, die nu tien jaar geleden overleden is, over 't monnikenleven, zijn alleszins merkwaardig. Opmerking verdient nog dat de Mahimā-

dharmins 't vaste vertrouwen koesteren dat de Buddha zich nog eens zal openbaren in den vorm van een menschelijk wezen.

Het geheele hoofdstuk waarin ons 't kwijnend voortbestaan van een soort Buddhisme in Orissa geschilderd wordt, en daarna de herleving ervan in de laatste helft der 19de eeuw, is ook afzonderlijk uitgegeven onder den titel *The modern Buddhism and its followers in Orissa by Nagendra náth Vasu*, opgedragen aan den »Maharaja Sri-Ramachandra Bhanja Deo feudatory Chief of Mayūrabhanja», en voorzien van een *Introduction to Modern Buddhism in Bengal*, door Mahāmahopādhyāya Haraprasād Shāstri. Beide Bengaalsche geleerden hebben ten volle aanspraak op onze dankbaarheid voor 't vele nieuwe en wetenswaardige dat zij ons mededeelen, vooral als bijdrage tot de geschiedenis der toenemende verbastering van 't oorspronkelijke Buddhisme in Indië.

De goed uitgevoerde talrijke illustraties die 't eerste gedeelte der Inleiding (p. XV tot CI) versieren, vertoonen een groote verscheidenheid van Brahmanistische godenbeelden, Jainistische heiligen (Arhats of Tīrthaṅkara's), eenige voorstellingen van den Buddha in verschillende tijdperken zijns levens, veel Dhyānibuddha's, hun Çakti's en andere Tantrische mythologische figuren. Bij elk beeld geeft de Schrijver een beschrijving van hun kenmerken en karakter met de vereischte uitvoerigheid.

Tot de voornaamste beelden uit het Brahmanistisch Pantheon, behooren die van Sūrya, Agni, Yama, Skanda, Gaṇeça, Brahma, Hara-Gaurī, Ajaikapād, Vāsudeva, Lakṣmī-Nārāyaṇa, Garuḍa en Viṣṇu in zijn Varāhāvatāra.

Ten bewijze dat het Jainisme eenmaal zijne aanhangers in Orissa gehad heeft, strekken eenige ontdekte beelden van heiligen. Het was trouwens bekend dat in het aangrenzende Kaliṅga het Jainisme een tijd van grooten bloei gehad heeft. Op drie platen vinden wij afbeeldingen van Pārçvanātha, den 23[en] Arhat. Voorts is er een beeld van Mahāvīra, den laatste der 24 Arhats, die bekend staat als de stichter van 't Jainisme in het tegenwoordig wereldtijdperk. Uit de naaktheid der figuren blijkt dat de vereerders behoorden tot de sekte der Digambara's of naakte monniken, trouwens de oudste sekte.

Onvergelijkelijk talrijker dan de Jainistische beelden zijn de Buddhistische, inzonderheid uit den kring van 't Mahāyānisme en Tantrisme, hetgeen onbetwistbaar bewijst dat genoemde

vormen van Buddhisme zich in de bijzondere gunst der bevolking mochten verheugen

Intusschen hadden ook de Hindoesche Çākta's hun aanhangers. Merkwaardig zijn drie op verschillende plaatsen ontdekte afbeeldingen van 't kind Buddha op den schoot zijner pleegmoeder Prajāpatī Gautamī. Dan is er nog een voorstelling van den Bodhisattva in Yoga.

Zeer groot is 't aantal van figuren uit de Mahāyānistische of Tantrische mythologie. Daaronder zijn eenige Lokeçvara's (al. Avalokiteçvara, Padmapāṇi), o. a. een met vier armen. Het ontbreekt ook niet aan beelden van de hoogvereerde Tārā of wel Tārā's, want men onderscheidt Tārā's van verschillende kleur. De voornaamste echter is Arya-Tārā, die beschouwd wordt als de Çakti of vrouwelijke wederhelft van Lokeçvara.[1] Er is ook een beeld van Mañjuçrī. Als een vorm van Tārā wordt beschreven de godin Kurukullā.

Ook de wezens die door de Çākta's vereerd worden behooren de godinnen Cāmuṇḍā, Vārāhī, Nārasiṁhī, Mahiṣamardinī, Pāça-caṇḍī. Om niet te uitvoerig te worden, verwijzen we den lezer naar de daarvan gegeven afbeeldingen met den toelichtenden tekst.

In 't op de Inleiding volgende oudheidkundig verslag wordt een beschrijving gegeven van 45 plaatsen waarover 't onderzoek zich uitstrekte, met vermelding van de daar aangetroffen bouwvallen en andere overblijfselen der oudheid, verduidelijkt door platen en platte gronden. De ontdekte beeldwerken zijn in de Inleiding gereproduceerd. De menigvuldige geschiedkundige aanteekeningen waarvan de plaatsbeschrijving vergezeld gaat, verhoogen in niet geringe mate de waarde van 't verslag, vooral omdat de gegevens grootendeels geput zijn uit weinig toegankelijke bronnen.

De inhoud van 't verslag is zóó rijk aan allerlei bijzonderheden, dat ik liever dan een dorre opsomming te geven van merkwaardige monumenten, den lezer naar 't boek zelve verwijs. Ik veroorloof mij slechts ééne uitzondering, namelijk een door den Schrijver bij gelegenheid zijner beschrijving van Balasore vermeld feit. Op blz. 102 lezen we: »The old Dutch cemetery

[1] Natuurlijk is zij oorspronkelijk niets anders dan een vermomde Durgā. Tārā is bekend als een der namen van Dākṣāyaṇī of Durgā.

of Balasore is another place of interest. At the time when this was a Dutch settlement many notable Dutch factors or officials were interred here.» Wij mogen den Schrijver dankbaar wezen dat hij ons herinnerd heeft aan een, als ik mij niet vergis, hier te lande volkomen vergeten feit.

In 't Aanhangsel zijn acht koperplaatinscripties in oorspronkelijk schrift en Nāgarī-transcriptie opgenomen. Vijf van die acht bevatten schenkingen van heerschers van Bhañja, twee van de Tuṅga —, en één van de Çulkika-familie. Vier van die vijf oorkonden zijn indertijd reeds uitgegeven in 't Journal of the Asiatic Society of Bengal, maar de vier overige zien voor 't eerst het licht in voorliggend werk.

Met de uitgave van zijn hoogst verdienstelijk werk dat ook uiterlijk goed verzorgd is, heeft de Schrijver de studie der Indische oudheidkunde verrijkt met een belangrijk hoofdstuk. Het is nauwelijks noodig op te merken dat het ook nuttig vergelijkingsmateriaal bevat, althans ten opzichte der iconografie, voor de studie van 't Hinduïsme op Java.

1. Steenen trap aan den waterkant bij het gouvernementsplein. Op deze plaats worden dikwijls door de negers offers gebracht aan de moeder of geest der rivier·

2. Een offer zooals dit gewoonlijk door de negers aan de moeder of geest van het water gebracht wordt. Men vindt het dikwijls aan de oevers van kreeken of rivieren. Het wordt geplaatst om den geest, zooals de negers zeggen, te betalen voor het goede dat hij voor hen gedaan heeft of doen zal.

3. Een wisi of bekoring zooals die gewoonlijk door de negers onder boomen of op stoepen enz. geplaatst wordt, om de een of anderen geest over te halen goed of kwaad te doen.

4. Hoe de negers zich een „asema" voorstellen. Deze bloedzuigende oude vrouw zou naar willekeur haar huid kunnen uit- en aantrekken.

5. Libba: Welbekende ellende-geest der negers.

6. Benoodigdheden of voorwerpen die gebruikt worden bij het uitdrijven of wegwasschen van den ellende-geest, Libba.

7. Obiaman en zijne trommen.

8. Bank van den obiaman waarop hij zit wanneer hij zijne begeesteringen oproept.

9. Obiaman begeesterd door de papa-oema of dagoewee-slang (papa-oema-wintie). Hij kruipt op den grond als een slang naar een bord eieren toe.

10. Tigri-winti-dansie, tijger begeestering dans.

11. Opete-wintie-dansie, stinkvogel begeestering dans.

12. Houwer-wintie-dansie, begeesterde houwer dans.

SURINAAMSCH BIJGELOOF.

Iets over Wintie en andere natuurbegrippen.

DOOR F. P. EN A. P. PENARD.

Suriname wordt verondersteld tot woonplaats te strekken, behalve aan levende wezens, ook aan een heirleger van goede en kwade geesten, die over het algemeen den naam dragen van *Bribi* (geloof), hoewel men ze ook dikwijls hoort aanhalen als *Jorka* en *Takroe sani* (slechte, leelijke dingen), of ook wel *Sani-sani* (gedoente) en hokus-pokus.

Takroe sani na wan sani, joe mag bribi hem, ma joe no mag sabi hem, (slechte dingen zijn dingen waaraan men mag gelooven, maar die men niet kennen mag), zoo zeggen sommige bijgeloovigen hiervan.

Al deze geheimzinnige lucht- en lichtwezens zijn onzichtbaar voor gewone menschenoogen onder normale omstandigheden; toch kunnen zij zich overal bewegen; ze leven om ons heen in bergen, boomen, water, putten, holen, ja meermalen zelfs in de lichamen van dieren. Vooral doen ze zich voor als Indianen, wijl deze de oorspronkelijke bewoners van het land waren, of zooals men zegt:

> *Iengi habi da kondre,*
> *Iengi de da mama foe da gron.*
> De Indianen zijn eigenaren van het land,
> De Indianen zijn de moeders van den grond.

De *Takroe sani* worden verondersteld niet alleen des nachts hunne woonplaatsen te verlaten, maar ook bij dag precies om twaalf uur, zoodat het zeer gevaarlijk is zich op dit tijdstip onder een dichtbebladerden boom of anderszins op te houden. Want de Geest, een lichaam vindende, kruipt er in, om zich slechts door bepaalde kunstmiddelen weder te laten verdrijven. Soms gebeurt het, dat zoo'n geest vriendschap voor iemand opvat en zich tijdelijk nestelt in diens hoofd of eenig ander

lichaamsdeel; hij veroorzaakt dan de hierna te bespreken *bakroe*, *wintie*, enz. Maar over het algemeen laten de geesten de menschen met rust, zoolang men ze ook ongemoeid laat. Worden ze evenwel gestoord, bijv. door water te putten op een ongelegen uur, het noemen van een verboden naam, het omhakken van een boom, het dooden van een geloofsdier (bijv. een dagowé-slang), enz., dan wordt hun toorn opgewekt. Zij geven dit te kennen door o. a. het putwater troebel te maken, of wel bezoeken den rustverstoorder in den droom. Of de geest verlaat zijn *taupe* (verblijfplaats) en tracht zich in den beleediger te nestelen. Is deze echter door een *tapoe* (inlandsche amulet) of machtige *wintie* daartegen beveiligd, dan keert de geest weder naar zijn schuilhoek terug. Zoo niet, dan dringt hij in het lichaam van zijn beleediger, die ziek wordt, soms een dokter raadpleegt, maar ten laatste toch zijn toevlucht neemt tot een inlandschen *Kartaman*, *Loekoeman*, *Obiaman*, enz.

De Kartaman (kaart-man, kaartlegster, waarzegger) is doorgaans een oude, armoedige vrouw, soms ook een man; het werk dezer lieden bestaat in het door elkaar schuifelen van een pakje kaarten bij het licht van een *kandra* (kaars) of *kokolampoe* (nachtlampje). Uit de volgorde der kaarten lezen zij zoowel de toekomst als het verleden.

Doorgaans geeft de Kartaman den raad, zoo het kwaad niet aan *Ogre-ai* (kwade oog) of *Libba* (zie hierna) moet worden toegeschreven, aan de *Gronmama* (moeder van den grond) te offeren, hetgeen geschiedt door geld, dranken enz., tot verzoening van den geest op de beleedigde plek te plaatsen onder het uitspreken der formule:

Mama foe gron, mi de pai joe,
Joe no moe mandi mi,
Joe moe gi mi da gelokoe baka.
Moeder van den grond, ik betaal u,
Gij moet niet vertoornd op mij zijn,
Gij moet mij het geluk teruggeven.

Faalt deze methode, dan gaat de zieke in hooger beroep bij een *Obia-*, *Loekoe-* of *Wintieman*.

Dikwijls dringt een *takroe sani* zich in het lichaam van een onschuldige, die niet van het lastige gezelschap gediend zijnde, allerlei uitdrijvingsmiddelen gebruikt. De Geest smeekt echter:

«laat mij blijven, ik zal u steunen, u helpen en behoeden». Men laat dan af, want het zou gewaagd zijn zulk een bede af te wijzen. Een dergelijke geest heet een *boen* (goed) geloof of *wintie*; hij is zeer dankbaar, hij helpt bij het werk, zoodat het lichaam van dengene die hem herbergt nimmer vermoeid raakt, hij waarschuwt tegen een naderend gevaar en verdedigt zijn weldoener tegen de aanvallen van andere kwade geesten.

Maar o wee, als de verjager van een Geloof niet bij voorbaat is beveiligd, want dan dringt de van zijn *taupe* (verblijfplaats) beroofde, in het lichaam van den beleediger om zich te wreken; zoo'n geloof heet een *takroe bribi* of *sani* (slecht geloof of ding). De aangevallene wordt gedreven tot het bedrijven van allerlei kwaad; hij wordt ziek; geen zoenoffer baat; hij is ten ondergang gedoemd, zoo hij niet tot zeer krachtige maatregelen zijn toevlucht neemt. Deze worden hem door een Wintieman of anderszins aangewezen door oproeping en ondervraging van zijn *Kra* (zie beneden) of de *wintie* van de *obia*. Volgt hij de raadgevingen, hoe vreemd deze ook mogen zijn, niet trouw op, dan gaat het kwaad tot erger over en eindigt dikwijls met *Bakroe* (zie beneden) of zelfs den dood.

De Wintiedansers, Loekoemannen of Obiamannen worden verondersteld een grooten invloed uit te oefenen op de *takroe sani*, en ze zoowel tot goede als kwade doeleinden te gebruiken. Zij kunnen ze tevens bewegen van *taupe* te veranderen en zich op een bepaalde plaats of in een voorwerp te nestelen (zie bij *Bakroe*).

De Kra.

De *Kra* of *Akra* is de levensgeest van den mensch en komt overeen met wat de Indianen *Kasulu* of *Akali* noemen. De *kra* van elk mensch is verdeeld in een vader- en moeder-*kra* of *sisa*, samen vormende de draad der herinnering, de rede, die den mensch met het Hoogere verbindt. Iemand die van zijn *kra* beroofd is, m. a. w. wiens herinneringsdraad gesneden of geheel afgebroken is, spreekt wartaal, wordt lusteloos en ziek en sterft dikwijls.

Een mensch kan naar willekeur zijn *kra* van zich scheiden of oproepen. Daartoe plaatst men een kom vol water, waarin een ei, op het hoofd. Sommige *kra's* zijn evenwel begeerig en

verlangen tevens geld, sieraden enz., of wel de persoon moet in een bepaalde kleeding of semi-kleeding verschijnen. De *kra* wordt nu opgeroepen bij den dagnaam Afi, Jau, enz., dat zijn geboortenamen die de negers, vooral vroeger de slaven, elkander onderling geven en welke afhangen van den dag der week. De *kra* duidt zijn aankomst aan door schudden van het kommetje; schudt dit naar achter of ter zijde, dan is dat een teeken, dat er een slechte geest aanwezig is, of wel de *kra* van een ander persoon; schudt de kom evenwel naar voren, dan is het de ware geest. Men kan dan allerlei vragen doen naar de oorzaak van ziekten, inlichtingen over vrienden, vijanden, enz. inwinnen, en de *kra* weet voor alles raad.

Ook een vreemde, een z.g. loekoeman (kaartlegger of -legster, ziener, voorspelster der toekomst, enz.) kan de *kra* van een verwijderd persoon oproepen, teneinde hem om raad te vragen. Zoo wordt het volgende verhaald:

Eene vrouw had een melaatsch meisje en ging van den eenen naar den anderen loekoeman en obiaman om beterschap te zoeken, of de *trefoe* van het kind te weten te komen. Een dezer loekoemans, eene vrouw, gaf haar den raad 50 hoofddoeken bijeen te brengen en ze een voor een des nachts op 50 verschillende kruiswegen neder te leggen. De vrouw deed wat haar aangeraden werd, maar zooals van zelf spreekt, het kind werd er niet door genezen.

De oproeping van de *kra* door een vreemde geschiedt op verschillende wijzen, o. a. met behulp van een spiegeltje waarin het evenbeeld weerkaatst wordt. Ook wel roept men den persoon bij zijn of haar dagnaam, neemt een stuk *salpoeres* [1] en bindt dit vast aan een spijker ter lengte van vijf duim, waarna men dezen spijker in een *kankantrie* [2] in het woud vasthamert. Of wel, men neemt een flesch, eenige naalden, 7 zaadjes *ningre-kondre* peper [3], een beetje zand waar de persoon geloopen heeft, enz., roept vervolgens de *kra* en plaatst alles in de flesch, die men goed dichtmaakt. Plaatst men de flesch achter een vuur, dan zal de van zijn *kra* beroofde persoon uitdrogen, gooit men ze in het water, dan zal hij of zij sterven.

[1] Of *salempores*, een soort donkerblauw katoen. (Red.)

[2] Een groote boom, Ceiba pentandra, die in het negergeloof een bijzondere vereering geniet. (Red.)

[3] *Ningre-kondre* = neger-land = Afrika. (Red.)

Om een verloren *kra* terug te vinden zijn verscheidene ceremoniën noodig. Voor een *kra* van gewone kracht is het voldoende, dat men den levensgeest van een ander persoon oproept en ondervraagt; deze wijst dan de plaats aan waar de verloren *kra* zit; aan het woud enz. wordt geofferd, en de *kra* keert weer tot zijn eigenaar terug. Is evenwel de *kra* krachtig en onwillig om terug te keeren, dan moet men zijn toevlucht nemen tot een Wintieman. Deze ondervraagt den zieke en roept vervolgens zijn *wintie* op onder het zingen van de volgende formule:

Mama-mama, je, mama-mama, je,
Fasi oen, je-je, akra oeman,
Papa-papa, je, papa-papa, je,
Fasi oen, je-je, akra man.
(Dubbele) moeder, geest, (dubbele) moeder, geest,
Raak ons aan, (dubbele) geest, vrouwelijke levensgeest.
(Dubbele) vader, geest, (dubbele) vader, geest,
Raak ons aan, (dubbele) geest, mannelijke levensgeest.

Daarna ondervraagt de wintieman weder den zieke, geeft raad, laat zich goed betalen, enz. enz.

Sommige *kra's* zijn zeer hebzuchtig; ze vorderen te hunner eere groote feesten, smulpartijen, enz.; andere weer verlangen gouden sieraden, meubels, enz.

De *kra* vertoont zich soms aan zijn eigenaar als een zichtbaar evenbeeld en wordt dan een *dobru* geheeten. Dikwijls gedraagt zulk een dubbel zich zeer verkeerd en brengt daardoor zijn eigenaar in ongelegenheid.

Bakroe.

Wat het woord «*bakroe*» beteekent, weten wij niet. De *bakroe* ziet er in normalen vorm uit als een dwerg, half hout, half vleesch. Zoodra iemand nadert keert hij hem den houten kant toe, om de slagen die hij verwacht niet te voelen. Is men evenwel goed op de hoogte, dan slaat men op het vleeschgedeelte; de *bakroe* laat dan luide smartkreten hooren en vlucht ijlings weg. Onder alle bruggen, sluizen, kokers enz. wonen *bakroe's*; twee der meest bekende zijn Crispen en Hansaar van de Kombeebrug [1].

[1] Brug in Paramaribo. (Red.)

Behalve halfhouten *bakroe's* treft men nog tallooze andere vormen aan, o. a. oude vrouwen, dieren, koplooze hanen, alsook levenlooze voorwerpen. Ze zijn niet heel kwaadaardig zoolang men ze ongemoeid laat, doch laten zich gemakkelijk door Obiamannen tot het kwade gebruiken. Deze Obiamannen zijn afstammelingen van de Phallusdienaren van Afrika enz. of de vereerders van de *Odoe*, *Vaudoe* of worgslang. Het woord *obia* is dan ook slechts een der tallooze synoniemen van Ophis of Ophia (slang).

De bewerking van een *bakroe*, hetzij een pad, een hagedis, een poppetje of anderszins, geschiedt op de volgende wijze:

Het voorwerp wordt door den Obiaman in een pagaal [1] of onder een kom enz. geplaatst; elken dag gaat hij er voor staan en herhaalt de formule:

Joe si, mi masra, joe moe tan de, joe no moe gowe; mi de go waarderi joe; mi de go grani joe. Ma if mi habi joe fanodoe, joe moe helpi mi, joe no moe libi mi.

Zie je, mijn meester, je moet daar blijven en niet weggaan; ik zal je waardeeren; ik zal je dienen; ik zal je in eere houden. Maar als ik je noodig heb moet je mij helpen, je moet mij niet verlaten.

Om het voorwerp wordt geregeld geofferd. Men plaatst er voedsel, allerlei huishoudelijke artikelen, sieraden, enz. Niemand mag deze zaken gebruiken, wijl hem dan ontwijfelbaar onheil zou treffen; men veronderstelt n.l. dat in het voorwerp een geest wordt opgewekt, of wel dat er tusschen het voorwerp en den bezweerder een onzichtbare geestdraad ontstaat. De bewerker kan dan naar willekeur met zijne gedachten, door zijn wil, het voorwerp uitzenden om kwaad te stichten, of wel hij kan de bewerkte pad, hagedis, enz. een vijand doen bijten, hetgeen lepra of eene andere ziekte zou veroorzaken, of ook kan hij een poppetje of eenig ander levenloos voorwerp in het lichaam van een ander doen dringen, en op die wijze de vreeselijkste pijnen, krankzinnigheid, of zelfs den dood veroorzaken.

Een der meest gevreesde *bakroe's* draagt den naam van Apoekoe en Kanta Masoe. Hij wordt verondersteld te wonen in een houtluizennest [2] waaruit op bepaalde tijden een bruin, witachtig en donker schuim vloeit, voortgebracht door wormpjes.

---

[1] Indiaansche gevlochten doos. (Red.)

[2] Houtluis = witte mier, termiet. (Red.)

Als de Kanta Masoe bruist durft geen woudlooper hem nabij te komen, laat staan aan te raken. Om den kokenden geest eruit te krijgen en in een ander voorwerp over te brengen, roept de Obiaman zijn *wintie* of begeestering op. Op zijn hoofd breekt hij een ei en besmeert daarmede zijn haar. Zich vervolgens voorover buigende, brengt hij het hoofd tegen het houtluizennest, wrijft er het schuim af, de geest wipt in het ei, en wordt met bier eraf gewasschen in een kalebas *kra-basi* [1], of wel met behulp van een stuk banaanschil rechtstreeks overgebracht op het voorwerp dat ermede vervuld moet worden. Ook andere geesten dan de Kanta Masoe worden op deze wijze bewerkt.

Het opwekken van een geest in een levenloos voorwerp komt vrijwel overeen met de z.g. *Gado* (god) der boschnegers. Velen dezer toch houden er huisgoden op na in den vorm van poppetjes enz., waaraan zij offeren. Dikwijls vergaderen zij des morgens, besmeren hun gelaat met witte aarde, *pimba* geheeten, of krijt, en houden een soort van gebed, terwijl zij een rammelaar, bestaande uit een kalebas met steentjes erin, of een *papagodo*, heen en weder schudden. Tevens besmeeren zij hunne oogen met dram [2], zoodat deze er vuurrood uitzien. In het dorp staat soms een groote met *pimba* bestreken (of liever gevlekte) hut, dikwijls met enkele staken en vlaggen of lappen er omheen, waarin de god der plaats met talrijke geschenken enz. gediend wordt. Ook andere goden vindt men in den vorm van kaaimannen, worgslangen, enz., m. a. w. elk dier enz., dat er iets grooter uitziet dan een ander derzelfde soort geldt als een soort *Gado*. Ook op plantages worden meermalen worgslangen, vooral *Dageewee's* aangetroffen, die door de bijgeloovigen gevoed worden met eieren, rijst, enz. Deze mascot's zijn soms zeer mak, zoodat men ze met de hand kan aanraken. Doodt men zoo'n beest, dan geraken de negers in hevigen angst en doen alle moeite om door offers en feesten den geest der slang te verzoenen.

Zoo groot is de vrees der boschnegers voor deze goden, dat, naar wij uit goede bron vernamen, in een dorp de boschnegers,

---

[1] Het negerengelsche woord *krabasi* is vermoedelijk een verbastering van „kalebas" en heeft niets met „*kra*" te maken. (Red.)

[2] Een soort rum.

na de rede van een Hernhutter prediker te hebben aangehoord, zich naar den dorpsgod begeven, teneinde hem te verzekeren, dat zij het niet meenen met den blanken god, doch alleen naar de preek geluisterd hebben uit eerbied en vriendschap voor den prediker, en om hun brood.

Om een *Bakroe*, die zich in iemands lichaam genesteld heeft, er uit te houden, zijn zeer krasse maatregelen noodig. De zieke wordt naakt uitgekleed en afgeranseld met een prasara-bezem [1] tot hij of zij er bijna onder bezwijkt, of wel de uitdrijving geschiedt op de later te beschrijven wijze van de *Libba*.

De Obiaman vraagt aan den *Bakroe* die in het lichaam van zijn patient zit: «Wie heeft je gezonden?» en de *Bakroe* antwoordt bij monde van den gemartelden patient: «Het is mijn baas, die mij gezonden heeft». — «En wie is je baas?» Thans volgt een beschrijving, doorgaans van een onschuldige.

Na deze ceremonie roept de Obiaman zijn *wintie* op en zuigt uit het lichaam van den gepijnigde tezamen met bloed, het een of ander voorwerp, na soms vooraf een kop gezet te hebben.

Het *Bakroe*-bijgeloof is algemeen onder de bevolking verspreid. Vele moeders laten uit onkunde en een misplaatst gevoel van moederliefde, hunne krankzinnige kinderen zonder mededoogen door deze meestal eerlooze negers mishandelen. En vreemd genoeg, gaan zij in de kerk Gods zegen over hun voornemen afsmeken. Ook verleide meisjes nemen soms hun toevlucht tot *bakroe*-verdrijving, in de meening dat de ziekte die hen kwelt aan *Bakroe* moet geweten worden; en men behoeft niet te denken dat zoo iets slechts in de lagere volksklassen voorkomt!

Tot nu toe hebben wij slechts geschreven over *Obia* met z.g. goede doeleinden. *Obia* tot het kwade, algemeen bekend als *Wisi*, wordt echter eveneens door den bezweerder verstrekt. Het woord *wisi* beteekent in het algemeen bekoring, zoowel werkelijk vergift als het geestvergift dat straalt uit levenlooze voorwerpen die door den Obiaman bewerkt zijn geworden. Een typische *wisi* bestaat uit een gebroken kalebas, waarin een ei, eenige centen, een pyramidevormige in banaanbladeren gewikkelde koek, genaamd *akansa*, eenige stukjes krijt, enz. De persoon voor wie de *wisi* bestemd is, wordt bij den aanblik beangst; hij wordt dikwijls lusteloos en ziek, en de uitlegging

[1] Bloeitros van den palissadepalm, Euterpe oleracea. (Red.)

die men daaraan geeft, is dat de persoon door de inwerking van de *wisi* zijn *kra* (levensgeest, energie) verloren heeft.

Om een *wisi* te neutraliseeren gebruikt men vooral lemmetjeszuur; ook verbrandt men paardenhaar of laat een beetje kruit ontploffen, m.a.w. alles wat een onaangenamen geestafdrijvenden geur geeft is hiertoe dienstig. Verder plaatst men de *wisi* op een plek waar twee wegen elkaar kruisen, wijl geloofd wordt dat daar de duivel met bokspooten en ketting nederdaalt. Een beruchte plaats is Spanhoek, waar men geld bij satan gaat leenen, en waar de apothekers asafoetida gaan verzamelen.

Vreeselijke verhalen omtrent *wisi* doen in Suriname de ronde; het woord is er om zoo te zeggen dagelijks in gebruik. Als een bekend wisiman wordt vooral genoemd de omstreeks 25 jaar geleden overleden Tata Samueli, die op zijn sterfbed zou bekend hebben dat hij verscheidene blanken de lepra had bezorgd. Bij zijn begrafenis was er een geweldige volksoploop, en hoorde men overal vertellen dat het wel zijn lichaam was, dat begraven werd, maar dat zijn hoofd tot onderzoek naar Nederland zou gezonden worden!

Enkele malen gebeurt het, dat iemand, alvorens *wisi* te gaan zoeken, eerst een kaars gaat ontsteken in de Katholieke kerk, daarbij Gods hulp afsmekend. En zoo iets vindt men zoowel bij Katholieken als Hernhutters en Protestanten (de goeden niet te na gesproken). In hun eigen oogen handelen zij niet slecht, wijl zij het niet als kwaad beschouwen, God om vergelding van een gedaan onrecht te bidden!

LIBBA.

Een *Libba*, hetgeen zooveel beteekent als «zwaarte», wordt verondersteld te zijn een oude vrouw, geheel bedekt met lompen. Zooveel schuld, lasten en zonden drukken haar, dat zij er steeds op uit is een gedeelte van haar last aan anderen over te dragen. Zij bewoont vooral het woud. Zoodra iemand nadert, verandert zij in een geest, sluipt onhoorbaar naderbij en ontlast zich van een gedeelte harer zonden.

In den beginne voelt de aangerande niets, maar na eenige dagen ontstaat lusteloosheid, gebrek aan eetlust, enz. De zieke voelt zich «zwaar» en krijgt van een medelijdenden vriend of familielid den raad, zich tot een Obiaman te wenden. Deze

ondervraagt den patient en zegt hem zich kalm te houden, want dat eerst na acht dagen de medicijn gereed kan zijn; reeds dadelijk zijn er echter eenige guldens noodig om materiaal te koopen.

Na acht dagen verschijnt de Obiaman weder, medebrengende:

1. Een kruidenbad, *wiwiri-watra*[1] waaronder kruiden afkomstig van een kerkhof[2], waarvan de onaangenaame geur reeds van verre is te bespeuren.
2. Eenige flesschen bier.
3. Een hoop droge bladeren.
4. Een prasara-bezem.
5. Een stuk touw.
6. Een witte kip of eend.

Te middernacht wordt de patient gebracht naar een kruispunt van twee wegen en naakt uitgekleed. Met het touw neemt de Obiaman zijn maat van het hoofd tot de teenen, zoowel van voren als van achteren. Deze beide stukken touw worden kruiselings over elkaar gelegd en daarop de tobbe met kruidenwater geplaatst, waaraan het bier wordt toegevoegd. Over de tobbe worden eveneens kruiselings twee sprieten van den prasarabezem gelegd. De bezweerder gaat nu voor den zieke staan, terwijl hij de formule herhaalt:

Wat krom is, zal recht worden,
Wat donker is, zal helder worden,
Wat zwart is, zal wit worden,
Wat erin is, zal eruit komen,
Eroe, Eroe; Eroe (vervloekt!)
Ga weg, satan, jou beest, jou ellendeling!

Zich vervolgens bukkende neemt de Obiaman den hoop banaanbladeren op, doopt dien in het kruidenwater en wascht daarmede den zieke af, wiens voeten rusten op de uitgespreide vleugels van de witte kip, waarop al het water afdruipt. Daarna ranselt hij met den prasara-bezem het lichaam van den patient, teneinde er de *Libba* voorgoed uit te krijgen.

[1] *Wiwiri* = blad, *watra* = water (Neger-Engelsch.) (Red.)

[2] Zoo is er in Suriname een zekere vrouw, Baba genaamd, berucht omdat zij op heeterdaad betrapt werd, trachtende een lijk op te graven met het doel *wisi* te vervaardigen. Ook visschers zijn eens op een kerfhof opgepakt, zoekende naar *obia* om op Koningins verjaardag den eersten prijs bij een roeiwedstrijd te behalen!

Sterft de kip onder de operatie, dan zal ook de patient het leven niet behouden. Indien alles goed afloopt, wordt al het gebruikte materiaal verzameld en gebracht naast een kreek of rivier. En het geloof wil, dat de persoon, die zich de witte kip toeeigent (bij voorkeur een *kajakaja fouroe* of warhen), ook de *Libba* op zichzelf overbrengt.

Een andere methode van *libba*-uitdrijving bestaat daarin, dat de patient omstreeks middernacht gebracht wordt op een kerkhof, waar de bezweerder een kuil graaft waarin de zieke naakt gaat zitten om eenigen tijd later weder op te staan, waarna het gat weder met aarde gevuld wordt; de *Libba* of *Jorka* zit dan gevangen.

Vooral kinderen lijden veel aan *Libba*. Zoodra dan ook een kind onder de lagere volksklasse teekenen van lusteloosheid vertoont, wordt het door een kenner of liever kenster, op de hand gewogen. Wordt het te zwaar bevonden naar verhouding van zijn grootte en leeftijd, dan moet de *libba*-uitdrijver erbij komen. Eerst begint men het kind allerlei lichte voorwerpen, zooals droge banaanbladeren, *awariston* (een soort pit), soms kurk, aan het lijf te hangen. Helpt dit niet, dan gaat men over tot de bewerking met het kruidenbad, hoewel het kind doorgaans niet wordt afgeranseld. Dikwijls plaatst men het in een *manari* (zeef) of op een bundel oude lappen.

OGRE-AI.

Nauw verwant aan de *Libba*, of liever dezelfde kenteekenen toonend, is de *Ogre-ai* (het kwade oog). Deze z.g. ziekte wordt veroorzaakt door nijd, haat, afgunst en dergelijke. Niet slechts door aankijken, maar ook door bewonderen bewerkt de *Ogre-ai* ziekte, die zich, vooral bij kinderen, openbaart in lusteloosheid. Volwassen personen worden er ook door aangetast, doch deze wijten hun kwaal meestal aan *Libba*. Ook gronden kunnen door het kwade oog onvruchtbaar gemaakt worden, terwijl huizen, kleederen enz. er door kunnen verbranden.

Het beste middel tegen *Ogre-ai* bestaat in het brengen van het zieke kind bij een Israëliet die het beroep van *Ogre-ai*-verdrijver uitoefent. Deze houdt dan met zijn hand een zakdoek of muts op het hoofd van het kind, neemt vervolgens een glas met water en een weinig zout en leest een lang gebed in het

Hebreeuwsch. Daarna besprenkelt hij het kind met het water. De muts of zakdoek mag nooit meer gebruikt worden. De ceremonie kost een halven gulden; er wordt veel gebruik van gemaakt, zoowel door protestanten als katholieken of anderszins.

Er bestaan ook inlandsche middelen tegen *Ogre-ai*, o.a. dit: Men wascht het aangezicht van het kind met water, waarin een weinig zout, of wel men doet een weinig blauwsel en zout in een bord, wascht het aangezicht van den zieke er mede, en gooit daarna het water op straat. Of wel, men likt het voorhoofd van het kind driemaal, en spuwt het water uit.

De ziekte, genaamd Fio-fio.

Deze ziekte wordt veroorzaakt door woordbreuk, en openbaart zich door hikken, vooral onder het eten. *Fio-fio's* zijn zeker soort onwelriekende insecten, en men gelooft, dat zij in het menschelijk lichaam kunnen ontstaan.

Om de *fio-fio's* uit te drijven, neemt men een tobbe, waarin water, dram, asch, abonjera, rijst, mopee-bladeren [1] enz. Elken morgen moet de zieke precies om vijf uur opstaan en zich afwasschen met het mengsel, terwijl hij als baddoek een bosje mopee-bladeren of bezemsprietjes gebruikt; ook het drinken van aschwater wordt aanbevolen. De zieke zegt daarbij:

Mi no habi naga joe
If joe no habi naga mi, loesoe mi,
A wansi naga soema joe habi, loesoe!
Ik heb niets tegen u,
Als gij niets tegen mij hebt, laat mij los,
Tegen wien gij het ook hebt, laat los!

Dan slaat men het bosje bladeren tegen den grond, en de *fio-fio's* kruipen er uit. Krijgen deze insecten evenwel vleugels, voor de operatie geeindigd is, dan zal de zieke niet lang meer leven; hij zwelt op, zijn hals barst open en de *fio-fio's* vliegen er bij zwermen uit.

Naar inlandsche opvatting kunnen de *fio-fio's*, en ook luizen, bij een kind ontstaan vóór de geboorte; de *fio-fio's* doen zich soms ook voor als wormen, die uit het vleesch van den mensch kruipen.

---

[1] Mopee = Spondias lutea. (Red.)

Amuletten en andere middelen tegen ziekten, booze geesten enz.

Behalve de reeds genoemde *wintie's*, *tapoe's*, enz., worden nog verschillende andere voorbehoedmiddelen door de inlandsche kunstenaars aanbevolen. O.a. tegen *bakroe*:

Een door een jood gezegend zwart *bakroe saka* (zakje), prijs 50 cents, verkrijgbaar in de Saramacca-straat. In dit zakje doet men: 7 stukjes krijt, 7 stukjes knoflook, 7 zaden *ningre-kondre*-peper en 7 zaden *jorka-pesi* (geestboonen). Vervolgens bevochtigt men het zakje met dram en bindt het om den buik van de persoon die het noodig heeft. Vooral de *bakroe*-zakjes genaamd *tai-hati-njam-takroe* zijn zeer in trek! Er bestaan nog andere wijzen om een *bakroe*-zakje te vullen; inderdaad, het aantal verschillende methoden is legio.

Tegen *ogre-ai*:

Een *ogre-ai-krala* (kraal), die veel op een roode granaat gelijkt, doch minder zwaar op de hand weegt. Voorts *ogre-ai pesi* (boonen), *ogre-ai bana* (een vrucht van den vorm van een banaan), enz. enz. De gebeden van Israëlieten tegen *ogre-ai* worden onder Suriname's bevolking zeer hoog geschat, en naar men wil zou de demping van den opstand van 12 Mei 1891 daaraan te danken zijn geweest, dat de negers bang werden, dat zij niemand meer zouden vinden om *ogre-ai* voor kinderen te verdrijven.

Aan het lichaam van één persoon vindt men dikwijls verschillende dezer zaken vereenigd. Hij draagt dan:

Een *piaai-tetei* [1].

Een joodsche kimia met Gods naam erin.

Een *wintie-tapoe*.

Een Katholiek scapulier.

Een *bakroe*-zakje met vulling.

Een *ogre-ai*-kraal.

Awariston (soort zaden), kurk enz.

Zooals licht te begrijpen valt, gaan booze geesten bij het aanschouwen van een dergelijke combinatie direct op den loop!

Naar men beweert, zou het menigmaal voorkomen, dat een

[1] *Piaai* = Indi ansche medicijnman; *tetei* = touw, koord. (Red.)

persoon die trouw ter kerke gaat, door een heriditaire *wintie* wordt bevangen. En wijl geen prediker in staat is, hem daarvan te bevrijden, is hij verplicht zijn toevlucht te nemen tot een Obiaman of dergelijk iemand, die hem dan op de te voren vermelde wijze van den overlast bevrijdt en hem een of meer voorbehoedmiddelen aanbeveelt. Zoo toegerust kan hij weder met een vrij geweten de kerk bezoeken!

Awese of Wintie.

Awese is vermoedelijk een Karaïbische uitdrukking voor het negerengelsche *mapokro* of *wintie* (wind) en wordt zinnebeeldig voorgesteld als een onzichtbare suizing, een geestelijke draaikolk, die spiraalsgewijze hare werking uitoefent, gelijk een wiel om zijn as draait en gelijk de wind het stof spiraalsgewijze omhoog trekt, of de waterhoos het water uit de zee drinkt. Het woord *wintie* omvat naar Surinaamsche opvatting vreeselijke voorstellingen van afgoderij, door een geest bezeten zijn, geheimzinnige machten, bedriegerij, onzedelijkheid, enz. Toch is dit niet geheel juist en moet men hier meer denken aan de verachting, gepaard aan vrees, welke de slaven hunnen meesters inboezemden, alsook aan een godsdienstig vooroordeel. Immers in de oogen van den geloovigen Christen is alles wat hij niet begrijpt en wat niet met het Christendom overeenkomt, eenvoudig afgoderij. Hoewel wij de *wintie* volstrekt niet willen vergoelijken of aanmoedigen, mag er toch wel eens op gewezen worden, dat koelie-tadja's, [1] Javaansche natuurbegrippen, enz. door de wet getolereerd worden, evenals atheisme, kwakerisme, mormonisme, hypnotisme, spiritualisme, enz., terwijl een ieder in verontwaardiging geraakt over neger-*wintie*. Een dergelijke onverdraagzaamheid zal naar onze meening slechts uitwerken, dat de menschen nog meer versterkt worden in dit geloof. Tot nu toe schijnt niemand hen hebben kunnen begrijpen, noch eene verklaring geven van het bijkans onbeperkt geloof der negers in hun *wintie*.

In vroeger jaren, toen de negers nog niet zoo ver gevorderd waren in Europeesche beschaving als thans, werd een *wintie*-dans formeel aangekondigd door het plaatsen van een nieuw,

---

[1] Godsdienstige feesten der Britsch-Indische emigranten. (Red.)

scherp mes, genaamd *lengi-nefi* [1] voor de directeurswoning op een plantage. De directeur wist dan waaraan zich te houden, want hoe eenvoudig de wensch ook scheen, er lag een bedreiging in besloten. Hij liet hen begaan zonder hen te storen, of te laten merken, dat hij het teeken begrepen had.

Weken voordat de dans zou plaats vinden, hadden de deelnemers en deelneemsters geld opgespaard om dranken, gebak enz. te koopen. Op den dag van het feest was er dan ook een groote hoeveelheid dezer artikelen bijeengebracht, welke men in het woud bracht onder den grooten vereerden boom, de *kankantrie*, waarin de *wintie's* of begeesteringen bij voorkeur hun verblijf heeten te kiezen. De grond onder dezen boom was tevoren netjes schoongemaakt, en soms met schelpen of wit zand bestrooid.

In het holst van den nacht, als hunne meesters sliepen, begaven de dansers en danseressen zich naar de plaats der bijeenkomst. Sommigen waren netjes in het wit gekleed, anderen weer in het rood of blauw, terwijl weer anderen slechts pantjes droegen, of wel *kwejoe's* [2] als de Indianen. Want de *wintie's* werden verondersteld menschelijke hartstochten te bezitten en sommige kleuren en kleedij te prefereeren boven andere.

De *wintie's* leven in familie's, zoodat men vader *papa*; moeder *mama*; en kind *pikien-wintie* kent, behalve nog de verschillende dier-, vogel- enz. *wintie's*. Ze gaan over van ouders op kinderen en kunnen ook van vriend op vriend of zelfs op vreemden of toeschouwers overspringen. Iemand die de rijkdommen van een ander erft, loopt gevaar tegelijk de *wintie* van den overledene op zich te krijgen, of zooals men het uitdrukt: *de wintie de plei na hem tapoe*, de begeestering speelt op hem. Elke wintiedanser heeft in zijn huis een hoek afgezonderd, waar hij eenige borden, een poppetje, een paar sieraden enz. plaatst, welke aan de *wintie* toebehooren en niet door een ander gebruikt mogen worden.

Dikwijls is een aangetast persoon niet genegen de *wintie* naar behooren uit te dansen; hij verzet zich er tegen, en dit heeft tot gevolg, dat hij allerlei dwaasheden begint te doen; hij wordt ziek, zijn wilskracht verlaat hem gedeeltelijk, ja het kan zelfs

---

[1] Indianen-mes. (RED.)

[2] Schortje. (RED.)

gebeuren, dat hij, tegen zijn geweten in handelende, zelfmoord tracht te plegen. Zoo wordt verhaald dat eens een oude neger zoek was geraakt. Men zocht hem overal, tot men ten laatste kwam bij een hoogen *kankantrie*, en daar, tusschen de takken, zat de man luide om hulp te roepen. Hoe hij daar gekomen was, wist hij zelf niet te zeggen; naar alle menschelijke berekening scheen de boom onbeklimbaar, en men wist geen andere verklaring te vinden, dan dat hij gehandeld had onder den invloed eener begeestering die zijn krachten vertienvoudigd had.

Kra en *wintie* zijn niet hetzelfde, hoewel een slechte *kra* van een ander, of een beleedigde *kra* in *wintie* kan ontaarden. In allen gevalle: een persoon kan slechts *wintie* krijgen, als zijn *kra* daarmede tevreden is, en den vreemden geest een plaatsje in de hersenen van den danser inruimt. Zoo niet, dan volgt een begeestering die zeer slechte gevolgen kan hebben.

Wanneer de dansers allen bijeen zijn, opent een oude neger de flesschen met drank en gooit of offert hij van alles wat er voorhanden is, een gedeelte aan de *Gron-mama* (moeder van den grond) onder de *kankantrie*; ook de instrumenten enz. worden besprenkeld om ze goedgunstig te stemmen. Alle feestvierenden zingen vervolgens de *paisiengie* (betaalzang):

Mi de begi, Wanaisa,
Joe moe jere mi, Wanaisa,
Gi mi da geluk, Wanaisa,
Ik smeek u, Wanaisa,
Gij moet mij hooren, Wanaisa,
Geef mij het geluk, Wanaisa.

Daarna beginnen de muzikanten hunne instrumenten te bespelen, welke bestaan uit:

1 *Poedja*, trom met dierenvel bespannen;

2 *Mandron* (mannentrom) omstreeks 5 tot 6 voet lang, aan een uiteinde met een dierenvel bespannen; wordt door een man met de handen bespeeld;

3 *Zakka*, een rammelaar van een kalebas of anderszins, met zaden of kralen erin; wordt geschud;

4 *Joro-joro*, trossen zaden en kralen, aan een stok gebonden, die op den grond geslagen wordt;

5 *Kwakwa-bangie*, een plank, nabij elk uiteinde rustende op kleine stokjes, en alzoo een bank vormende; wordt met twee stokjes bespeeld;

6 *Opientie*, een soort trom, als een *matta* of groote houten vijzel;

7 *Banta* [1], een plank met 3 tot 5 veerkrachtige reepen bamboe, de een iets korter dan de andere, en evenwijdig, plat, vastgehecht in het midden van het plankje, waarna men ze met een dwarshoutje opricht en spant. Het instrument wordt met twee stokjes bespeeld; elke reep brengt een verschillenden toon voort.

Bij een feest worden zelden al de bovenstaande instrumenten gebruikt.

Het eerst begint de *mandron*, gevolgd door de *pordja* en *kwakwa-bangie*. Ondertusschen heeft elke danser en danseres zijn of haar *wintie-sanie* (begeesterings-gereedschap) in orde gebracht. Sommigen spreiden witte lakens op den grond uit, anderen weer roode, enz. Velen binden een of meer gekleurde hoofddoeken in allerlei fantastische vormen om hun hoofden; enkele stapelen hout en ontsteken een afzonderlijk vuurtje in de nabijheid van het groote vuur, dat den omtrek spookachtig verlicht. Anderen weer nemen een houwer in handen of plaatsen een kom of kruik op hun hoofd, of besmeren en bevlekken hun lichaam met witte *pimba*-aarde ter opwekking van de *Obia*-(medicijn-) *wintie*, of met lijnen en vlekken voor slangen-, jaguar- en andere begeesteringen, m. a. w. een ieder maakt zich op de hem eigen wijze gereed om de *wintie* die in hem zal varen naar behooren te dienen.

De persoon die het feest opent, neemt een *alockoe*, een soort van uit warimbo-riet gevlochten mat, welke hij omhoog houdt en toeroept: *taki odi!* groet! Sluit de mat zich, dan beteekent dit «neen» en is geen gevaar te duchten; zoo niet, dan is er gevaar en wordt de dans tijdelijk gestaakt tot alles weer veilig is. Naar men wil, werd in vroeger jaren ook een fleschje met een zeker vocht erin aan een staak opgehangen; zoodra een gevaar naderde veranderde het mengsel van kleur van rose tot bloedrood, tot ten laatste, als het gevaar dreigend werd, het fleschje met een knal in stukken sprong. Ook spiegelglas wordt gebruikt om door de weerstraling het gevaar te voorspellen; zoo'n spiegel heet *a lockoe na fesi nanga baka* [2].

Is alles in orde, dan verheft een der dansers zijn stem en

---

[1] Dit woord in het Hs. moeilijk leesbaar, kan ook *bienta* zijn. (RED.)

[2] Hij ziet naar voren met den rug. (RED.)

begint op eentoonige langgerekte wijze te zingen. Hij wordt door een ander gevolgd, en spoedig weerklinken overal de oproepingszangen en maken de feestvierenden allerlei vreemde bewegingen met hoofd en ledematen. Steeds woester klinkt het eentoonige *bakra-boen* (blanke is goed) [1] der trommen, het klak-klak van de *kwakwa-bangie*, het geritsel, geratel en gedreun der andere instrumenten; steeds meer geraken de dansers in vervoering. Eensklaps weerklinkt een luid «*awese*» en een danser rolt over den grond; hij is door den geest bezeten. Meerderen volgen en weldra zijn allen in vervoering geraakt; sommigen dansen, anderen springen, weer anderen zitten en schudden slechts op stijve wijze met hunne hoofden. Hier danst een man midden in een vuur, ginds zwaait er een woest met een houwer, als hakte hij in onzichtbare boomen. Een derde rolt en kruipt, een vierde sist en brult, stampt met de voeten of rent in een cirkel rond. Weer anderen klimmen in boomen of storten zich in het water. Een reusachtige neger krijgt een baby-begeestering en handelt in alle opzichten als een wicht, terwijl een knaap zoodanig in vervoering geraakt door een *papa-wintie*, dat hij als een groot mensch handelt en in zichzelf zijn eigen vader meent te zien. Zelfs de muzikanten komen onder den invloed van geesten en maken de vreemdste bewegingen. Zijn de dansers eindelijk uitgeput van vermoeidheid, dan springen ze op, uitroepende: «*a broko, a broko!*» (het is gebroken).

De *wintie's* dragen verschillende namen naar gelang van hetgeen ze moeten voorstellen; zoo kent men *Iengi w.* [2], *Kromanti w.*, *Domakoekoe w.*, *Tjamba w.* en nog andere *wintie's* die eveneens den naam dragen van negerstammen die vroeger in slavernij in Suriname werden ingevoerd. Verder nog dieren, vogels, reptielen enz.

Als curiosa laten wij hieronder enkele der meest gebruikte gezangen volgen:

1. *Dagoewee-wintie.*

Dagoewee, Ingwani,
Pikien boi, dagoewee wani,
Papa-oema o! mi trowe sneki,
Ma mi no trowe joe, oh!

[1] Wellicht een lofspraak der slaven op den meester die vergunning gaf tot het feest en de noodige drank verschafte. (Red.)

[2] Indiaan-wintie. (Red.)

Boaslang, Ingwani,
Kleine jongens wil de boa,
Vader-vrouw, ik heb een slang weggeworpen,
Maar niet u heb ik weggeworpen (d.w.z. ik
heb niet u willen wegwerpen).

De danser werpt zich op den grond en kronkelt zich evenals een worgslang, terwijl hij door nuchtere feestvierenden gevoed wordt met rauwe eieren en rauw hanenvleesch ter opwekking en voldoening der mannelijkheid en der levenskiem (ei).

2. *Djoeka* (pleizierzang).
Switi lobi de kari mi na sodro, (3 keer)
Oema kori man, a kori hem pina,
Ajoe, jimba, jimba,
Kib naga baka, kib naga fesi, ajoe jimba!!!
Gi mi pari naga mi boto,
Mi de go na mama Obekrebete!!!
Zoete liefde roept mij naar omhoog,
De vrouw, den man misleidende, bekoort haar eigen ellende,
Ajoe, jimba, jimba,
Naar achter, naar voren, ajoe jimba!!!
Geef mij mijn pagaai en mijn boot,
Ik ga naar moeder Okrebete!!!

De door deze *wintie* begeesterde danser springt rond in dolle pret.

3. *Kromanti*.
Jawadada he!
Na ningre doe mi he!
Jawadada he!
Negers hebben het mij gedaan!

4. *Tigri* (tijger) en Gier.
Mafre, Mafre, Anuano, oh! [1]
A si mi bede,
Mofe, mofe, dem koti mi!
Arme slaven, giergeest, oh!
Het heeft mijn hoofd gezien,
Arme slaven, hij heeft mij gesneden!

[1] *Anuano* = Karaïbisch „gier", en wel speciaal de gierkoning. (Red.)

De begeesterde danser brult, springt en slaat rechts en links als een jaguar.

5. *Opete* (gier).

Opete-kwasi, mi naga joe na wan
Sani di dede nomo wi de njam!
Zwarte gier, ik en gij zijn hetzelfde
Wij eten slechts doode dingen!

6. *Opete-Kromanti.*

Opete-kwasi no beti mi,
Koeloemoe, eh, eh, eh!!
San, san koeloemoe!! [1]
Zwarte gier bijt mij niet,
Gieren, eh, eh, eh!!
Wat, wat, gieren!!

De begeesterde danser springt, of liever huppelt rond met gebogen rug en los afhangende armen, evenals de *koeloemoe* of stinkvogels onder het loopen hunne vleugels laten hangen.

7. *Iengie wintie* (tot oproeping van de *kra*).

Mofe, Mofe, alla de
Di mi jere Mofe kon
De kon fon!
Arme slaven, arme slaven zijn wij allen,
Toen zij hoorden dat de armen (beklagenswaardigen) kwamen
Zijn ze komen slaan!

8. *Wintie-Djoeka.*

Abinni, mi oema oh!
Joe no moe teki simbe man [2] *moro oh!*
Joe moe teki hem foe joe srefi
Te joe dede a kan beri joe.
Abinni, mijn vrouw!
Gij moet geen simbe mannen meer nemen!
Gij moet hem voor u zelf nemen
Zoodat hij u kan begraven.

---

[1] *Koeloemoe* = Karaïbisch „gier". (Red.)

[2] Onbekend wat „simbe man" beteekent; misschien wordt hier bedoeld dat men geen „winti man" maar een man van vleesch en blood moet nemen. (Red.)

9. *Houwer-wintie.*
Gi mi mi houwroe, meke mi go
Koti wiwiri srem, srem, srem!
Na houwroe de bari srem, srem, srem,
Mi de koti wiwiri srem, srem, srem!
Geef mij mijn houwer, laat mij gaan
Hakken kreupelhout, srem, srem, srem!
De houwer klinkt srem, srem, srem,
Ik hak het kreupelhout (of: de bladeren) srem, srem, srem.

De begeesterde danser zwaait en hakt met zijn houwer blindelings rond.

10. *Iengie-wintie.*
If na mi oh! tetei sa tai mi eh!
If a no mi eh! tetei sa tai Asimani!
Als ik het ben zal het touw mij binden! (d.w.z. als ik schuldig ben zal het touw mij hangen of knevelen).
Zoo niet, dan zal het satan [1] binden!

11. *Prins-wintie.*
Prins, oh! na mi Agida Prins!
Prins, na soema libi, mi de tide, oh!
San joe de kari mi, mi no de kom, oh!
Agida boi, san joe de kari mi!
Mi no de kon de oh!
Prins oh! mijn Agida Prins!
Prins, menschen hebben mij vandaag daar gelaten, oh!
Waarom roept gij mij, ik kom niet, oh!
Agida, jongen, waarom roept gij mij!
Ik kom daar niet oh!

12. *Iengie-wintie.*
Noja na soema toe
Djaki na soema toe
Aje, aje, eh, ebese!
Takoen, jakoen, oeng
Mama je, lissie eh!
Noja (een visch) is ook mensch
Djaki (een visch) is ook mensch
Lichaamsgeest, lichaamsgeest, eh, ebese!
Moedergeest, luister, eh!

[1] Een *Asema* is feitelijk een bloedzuigende booze geest. (Red.)

13. *Kokro-wintie.*

Si mi, oema, (2 keer)
Kokro na oema
Na mi kokro-Jengi de naki hem koekoeroe!
Zie mij, vrouw,
Koker is vrouw,
Het is mijn koker-Indiaan die zijn korf slaat!

14. *Karbo, Karbo, gowe na boesi*
Na Kabre, eh! eh!!
Karbouw, karbouw gaat het bosch in
Naar Kabre [1].

De persoon die een koker-*wintie* bezit, wordt ondersteld begeesterd te zijn door de ziel van een gestorven Indiaan, die in sluizen onder water woont. Hij springt dikwijls in het water, ja men beweert zelfs dat hij in sommige gevallen onder water door, een rivier kan oversteken.

Indiaansche begeesteringen worden onderscheiden in Karaïbische, Arowaksche en Warrausche; er zijn ook kapitein-*wintie's*, *piaaiman-wintie's*, *jokono-wintie's*, Prins-, Filipi-, Jantje-*wintie's* enz. Een geweldige begeestering veroorzaakt de Kanta Masoe of Apoekoe-*wintie*, waarbij de danser schuimbekt, evenals een houtluizennest kan schuimen (zie bij *bakroe*). Men gelooft ook, dat verbrande houtluizen, aan een persoon te nuttigen gegeven, krankzinnigheid veroorzaken.

De *obia-wintie* is veelal eene begeestering door de zielen van lang geleden gestorven negers en Indianen, die het gebruik van medicijnen of heilzame kruiden gekend zouden hebben; ook andere *wintie's* kunnen echter aanwijzingen geven; alle *wintie's* hebben voorts het vermogen de toekomst te voorspellen en in het verleden te lezen.

Men zegt dat de begeestering den *wintie*-danser treft gelijk een gloed die spiraalsgewijze door zijn brein golft, waarna wilsverlamming volgt. Door het geheele lichaam trilt een warme gloed, en het geloof wil, dat men zich onder die omstandigheden op allerlei wijzen kan verminken, zonder dat er bloed vloeit. Ook pijn wordt niet gevoeld, wijl de connectie van het lichamelijk gevoel met de ziel tijdelijk verbroken is. Bij den

[1] Naam eener plaats uit den slaventijd? (RED.)

begeesterde ontstaat een dubbele natuur of liever persoonlijkheid. Hij is bij zijn volle verstand, maar een ander ik is in hem gevaren, dat zijn eigen ik (wil) overheerscht. Een nevel schijnt van zijn brein afgenomen; hij herinnert zich toestanden en omstandigheden, waarin hij op deze aarde nooit verkeerd heeft, m.a.w. hij denkt en handelt door den geest van een ander, die zijn wil aan banden legt. In dezen toestand weet hij heilzame kruiden aan te wijzen, welke hij in nuchteren staat niet kent, allerlei raad te geven, m.a.w. zijn kennis is verdubbeld, ja zelfs vertienvoudigd, even als zijn lichaamskracht. Soms gebeurt het, dat een begeesterde vreemde talen begint te praten, een onwetende neger, die nooit de school bezocht heeft, neemt een pen op en schrijft een blad vol zuiver Fransch, Engelsch enz., doch meestal vreemde talen van Afrikaansche negerstammen of vroeger in het land woonachtige Indianen. Hij zelf weet niet wat hij schrijft of spreekt, wijl hij handelt onder den invloed van vreemde, onbekende machten van welke hij slechts het werktuig is.

Het doel der *wintie*-dansen is in den regel het zoeken van medicijn om een zieke te genezen. Ook het oproepen van den levensgeest van een mensch, de *kra*, behoort tot de functiën van een *wintie*-man, evenals het maken van z.g. *tapoe* (amuletten), die in verschillende vormen voorkomen. Een *wintie-tapoe*, zooals vooral kinderen om den buik dragen, wordt aldus vervaardigd:

De *wintie*-danser maakt zich insnijdingen in de tong, waaruit bloed vloeit, dat in een kom of kalebas wordt opgevangen. Hierin wordt een katoenen koord van eigen maaksel gedoopt, hetgeen vervolgens een dag moet liggen op een weg waar menschen er overheen loopen, waardoor het kwaad uit het koord trekt. Daarna bindt men er op bepaalde afstanden aan: een *papamoni* (kauri-schelp), een *bokka-kraal* (Indianenkraal) en een stuk *Man-gras*, dat bij het plukken in tweeën gebroken wordt. Men legt het koord nu op den grond, een *wintie*-danser roept zijn begeestering op, en springt eenige malen kruiselings over de amulet. Een zoo bewerkt stuk koord, om den buik of om een ander lichaamsdeel gedragen, heet te beveiligen tegen ziekten, aanvallen van booze geesten in den vorm van *bakroe's*, enz.

Er bestaan ook ander soort *tapoe's*, waaronder eigenaardige die in fleschjes bewaard worden; andere weer mogen nimmer den grond raken of bij volle maan gedragen worden, en zoo

zijn er nog meer voorschriften aan verschillende amuletten verbonden.

Wintie-dansers zijn ook in staat *wisi* te vervaardigen, *bakroe's* uit te zenden, of ze te noodzaken het lichaam van een zieke te verlaten; voorts kunnen zij door middel van een banaan met bloed van een persoon erin, aanwijzing geven omtrent vampierisme, enz. Wonderlijke verhalen doen hieromtrent in Suriname de ronde. Zoo spreekt men van *bakroe's* in den vorm van vijf duim lange spijkers, zakjes met houtluizen, een half volgroeid menschenhoofd en kinderen met haar bedekt; van dubbel geboren menschen, de een eenigszins uit de voeten van den ander stekend, terwijl er zelfs een man zou bestaan, die thans nog een kind in zijn dij met zich ronddraagt! En al deze dingen moet de *winti*-man verwijderen. Voor het verdrijven van *jorka's* of booze geesten die in een menschenlichaam gedrongen zijn, neemt hij een kalebasvrucht, die hij met één slag opensnijdt, waarna hij gelijk hierboven reeds omschreven werd, zijn hoofd besmeert met een versch ei en een weinig bier. Hij drukt zijn door *wintie* bevangen hoofd tegen den buik van den patient en schraapt vervolgens snel ei en bier in de kalebas, die zich weder sluit. Alles gereed zijnde, wordt het voorwerp als *kra-basi* met den gevangen *jorka* erin in de savanne begraven.

Vreemd als het moge klinken, gebeurt het toch meermalen, dat zieken op deze wijzë behandeld, werkelijk genezen; vermoedelijk berust dat, op hetgeen de wetenschap uit gebrek aan een beteren naam «suggestie» noemt.

Wintie's kunnen nooit goed en kwaad tegelijk doen. Soms begeeren ze de vrouw van een danser, en dan is hij verplicht haar te laten.

Sterft een *wintie*-danser, of danseres, behoorende tot een vereeniging, dan wordt er een soort van *tapoe-horo* (sluit-gat) gehouden. De goede eigenschappen van den doode worden bezongen, of wel men zingt gezangen als:

Na da Tigri-wintie no wani ha didom na hem papa sei.
Het is de Tijger-*wintie* die niet wil dat zij naast haar vader zal [rusten.

Dikwijls geven de overlevenden een groote *fissa* (feest) of smulpartij, waarbij de ziel of levensgeest van den doode verondersteld wordt tegenwoordig te zijn.

Bij de boschnegers wordt het in ontbinding verkeerende lijk acht dagen lang boven den grond gehouden, terwijl het lijkwater dat eraf druipt, zorgvuldig wordt opgevangen. Men draagt den doode rond en doet hem allerlei vragen, opdat hij door eenig teeken zijn moordenaar zal aanwijzen; want men meent dat een jeugdig persoon nooit een natuurlijken dood kan gestorven zijn. De familieleden en vrienden wasschen of besmeren zich met het stinkend vocht, zoodat men ze dikwijls reeds van verre kan ruiken; en dit geschiedt zelfs tot in Paramaribo.

Behalve de vereenigingen bestaan er ook *wintie*-dansers en obiamannen, die hun beroep op eigen gelegenheid uitoefenen, zoowel in Paramaribo als in andere deelen der kolonie. Vooral onder de z.g. *drissie-ningre* (medicijnnegers) komt afzetterij op groote schaal voor; een bezoek van zoo'n dokter wordt wel op f 50 en meer berekend. En men denke niet, dat hunne hulp alleen wordt ingeroepen door de lagere volksklassen; o neen! zelfs onder de hoogere standen neemt men in gevallen waarin de Europeesche arts faalt, zijn toevlucht tot den obiaman.

Het schijnt dat defloratie van jonge meisjes, zooals bij de Vaudoe's in Afrika voorkomt, ook in Suriname wordt toegepast, wanneer n.l. de persoon voor een kwaad doel om *wisi* aanklopt, en de bezweerder zich tegen verraad wil beveiligen. Ook het drinken van *sweri* (bloedeed) komt voor, wanneer iemand bij een vereeniging of bij een alleenstaanden obiaman of wintiedanser hulp komt zoeken. De bloeddronk bestaat uit brandewijn of anderen sterken drank, gemengd met bloed uit de tong; wordt het geheim verraden dan zal de geest van den Eed den schuldige zeker treffen.

Bij de verschillende *wintie*-ceremonies hebben de dranken en andere benoodigdheden bepaalde namen waarmede ze aangeduid worden, o. a.:

skoema-moffo (schuimmond) = bier,
arepa = eten [1],
kokroko = ei,
go bakka, go fesi = hobbelstoel,
pitani = kind, [1]
plata = geld, [2]

[1] Een Karaïbisch woord. (Red.)
[2] Waarschijnlijk is dit woord via het Indiaansch aan het Spaansch ontleend.

sakoela = drank.[1]

maroewa = dansen.

Ook de *wintie*-dansers zelve dragen namen, zooals:

ala wittie, alles wit,

ala reddie, alles rood,

koeloepa, kruit[2], omdat deze begeestering werkt gelijk ontbrandend kruit,

moi boy, mooie jongen.

Een der meest bekende *wintie*-danseressen van den lateren tijd was de beroemde Api Jaba, die eens zelfs hare kunsten voor een hooggeplaatst ambtenaar zou hebben uitgevoerd. Deze zou daarbij hebben gezegd: «waarom straft men deze menschen? de dans is van Afrikaanschen oorsprong en algemeen onder de negers in Afrika verspreid!»

De *wintie*-partijen van Api Jaba worden beschreven als grootsch en veel omvattend; ze werden gehouden in met palissades omheinde ronde ruimten. De dansers waren gekleed in pantjes, kwejoe's, als Indianen, enz. De *wintie* van Api Jaba zelve danste op een witten bok, m. a. w. wanneer zij begeesterd geraakte, reed zij op den rug van een dezer dieren rond. Naar men wil, zouden bokken meermalen speciaal door *wintie*-dansers aangefokt worden, om ze later onder den levensboom te offeren.

Behalve tot het verdrijven van *bakroe* neemt men inzonderheid zijn toevlucht tot inlandsche kunst voor het verwijderen van treefvlekken, *trefoe-vlaka*, waarvan men meent dat zij later in lepra overgaan; men vreest daarvoor een geneesheer te raadplegen, omdat deze er niet aan gelooft. Lepra heet onder de negers *takroe siki* (slechte ziekte) of *Boasi*. In tegenstelling met tering of *Bohen* wordt zij niet als besmettelijk beschouwd. De negers en Indianen beschouwen het afzonderen der lijders dan ook als een barbaarschheid der blanken, die hun eigen teringlijders veel menschelijker behandelen.

Treefvlekken zijn verkleuringen of ook wel verdikkingen der huid, die naar men meent ontstaan door het eten van zekere spijzen, die voor het individu schadelijk zijn. Door zich te onthouden van die bepaalde spijs kan vererging voorkomen worden, of de ziekte in haar kiemstadium overwonnen. De *treef*

[1] Een Karaïbisch woord. (Red.)

[2] Waarschijnlijk is dit woord via het Indiaansch aan het Spaansch ontleend.

(en dus ook de heriditaire vatbaarheid voor lepra) gaat over van den *vader* op de kinderen. De bestanddeelen waaruit een medicijn door een bezweerder is samengesteld, gelden als *treef* voor de gebruikers.

Maar een melaatsche vader heeft nooit zieke kinderen; slechts één geval van dezen aard is tot nu toe in Suriname bekend.

Dat het bovenstaande slechts op onjuistheden en bijgeloof zou berusten komt o. i. onaannemelijk voor, hoewel wij niet willen beweren dat de door oude vrouwen enz. gedroomde onthoudingen van eenigen invloed zijn. Wanneer iemand echter door het eten van iets onpasselijk wordt, handelt hij logisch door de spijs niet meer te gebruiken; een geneesheer zelf zou hem dit misschien aanraden! Onmogelijk is het dus niet dat door onthouding de ontwikkeling van een ziekte kan voorkomen worden. Inderdaad zijn er gevallen in de kolonie bekend die dit duidelijk bewijzen. Maar, van welke zijde ook beschouwd, kan men niemand kwalijk nemen als hij *treef* houdt, om reden dat het vooroordeel tegen melaatschheid zoo ingeworteld is, dat het de reden van een z.g. beschaafde en ontwikkelde benevelt zoodat hij in een zieke zijn medemensch over het hoofd ziet. Hoe dikwijls is het niet gebeurd dat iemand zich publiek heeft uitgelaten dat zoo hij ooit melaatsch mocht worden, hij zich op staanden voet zou doodschieten of zich van zijne medemenschen afzonderen. Maar toen dat werkelijk gebeurde zag hij zelve, helaas te laat, het ongerijmde van zijn eigen vooroordeel in.

De lepra in haar kiemstadium wordt zoowel onder negers als Indianen niet als ongeneeselijk beschouwd. Wij durven echter niet beweren dat er werkelijke genezingen plaats vinden, hoewel uit den aard der zaak, iemand die zich van lepra genezen beschouwt, dit slechts aan enkele vrienden of vertrouwden mededeelt, doch zich wel wacht met een z.g. beschaafde of dokter er over te spreken. Buitendien, hij begrijpt wel dat hij hierdoor de aandacht (het vooroordeel) tot zich trekt en dat slechts weinigen zullen gelooven dat hij werkelijk melaatsch geweest is. In allen gevalle, gelijk te voren aangehaald, hebben wij de overtuiging dat onze Indianen, een plantaardig middel tegen de lepra, zoo niet kennen, dan toch gekend hebben.

Tegenwoordig echter wordt een soort van bitter-kuur ondergaan met behulp van de bitterste kruiden zooals *bradi-bita*; verder het bijten door mieren.

———

OVER INDONESISCH BAMBOE-ORNAMENT.

Met illustraties naar teekeningen van den schrijver.

DOOR J. A. LOEBÈR Jr.

Van het Indonesisch bamboe-ornament is de laatste jaren gaandeweg meer bekend geworden. Toen in 1903 mijn studie over de Timoreesche tibaq's verscheen, kende men slechts een viertal centra van bamboe-ornament in Indië, zonderling genoeg ver van elkaar verwijderd, als toevallig weggeworpen in den grooten Indischen Archipel. Batak's, Dajak's, Timoreezen en Papoea's schenen de eenige kundige versierders van het bamboe-materiaal te zijn.

Een allerzonderlingst feit, want het ligt toch voor de hand, dat het aloude bamboe-materiaal, sinds honderden jaren in de inlandsche huishouding en samenleving voor de meest verschillende doeleinden gebruikt, in de eerste plaats ook voor versieringsveld in aanmerking moest komen! Aannemelijk was dat feit allerminst!

Doch onze musea boden geen meerdere gegevens! Hetgeen hier voor bezoekers *zichtbaar* opgesteld was, was of te klein in aantal of te onbeduidend in versiering om meerdere centra te durven vermoeden.

En deze lacune was te meer te betreuren, omdat juist de bamboe-versiering tot de merkwaardigste facta in onzen Archipel behoort!

Op deze bamboe-kokers heeft zich in den loop der eeuwen een eigen volkskunst gevormd, die stellig tot de oudste en origineelste mag gerekend worden. Bij weefsels en metaalwerk bijv., die ook handelswaarde hebben, kunnen juist door dat handelsverkeer vreemde invloeden hebben geïnfluenceerd en er behoeft slechts herinnerd te worden aan de rol, die de Voor-Indische tjinde in Indië op textiel gebied gespeeld heeft, als bewijs, dat die vrees ver van denkbeeldig is. En handelswaarde hebben die bamboekokers in 't geheel niet, 't zijn zelfs geen

voorwerpen van waarde en dank zij deze feiten, is het bamboe-ornament binnen de enge grenzen van den stam gebleven, heeft zijn oorspronkelijkheid behouden, een eigen type, dat buiten die stamgrenzen in dienzelfden vorm zelden terugkeert.

Edoch, het bamboe is een uiterst fragiel materiaal. De blijvende waarde is zeer gering en zelfs in onze verzamelingen is menige bamboe-koker tot spoedigen ondergang veroordeeld. Ook de invoer van Europeesche voorwerpen, van blikken kokertjes met spiegeltjes, is een element, dat deze aloude volkskunst ernstig bedreigt. En het zou zonde en jammer zijn, indien het grootste deel dezer merkwaardige sierkunst verdween, zonder voor volgende geslachten vastgelegd te zijn. Waarschuwend in deze is het feit, dat het nu reeds in Nederland onmogelijk is geworden, de oude, inheemsche volkskunst te bestudeeren; ook voor Indië dreigt dat gevaar!

En er is hier veel te verliezen! Bij de reeds genoemde ornament-centra is bijvoorbeeld onverwacht het prachtige Sasak'sche werk gekomen, dat in menig opzicht een ware verrassing was. Deze Sasak'sche weefspoelkokers waren reeds in 1907 van den heer H. FRÜHSTORFFER door het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden aangekocht en twee jaar later gelukte het mij ze te zien te krijgen, een vijftal als plaat XI in mijn Bamboe-Bulletin, Koloniaal Museum N° 43, 1909, te publiceeren. Zeldzaam werk toonden deze kokers, prachtig gegraveerd ornament, naturalistisch van karakter, sterk afwijkend van het bamboe-ornament van elders. Dit op den voorgrond tredende plantaardig karakter wordt interessanter, omdat het Dr. ELBERT uit Frankfort a/M. (zie «Die Sunda-Expedition». Bnd. I, 1911, blz. 49) gelukt is, in Lombok een aantal patroonnamen te verkrijgen. Wie had nu van de geringgeschatte Sasak's dergelijk hoogstaand werk verwacht? ....

Midden-Celebes, vooral Loewoe, is eveneens als nieuw centrum op de lijst gekomen. Daar bleek een even hoogstaande bamboe-kunst te bestaan, waarvan de bewijzen, dank zij de opmerkzaamheid onzer officieren en ingenieurs, in 1909 op de tentoonstelling te Soerabaja (zie Jasper, Verslag, 1909, blz. 52) te zien waren en spoedig ook naar Nederland kwamen, te laat echter om in het reeds genoemde Bamboe-Bulletin opgenomen te worden.

Hier eveneens een novum, het invoegen van de zwarte stekels

der aren-palm, welke donkere strookjes de ornamentvakjes scheiden. Even nieuw onder de Indische kokers is de bewerking der deksels. Bij de kleinere exemplaren is deze eenvoudig, niet verschillend van Timor bijv. Bij de grootere exemplaren echter is als bij enkele Batak'sche en Dajak'sche kokers het deksel om den hals van den koker geschoven en de boven- en achterzijde is afgesloten door een vulling uit wit hout, die interessant versierd is. Het witte hout is na het invoegen in den koker zwart geverfd en daarna met kerfsnede het bloemvormig ornament aangebracht, dat nu wit op zwart fond uitkomt. Bij enkele kokers zijn de schuin uitgesneden deelen bovendien rood geverfd.

Het fijn gegraveerde ornament is, afgezien van enkele kokers met cirkelmotieven (karbouwen oog) verdeeld in drie of meer horizontale banden, die elk een aantal rijk bewerkte vakjes afsluiten. Opmerkelijk is de volgende indeeling, naast een rijk versierd vakje komt steeds een, dat eenvoudig gevuld is. Het ornament zelf is geometrisch, zoo streng van karakter, als van elders nog niet bekend is. Allerlei samenstellingen, van de eenvoudigste af, zijn hier te vinden en door de zeer verzorgde uitvoering en de haarfijne, gekruiste arceering hebben deze simpele gegevens een zeer bizondere bekoring gekregen. Vermeld worde nog, dat de driehoekige rand als afsluiting veel voorkomt zonder echter aan den grooteren toempal-vorm te herinneren.

Van deze hoog interessante kokergroep bracht het Jaarverslag van het Rotterdamsch Museum 1910 een goede afbeelding.

Naast Lombok en Celebes valt ook van Sumatra een aardige vondst te vermelden.

In Oct. 1910 ontving de bekende instelling «Boeatan» in Den Haag een aantal kokers toegezonden uit de Padang'sche Bovenlanden, aldus de uiterst geringe kennis omtrent Sumatra aanvullend.

Uit deze streek waren slechts de zeer algemeene kokers bekend met naturalistisch gevulde toempals, in mijn Bamboe-Bulletin op plaat X, fig. 43 afgebeeld. Zij geven, haast zonder uitzondering, hetzelfde ornament te zien en ook de schuine snede, waarmede diepere deelen zijn uitgesneden, geeft dit werk een bizonder type.

Doch de nieuwe kokers verschillen geheel en al van deze groep! Men zou ze moeilijk herkend hebben als afkomstig uit de Padang'sche Bovenlanden.

Het bamboe-materiaal trekt allereerst de aandacht. Dit is voor kokers bizonder dik, circa 6 mM.; de huid is grof en vuil groenig-geel van kleur. Bij alle kokers is dit het geval; ook de grootte, 8½ cM. in doorsnee is vrijwel dezelfde.

Boven en onder zijn de kokers met een vulling van djati-hout afgesloten; de bovenste, voorzien van een touwtje, vormt het deksel. Dit is bewerkt in het profiel, dat fig. *a* te zien geeft en enkele kokerdeksels zijn versierd met het ingesneden ornament van fig. *b*.

Het snijwerk is vrij zorgvuldig en à la Timor met zwarte was ingewreven. Het ornament, hoewel op deze 8 kokers verschillend ingedeeld, in horizontale banden (fig. *c*) of met geheele vulling (fig. *d*) bestaat steeds uit hetzelfde motief, een ietwat naturalistische spiraalvorming, in groote, ruitvormige deelen saamgevat, en het driekantige randje komt steeds als afsluiting voor.

De arceering is in deze randjes en in enkele cirkeltjes gekruist, in de andere fonddeelen gestreept. Doch de richting dier vulling is overal verschillend en herinnert eenigszins aan den Batak-koker (ook in ornament), afgebeeld op plaat VIII, fig. 36 van mijn Bamboe-Bulletin, eveneens aan de typische arceering die op de kokers van Midden-Borneo dikwijls te vinden is; alleen is het fond op deze kokers haast willekeurig in richting doorstreept, terwijl op deze Padang'sche kokers elke fonddeel in dezelfde richting gearceerd is.

Wat nog eigenaardiger is, is, dat dit ornament in karakter zoo sterk herinnert aan de bamboe-kokers uit West-Borneo. De koker uit West-Borneo als fig. *e* afgebeeld toont in de vertikale banden een soortgelijk ornament, dat in de bovenste, horizontale band uitvoeriger bewerkt is.

Een dito koker, als fig. *f* afgebeeld, is met een dergelijk spiraalmotief versierd.

Ook de kokers uit West-Borneo op plaat XVII fig. 75 en 76 van mijn Bamboe-Bulletin prijken met verwante variaties.

Slechts de saamgesloten middenband van onze Padang-kokers komt niet meer voor.

Dit ornament uit de Padang'sche Bovenlanden, in de Bataklanden èn in West-Borneo terugkeerend, is vooral interessant voor de kennis van het bamboe-werk van Borneo. Het zuiver-Dajaksche werk uit de binnenlanden verschilt in karakter in hooge mate met dat der kuststreken. Bij het laatste worden

vooral plantaardige motieven met voorliefde gebruikt, terwijl het Dajak'sche meer aan motieven uit de dierenwereld de voorkeur geeft. Ook is dit laatste veel strenger in opvatting, meer gestileerd, in uitvoering en ornament hooger staande.

Vanzelf wordt men herinnerd aan het verschil tusschen Maleische en Dajak'sche weefsels op Borneo en geneigd de kokers uit West-Borneo, die in grooteren getale in de Verzameling der Voormalige Indische Instelling te Delft voorkomen, als *Maleische* te kenschetsen.

Elberfeld.

Verklaring der afbeeldingen.

Fig. *a*. Profiel der deksels van de kokers sub *c* en *d*.

Fig. *b*. Ornament als dekselversiering gebruikt, van den koker sub *c*.

Fig. *c* en *d*. Kokerornament uit de Padang'sche Bovenlanden naar ex. in het bezit van den schrijver.

Fig. *e*. Kokerornament uit West-Borneo. Naar een koker in de Verz. der Voorm. Ind. Instelling, Delft, N° 3218.

Fig. *f*. Idem naar een West-Borneo-koker in het Ethnogr. Museum te Dresden, N° 1710.

Alles op natuurlijke grootte.

fig. a.

fig. b.

fig. d.

fig. e.

fig. f.

fig. e.

ZANG XXIII TOT XXXII VAN DEN NĀGARAKṚTĀGAMA [1].

DOOR H. KERN.

ZANG XXIII.

Deze Zang, in Waṁçasthā, begint met een opsomming van de plaatsen waarlangs de tocht des Konings werd voortgezet. De tekst luidt als volgt:

Ri Dhoni-bĕṇṭeng, Puruhan lawan Bacĕk |
Pakis-haji mwang Paḍangan Cĕcang |
ri Jāti-gumlar kkahawan [2] Çilā-bhango ¦
anguttareng Dewa rame tĕke Ḍukun ‖ 1 ‖

D. i. «Men trok door Dhoni-bĕṇṭeng, Puruhan en Bacĕk, Pakis-haji en Paḍangan, Cĕcang, Jāti-gumlar, Çilā-bhango, noordwaarts naar Dewa rame tot aan Ḍukun.»

Muwah lumāmpah ḍatĕng ing Pakāmbangan |
rikā mĕgil sang prabhu saksaṇānlaku |
ḍatĕng ta-ngsil [3] wwitan ing lurah Ḍaya—
linakwan aglis ḍatĕng ing jurang ḍalĕm ‖ 2 ‖

D. i. «Men trok wederom verder en kwam te Pakāmbangan; daar betrok de Vorst het nachtkwartier; aanstonds (weêr) op reis kwam hij —, aan 't begin van de bergkloof van Ḍaya; snel werd deze doorgetrokken en kwam men in een diep ravijn.»

Ikang hawan [4] dug mangalor sakeng tasik |
ri sandĕngandĕng nika durgga mārupĕk |
lumud jawuh sĕngka nikān paḍālĕyö |
aneka tang syandana sāk silih-pagut ‖ 3 ‖

[1] Voortzetting van Deel 66 dezer Bijdragen, blz. 347.
[2] Zoo leze men voor kkawahān.
[3] Er ontbreekt een lettergreep, die ik niet weet in te vullen.
[4] De tekst heeft foutief wahan.

D. i. «De weg ging toen noordwaarts van de zee af. Den geheelen weg langs was het een moeielijk eng terrein; ten gevolge van den regen waren de steilten glibberig; veel wagens in botsing met elkander werden beschadigd.»

Zang XXIV.

Deze Zang, in Çikhariṇi-maat, begint met te beschrijven hoe de in gevaar verkeerenden zich haasten om uit de engte te geraken. Jammer dat de tekst op meer dan ééne plaats bedorven is, en daarenboven enkele woorden van onbekende beteekenis bevat, zoodat de lezer de volgende gebrekkige vertaling voor lief moet nemen.

Tuhun maglis dug ring palayangan awarṇṇālayang adoh |
ri bāngkong kongang tang warana mamĕgil çighra lumaris |
paḍāmrih prāptā ring çaraṇa tikanang wwang maçaraṇa |
waneh çighra prāpteng surabhaṣa rabād ning wwang angiring ‖ 1 ‖

D. i. «Doch spoedig was het tijd om weg te ijlen als gevleugeld ver weg; bij — zag men de —, die een goed heenkomen zochten, snel voortgaan. De hulpeloozen trachtten allen een toevlucht te bereiken; anderen bereikten (die) in groote haast (?) — dergenen die hun vergezelden.»

Men ziet dat eenige woorden onvertaald zijn gelaten. Wat hier bāngkong beteekent, kan ik niet gissen. In 't K. B. Wdb. vindt men onder taluktak vermeld bangkong als synoniem van Jav. kitiran, wat de zaak niet duidelijker maakt. Warana ziet er zeer verdacht uit, ook wegens de spelling; de beteekenissen van Skr. waraṇa passen hier niet. Maçaraṇa vat ik hier op als staande voor Skr. açaraṇa, ten gevolge van verwarring tusschen 't privatieve voorvoegsel *a* van 't Skr. en 't Jav. prefix ma, gelijkwaardig met *a*. Zoo heeft men in 't O. jav. ook o. a. maneka voor aneka. Rabād is volstrekt onverstaanbaar; mogelijk is de ware lezing ri bāhw ing wwang angiring, d. i. «in de armen dergenen» enz. Dit is evenwel geenszins zeker. De nu volgende strofe is ook alles behalve zuiver.

Sirep ning ngwai mandālangalang i tĕkānyeng [1] alang-alang |
ri sandhyāṇḍĕgnyāndĕl [2] sapi nika waneh puh bĕsur angel |
bhawiṣyāng yānānguttara Turayan ang deça kahawan |
paḍātry [3] angkatnyāgyātakitaki tĕkā ri Patukangan ‖ 2 ‖

D. i. «Bij 't ondergaan der zon ging men langzaam voort(?) bij 't komen in de alang-alang. Met den schemertijd maakte men halt; hun ossen waren deels uitgeput, onwillig van vermoeienis. Daarna ging de tocht noordwaarts; Turayan was het dorp dat men doortrok. Luidruchtig maakten allen zich op, zich haastende en zeer verlangend om te Patukangan te komen.»

Turayan is, naar ik veronderstel, de plaats die in Pararaton 57 Turen heet.

ZANG XXV.

Hierin wordt het verblijf van den Vorst in Patukangan beschreven. De maat is Çārdūlawikrīḍita.

Tanngeh yañ caritan pratingkah ikanang swabhṛtya mantry ādulur |
warṇṇan teki ḍatang nire Patukangan sang Çri-narendrāpupul |
ngkāneng sāgaratīra kulwan ikanang tālākṛp alwāratā |
lor parṇṇahnya sakeng pakuwwan irikānggwan Çri-narendrāmĕgil ‖ 1 ‖

D. i. «Het zou te lang duren, moest er verteld worden hoe het ging met de dienaren en Mantri's welke den tocht medemaakten; er zal dan nu verhaald worden van Z. Maj. den Vorst en gemalin toen hij in Patukangan gekomen was. Daar aan den zuidelijken oever van de zee is een dicht bosch van waaierpalmen, wijd uitgestrekt, dat ten Noorden ligt van 't kamp waar Z. Maj. de Vorst tijdelijk vertoefde.»

Sakweh sang paramantry amañcanāgaromunggw ing pakuwwan kabeh |
mwang sang dhyakṣa pasangguhan rasika sang wangçādhirājomarĕk |
tansah sang hupapatty anindita ḍang ācāryyottarānopama |
Çaiwāpañji mapañji sāntara widagdheng āgama wruh kawi ‖ 2 ‖

[1] Zoo lese men voor tiānyeng.
[2] Conjectuur voor caṇḍyāndĕgnyāṇḍĕl.
[3] De tekst heeft verkeerdelijk paḍāçryā°.

D. i. «Al de voorname Mantri's van de grensdistricten bevonden zich in 't kamp; ook de Dhyakṣa Pasangguhan Wangçādhirāja maakte zijne opwachting, alsook de onberispelijke Upapatti's: de godsdienstleeraar Uttarānopama, de Pañji der Çiwaietische gezindte, en de andere Pañji ervaren in de godsdienstleer, knap als dichter.»

Het is niet overal duidelijk of men met eigennamen of vereerende bijvoegelijke naamwoorden te doen heeft. Upapatti is volgens K. B. Wdb. een synoniem van kṛĕta, godsdienstig rechter. Met «de andere Pañji» moet bedoeld zijn de Buddhistische Upapatti.

Zang XXVI.

Deze Zang is in een soort Kṛti-maat; de bijzondere naam is onbekend.

Ndān mukyādhipating pakuwwan apagĕh sangng[1] āryya Çūrādhikāra |
sakweh ning jajahan sake Patukangan sāmpun ḍatang tan masowe |
kapwāsrang mahaturhatur paḍa sinūngan wastra buddhinya tuṣṭa |
tuṣṭanyāngdani tuṣṭa ri nrĕpati santuṣṭan jĕnĕk ring pakuwwan ‖ 1 ‖

D. i. «Als voornaamste bestierder van 't kamp was aangesteld Ārya Çūrādhikāra. Al de onderhoorigen van Patukangan waren reeds zonder dralen gekomen. Zij boden met drang allerlei geschenken aan en werden begiftigd met kleedij, waarover zij innig blij waren. Hun genoegen was een bron van genoegen (ook) voor den Vorst, die zich in 't kamp recht behagelijk gevoelde.»

Wwantĕn rūpaka laryya-laryyan anĕngah sangke hujung ning samudra |
weçmāneka kikis tinap natar ikālwāpiṇḍa nūṣa'nsakeng doh |
mārgganyeki linantaran lĕyĕp awarṇṇengguh[2] katon de nikang ryyak |
— — kirtti[3] sang āryya towi pasĕnāhe prāptya sang Çrinarendra ‖ 2 ‖

[1] De tekst heeft sang, doch er wordt een lange lettergreep vereischt.

[2] Zoo leze men voor °enggu.

[3] Aan 't begin ontbreken twee lange lettergrepen, zooals de maat uitwijst. Mogelijk heeft er gestaan nāhan.

D. i. «Er waren ter verfraaing gemaakt grachten die van de in zee uitstekende landtong landwaarts in liepen; verschillende huizen aan de boorden, wier ruime voorpleinen op een rij naast elkander lagen, leken, uit de verte, op eilanden, en de toegangen hiervan in 't dommelig verschiet schenen door de golven alsof ze beefden. (Dat was) het verdienstelijke werk van den Ārya (Çūradhikāra), en wel als versiering voor de aanstaande komst van Z. Maj. den Vorst.»

ZANG XXVII.

De maat behoort tot de klasse Dhṛti; de naam der soort is onbekend. De eerste strofe luidt aldus:

Ngkā Çrī-nātha marānglipur huyang i tīkṣṇa ning [1] dinakara |
sākṣāt dewatā-dewatī 'n saha kasih nirāṭikaṭikan |
wwang ri jro sawang Apsarī 'n wahu sakeng wihāya madulur |
mokta ng kleça hiḍĕp nikang [2] mulat awarṇṇa tībra kawĕngan ‖ 1 ‖

D. i. «Daar verdreef dan Z. Maj. de Koning het drukkend gevoel van hitte bij de felheid der zon, als het ware een god en een godin, terwijl hij met zijne geliefde (gemalin) innig verbonden was. De vrouwen van de binnenvertrekken leken hemelnimfen die met elkander pas uit het luchtruim gekomen waren. Verdwenen was alle onzuiverheid volgens de meening der aanschouwers die uiterst verbaasd schenen.»

Tan tunggal tikanang wilāça ginawe narendrākasukān |
sing wastwāsunga tuṣṭacitta ri kanang pradeça winangun |
bāryyan kārakĕtan çramaçrama maweh jĕngĕr ning umulat |
singgih dewa mangiṇḍarat juga sirān lumanglang i jagat ‖ 2 ‖

D. i. «Veelvuldig waren de spelen die de Vorst feestvierende instelde; alle dingen die aan de lieden der streek hartelijk genoegen konden geven werden uitgevoerd: allerlei maskerspelen en spiegelgevechten welke de stomme verbazing der toeschouwers wekten. Inderdaad, hij was een god die nederdaalde en in de wereld rondwandelde.»

Men ziet dat onze dichter geen gelegenheid laat voorbijgaan om zijn Byzantinisme in volle kracht te doen uitschijnen.

---

[1] Gedrukt ni.
[2] Gedrukt klesa hidĕp nika.

ZANG XXVIII.

De soortnaam van 't metrum dat tot de klasse Āryagati behoort is onbekend.

Pira teki lawas nira ri Patukangan |
paramantri ri Bāli [1] ri Madhura ḍatang |
ri Balumbung [2] — andĕlan ika karuhun |
sa-Yawakṣiti wetan umarĕk apupul [3] ‖ 1 ‖

D. i. «Nadat hij (de Koning) een tijd lang te Patukangan verwijld had, kwamen de voornaamste Mantri's van Bali en Madura; zij hadden vooraf te Balambangan rust gehouden [4]. Geheel oostelijk Java kwam gezamenlijk ter opwachting.»

Paḍa bhakty ahatur paḍa asirasiran |
bawi meṣa kĕbo sapi hayam asu sök |
saha wastra pinuṇḍut adulur asusun |
manah ing mulat adbhuta kadi tan-i-rāt ‖ 2 ‖

D. i. «Onderdanig boden allen in overvloed varkens, schapen, karbouwen, runderen, hoenders, honden aan in menigte, en kleedingstoffen werden daarbij bij stapels in ontvangst genomen, (zoodat) de toeschouwers in hun gemoed verbaasd waren als aan de aarde onttogen.»

Saka tĕmbay ing eñjang atiki caritan |
naranātha sirādadar i bala kabeh |
milu salwir ikang parakawi sinungan |
paḍa tuṣṭa tikang [5] paramajana ngalĕm ‖ 3 ‖

D. i. «Er zij verteld dat den volgenden morgen vroeg de Vorst zich aan al 't volk vertoonde. Mede kwamen al de voortreffelijke dichters die giften ontvingen. Verheugd waren de voorname lieden vol van lof.»

Het is niet duidelijk wie de dichter met «voorname lieden» bedoelt; heeft hij de dichters op 't oog, dan zal in ngalĕm wel 't begrip liggen van lovend dank zeggen.

---

[1] In den tekst is Ngāli een drukfout.

[2] De tekst bedorven; er ontbreekt een korte lettergreep vóór andĕlan. Ik vermoed dat bedoeld is: Balambangan andĕlan.

[3] Foutief in den tekst puḍul.

[4] Vertaling onzeker.

[5] Kang door mij toegevoegd.

ZANG XXVIIII.

In dezen Zang breekt de dichter zijn verhaal van de rondreis des Konings af, om uiting te geven aan zijne droefheid over den dood van zijn vriend den Upapatti bij de Buddhistische gezindte, Mapañji Kṛtayaça. De maat is een soort Atidhṛti.

Ndan sang kawy aparab Prapañca juga çoka tanari siwuhĕn |
de sang kawy upapatti Sogata mapañji Kṛtayaça pĕjah |
mitrānggĕh rasike kalangwan asahing [1] dulur atakitaki |
lagy āmūlyani kirttipustaka tinumbas inapi tinĕngöt ‖ 1 ‖

D. i. «En alleen de dichter wiens bijnaam Prapañca is, was bedroefd, zonder ophouden treurig over den dood van den dichter, Upapatti der Buddhisten, Mapañji Kṛtayaça. Die was voor hem een vriend in vermaken, een makker met wien hij geestelijke oefeningen hield. Steeds stelde hij hoogen prijs op boeken over godsdienstige monumenten (?), welke hij kocht, (van fouten) zuiverde en doorstudeerde.»

Het is zeer twijfelachtig of wij den vriend, wiens dood Prapañca zoo weemoedig stemde, vereenzelvigen mogen met den persoon aangeduid met den titel Mapañji en als dichter in strofe 2 van Zang XXV. Immers uit het onmiddellijk volgende vers moet men opmaken dat de bevriende dichter reeds dood was toen Prapañca ter plaatse kwam. Ik zie geen kans dit te rijmen met wat wij lezen in Zang XXV. Voor de tijdgenooten van den hofdichter was zijn verhaal natuurlijk begrijpelijk genoeg. De tweede strofe luidt als volgt:

Cittaṅkwi rasika 'n katmwa warasāngatĕra mahasahas |
nyāma wruh ri parāna ning mahas akirtty atilara kakawin |
ngūni 'n [2] mātya jĕmah muwah sisip iking lara pinahalalu |
māti pwā ḍatĕng inghulun lĕwĕs aweh sĕkĕl analahasā ‖ 2 ‖

D. i. «Ik dacht hem te zullen ontmoeten gezond en hem te vergezellen op zwerftochtjes, want hij wist goed waarheen men moest gaan om rond te dolen; als monument wilde hij een groot gedicht nalaten eerdat hij sterven zou. Later nam de ziekte (waaraan hij nu leed) en die vĕrwaarloosd (?) werd een

---

[1] Conjectuur voor asihang.
[2] Conjectuur voor ini, dat in 't geheel geen woord is en de maat verstoort.

verkeerde wending. Bij mijne komst was hij reeds dood, wat mij ten zeerste een tot wanhoop stemmend verdriet veroorzaakte.»

Omtrent hetgeen de dichter zegt van den lust in zwerftochten, is op te maken dat de Oudjavaansche dichters, gelijk uit tal van plaatsen in hun gedichten blijkt, hun inspiratie zochten in 't ronddolen in de vrije natuur en 't bewonderen van landelijk schoon. Geheel in overeenstemming met deze hunne neiging, ruimen zij dan ook in hun dichtwerken een zeer groote plaats in aan natuurbeschrijvingen.

Mijne vertaling van pahalalu berust louter op gissing. De vorm wordt in K. B. Wdb. onder lalu niet opgegeven.

Nāhan kāraṇa ning wawang sah umareng Kĕṭa milu rumuhun |
Tal-tunggal, Halalang-dawā ri Pacarān kahawan i Bungatan |
prāpteng Toya-rungun Walaṇḍing tinujw i Tarapas amĕgil [1] |
eñjing lāryy ahawan Lĕmah-bang irikang kṣaṇa ḍatĕng i Kĕṭa ‖ 3 ‖

D. i. «Dat was de reden dat ik onmiddellijk vertrok naar Kĕṭa, en mij voegde bij de voortrekkers [2]. Ik reisde over Talsunggal, Halalang-dawā, Pacarān, Bungatan; kwam te Toya-rungun, Walaṇḍing en overnachtte in Tarapas. Den volgenden morgen reisde ik verder naar Lĕmah-bang en toen kwam ik weldra aan te Kĕṭa.»

De plaats Lĕmah-bang hier vermeld, kan niet dezelfde wezen als de gelijknamige desa in de Residentie Samarang, waarvan sprake is in VERBEEK's Oudheden van Java, blz. 89. Geen enkele der boven opgesomde plaatsen heb ik in de mij ten dienst staande bronnen kunnen terugvinden. Alleen bij plaatselijk onderzoek zal misschien nog een enkel spoor te ontdekken zijn.

ZANG XXX.

In dezen Zang, in Mandākrāntā-maat, wordt beschreven het vertrek van Hayam Wuruk naar Kĕṭa en zijn oponthoud aldaar.

---

[1] De gedrukte tekst heeft ambil.
[2] Namelijk van degenen die uit Patukangan naar Kĕṭa trokken.

Rintar sang Çri-narapati n-angulwan muwah teki warṇṇan |
çighra prāpteng Kĕṭa pilipilih pañca rātri npanganti |
swecchāmarṇṇa ng [1] jalanidhi n-amanggih muwah laryyalaryyan |
ndātan dady ālupa ring anukāne parāpan ginōng twas ‖ 1 ‖

D. i. «Nu zullen wij wederom spreken over Z. Maj. den Vorst toen hij zuidwaarts trok. Weldra kwam hij aan te Kĕṭa, waar hij ongeveer vijf nachten vertoefde. Met welbehagen beschouwde hij de zee, terwijl hij weder — [2] vond. Hij verzuimde daarop niet om anderen genoegen te doen smaken, want (zoo) voldeed hij aan zijn hartelust.»

Kweh ning mantrī Kĕṭa paḍāmarĕk āyyam [3] ājñā sang āryya |
Wīraprāṇādhi nika milu sa-Çaiwa-Boddhopapatti |
mwang sakweh ning jajahan angiring sĕk [4] ḍatang tan hinundang |
kapwāwwat bhojana sahana tuṣṭān sinūngan suwastra ‖ 2 ‖

D. i. «Al de Mantri's van Kĕṭa maakten hun opwachting volgens (?) bevel van de Āryya's met Wīraprāṇa aan 't hoofd; mede kwamen alle Çiwaiietische en Buddhistische Upapatti's; ook al de onderhoorigen vergezelden hen, in menigte gekomen zonder opgeroepen te zijn. Zij boden allen spijzen aan, en allen werden verblijd door 't geschenk van schoone kleedingstoffen.»

Zang XXXI.

De verzen zijn in de maat Pṛthwī.

Ri sah nira sakeng Kĕṭā [5] mĕwĕh ikang swabhṛtyāngiring |
Bañu-hning ika kāhawan [6] wĕki ḍatang ri Sampora sök |
muwah ri Dalĕman tĕke Wawaru ring Binor hop glisan |
Gĕbang Kṛpigĕlām tĕke Kalayu rājakāryyeniwö ‖ 1 ‖

[1] Ng door mij toegevoegd.

[2] Van laryyalaryyan is mij geen andere beteekenis bekend dan die van „gleuf, greppel" of dgl. Dit past hier toch niet. In Zang XXII is sprake van 't genoegen dat de koning heeft in 't kijken naar de zeemonsters en schelpdieren in de zee.

[3] Onverstaanbaar. Er is ook een metrische fout, want de lettergreep vóór ā° moest lang zijn.

[4] Zoo leze men in plaats van sĕt; beter nog sök.

[5] De tekst heeft Kĕṭa, doch hier is de laatste lettergreep verlengd wegens de volgende caesuur.

[6] Conjectuur voor ikanang hawan.

D. i. «Bij zijn (d. i. 's Konings) vertrek uit Kĕṭa nam de vergezellende stoet van onderdanen steeds toe. Men nam den weg over Bañu-hning, kwam in grooten getale te Sampora, voorts te Dalĕman, kwam te Wawaru, te Binor zeer ijlings; te Gĕbang, Kṛpigĕlam, tot Kalayu, waar een koninklijke taak vervuld werd.»

Wat de Koning in Kalayu te doen had, blijkt uit de onmiddellijk volgende strofe.

Ikang Kalayu dharmmasīma Sugatapratiṣṭāpagĕh |
mahottama sujanma wandhu haji sang dhinarmmeng dangū |
nimitta ni pakāryya kāryya haji dharmmakāryyādhika |
prasiddha mamĕgat sigi kawĕkas i sudharmmenulah ‖ 2 ‖

D. i. «Kalayu is een vrijgebied, een Buddhistische geestelijke stichting. Een hoogaanzienlijke edelgeboren verwante des Konings is voorheen daar bijgezet. Daarom was de handeling die de Koning daar verrichtte een uitstekende daad van vroomheid. Gelijk algemeen bekend is 't «mamĕgat sigi» wat tot besluit in graftempels verricht wordt.»

Als ik het wel begrijp, heet mamĕgat sigi, letterlijk «afsnijden van 't ongeweven einde der schering van een weefsel», de handeling waarmee de vrome plechtigheden in 't heiligdom besloten worden. De symbolische strekking ervan is mij niet duidelijk.

Ikang widhiwidhāna sakrama tĕlas gĕnĕp sangkĕpan |
makādy ang upabhoga bhojana halĕp nikānopama |
amātyagaṇa sāmya sañgha sagiri [1] ḍatang ring sabhā |
mṛdangga paḍahātri megĕligĕlan [2] mahingan dina ‖ 3 ‖

D. i. «De uitvoering van de vereischte gebruiken geschiedde volgens den regel in de volste mate, te beginnen met het onthalen op gerechten, onovertreffelijk schoon. Scharen van Patihs kwamen te gader in compacte massa als een berg ter audientiezaal. Trommels en pauken klonken lustig en er werd gedanst zoolang als de dag duurde.

Narendra ri huwus ni kāryya nira seṣṭa ni twas ginöng |
asing sakaparĕk pradeça pinaran dhanondok [3] ḍatĕng |
pirang wĕngi lawas nirerika parārttha manggöng suka |
surūpa binihajy ulih nira wiçesa kanyānulus ‖ 4 ‖

[1] De tekst heeft sañghya çagiri.
[2] Conjectuur voor megĕtiglan.
[3] Corrupt; vermoedelijk bedoeld dinondok, dat in Zang XIX, 2 voorkomt, doch van onbekende beteekenis is.

D. i. «Nadat de Vorst zijn werk volbracht had, gaf hij zich over aan al wat zijn hart begeerde. Al de naburige landgemeenten welke bezocht werden kwamen —. Eenige nachten [1] lang smaakte hij daar genot in den hoogsten zin [2]: schoone vrouwen voor den harem kreeg hij, een puik van ongerepte maagden.»

Ri sah nira sakeng Kalayw i Kutugan kahĕnw ālaris |
ri Kĕbwan-agĕng aglis enggal amĕgil ri Kāmbang-rawi |
sudharmma Sugatapratiṣṭa racananya çobhāhalĕp |
anugraha nareçware [3] sang apatih Pu Nālādhika ‖ 5 ‖

D. i. «Na Zijn vertrek uit Kalayu ging de tocht verder over Kutugan, snel over Kĕbwan-agĕng, spoedig (daarna) overnachtte hij in Kambang-rawi. (Daar is) een tempel, een Buddhistisch heiligdom gevestigd, waarvan de bouw schoon, prachtig is, een goedgunstige schenking van den Vorst aan den Patih Pu Nālādhika.»

Haturhatur i sang patih lĕwu halĕp nikānindita |
byātita panaḍah narendra rikanang prabhātocapĕn |
umangkat ahawan ri Halsĕs i Barurang [4] ri Pātuñjungan |
anuntĕn i Patĕntĕnan Tarub i Lesan srw ālaris ‖ 6 ‖

D. i. «Wat den Patih aangeboden werd was in hooge mate van onberispelijke fraaiheid. Nadat de Koning zijne schenking gedaan had, zij vermeld dat hij den volgenden ochtend opbrak reizende over Halĕsĕs, Barurang (?) en Pātuñjungan; vervolgens ging hij snel verder over Patĕntĕnan, Tarub en Lesan.»

Den plaatsnaam Pātuñjungan hebben we reeds ontmoet in Zang XXII, 1.

ZANG XXXII.

De maat hiervan is een soort van Wikṛti.

Çīghrān ḍatĕng i Pajarakan patang dina lawas narapati n-amĕgil |
ngkāneng harahara kidul ing sudharmma Sugatāsana makuwu-kuwu |
mantri wiku haji karuhun sang āryya Sujanottama parĕng umarĕk |
kapwāngaturakĕn upabhoga bhojana wineh dhana paḍa ka-sukan ‖ 1 ‖

[1] Naar ons spraakgebruik: „dagen" of „etmalen".
[2] Parārtha is ook een euphemisme voor „bijslaap".
[3] De tekst heeft foutief °rā.
[4] Er is een fout tegen de maat van 't vers; de ware lezing dus onzeker.

D. i. «Weldra kwam men aan in Pajarakan, waar de Vorst vier dagen lang vertoefde, daar ten Zuiden van 't heiligdom, een Buddhistenzetel met onderscheiden monnikshutten. Mantri's, monniken, hoofden [1], voorafgegaan door Ārya Sujanottama, maakten gelijktijdig hunne opwachting; allen boden versnaperingen en spijzen aan en werden verblijd doordat zij met geld begiftigd werden.»

De plaats Padjarakan komt voor in VERBEEKS' Oudheden van Java, 311.

Rīntar narapati n-alaris wanāçrama ri Sāgara kĕta ng usirĕn |
sĕngkān hawan ira mangidul pakalyan i Buluh kĕta kahaliwatan |
mwang maṇḍala hikang [2] i Gĕḍe samāntara ri Sāgara kĕta kadunung |
çobhābhinawa ri tĕngah ing wanādri [3] racananya n-amulangunakĕn ‖ 2 ‖

D. i. «Vertrokken zijnde zette de Vorst zijn tocht voort; een woudkluizenarij genaamd «te Sāgara» was het wat hij wilde bezoeken. Bergop was zijn weg naar 't Zuiden; de zoogenoemde Mijn [4] van Buluh werd gepasseerd, en 't district van Gĕḍe; onmiddellijk daarop werd koers gericht naar «Sāgara», welks fraaie, verrassende aanleg te midden van bosch en gebergte verbazing wekt.»

In de volgende strofe spreidt de dichter zijne kunstvaardigheid ten toon door met klanken te spelen. In den tweeden regel laat hij namelijk bijna alle lettergrepen beginnen met den klank *l*; in den derden regel is het de *t*, en in den vierden de *j*, waarmede de meeste lettergrepen beginnen. Die kunstjes maken de taak van den vertaler niet gemakkelijker.

Ndā tan pijĕr umarĕk i jöng narendra rakawi 'n-jĕnĕk angapi langö |
langlang lalita lali laleda lulwi lala menĕh akalis ing ulah |
tamtām tan atutur i tutur nika n-tut i tatā ni sang atakitaki |
jañjan jumalajah i jajar ni bañjar ikanang yaça cinaracara ‖ 3 ‖

---

[1] Het is niet recht duidelijk wat men hieronder haji te verstaan heeft.

[2] Een ongewone spelling; wellicht is bedoeld tikang.

[3] Conjectuur voor i wanāçri.

[4] Deze vertaling berust op de etymologie, het woord ontbreekt echter in de woordenboeken.

D. i. «De dichter, die behagen schepte in 't maken van mooie verzen, was niet uitsluitend bedacht om zijne opwachting aan 's Vorsten voeten te maken. Genoegelijk rondslenterend, aan niets denkend, zonder zorg, luchthartig, blijgestemd, onrustig, onvatbaar voor bezigheden, toegevende aan eigen neiging, niet denkende aan de vermaningen van hen die de voorschriften volgen der filosofen, ging hij hartstochtelijk overal waar rijen van veelsoortige bouwwerken zijn.»

Prāpteng pathani ri tĕpi ning tĕpas tĕpus ikātĕpung atĕtĕl atŏb |
secchāmacamaca cacahanya n-angracana bhāṣa racana kakawin |
kweh ning yaça paḍa dinuman wilāpa dadakan saha parab inamĕr |
pañcākṣara ri wĕkasan ing pralāpa sinamarsamar awĕtu langŏ ‖ 4 ‖

Ook deze strofe is zeer gekunsteld: de eerste regel vertoont een reeks van met *t* beginnende lettergrepen; de tweede is rijk aan herhaling van den klank *ca*. Er schuilen nog meer proeven van 't speelsch vernuft des dichters in, waarvan ik een flauw vermoeden heb, zonder dat ik het fijne ervan begrijp. Met alle voorbehoud waag ik de volgende vertaling te geven.

«Gekomen bij het terras aan den zoom der logeerverblijven, waarvan de Elettariaheesters in menigte dicht aaneen stonden, las hij (de dichter) voortdurend met genoegen de stukken van hen die spreuken of gedichten gemaakt hadden [1]. Over al de gebouwen waren verdeeld geimproviseerde schriftelijke ontboezemingen, met de bijnamen (der dichters) voorzien. Vijf letters waren aan 't slot van zijne eigene (dichterlijke) uiting, eenigszins verhuld aangebracht, wat hem vermaak gaf [2].»

Bwat-rāntĕn atulis atulis kathā patiga watw inasaban aruhur |
jrah nāgakusuma kusumanya ring natar i tīra nika pinarigi |
andung karawīra kayumās mĕnŭr caracaranya saha kayu puring |
mwang nyŭ gaḍing akuning ahaṇḍap awwah [3] i padŭnya n-amuhara langŏ ‖ 5 ‖

D.i. «Het hooge brongebouw met schilderingen, met geschreven

[1] Naar ik veronderstel waren die uitingen van een dichterlijken geest opgesteld door gasten op de wanden van 't gebouw.

[2] Aangezien p r a p a ñ c a in Javaansch schrift uit vijf letterteekens bestaat, vermoed ik dat de dichter na zelf een dichtbijdrage geleverd te hebben, zijn bijnaam op verbloemde wijze aan 't einde aanduidde.

[3] Conjectuur voor a h w a h.

verhalen, het plaveisel van fijn gewreven steen, een hoop van Mesua [1] wier bloemen liggen op het plein waarvan de rand ommuurd is; Andungs, Neriums odorum, Kayumās, jasmijnen in soorten, benevens Codiaeums en gele ivoorkokosnoten met laaghangende vruchten aan de hoeken, maakten een bekoorlijken indruk.»

Tanngeh yadi caritan ikang wanāçrama langönya n-asĕmu siluman |
tingkah nika ri dalĕm i heng mahogra tĕkap ing yaça paḍa hinĕduk |
mwang kweh parakaki nguniweh pareṇḍang atuhāraray ahayu wagĕd |
mokta ng mala kaluṣa mihat bangun wihikan ing Çiwapada sakāla ‖ 6 ‖

D. i. «Het zou geen einde nemen indien de woudkluizenarij waarvan de bekoorlijkheid tooverachtig leek moest beschreven worden. Het voorkomen er van was van binnen en van buiten zeer streng doordat alle gebouwen met arènvezels gedekt waren. En al de heremieten alsook de kluizenaressen, ouden en jongen, waren goed en geleerd, vrij van smetten en onreinheid; bij 't aanschouwen was het alsof men leerde kennen Çiwa's hemel, vormelijk geopenbaard». [2]

Wij hebben hier de beschrijving van een woudkluizenarij, wier idyllische schoonheid den dichter als een tafereel uit de tooverwereld in verrukking brengt. Van de brahmanistische bevolking der kluizenarij spreekt de Buddhist Prapañca met ongeveinsden eerbied. Dit is trouwens niets vreemds, want het is overvloedig bekend dat in 't oude Java de betrekkingen tusschen de godsdienstige gezindten van uiterst vriendschappelijken aard waren.

---

[1] Het woord nāgakusuma is ook een benaming voor andere bloemdragende planten, o.a. de Michelia Champaka.

[2] Sakala is „stoffelijk, in stoffelijke verschijning, in tastbaren vorm, in levenden lijve".

DER DIALEKT DER „OLON MAANJAN" (DAJAK) IN SÜD-OST-BORNEO.

von HERMANN SUNDERMANN.

Vorbemerkung.

Die Ureinwohner der grossen Insel Borneo, die unter dem Namen Dajak bekannt sind, gehören, wie alle Bewohner des indischen Archipels, zū der grossen malaiischen Völkerfamilie. Sie bilden aber keineswegs ein einheitliches Ganze, sondern zerfallen in viele verschiedene Stämme, mit verschiedenen Sitten und Gebräuchen und mit vor allen Dingen verschiedenen Dialekten, die oft so verschieden sind, dass sie zunächst fast als verschiedene Sprachen erscheinen.

Von allen diesen dajakschen Dialekten ist meines Wissens erst ein einziger, nämlich der der «oloh Ngadju» grammatikalisch bearbeitet. Dies geschah schon in den fünfziger Jahren des vorigen Jahrhunderts durch den Missionar Dr. Hardeland. Zwar hat vor etwa 25 Jahren der Missionar H. Tromp auch für den Dialekt der «olon Maanjan» eine Wörtersammlung und eine ziemlich umfangreiche Grammatik zusammengestellt, doch ist beides nie gedruckt und also der Oeffentlichkeit nicht zugängig gemacht worden. In den nachfolgenden Blättern soll versucht werden, in möglichster Kürze, einiges über den Bau und die Art der Sprache der olon Maanjan zusammen zu stellen. Das Material dazu lieferte mir ein fast 20 jähriger Aufenthalt unter diesem Stamme, während dessen ich die Sprache gründlich sprechen lernte und mich bemühte, in den Bau und die Eigenart derselben Einblick zu gewinnen. Beim Studium der Sprache haben mir auch die oben erwähnten Arbeiten des Missionars Tromp wesentliche Dienste geleistet.

Vorab sei noch bemerkt, dass die «olon Maanjan», oder «olon Duson», wie sie auch wohl genannt werden, einen nicht sehr zahlreichen Volkstamm bilden. Sie haben ihre Wohnsitze hauptsächlich auf dem linken Ufer des grossen Baritu- oder

Dusonstromes, von Bontok an stromabwärts, etwa unter dem 2. und 3. Grad S.Br. Doch finden sich auch versprengte Reste an der Ostküste, der Insel Pulo Laut gegenüber und an andern Orten. Ihre Sprache ist von den benachbarten, mir bekannten dajakschen Dialekten der «olon Lowangan», «oloh Ngadju» etc. sehr verschieden. Allerdings hat sie mit allen zur grossen malaiischen Sprachgruppe gehörenden Dialekten des Archipels im Grossen und Ganzen denselben grammatikalischen Bau, wie die folgenden Ausführungen näher zeigen werden.

1. Kapitel.

Allgemeines über Schriftzeichen und Sprechweise.

Die «olon Maanjan» haben, wie alle andern dajakschen Stämme, keine eigenen Schriftzeichen, daher werden für den schriftlichen Ausdruck der Sprache die römischen Schriftzeichen gedraucht. Die Laute entsprechen ziemlich denen unserer europäischen Sprachen. Nicht in Betracht kommen die Consonanten f, v und ch. dagegen finden sich häufig, wie ja auch in der malaiischen Sprache, die Doppelkonsonanten ng, dj, und tj, die nicht getrennt werden dürfen, tj wird ader sehr oft auch als ein scharfes s gesprochen, also statt pertjaja — persaja etc. Eigentümlich ist im Dialekt der Maanjan der Gebrauch von b und d vor Vokalen in einer Anzahl Wörtern, wo sie nur als ein leichter Vorschlag gesprochen werden, z. B. ambau, andak, ambah u. a. wo b und d kaum zu hören sind. Auch auf eine andere Eigentümlichkeit sei hier gleich hingewiesen. Es komt nämlich sehr häufig vor, dass eine Silbe mit einem Vokal schliesst und die folgende mit einem Vokal beginnt, in diesem Falle setzt beim Sprechen die Stimme etwas aus, um so beide Silben deutlich hervorzuheben. Will man dies in der Schrift kenntlich machen, so ist ein Apostroph zu setzen z.B. to'o na'an etc. Auch zwei Vokale, die sonst als Diphtong gesprochen werden, können diese Trennung erfordern z.B. Ka'i, ha'u etc.

Lautveränderungen kommen fast nur dann vor, wenn eines der Suffixe «an» oder «en» an ein mit einem Diphtong schliessendes Wort tritt. Von ambau wird dann amawen, von endäi enäjan etc. Dabei fallen auch die in den Grundwörtern nur als Vorschlag gesprochenen D- und B-laute fort.

Ueber Länge und Kürze der Vokale ist im allgemeinen zu sagen, dass sie in offenen Silben lang, in geschlossenen kurz sind. Es gibt allerdings seltene Ausnahmen, doch würde eine genaue Darlegung hier zuviel Raum in Anspruch nehmen.

Angehend die Betonung gilt als Hauptregel: Bei mehrsilbigen Wörtern liegt der Ton fast ausschliesslich auf der zweitletzten Silbe. Wird ein Wort verlängert, so rückt der Ton entsprechend weiter. Letzteres ist aber nicht der Fall, wenn ein Personalpronomen in verkürzter Form als Suffix an ein Wort tritt. Man sagt z.B.: ánakku, ánaknu etc. — mein Kind, dein Kind (von anak — Kind).

2. Kapitel.

Wortarten und Ableitung.

Die Wörter kann man zunächst in zwei grosse Gruppen einteilen nämlich in Grundwörter und abgeleitete Wörter.

1. Grundwörter sind solche zu nennen, die nach den geltenden Regeln der Sprache auf keine einfachere Form gebracht werden können, ohne die Bedeutung überhaupt zu verlieren. Wie alle malaiisch-polynesischen Sprachen so ist auch der Dialekt der «olon Maanjan» arm an einsilbigen Wörtern. Die grosse Mehrzahl der Grund- oder Stammwörter ist zweisilbig, doch gibt es such mehrsilbige, abgesehen von den reduplizierten Stämmen, die ja, streng genommen, ebenso wie die durch die Stammerweiterungen sa und ta gebildeten Stämme, keine wirklichen Grundwörter mehr sind.

2. Die abgeleiteten Wörter werden gebildet durch Prä-In-und Suffixe und sind im allgemeinen für jemand, der mit den Regeln der Sprache etwas vertraut ist, nicht schwer zu erkennen. Als Präfixe dienen: ba, bara, ha (ham, han, hang) i, ka, kala, m, ma, mi, n (ng, nga, nj) na, ngampi, pa, pi, puru, sa, ka, ta, tapa (tapo, apo) tapi, (api) tara, ina, kapa, kapi, pika. Von diesen sind, wie leicht ersichtlich, eine Anzahl Doppelpräfixe. Als Infix komt m vor, doch selten. Suffixe sind: an und en, daneben kommt (aber selten) ka (bei Fragen), ne und ai vor.

Die meisten Präfixe treten einfach vor das betreffende Wort. Eine Anzahl dagegen nehmen je nach dem Anlaut des Wortes, vor das sie gesetzt werden, eine andere Form an, resp. verändern den Anlaut des Wortes. Zu letzteren gehören: ha, m,

n, pa, ta und kapa. Die Verändrung geht in folgender Weise vor sich: Tritt ha vor ein Wort, welches mit einem Vokal beginnt, so lautet es hang, vor einem Lippenlaut z.B. p ham und ebenso wor w, welches dann aber fortfällt, vor r, d, t, und s dagegen han. Uebrigens wird ha nur zur Bildung von Zahladverbien gebraucht und darf nicht verwechselt werden mit der Präposition hang, die sehr häufig ist und deren Form es nach oben Gesagtem annehmen kann.

Wenn das Präfix m vor ein Wort tritt, welches mit einem Vokal beginnt, so bleibt dieser Vokal stehen. Tritt es dagegen vor einen Consonanten so fällt dieser fast immer fort. z.B. aret — das Ausdauern wird maaret — ausdauern, ertragen; kaeh — die Schönheit maeh — schön etc. Zur Bildung transitiver Verba tritt m übrigens nur vor Wörter, die mit b, p, oder w anlauten. Dieser Anlaut fällt dann immer fort, wenn das Wort zweisilbig, zum Teil auch, wenn es dreisilbig ist, weho wird meho, pukul mukul etc. Höchst wahrscheinlich ist hier aber m nur an Stelle des Präfixes n getreten wegen der letzterem heterogenen Lippenlaute.

Die transitiven Verba werden nämlich hauptsächlich gebildet durch das wichtige Präfix n. Tritt dieses vor ein mit einem Vokal beginnendes Wort, so lautet es ng, alap wird ngalap etc. Vor g und k steht ebenfalls ng, k fällt dann immer fort, g in der Regel, kalok wird ngalok etc. Vor den Wörtern, die mit d, l, h, oder t anlauten, tritt n einfach an mie Stelle dieser Consonanten, bei r ist dies nur teilweise der Fall, manchmal bleibt r stehen und n tritt davor z.B. lapas wird napas, tunong nunong, aber rias nrias etc. Es sei noch erwähnt, dass einige dreisilbige Stammwörter auf d, l und r eine Ausnahme von dieser Regel bilden, indem das Präfix vor ihnen nga lautet. Vor den Wörtern, die mit s beginnen, wird n in der Regel zu nj, wobei das s dann fortfällt z.B. samäh wird njamäh etc. Die zweisilbigen Wörter, deren zweite Silbe geschlossen ist und mit einem j beginnt, fordern die Einfügung eines n bei Annahme der Präfixe m oder n vor dem j. So wird z.B. ajak nganjak und wajat manjat etc.

Auch das Präfix pa verlangt ein solches n, ebenso zuweilen auch das Präfix ma. Sonst tritt pa gewöhnlich vor schon mit n abgeleitete Wörter, die dann oft auch das Suffix an oder en annehmen. Steht pa aber vor noch nicht abgeleiteten Wörtern,

so verändert sich der Anfangsconsonant in den entsprechenden weichen Laut, p in m, t und h in n etc. Ebenso bei den Doppelpräfixen, deren zweite Silbe ein pa ist.

Auch die beiden Präfixe sa und ta, welche zur Erweitrung der Wortstämme dienen, bewirken oft eine Verändrung resp. verändern sich. Je nach der Art des Anlautes muss ein ngk, ng, m oder n eingeschoben werden, wobei dann oft, wie z.B. bei d, l und w, der Anlaut verfällt oder, wie bei s und r, stehen bleibt. z.B. ambau wird sangkambau, lenoh sanenoh, rata sanrata, witu samitu etc.

Ta steht hauptsächlich vor den Stämmen, die mit k, g, m oder p beginnen, teilweise auch vor b. Die Verbindung mit dem Stammwort geschieht in derselben Weise wie dei sa.; b fällt dabei immer fort, p selten, g, k, m, t bleiben immer.

3. Eine Anzahl Wörter werden auch durch Reduplikation gebildet, indem entweder das ganze Wort oder die erste Silbe wiederholt wird.

Die Bedeutung der Reduplikation ist nicht etwa, wie oft im Malaïischen, eine Mehrzahl, sondern vielmehr gewöhnlich eine Abschächung dessen, was in dem einfachen Worte ausgedrückt wird, eine Aehnlichkeit oder bei Verba auch ein Andauern der Handlung. Nur im Imperativ bedeutet die Reduplikation eine Verstärkung.

Bei Zusammenstellung von 2 verschiedenen Hauptwörtern steht nicht, wie in unserer Sprache, das näher bestimmende Wort vornan sondern folgt nach, also: kakau-Baum, wua -Frucht wird kakau wua -Fruchtbaum.

Es gibt auch eine ganze Anzahl von zusammengesetzten Wörtern, die jedes an sich eine Bedeutung haben, dann aber in der Zusammensetzung zu einem neuen Begriff verschmelzen z.B. Pulaksanai — wirklicher Bruder von pulak — der Teil und sanai — Eingeweide, urowawa — Gesicht von urong — Nase und wawa — Mund etc.

3. Kapitel.

Die Wörter nach Form und Bedeutung.

I. Verba.

Der andersartige Bau der agglutinierenden Sprachen erfordert eine andere grammatikalische Behandlung als bei den flectierenden

Sprachen. Die einzelnen Wörter lassen sich auch in der Maanjansprache keineswegs von vornherein an ihrer Form als zu einer bestimmten Wortklasse gehörend erkennen, sondern ein und dasselbe Grundwort kann oft, je nach seiner Stellung und Anwendung im Satze, zu ganz verschiedenen Wortklassen in unserem Sinne gehören.

Bei abgeleiteten Wörtern sind die Prä- und Suffixe die Haupterkennungszeichen und deshalb ist es angezeigt, an der Hand dieser eine kurze Uebersicht über die Bedeutung der verschiedenen Wörter und Wortformen zu geben.

An und für sich ist es gleichgültig, bei welcher Wortklasse begonnen wird, da man aber das Wichtigste voran zu stellen pflegt, so beginne ich mit den Verba. Vorab sei noch im allgemeinen über die Verba folgendes bemerkt: Eine Conjugation gibt es nicht, ebenso fehlen die Hülfsverben in unserem Sinne, besonders auch die copula. Wohl gibt es ein Wort mit der Bedeutung sein (naan), doch darf dies nicht als Hülfsverbum gebraucht werden, sondern deutet vielmehr ein Vorhandensein an. Die verschiedenen Zeitbestimmungen werden durch Einfügung besonderer Wörtchen bewirkt. Steht das Verbum ohne diese Zeitadverben, so bezeichnet es für gewöhnlich das Präsens, doch kann auch schon durch Stellung und Zusammenhang eine andere Zeit angedeutet werden.

Das Perfekt wird angezeigt durch «haut» (fertig, geschehen), welches vor das Verbum tritt. Auch durch udi (nach) kann man das Perfekt zum Ausdruck bringen. Man sagt z.B. aku udi ganta hanje — ich habe ihn besucht, (eigentlich: ich bin nach besuchen ihn). Will man eine nähere oder entferntere Vergangenheit ausdrücken, so fügt man betreffende Wörter hinzu z.B. iroai — soeben, huni — vorhin, lawah — schon lange, uhang — vor längerer Zeit, sadi — früher, horap — vor langer Zeit etc. Dabei kann dann haut oft wegfallen. Man sagt: iroai aku hawi oder iroai aku haut hawi, etc.

Das Futurum bezeichnet man durch die Wörter «kai» — wollen, «diā» — nachher, «udiati» — nachher, «hanrian» — später etc. Wie aus der Uebersetzung zu ersehen ist, stellen auch diese eine nähere oder entferntere Zukunft dar. Das Präsens wird oft noch besonders hervorgehoben durch itaati — jetzt.

Es ist eine Streitfrage, ob man bei den malaiisch-polynesischen Sprachen von einem Infinitiv reden kann. Die Entscheidung

hängt davon ab, ob man die durch Prä- und Suffixe abgeleiteten Formen Infinitiv nennen will und also z.B. sagen: alap heisst geholt, ngalap holen, also ist letztere Form der Infinitiv.

Die Grundform ist durchgängig als ein Passivum anzusehen und bildet zugleich den Imperativ, soweit das der Bedeutung des Wortes nach möglich ist. Aku ngalap heisst: ich hole, alap ist die Grundform und zugleich der direkte Befehl etwas zu holen. Die passive Bedeutung tritt dadurch klar hervor, dass man ohne den Stamm zu verändern, das bewirkende Agens dahintersetzen resp. anhängen kann. Letzteres geschieht bei den Personalpronomen im Singularis, also: alapku — durch mich wird geholt, alap olon — durch die Leute wird geholt, etc. (Näheres über das Passivum s. unten).

A. Grund- oder Stammwörter als Verba.

Es gibt in dem Dialekt der olon Maanjan viele Wörter, die an und für sich Verba sind. Einige von ihnen haben transitive Bedeutung z.B. ganta — besuchen, oweng — haben etc. Die meisten aber sind intransitive und Zustandsverben. Auch redupliziert Formen, die nur als solche eine Bedeutung haben, können Verba sein. Die prädikativ stehenden Adjectiva, die oft unverändert auch als Substantiva stehen, hierher zu rechnen, weil sie ohne copula mit dem Object verbunden werden (hanje hantā — er ist gross, bangat hantāni — sehr seine Grösse) geht wohl nicht an, doch kann man darüber verschiedener Meinung sein (s. unten).

B. Abgeleitete Verba.

1. Aktive Formen.

a.) Das Präfix «n», welches, wie wir oben sahen, sich vor Lippenlauten und vor m und w in m verwandelt, wird vor allen Dingen benutzt zur Bildung transitiver Verba. Ueber die Verbindung mit dem Stammwort und die dabei eintretenden Veränderungen ist auf Seite 206 das Nötige gesagt.

Die Intransitiven Verba werden von sehr verschiedenen Stämmen abgeleitet und für die Bedeutung gibt die Bedeutung ihres Stammwortes den Ausschlag. Sehr viele leitet man von einfachen passiven Verbalstämmen ab und dann geht die ausgedrückte Handlung direkt auf ein Objekt über z.B. atet — ge-

führt werden, hanje ngatet kuda — er führt das Pferd, etc. Nur bei einigen wenigen dieser Art kann auch das Objekt mit einer Präposition stehen, wo dann aber die Bedeutung eine etwas andere wird z.B. von tunti — fragen: hanje nunti aku — er fragt nach mir, aber hanje nunti ma aku — er fragt mich. Also gerade umgekehrt als im Deutschen.

Auch von konkreten Substantiven werden häufig transitive Verba gebildet. Wenn hierbei das Grundwort ein Werkzeug bezeichnet, so hat das Verbum den Sinn, dies Werkzeug gebrauchen z.B.: sangkul — Hacke, njangkul — hacken, (mit der Hacke arbeiten) etc. Bezeichnet es eine Sache oder einen Gegenstand, so sagt das Verbum ebenfalls aus, dass man diese Sache auf irgend eine Weise gebraucht oder damit zu tun hat z.B. rangi — Salz, nrangi — salzen, paräieang — zum Stampfen getrockneter Reis, maräieang — Reis trocknen zum Stampfen etc. Bei letzterem Wort liegt das Objekt mit im Verbum. Es gibt auch eine Anzahl Verba, bei denen das Objekt als so bekannt vorausgesetzt wird, dass man es nicht zu nennen braucht. z.B. nganro (von anro) Reis kochen, masi (von wasi) Reis ernten etc.

Mit dem Präfix n werden auch eine Anzahl intransitiver Verba gebildet z.B. tumpok — Dorf, numpok — in einem Dorfe wohnen, ento — hohes Land, ngento — zu Euss gehen im Gegensatze von Fahren mit einem Kahn etc. Indessen haben einige dieser Wörter Passivbildungen, die uns fremd sind z.B. nongkau — weinen, natongkau — beweintwerden.

Auch bei vorher schon erweiterten Stämmen kann das Präfix n Anwendung finden, so z.B. nachdem ein Stammwort bereits durch das Präfix ka und Suffix en abgeleitet ist: hanang — Schmerz davon kahanangen — der Schmerz, ngahanangen — peinigen, nakahanangen — gepeinigt werden, etc.

b.) Ganz besonders zahlreich sind die Prä- und Suffixe mit deren Hülfe weitere Zustands- und intransitive Verba gebildet werden. Es kommen vor allem in Betracht die Präfixe ba, bara, i, k, m, ma, mi und ein paar Doppelpräfixe, die aber selten sind, sowie das Suffix en.

Die mit «ba» gebildeten Wörter bedeuten: sich mit etwas beschäftigen, etwas betreiben, bagawi — arbeiten, badagang — handeltreiben, batatap — sich fertig machen oder, wenn sie von konkreten Substantiven abgeleitet sind, das im Substantiv genannte besitzen, haben oder gebrauchen, z.B. bakuda — ein

Pferd gebrauchen, baduit — Geld haben, batutup — einen Deckel haben etc. Tritt ba vor ein Zahlwort so drükt es unser bei aus: badjatoh — bei Hunderten etc.

Das Präfix «bara» kann nur dann Anwendung finden, wenn das Subjekt im Plural steht. Es wird nur selten gebraucht.

Der Bedeutung nach stehen die mit dem Präfix «i» gebildeten Verba den mit ba gebildeten nahe. Hie und da können diese beiden Präfixe sogar promiscue gebraucht werden. Es würde zu weit führen, sollte hier eine genaue Auseinandersetzung über die Bedeutung dieses Präfixes gegeben werden. Statt dessen ein paar Beispiele: idarangan — verheiratet sein von darangan — Ehegatte oder Gattin, itongkeh — einen Spazierstock gebrauchen von tongkeh — Stock etc. Ganz besonders werden mit dem Präfix i intransitive Verba gebildet z.B. ilewa — ausweichen, ilempat — laufen, itampek — hauen, itohon — waschen etc. d.h. die Handlung für sich, ohne eine Beziehung auf ein Objekt. Mit i kann man auch reflexive Verba bilden, wo das betreffende Wort es zulässt. Hie und da bildet i auch wirkliche Transitiva z.B. Aku ilaku duit — ich bitte um Geld. Auch braucht man i um eine Handlung besonders hervortreten zu lassen und zwar wird es dann mit einer Präposition verbunden. z.B. hanje ipait anri kaju jero — er schleppt immerfort das Holz, auch noch in andern Bedeutungen und Fällen tritt i als Präfix auf, die aber weniger wichtig sind, weil sie selten vorkommen.

Um eine gesteigerte oder andauernde Tätigkeit zu bezeichnen wird bei Anwendung des Präfixes i auch die erste Silbe des Grundwortes redupliziert oder das Suffix «an» dem Wort beigefügt.

Bei Stammwörtern, die mit einem Vokal oder einem h beginnen, tritt an Stelle des i das Präfix mi.

Auch durch Anwendung des Präfix «m» werden viele Umstands- und intransitive Verba gebildet, (über die Verändrung am Stamm s oben Seite 206) Viele von diesen mit m von abstrakten Substantiven gebildeten Wörter können zugleich als Adjektiva stehen z.B. kuron — die Schlechtigkeit, hanje olon muron — er ist ein slechter Mensch, hanje muron — er ist schlecht. Besonders häufig tritt m vor Stämme, die mit k anlauten, doch kann es auch wor andere Consonanten und vor Vokale treten, manchmal bildet es, ebenso wie i, auch transitive Verba, abgesehen von den auf Seite 206 besprochenen Fällen, wo es an Stelle des n getreten ist, z.B. kuar — der Hass, hanje muar aku — er hasst mich etc.

Das Präfix «ma» ist eine Nebenform von m, die bei einigen Stämmen angewandt wird, wo das m des Wohllauts oder der mangelnden Unterscheidung wegen nicht am Platze ist.

Durch das Präfix «ta» bildet man von konkreten Substantiven intransitive Verba mit der Bedeutung die Sache oder den Gegenstand suchen oder haben, den das Substantiv bezeichnet, z.B. takaju — Brennholz holen, takenah — fischen etc. Dabei wird ta oft wie to gesprochen.

Auch das Präfix «ka», über das weiter unten noch geredet werden wird, darf hier nicht ganz fehlen, weil es auch der Bedeutung nach hierhergehörende Wörter bilden kann z.B. eau — das Wort, kaeau — sprechen, tunup — das Warten, katunup — warten etc.

Die vereinzelt vorkommenden, zusammengesetzten Präfixe «napa» und «miha», sowie das Suffix en und Präfix pa mit Suffix en können hier nur eben erwähnt werden.

Es gehört weiter hierher auch das selten gebrauchte Infix m. Dieses wird in zweisilbige Wörtern hinter dem ersten Consonanten eingefügt. Durch den dann, um das Zusammentreffen von zwei Consonanten zu vermeiden, eingefügten Vokal, wird das Wort dreisilbig z.B. hewo wird hamewo etc. Vor Vokalen steht dies m als Präfix mit vorgesetztem Vokal (gewöhnlich u) ini — Urin wird umini — urinieren etc.

c.) Das Doppelpräfix «ipa» und die einfachen Präfixe ba und pa bilden reciproke Verba. Die beiden letzteren werden nicht sehr häufig gebraucht. Ba tritt, wenn es in reciproker Bedeutung gebraucht wird, meistens vor schon mit dem Suffix „an" abgeleitete Wörter. Bei pa ist wohl nur durch Nachlässigkeit das i weggelassen, wie ja überhaupt die Bequemlichkeit, um nicht zu sagen Faulheit, bei der Sprachbildung eine grosse Rolle spielt.

Soll die reciproke Bedeutung klar hervortreten, so mus ipa gebraucht werden. Dieses tritt vor transitive Verba z.B. ipanjapa (von sapa) — sich einander beschimpfen etc. Tritt ipa vor den reinen Stamm, so ist die Bedeutung mehr passivischer Art z.B. ipasuson — in einander gesetzt (Töpfe, Geschirre etc.) doch wird dann mehr pa gebraucht. Noch klarer tritt die reciproke Bedeutung hervor durch Beifügung der Wörter «pada tenga» z.B. here ipamangkong pada tenga — Sie schlagen sich einander.

Der Begriff „abwechselnd" wird ausgedrückt durch pasihonrang

oder ipasihonrang z.B. here bagawi ipasihonrang — sie arbeiten abwechselnd. Auch das im Malaiischen gebräuchliche baganti wird benutzt.

d.) Durch Anwendung des Präfix «ampi», entstanden aus pi mit vorgefügtem Vokal, das im Aktivum seinerseits wieder das Präfix n annimmt und dann als ngampi erscheint, bildet man kausative Verbalformen.

Dieses so gedildete Präfix tritt vor den reinen Stamm, wobei, wenn derselbe mit a oder u beginnt, das i am Präfix gewöhnlich wegfällt z.B. umu — das Saugen, ngampumu — säugen (saugen machen), hantä — gross, ngampihantä — gross machen, radja — König, ngampiradja — zum König machen. Die Bedeutung ist durch diese Beispiele einigermassen klar. Bei der Passivdildung fällt natürlich das n fort und vor den durch das Präfix (oder die Verstärkung) ampi erweiterten Stamm tritt das Passivpräfix na, also: naampihantä — grossgemacht etc.

Es sei hier noch bemerkt, dass auch das einfache Präfix «n» oft kausative Verba bildet, so kann man z.B. statt ngampihantä auch sagen nantä, und so bei manchen andern, doch ist ersteres, das mehr hervorhebende.

Sehr oft werden auch kausative Verbalformen gebildet, indem der Stamm zunächst durch «sa» oder «ta» erweitert wird und davor dann, ebenso wie vor ampi, das transitive Präfix n tritt (über die Veränderungen am Stamm s. Seite 206). Selten kommen auch die Stammerweiterungen mit para und pon vor, die dann natürlich nicht n sondern m annehmen (s. S. 206).

Die erweiterten Stämme bilden aber auch oft einfache Transitiva oder bewirken bei denen, die solches zulassen, eine Verschärfung z.B. rängäi — gehört werden, nrängäi — hören, njanrängäi — genau zuhören etc.

Diese verschiedenen Formen des Kausativums können übrigens in vielen Fällen und bei manchen Wörtern promiscue gebraucht werden.

2. Accidentielle Formen.

Die bisher besprochenen Formen sind sämmtlich active. Bevor ich mich nun zu den passiven Verbalformen wende, habe ich erst noch einiges über eine Klasse zu sagen, die zwischen beiden steht und gerade in dem Dialekt der Maanjan häufiger ist, als in den andern, mir bekannten malaiisch-polynesischen Dialekten.

Diese Formen haben sehr verschiedene Bedeutung und es ist schwer, feste Regeln darüber aufzustellen. Im allgemeinen sagen sie aus, dass ein Subjekt unfreiwillig eine Handlung verrichtet, oder in eine — gewöhnlich leidende — Lage kommt, von etwas betroffen wird etc. Wohl sind manche dieser Formen jetzt transitiv und fordern ein Objekt, trotzdem kann man sie nicht rein activ nennen. Andere dagegen stehen deutlich auf Seiten der Passiva. Die Bildung geschieht durch die Präfixe ka (mit Suffix an), ta, pa, pi, tapa, tapi, tara und das Suffix an.

a.) Am häufigsten ist die Anwendung von «ka». Es wird in sehr verschiedener Weise gebraucht und bereitet deshalb dem Anfänger deim Sprachstudium viele Schwierigkeiten. Des Raumes halber ist es nicht möglich, hier genau auf alle diese Schwierigkeiten einzugehen, sondern es kann nur das Wichtigste angedeutet werden. Bei den Sinneswahrnehmungen, die oft mit ka wiedergegeben werden, scheint der passive Charakter ganz zu fehlen, doch auch nur scheinbar, so bildet z.B. dinong — gesehen werden ninong und kadinong — sehen und beides ist transitiv. Der Unterschied ist aber der, dass letztere Form aussagt, dass jemand in die Lage gekommen ist, dies oder jenes zu sehen etc.

Ferner bildet ka Formen, die allerlei Empfinden, Bedürfnis, Vornehmen, Ueberkommen, Können etc. ausdrücken z.B. kadjudju — hungrig sein, katolak — gern abreisen wollen, katongkau — Bedürfnis zum Weinen haben, katepoh — unabsichtlich etwas zerbrechen, kaaret — etwas ertragen etc. Einzelne dieser Formen bilden wieder ein regelmässiges Passivum.

b). Bei dem Formen mit dem Präfix «ka» und Suffix «an» tritt der passive Charakter schon viel deutlicher hervor. Sie bezeichnen hauptsächlich ein von etwas Betroffensein z.B. kami kamalingan — wir sind von Diedstahl betroffen (von maling — Dieb), here kapatäian — sie sind von einem Todesfall betroffen (von patäi — tot). Doch gibt es auch die Form in anderer Bedeutung, nämlich etwas so einschätzen, so finden, wie wir zu sagen pflegen, z.B. kararangan — teuer finden (von rarang — teuer), kakaehan — schön finden (von kaeh — die Schönheit) etc. Ferner in der Bedeutung unabsichtlich etwas tun z.B. aku katumbangan krosi — ich stiess unabsichtlich den Stuhl um, aber auch: aku katumbangan lewuku — mir ist mein Haus umgefallen (beides von tumbang — umfallen). Die letztere Bedeutung erkennt man dadurch, das das Personalpronomen suffigiert ist.

Oft hat diese Form auch die Bedeutung von können, vermögen, steht dann aber gewöhnlich mit einer Negation z.B. angaan kauleh — nicht können, angaan kadjawä — nicht erreichen können mit ausgestrektem Arm etc. Auch finden sich noch einige andere seltene Anwendungen.

c.) Die beiden Präfixe «ta» und «pa», die manchmal auch promiscue gebraucht werden können, ebenso das zusammengesetzte tapa (auch tapo gesprochen) bilden gleichfalls Formen mit der Bedeutung des Ueberkommens, des unabsichtlich in eine Lage Geratens etc. z.B. tapaut — in Streit geraten, tapoanrä — in den Schlaf gefallen etc. Auch bei dem Präfix tapi ist die Bedeutung kaum anders.

d.) Mit dem Suffix «an», ohne Präfix werden einige Formen in ähnlicher, wenn auch schon mehr wirklich passiver Bedeutung, gebildet z.B. ulekan — einen Rückfall bei Krankheiten bekommen (von ulek — wiederum) etc.

e.) Die Formen, welche mit dem Präfix «tara» gebildet werden, haben fast immer eine Negation bei sich, bezeichnen ein Nichtkönnen und sind eigentlich schon wirkliche Passiva z.B. angaan taraenat — nicht aufgehoben werden können, angaan taratahan — nicht auszuhalten etc.

3. Passive Formen.

Zum besseren Verständnis sei zunächst folgendes bemerkt: Wie wohl in allen malaiisch-polynesischen Sprachen, so kann auch im Dialekt der olon Maanjan ein einfacher Satz, bestehend aus Subjekt, Prädikat und Objekt, in zweierlei Weise ausgedrückt werden. Entweder, das Subjekt steht voran, das Verbum folgt in aktiver Form und darauf das Objekt oder das Objekt steht voran, das Verbum folgt in passiver Form und daran schliesst sich das Subjekt z.B. olon mukul antaho — der Mensch schlägt den Hund oder: antaho napukul olon — der Hund wird von dem Menschen geschlagen. Es ist nun eine Eigentümlichkeit der genannten Sprachen (hier des Maanjandialekts) dass gerade die passiven Formen sehr bevorzugt und also die letztere Redeweise vielmehr als in den Europäischen Sprachen angewendet wird. Ist dabei das Subjekt ein Pronomen so wird es — im Singular stehend — verkürzt als Suffix an das Verbum gehängt, der Plural dagegen wird wie jedes Substantiv einfach dahinter

gesetzt. Zur Verstärkung kann man aber auch noch die Präposition daja — durch zwischen Verbum und Subjekt treten lassen, der dann das Pronomen angehängt wird z.B. antaho napukulku oder napukul dajaku — der Hund wird durch mich geschlagen (näheres s. bei den Pronomina).

a.) Auf Seite 209, bei Behandlung der verbalen Stammwörter, ist bereits gesagt, dass diese Stammwörter meist passive Bedeutung haben und auch in diesem Sinne, ohne jede Verändrung gebraucht werden können.

b.) Die abgeleiteten, passiven Verbalformen, um die es sich ja hier handelt, werden ausser den bereits oben behandelten, mehr accidentiellen Formen gebildet mit dem eigentlichen Passivpräfix «na», das ohne jede Verändrung vor den einfachen oder bereits erweiterten Stamm tritt.

Auch die einfachen Stammwörter werden, wie gesagt, vielfach als Passiva verwandt und zwar nicht nur Verbalstämme, sondern selbst konkrete Substantiva, soweit sie es zulassen, so kann z.B. pähetku sowohl heissen mein Meissel als gemeisselt durch mich. Es ist aber zu bemerken, dass da, wo das Passivum klar hervortreten soll, gewöhnlich das Präfix na angewandt wird. Dabei verfällt natürlich jede Veränderung, welche etwa durch Annahme einer activen Form entstanden war. Es bleiben nur die Stammerweiterungen z.B. rusak — verdorben wird durch Stammerweiterung: sanrusak, transitive Form: njanrusak, passive Form: nasanrusak — verderbt werden, etc.

Es gibt auch eine Anzahl passiver Formen mit dem Präfix na, deren Stamm nie die active Form annehmen kan.

c.) Endlich sind noch zwei andere, eigentümliche Passivbildungen, bewirkt durch die beiden Wörter wuah — getroffen und kota — gegessen, zu erwähnen. Oft können diese beiden Wörter promiscue gebraucht werden z.B. Wuah uran oder kota uran — durch Regen getroffen oder gegessen, wuah hukum oder kota hukum — durch Strafe getroffen oder gegessen. Doch sei dabei bemerkt, dass wuah mehr ein zufälliges, kota dagegen ein direktes Erleiden ausdrückt.

4. Imperativische Formen.

Schon oben, Seite 209 ist bemerkt worden, dass der einfache Imperativ durch die Stammform des Verbums gebildet wird z.B. alap — hole, rari — laufe etc. Der Befehl kann verstärkt

werden durch Reduplikation, die — nebenbei gesagt — in abgeleiteten Formen gewöhnlich eine Abschwächung bedeutet: rarirari oder rarari — laufe schnell, etc. Oft wird auch bas Personalpronomen angehängt oder beigefügt: rari naun — lauft ihr. Der Befehl kann auch in mehr zwingender Form gegeben werden durch Anwendung der abgeleiteten Verbalform und der Präposition akan z.B. hanju akan ngalap jero — du musst das holen. Noch verstärkt wird dieser Befehl durch eine doppelte Negation: hanju ang ioh ang ngalap jero — du kannst nicht das nicht holen (du musst es unbedingt holen). Hier kann ang auch ersetzt werden durch ada (verbietendes nein). Auch bildet man einen Imperativ durch ulahnu mit hintergefügtem Verbum z.B. ulahnu teweng kaju hiä — tue du fälle das Holz. Ferner kann auch die einfache passive Form als eine Art Imperativ stehen und zwar für alle Personen z.B. kaju jiti nateweng kami — dies Holz müssen wir fällen etc.

Eine mehr freundliche, bittende Befehlsform wird gebildet mit den Wörtern waräh oder maeh — gut, schön: waräh oder maeh hanju nunong aku — es ist gut, wenn du zu mir kommst (bitte komme zu mir), oder auch durch ein an den einfachen Imperativ angehängtes leh: tunongleh — komm doch nur zu mir.

Ausserdem bestehen noch einige andere Möglichkeiten der Befehlsäusserung, die aber — weil weniger wichtig — hier übergangen werden können.

II. Substantiva.

Genus, Nummerus und Casus wird bei den Substantiven nicht unterschieden. Bei Pflanzen und leblosen Dingen unterscheidet man überhaupt kein Geschlecht. Bei einigen Vogel- und Tierarten hat man für jedes Geschlecht besondere Namen, so vor allem bei Hühnern, djagau — Hahn, paunan — Henne etc. Soll sonst das Geslecht bei Menschen oder Tieren besonders bezeichnet werden, so setzt man upo — männlich oder wawäi — weiblich hinzu, also: olon upon — ein Mann, olon wawäi — eine Frau, kawawä upo, oder wawäi — ein mänlicher oder weiblicher Hirsch etc. Auch für die näheren Verwandten gibt es teilweise besondere Namen für die verschiedenen Geslechter wie z.B. für Grossvater und Grossmutter, Vater und Mutter, Onkel und Tante etc.

Will man den Plural besonders bezeichnen, wo er nicht aus dem Zusammenhange hervorgeht, so setzt man ein unbestimmtes Zahlwort vor das Substantiv. z.B. wahai, rama — viel, panan — alle etc.

Von den Casus lässt sich der Genitiv kenntlich machen durch ein dahintergesetztes wat, an das dann auch das Pronomen, welches sonst, wenn es im Singular steht, an das Substantiv tritt, angehängt wird. Doch wird wat lange nicht immer gebraucht, wenn das Substantiv in einem Genitivsverhältnis steht, also: lewu olon oder lewu wat olon — das Haus der Leute, lewuku oder lewu watku (auch waku) — mein Haus etc. s. auch die Possessivpronomen S. 226. Um den Dativ zu bilden, muss eine Präposition (nunong, ma, nengkan etc.) hinzutreten z.B. aku ngami jero ma oder nunong hanje — ich gebe es ihm. (Nunon ist eigentlich eine Verbalform, doch hier als Präposition gebraucht, wie es mit manchen andern Verbalformen auch geschieht.)

Als eine Art Artikel dient das Wörtchen «hi», welches aber nur vor Eigennamen gebraucht wird und auch da nicht, wenn der Name als Apposition oder im Genitivsverhältnis steht. z.B. hi Majong — der Majong, aber lewu Majong — das Haus des Majong etc. Auch wird hi gebraucht bei Nennung des eigenen Grossvaters, Vaters und Onkels, sowie Grossmutter, Muter und Tante z.B. hi ambah, hi inäh — der Vater, die Mutter d.h. mein Vater, meine Mutter etc.

Wo es sonst nötig erscheint, ersetzen die hinweisenden Fürwörter den Artikel z.B. tumpok hiä, jero, jenai etc. — das bestimmte Dorf. Ferner gehört hierher auch das in Abkürzung als Präfix angewandte Wort isa. Es ist eigentlich Bezeichnung der Kardinalzahl «eins», wird aber auch als Relativpronomen gebraucht und hier, nachdem das i fortgefallen ist, als eine Art Artikel z.B. sagalis tumpok — das ganze Dorf, satumbang umur — die ganze Lebenszeit etc.

Es gibt selbstverständlich eine grosse Menge konkreter und auch abstrakter Substantiva, die als solche Grundwörter sind. Um diese handelt es sich hier natürlich nicht, sondern um die abgeleiteten Formen. Bei Ableitung der Substantiva kommen in Betracht: die Präfixe ka, pa, pi und ta mit und ohne Suffix, die Suffixe an und en, von denen ersteres auch als Doppelsuffix vorkommt, und ferner die Doppelpräfixe kapa, kapi und

pika. Auch werden Substantiva durch die Reduplikation gedildet.

a.) Das Präfix «ka» kommt ohne Suffix nicht sehr viel vor. Wohl gibt es eine Anzahl mit ka gebildete, als Substantiva gebrauchte Wörter, doch können diese oft auch als Stammbildungen oder Stammerweiterungen zweks Annahme der transitiven oder passiven Verbalform angesehen werden z.B. kawitu, von witu, heisst wohl die Gradheit, dient aber zugleich, um ngawitu und nakawitu — grademachen und geradegemacht zu bilden etc. Daneben gibt es aber auch wirkliche, mit ka gebildete Substantiva, die eine solche Umwandlung in Verbalformen nicht zulassen. Besonders wird ka auch gebraucht beim Zahlwort, um die Hülfswörter zu bilden, welche eine ähnliche Bedeutung wie Stück haben (s. Seite 230).

b.) Schon bei den accidentiellen Verbalformen (S. 213) wurden Formen, durch Präfix «ka» und Suffix «an» gebildet, besprochen. Dort war die Bedeutung: etwas so finden, wie das Verbum aussagt z.B. kakaehan — schön finden etc. Viele der so gebildeten Formen können aber auch als Substantiva stehen z.B. kagalisan — der letzte Rest, kaweatan — die Schwere etc. Doch nicht nur von Adjektiven und Verben werden auf diese Weise Substantiva gebildet, sondern auch von konkreten Substantiven, wobei dann die Bedeutung sich ändert und eine Ganzheit bezeichnet wird z.B. erang katumpokan — das ganze Dorf, (von tumpok — Dorf) etc.

c.) Mit dem Suffix «en» verbunden tritt ka an viele Wörter, die eine Empfindung andeuten, und die Bedeutung ist dann oft konkret und abstrakt z.B. kawauhen — Gegenstand der Verwundrung, kaharapen — Hoffnung und Gegenstand der Hoffnung, kamuaren — Hass und Gegenstand des Hasses etc. Selten werden diese Formen gebildet von solchen Wörtern, die als Adjektiva stehen können. Einzeln kommt auch ka mit dem Doppelsuffix «anen» vor z.B. kakaehanen — Gegenstand des Wohlgefallens.

d.) Viele Substantiva werden mit dem Präfix «pa» gebildet. Für gewöhnlich tritt pa vor das bereits durch n oder m abgeleitete transitive Verbum. Wo aber diese Ableitung überhaupt nicht statt hat, kann es auch vor den blossen Stamm treten. Ueber die dan nötige Aendrung des Anlautes s. oben Seite 206. Die Bedeutung ist natürlich je nach der Grundbedeutung des abgeleiteten Wortes verschieden. Of stellt das so gebildete Sub-

stantiv eine Sache, oft auch eine Person dar, die das im Stammwort Ausgesagte wiederholt tut z.B. von welom — leben wird pamelom — das Leben, von pangkong — geschlagen, pamangkong — der Schläger, von alat — gestohlen pangalat — der, der immer stiehlt, etc. Einzeln tritt pa auch vor primitive Substantiva, deren Bedeutung dann etwas verändert wird.

Häufiger fast noch als mit dem blossen Präfix pa werden Substantiva gebildet durch Hinzutritt des Suffixes an. Dem Sinne nach stimmen diese Formen oft mit den vorigen, blos durch pa gebildeten Formen überein. Die Bedeutung gleicht manchmal der des mit dem Artikel versehenen Infinitivs in der deutschen Sprache z.B. pangamian — das Geben, von ngami — geben. Doch können sie auch lokale Bedeutung haben z.B. panjaukan — Schöpfplatz, pateriehan — Rasteplatz etc. Vereinzelt stehen sie auch in temporalem Sinne, können auch ein Gerät oder Gefäss bezeichnen, das man zu dem gebraucht, was im Verbum ausgedrückt ist. Bezeichnen diese Formen eine Sache, einen Gegenstand, so stehen sie auch oft in passiver Bedeutung z.B. Pangumpäan — das Weggeworfene, pangotaan — das Gegessene etc. Oft haben sie auch zweierlei Bedeutung z.B. panewohan — die Erlösung und der Erlöser. Bei letzterer Bedeutung bleibt aber meistens das Suffix fort.

Geschieht die Ableitung von intransitiven oder Zustandsverben so tritt pa ohne eine Verändrung zu bewirken vor das Stammwort, doch kommt das in einzeln Fällen auch bei transitiven Verben vor, das so entstandene Wort hat dann mehr passive Bedeutung z.B. patataan — die Versöhnung bei Streitenden, von matataan — versöhnen (Streitende). Die Bedeutung der von Umstandsverben gebildeten Substantiva schliesst sich in derselben Weise der Bedeutung des Grundwortes an, wie bei den transitiven. Nur sehr vereinzelt kommt auch das Suffix «en» vor.

c.) Viele Substantiva werden auch mit dem Präfix «pi», welches ebenso wie pa auch das Suffix an zu sich nehmen kann, gebildet. Zu bemerken ist dabei, dass pi stets vor den reinen Stamm tritt und nie den Anlaut des Wortes ändert. Oft kann von denselben Stämmen auch die Form ka — en gebildet werden. In der Bedeutung besteht aber dann gewöhnlich ein wesentlicher Unterschied. Es braucht kaum wiederholt zu werden, dass die Bedeutung sich an die Bedeutung des Stammwortes anschliesst. Statt abermaliger Erörterung darüber einige Beispiele:

anrä — schlafen, pianrä — das Schlafen, lunga — dumm, pilunga — die Dummheit. Oft bedeutet auch Stamm und abgeleitete Form dasselbe z.B. kuron und pikuron — die Schlechtigkeit. Sabok — schöpfen (von einem Gefäss ins andere) pisabok — Schöpflöffel, etc.

Nehmen die mit pi gebildeten Formen das Suffix «an» zu sich, so ist die Veränderung der Bedeutung ähnlich wie oben bei pa — an.

f.) Noch zahlreicher als die vorigen sind die durch das Suffix «an» allein gebildeten Substantiva. An tritt bei dieser Bildung einfach an transitive oder intransitive Verbalstämme. Die Bedeutung ist dabei verschieden. Manchmal setzt es einfach die Bedeutung des Verbums in ein Substantiv um z.B. tolak — abreisen, tolakan — das Abreisen. Oft aber wird auch ein Gebrauchsgegenstand, eine Sache oder ein Platz, die im Verband mit der Bedeutung des Stammwortes stehen, durch die in Rede stehende Form bezeichnet z.B. umbäan — Tragkorb von umbä — tragen, tawutan — das Weggeworfene, von tawut — weggeworfen, panrosan — Badeplatz von panros — gebadet etc. Einige sind auch von Substantiven abgeleitet und haben die Bedeutung eines Plurals: muritan — Lehrschüler, upoan — Männer, im Gegensatz von Frauen etc.

g.) Viel weniger zahlreich sind die durch das Suffix «en» abgeleiteten Substantiva. Die Bedeutung ergibt sich aus einigen hier folgenden Beispielen: kotaen die Speise von kota — gegessen, hawien — ein Gekommener von hawi — kommen. Uebrigens werden an und en in der Aussprache oft nicht genau unterschieden, und es scheint zweifelhaft, ob nicht beide auf ein Suffix zurückzuführen sind.

h.) Die Bedeutung des Doppelpräfixes «pika» ist leicht aus der Entstehung desselben zu erklären. Es ist nämlich dadurch entstanden, dass pi vor mit ka abgeleitete accidentielle Formen getreten ist, die eventl. auch das Suffix an haben. Hauptsächlich drücken sie Können und Wollen oder eine Empfindungsäusserung aus, dabei wird ihnen gewöhnlich ein Pronomen nachgestellt oder angehängt z.B. Pikaanrosku — mein Verlangen zu baden, von kaanros — Verlangen haben zu baden, pikataroni — seine Kenntnis, von kataro — kennen etc. Selten werden diese Formen auch von andern, als von den schon mit ka — an abgeleiteten Wörtern, gebildet.

i.) Die Doppelpräfixe «kapa» und «kapi» werden selten angewandt. Das Substantiv kapino'o — die Wahrheit, von to'o — sicher, wird allerdings sehr viel gebraucht, von den mit kapa gebildeten ist das bekannteste kapanganro — die Zeitdauer, in der man Reis kochen kann, etwa eine Viertelstuude (wird auch als Zeitmass gebraucht mit einem vorgesetzten Zahlwort), ferner Kapangitop — Augenblick und andere. Diese und andere hierhergehörende Wörter sind mit drei Präfixen abgeleitet, denn vor das bereits durch n abgeleitete Wort ist pa und dann noch ka getreten.

k.) Endlich ist noch zu erwähnen die Bildung von Substantiven durch Reduplikation, die aber auch nicht häufig vorkommt. Diesen Wörtern wird gewöhnlich auch das Suffix an beigefügt.

III. Adjektiva.

Einige Sprachforscher lassen die Bezeichnung Adjektiva in den malaiisch-polynesischen Sprachen ganz wegfallen und rechnen diese Wortklasse zu den Verbalformen so z.B. van der Tuuk in der Bataksprache und andere, ich möchte aber mit J. H. Meerwaldt (s. Handleiding tot de beoefening der Bataksche taal, E. J. Brill, Leiden, S. 70) sagen: «Ebensowenig wie in einem Satze wie «der Mann ist gut» das Wort gut ein Verbum wird, ist das auch in einer malaiisch-polynesischen Strache (hier im Maanjandialekt) der Fall», (auch wenn es prädikativ ohne copula steht). Ich wüsste auch nicht recht, wie man Wörter wie rumis — klein, hantä — gross etc. als Verba ansehen könnte. Ich behalte also für solche und ähnliche atributiv stehende Wörter die Bezeichnung Adjektiva bei, trotzdem sie auch prädikativ und zwar ohne copula stehen können. z.B. Hajaro naan lewu rumis — dort ist ein kleines Haus. Lewu jero rumis — das Haus ist klein.

In der Maanjansprache gibt es eine ganze Reihe Stammwörter, deren Bedeutung zunächst adjektivisch ist. Manche von ihnen können auch als Stämme zu Verba verwandt werden. Es ist dabei aber nicht anders, wie auch bei uns im Deutschen. Auch wir können von alt altern, von schön verschönern bilden, und so bei vielen andern. Ausserdem finden sich eine grosse Anzahl abgeleiteter Adjektiva. Die hier vor allem in Betracht kommenden Präfixe sind «m» und «ma». Ersteres tritt bei solchen, die mit k anlauten an Stelle dieses ersten Consonanten z.B. kaeh

— die Schönheit davon maeh — schön etc., letzteres vor die übrigen Anlaute: ma'asem — sauer von asem — die Säure, ma'intem — schwarz von intem — die Schwärze, mariang — rot von riang etc. Vor ein anlautendes a kann auch ein blosses m treten z.B. angat — das Gefühl, davon mangat — angenehm.

Es sei noch erwähnt, dass auch einzelne Adjektiva mit maka gebildet werden, wobei dann die erste Silbe des Stammwortes oft redupliziert wird z.B. Makalalelo — erbärmlich, bemitleidenswert von lelo — Gnade, makatatakut — schrecklich von takut — fürchten etc. Man kann zweifelhaft sein, ob maka hier Präposition oder Doppelpräfix ist. Als Attribut steht das Adjektiv hinter dem Substantiv, zu dem es gehört z.B. lewu hantä — ein grosses Haus etc. Oft aber wird es auch durch das Relativum isa (verkürzt sa) angefügt z.B. lewu isa (sa) hantä — ein Haus, welches gross (ein grosses Haus).

Eine Steigerung nach Art unseres Komperativs und Superlativs kann an den Adjektiven selbst nicht vorgenommen werden. Sie wird bewirkt durch Vorsetzen der Wörtchen labis oder diwi — mehr, für den Komperativ und katjut oder bangat — sehr, für den Superlativ. z.B. labis (diwi) muron — slechter, kadjut (bangat) muron — sehr schlecht.

Ferner kann auch eine Steigerung bewirkt werden durch die sogenannten pamadikan (das Wort ist abgeleitet von wadik — umdrehen, verändern) Sie besteht darin, dass dem Adjektiv ein Wort beigefügt wird, welches ihm nach Form und Klang ähnelt z.B. paoa parooh — ganz arm, maieng maintok — sehr finster etc.

Die Vergleichung beim Komperativ geschieht durch die Präpositionen teka oder hengka — von, die hinter das im Komperativ stehende Wort treten z.B. lewu jiti ambau teka (hengka) lewu jero — dies Haus is höher als jenes Haus.

Es ist vielleicht angebracht hier noch ein paar Worte über die Steigerung überhaupt, namentlich auch bei Verben, und üder Reduplikationen zu sagen. Aus Raummangel kann darüber nur das Wichtigste angedeutet werden. Sowie bei Adjektiven kann auch bei Verben mit den pamadikan gesteigert werden. Eine andere Art der Steigerung wird bewirkt durch den Gebrauch des Doppelpräfixes sangka zu dem gewöhnlich auch die Reduplikation tritt z.B. sangkaanräianräi — immer zu warten von

anräi — warten. Auch die Präfixe pa, pi und ka können in ähnlicher Weise gebraucht werden.

Die Reduplikation an sich, die fast bei allen Wörtern angewendet werden kann, bedeutet meistens eine Abschwächung des Begriffes z.B. oboobo — etwas besser, takiakia — ein wenig gehen etc. Auch manche Substantiva können auf diese Weise zu Diminutiva gemacht werden, oder eine etwas andere Bedeutung bekommen z.B. langit — Wolkenhimmel, lalangit — Himmel über einem Bett etc. (Himmelchen), wurong — Vogel, wurongwurong wangunni — wie ein Vogel etc. Im letzteren Falle und so bei vielen andern drückt die Reduplikation eine Aehnlichkeit aus.

Die Befehlsform wird dagegen, wie schon oben gesagt, durch Reduplikation stets verschärft. z.B. lempat — laufe, lempalempat — laufe schnell.

IV. Pronomina.

1. Personalia.

	Singular		Plural	
1. Person:	aku, kuki (deai)	ich	takam, kami	wir
2. » :	hanju	du	naun	ihr
3. » :	hanje	er	here	sie

Das Pronomen kami in der ersten Person pluralis schliesst die angeredete Person aus, soll sie mit eingeschlossen sein, so muss takam gebraucht werden. Deai findet selten Verwendung. Die Sitte, wie sie z.B. bei den Malaien besteht, durch verschiedene Pronomina einen Rangunterschied auszudrücken, kennt man in der Maanjansprache nicht. Auch gegen einen Höhergestellten sagt der Untergebene einfach hanju — du. Will man besonders höflich sein, so kann man statt «du» den Titel gebrauchen z.B. amon Damang nunong aku — wenn der Damang zu mir kommt etc.; doch ist diese Redeweise wohl erst durch malaiischen Einfluss entstanden.

Der Singular der 3. Person kann sich auch auf ein Neutrum d.h. auf ein lebloses Ding beziehen z.B. alap surat, hanje naan hang medja — hole das Buch, es ist auf dem Tische. Dagegen kann der Plural «here» nur auf lebende Wesen, Menschen oder Tiere bezogen werden. Will man eine ganze Familie, einen

Volksstamm etc. bezeichnen, so setzt man die dritte Person pluralis vor den Namen z.B. here Biadju — der Stamm der Ngadju, here Dupak — die Familie des Dupak etc. Wir zwei wird ausgedrückt durch taruäh. Es kann dann auch der Name des Zweiten, wenn er nicht bekannt ist, hinzugefügt werden z.B. taruäh hi Rasi — wir beiden der Rasi (Rasi nud ich). Will man sonst eine bestimmte Anzahl bezeichnen, so wird, ebenso wie bei uns, ein Zahlwort hinter das Pronomen gesetzt z.B. naun telo — ihr drei, here äpat — sie vier etc. Sind die Personen nicht bekannt, so werden die Namen beigefügt.

Die pronomina singularis können verkürzt als Suffixe an Substantiva, Verba und andere Wörter treten, sie lauten dann ku, nu, ni. Als eigentliche Personalpronomen stehen diese Suffixe nur an passiven und aktiven Verbalformen, an ersteren als Subjekt, an letzteren, was viel weniger vorkommt, als Objekt, z.B. surat hiä haut alapku — das Buch ist geholt worden durch mich (siehe S. 216). Aku haut ngalapni — ich habe es geholt. Auch bei Personen kann letztere Form gebraucht werden, doch sagt man da besser: aku haut ngalap hanje.

Werden diese Personalsuffixe an die Wörter tenga oder diri — Körper gehängt, so bedeutet diese Verbindung soviel wie «selbst» z.B. tengaku (diriku) — ich selbst, tenganu — du selbst, tengani — er selbst, tenga takam — wir selbst etc. Oft wird dann auch noch dass Wort raerai — allein als Verstärkung hinzugefügt, also: tengaku raerei oder raeraiku. Raerai hat auch die Bedeutung «allein» z.B. hanje takia raerai — er geht allein (ohne Begleitung).

Mit Hilfe von tenga oder diri wird auch das Reflexivum «sich» gebildet. Diese Wörter treten, nachdem sie das Pronomen zu sich genommen haben hinter das betreffende Verbum z.B. hanje mukul tengani — er schlägt sich selbst, here ngampiujuh tenga here — sie machen sich selbst müde etc. Die reciproke Bedeutung wird bewirkt durch die Beifügung der Präposition pada: here ihahurup pada tenga (here) (siehe auch S. 212).

2. Possesiva.

Treten die eben besprochenen Personalsuffixe an ein Substantiv, so erhalten sie passesive Bedeutung. Die Plurale der Pronomina werden dem Substantiv nicht angehängt, sondern

einfach nachgestellt, also: lewuku, lewunu, lewuni — mein, dein, sein Haus; lewu kakam (kami) lewu naun, lewu here — unser, eurer, ihr Haus. Eine vollere Form wird gebildet durch Zwischenfügung des Wörtchens «wat», von dem bei Anhängen der Suffixe das t vor k oft fallengelassen wird. z.B. lewu watku oder waku etc. (s. auch Seite 218). Mit diesem wat verbunden können die Passesivpronomen auch substantivisch stehen, gewöhnlich werden sie dann noch mit dem Relativum isa (sa) verbunden z.B. isa watku oder sa waku — das Meinige, sa wat here — das Ihrige etc. Hanje njanrusak sa waku — er verdirbt das Meinige. Auch wird das Malaiische Wort «orang» mit isa in dieser Weise verbunden und hat dann dieselbe Bedeutung.

3. Demonstrativa.

Zu dieser Klasse gehören eine Anzahl Wörter, die teils promiscue gebraucht werden können, teils Näher- oder Weiterliegendes bezeichnen. Besonders im Gebrauch sind die folgenden: ina, enai, ati, iti auch jena, jenai, jati und jiti gesprochen, weisen auf Naheliegendes, iri, ari, aro, iro, (jiri, jari, jaro, jero) und hiä auf Weiterabliegendes hin. Ausser aro, ari und hiä können diese Wörter auch mit dem Personalpronomen verbunden werden, und werden dann dadurch besonders hervorgehoben z.B. aku jiti — was mich betrifft, oder ich selbst etc. Auch werden sie, auf sich selbst stehend, mit dem Relativum isa verbunden z.B. sajiti, sajero — dieser, jener etc.

Als Pronomina stehen alle immer nach dem Substantiv: olon jiti, jero — dieser, jener Mensch etc. Auch können sie selbständig zur Vertretung des Objekts oder Subjekts stehen z.B. hanje ngalap jero oder sajero — er holt das, jero haut naulah — das ist schon gemacht. Dabei können jero und hiä auf Vergangenes zurückweisen. Ebenso weisen in der Rede jero und hiä auf bereits Gesagtes, jiti dagegen auf noch Zusagendes hin z.B. aku haut iwara jero — ich habe das gesagt, aber aku iwara jiti — ich sage dies, nämlich was nun folgen soll.

Dieselben Wörter stehen auch als Adverbia des Orts oder der Zeit. jiti lewu kami, kann sowohl heissen: dies ist unser Haus, als auch: hier ist unser Haus, jero lewu kami — jenes ist unser Haus — als: dort ist unser Haus, doch setzt man der Deutlichkeit halber im letzteren Falle gewöhnlich die Präposition

hang — in hinzu, meist in abgekürzter Form, also: hang jiti oder hajiti, hajaro — hier, dort etc. Jero steht auch oft als Adverb der Zeit z.B. jero here ngulan lalan — da machten sie einen Weg. In Zusammensetzungen bilden auch die andern oft Adverben der Zeit z.B. anrau jati — heute, anrau saaro — vorgestern, awok hiä — während dessen etc.

4. Relativa.

Das am meisten gebrauchte Relativpronomen ist das schon mehrfach erwähnte «isa» oder verkürzt sa, welches zugleich als Kardinalzahl «eins» bezeichnet. Es kann sich sowohl auf einen Singular als auf einen Plural, sowohl auf Personen als auf Sachen beziehen z.B. tumpok, isa hang hawa — das Dorf, welches stromabwärts liegt, here, isa haut tolak hangkariwä — sie, welche gestern abgereist sind etc. Ein bestimmter casus kann für das Substantivum im Relativsatze durch isa selbst nicht bezeichnet werden. Soll der Genitiv zum Ausdruck kommen, so muss dem Substantiv das Possesivpronomen beigefügt werden z.B. hanje olon hiä, isa pakajanni haut wawai — er ist der Mann, dessen Kleider verloren sind, (wörtlich: welcher seine Kleider) etc. Ebenso kann man einen Dativ zum Ausdruck bringen durch Beifügung der Präposition ma: olon hiä, isa ma hanje aku haut ngami duit — der Mann, dem ich das Geld gegeben habe, (wörtlich: welcher an ihn) etc. doch wird diese Redeweise sehr selten gebraucht. Oft wird auch isa in etwas eigenartiger Weise benutzt, als eine Art Artikel etc. um etwas besonders hervorzuheben, z.B. inon sa parâi, naalap? was soll mit dem Reis geschehen, soll er geholt werden? Hengka awä isa here hawi? — von wo kommen denn sie? etc. In diesem Sinne kann isa auch vor ein Verbum treten, das dann die Bedeutung eines substantivisch stehenden Infinitivs hat z.B. isa nongkang kuda mahadin — das Reiten zu Pferde ist schwierig etc. Ausser isa gibt es noch die drei Relativpronomen basing, baring und sukat. Die beiden ersten sind in der Bedeutung von isa wenig verschieden, doch können sie sich nur auf einen Plural beziehen, während isa, wie gesagt, sowohl Singular als Plural vertreten kann. Auch sukat steht immer für einen Plural, ist aber auch mehr unbestimmt in der Bedeutung z.B. aku ngalap, sukat naan — ich hole, was etwa da ist, etc.

5. Interrogativa.

Hierher gehören die Wörter hiä? — wer, inon? — was, isaawä? — welcher und pirä? — wieviel.

Hiä ist gleichlautend mit dem oben erwähnten Demonstrativum hiä und wird von demselben nur durch den fragenden Ton und die Stellung im Satze unterschieden. Es wird nur gebraucht, um nach Personen und Namen zu fragen z.B. hiä olon jero? — wer ist der Mensch? Hiä ngaranni? — wer ist sein Name? (wie heisst er). Setzt man dagegen hiä als Fragewort hinter das Substantiv, so bedeutet es, was für ein? welcher? olon hiä? — was für ein Mensch? Der Genitiv wird gebildet durch Beifügung von wat, der Dativ durch die Präpositionen ma, nunong, nengkan etc. z.B. wat hiä? — wessen? ma hiä? — wem?

Mit inon fragt man nach Sachen und Tieren z.B. inon alapnu? — was hast du geholt? Steht inon dem Substantiv nach, so ist die Verändrung der Bedeutung ähnlich, wie bei hiä. Es fragt dann mehr nach der Art oder Beschaffenheit z.B. Kain inon? — was für Kleiderstoff? antaho inon? — ein wie beschaffener Hund? etc.

Isaawä (saawä) besteht aus dem Relativum isa und dem Fragewort awä — wo? Es wird immer dem Substantiv nachgesetzt und fragt nach Bestimmtem von einer Anzahl z.B. olon saawä? — welcher von den Leuten? kakau saawä? — welcher von den Bäumen etc.

Pirä fragt nach Anzahl und Preis z.B. pirä kaolon? — wieviele Menschen, pirä haragani? — wieviel sein Preis? (was kostet es?)

An diese Wörter, wie überhaupt an alle Fragewörter kann zur besseren Hervorhebung der Frage auch das Suffix ka gehängt werden z.B. inonka ulahnu? — was machst du doch? In der Reduplikation, die alle diese Fragewörter gleichfalls annehmen können, haben sie die Bedeutung, wer auch immer, was auch immer etc. Ferner ist zu merken: ang maka inon oder ang inoinon — das ist nichts, hat nichts zu sagen.

6. Indefinitia.

Als solche sind zu nennen: olon — Person oder Mensch, tulat — man, alah — etwas, Sache etc. und saisa-saisa — der eine, der andere.

Auch können die Interrogativa redupliziert in diesem Sinne

stehen. Olon wird hauptsächlich gebraucht in der Bedeutung «man» z.B. eau olon — man sagt, doch hat es auch wohl die Bedeutung «die andern»: inon eau olon — wie die andern wollen etc. Alah setzt man oft für nicht näher bestimmte Dinge z.B. elahni alah jero — lass die Sache nur etc. es steht für Singular und Plural, für konkrete und abstrakte Dinge. Saisa lepoh, saisa hawi — der eine geht, der andere kommt. Tulat wird in der ersten Person und mit der Bedeutung «man» gebracht z.B. tulat angaan tau bagawi, amon bujok — man (ich) kann nicht arbeiten, wenn man krank ist.

Zu erwähnen ist auch noch das Wörtchen laato, welches gebraucht wird, wenn man sich des Namens einer Person oder Sache, von der man redet, im Augenblick nicht erinnert. Alleinstehend setzt man hi davor und deutet damit auf den Namen hin z.B. olon laato — der Mensch, dessen Namen ich im Augenblick nicht weiss, oder mit Weglassung von olon, hi laato.

V. Ñummeralia.

1. Die Kardinalzahlen von eins bis zehn sind folgende: Isa, ruäh, telo, äpat, dimä, enem, pitu, walo, suäi, sapuluh.

Von zehn an werden die Einer einfach hinter das Wort puluh — zehn gesetzt, also: puluh isa, puluh ruäh etc. Vielfach wird aber auch die malaiische Zählweise gebraucht, nämlich: Sawalas, ruäh walas — 11, 12 etc. Bei Angabe der Zehner setzt man die Einer wieder vor. Hierbei schieben die auf einen Vokal ausgehenden ein m ein und bei ruäh fällt das h fort z.B. ruämpuluh, telompuluh, dann weiter ruämpulu isa, ruämpuluh ruäh, ruämpuluh telo etc. — 21, 22, 23. Für 25 sagt man gewöhnlich salawi, für die übrigen von 21—29 auch salikor, dualikor etc. nach malaiischer Art. 35 heisst: tangah äpatpuluh, 45 tangah dimempuluh etc. also: halb vierzig, halb fünfzig etc.

Die Zahl 100 heisst djatoh, 1000 kojan, denen dann wieder die Einer vor gesetzt werden zur Bezeichnung meherer Hunderte oder Tausende. Will man hundert als ein Zusammengehöriges ausdrücken, so sagt man gewöhnlich saratus, nicht sadjatoh.

Für eins gibt es auch noch ein anderes Zahlwort nämlich «erang», was immer angewandt wird, wenn von einer Einheit die Rede ist z.B. erang kaolon — ein Mensch, erang Kadiki — ein Stück, erang kaumä — ein Reisfeld etc. Hier kann man nicht isa gebrauchen.

Wo ein Zahlwort bezug nimmt auf eine Anzahl Gegenstände, Tiere oder Personen, pflegen auch wir oft ein Wort hinzuzufügen, wir reden z.B. bei Menschen von 10 Personen, bei Dingen von so und soviel Stück etc. Im Maanjandialekt, wie wohl in allen malaiisch-polynesischen Sprachen, ist das noch in viel ausgedehnterem Masse der Fall. Das beigefügte Wort hat gewöhnlich eine gewisse Verwandtschaft in der Form mit den gezählten Gegenständen und nimmt immer das Präfix ka an. Einige der am meisten gebrauchten Wörter mögen hier Platz finden:

Kaolon	(Person)	bei Zählung von	Menschen.
Kaokoi	(Schwanz)	» » »	Tieren.
Kawilah	(dünnes Stäbchen)	» » »	langen runden Gegenständen.
Kadiki	(Kern)	» » »	runden Dingen u. Münzen.
Kawua	(Frucht)	» » »	Früchten, Häusern etc.
Kasajat	(Schnitt)	» » »	zerschnittenem Fleisch, Fisch etc.
Kaebak	(Platte)	» » »	flachen Gegenständen.
Karawen	(Blatt)	» » »	Blättern, Papier, Kleiderstoff etc.

Beim Gebrauch dieser Wörter setzt man zuerst das betreffende Substantiv z.B. kawawā telo kaokoi etc. Manchmal stehen auch nur die Substantiva, die dann aber das «ka» annehmen z.B. āpat kaanrau — drei Tage etc.

Eigentliche Bruchzahlen hat die Maanjansprache nicht. Tangah heisst halb oder Halbheit, damit wird gebildet: tangahruāh, tangahtelo — anderthalb, drittehalb etc. Von vier an sagt man aber gewöhnlich: āpat satangah — vier und eine Halbheit etc. Für halbvoll von einem Mass, halbgetan von einer Arbeit sagt man auch maiwo z.B. tewengku haut maiwo — das Holzfällen ist zur Hälfte getan etc.

2.-Ordinalia.

Ausser palanungkai — der Erste (zuerst) bildet man die Ordinalia von den Kardinalzahlen, indem man das Relativpronomen davor setzt: Lewu saruāh, satelo, saāpat etc. — das zweite, dritte, vierte etc. Haus. Auch die volle Form isaruāh ets. wird gebraucht.

3. Iterativa.

Diese geben Antwort auf mie Frage wieviel mal? Einmal ist unregelmässig und heisst: hinra, die weiteren werden gebildet durch das Präfix «ha», welches die bekannten Verändrungen am Stamm bewirkt z.B. hanruäh, hantelo, hangäpat etc. Es kann zur grösseren Deutlichkeit auch noch tingkat — mal dahinter gefügt werden. Will man aber sagen: das erste, zweite etc. Mal, so wird tingkat vorgesetzt z.B. tingkat hanruäh oder sahanruäh. Ueber zehn hinaus sagt man gewöhnlich: sawalas kali, ruäwalas kali etc.

Auf die Frage: Wievielfach? steht kombar, lepet oder suson (das letztere für ineinandergesetzte Geschirre, Töpfe etc.) denen das Zahlwort nachgesetzt wird, also: kombar ruäh, telo, äpat etc.

4. Distributiva.

Auf die Frage: Wieviel jedesmal? werden die Zahlbörter gebildet mit dem Präfix «ma», welches nach Art des Verbalpräfixes n mit der Kardinalzahl verbunden wird z.B. mangisa, manruäh, manelo etc. Wird diese Form redupliziert, so ist die Bedeutung: jedesmal je z.B. manruäh manruäh — jedesmal je zwei etc. Auch pirä? — wieviel? kann diese Form annehmen z.B. mamirä? — jedesmal wieviel etc.

Die Ausdrücke: alle beide, alle drei etc. werden ebenfalls von den Kardinalzahlen gebildet und zwar durch das Präfix «ka» und Reduplikation der ersten Silbe z.B. kararuäh, katatelo etc.

5. Indefinita.

Hierher gehören: butit — wenig, mähä — einige, rama, wahai, hene — viel, panan, katuloh — alle, tiap — jeder, pirä — wieviel, piräpirä — wieviel auch immer.

Mit Ausnahme von rama und katuloh pflegen diese Wörter vor dem dazugehörenden Substantiv zu stehen. Rama und katuloh können auch hinter dasselbe treten, doch wird dadurch die Bedeutung verändert. Wenn rama vor dem Substantiv steht, so bedeutet es eine unbestimmte Menge, nach dem Substantiv aber eine bestimmte Menge. Katuloh bedeutet vorstehend soviel wie alle, jeder, nachstehend alle, als Gesammtheit. An mähe — hängt

man gewöhnlich das Pronominalsuffix der 3. Person und es lautet dann mahäni. Tiap wird auch redupliziert und bedeutet dann jeder einzelne. Panan oder Kapanan wird auch gebraucht um den Plural anzudeuten: kapanan olon — alle Leute, oder auch blos — die Leute (allerlei Leute).

VI. Adverbiale Bestimmungen.

Einige Adverben der Zeit werden mit dem Präfix «ka» gebildet, so z.B. kaanrau — tags, kamalem — nachts, dagegen gehört in kariwä — der Nachmittag und kaajat — der Morgen das «ka» zum Stamme. Gestern heisst: hangkariwä, morgen: kaajatuni oder kīunī.

Adverben des Orts bildet man auf die Frage wo? mit den Präpositionen hang, hawuang und witu — in. Ersteres wird oft zu ha verkürzt (s. auch oben S. 227). Auf die Frage wohin? werden die Präpositionen ma oder hampi — nach, gebraucht z.B. ma tumpok — nach dem Dorfe. Auf die Frage woher? steht teka oder hengka — von: teka (hengka) lewu — von Hause etc. Flussabwärts heisst: hawa, flussaufwärts: rahai, vom Flusse landeinwärts: ento, vom Lande aus flusswärts: imä.

Die Fragen werden ausgedrückt durch awä mit den entsprechenden Präpositionen: haawä? — wo? ma (hampi) awä? — wohin? teka, (hengka) awä? — woher?

Adverben der Art und Weise sind: kala, ialah, manju etc. — wie, gemäss; wangun — wie, es scheint, Gestalt. Letzteres wird meist mit dem Personalsuffix der 3. Person verbunden z.B. wangunni antaho — wie ein Hund (wörtlich: seine Gestalt ein Hund), hukum manju gawini — die Strafe ist gemäss seinem Tun; hanje kala (ialah) aku — er ist wie ich. Oft wird auch samäh — gleich, beigefügt: anakni samäh ialah hanje — sein Kind ist gleich wie er. Ferner sind noch zu nennen: magin, diwi, labis — mehr.

Die am häufigsten vorkommenden Adverben des Grundes und Zweckes sind: ponrien — das ist der Grund, sabab — wegen, daja — durch. Die beiden letzten sind zugleich Präpositionen.

Das Fragewort wie? heisst kalaawä? warum? heisst wainon? oder inon sababni? Wozu? — mainon? wann? — hamian? oder hentekawä? Schon oben (S. 228) wurde gesagt, dass, wenn die Frage besonders hervorgehoben werden soll, man an das Fragwort

das Suffix ka hängt, doch kann dies ka auch an das Verbum oder an «haut» treten z.B. hawika here? — sind sie gekommen? oder: hautka here hawi? — sind sie schon gekommen? oder endlich: kalaawäka, haut here hawi — wie ist es, sind sie gekommen?

Als Adverbia der Zustimmung sind zu nennen: hiai — ja, too — sicher, himat — bestimmt, biar — sei es, elah — lass nur etc. Eine Frage bejaht man entweder mit hiai oder man wiederholt das Verbum oder das Hülfsverbum haut, welch letzteres gewöhnlich bei Fragen an den Anfang des Satzes tritt z.B. haut hanju njauk rano? — hast du schon Wasser geschöpft? Antwort: haut, kalaawä hanje hawi? — wie ist es, ist er gekommen? Antwort: hawi, oder auch in beiden Fällen: hiai.

Adverben der Verneinung sind: ang, angaan, puang. Verstärkt werden diese Verneinungen durch hinzufügen von maka, eleh oder ngaho.

VII. Präpositionen.

Die wichtigsten Präpositionen mögen hier nach Form und Bedeutung kurz Erwähnung finden. Manche von den aufgeführten sind zugleich auch Adverbia oder gar Verba, doch können sie hier nicht fehlen, weil sie oft als Präpositionen gebraucht werden. Der Gebrauch wird am leichtesten durch einige beigefügte Beispiele erklärt.

Ali oder anri — mit. Ambah anri anakni — der Vater mit seinem Kinde. Hanje pontanä anri aku — er spricht mit mir. Hanje nampek anri taroh — er haut mit dem Hackmesser etc.

Baja — bei, bei einander. Here muneng baja — sie wohnen beieinander. Hanje baja anakni — er ist bei seinem Kinde.

Daja — durch, vermöge, wegen. Hanje ujuh daja mekum — er ist erschöpft dadurch, dass er Fieber hat.

Gantian — anstatt, auch Stellvertreter.

Hampä — bis. Kann sich auf Zeit und Ort beziehen.

Hampi — nach. Es zeigt die Richtung an.

Hang, hawuang — in, bei, an, auf, kann auch «durch» heissen z.B. aku makirim surat hang hanje — ich sende den Brief durch ihn, doch hier häufiger witu an Stelle von hang. Hawuang — ist eine vollere Form zu hang, doch können beide nicht immer promiscue gebraucht werden. Hawuang kann auch

das Personalsuffix der 3. Person annehmen, hang dagegen nicht z.B. hawuangni — darinnen. Eigentümlich ist die Redeweise: hanje welom hang aku — er lebt von mir (wörtlich: in mir). Hang tritt oft vor andere Wörter und es entsteht dann so zu sagen eine neue Präposition z.B. ambau — hoch, lang; hang-amau (haambau) — oben, auf etc. diese Zusammensetzungen sind sehr zahlreich. Hang steht immer auf die Frage wo? nie auf die Frage wohin? In letzterem Falle muss ma beigefügt werden z.B. ma hawuang (nicht hang) lewu — in das Haus.

Ma — nach, für, bei — bezeihnet hauptsächlich die Richtung, doch ist sein Gebrauch sehr vielseitig und deshalb auch häufig. Kain jiti ma salawarku — dies Zeug ist für meine Hose (ich will es dazu gebrauchen). Hanje nunti ma aku — er fragt mich. Hanje mudi ma tumpok — er kehrt nach dem Dorfe zurück etc.

Mandas — bis, zu.

Manju — gemäss.

Nengkan — mit, zu (bei reden und sagen). Hanje kaeau nengkan aku — er sagt mir, hanje pontanä nengkan aku — er spricht mit mir etc.

Neu — angehend, über, von — ist eigentlich Verbum und bedeutet über jemand oder etwas sprechen etc.

Omak — für, zu. kain omak lambah — Stoff zu einer Jacke.

Pintangan — in der Richtung, nach. Pintangan tumpok — in der Richtung nach dem Dorfe hin.

Riet, tetä, rupak, ritä — unweit, nahebei etc.

Sabab — wegen.

Teka, hengka — von. Habar hiä teka (hengka) hanje — die Nachricht ist von ihm. Hanje hawi henka Djaar — er kommt von Djaar. Es wird auch zur Vergleichung beim Komperativ gebraucht (s. S. 223).

Tiba — nach, zeigt die Richtung an z.B. tiba rahai — stromaufwärts zu.

Tontorongan und sabarangan — gegenüber. Letzteres hat zugleich die Bedeutung auf beiden Seiten eines Flusses oder Weges.

VIII. Konjunktionen.

Ebenso wie bei den Präpositionen können auch manche andere Wortarten an die Stelle der Konjunktionen treten resp. deren Bedeutung annehmen. Konjunktionen gibt es eine grosse Anzahl.

Es können nur die wichtigsten in alphabetischer Reihenfolge hier kurz erwähnt und wo es nötig ist, erklärt werden.

Agit — dennoch, doch, dagegen, vielmehr.

Anri — und (verbindet nur Wörter, nicht Sätze).

Amon — wenn, sobald als. Es steht auch eliptisch z.B. bahumku uran dia, amon — Ich wünschte, dass es nachher regnete, wenn — sc. es ist zweifelhaft, ob es geschieht.

Asal — wenn, falls, insofern.

Atikala — wenn drückt einen Konjunktiv aus z.B. atikala hanje hawi — wenn er käme.

Balalu — darauf, und — steht oft mit maka zusammen.

Baris isa, baris sa lain — einesteils, anderesteils.

Basa — weil, denn.

Biar — obgleich, obschon.

Daja — dadurch dass, weil.

Djari — als (von der Zeit).

Duan — vielmehr, umsomehr.

Gäre — vielleicht.

Hampä — sodass.

Hentek — als, während.

Jero — da, darauf.

Kala, ialah — wie (vergleichend).

Kamulek — ferner, wiederum.

Krana — denn.

Kude — aber, sondern.

Likan — trotzdem, vielmehr.

Lowan — deshalb, darum.

Magin — magin — je — desto.

Maka — aber (steht oft auch ohne rechte Bedeutung am Anfang eines Satzes).

Malan und ngampan — aufdass, damit.

Namput oder Tamput — und, mit.

Nelang — zugleich, und.

Ngemengeme — ob vielleicht (drückt einen Wunsch aus).

Ngengkeng — und.

Pada — auch.

Pakai — um zu (Absicht).

Palus — sofort.

Paruputä — falls, wenn.

Sabab — weil.

Sika — dennoch.
Sinrah — zugleich, indem.
Takut — vielleicht.
Tepa — endlich, zuletzt.
To'o — zwar.
Wuah — denn, weil.

Die vorstehenden Ausführungen über den Dialekt der «olon Maanjan» sollen keine Grammatik darstellen, deshalb machen sie auch auf Vollständigkeit keinen Anspruch. Manches nur kurz Angedeutete, hätte vielleicht zum besseren Verständnis etwas weiter ausgeführt werden sollen. Da aber der Rahmen eines Aufsatzes für eine Zeitschrift nicht überschritten werden durfte, so fehlte dafür der Raum. Es konnte nur das Wichtigste kurz zusammengefasst werden. Der Sprachgelehrte wird sicher vielerlei Mängel finden. Trotzdem aber hoffe ich, dass durch das Gebotene ein Einblick in den bisher noch fast völlig unbekannten Dialekt gewährt, und dadurch der Sprachforschung in Niederländisch Indien ein keiner Dienst geleistet ist.

GEBRUIKEN BIJ DE RIJSTTEELT IN TAJAN EN LANDAK.

DOOR M. C. SCHADEE.

---

§ 1.

De rijst staat bij de Dajaks in hooge eere. Evenals ons het graan en het brood is hun de rijst heilig. Dit blijkt onder andere uit Dajaksche vertellingen, waarvan wij er hier een paar laten volgen.

§ 2. Verhaal van den Toemĕnggoeng van Ambarang.

Staat de rijst in vollen bloei, dan overtreft niets haar pracht, ofschoon diamant en goud haar in kleur en schittering zeer nabij komen.

In den beginne waren diamant en goud niet als thans, diep in de aarde begraven, maar lagen zij aan de oppervlakte tot voortdurende verlustiging van het oog der menschen. Geen wonder dan ook, dat zij trotsch waren op hun glans (tjahaja) en zich verre verheven achtten boven alle andere voorwerpen der hen omringende natuur, want steeds hoorden zij, dat de menschen hun lof verkondigden, en hen prezen om hunne schoonheid.

Toen liet Baṭāra Goeroe, de opperste der Goden, een regen van rijstkorrels op aarde neder. Het graan ontkiemde en welig schoten de kleine plantjes op. Weldra rijpten de aren en geleken de velden een zee van geel. Toen jubelden de menschen, zoo schoon hadden zij nog nimmer iets aanschouwd. Slechts één kreet ging er op van bewondering en lof. En toen de rijpe halmen ten laatste door regens dreigden neergeslagen te worden, haastten de menschen zich, om dit schoone produkt in hunne huizen binnen te halen en waren zij verrast, er een heerlijk voedsel in te vinden. Nog grooter werd toen de roem van de

rijst en luide brachten de Dajaks dank aan den Opperste der Goden voor dit kostbaar geschenk. En het goud en de diamant? Niemand sprak meer over hen, als vergeten lagen zij dofstarend ter neder. Uit ergernis en schaamte trokken zij zich diep in de aardkorst terug.

§ 3. Verhaal van den Djaga van Marimpajan. Sĕparé-Dajaks.

Hierin wordt gesproken van een diefstal van eenige rijstkorreltjes uit de woning der goden door eene den menschen goedgunstige godheid Baringin Noeso. De graankorrels werden op aarde uitgezaaid en ontkiemden. Met woede ontdekten de goden den roof en wilden alle rijstplantjes verdelgen, die zij op aarde groeien zagen. Maar de menschen waren slim en brachten daken van stroo boven de plantjes aan, om ze aan het gezicht der goden te onttrekken. Zoo zetten zij de teelt eenigen tijd voort en weldra hadden zij zulk eene hoeveelheid rijst, dat het den goden niet meer mogelijk was, het gewas te vernietigen.

Of toen de dief als een tweede Prometheus aan een berg geklonken werd, meldt de geschiedenis niet.

§ 4. Eerbied voor de rijst.

Ook blijkt de eerbied voor de rijst uit de eerbiedige wijze waarop men haar behandelt.

Het omwerpen en storten van een mand of zak met rijst is heiligschennis. Indien bij ongeluk het touw, waaraan men een mand rijst draagt, breekt en de rijst valt op den grond, dan moet men eerst een hoen slachten tot het barimah der rijst voor men haar weer op mag nemen (Manjoeké-Dajaks).

§ 5. Rijstbouw.

Thans willen wij de gebruiken nagaan, die bij den rijstbouw in zwang zijn.

Zoodra de sterrenhemel het aan het kamponghoofd duidelijk maakt, dat het tijd wordt, om met het boschkappen een aanvang te maken, gaat hij over tot het raadplegen van een vogel- en een insectenorakel (baboeroeng). Overdag de kéto, 's nachts de koending (een insect).

Op een daartoe gunstigen dag gaat hij des morgens naar de plaats, welke hem geschikt voorkomt, om te ontginnen.

Op drie plekken maakt hij daar eene kleine ruimte schoon, ter grootte van ongeveer een vierkanten meter en reinigt die van alang-alang en struikgewas. Deze handeling heet Mangawah.

§ 6. Mangawah.

Telkens wanneer hij eenige slagen met het kapmes gedaan heeft, luistert hij naar het gefluit of geschreeuw der vogels. Op het schoongemaakte plekje plaatst hij een blok hard hout of een grooten steen (djongko'awah), die dan verder dienst doet als eigendomskenmerk.

Het mangawah wordt drie achtereenvolgende dagen herhaald. Zijn de vogelorakels ongunstig of doet een kidjang (dwerghert) zich hooren, dan wacht hij eerst een of twee dagen en beproeft dan zijn geluk op eene andere plaats, de djongko' awah medenemende. Hij zoekt net zoo lang, totdat geene kwade voorteekenen hem meer afschrikken.

§ 7. Manabas.

Daarna begint het boschkappen. Dit geschiedt door het geheele huisgezin. Eerst wordt het jonge hout onder het zware geboomte verwijderd (manabas), daarna komt het zware hout aan de beurt (manabang).

§ 8. Manabang.

Dit wordt niet vlak bij den grond afgekapt, maar hoe dikker de boom hoe hooger. De stam is toch van onderen te hard om te kappen. Het manabang geschiedt alleen door mannen.

Takken, boomstammen en bladeren worden na voldoende in de zon gedroogd te zijn op hoopen geworpen en verbrand. Afgekapte boomstronken blijven half verkoold in het veld staan.

Het eerst worden hier en daar eenige bijgewassen geplant. Daartoe behooren maïs (djagoeng), bajam (allerlei amaranthussoorten, die in Indië als spinazie gebruikt worden), sawi (een soort mosterdplant, waarvan de bladen als groente gegeten worden en veel van andijvie hebben) en andjelei (een soort gierst.

Overgebleven stukken hout worden nogmaals tot stapels bij elkaar gezocht (mamoenpoen) en aan het vuur prijs gegeven.

§ 9. Pamoro'.

Voordat de Dajak tot het eigenlijke planten overgaat maakt hij de zoogenaamde pamòrò', ook wel pambanihan genoemd (banih = zaad, zaailing).

Hiertoe legt hij vier slieten, ieder ongeveer een meter lang in een vierkant in het midden van de ladang op den grond. Het aldus afgesloten plekje grond, dat met bijzondere zorg gereinigd wordt, heet pamòrò'.

Langs den buitenkant der slieten plant men hatimasbloemen en randjoewangboompjes. Verder wordt bij de pamòrò' een kalangkang of talangkang van bamboe geplaatst.

In de pamòrò' nu wordt drie achtereenvolgende dagen padi geplant. Dit geschiedt in zeven gaatjes of kuiltjes, in elk der kuiltjes zeven korreltjes.

Deze padi ondergaat echter voor het uitplanten zekere ceremonieën. Eerst wordt zij zeven maal met een vleugel van een hoen bestreken, het hoen wordt geslacht als een offer aan de Dewata's en de padi met het bloed ervan besprenkeld. (batjèli' of batjopà'). Ter wille van de padi heeft dus een barimah plaats. Deze geldt ook de aarde, ook deze wordt gepipist en met bloed besprenkeld.

Den dag na het planten in de pamòrò' is de ladang voor de eigenaar en zijne familie pantang, dit wil zeggen de toegangis voor hem en zijn gezin verboden. Voor andere personen geldt echter deze pantang niet.

Is de eigenaar van de ladang een rijk man, dan roept hij de volgende dagen zijne vrienden en buren bijeen, om tot het uitzaaien van de padi over te gaan.

Dit gebeurt drie dagen na het planten in de pamòrò', gedurende die dagen heeft men 's avonds langs de grenzen der ladang benzoë (kamanjan) gebrand.

§ 10. Manoegal.

Het uitzaaien (manoegal) geeft aanleiding tot veel vroolijkheid en drukte. De jongens steken met groote zware ijzerhouten poot-

stokken kleine gaten in den grond, de meisjes volgen hen, uit fraai gevlochten mandjes (taupong pambanih) zaadpadi halende, in elk gaatje eenige korreltjes neerleggende. Van tijd tot tijd heft het geheele gezelschap een gejuich (basoera') aan.

Zulk een pootstok (toegal) is sierlijk uitgesneden en vaak van eene bijzondere inrichting voorzien. Aan het boveneind is in een vierkant gedeelte het hart uitgesneden, zoodat de stok daar over gaat in vier stijltjes, waartusschen een blok van het hout, dat los, maar niet uitgesneden is, zich op en neer kan bewegen. Telkens bij het steken van den stok in den grond wipt het blokje even op en valt dan met een slag neer.

Op den avond van dien dag worden allen feestelijk onthaald.

In de volgende dagen schieten de mannen het veld door eene flinke heining af (magar), om de verwoesting der padi door wilde zwijnen te voorkomen.

Ongeveer een maand na het uitzaaien, wanneer de onderste blaadjes van de plantjes geel worden en afvallen (padi moesat heet dit) [1], wordt weder een hoen geofferd. De padi van de pamòrò' ondergaat daarbij het barimah. Dit wordt gevolgd door een pantang van drie dagen, waarin het mannen en vrouwen verboden is, eenige toespijzen bij de rijst te gebruiken en ook het gaan naar de ladang aan den eigenaar ontzegd is.

§ 11. Maroempoet.

Twee maanden ongeveer na het uitzaaien wordt het padiveld schoongemaakt (maroempoet, roempoet = gras, onkruid) hetgeen voornamelijk door vrouwen geschiedt.

Staat de padi in bloei, of is zij naar de meening der Dajaks zwanger (boenting Daj.), dan is dit weer een reden tot een nieuw barimah van de plantjes der pamòrò' over te gaan. Is het gewas rijp, dan hebben weer nieuwe plechtigheden plaats. Weer offert men een hoen, nogmaals worden de plantjes van de pamòrò' met den vleugel van het hoen bestreken en later met het bloed ervan besmeerd.

---

[1] Moesat waarschijnlijk van poesat, en zou moesat dus kunnen zijn het „afvallen van het naveltje". Dit verdient nader onderzoek.

§ 12. Eerste snit.

Dan volgen weer drie pantangdagen en den dag daarna worden zeven uitgezochte stengels (kadjing) op plechtige wijze afgesneden en op feestelijke wijze in optocht thuis gebracht, waar zij voorloopig door het hoofd bewaard worden.

Den volgenden dag worden drie inggih (manden) padi geoogst. Na gedroogd te zijn wordt zij gedorscht, hetgeen de Dajaks doen door er met de voeten op te treden (mangiri'), waarbij zij zich met de handen vasthouden aan een aan den zolder bevestigd touw Door het mangiri' worden de padikorrels uit de aar verwijderd. Daarna worden zij door de vrouwen gestampt (di toemboe') en gezeefd (zeef in dialect Sĕtolo = djagan). De padi is nu ontbolsterd en heet bĕras (Mal.).

Van deze eerst geoogste rijst (boengas tahoen of sampala tahoen; boengas = baharoe = nieuw, barana' boengas = pas bevallen) wordt een gedeelte voor den radja bestemd, een gedeelte wordt aan den Hantoe Apat geofferd en de rest op een groot feestmaal door de Dajaks zelven gegeten.

Het offer aan den Hantoe Apat wordt op een miniatuur-vlot geplaatst en op de naburige rivier aan den stroom prijs gegeven.

Na deze plechtigheid treedt een pantang in van drie dagen, waarin de kampong gesloten is voor vreemde bezoekers. In die dagen maakt men het hooge bordes (ginggang) voor het huis in orde, en bouwt er lage droogschuurtjes op (langkô), waarvan het dak aan weerszijden kan opgeheven wordan, zoodat men de schuurtjes overdag geheel kan open zetten.

§ 13. Het oogsten.

Zijn de drie dagen om, dan begint men eerst met ernst te oogsten (ba-anji — dit heet zoo in geheel Landak), dat weer evenals het planten in massa geschiedt, ieder zooveel mogelijk zijne buren en vrienden daartoe uitnoodigende. Zoolang de padi in de langkô is, is het pantang er iets uit te halen en te gebruiken, pas wanneer de oogst geheel afgeloopen is wordt zij overgebracht naar de rijstschuren. Het overbrengen van de

[1] Uit mijne aanteekeningen blijkt niet of deze zeven stengels van de pamôrô' genomen moeten worden, of dat zij ook elders van het veld weggenomen kunnen worden.

eerste padi heeft plaats onder een zeer groot feest, waarop kippen en varkens geslacht worden. De door het kamponghoofd bewaarde padi der zeven eerstgeoogste stengels ondergaat daarbij op plechtige wijze de ceremonie met het hoen, en wordt later met het bloed der offerdieren (hoenders en varkens) besmeerd. Daarna wordt zij onder luid uitgeroepen pamangs het eerst in een afzonderlijk hokje van de rijstschuur neergelegd.

Deze padi is bestemd om het volgend jaar te dienen als zaadpadi voor de pamòrò'.

Toen wij een Dajaksch hoofd naar de beteekenis van het afzonderen der padi in de pamòrò' vroegen, antwoordde hij dat deze padi, daar zij eerder geplant en beter verzorgd werd, de andere steeds een weinig vooruit is en voor deze tot een voorbeeld dient. Groeit de pamòrò'padi goed op, dan zal ook de rest welig tieren [1]. De hati-mas bloemen en rĕndjoewang boompjes zouden dienen tot opvroolijking der rijstplantjes, want ook de menschen planten ze als sierplantjes op hunne erven aan.

[1] Men late niet na hiermede te vergelijken hetgeen Controleur Ris zegt over de rijstcultuur in de onderafdeeling Klein Mandailing Oeloe en Pahanten. Bijdr. tot de T. L. en V.kunde Reeks VI, Deel II, p. 466.

INHOUDSOPGAVE.

ZIEKTEN EN DOKTERS OP DE SCHEPEN DER OOST-INDISCHE COMPAGNIE.

DOOR

Dr. J. DE HULLU.

Wanneer Vondel in zijn Lof der Zeevaart, opgedragen aan den heer Lourens Reael, ridder en oud-Generaal van de Oost-Indiën, van de rampen gewaagt welke in zijn dagen den zeeman op zijne reize naar Indië konden treffen, hangt hij een breed gepenseeld schilderij op van de gevaren van storm en schipbreuk, doch rept, wat opmerkelijk is, slechts in het voorbijgaan van die waaraan het leven van Janmaat werd blootgesteld door de aan boord heerschende ziekten, «het spillen van het volk door ongemak en kou», gelijk hij het noemt. En toch kunnen wij lateren, met de geriefelijkheden en de hygienische inrichting van de hedendaagsche stoomschepen vertrouwd, ons ternauwernood voorstellen wat jammerlijke ellende de ziekten destijds en de geheele 17e en 18e eeuw door nu en dan op de schepen der Oost-Indische Compagnie teweeg brachten.

De scheurbuik of het blauwschuit, thans zoo goed als alleen bij name bekend, maar oudtijds van alle scheepsziekten de veelvuldigst voorkomende [1], schijnt als het ware een kort begrip te zijn geweest van alle mogelijke kwalen. Verlamming van de ledematen, ontsteking van het tandvleesch, tanden zoo los in den mond staande dat men ze met de tong kon uitduwen en er geen spijzen mede kauwen kon, waren de meest gewone verschijnselen [2]. Volgens een kundig medicus van de 18e eeuw waren «bleeke aangezichten en vermoeidheid door al de leden de eerste beginsels van dit ongemak». «Gezwollen tandvleesch, dikke beenen en blauwe vlekken (zegt hij) zijn er de echte kenmerken van. Wanneer het kwaad verergert wordt het tand-

[1] Informatie hoe men de medegegevene lepelbladen gebruiken zal (17e eeuw), Kol. Archief no. 4393.

[2] Johann Schreyer, Neue Ost-Indianische Reissbeschreibung von anno 1669 bis 1677, Leipzig 1681, S. 11 ff.

vleesch op het minste aanraken niet alleen bloedig en de adem door het bloed, dat tusschen de tanden zit, stinkende maar de mond zelf met zweren of wild vleesch bezet, de beenen barsten open en er komen stinkende zweren op. Velen, wanneer het kwaad verergert, klagen niet alleen van pijn in armen en beenen maar van benauwdheid en steken op de borst met moeilijken hoest. Sommigen geraken aan bloedige afgangen of doodelijke waterzucht. Sommigen, op het oog niet heel erg schijnende en nog tamelijken eetlust hebbende, vallen bij de minste beweging of wanneer zij in de lucht komen in flauwten, ja zelfs dood neder» [1]. «De lijders», leest men in het journaal van een scheepschirurgijn die deze ziekte in 1771 op een reis naar Ceilon had leeren kennen, «de lijders klagen van hartkloppingen, onlesschelijken dorst, verduisterd gezicht, convulsieve trekkingen verzeld met febris ardens» [2], terwijl een ander heelmeester, die in het begin van de 18e eeuw verscheidene reizen naar Oost-Indië had gedaan en nagenoeg dezelfde beschrijving van de door hem waargenomen symptomen geeft, zijn opsomming van die reeks van plagen met deze aanmerking besluit: «doch nooit klampen al deze kwalen tegelijk een eenig mensch aan want om hem uit den lijve te rukken zijn maar weinige van noode» [3].

Niet minder vreeselijk waren de heete, razende koortsen, welke het volk onder den Evenaar overvielen en niet zelden de lijders zóó ijlhoofdig maakten, dat zij zichzelf in een aanval van razernij poogden dood te steken of onder den uitroep dat zij naar het vaderland terug moesten overboord wilden springen, zoodat men «op hen als kleine kinderen moest passen» en sommigen zelfs in de kooien moest vastbinden [4]. En dan de besmettelijke rotkoortsen die vooral in de laatste helft van de 18e eeuw zulke geduchte verwoestingen op de uitreis aanrichtten [5]!

---

[1] Paulus de Wind, Verhandeling der voornaamste ziekten op de O. I. schepen, Middelburg 1760, blz. 171—173.

[2] Chirurgijnsjournaal gehouden op het schip Borssele door Carel Frederik Sacket (1770—1771).

[3] Abraham Bogaert, Hist. reizen door d'Oostersche Landen van Asia, Amsterdam 1711, blz. 93—94.

[4] Johann Jacob Saar, Funfzehnjährige Kriegsdienste (1644—1659), Nürnberg 1662, S. 8; Nicolaas de Graaff, Reisen na de vier gedeelten des Werelds, Amst. en Utrecht 1701, blz. 4; Peter Kolbe, Beschrijving van de Kaap de Goede Hoop, I blz. 28; De Wind, a. w. blz. 76.

[5] J. Veirac en B. Hussem, Verhandelingen over de besmettelijke rotkoorts op de uitgaande Oost-Indische schepen, Middelburg 1778.

Somwijlen waren de schepen drijvende gasthuizen gelijk. «Het was niet anders dan of de pest in het schip was», schrijft een scheepschirurgijn die in 1640 de reis naar Batavia deed, «de scheurbuik, roode loop en waterzucht heerschte dapper onder 't volk, alsook hoofdpijn, brandende koortsen, krankzinnigheid en razernije was de gemeenste plage». Alle aangewende remediën waren te vergeefsch, verklaart hij, «de ziekten vermeerderden en sturven veel van ons volk, sommige zeer ellendig» [1]. Het kwam voor dat er op één bodem 40 tot 50 man tegelijk ziek lagen [2] en binnen enkele dagen wel 70 in de kooi stortten [3]. Op de vier schepen van Cornelis Houtman, welke bij het uitzeilen op 2 April 1595 in alles 249 koppen telden, bevonden zich toen zij op de hoogte van de Baai St. Augustijn op 23 graden Zuiderbreedte waren gekomen nauwelijks 20 man, «die overeinde gingen» [4]. En op het schip De Keetel werden in Juli 1737, vier maanden nadat het uit Texel met 253 koppen was uitgeloopen, van de nog in leven zijnde manschappen te nauwernood zooveel gezond bevonden als benoodigd waren tot den scheepsdienst [5]. Met het ontzettend getal zieken op sommige bodems hield het sterftecijfer gelijken tred. Op de vloot van Houtman had men op het hiervóór genoemde tijdstip alreeds over de 70 dooden [6], en op sommige schepen, al behoorde dit gelukkig ook tot de uitzonderingen, bezweken nog vóór men de Kaap bereikte meer dan een derde of zelfs meer dan de helft van de opvarenden [7].

Verscheidene oorzaken werkten er toe mede dat de ziekten veeltijds een aanvang namen niet alleen, maar reeds sterk woedden terwijl men nog op de reede lag: de koude, die het volk daar in het gure, vochtige najaarsseizoen of bij winterdag niet zelden weken en maanden achtereen had uit te staan als het uitblijven van den oostenwind maar aldoor het uitzeilen

---

[1] De Graaff, a. w. blz. 3, 4.

[2] Schreyer, a. w. S. 11.

[3] De Wind, a. w. blz. 76.

[4] Eerste Schipvaart der Hollandsche natie naar Oost-Indië in Begin en Voortgangh I.

[5] Resolutie van den Scheepsraad van dat schip 15 Juli 1737.

[6] Eerste Schipvaart als voren.

[7] Blijkens de opgaven in het Notitieboek der uitgeloopen Oost-Indische schepen over 1688—1803.

belette [1], en tegen welke zij zich, omdat de kombuis de eenige plaats aanboord waar gestookt werd zelfs op de grootste schepen slechts drie personen kon bevatten [2], niet anders beschermen konden dan door in de kooien en hoeken van het schip te gaan liggen [3]; hun gedwongen werkeloosheid en het gebrek aan beweging [4] die, zoolang zij iemand niet in den ergsten graad had aangetast, juist zoo noodig werd geacht tot genezing van de scheurbuik [5]; het gebrek aan de noodige plunje en verschooning waardoor velen genoodzaakt waren om bij regen met doornatte kleeren aan het lijf te blijven rondloopen [6]; het onmatig gebruik van den harden scheepskost [7] zonder een gevoerde of halve struisenmaag niet te verteren gelijk een oud reisbeschrijver het uitdrukt [8]. Het eerst en het ergst tastten de ziekten veelal de soldaten aan, meest Duitschers of andere vreemdelingen, die als afgedankte of gedeserteerde militairen [9] of om andere redenen de wijk naar Holland hadden genomen. Platzak, het hoofd vol muizenissen, zonder werk door onze havensteden rondslenterend [10], vielen dezen gemeenlijk in de handen van den een of anderen volkhouder of zielverkooper, een van die talrijke individuen, die tegen den tijd dat de Compagniesschepen stonden te vertrekken, grachten en bruggen afliepen en, als zij zulk een werkloos ronddolenden vreemdeling gewaar werden, een vriendschappelijk praatje met hem aanknoopten [11]. Zij wisten dan allerlei heerlijks te vertellen van de fortuin die een wakkere borst in de Oost kon maken, en de kans om daartoe te komen zoo licht voor te stellen alsof men bij manier van spreken slechts

[1] Aanmerkingen over de ziektens op de Hollandsche O. I. Schepen, opgenomen als bijlage bij de resolutie der Zeventien van 29 Aug. 1775; Bericht van Dr. C. J. de Famars aan de Zeventien van 30 Sept. 1778; Scheepssoldijboek van het schip Gaasperdam 1737; Brief van Pieter Both aan de Bewindhebbers uit de Tafelbaai van 6 Aug. 1610.

[2] Kolbe, a. w. I blz. 10.

[3] Bericht van de Famars als voren.

[4] Als voren.

[5] De Wind, a. w. blz. 171—173.

[6] Bericht van de Famars; B. Hussem, a. w. blz. 154.

[7] Bericht van de Famars.

[8] Elias Hesse, Reijs naar en in Oost-Indië, Utrecht 1694, blz. 316.

[9] J. Veirac, a. w. blz. 107; Hesse, a. w. blz. 179.

[10] David Tappen, Funffzehnjährige Ost-Indianische Reisebeschreibung (1667—1682) Hannover und Wolffenbüttel 1704, S. 1 ff.

[11] J. Veirac, a. w. blz. 21.

een hamer behoefde om daar te lande de diamanten van de rotsen te slaan [1], zóó mooi te praten in één woord dat de vreemde zich voor Compagnie's dienst als soldaat liet aanwerven. De groote vraag, hoe hij totdat de schepen in zee staken met zijn ledigen geldbuidel een onderkomen zou vinden, werd door den zielverkooper met de meeste welwillendheid opgelost. De vreemdeling had hem maar naar zijn huis te volgen, waar hij al dien tijd huisvesting en kost zou genieten, en wat de betaling betrof, hij behoefde zijn waard niet in contante specie te voldoen, het was genoeg dat hij dezen bij de aanmonstering een zoogenaamde acte van transport overhandigde, waarop de volkhouder in afrekening van de door zijn gast verdiende gage te zijner tijd het hem toekomend kostgeld aan het soldijkantoor van de Compagnie kon afhalen [2], een betaling met gesloten beurzen alzoo die voor den aangeworvene in zijn berooide omstandigheden dubbel welkom was. Door deze hupsche schikking uit de ongelegenheid van het oogenblik gered, en met het streelend vooruitzicht van een Indisch fortuin voor oogen stapte nu de vreemdeling naar de woning van zijn gastheer mede. De behandeling welke hem hier te wachten stond, inzonderheid in de laatste helft van de 18e eeuw, want oudtijds schijnt de toestand minder erg te zijn geweest [3], roept in onze gedachten de verhalen terug van het negerlogies op een slavenhaler. In vele volkhouderslogementen, leest men in een werkje dat in 1778 uitkwam, «zijn op de zolders of in onderaardsche kelders dikwerf een groot getal menschen, geschikt tot bevolking van gemelde schepen, eenigen tijd ja maanden achtereen opgesloten geweest.» «Ik weet van zeer nabij (zegt de schrijver) dat in een van deze huizen, op een zolder zeer laag van verdieping zijnde, bij de 300 van deze menschen waren opgesloten, die alhier nacht en dag moesten huishouden, hunne natuurlijke onlastingen verrichtten, geen plaats om te slapen hadden maar op en onder malkanderen moesten liggen. Bij anderen heb ik gezien dat in kelders van zoodanige huizen mede een zeer groot getal van

[1] Christophorus Schweitzer, Reize naar en door Oost-Indië, Utrecht 1694, blz. 332, 333.

[2] Johann Wilhelm Vogel, Ost-Indianische Reisebeschreibung, Altenburg 1716, Vorbericht; Hesse, a. w. blz. 178; Schweitzer, a. w. blz. 332, 333; Veirac, a. w. blz. 21.

[3] Schweitzer, t. a. p.

deze menschen waren opgesloten, waarvan sommigen er reeds bij de vijf maanden waren geweest en gedurende dien tijd aldaar een zeer besmettelijke en kwade lucht hadden moeten inademen. In eenige van die huizen is de sterfte onder dit volk zeer groot geweest zoodanig dat men, het getal der dooden niet durvende opgeven, somtijds twee lijken in één kist begraven liet» [1]. Het rantsoen, getuigt een ander uit dienzelfden tijd, «is doorgaans zooveel als eventjes genoeg is om te kunnen bestaan. Het gewoon voedsel is spek, dat zeer vet, min of meer gerookt en veeltijds bedorven en garstig is, vleesch van denzelfden aard, slechte, slappe zee- en slijmige riviervisch, aardappelen met vet van spek, gemeen brood met sterke boter en soortgelijke» [2]. Uit deze holen te ontsnappen was zoo goed als onmogelijk. De volkhouder droeg ter dege zorg dat zijn gasten geen voet buiten de deur zetten en, als het hun een enkelen keer veroorloofd werd, dan hadden zij voortdurend hemzelven of een van de zijnen bij zich om hun het wegloopen te beletten [3]. Het een en het ander, gevoegd bij hunne behandeling «die wel meest brutaal, met slaan of schoppen, smijten door dronken of brooddronken lappen werd geëxerceerd», gelijk een derde getuige mededeelt, had tengevolge dat de ongelukkigen uit hun gevangenis aan boord kwamen met een ondermijnde gezondheid, verbijsterde zinnen en een verzwakte maag [4], welke den scheepskost daar zij als uitgehongerde wolven op aanvielen niet verdragen kon [5]. De armoedige uitrusting, hun door de zielverkoopers voor het transport boven en behalve den kost verstrekt [6], — een paar slaapmutsen, een of twee hoeden, een hoofdpeluw en paardedeken [7] — werd hun in de drukte en chaotische verwarring, welke bij het inschepen van het volk plaats had [8], maar al te

---

[1] Hussom, a. w. blz. 144 Vgl. ook de Reflectiën van Hendrik Meijers aan de kamer Amsterdam van 22 Januari 1776, Kol. Archief n°. 4394.

[2] Veirac a. w. blz. 30. Vgl. ook het aangehaalde chirurgijnsjournaal van Carel Frederik Sacket.

[3] Veirac a. w. blz. 31, 32.

[4] Reflectiën van Hendrik Meijers.

[5] Bericht van de Famars.

[6] Vogel, a. w. Vorbericht.

[7] Veirac a. w. blz. 21; Vogel t. a. p.; Tappen, a. w. S. 1 ff.

[8] Jörg Franz Müller's Reisindrukken, uitgegeven door Prof. J. E. Heeres in De Navorscher 1902, blz. 14.

vaak door de bevaren matrozen ontstolen [1], die hun zelfs niet zelden de hangmatten of kooien waarin zij lagen te slapen van onder het lijf weg sneden om er broeken van te maken [2], zoodat zij de heele reis door met geen ander deksel dan de kleeren, die zij aan het lijf hadden, op hun scheepskistje hun nachtleger moesten zoeken [3]. Wie dit alles in het oog houdt zal het niet vreemd vinden dat juist onder de gewezen gasten van de volkhouders de scheurbuik en andere kwalen het eerst hun slachtoffers maakten. «Het is miraculeus als zij tot de Kaap in het leven blijven», zoo luidt het oordeel in eene memorie van 1776 uitgesproken, «schipper, stuurlieden, bootsman, schieman, matrozen en zoo voorts, die met suffisante magen aan boord gekomen zijn, kunnen wel blijven leven tenzij de geheele equipage door het gemeen geinfecteerd zij ofte door andere onvermijdelijke gevolgen het leven verlaten». [4]

Was men eenmaal in het ruime sop gekomen dan wachtte de bemanning een reeks van ongemakken waardoor de gezondheid werd bedreigd. Daar was de overgang van de koude in de verzengende hitte van de keerkringen en wederom in de koude als men deze achter den rug had, de felle dorst onder den Evenaar, het bederf van proviand en drinkwater, de ondragelijke stank en de onzindelijkheid aan boord van het schip. Wat nameloos lijden de dorst tusschen de keerkringen veroorzaken kon, wordt in journaal op journaal, in reisbeschrijving op reisbeschrijving, met schrille kleuren geschilderd. Regende het in voldoende mate om op de daartoe uitgespannen zeilen een genoegzamen voorraad water op te vangen, dan had men niet te klagen [5]. Het op die wijze verzamelde water had weliswaar van de geteerde en bepikte touwen van het want een bitteren smaak aangenomen, maar men verdreef dien zoo goed als het gaan wilde met er een gloeiend stuk ijzer of staal in te dompelen [6] en had dan tenminste een toegift bij het schrale rantsoen, dat zelfs als het

[1] Ernst Christopher Barchewitz, Ost-Indianische Reisebeschreibung, Erfurt 1751, S. 43; Hussem, a. w. blz. 154; Chirurgijnsjournaal van Sacket; J. Harger, Verhandeling over den scheepsbouw enz., Middelburg 1784, blz. 356, 357.

[2] De Wind, a. w. blz. 95, 96.

[3] Chirurgijnsjournaal van Sacket; Hussem, a. w. blz. 154.

[4] Reflectiën van Hendrik Meijers.

[5] Gijsbert Heecq, Derde Voyagie naar Oost-Indyen, uitgegeven door S. P. l'Honoré Naber in het Marineblad van 1910/11, blz. 23.

[6] Albrecht Herport, Ost Indianische Reisebeschreibung, Bern 1669, S. 10.

rijkelijk toeging nooit meer dan een flapkan, dat is ongeveer een liter, daags bedroeg [1], die door verreweg het meerendeel van de van dorst versmachtende maats in een korten oogenblik geledigd werd [2]. Doch wanneer de vurig gewenschte buien achterbleven en de scheepsraad bij langdurige windstilte, uit vrees dat de voorraad water niet toereiken zou, het dagelijksch rantsoen tot op nagenoeg de helft of minder, zes, vier of drie mutsjes, terugbracht [3], was de marteling bijkans onuitstaanbaar. De dorst, reeds in gewone omstandigheden zoo erg tengevolge van de sterkgezouten spijzen en thans verdubbeld, bracht menigen schepeling in zijn desperatie de verwensching op de lippen, dat hij wel sterven wilde mocht hij nog maar reis één keer zijn bekomst aan water drinken [4]. Er waren er die om wat meer speeksel in den mond te krijgen op kogels kauwden of op stukken lood [5], en op de vloot van Jacob van Neck in 1601 dronken sommigen «haar eigen water om den onlijdelijken dorst eenigermate te lesschen»! [6]. Tot overmaat van ramp was het water veeltijds zoo slecht dat iemand walgde als hij het te zien of te ruiken kreeg. Naar Kolbe, die in 1705 naar de Kaap uitzeilde, verhaalt, moest men terwijl men de kan in de eene hand hield met de andere den neus toehouden. «Dikmaals is het ons gebeurd», zegt hij, «dat wij de tanden dicht op malkanderen moesten houden en het water daardoor zuigen, ten einde de daarin gegroeide en krielende wormen den doorgang te beletten» [7]; en soortgelijke berichten worden ook bij andere schrijvers aangetroffen [8].

Met de provisie was het al even treurig gesteld. Een paar voorbeelden. Toen men in de vloot van Jacob van Neck, een

[1] Saar, a. w. S. 3, 4. Vgl. ook de 17e en 18e eeuwsche victualie- of rantsoenlijsten.

[2] Aanmerkingen over de ziektens op de Hollandsche O. I. schepen van 29 Aug. 1775.

[3] Hecq, t. a. p.; David Pietersz. de Vries, Voyagiën (ed. Colenbrander) blz. 92; Resolutiën van het schip 't Wapen van Amsterdam 25 Febr. 1625 (Kol. Arch. nº 4464T).

[4] Herport, t. a. p.

[5] Hesse, a. w. blz. 178; Hussem, a. w. blz. 215.

[6] Verhaal van de Schipvaart op Oost Indië onder Jacob van Neck (op 21 Januari 1601) in Begin en Voortgangh I.

[7] Kolbe, a. w. I blz. 32.

[8] Seger van Rechteren, Journaal van de reis uit Batavia naar Patria (op 3 Juni 1632) in Begin en Voortg. II; Hesse, a. w. blz. 178.

half jaar ongeveer na haar vertrek uit het Vaderland, met het schaften van spek zou beginnen, bleek dit ten eenen male bedorven te zijn: «het stonk zoo zeer dat men er kwalijk af wierd als men het eten zoude, en als de kok de ketel van het vuur zette om op te schaffen werd men vervaard van den reuk.» [1]. Als het vleesch, dat zij aten «uit de tonne gehaald werd om te koken, wist men hem in het gantsche schip niet te bergen van de stank», zoo lezen wij in het journaal, dat in 1632 op een retourreis uit Indië is gehouden [2]. En een auteur van de laatste helft der 18e eeuw verzekert, dat «de gort en erwten niet zelden als met een korst rondom door bederf aan het vaatwerk waren vastgehecht» [3].

Naar de oorzaken van dit verschijnsel behoefde men niet te raden. Voor een deel was het te wijten aan de oneerlijkheid van de leveranciers die slechte kwaliteit leverden. «De wereld en deugt niet», verzucht Gerard Reynst in een brief uit het schip waarop hij in 1613 als Gouverneur-Generaal naar Indië zeilde, «het schijnt tgene zijluiden voor de voyage gereed maken oud en verlegen goed is, dat de Indischvaarders al goed genoeg is en de klachten, die daarvan komen, geëxcuseerd worden met de langdurige reize» [4]. Hoofdzakelijk echter sproot het hieruit voort dat het bewaren van den mondkost, vooral op de uitreis, alleen in het ruim kon geschieden, en «wat hitte, benauwde stoom en stank bij het openen der luiken ondervonden wordt, is overbekend», aldus een schrijver van het laatst van de 18e eeuw, «kisten, kassen, tonnen, met één woord alles beschimmelt, wordt muf en duf in de scheepsruimen zoo door de uitwasemingen der schepen zelf, vochtige kisten, kasten en vaatwerk en ook door de opstijgende dampen van het bedorven en stinkende kielwater [5], ja de lucht is in de scheepsruimen zoo bedorven dat het kaarslicht er niet in branden wil maar uitgaat, en de menschen er als voor dood uitgehaald worden» [6].

---

[1] Verhaal van de Schipvaart, t. a. p.

[2] Seger van Rechteren, Journaal als voren (op 3 Juni 1632).

[3] Harger, a. w. blz. 398, 399.

[4] Brief aan de kamer Amsterdam uit het schip Amsterdam, liggende aan Kaap Lopo Gonsalves, 24 Januari 1614.

[5] Zelfs in onzen tijd is de zoogenaamde „ruimstank" op de schepen moeilijk te verwijderen. Men gevoelt hoe het wezen moest op de houten schepen, waar het kielwater zoo uiterst moeilijk te weren was.

[6] Harger, a. w. blz. 398, 399.

Trouwens ook Reynst zelf, hoe misnoegd ook op de leveranciers, moest erkennen dat zij niet alleen de schuld droegen. «De ruimen, inzonderheid van de twee nieuwe schepen,» bericht hij aan de Bewindhebbers in dienzelfden brief, «zijn zoo warm alsof men in een oven kwam, zoo haast iemand daar in komt loopt hem het zweet tot de voeten af alsof hij uit het water kwame, niettegenstaande onze luiken met traliën zijn. Het water en de wijn, zoo dagelijks uit het ruim gehaald wordt, is min of meer of het over het vuur hadde geweest, twelk oorzake is van het bederf van veel victualie» [1].

Een andere omstandigheid waaraan, naast al de genoemde, door dokters en schippers het veelvuldig voorkomen van ziekten werd toegeschreven, was de liederlijke onzindelijkheid van het volk. [2] Een chirurgijn, die ze op een reis naar Ceilon in 1770 en 1771 door eigen aanschouwing had leeren kennen, geeft er het volgende schier weerzinwekkend relaas van: «velen verlustigen haar met haar vaatje jenever zoo lang daar wat in is, en worden dronken zijnde achter haar kisten in haar onreinigheid halfdood en zonder kennis gevonden, en wat nog verder aan een besmettelijke stank tusschendeks ontbreekt wordt dubbel vervuld door ongure, die zich niet ontzien haar excrementen achter de kisten te plaatsen, dat in korten van doodelijke gevolgen is en voornamelijk als men door storm en onweer genoodzaakt is met gesloten luiken en roosters te varen. Die het geluk hebben van hun kleederen niet ontvreemd te zijn, zijn velen die het uit luiheid verwaarloozen, velen laten niet alleen haar kleederen maar haar lichaam zoodanig ten prooi van het ongedierte, dat hetzelve met gaten doorknaagd is; en haar kleederen niet schoon te krijgen zijnde moet men ze wegwerpen en dus worden zij buiten staat gesteld zich voor de uiterlijk aangebrachte kou te kunnen dekken». [3] «Het ongedierte op een uitgaand Oost-Indisch schip», vernemen wij uit een memorie van omstreeks denzelfden tijd, «is zoo menigvuldig dat zelfs diegene, dewelke in de kajuit logeeren, zoolang men in de koude is zich er niet van kunnen bevrijden al verandert men tweemaal daags

[1] Men bedenke hierbij dat men nog niet droomde van bacteriën en van de voorsorgen, die men daar tegenwoordig tegen neemt, zooals luchtdicht kuipen van de vaten, bloedloos uitkoken van vleesch enz.

[2] Bericht van de Famars van 30 Sept. 1773.

[3] Chirurgijnsjournaal van C. F. Sacket.

van linnen; wanneer de dokter de zieken bezocht heeft laat hij zich met een borstel het ongedierte van zijn kleederen borstelen. Ik heb een zieke gezien, dewelke de luizen geheele gaten in het lijf gebeten hadden, dit gepaard met de ziekte beneemt den lust tot het leven, en die benomen lust tot het leven doet velen op de Oost-Indische schepen sterven». [1] Om billijk te blijven moet echter ook erkend worden dat het gemis aan water, niet alleen voor het schoon houden van de plunje maar zelfs voor het wasschen van het lichaam, ook diegenen onder de maats, die uit den aard op reinheid waren gesteld, schier *dwong* tot onzindelijkheid.

Dat bij een dergelijken toestand voor het bewaren van de gezondheid meer heil te verwachten was van voorzorgsmaatregelen dan van de lapdoozen en medicamentkisten der veelal zeer onbekwame scheepsdokters, sprak vanzelf. Vandaar een heele reeks van voorschriften in artikelbrieven en instructiën, waarbij het zindelijk houden van de bodems op het nadrukkelijkst werd verordonneerd. Alle dag moesten tot verdrijving van stank en vuil de schepen van buiten en van binnen worden gereinigd, terwijl een keer of drie in de week de overloopen opgeruimd en alle bagagie boven gebracht moest worden; verder was men verplicht om, zooveel tijd en gelegenheid toelieten, te schrobben en te spoelen, bij mooi weer de luiken en geschutpoorten open te zetten opdat lucht en wind door het ruim konden heen spelen en alles helder opdrogen zou, azijn te sprenkelen [2] en, wanneer men in de warmte kwam, het schip om de veertien dagen te zuiveren en te berooken. [3] De gezagvoerders, zoo bepaalden de Zeventien in 1774, hadden te zorgen dat het volk zich behoorlijk reinigde en «hun kisten, kleederen en kooigoed van tijd tot tijd op het dek gebracht en gelucht werden, dat de lucht tusschendeks door gedurig gebruik van den ventilator, het open zetten van de roosters en het inbrengen

[1] Aanmerkingen over de ziektens op de Hollandsche O. I. Compagnie's schepen van 29 Aug. 1775 (opgenomen als bijlage bij de resolutie der Zeventien van Maart 1776). Vgl. over het ongedierte ook Schreyer, a. w. S. 6.

[2] Artikelbrief voor de vloot van Cornelis Houtman van 10 Januari 1595 art. 20, voor die van Jacob van Heemskerk art. 32, van 1669 art. 68, van 1672 art. 68; Ampliatie op de instructie van de schippers vastgesteld door de Zeventien op 10 Dec. 1695.

[3] Resolutie Zeventien 22 Oct. 1753.

van versche lucht door middel van het koelzeil gezuiverd mitsgaders dat het bovendek telkens, mits zulks vóór zonsopgang of nà zonsondergang geschiedde, met water door middel van de brandspuit gespoeld en het onder- en tusschendeks door vegen en schrapen, besprengen met azijn en branden van jeneverbessen en kruit gereinigd en verfrischt werd». [1] Natuurlijk mocht ook de conserveering van het proviand niet worden verwaarloosd. Brood en victualie, welke aan bederf door ouderdom of vocht onderhevig was, zoo schreven de Bewindhebbers voor, moest men zooveel doenlijk verluchten en aan land, op plaatsen waar gelegenheid bestond om die op te richten, in ovens worden gedroogd» om ze weder tot een versche lucht en smaak te brengen» [2]. Het brood, dat in de broodkamers geen plaats meer vinden kon, moest men teneinde het des te beter goed te kunnen houden in brandewijnsvaten [3] opbergen, de erwten moesten vóór het inladen op eesten gedroogd [4] en het vleesch en spek van tijd tot tijd herzouten en herpekeld worden [5]. Wat het drinkwater betrof, op het allerlaatst van de 17e eeuw stelden de Bewindhebbers zich gouden bergen voor van het medegeven van distilleerketels om zout water zoet te maken. Een proef in 1690 en 1691 op een uitgaand schip genomen had zulk voortreffelijk water opgeleverd, voortreffelijker zelfs dan het versche dat van hier was medegenomen [6], dat men eenige jaren na dien te rade werd het gebruik van een distilleertoestel op de schepen in te voeren [7]. Op den duur echter voldeed het werk niet. Het stuitte op vooroordeel bij de zeelui, die onder den indruk verkeerden dat het water door het aannemen van koperdeelen van de ketels, waarin men het overhaalde, schadelijk was voor de gezondheid [8]; de ruimte die naar men eerst meende zou uitgewonnen worden, nu men minder versch water

[1] Resolutie Zeventien 2 April 1774.

[2] Instructie voor de commiezen en kooplieden van 7 Dec. 1619.

[3] Res. Zeventien 17 Mei 1679 en 17 Juli 1725.

[4] Als voren 14 Juni 1724.

[5] Instructie voor de kooplieden (gedrukt te Middelburg 1779).

[6] Res. Zeventien 16 Nov. 1691. Uit de opgegeven data blijkt klaar hoe vroeg de Hollanders reeds allerlei maatregelen van reinheid en desinfectie hebben toegepast, en hoe onjuist de gewone voorstelling is alsof eerst de Engelschen, met name Cook, daar begrip van hadden.

[7] Als voren 13 Juli 1695.

[8] t. a. p.

behoefde in te laden [1], werd bij slot van rekening, inzonderheid op de retourschepen, weder ingenomen door het meerdere brandhout dat voor het stoken van de ketels benoodigd was [2], en zoo werd kort daarna, in 1707, omdat zij «gering ja genoegzaam geen nut maar wel het contrarie van dien» aanbracht en schepen, die ervan voorzien waren, toch «geen minder versch water als voorheen» medenamen, de distilleerinrichting weder afgeschaft [3]. Het gevolg was dat men voortaan weder op den ouden voet bleef voortsukkelen en van hoogerhand het bezigen van allerlei huismiddeltjes beval, als daar waren: overpomping van het water in een ander vat om het daar in te laten bezinken vóór men het uitdeelde, indompeling van een gloeiend ijzer om het te doen «uitstinken», blootstelling aan de lucht gedurende eenigen tijd, vermenging met een weinig limoensap en dergelijke meer [4]. Het gebrek aan plunje trachtten de Bewindhebbers te verhelpen met aan elk schip een bepaald getal wollen en linnen pakjes, hemden, schoenen, kousen enz. mede te geven, om aan de maats, die ze mochten van noode hebben, op afrekening van hun soldij te verkoopen [5]. Om den nadeeligen invloed van te weinig lichaamsbeweging te keeren, moesten de gezagvoerders het volk, zoowel gedurende de reis als op de reede, gestadig bezig houden met het los- en weder vastmaken van de zeilen en ander scheepswerk [6]. Eindelijk, in April 1774, werd door de Bewindhebbers verordend dat de schepelingen bij hun aankomst aan boord door de scheepschirurgijns of andere deskundige personen geinspecteerd en, indien zij behept bleken met eenige ziekte of kwaal, van de hand moesten gewezen

[1] t. a. p.

[2] Advies van Otto van Thiel c. s. aan den Gouverneur Generaal van 17 Januari 1698.

[3] Res. Zeventien 15 Juli 1707. De uitvinding was echter, gelijk daar wordt vermeld, „genoegzaam eenlijk bij de kamer Amsterdam of op de schepen van daar afgaande werkstellig gemaakt doch bij de andere kameren nooit gepractiseerd of naderhand verworpen."

[4] Res. Zeventien 2 April 1774.

[5] Res. Zeventien 2 Sept. 1678, 12 Aug. 1692, 31 Oct. 1708, 26 Maart 1742, 2 April 1774. Of men die scheepskleeren ook destijds nog „met 50 ten honderd winst van hetgene dezelve hier te lande hadden gekost" aan de matrozen en soldaten, die ze kochten, debiteerde!! gelijk bij resolutie Zeventien van 12 Sept. 1610 werd bepaald, blijkt niet.

[6] Instructie voor de kooplieden en schippers van 13 Maart 1696; Resolutiën Zeventien 30 Oct. 1733, 2 April 1774.

worden [1]. Een uitnemende verordening ongetwijfeld, doch met welke denkelijk maar al te vaak de hand zal zijn gelicht. Immers de Compagnie kwam voortdurend volk te kort, zoo voor de vaart als de posten in Indië [2], en kon daarom juist omstreeks dienzelfden tijd voor het bemannen van haar schepen onmogelijk de hulp missen van de zielverkoopers [3], door wie gelijk wij hoorden juist de meest ongezonde sujetten voor den dienst werden aangebracht. Bij het bemannen van de retourvloten trouwens kon men destijds al evenmin kieskeurig te werk gaan: de Hooge Regeering te Batavia zag zich door het gebrek aan volk in Indië genoodzaakt «om al vele niet volkomen herstelde immers nog zeer zwakke manschappen uit het hospitaal te nemen en op de schepen te plaatsen», die zoodra zij aan het scheepswerk werden gezet weder instortten [4].

Een hygienisch doel hadden eveneens de verstrekkingen van sommige dranken en spijzen. Iederen dag of ten minste eenige malen ter week [5] werden, om het gestel van het volk te vrijwaren tegen de schadelijke gevolgen van koud en nattig weer [6], rantsoenen uitgedeeld van wijn, Fransche zoowel als Spaansche, en brandewijn, gewoonlijk des morgens [7] en, «opdat het te beter door de leden zou trekken», op de nuchtere maag [8]. Van den voorraad Franschen wijn dien men medenam placht men, althans in de eerste helft der 17e eeuw, twee derde gedeelte te alsemen [9], waarschijnlijk om hem zoodoende een

[1] Res. Zeventien 2 April 1774.

[2] Aanmerkingen over de ziektens op de Holl. O. I. schepen van 29 Aug. 1775.

[3] Harger, a. w. blz. 355.

[4] Res. kamer Zeeland 11 Maart 1776.

[5] Blijkens de victualielijsten van 1603—1695 en tal van journalen en reisbeschrijvingen.

[6] Breederaadsresolutie uitgaand schip Mauritius (8 Juni 1598); Journalen van de uitgaande schepen Utrecht (9 Juni 1598), 't Wapen van Amsterdam (26 Juli en 13 Dec. 1614), en Zutphen (3 Juli 1682); Ordre gehouden op de uitdeeling der rantsoenen op de schepen De Gouden Leeuw met Pijlen en Gouda op 28 Dec. 1610 uit Texel uitgeloopen; Brief van Pieter Vrancken Wagensvelt aan de kamer Amsterdam uit het schip De Zwarte Beer in de Tafelbaai (26 April 1615); Journaal uitgaand schip De Zeewolf (6 Januari 1618); Johann von der Behr, Ost-Indianische Reisebeschreibung, Jena 1668, S. 146; Victualielijst van 10 Dec. 1695.

[7] Journalen uitgaande schepen 't Wapen van Amsterdam (13 Dec. 1614), Zutphen (3 Juli 1682).

[8] Journalen uitgaande schepen Gelderland (8 Juni 1598) en Zutphen (17 Juni 1682).

[9] Blijkens de rantsoenlijsten van Oct. 1616 en Juni 1627; Johann Sigis-

koortswerende kracht bij te zetten [1]. De Spaansche wijn werd somwijlen met warm bier vermengd [2] of ook wel in de bierenbroodspap gedaan, welke men als vroegkost nuttigde [3]. Als voorbehoedmiddelen dienden o. a. limoensap [4], tamarinde [5], peper- of mierikswortel en lepelblad. [6] Van het limoensap gaf men elken dag of om de twee dagen en insgelijks op de nuchtere maag aan ieder van het volk een lepel vol of een pimpeltje te drinken [7]. Van «versch gestampte en ingezouten lepelbladen, die men door ervarenheid bevonden had de allerbeste remedie tegen het schorbut te zijn», werden sedert de invoering van de hiervoor vermelde zoutwaterdistillatie omstreeks 1695 aan de uitgaande schepen eenige ankers medegegeven, «om gedurende de reize met en benevens het water overgehaald te worden». De onbekende schrijver, door wien dit wordt medegedeeld, voegt daaraan nog toe dat men deze manier van doen toepaste «omdat bij haar desverstaande geoordeeld en door de ervarenheid bevestigd werd dat een medicijn of remedie, ongevoelig onder spijs of drank gebruikt, de natuur in sleepende kwalen gelijk de schorbut beter te hulp kwam als wel de violente of al te vol geest zijnde remediën» [8]. Verder leest men van look of uien die ter bevordering van de gezondheid nu en dan aan het volk werden uitgedeeld [9], van pruimen die bij de gort gekookt werden «om een open lijf te houden» [10], van look,

---

mund Wurffbain, Vierzehenjährige Ost-Indianische Krieg- und Oberkauffmandienste, Sultzbach 1686, S. 13; Saar, a. w. S. 3.

[1] Het kan ook zijn dat het geschiedde om de wijn te conserveeren, want de aangehaalde victualielijsten schrijven bepaaldelijk voor dat de ongealsemde voorraad eerst moest worden opgebruikt. De latere lijsten doen er geen gewag meer van, misschien is het in verloop van tijd in onbruik geraakt.

[2] Von der Behr, a. w. S. 146.

[3] Victualielijst van 10 Dec. 1695.

[4] Journaal uitgaand schip 't Wapen van Amsterdam (Mei 1614—Dec. 1614); Wurffbain, a. w. S. 13.

[5] Brief van Antonio van Diemen uit Batavia aan de kamer Amsterdam 14 Aug. 1633.

[6] Informatie hoe men de medegegevene lepelbladen gebruiken zal (Einde 17e of begin 18e eeuw) Kol. Arch. nº 4393.

[7] Journalen uitgaande schepen d'Orangeboom (16 Aug. 1616), Zutphen (7 Juni en 17 Juni 1682). Van een pimpeltje, zoo staat in het journaal van laatstgenoemd schip aangeteekend, „gaan er acht in een mutsken".

[8] Informatie als voren.

[9] David Pietersz. de Vries, Voyagiën, (ed. Colenbrander) blz. 88.

[10] Jörg Franz Müller's Reisindrukken (ed. Heeres) blz. 14.

peperwortel en lepelblad op brandewijn gedaan [1], en wat dies meer zij.

De behandeling van de zieken aan boord was toevertrouwd aan de scheepschirurgijns. In den oudsten tijd schijnt, op sommige vloten ten minste, de geneeskundige dienst te zijn waargenomen door personen van academische vorming. De admiraal Steven van der Haghen, die in 1599 en 1603 tochten naar Indië had gedaan, verklaarde in 1614 aan den Gouverneur-Generaal Gerard Reynst dat hij nooit gevaren had zonder doctor, «niettegenstaande de schepen diertijd maar half zooveel volk hadden als deze tegenwoordig doen», zoo schrijft Reynst den 25 Januari 1614 van vóór Kaap Lopo Gonsalves aan de heeren in Patria. «Het is een miserie te zien (voegt hij er bij) als 't volk begint ziek te worden: zoo de natuur alsdan niet helpt zoo moeten zij voort, de barbiers weten maar van kwetsuren en andere leemten te genezen.» «De chirurgijns (schrijft hij een paar weken later) doen wel haar best met laten en purgeeren dan en verstaan niet of het goed of kwaad is». Zoo wreekte zich de schrielheid van die Bewindhebbers, verwijt hij de heeren, die «als er in Texel gediscoureerd werd van een doctor mede te nemen wisten te zeggen dat er zooveel dorpen in Holland zijn, die geen doctor hebben en evenwel leven, dat wij overzulks ons ook zonder doctor moeten behelpen, dan zoodanige weten niet dat zulke dorpen onder steden ressorteeren van waar zij tot allen tijde doctoren kunnen bekomen, en geen ververschinge mankeert», gezwegen nog «dat zoodanige dorpen geen verandering van zoo ongezonde klimaten zijn onderworpen.» [2] En ofschoon met name de Kamer Amsterdam in dien toestand verbetering poogde te brengen door een ieder, die zich voor opper-, onder- of derde scheepschirurgijn aanbood, sedert 1652 aan een examen te onderwerpen [3], kon nog in 1760 de kundige Middelburgsche geneesheer Paulus de Wind, die er als examinateur van de chirurgijns der Compagnie bij ervaring van wist mede te spreken [4], niet anders doen dan de klacht van Reynst over hun verregaande onbekwaamheid herhalen. Hun ontwik-

[1] Victualielijsten van 23 Sept. 1680, 10 Dec. 1695 en 1791.
[2] Brieven van Reynst aan de kamer Amsterdam 25 Jan. en 10 Feb. 1614.
[3] Resolutiën kamer Amsterdam 5 Dec. 1652, 25 Febr. 1658, 11 Maart 1659.
[4] Nagtglas, Levensberichten van Zeeuwen, II, blz. 978.

keling is uiterst gering, getuigt hij, «hoe weinige zijn daaronder die de Fransche, Engelsche veel min de Latijnsche taal kundig zijn.» Het baardscheren was daar volgens hem de oorzaak van: «gegoede luiden willen hun kinderen tot dat handwerk, tgeen een paruikmaker beter voegt dan een heelmeester, niet overgeven, 't zijn minvermogende» die het niet bekostigen kunnen «hun kinderen Latijn te laten leeren en naar academiën of hospitalen te zenden waarvan men chirurgijns ziet voorkomen. De meeste ouders zelf, hier hunne kinderen zoolang zij op de chirurgijnswinkels zijn tot last hebbende, zenden dezelve in zee zoodra de vier leerjaren geëindigd zijn, dus ziet men dagelijks jongens van 13 à 14 jaar voor derde meesters naar Indië gaan, die nog de behoorlijke gronden van de anatomie en chirurgie niet hebben, veel min van de pharmacie en medicine. Echter komen zij te scheep niet alleen voor chirurgijn maar ook voor dokter en apotheker, moeten ten minste bij aflijvigheid van den opper- of ondermeester derzelver plaats bekleeden, hebben noch op het schip noch in Indië gelegenheid vān ooit de anatomie te oefenen, gaan thuisgekomen met het eerste schip indien mogelijk voor ondermeester vervolgens voor oppermeester wederom in zee, zonder ooit gronden van anatomie, chirurgie, pharmacie of medicine te hebben kunnen leggen» [1]. Hoe kon het ook anders, waar de Compagnie hen zoo karig bezoldigde [2] en, wat sommige emolumenten betrof, nog beneden de derde stuurmans plaatste [3]. «Alle zeevarende officieren in «Compagnie's dienst» zoo klaagden in 1776 ter Vergadering van Zeventien verscheidene oppermeesters van de kamer Amsterdam, «hebben het uitzicht om door continueel varen van reis tot reis te kunnen avanceeren, wanneer hun gagiën en premiën verhoogen en accresseeren, daar *zij*, die mede onder de zeevarenden behooren, zooals men zegt de oude knechts zijn en blijven en in Indië wezende van dit geringe inkomen nog importante

[1] De Wind, a. w. blz. 121, 122.

[2] Blijkens Nicolaas de Graaff, Oost-Indise Spiegel, Hoorn 1701, blz. 81 bedroeg de gage van de opperchirurgijns 36, 40, 45, tot 50 gulden ter maand, hetzelfde minimum en maximum wordt ook genoemd in het hieronder aan te halen request van 4 April 1776.

[3] Request van verscheidene opperchirurgijns ter kamer Amsterdam aan de Zeventien 4 April 1776. Een soortgelijk request werd op denzelfden dag ingediend door de opperchirurgijns van de kamer Zeeland.

onkosten moeten doen, welke onmogelijk te menageeren zijn zonder dat zij zich grootelijks zouden prostitueeren, om quasi hun fatsoen en karakter te continueeren. Van de hun thans toegelegde gage, premie of recognitiegoed kunnen zij geen duit altoos overwinnen, voor hun ouden dag zorgen of eindelijk, wanneer zij hun besten leeftijd in Compagnies dienst versleten hebben en niet meer in staat zijn te dienen hetzij door ouderdom hetzij door zwakheid, te kunnen subsisteeren, voegende zij hier nog ten exempel bij dat er huns wetens geen eenige hier te lande gevonden wordt, welke door in deze kwaliteit te varen iets heeft overgewonnen of een middel van bestaan gekregen, waardoor zij d' Edele Compagnie's dienst konden quitteeren» [1].

Dat het moreel gehalte van hun corps daardoor eveneens op een laag peil blijven moest, springt in het oog. Het is waar, zulke eervergeten booswichten als die eene, die in 1623 op een uitgaand schip medeging, zullen gewis tot de hooge uitzonderingen hebben behoord. Te Leuven, alwaar hij uit Spaansche ouders geboren was, tot het licentiaat in de medicijnen bevorderd had deze als oppermeester dienst genomen op een van de schepen der Nassausche vloot onder Jacques L'Hermite en Geen Huygen Schapenham. Zijn gedragingen aan boord wekten al spoedig de verdenking op dat hij verscheiden personen door zijn medicamenten van kant geholpen had, doch hij bleef maar aldoor obstinaat ontkennen, zelfs toen men tot de torture kwam en hem een van de zwaarste kamers aan het lijf deed hangen, ja maakte van de foltering «zoo weinig werk dat hij de heeren stoutelijk aanzeide dat zij met hem zouden handelen zooals zij het verstonden». Een ding was duidelijk meenden de heeren: er moesten eenige duivelsche kunsten onder schuilen, en werkelijk toen de verdachte op hun last naakt uitgekleed werd vond men op zijn borst, schrikkelijk om te zien, «in een zaksken hangen een slangenvel met een slangentong». Een dag of veertien later kwam het hooge woord eruit. Hij bekende vrijwillig buiten pijne, «dat hij zeven personen dezer vloot met wille en voorbedachten raad, door oorzake dat zij in haar ziekte hem wat te lastig vielen en hij in korten tijd daarvan begeerde ontslagen te wezen, van het leven beroofd had en dat hij, zoo haast hij eenige

[1] Request als voren.

treffelijke cure zoude betoond hebben, aan den heer Admiraal de tafel van de kajuit zoude verzocht hebben en, zoover hetzelve hem afgeslagen werd, dat hij alle middel zoude aangeleid hebben om den heer Admiraal, Vice-Admiraal en de andere voornaamste officieren, die hem hierin zouden tegen geweest zijn, te vergeven. Hij verklaarde ook dat hij al voorlange van zin was geweest met den duivel in compact te treden maar dat de duivel hem nooit had willen verschijnen, wat moeite hij daar ook toe gedaan had» [1]. Evenwel, ook zonder zulk een compact vervielen de chirurgijns somtijds tot daden, die geen daglicht mochten zien. Dat velen hunner in strijd met de verordeningen van de artikelbrieven en plakkaten voor eigen rekening zaken zullen hebben gedaan of zoogenaamden particulieren handel gedreven, zoo dikwijls zij de kans veilig zagen, spreekt bijna vanzelf. Dat was het algemeene misdrijf al van de allereerste tijden af. Of schreef niet reeds de Gouverneur-Generaal Pieter Both aan de Heeren Majores in het vaderland dat, zoo men alle daaraan schuldigen in Indië volgens hunne orders wilde straffen, daar zeer weinigen zouden overblijven? [2] Bovendien, niemand zou immers, zoo spraken de cynici, «zulk een zware en penibele reize als die na Oost-Indië is bij der hand nemen met intentie om daar vliegen te vangen of om het sobere tractementje te genieten, dat de Compagnie aan hare dienaren is gevende, hetwelke nauwlijks toereiken kan om daarmede maandelijks des wijfs theebak naar behooren te voorzien, zoo kostelijke en dierkoop teren is 't daar te lande, en als men dan niets van zijn zelver en hadde of door behoorlijke middelen niet en wiste te prospereeren, waarvan zoude men leven en wijf en kinderen onderhouden, en wat zou er tegens den ouden dag overschieten, wanneer men met de oude honden aan den dijk gejaagd wordt»? [3] Maar erger dan erg was het dat de scheepschirurgijns zich maar al te dikwijls zochten te verrijken ten koste van de gezondheid der aan hunne zorg toebetrouwde bemanning. Een resolutie van de Zeventien, van 1681, spreekt met zooveel woorden van de «groote ontrouwe en dieverije», die men bevonden had dat door hen «in en omtrent de medicamentkisten» werd gepleegd,

[1] Journaal van de Nassausche vloot (1623—1626) in Begin en Voortgangh II (op 9, 12 en 16 Oct. 1623).

[2] Brief van 26 Juli 1612.

[3] 't Verwaerloosde Formosa, Utrecht 1675, 2e deel blz. 63.

doordien zij veeltijds «deze en gene sortimenten daaruit stalen en door slecht goed vervingen». Om dit misbruik te beletten werd toen door de Zeventien voorgeschreven, dat men hun de sleutels van de medicamentkisten niet meer ter hand stellen zou maar bij de voor de reis bestemde orders en instructiën in de scheepsdoos leggen, waar zij ze niet mochten uit halen vooraleer de schepen buitengaats waren geraakt en dan nog maar alleen met voorkennis en in het bijzijn van de schippers of assistenten, welke laatsten evenals de chirurgijns zelf pertinente aanteekening zouden moeten houden van hetgeen van tijd tot tijd uit de kist was verbruikt, teneinde bij hun aankomst in Indië aan de daartoe gestelde beambten verantwoording te kunnen doen [1]. «En om de voorschreven diefstallen nog verder te weren» voegden de Zeventien daar in Februari van het volgende jaar nog deze bepaling aan toe, dat men aan de schepen een doos met medicijnen, de zoogenaamde lap- of zalfdoos, verstrekken zou, van welke zich de chirurgijns hadden te bedienen «zoo lange binnengaats naar de wind bleven wachten, zonder dat zij de medicamentkist mochten openen of aantasten vóórdat zij in zee waren gekomen» [2]. Wat echter dergelijke verordeningen uitwerkten leert eene memorie uit de 18[e] eeuw, klaarblijkelijk afkomstig van iemand die de journalen had gevisiteerd van het in 1780 uitgeloopen schip de Bartha Petronella. Voor alles was noodig, zegt hij, dat de oppermeesters op Batavia waarlijk de medicamenten verantwoordden «daar men weet dat die op de reis worden bespaard en in Indië door die heeren worden verkocht» [3].

Aan den anderen kant, het moet worden erkend, werd den chirurgijns de behoorlijke vervulling van hun plicht nu en dan zoo goed als onmogelijk gemaakt. Van oudsher gaven de Bewindhebbers op elk schip een zekeren voorraad van wijn en andere andere provisie mede, bepaaldelijk bestemd tot lafenis van de zieken. Opdat nu op de rekening van dezen niet meer zou worden gebracht dan metterdaad aan hen was verstrekt ontving de oppermeester van die artikelen een nauwkeurige lijst, waarop hij bij de aankomst in Indië verantwoorden moest al hetgeen de zieken daarvan hadden verbruikt. [4]. Alles heel fraai op papier,

[1] Resolutie Zeventien 2 Juni 1681.
[2] Resolutie Zeventien 19 Februari 1682.
[3] Anonieme memorie (Kol. Arch. nº 4393.)
[4] Resolutiën Zeventien 30 Oct. 1690, 2 Oct. 1760.

maar in de werkelijkheid kwam er soms niet veel van terecht. Een oppermeester, op wiens woorden hij volkomen staat kon maken, vertelde omstreeks 1760 aan Paulus de Wind dat hij, op zijn reis alleenlijk 12 kan wijn voor de zieken geëischt hebbende, zijn lijstje daarvan aan den schipper overgaf, die het ziende hem zeide: «gij zult niet voor 12 maar voor 750 kan teekenen». Op zijn weigering was hij bij den onderkoopman van het kasteel Batavia ontboden die hem dreigde dat, als hij niet voor 750 kan wilde teekenen, men hem op een tocht zou uitsturen «daar hij nooit van terugkomen zou»[1]. Zóóver ging zelfs de inhaligheid van de gezagvoerders, dat de ongenoemde opsteller van de reeds aangehaalde memorie de vraag opwierp: «zouden vele dooden niet voor alle de officieren, bijzonder den schipper, stuurman en de meesters voordeelig zijn? Wordt de scheepsprovisie niet net als de medicamentkist verkocht of overgenomen? Laat dat eens wel onderzocht worden (aldus vervolgt hij), en zoude niet een premie aan die allen voor de gezonde en levende manschap, die zij overbrengen, meerder nut doen als alle andere middelen, zoodat het der officieren voordeel zij dat de equipage gelukkig overkome en niet meer dat die bijna is uitgestorven»[2].

Na al het gezegde mag men van de therapie dezer scheepsesculapen zeker geen te hooge denkbeelden opvatten. Bij scheurbuiklijders werd alle dag het zwarte onstoken tandvleesch weggesneden en met wasschen gezuiverd[3]. Verder diende men hun limoensap toe[4], liet dit soms met brandewijn vermengd als gorgeldrank gebruiken[5] of er het lichaam mede smeren op de plaats, daar zij pijn hadden[6]. Tegen de hoofdpijn, die het volk onder den Evenaar overviel, zocht men heul bij aderlaten[7]. Niemand echter had onder hun handen meer uit te staan dan diegenen, die met onreine of venerische ziekten waren besmet. Dat zij den meester voor de behandeling loon hadden te betalen,

[1] De Wind, a. w. blz. 104.

[2] Anomieme memorie als boven.

[3] Bogaert, a w. blz. 93; De Graaf, Reisen blz. 4.

[4] Journaal van de voyage onder Wolfert Harmanssen (1601—1603) in Begin en Voortg. I (12 Aug. 1601).

[5] Hesse, a. w. blz. 305.

[6] Journaal voyage Wolfert Harmanssen (12 Aug. 1601).

[7] Brief van Antonio van Diemen uit Batavia aan de kamer Amsterdam 14 Aug. 1633.

terwijl andere zieken om niet werden geholpen, was het ergste niet, het stelde hen slechts gelijk met patiënten die buiten scheepsboord kwetsuren hadden beloopen [1]. Veel erger was de kuur zelve die zij ondergingen en dikwijls met den dood bekoopen moesten. Om hen aan het «kwijlen» en zweeten te brengen stopte men ze in de zoogenaamde hel, een donker gat tegen den voorsteven onder het kabelgat, waar het nieuw bepikte en geteerde touw was opgeborgen en een ondragelijke hitte heerschte, en diende hun daar hetzij uit- of inwendig mercuriale middelen toe tot zoolang zij aan het kwijlen geraakten [2].

Tweemaal daags vóór en nà het morgen- en avondgebed, wanneer de provoost of een van de scheepsjongens met luider stem had uitgeroepen: «Kreupelen en blinden, Komt laat U verbinden, Boven bij den grooten mast, Zult gij den meester vinden», hadden de chirurgijns elk die open wonden had of nog gaan kon boven op het dek te verbinden [3]. Na afloop van dit werk, dat «in zware toevallen van gangrena en andere accidenten, die de scheurbuikige veel en meest onderworpen» waren, desnoods driemaal per dag moest geschieden [4], waren zij verplicht de lijders te gaan bezoeken, die te kooi lagen, en dat wel «om de natuur van de ziekten te beter wijs te worden», drie tot vier keer dagelijks [5]. Verder rustte op hen de plicht om een journaal te houden van alle ziekten, welke op hun schip hadden geheerscht, en daarin aan te teekenen waar en hoe zij waren begonnen, welke geneesmiddelen waren aangewend en wat daar de uitslag van was geweest. Eindelijk moesten zij zorg dragen dat de zieken, zoo lang zij in de kooi bleven, wel gereinigd werden en bovendien de gezagvoerders verwittigen van alles wat zij, zoo van spijs,

[1] Kolbe, a. w. I blz. 22; Artikelbrieven van Houtmans vloot van Januari 1595 en van 1669, 1672, 1742.

[2] De Wind, a. w. blz. 139.

[3] Kolbe, a. w. I blz. 22. Tappen, a. w. S. 221 deelt het vers in Duitsche vertaling mede. Het luidt bij hem als volgt: „Kreupele und blinden, Kommet lasset euch verbinden, Hinter der Mast und vor der Spille, Da sollet ihr den Meister finden. Wann der Meister kommt sein Geld zu hohlen, So sollet ihr ihn mit Brecheysen und Hebebäumen bezahlen, Heraus Hocken und Mocken, Der Chirurgus hat ein Paar Kl...., Wie die grossen Schoots blocken". De uitnoodiging om, als de meester om zijn loon kwam, dit op de aangegeven manier te betalen, ziet natuurlijk op zijn verplichting om de zieken kosteloos te behandelen.

[4] Instructiën voor de chirurgijns van 10 Dec. 1695 en 26 Febr. 1739.

[5] Instructiën als voren.

drank, ligplaats als anderszins voor hen noodig achtten, opdat daar aanstonds in kon worden voorzien en de «veelvuldige klachten» voorkomen mochten worden van de chirurgijns en het scheepsvolk beide, dat de gezagvoerders aan gezonden zoowel als zieken de hun toekomende bedeeling van spijs en drank onthielden [1]. Met andere woorden, zij hadden te waken dat het hun patiënten aan geen behoorlijke verpleging ontbrak.

Voor het eigenlijke verplegingswerk placht de scheepsraad uit elk kwartier iemand aan te wijzen, waarschijnlijk een lichtmatroosje, die totdat hij door een ander werd afgelost, met het oppassen van de daaronder hoorende zieken was belast [2]. Waarschijnlijk genoot hij, als er veel werk aan den winkel was, vrijstelling van den plicht om te roer en te waak te gaan en een verbetering van gage bovendien [3]. Kolbe, die in 1705 op een Compagnie's bodem naar de Kaap reisde, stelt de zaak eenigszins anders voor. «Zoodra iemand ziek wordt (verhaalt hij) heeft hij zijn kameraad of maat, zooals men hem noemt, en een ieder verkiest zelf van het oogenblik af dat hij aan boord komt iemand van zijns gelijken, dien hij al kent of waarop hij zich het meest vertrouwt, dien hij al zijn zaken indien de nood zulks vereischt openbaart. Deze past hem in zijn ziekte op. Zijn er vele zieken, dan stelt de kapitein een ordentelijken ziekentrooster of somtijds wel meer aan, die hem oppassen en al het noodige halen en geven moeten» [4].

Bijaldien een besmettelijke ziekte uitbrak, moesten de schippers ingevolge de bevelen van de Bewindhebbers een bekwame plaats laten afschieten, waar de patienten afzonderlijk konden liggen [5] — een uitnemend voorschrift, doch waaraan wegens de beperkte

---

[1] Instructiën als voren.

[2] Artikelbrieven voor de vloot van Jacob van Heemskerk en van 1669, 1672 en 1742.

[3] Zoo was het ten minste op de vloot van Pieter Both, vlg. de Breederaadsresolutie van 17 Febr. 1610: „dat elk op zijn schip zullen mogen kiezen eenen ziekenbewaarder, die vrij zal zijn te roer en te waak te gaan, en wat de zieken van doen zullen hebben, wiens rantsoen alsdan cesseert, uit de kajuit zullen halen; de ziekenbewaarder zal mede verbeterd worden in zijn gage twee gulden ('s maands)".

[4] Kolbe, a. w. I bls. 22. Mogelijk werd zoo'n algemeene ziekenoppasser voor elk kwartier eerst benoemd wanneer het getal zieken dit noodig maakte, en werd zijn werk in gewone omstandigheden door den maat van den zieke verricht.

[5] Resolutie Zeventien 10 Dec. 1695.

ruimte [1] op de schepen bij een groot getal van zieken bezwaarlijk de hand was te houden. Ook zullen vermoedelijk, zelfs waar zulk een maatregel toepassing vond, tooneelen niet zeldzaam zijn geweest als die, welke een scheepschirurgijn tusschen 1669 en 1677 bijwoonde. Aan beide zijden van het schip, verhaalt hij, waren breede banken of legersteden gemaakt, op welke twintig tot vijf en twintig zieken bijeen moesten liggen: de een blakend van koorts, de andere dood, een derde razend en ijlend, een vierde wel goed bij kennis maar doodzwak en allen wemelend van ongedierte [2].

Wanneer de gewone kost van het volk den zieken te zwaar viel, dan liet men van de beste soort bier die men had bierenbroodspap [3] koken, of deelde hun mede van dezelfde spijzen en dranken die de hooger geplaatsten aan de kajuitstafel genoten [4]: volop wijn [5], ham, gerookt vleesch, versch vleesch van de aan boord geslachte kippen [6], varkens en schapen [7], eieren, beschuit, versch brood dat in den scheepsoven was gebakken [8], Goudsche en komijnekaas enz. [9] Tevens werden zij uit de scheepstuintjes, welke men op de kampanje van sommige schepen aanlegde en met allerlei moeskruiden bezaaide [10], geriefd met versche groente als salade, tuinkers, radijs en lof van mieriks- of peperwortel [11], dat men eerst in zout water opkookte om er den bitteren smaak uit te trekken en vervolgens, met vleesch, gezouten spek of boter gestoofd, opdischte [12].

[1] Bericht van de Famars aan de Zeventien van 30 Sept. 1773.

[2] Schreyer, a. w. S. 6.

[3] Brief van Artus Gijsels uit de Tafelbaai aan de kamer Amsterdam 6 Sept. 1630.

[4] Kolbe, a. w. I blz. 22. Dat dit eerst zou geschied zijn, gelijk hij beweert, als zij *doodziek* waren, is moeilijk aan te nemen: zij hadden het dan nauwelijks meer noodig, zou men zeggen.

[5] De kajuitsgasten hadden geen bezet rantsoen en alles volop, zegt Nicolaas de Graaff, Oost Indise Spiegel, blz. 32.

[6] Journaal van de reis van Pieter Willemsz. Verhoeven in Begin en Voortg II (10 April 1608); Bogaert, a. w. blz. 93, 94.

[7] Brief van Artus Gijsels als voren van 6 Sept. 1630.

[8] Saar, a. w. S. 153.

[9] Victualielijsten van 1680, 1695, 1791; De Wind, a. w. blz. 98.

[10] Journaal van de reis van Hendrik Hagenaar in Begin en Voortg. II. (17 Febr. 1632); Tappen, a. w. S. 224.

[11] Journaal Hagenaar als voren (18 Maart en 21 April 1632); Journaal van de uitreis van het schip Sparendam (1370-1671) gehouden door Robert Padbrugge.

[12] Journaal Sparendam als voren.

Neep het gebrek aan verversching al te zeer dan gebeurde het wel dat men zich behielp met het vleesch van de ratten, die aan boord werden gevangen. «Alzoo wij in lange geen verversching hadden gehad (schrijft een scheepschirurgijn van een in 1640 door hem gedane Oostindische reis) zoo vingen eenige van ons volk alle nachten met strikken en rattevallen alle ratten, die zij konden bekomen. Dezelve de kop, staart en pooten af — en het ingewand daaruit gedaan hebbende, gevild en 's nachts in het want gehangen, werden met water, wijn, rijst, suiker en specerij gekookt en in de panne geroost aan de zieken tot verkwikking uitgedeeld, en smaakte zeer goed» [1].

In zulk een bangen nood was het een ware uitredding indien er spoedig een eiland of kuststrook opdaagde, waar men verzekerd was overvloed van zoet water en verversching te zullen aantreffen. De zieken werden er aan den vasten wal in tenten onder dak gebracht [2], en deden zich volop te goed aan heerlijk frisch drinkwater, versch vleesch, ooft en groenten en namen met elken dag in beterschap toe. Voor hen, die in ergen graad aan scheurbuik leden, waren trouwens moeskruiden en fruiten, vooral de limoen- en oranjeappelen, het eenige middel dat hen vermocht te redden [3]. Wij hebben veel zieken op ons schip gehad (schreef in 1614 de Gouverneur-Generaal Reynst op zijn uitreis) meest aan scheurbuik, doch hebben aan het eiland St. Vincent over de 37000 oranjeappelen gekocht, «daar de zieken volkomentlijk mede zijn genezen» [4]. Daar is, oordeelde een ander die in hetzelfde jaar naar Indië reisde, «geen beter medicijn voor scheurbuik als limoenen, want met limoensap», dat aan de schepen wordt medegegeven, «kan men de ziekte onderstaan maar niet verdrijven, waarover het beter zoude wezen voor den zeevarenden man op deze voyages varende dat de Edele Meesters [5] partijen van limoenen en appelen kochten, om daardoor het lichaam op en in zee komende van de zware spijze en veel dranks aan land genuttigd te beter gereinigd te

[1] Nicolaas de Graaff, Reisen blz. 4.

[2] David Pietersz. de Vries, a. w. blz. 94, 98; Journaal uitgaand schip Banda (20 Mei 1686).

[3] De Wind, a. w. blz. 171 vlg.

[4] Brief van Gerard Reynst van voor Kaap Lopo Gonsalves aan de kamer Amsterdam 2 Febr. 1614.

[5] D. i. de Bewindhebbers.

worden, nademaal dat de zee rechtvaardig is en alle vuile ziekten voor den dag, onder de leden wezende, voortbrengt en uitwerpt, en alsdan zoodanige ververschinge hebbende blijft het lichaam voor een langen tijd zuiver en rein». [1]

Zoodra het volk genoegzaam op krachten gekomen was werd de ziekentent afgebroken en alles gereed gemaakt om de reis te vervolgen. [2] Doch voor men het anker lichtte en de zeilen heesch gedacht men ook de onbekende vrienden, die misschien straks op dezelfde plaats insgelijks genezing en vernieuwing van krachten zouden komen zoeken. Toen de vloot van Jacob van Neck in September 1598 zich op Mauritius ververschte, liet de Vice-Admiraal Jacob van Heemskerk daar een tuin afpalen «wel viermaal zoo groot als de Dam tot Amsterdam» en bezaaide die met eenige tarwe- en gerstekorrels, boonen, erwten, radijs en salade, plantte daar wat pitten van oranje- en limoenappelen in, en zette bovendien een haan met zeven hoenders aan land, in de hoop dat «de Almachtige God zijn zegeninge daarover zou strekken en zijn wasdom geven tot nut dergene die het eiland aanzochten». [3] Evenzoo handelde Jacob van Heemskerk toen hij in het volgend jaar op zijn terugreis St. Helena aandeed. «Ik heb achter het kerkje (dus teekent hij in zijn journaal aan) vijf of zes kokos- en sommige oranjekoornen gepoot, dezelve met steen om beleid ruim een half manslengte hoog om van de bokken en varkens niet beschadigd te worden». [4] En nog in 1648, slechts vier jaar vóórdat aan de Kaap de Goede Hoop door van Riebeeck het vaste algemeene ververschingsstation voor de Oost-Indische schepen werd gesticht, liet de kommandeur van de retourvloot Wollebrand Geleynssen voor de «onbekende onze vrunden uit Indië naar het Vaderland tendeerende» een brief achter, waarin hun in eenigszins dichterlijken vorm werd bericht hoe hij zijn aanwezigheid daar ter plaatse aan hun be-

[1] Journaal gehouden op de uitreis van het schip 't Wapen van Amsterdam door den opperkoopman Willem van Griensven (11 Mei 1614—Dec. 1615). Geheel in denzelfden geest schrijft Jan Dircksz. Lam uit genoemd schip aan de kamer Amsterdam op 19 April 1615.

[2] David Pietersz. de Vries, a. w. blz. 96.

[3] Verhaal van de Schipvaart onder Jacob van Neck in Begin en Voortg. II (17 Sept. 1598); Journaal gehouden op het schip Gelderland door Jacob van Heemskerk (28 Sept. 1598).

[4] Journaal gehouden op het schip Gelderland als voren (24 Dec. 1599).

langen had dienstbaar gemaakt. «Den kommandeur Wollebrand, heeft gezaaid en geplant, Goede appelen en limoenen, Ritiens en pompoenen, Pompelmoezen en tuinkars, Den Almogende geve 't zijn gewas... De kommandeursplantage Is aan de rivier Van de appelvallei, Aan beide de zijden Tot 't afvallen van 't water, Dat verder niet kon lijden. De vrunden gelieven Te nutten en plukken, En doen weer de korrels in d'aarde drukken.» [1]

Kwam een van de schepelingen op zee te sterven dan werd hij 's ochtends na het morgengebed of, zoo hij bij dage overleden was, na afloop van de avondgodsdienstoefening over boord gezet [2]. Het lijk werd, als de doode tot de minderen van de equipage behoorde, in zijn hangmat, slaapdeken of zoogenaamde kombaars gewikkeld en, opdat het des te spoediger naar de diepte zou zinken, aan het voeteneinde met zeker gewicht van steenen, kanonskogels of zand bezwaard. Daarna verscheen al het volk met ontdekten hoofde boven op het dek en, nadat het lijk driemaal om den grooten mast was rondgedragen [3], vatten vier van de bemanning het op, legden het op een plank, die met een strik aan het want was vastgemaakt, en lieten het vervolgens, op het «Een, Twee, Drie» van den Opperstuurman en terwijl er een salvo met het kanon werd gelost, met het voeteneinde naar voren [4], zachtkens in zee glijden [5]. Bij het overboord zetten van hooger geplaatsten, kapiteins, opperstuurlui en hoofdofficieren, ging het nagenoeg op gelijke wijze toe, behalve dat de plechtigheid met grooter statie gepaard ging. Tot teeken van rouw heesch men de vlag of den wimpel slechts half op, bond die met een knoop samen

---

[1] Brief van 5 Mei 1648.

[2] Saar, a. w. S. 149; Kolbe, a. w. I blz. 23.

[3] Journaal van de uitreis van Seger van Rechteren in Begin en Voortg. II (18 Aug. 1629); Hesse, a. w. blz. 190; Von Wurmb en Von Wolzogen, Briefe, Gotha 1794, S. 295.

[4] Hesse, a. w. blz. 190.

[5] Volgens Jörg Franz Müller, Reisindrukken, blz. 19, naaide men als men niet ver van het een of andere land was, dat door Christenen werd bewoond, een paar geldstukken bij het lijk in opdat, als het ergens aan land spoelde, de bewoners het daarvoor een eerlijke begrafenis zouden bezorgen.

om te beletten dat zij ten volle uitwaaide, sloot het lijk in een kist en liet, onderwijl deze in zee ging, al naargelang van de waardigheid, die de overledene had bekleed, eenige malen achtereen het geschut losbranden [1].

---

[1] Kolbe, a. w. I blz. 23, 24; Frikius, a. w. blz. 11, 12; Journaal van Seger van Rechteren (5 Sept. 1629). Vermoedelijk werd er gedurende de plechtigheid bijgedraaid of op de lij gedraaid met het grootmarszeil tegen en werd vervolgens het lijk aan de lijzijde over de verschansing gewipt, dat is ongeveer ter hoogte van den fokkeschoot, vanwaar de uitdrukking: „hij is over den fokkeschoot gegaan". Na de plechtigheid werd dan weer volgebrast.

De zilveren Java-ropijen van de jaren 1816-1817

NAAR ARCHIEFSTUKKEN

DOOR

P. H. VAN DER KEMP.

VOORBERICHT.

„Reeds geruimen tijd" bestond bij den heer J. P. Moquette, blijkens de inleiding op zijn studiën over *De munten van Nederlandsch-Indië*, „het plan om een aanvulling, en waar noodig een herziening te geven op de bestaande werken, handelende over de munten van Nederlandsch Oost-Indië". De Schrijver achtte echter de taak, die hij daarmede op zich zou willen nemen, van zulk een omvang, dat hij „na lang beraad", er de voorkeur aan gaf „om over diverse onderdeelen van tijd tot tijd monografiën te publiceeren, daartoe welwillend in staat gesteld door de Directie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen". Deze monographieën verschenen in het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* van dat Genootschap:

dl. XLIX (1907): bl. 319—354;
„ L (1908): „ 1—60; 168—204; 326—387;
„ LI (1909): „ 1—21; 33—94; 222—323;
„ LII (1910): „ 341—555.

Zonder onbillijk tekort te willen doen aan de verdienste dezer artikelen, moet het mij toch van het hart, dat zij door stuksgewijze verkregen kennis soms missen den samenhang, de eenheid en duidelijkheid van voorstelling, welke niet slechts het lezen veraangenamen, maar ook levendiger herinneringen als blijvende vruchten der bestudeering doen achterlaten. Enkele dier verhandelingen vorderen waarlijk te veel van het geduld der lezers; als voorbeeld noem ik de geschiedenis der bonken van 1796—1799 in dl. LI, bl. 223 vv. De geachte Schrijver moet van de gebreken zijner monographieën eenigermate een voorgevoel gehad hebben, want reeds inleidend teekent hij aan (dl. XLIX, bl. 323): „Het onderwerp leent zich niet tot gezellig keuvelen, en moet ik dikwijls in herhalingen vervallen, vaak een droge opsomming geven, soms zelfs schijnbaar van den hak op den tak springen, en

steeds weer verwijzen naar figuren zie dit, zie dat; doch ik zal mij niet veel storen aan mooie zinbouw en dergelijke fraaïgheden meer, maar zal voor alles trachten duidelijk te zijn." Hm! De redactie van het Tijdschrift schijnt mede eenigermate onder de betoovering van deze onverstoordheid te zijn gekomen. Zou het anders geen aanbeveling verdiend hebben, dat door haar in de inhoudsopgaven de bijzondere onderwerpen, te meer daar ze in geen chronologische orde elkander opvolgen, genoemd waren en zij ze dus niet enkel onder de algemeene aanwijzing van „De munten van Nederlandsch-Indië" had opgenomen?

Erkennende, dat het Bataviasche tijdschrift zich inderdaad niet licht beschikbaar zou stellen „tot gezellig keuvelen", vraag ik mij af, of de heer Moquette, zonder in hinderlijke uitvoerigheid te vervallen, niet hier en daar wat dieper in zijn uiteenzettingen had kunnen gaan. Om te blijven bij het onderwerp mijner verhandeling, gaf hij de beschrijving van de munten, die onder het bestuur van de Commissie-Generaal van 1816—1817 in circulatie werden gebracht, zóó geheel buiten de Muntverordening van 1817 om, *dat men haar zelfs met geen enkel woord vermeld vindt*, terwijl toch de door den Schrijver aangeteekende gebeurtenissen met deze verordening in rechtstreeksch verband staan. Vooral ook het nagaan der historische ontwikkeling schenkt aan een muntbeschrijving haar beteekenis, overeenkomstig het woord van Max Müller, dat Jhr. Rochussen als motto plaatste op een zijner geschriften: „Numismatic researches, which have been carried on by some of the most eminent scholars in Europe, may simply seem curious, but like all historical studies, they may also convey some lessons."

Binnen de grenzen van mijn onderwerp, is de hierbij aangeboden verhandeling een aanvulling van Moquette's beschrijving van „De munten op Java geslagen, tijdens het Britsch Bestuur 1811—1816, en na de herstelling van het Nederlandsch gezag, tot ultimo Juni 1817" in dl. LI van het vermelde Tijdschrift, bl. 33 vv.

's-Gravenhage, September 1912. v. D. K.

Verkorte aanwijzingen van geraadpleegde werken en archiefstukken.

Publicatiën van mij:

Veroordeeling-Elout: „Mr. C. T. Elout als minister van Koloniën in zijn veroordeeling van het beleid der Regeering van den gouverneur-generaal baron Van der Capellen" in de „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië", dl. LXII (1909), bl. 1 vv.

Teruggave: „De teruggave der Oost-Indische Koloniën 1814—1816" (1910).

Herstel: „Oost-Indië's Herstel in 1816" (1911).

Muntrede: „De Nederlandsch-Indische standpenning van 1817", een voordracht, geplaatst in het „Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië", jaargang 1897, bl. 228 vv.

Kennis-Maleisch: „Bijdrage tot den staat der kennis van het Maleisch in Nederland tijdens het herstel onzer onafhankelijkheid" in „De Indische Gids" van September 1907, bl. 1400.

Art. 2. Muntverordening: „Gouverneur-Generaal Van der Capellen over de vermindering van zijn traktement, ten gevolge van artikel 2 der Indische muntverordening van 1817" in „De Indische Gids" van Mei 1912, bl. 577—587.

Brieven-V. d. Graaff: „Brieven van en aan Mr. H. J. van de Graaff 1816—1826. Eene bijdrage tot de kennis der Oost-Indische bestuurstoestanden onder de regeering van G. A. G. P. baron Van der Capellen."

Publicatiën van Mr. N. P. van den Berg:

Geldsomloop (1863)-V. d. B.: „De kwestie over den geldsomloop in Nederlandsch-Indië" (1863).

Muntquaestie (1874)-V. d. B.: „De Muntquaestie met betrekking tot Indië" (1874).

Bijdragen (1907)-V. d. B.: „Historisch-Statistische Bijdragen over Munt- Crediet- en Bankwezen, Handel en Scheepvaart in Nederlandsch-Indië" (1907).

Verouderd Vraagstuk (1912)-V. d. B.: „Een verouderd Vraagstuk", in de Juni-aflevering 1912 van „De Indische Gids", bl. 713—722, geschreven naar aanleiding van mijn hiervoren vermeld opstel *Art. 2. Muntverordening.*

Actueel Vraagstuk (1912)-V. d. B.: „Een min of meer actueel Vraagstuk", in de Juli-aflevering 1912 van „De Indische Gids", bl. 857—865.

Publicatiën van Jhr. Mr. W. F. Rochussen:

Proeve van Rochussen: „Ons Geld. Proeven eener populaire uiteenzetting van Geldleer en Bimetalisme" (1895).

Studies van Rochussen: „Studies over Geld- en Muntwezen" (1888).

Publicatiën van P. J. Moquette:

Moquette-1908: „De Munten van Nederlandsch-Indië" in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dl. L (1908).

Moquette-1909: Als voren in dl. LI (1909).

Moquette-1910: Als voren in dl. LII (1910).

De volgende werken:

Netscher: „De munten van Nederlandsch-Indië" door E. Netscher en Mr. J. A. van der Chys (1863).

Millies: „De munten der Engelschen voor den Oost-Indischen Archipel" door H. C. Millies (1852).

Van Zuylen: „Bijdrage tot de geschiedenis van het muntwezen in Nederlands Oost-Indische bezittingen", door Mr. J. P. P. baron van Zuylen van Nyevelt op bl. 361 vv. der z.g. *Utrechtsche* „Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën" (1847).

Mees: „Het Muntwezen van Nederlandsch-Indië", door Mr. W. C. Mees (1851).

Parvé: „De handelingen van Sir James Brooke op Borneo", door D. C. Steyn Parvé (1859), waarin niet uitsluitend over het door den titel aangegeven onderwerp wordt gehandeld.

Memoir: „Memoir of the life and public services of Sir Thomas Stamford Raffles", bezorgd door zijn weduwe in 1830; in 1835 verscheen een bondiger uitgave in twee deelen.

Van Deventer: „Het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert 1811", door M. L. van Deventer (1891).

Plakkaatboek: „Nederlandsch-Indisch Plakaatboek", door Mr. J. A. van der Chys.

Proclamations: „Proclamations, Regulations, Advertisements, and Orders, printed and published in the island of Java, by the British Government and under its authority." Deze zoo nuttige te Batavia bij A. H. Hubbard in 1813—1816 gedrukte verzameling der verordeningen van het Britsche tusschenbestuur over Java en onderhoorigheden werd uitgegeven in drie deelen. Men vindt het werk o.a. in de bibliotheken van het ministerie van Koloniën en (in één band vereenigd) van het Indisch Genootschap.

Bonneville: „Traité des monnaies d'or et d'argent qui circulent chez les différens peuples; examinées sous les rapports du poids, du titre et de la valeur réelle, avec leurs diverses empreintes par Pierre-Frédéric Bonneville, essayeur du commerce. — A Paris" (1806). Dit foliant is waarlijk een prachtig muntwerk, o.a. voorhanden op de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage. [1]

Ambtsbrieven: „Ambtsbrieven van A. R. Falck" (1878).

Besier: „Geschiedkundige aanteekeningen betreffende den muntslag voor Nederlandsch-Indië", door Mr. L. W. A. Besier in het Algemeen verslag van het Munt-college te Utrecht over 1885; hierop volgt een „Catalogus der gouden, zilveren en koperen specien van Europeeschen oorsprong voor Nederlandsch-Indië geslagen, sedert de oprichting der O. I. Compagnie tot heden", aanwezig in het Muntkabinet van de Rijksmunt te Utrecht. Uit dat *van Europeeschen oorsprong* moet men niet lezen munten, uitsluitend in Europa geslagen; want ook in Indië geslagen munten zijn in het Kabinet aanwezig, namelijk voor zoover niet herkomstig van Inlandsche besturen. Met groote waardeering gedenk ik de inlichtingsvolle, zoo vriendelijke leiding bij mijn bezoek aan het Kabinet op 27 April 1912.

Dan nog:

Memorie-De Waal: De heer P. J. F. Louw heeft in het IIe deel (1897) van zijn „Java-oorlog" onder de bijlagen opgenomen onderscheidene extracten eener memorie van den heer E. de Waal over den financieelen staat van O. I. na het herstel.

Muntrapport van 1815: Rapport d.d. 6 November 1815 N°. 156 van den departementschef van Koophandel en Koloniën aan den Koning, houdende voorstel tot het doen munten van een

[1] Mede voorhanden het in 1849 uitgegeven vervolg van Alphonse Bonneville.

Indischen gulden op Java. Hieruit is voortgevloeid het Koninklijk besluit van den 8^n d. a. v. N° 39, waarbij conform beschikt werd. Ik heb het rapport als bijlage N° I dezer verhandeling doen afdrukken. Men treft het aan op het Rijksarchief te 's-Gravenhage, in de geheime bundels „Koloniën na 1813", onder N° 24.

Muntinstructie: Depêche d.d. 12 Maart 1816 N° 1 van den departementschef van Koophandel en Koloniën aan de Commissie-Generaal. Bij dit stuk werd o. a. aangeboden het juist vermelde *Muntrapport van 1815* met het daarop gevolgd Koninklijk besluit, zoodat het voorhanden is in den genoemden bundel N° 24. De depêche telt 'n 50 bladzijden schrifts. In bijzonder slechten stijl zet de Departementschef zijn denkbeelden over het in te voeren Muntstelsel uiteen, een uiteenzetting overigens wel zeer noodig, daar èn het *Muntrapport van 1815* èn het K. B. alleen handelden over den te wettigen Indischen gulden. Om kortheid van uitdrukking, noem ik de depêche een *instructie*, maar het categorisch-bevelende, zooals men zich dit in zulk een stuk voorstelt, heeft het niet.

Beginselbrief van 1817: Geheime depêche d.d. 3 Januari 1817 l^r M. van de Commissie-Generaal aan Koloniën, waarbij wordt aangeboden het geheim besluit d.d. 25 October 1816 l^r A., houdende tien grondbeginselen, waarnaar de Muntverordening zou samengesteld worden. De depêche is afgedrukt bij *Van Deventer*, bijl. XXXVII, bl. 168—177; de noot op bl. 169 zou onwillekeurig doch ten onrechte doen vermeenen, dat het besluit inhield de Muntverordening zelve, dat deze dus toen werd vastgesteld en vervolgens bij publicatie van 14 Januari 1817 openbaar gemaakt. De Muntverordening is bij geheime depêche van 17 Januari 1817 l^r M. aangeboden, een brief, waarvan men slechts een klein gedeelte vindt afgedrukt bij *Van Deventer*, bl. 177. Ik maak van deze gelegenheid gebruik er de aandacht op te vestigen, dat op bl. 175 een zin der depêche van 3 Januari niet volledig is weergegeven, zonder dat de hiaten zijn aangewezen; mogelijk dat Van Deventer een onvolledig afschrift had. De zin is deze, waarin het door mij gecursiveerde gemist wordt: „Hierbij was voornamelijk *(want wij willen van ons zelf en eenige weinige burgerlijke beambten, buiten ons, niet spreken)* de krijgsmagt betrokken, en bij deze heerscht vrij algemeen het denkbeeld, dat eene berekening zooals die van President en Raden van Financiën, de eenige billijke is,

begrijpende dat bij eene andere bepaling in waarheid eene verminderde betaling plaats grijpt *dan aan hen is toegezegd*." Het weggelatene is op dit beperkt terrein lang niet zonder gewicht.

Indisch muntrapport van 1825: Rapport d.d. 16 December 1825 van een financieele commissie in Indië aan den Landvoogd; het stuk is onderteekend: De Kock, H. J. van de Graaff, J. C. Goldman, G. F. Meijlan en De Vogel [1]; doch de eigenlijke man ervan was de tweede onderteekenaar. Behalve tal van bijlagen, telt het rapport niet minder dan 510 bladzijden officieel formaat [2]! Ingevolge de opdracht, vervat in het besluit van 23 October 1824 l^r. U. *Secreet*, heeft de Commissie, na de voltooiing van haar taak het oordeel nog ingewonnen van N. Engelhard, waarover in het rapport het volgende te lezen staat: „De Heer Engelhard, aan wien alle de stukken tot de onderwerpelijke materie betrekking hebbende, zijn medegedeeld geworden, door Uwe Excellentie daarop gehoord zijnde, heeft bij missive van den 11^n October ll., van welke wij een afschrift hierbij overleggen, de navolgende verklaring gegeven." Die verklaring houdt in, dat hij blijft bij zijn advies aan den Koning, afgedrukt als bijl. IV, bl. 402 in *Veroordeeling-Elout*. Ik teeken dat hooren van Engelhard speciaal aan, omdat ik op bl. 191 van het aangehaalde werk schreef: „De Gouv.-Gen. liet dus den heer Engelhard buiten de muntquaestie." In het gestelde zinsverband blijft dat ook juist; maar op bl. 192 had ik van dat nader hooren van Engelhard wel melding mogen maken.

Op de toezending van het rapport aan den Landvoogd volgde de geheime resolutie van 31 December 1825 N°. 7. Art. 4 ervan bepaalde: „Aan den minister voor de Koloniën, in antwoord, op deszelfs missive van den 21 Maart ll. N°. 47 geheim [3], van al het bovenstaande mededeeling te doen, onder copielijke toezending van het Rapport der finantieele kommissie sub N° 2, met alle de daarbij behoorende bijlagen, voor zoover dezelve niet reeds aan het voorschreven Ministerie zijn toegezonden, en van de Nota van den Raad van Indië Chassé sub N° 3 voorkomende"; terwijl art. 1 inhield: „De Kommissie in het algemeen en inzonderheid het Lid derzelve, Mr. H. J. van de Graaff, als

[1] Zie ook *Veroordeeling-Elout*, bl. 128, noot 3.

[2] Zie over het rapport *Veroordeeling-Elout*, bl. 191—193.

[3] Op bl. 189 *Veroordeeling-Elout* schijn ik ten onrechte dat stuk gedateerd te hebben 22 Maart.

hebbende zich opzettelijk met dat travail belast, het bijzonder genoegen en den opregten dank der Regering te betuigen, wegens het uitvoerig rapport door haar bij deze aangeboden, en de belangrijke en kostbare bijdragen, welke hetzelve tot de volledige kennis van de onderwerpelijke materie vervat; verklarende de Regering zich volkomen met de grondbeginselen daarbij ontwikkeld te vereenigen en dezelve als Hare eige gevoelens te willen hebben beschouwd." Onbegrijpelijk dat laatste, ongeloofelijk bijna. In dit rapport toch wordt op den meest bitteren toon afgebroken al hetgeen de Commissie-Generaal op muntgebied had verricht en alsof de heer Van der Capellen niet zelf lid dier commissie geweest was, deelde hij nu mede zich geheel met die aftuiging te vereenigen! Ik kan dit enkel verklaren door de opvatting, dat de Commissie-Generaal uit den aard der zaak de werkzaamheden eenigermate had te verdeelen; dat men weliswaar *in vergadering* besloot, maar als het ware stilzwijgend aannam, dat men slechts verantwoordelijk kon geacht worden voor den arbeid, dien men meer speciaal op zich had genomen [1]. En aangezien de heer Elout zich vooral bemoeide met het Muntstelsel, moest men hem nu eens 'n tiental jaren later vertellen, hoe onverstandig hij het aangelegd had! De Indische regeering beschouwde destijds minister Elout als haar vijand. Juist was zijn tegenkanting weer aan den dag getreden, meende zij, door het afkeurend Koninklijk besluit van 26 Juni 1825 N° 99 (*Veroordeeling-Elout*, bl. 167). Het *Indisch muntrapport van 1825*, onder den indruk dier afkeuring samengesteld, verklaarde daartegen van niet de hoop te kunnen opgeven, „dat Zijne Majesteit, eenmaal de omstandigheden in derzelver geheelen omvang en in alle derzelver bijzonderheden kennende, aan de zuiverheid Onzer oogmerken en aan de doelmatigheid Onzer voorstellen, regt zal doen wedervaren". *Zuivere oogmerken*: dat was echt 'n Van de Graaffje! Zie *Brieven-Van de Graaff*, dl. I, bl. 61 en bl. 109; dl. II, bl. 298. Om zich een idee te vormen van den toon, waarin de handelingen van C. C. G. G. werden veroordeeld, laat ik hier volgen een voorbeeld, dat tot de zachte aanvallen kan gerekend worden:

„Bij de herstelling van het Nederlandsch gezag op Java, werd

[1] Verg. *Teruggave*, bl. 150.

ten aanzien van de Javasche ropijen en andere daarmede in omloop zijnde zilveren ropijen, geene verandering gemaakt, en zelfs werd in 1816 of in het begin van 1817, eene, hoewel geringe hoeveelheid Javasche ropijen, in de munt van Soerabaija, op den voet, door de Engelsche tusschenregering in 1815 bepaald, aangemunt; en gelukkig ware het geweest, indien het Nederlandsch bestuur, naauwkeuriger omtrent alle de hier bovengenoemde daadzaken ingelicht, de deugdelijkheid en doelmatigheid der Engelsche inrigtingen op Java, ook ten aanzien van het muntwezen had kunnen erkennen; vermits alsdan dit bestuur zeer zeker in 1817, niet van het spoor afgeleid door op tastbare dwalingen uit Nederland gemaakte berekeningen, maatregelen zoude hebben kunnen nemen, zoo afwijkende van de goede en algemeen erkende, eenige ware beginselen van een welgeregeld muntwezen, als strijdig met de wezenlijke en tederste belangens van de Nederlandsche bezittingen in Indië en met derzelver naauwe betrekking tot het moederland."

Bij geheime missive van denzelfden datum van het daareven genoemd besluit van 31 December 1825, werd onder N° 9, door den Landvoogd het dossier den Minister aangeboden; de depêche wees er o. a. op, dat het gansche onderwerp „tot den bodem is onderzocht en uiteengezet"; zie *Veroordeeling-Elout*, bl. 191—192. Elout zal zich diep geërgerd hebben, maar ook Baud, vermoed ik, over wiens „Beschouwing" van het Indische muntwezen mede een niet geheel instemmend oordeel werd medegedeeld [1], terwijl voor iemand als Baud een optreden, gelijk dat van de stellers van het rapport, toch geen houding kon heeten. In margine van het rapport staan tal van scherpe potlood-aanteekeningen in verband met die houding [2]. Uit het hieronder te noemen *Muntrapport van 1826* blijkt, dat ze geheel de meening van Elout weergeven; het verschil is, dat daarin de veroordeelende meeningen zijn neergeschreven met fluweelen pen; Elout was daarin zeer bedreven. De kantteekeningen zeggen barweg, waar het om gaat; ze zijn niet van de hand van den heer Elout, wiens schrift nagenoeg onleesbaar was [3], maar 't is volstrekt niet onmogelijk, dat ze onder zijn

---

[1] Zie over deze „Beschouwing" *Veroordeeling-Elout*, bl. 190, noot 2.
[2] Vergl. *Veroordeeling-Elout*, bl. 192.
[3] *Herstel*, bl. 118.

dicté werden gesteld: in ieder geval heeft men er zich op toegelegd om ze bijzonder duidelijk te schrijven, soms zelfs over te schrijven, gelijk men wel zien kan. Het ook wegens die kantteekeningen opmerkelijk rapport vindt men op het Rijksarchief „Koloniën na 1813", geheime bundels N° 37. Terwijl ik in mijn verhandeling *Veroordeeling-Elout* wel gewezen heb op het gewicht van dat stuk, doch van den inhoud zoo goed als niets weergaf, zal ik er nu heelwat aan ontleenen.

Muntrapport van 1826: Rapport met vele bijlagen d.d. 29 Juli 1826 I^e H, N° 135^k Geheim van den Minister voor de Marine en Koloniën aan den Koning. In dat schrijven wordt het daar juist genoemde *Indische muntrapport van 1825* afgebroken. Het bevindt zich in „Koloniën na 1813", geheime bundels N° 36. Ik gaf reeds een overzicht van dit „voortreffelijk rapport" in Bijlage N° VII, bl. 429—432 *Veroordeeling-Elout*, onder mededeeling echter, dat ik alzoo „geenszins ten volle recht aan het doorwerkte stuk" deed. Het vormt nu, nevens het *Indische muntrapport van 1825*, een *pièce de résistance* dezer verhandeling.

Van Imhoff's Consideratiën: Onder de correctie van dit vel ontving ik de 4e aflevering, dl. 66 (1912) der Bijdragen van het Koninklijk Instituut v. d. T.-, L.- en V.-kunde v. N. I., houdende de bekende „Consideratien" van Van Imhoff met bijlagen: bl. 441—621, bezorgd door Prof. Mr. J. E. Heeres. Het heeft mij groot genoegen gedaan dit veelzijdig stuk nu eens in zijn geheel te kunnen lezen.

I.

Vaststelling in 1815 van den gulden voor standpenning in Oost-Indië.

Toen Commissarissen-Generaal, benoemd voor de overneming onzer Oost-Indische bezittingen, ingevolge het Londensche tractaat van 1814, naar hun bestemming zeilden, kregen zij mede:

aan baren zilver voor een waarde van	f 622.915. 5
» gerande guldens d.w.z. gave, ongesnoeide .	» 985.200.—
totaal aan zilver . . .	f 1.608.115. 5
„voorts provisioneel" aan duiten en halve duiten	» 267.625.13
totaal . . .	f 1.875.740.18

„hetwelk met het avans op de guldens altoos eene waarde van f 2.000.000 uitmaakt" [1].

Hiervan voerden aan de oorlogsschepen *Evertsen*, *Amsterdam*, *De Ruyter*, *Spion* en *Iris*, die met C. C. G. G. in Indië kwamen:

aan baren zilver voor een waarde van	f 622.915. 5
» gerande guldens	» 557.400.—
totaal aan zilver . . .	f 1.180.315. 5
» duiten en halve duiten	» 175.000.—
totaal . . .	f 1.355.315. 5

De nakomende schepen *Prins Frederik* en *Maria Reygersbergen* brachten het restant aan. [2]

De 320 baren zilver waren verpakt in 28 kisten. Een nota hierover, met opgave van hoeveel baren in iedere kist, zoomede van de waarde en marken vindt men in het Rijksarchief [3]. Het

---

[1] *Muntinstructie*. De cijfers treft men mede aan in *Memorie-De Waal*, bl. 585.

[2] Over de aankomst dezer schepen en het later komen der beide laatstgenoemden zie *Teruggave*: Alphabetisch register.

[3] Namelijk als bijlage van het *Muntrapport* van 1826. — Over de wijze van verpakking der muntspeciën, zie *Teruggave*, bl. 243—244. Over de beteekenis van marken, hierna de ophelderende noot op bl. 290.

totaal van 22360$\frac{18}{40}$ marken stemt met een rapport uit het jaar 1821 van den muntmeester te Soerabaja Van Leeuwen, afgedrukt bij *Moquette-1909*, bl. 54; ook de daarin voorkomende en hierboven vermelde som ad f 622.915. 5 vindt men in die nota. Er blijkt mede uit, dat bij dit laatste totaal was gerekend 20 % ad f 103.818. 5, zoodat de uitgezonden waarde eigenlijk bedroeg f 519.096.

Voor C. C. G. G. was deze som aan zilverbaren nog geen geld, tenzij middellijk door beleening: vandaar, dat zij zich gedurende eenigen tijd wel wat bezwaard hebben gevoeld over het achterblijven van een groot deel hunner geranden en van de duiten. Het kopergeld was bestemd om terstond na aanvaarding van de regeering uitgegeven te worden [1]; niet daarentegen de geranden. Voor zoover C. C. G. G. buiten de noodzakelijkheid gesteld werden het zilvergeld dadelijk aan te spreken, zouden zij het met de baren moeten opzenden naar de Zilvermunt te Soerabaja om daar tot Indische standpenningen vermunt te worden. Deze aanmaak in Indië had aanvankelijk niet in het plan gelegen van het departement van Koophandel en Koloniën, waarvan de chef in die dagen was de heer Goldberg; zijn portret

[1] Over de verkrijging hiervan: *Teruggave*, bl. 232—235. De mededeelingen zijn aan te vullen met die in *Moquette-1908*. Tijdens de O. I. C. werd Indië steeds van munt voorzien door toezending uit Nederland. Met de souvereiniteit der provinciën had ieder gewest een inrichting, ja meer dan één, en dan eens werd deze, dan gene met levering begunstigd. Over de betrekkelijke vrijheid van munting o. a. bl. 43, *Netscher*. Van koper (duiten en halve duiten) vind ik meer gewag gemaakt dan van zilver; het eerste was voor de Compagnie een voordeeliger zaak. In West-Friesland had men een munt, die van Hoorn naar Enkhuizen en van daar naar Medemblik verplaatst werd: *Moquette-1908*, bl. 1; te Enkhuizen werden nog in 1809 duiten voor Indië geslagen: *Teruggave*, bl. 233: dit vind ik bevestigd bij *Moquette-1908*, bl. 192, laatste alinea. Het zou de laatste maal zijn geweest in die jaren van levering aan Indië: *Teruggave*, bl. 233. Kampen bezorgde duiten: „wel de slordigst bewerkte, ooit in Nederland voor Indië geslagen": *Moquette-1908*: bl. 193—194. Harderwijk trad voor Gelderland als leverancier op: *Moquette-1908*, bl. 21 vv.; zijn muntgebouw werd daarna kazerne: *Teruggave*, bl. 185. Epe en Apeldoorn hadden ook knipperijen; op bl. 233 *Teruggave* deelde ik, met opgave van bronnen, mede, dat sinds een reeks van jaren tot 1795 daar „uitsluitend" duitenplaatjes gemaakt werden: 't heeft mijn aandacht getrokken, dat ik hierover in de door mij geraadpleegde publicatiën niets aantref. Utrecht leverde de „best" bewerkte stukken: *Moquette-1908*, bl. 31. Van Holland wedijverde Dordrecht in „zorgvuldig" werk met Utrecht: *Moquette-1908*, bl. 41 en de Merwe-stad was er het eerst voor Indische munten bij, nl. 1600—1601: *Netscher*, bl. 3.

vindt men in dr. Colenbrander's werk van 1911: „Schimmelpenninck en Koning Lodewijk", bl. 73 [1]. De Directeur-Generaal, zoo was zijn titel, had de munting te Utrecht gewenscht, doch hij stuitte in deze tegen den onwil van den muntmeester, die het te druk had met goudaanmunting, waarvan hij meer voordeel trok [2]; overigens ondervond hij mede moeilijkheid, zoowel om geranden van de Nederlandsche bank te erlangen, als om baren van goed zilver te krijgen [3]; aan de Munt te Soerabaja zou ten slotte toch nog blijken, dat het baarzilver minder deugdzaam was [4].

In de keuze van den standpenning en al wat het in te voeren muntstelsel aanging, kon de Commissie-Generaal zich niet vrij achten. Over het algemeen waren de bepalingen van het door den Koning vastgestelde Regeerings-Reglement en van de door hem gegeven instructiën meer leidend dan wel volstrekt bindend [5]; onder de uitzonderingen daarop behoorde het Muntstelsel. Of men hierbij van de principieele gedachte is uitgegaan, dat een dergelijk onderwerp inderdaad niet tot de koloniale bevoegdheden behoorde gebracht te worden, is mij onbekend, doch betwijfel ik wegens de houding, die later landvoogd Van der Capellen ten opzichte van het Muntstelsel heeft aangenomen [6]; een feit is het, dat C. C. G. G., nog in Holland zijnde, erop hadden gewezen, dat ze van deze zaak geen verstand hadden en dat Goldberg hen had gerustgesteld met de verzekering, dat hij er zoowat alles van wist. Aldus is ongeveer de geschiedenis van het met hun volle instemming opgenomen art. 24 der d.d. 3 Januari 1815 vastgestelde Instructie [7], luidende: „Alle daadzaken tot circulatie der muntspeciën, zoowel klinkende als papieren, zullen door hen met de meeste oplettendheid

---

[1] Over Goldberg, *Teruggave*, bl. 112—114; *Herstel*, bl. 18 en 37.

[2] Breeder in *Teruggave*, bl. 236—237.

[3] Zie *Teruggave*, bl. 236, 239—243.

[4] In een particulieren brief van Elout aan Goldberg, gedagteekend Soerabaja 10 October 1817, leest men, dat de destijds opreis zijn de C. C. G. G. arbeidden „aan het werk der munt, vooral zilveren munt; dit is moeijelijk naar den rechten eisch op touw te zetten, vooral ook daar de aangebragte baren uit Nederland niet die fijnheid bezitten, welke tot het slaan der guldens noodig is".

[5] Zie *Teruggave*, bl. 165.

[6] *Veroordeeling-Elout*, bl. 137 vv.

[7] Over die instructie, zie *Teruggave*, bl. 169.

worden gadegeslagen, en bij iedere bekwame gelegenheid, onder bijvoeging hunner consideratiën aan het Departement van Koophandel en Koloniën mededeelen, zich inmiddels op dit belangrijk onderwerp gedragende naar de afzonderlijke instructiën, hun door hetzelve Departement gegeven."

Gegeven was er bij het vertrek van C. C. G. G. op het einde van October 1815 nog niets, tenzij daaronder verstaan mochten worden de besprekingen, die op het Departement met hen, en speciaal met den heer Elout, hadden plaats gevonden. Nogal vreemd, deed Goldberg het later voorkomen, alsof dat eigenlijk reeds voldoende ware geweest [1].

Eerst den 6^{n} November 1815 N° 156 dagteekende Goldberg zijn rapport aan den Koning over de invoering van een Indischen gulden [2]. Commissarissen, die gaarne onderweg reeds de zaak wilden bestudeeren en gedacht hadden, dat de Departementschef in deze aangelegenheid spoediger zou gehandeld hebben, gevoelden zich diep teleurgesteld. Zij komen aan de Kaap en treffen tegen de afspraak, naar het schijnt, er niets aan, waarover dus geklaagd wordt [3]; nauw is men te Batavia of de aandrang wordt herhaald [4]. Een paar koopvaarders, ofschoon een maand na C. C. G. G. vertrokken en den 1^{n}, zoomede den 18^{n} Juni 1816 te Batavia gekomen, brachten evenzeer niets aan: het *smartte* Commissarissen, schreef Elout, ook nu weder teleurgesteld te worden [5]. Deze smart vond niet enkel haar oorzaak in de teleurstelling over het algemeen, dat men niet tijdig de regeling van het nieuwe muntstelsel zou kunnen

---

[1] Zie den brief in bijl. II, alinea 1. — C. C. G. G. ontvingen het pakket der Muntinstructie van 12 Maart 1815 met de *Cornelia*, die den 24^{e} Maart het vaderland had verlaten en den 8^{e} Augustus Batavia bereikte. Als zij bij hun depêche van 27 Augustus 1816 N° 11 bericht geven van het overnemen der regeering uit handen van Fendall (*Herstel*, bl. 112; *Teruggave*, bl. 397), voegen zij er aan toe gelukkig te zijn met de ontvangst der *Muntinstructie* „over welker gemis wij zoo zeer geklaagd hebben", gelijk wij nader hierboven lezen. Goldberg liet in zijn verslag aan den Koning deze klacht weg, stellende ze tusschen potloodhaakjes met de kantteekening: „De in parenthese gestelde passus kan uit het verslag blijven, hebbende C. C. G. G. zonder grond geklaagd; het schip *Cornelia* is het eerste schip na het eskader den 24 Maart '16 uit onze havens vertrokken en met dit schip is de secrete aanschrijving verzonden." Ik kom er in de noot 5 van bl. 289 op terug.

[2] *Muntrapport van 1815*, bijl. I.

[3] *Teruggave*, bl. 365, noot 1.

[4] Alsvoren, bl. 373.

Alsvoren, bl. 380.

afkondigen; maar de Commissie wist, dank Goldberg's mondelinge lessen, dat als men 2 millioen specie medenam, het vertrouwen in de betaalkracht der Regeering allengs zich dermate zou ontwikkelen, dat men met 6 millioen guldens aan geldvertegenwoordigend papier, hetwelk in 3.259.770 stuks tevens werd medegenomen [1], het zóóver kon brengen, dat het publiek ten slotte heelemaal geen zilver meer wilde hebben [2]; maar dan moest men ook aan dat zilver niet raken, wanneer niet tegelijkertijd de „papierwinkel" kon geopend worden, zooals Goldberg in waardigen ernst zich uitdrukte [3]. De Commissie ging diep doordrongen van die onderwijzingen weg. Men lijdt liever honger, men leent liever overal, men betaalt liever de menschen niet — C. C. G. G. betalen zichzelven ook niet [4]! — dan aan dien heilig verklaarden schat te komen, immers eerst aan te spreken wanneer de muntregeling kon afgekondigd worden [5]. Maar in de gedachten van hen, die dit hadden

[1] De hoogleeraar-redenaar Van der Palm had den Maleischen tekst geleverd: *Kennis-Maleisch*, bl. 1400—1401. Het aantal biljetten vind ik vermeld in Falck's rapport aan den Koning d.d. 13 September 1823: *Ambtsbrieven*, bl. 158. De Directeur-Generaal had dit papier, „welks namaking onmogelijk bevonden is", gevoegd bij de f 2.000.000 specie-soorten, „ten einde", schreef hij in de *Instructie*: „de gelegenheid te verschaffen om, door het wel aanleggen der zaak deze waardens langzamerhand te vergrooten, te verdubbelen, ja welligt te verdriedubbelen". — Het *Indisch muntrapport van 1825*, memoreerende de woorden over de onmogelijkheid der namaking van het papier, teekende daarop aan: „De ondervinding op Java heeft herhaaldelijk het tegendeel van deze assertie bewezen." Ik kom op deze vervalschingen nog terug in noot 2 van bl. 317.

[2] „totdat het publiek ... eindelijk op het eiland Java geene andere metallique circulatie zal behoeven dan de duiten en eenen gouden standpenning". *Muntinstructie*.

[3] Brief aan Falck in *Teruggave*, bl. 116.

[4] Zie den brief in de vorige noot.

[5] De *Muntinstructie* had Goldberg willen verzenden met de *Braband*, het oorlogsschip, dat met het eskader van C. C. G. G. Texel had verlaten, doch toen een ongeluk kreeg en dientengevolge te Portsmouth in herstelling werd genomen. Aanvankelijk vleide men zich, dat het schip in Januari 1816 de reis zou kunnen vervolgen, zoodat de Departementschef hierin de eerste gelegenheid zag voor de meest spoedige verzending der stukken. Ter elfder ure bleek echter herstel onmogelijk; het schip moest naar Holland terug: verg. *Teruggave*, bl. 267, 300—307. De Departementschef berichtte de oorzaak dezer vertraging in zijn depêche van 14 Mei 1816; zie bijl. II, alinea 1. Echter zou men allicht daarin lezen, dat dus de Muntinstructie in Januari 1816 gereed was: zij is daarentegen gedagteekend 16 Maart d. a. v. en toen verzonden met het den 24ᵉ d.a.v. uitgezeilde koopvaardschip *Cornelia*, het eerste schip, naar wij in noot 1, bl. 288 lazen, dat na het vertrek der C. C. G. G. gelegenheid tot verzending aanbood. Mogelijk is het intusschen, dat de Departementschef met het stellen zijner instructie geen haast maakte, wetende, dat er voor verzending toch geen gelegenheid bestond.

medegemaakt, bleef leven, dat men inderdaad de fondsen miste om ieder het zijne te geven, en zoo leest men ook in het *Indisch muntrapport van 1825* de mededeeling: „Het nijpend geldgebrek, waarmede Heeren Commissarissen Generaal, die in Mey 1816 op Java kwamen, doch niet vóór in Augustus daaraan volgende de regering aanvaardden, van meet af aan te kampen hadden en hetwelk nog erger zoude zijn geweest, indien het aftredende Britsch bestuur niet eene aanzienlijke som gelds benevens den in 's lands pakhuizen aanwezigen voorraad van goederen aan het Nederlandsch Gouv^t., voor wissels op het moederland, had gelaten, was zoodanig, dat gedurende de eerste twee maanden van het nieuw Nederlandsche bestuur de civiele ambtenaren zonder eenige betaling moesten blijven, en de armee en marine, die niet op denzelfden voet behandeld konden worden, de soldijen grootendeels in koperen munt moesten ontvangen, hetwelk ten gevolge had, dat deze munt weldra eene daling van vijftien ten honderd onderging, een verlies hetwelk grootendeels door de civiele ambtenaren en de militairen werd geleden."

Goldberg's *Muntrapport van 1815* leidde tot het Koninklijk besluit van den 8^n d. a. v. N° 39. Gelijk reeds opgemerkt, beide stukken handelen enkel over den in Indië te wettigen standpenning, maar het teekenend woord werd niet eens genoemd! In zoover consequent gedraagt de *Muntinstructie* er zich ook niet naar; C. C. G. G. zullen in hun Muntpublicatie wèl het woord wettigen, doch er evenmin in de verhouding tot scheidemunt naar handelen! Het Koninklijk besluit hield slechts het volgende in:

De Gulden, welke voor de circulatie in de Oost-Indië op het eiland Java gemunt zal worden en de Type voeren, zooals de teekening aan dit besluit geannexeerd, aanwijst, wordt door ons bepaald in den gewichte op 6 engels 27[illegible] azen, en in den gehalte op 9 penningen $2\frac{1}{3}$ grein [1].

[1] Deze benamingen zijn verouderd (verg. *Teruggave*, bl. 239, noot 1); over het gewicht der munten zal ik in het geheel niet uitweiden, daar dit op het oogenblik er niet toe doet. Zie overigens *Geldsomloop (1863)-V. d. B.*, bl. 54; *Studies van Rochussen*, bl. 43 en 53—54; *Bonneville*, bl. XXIII. Voor hen, die eerstvermelde brochure hierop mochten nalezen, zij herinnerd aan de drukfouten op bl. 48, r. 10 en 12 v.b., waar de cijfers 9^{43} en 7^{75} moeten zijn 94^{3} en 77^{5}. — Over de verouderde gehalte-benamingen wordt aangeteekend bij *Bonneville*, bl. XIV: „Pour l'argent, 12 *deniers* de fin correspondeient

Met deze vaststelling van den naam *gulden* voor standpenning werd in ons Indië een nieuwigheid ingevoerd. Wel was omstreeks het midden der 17e eeuw het te betalen minerval van de Latijnsche school te Batavia in guldens vastgesteld; maar honderd jaar later heette het nog in een plakkaat van 30 October 1753, dat de guldens by den inlander „t' eenemaal onbekent zyn" [1]; wel werd onder Daendels een „Koloniale gulden" in het leven geroepen, doch er was slechts geweest „eene geringe som van die nieuwe specie" [2] en hij „schijnt in het verkeer geen burgerrecht als verrekeningsmiddel te hebben gekregen" [3]. Laat mij echter al dadelijk op de geschiedenis vooruitloopen met de mededeeling, dat, zoo ook 's Lands rekeningen sinds de Muntpublicatie van 1817, art. 2, in guldens werden gehouden, van het munten van Indische guldens nooit iets terecht is gekomen [4].

De geheel populaire munt in Indië was de *ropij* [5], gemakkelijker door den Inlander uit te spreken dan het scherpe woord gulden; juister ook de benaming, gene beteekenende *roepia*:

---

aussi au *marc*, ou à 4608 *grains*, et le *denier* se divisoit en 24 *grains* de fin: 12 *deniers* égaloient 288 *grains* de fin. La *douzième partie* du titre, ou *un denier*, étoit égale à 384 *grains*, *douzième partie du poids*; et un *grain de fin* répondoit à 16 *grains de poids*. Quelle multitude d'opérations ne nécessitoient pas ces divisions, dont les calculs étoient si différens; et combien d'erreurs ne pouvoient-ils pas faire naître!" — Het is inderdaad bij de bestudeering der muntpublicatiën en archiefstukken een ramp, althans voor een leek, dat men zulk een groote verscheidenheid van namen op dit gebied aantreft, waardoor een eenigszins spoedige vergelijking verhinderd wordt. — Voor gehalteaanwijzing gewaag ik in den regel van *azen*, nadat ik ontwaarde, dat men daarvan het meest gebruik maakte in de door mij geraadpleegde schrifturen.

[1] *Plakkaatboek*, dl. VI, bl. 555. — *Bijdragen (1907)-V. d. B.* in de noot van bl. 78.

[2] *Mees*, bl. 24; zie ook over dezen gulden *Van Zuylen*, bl. 387—388.

[3] *Bijdragen (1907)-V. d. B.* in de noot van bl. 78.

[4] Er bestaat hiervan niets anders dan één proefgulden, aan de munt te Utrecht geslagen, misschien om een stempel te beproeven, die voor de Indische munt bestemd was. Het stuk is afgebeeld bij *Netscher*, pl. XXXI, N° 265, waarop betrekking heeft het bijschrift in de „Nalezingen" op bl. 213, ad „bl. 116 N° 74". Door het Haagsche penningkabinet gekocht op een vendutie bij den boekhandelaar Bom, wordt het stuk daar bewaard; op zijn bestaan enz. wees ik in mijn *Muntrede*, bl. 349, alinea 1. In een verhandeling over „De Nederlandsch-Indische proefgulden van 1815", die verschijnt in het „Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde" te Amsterdam, kom ik breeder op dit onderwerp terug.

[5] Verg. o. a. *Geldsomloop (1863)-V. d. B.*, bl. 63—66; *Muntquaestie (1874)-V. d. B.*, bl. 177 vv.

zilver, terwijl gulden van goud herkomstig is [1]. Tevens had de handhaving van den in Indië bestaanden naam verwarring van denkbeelden kunnen voorkomen, daar gelijkheid van namen voor geldstukken van verschillende waarden lastig is, een verschil hier evenzeer aanwezig, wanneer het Koninklijk besluit gelijkheid van gehalte voor den Nederlandschen en Indischen gulden had aangenomen — zooals C. C. G. G. het trouwens zouden doen —, daar een gulden in Nederland zelfs dan niet hetzelfde is als een gulden in Indië [2]. Alzoo troffen C. C. G. G. bij hun komst in Indië de ropij als standpenning aan. Zij wierpen echter, ingevolge de van het Opperbestuur ontvangen opdrachten, al het door het Tusschenbestuur ten aanzien van het muntstelsel geregelde omver; zoo ook zou de ropij het als standpenning moeten ontgelden.

Het Tusschenbestuur heeft ontegenzeglijk fouten en zeer ernstige ten aanzien van het muntwezen begaan [3], doch met te zeggen, dat het hersteld Nederlandsch bestuur zich nog ernstiger fouten had te verwijten, wordt niet zuiver het kenschetsend verschil aangegeven, namelijk hierin gelegen: het eene bestuur gevoelde wel het verkeerde van zijn maatregelen, maar werd tot die maatregelen door de moeilijkheid der omstandigheden gedreven [4]; het andere bestuur stond daarentegen geheel vrij en maakte van die vrijheid gebruik om de meest absurde en schadelijke voorschriften te wettigen en als juist te dogmatiseeren. Een kleine tiental jaren later liet het *Indisch muntrapport van 1825* zich aldus uit over het heilrijke der maatregelen in deze van de Britsche tusschenregeering: „Wanneer wij de moeijelijkheden, die zij te overwinnen had, in aanmerking nemen, moeten wij, der waarheid hulde doende,

---

[1] Zie o. a. *Proeve van Rochussen*, bl. 59; *Studies van Rochussen*, bl. 57.

[2] „Indien men voor den N. I. standpenning … slechts een anderen naam bedacht had dan dien van gulden, indien men hem b.v. eenvoudig Java-ropij gedoopt had, dan gelooven wij dat de verwarring van begrippen, die thans bij zoo velen ten aanzien van den geldsomloop in N. I. bestaat, spoedig een einde zou nemen.” Bl. 57, *Geldsomloop (1863)-V. d. B.* Gelijke opmerkingen in *Muntquaestie (1874)-V. d. B.* op bl. 33 noot en op bl. 64.

[3] *Herstel*, bl. 48—58.

[4] „Aan goeden wil tot verbetering van den toestand heeft het der nieuwe Regeering derhalve niet ontbroken; maar haar optreden was van te korten duur, en bovendien waren de tijdsomstandigheden te ongunstig voor het tot stand brengen van meer ingrijpende en afdoende hervormingen.” *Bijdragen (1907)-V. d. B.*, bl. 76. — Verg. *Van Zuylen*, bl. 397—398.

erkennen, dat de door haar met beleid en standvastigheid gegebezigde middelen, de heilrijke uitwerking gehad hebben, om de eindelooze verwarringen, onzekerheden en belemmeringen, welke zij in het muntwezen bij de aanvaarding van haar bestuur, allerwege had aangetroffen, in orde, regelmatigheid en zekerheid te herscheppen, en eenen ruimen geldsomloop daar te stellen, waardoor alle belemmeringen ophielden."

Daar geen behoorlijk werkend muntstelsel mogelijk is, zonder dat er voldoende specie is, tracht een regeering, die ten deze in benarde omstandigheden verkeert, zich slechts te redden, zoo goed en zoo kwaad als het gaat. Aanvankelijk gingen de zaken onder het Britsche tusschenbestuur wèl, dank de betrekkelijk aanzienlijke geldsommen, bij de verovering medegenomen; maar er viel in véél, in zeer veel te voorzien, doordien het gansche land als uitgeput en verarmd daar lag: „Dit bestuur", herinnert het *Indisch muntrapport van 1825*, „vond de kassen der vermogendste ingezetenen door zoogenaamde vrijwillige stortingen en gedwongen geldleeningen tot op den bodem geledigd; de gouden en zilveren muntspecien geheel uit den omloop verbannen, en de eenige koperen munt, die nog dien naam verdiende (de duiten) ten uiterste schaarsch, en niet zonder opgeld meer verkrijgbaar geworden, eene papieren munt, gegist op een bedragen van ruim 8 of 9 millioen rijksd., c[a] 17 of 18 millioen Holl. geld, in welke de meeste en voornaamste van 's lands pachten en andere geldelijke opbrengsten voldaan werden, welke door het Gouvernement zelf, met een agio bezwaard was uitgegeven, en die bij de gemeente schier alle waarde en vertrouwen had verloren en eindelijk eene met den naam van geld bestempelde noodmunt, de zoogenaamde bonken van gekapt Japansch staafkoper, die, na eerst door het Gouv[t]. tot op de helft van hare waarde te zijn beroofd, door de verdere besnoeijing, die dezelve had ondergaan van alle waarborg was ontbloot geraakt."

Tegen zulke omstandigheden was noch het door het Tusschenbestuur medegebrachte, noch de betrekkelijke oordeelkundigheid van zijn muntbepalingen bestand. De uit anderen hoofde ten zeerste afkeurenswaardige verkoop van domein [1] vloeide voort uit den wil om het muntwezen op normalen voet te brengen

[1] *Herstel*, bl. 51—52.

en gesteld dat het middel productief genoeg ware geweest, zoo zou het ook doeltreffend zijn gebleken. Het Tusschenbestuur, 'n gouverneur-generaal Minto, die een hervormer als lord Cornwallis tot een zijner voorgangers mocht rekenen [1], 'n luitenant-gouverneur Raffles, wiens genialen aanleg Minto naar waarde wist te schatten [2], zij hadden wel degelijk begrip van de eischen, waaraan een muntstelsel behoorde te voldoen, o.a. ook blijkende uit het stellen van grenzen voor de verplichte aanneming van pasmunt, al nam men dan ook die grenzen zeer ruim [3].

Onze bewindvoerders daarentegen, de Koning, naar het blijkt, niet uitgezonderd, hadden geen kijk op de mate van het verkeerde, dat ten opzichte van Indië werd gewettigd. Het licht, dat vooral in deze tijden, over de eischen van een muntwezen alom werd ontstoken, scheen voor hen niet. Herinneren wij ons, dat de toenmalige opkomende leer der Staathuishoudkunde goede beginselen ontwikkelde [4]; dat in deze zelfde dagen, immers in 1816, Engeland met een muntwet werd begiftigd, die aan 'n lord Liverpool en 'n sir Robert Peel beroemdheid gaf en dat de behandeling hiervan toch ook wel te voren naar buiten zal gewerkt hebben; herinneren wij ons mede, dat de wet op het Nederlandsche muntwezen was van 28 September 1816 en deze aan het moederland ook een betrekkelijk goed stelsel schonk. Wanneer wij dat alles in aanmerking nemen, is er te meer reden tot bevreemding, dat Goldberg, nog wel een gewezen handelsman [5], met beginselen voor den dag kwam, die

[1] „De heilzame invloed te weeg gebracht door de hervorming van Lord Cornwallis kan moeilijk te hoog worden aangeslagen." *Muntquaestie (1874)-V. d. B.*, bl. 197.

[2] *Teruggave*, bl. 9—10.

[3] Proclamatie van 18 November 1812 in *Proclamations*, dl. I, bl. 108: „Government having in view the general introduction of the Copper Duits coined at Sourabaya, it is hereby ordered and directed that the said Duits shall be taken and received as legal tender in all public and private transactions in payments for sums under ten Spanish Dollars, at the rate of four of the said Copper Duits for one Stiver Silver Money or 192 Duits for one Rix Dollar Silver."

[4] Hoezeer de lessen der „staathuishoudkunde" destijds „de beste troeven" uitdeelden, merkte ik op in *Brieven-V. d. Graaff*: „Men heeft slechts de schrifturen van onze ambtenaren uit die dagen te lezen, om te zien hoe men elkander met de Adam Smith's, de Quesnay's, de Ricardo's, de Say's, enz. bombardeerde": dl. I, bl. 22—23.

[5] Althans hij was vóór 1795 assuradeur: *Teruggave*, bl. 112.

ons in dit opzicht naar de onkunde van vervlogen tijden terugvoerden — terugvoerden bij een instructie, geschreven in hetzelfde jaar van onze Nederlandsche muntwet.

Zeker, het is evenzeer zonderling, dat zij, die te Batavia aan de Indische muntverordening van 1817 hebben medegewerkt, 'n kleine tiental jaren later te keer gingen tegen hetgeen zij destijds schenen te hebben beaamd; maar daarom is het nog niet onjuist, wat zij schreven in het *Indisch muntrapport van 1825*, waar aldus op die gelijktijdigheid der Muntwet van 1816 met de Indische *Muntinstructie* werd gewezen: „Wanneer men het Muntstelsel, door Zijne Majesteit in den jare 1816 voor de Nederlanden aangenomen, met de minste aandacht gadeslaat, moet men verbaasd staan, hoe het mogelijk is geweest, dat onder den zelfden verlichten Monarch [1], en in hetzelfde jaar, door een der Hoge Ambtenaren van het Rijk, aan het Hoofd van Handel en Koloniën geplaatst, zulke stellingen hebben kunnen worden aangenomen. En men kan naauwelijks zijne oogen vertrouwen, wanneer men door zoodanigen ambtenaar, en in dusdanig tijdperk, in een nieuw daar te stellen muntstelzel, regelen vindt voorgeschreven, om in een land als Java, hetwelk door landbouw, handel en scheepvaart bloeijen moet, alle goede muntspeciën te verdrijven, om alleen de slechtste over te houden." Zoo pleitte men na, alsof rapporteurs zelven er onschuldig aan waren; alsof het onverstand alleen geheerscht had te 's-Gravenhage, niet ook te Batavia. Onze Commissie-Generaal met name geloofde aan de onbeperkte macht van de geschreven wet in deze materie, wanneer ze slechts hoog gehouden werd door het gezag. Vandaar die vreemdsoortige uiting, dat men het door C. C. G. G. ingevoerde had te beschouwen, ja wel als een prachtvol werkstuk, maar niet minder als een Kruidje-roer-me-niet [2]. En dat doen zij met een naïeve oprechtheid, in het waarlijk kinderachtige ontaardende, schrijvende over iets wat door hen verdedigd, doch geheel onjuist was! in hun *Beginselbrief van 1817*:

[1] Zie de konschetsing van G. K. van Hogendorp in *Teruggave*, bl. 50, noot 3. Het daar voorkomend scherpzinnig oordeel komt mij vrij wat juister voor dan wat men leest in de *Studies van Rochussen* bl. 171: „De bedrevenheid in zake van geld en munt.... zal voorzeker niemand aan Neerland's eersten Koning uit het nationale stamhuis betwisten."

[2] „Met het geldstelsel, papier enz. gaat het goed. Maar wij moeten tot in kleinigheden voor de instandhouding van het systema waken." Particulier schrijven d.d. 4 Juli 1817 van Elout aan Goldberg: *Van Deventer*, bl. 186.

„Want men vergete niet, dat de redeneringen eener raadsvergadering of de beweegredenen van een gebieder, hoe juist op zich zelve, niet altijd bij eene onkundige of belangzuchtige gemeente naar eisch gewaardeerd worden." [1] Raffles blijkt aanstonds het verkeerde van de muntregeling doorzien te hebben. In een brief van Juli 1817 aan zijn vriend Marsden bericht hij namelijk bij onzen Koning te Brussel met onderscheiding te zijn ontvangen en aan den vorstelijken disch te hebben deelgenomen. Uit de gesprekken krijgt hij dan den ongunstigen indruk, naar hij schrijft, dat het wel eerlang met het liberale stelsel op Java gedaan zal zijn; een brief, die besluit met het uiten van bezorgdheid, ook in verband met het door C. C. G. G. ingevoerde muntstelsel. *They seem to be miserably poor*, voegt hij er schamper aan toe [2]. Elout daarentegen, schoon geheel van goeden wille, ook om het verkeerde in te zien [3], waardoor echter het gemis aan natuurlijken aanleg te sterker voor den dag treedt, heeft zóó weinig begrip van de zaak, dat wanneer hij als minister bewerkt de vervanging van de Indische muntverordening in Stbl. 1817 N° 4 door die van Stbl. 1826 N° 7, deze evenzeer ernstige muntzonden blijft inhouden [4].

II.

De Java-ropij onder het Britsche tusschenbestuur.

Tot het jaar 1809 werden de boeken en rekeningen van den Lande in Indie, overeenkomstig de bepalingen, vervat bij de resolutiën van 31 December 1767 en 8 en 15 Januari 1768, in Nederlandsch en Indisch geld gehouden [5]. Hierin bracht ver-

[1] *Van Deventer*, bl. 170. — De Raad van Financiën in een advies d.d. 7 Januari 1818 N° 33 vreesde ook den invloed „op den geest van minder kundigen", toen de Bataviasche weeskamer zilver en geen papier wilde hebben.

[2] In de eerste uitgaaf van de *Memoir* is deze brief op bl. 289 in zijn geheel opgenomen; vertaald vindt men den brief bij *Parvé* op bl. 48—49. In de 2e uitgave der *Memoir*, dl. I, bl. 324—325 is het minder waardige slot weggelaten, zoodat men er de opmerking over het muntstelsel ook niet aantreft.

[3] Het *Muntrapport van 1826* is er een bewijs van.

[4] *Verordeeling-Elout*, bl. 191.

[5] *Plakkaatboek*, dl. VIII, bl. 328 en 330.

andering een besluit d.d. 31 December 1809 van landvoogd Daendels [1]: van dit tijdstip verviel deze dubbele aanwijzing, daar de landsrekeningen nu enkel zouden gehouden worden in den Indischen rijksdaalder van 48 Indische stuivers. Een van de eerste daden op administratief gebied van het Britsche tusschenbestuur was een nieuwe verandering ten goede aan te brengen, door bij proclamatie van 26 October 1811 den meer geschikten Spaansche mat of piaster als boekpenning voor te schrijven [2]: „Ten gevolge van dezen maatregel", merkte waardeerend het *Indisch muntrapport van 1825* op, „hield de zoogenaamde Bataviasche rijksdaalder of rijksdaalder Courant nu eindelijk op de algemeene boek- en rekenpenning van dit gedeelte van Indië te zijn, en van dit tijdstip af mag men stellen dat aan het muntwezen alhier die vastheid is gegeven, welke tot dus ver daaraan door deszelfs afhankelijkheid van eenen onzelfstandigen en ingebeelden standpenning (hetwelk de courante rijksdaalder wezenlijk was) steeds had ontbroken. Maar een ander gevolg daarvan was tevens, dat de Spaansche mat of Piaster, als nu met deszelfs wezenlijke en eigendommelijke waarde met de overige zilveren munten en voornamelijk met de onderscheidene soorten van ropijen in eene naauwere en meer bepaalde aanraking komende, in prijs moest rijzen, welke omstandigheid, gevoegd bij de voorkeur, die aan de Spaansche mat of piaster, als de universeele munt van het geheele oostelijk gedeelte van *Indië* steeds door den handel gegeven wordt, de gem. Regering in de verpligting bragten om bij proclamatie van den 19 Sept. 1812 [3] de gangbare waarde van den Spaanschen pilaarmat of piaster van 64 tot 66 Ind. St. te verhoogen [4], zijnde dit de

[1] Daendels' *Staat*, bijl. 2 Orig. stukken. Te vergeefs gezocht in *Plakkaatboek*, dl. XV.

[2] *Proclamations*, dl. I, bl. 18: „All receivers, cash holders, and other persons in the employ of Government, who receive and pay money, are hereby required to keep their Books of receipts, payments and transactions of all public business in Spanish dollars, each Spanish dollar reckoned at sixty-four stivers silver money, or six and a half Rix dollars paper money, commencing the first day of November next."

[3] Zie *Proclamations*, dl. I, bl. 98.

[4] „Deze verhooging van de Spaansche mat of piaster had nogtans het nadeel, dat het evenwigt, tot nog toe en sedert 1767 tusschen deze munt en den Ned. Ducaton bestaan hebbende, verbroken werd, dewijl de Ducaton van 635 azen, in evenredigheid van de Sp. mat of piaster van 502 azen fijn, nagenoeg de waarde van 83½ St. hebbende, niettemin op 80 St. werd gelaten." *Noot van het rapport.*

eenige verandering, die gedurende het geheele Eng. tusschenbestuur of van 1811 tot 1816 heeft plaats gevonden [1], vermits bij de komst van Heeren Commissarissen Generaal op Java en tot in het begin van 1817 de koers der muntspeciën nog steeds dezelfde was, zoo als die in 1811, met de zoo evengen. verandering daarin in 1812 gemaakt, was bepaald geworden."

Twee jaar later werd op dezen weg voortgegaan door een standpenning te proclameeren, die daardoor vanzelf boekpenning tevens werd en waarvoor men een nog meer aangewezen munt statueerde dan de piaster was, namelijk de in Indië circuleerende ropij. Men had ervan onder verschillende benamingen en met verschillende gehalten, als de Sicca-, de Arcot-, de Soerat-ropij, alle Britsch-Indische munten [2]; doch er circuleerde mede een Java-ropij, voor het eerst in 1747 aan de munt op Java geslagen en voor 30 stuivers à 4 duiten uitgegeven [3]. Over deze Java-ropij verklaart de proclamatie van 9 April 1813 het volgende [4]:

Whereas the Honorable the Lieutenant Governor in Council has been pleased to re-establish the Silver Coinage at Sourabaya, and to

[1] Bedoeld wordt verandering in de waarden, want, gelijk wij op bl. 300—301 kunnen lezen, werd op 1 November 1813 de piaster als standpenning vervangen door de ropij. In verband daarmede luidt een noot van het rapport: „Bij eene proclamatie van den 1e Nov. 1813 wordt wel gezegd, dat de Javasche ropij als standpenning op 30 St. was bepaald, en dat de gangbare waarde van alle de overige zilveren munten bij eene alle 3 maanden bekend te maken prijscourant, zoude worden geregeld, dan deze voorziening, tot welke welligt eene vrij aanzienlijke uitgifte van Javasche zilv. ropijen op het destijds bepaalde lage gehalte geslagen, aanleiding gegeven heeft (zie bl. 303), is slechts voor eenen korten tijd gevorderd geworden."

[2] Zie over deze Britsch-Indische munten de belangwekkende verhandeling over „Muntwezen en Geldsomloop in Britsch-Indië" in *Bijdragen (1874)-V. d. B.*, bl. 177 vv.

[3] Het *Indisch muntrapport van 1835* geeft een bondig en helder overzicht van *de geschiedenis der zilveren ropij in Indië onder de O. I. C.*, waardoor men, naar het mij voorkomt, een helderder begrip krijgt van deze aangelegenheid dan door de bladzijden, die bij *Netscher* gewijd zijn in het algemeen aan het hoofdstuk „Zilver" der „Vereenigde Oost-Indische Compagnie", bl. 18 vv. Uit dien hoofde heb ik dat deel van het rapport opgenomen als bijlage No III; waar er in de noten niet bijgevoegd is, dat ze aan het rapport werden ontleend, zijn zij, zoowel daar, als elders in de verhandeling, van mij. Speciaal behoort men de mededeelingen in die bijlage te toetsen aan de breede beschouwingen in *Moquette-1910*.

[4] *Proclamations*, dl. I, bl. 141. — Den lezer zij herinnerd, dat wanneer in deze verhandeling wordt gesproken van stuivers, zonder meer, steeds bedoeld wordt de Indische stuiver van 4 duiten.

coin a new Java Rupee of the same standard as the former Java Rupees, and bearing an inscription in the Arabic character on the one side, and in the Javanese character on the other; Notice is hereby given, that the same is declared to pass current, and to be legal tender on the Island of Java and its dependencies, at the rate of 30 Stivers for each Rupee...

Specimens of the new Java Rupee are deposited in the Treasuries of Batavia, Samarang and Sourabaya.

Het *re-establish* der zilvermunting te Soerabaja in de proclamatie van 9 April 1813 hield verband met een maatregel van Daendels. In den Compagniestijd had men goud en zilver op Java gemunt, doch uitsluitend te Batavia [1]. De laatste directeur ervan, met den titel van Muntmeester-Essayeur, is geweest Johan Antony Zwekkert, die in December 1800 de Munt overnam; hij had tot dusver de bediening uitgeoefend van chirurgijn en was na afgelegd examen voor den nieuwen werkkring geschikt bevonden [2]. In November 1808 werd echter door Daendels besloten tot het overbrengen der goud- en zilvermunt van Batavia naar Soerabaja [3]. Onderwijl werd Zwekkert terstond overgeplaatst, waar hij, „thans tot de duiten-munterij overgaande", alvast kon optreden als directeur der op bl. 300, noot 2 te noemen Kopermunt [4].

Tijdens de verovering van Java door de Engelschen in 1811 had sluiting der te Soerabaja overgebrachte Goud- en Zilvermunt onder landvoogd Janssens plaats, totdat ze weder in 1813 onder den luitenant-gouverneur Raffles geopend werd. De Regeering liet, naar wij lazen, dus de ropij slaan met een nieuwen stempel, voorzien van opschriften in het Maleisch en in het Javaansch, gelijk de proclamatie van 9 April 1813 voorschreef [5]; een stempel, die, zooals wij straks zullen lezen, nog gebruikt bleef onder het

[1] Nadat in 1744 de Soesoehoenan zijn muntrecht aan de Compagnie had afgestaan, was er te Batavia een Munthuis voor het maken van gouden en zilveren munt verrezen; gebloeid heeft deze inrichting nooit: zie o.a. *Bijdragen (1907)-V. d. B.*, bl. 47 vv.; speciaal echter „De Ropijen Munt te Batavia van 1744—1808" in *Moquette-1910*, bl. 341 vv. — Van Imhoff was groot voorstander van een „Indiaanse zilvermunt": *Consideratiën*, bl. 489.

[2] *Moquette-1910*, bl. 401. — In het besluit van 1800 over zijn borgstelling staat Zwikkert: *Plakkaatboek*, dl. XIII, bl. 195.

[3] Niet in het *Plakkaatboek*, dl. XV; zie echter *Moquette-1909*, bl. 281. — „Het voormalig muntgebouw van de Nederlandsche Compagnie, in het oude Kasteel te Batavia staande, is met dat kasteel, onder de regeering van den Gouverneur Generaal Daendels afgebroken geworden, en sedert heeft er geene munt te Batavia bestaan." *Indisch Muntrapport van 1825.*

[4] *Plakkaatboek*, dl. XV, bl. 779. — *Moquette-1910*, bl. 417—418.

[5] Zie ook *Besier*, bl. 20.

hersteld Nederlandsch gezag! Misschien was het indertijd te Soerabaja bestaande Munthuis niet meer geschikt gebleken, zijnde, vind ik aangeteekend [1]: „aldaar voor s'lands rekening gebouwen ingekocht, en tot een munt ingerigt". De directie werd toevertrouwd aan muntmeester Zwekkert [2]. Toen in de klassieke oudheid het stempelsnijden kunstwerk toonde te worden, stelden de kunstenaars in rechtmatige zelfvoldoening hun naam op de munten [3]. Of Zwekkert tevens stempelsnijder was, weet ik niet en betwijfel ik; in ieder geval was er van kunstwerk hier geen sprake. Nochtans heeft ook hij zijn naam, maar dan als muntmeester, getracht te vereeuwigen, door op de onder zijn directie geslagen munten de letter *Z* te doen aanbrengen.

Terwijl men zich aldus onledig hield met het munten van nieuwe Java-ropijen, werd bij ondervolgende proclamatie d.d. 1 November 1813 de Java-ropij tot standpenning verklaard [4]:

Considerable inconvenience resulting from the uncertainty which exists with regard to payments made in Spanish Dollars, Ducatoons, and other foreign coins, in consequence of the fluctuation of their

[1] In het *Indisch muntrapport van 1825.*

[2] In den aanvang der 19e eeuw was te Soerabaja een kopermunt gevestigd geworden; zij behoorde echter aan den luitenant-kolonel Loriaux en was alzoo bij haar geboorte in 1805—1806: „eene particuliere entreprise": bericht in een nota van den resident van Soerabaja De Salis, behoorende bij een besluit van 6 November 1818 Nº 21 (Rijksarchief); zie ook *Moquette-1909*, bl. 271—274 en *Moquette-1910*, bl. 418, zoomede *Plakkaatboek*, dl. XV, bl. 780. Deze Kopermunt werd onder Daendels in 1808 door de Regeering overgenomen: *Moquette-1909*, bl. 274—281, 290; *Bijdragen (1907)-V. d. B.*, bl. 60; de verbeteringen er aangebracht waren zóó uitgebreid, dat Daendels vermeende wel het recht te hebben om van oprichting der Kopermunt te mogen spreken: *Bijdragen (1907)-V. d. B.*, bl. 78.

[3] Ed. Baumann schrijft op bl. 40 in *Die decorative Bildnerei der Griechen* (een onderdeel der 2e helft van het Ie deel van A. Schulz' „Algemeine Geschichte der bildenden Künste", te Berlijn zonder jaartal uitgegeven en voorhanden o. a. in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage): „Ihren Höhepunkt erreichten die Münzbilder etwa um die Wende des fünften Jahrhunderts v. Chr. in Süditalien und Sizilien.... Und dasz sie aus einem wirklichen Streben nach künstlerischen Leistungen in diesen kleinen Schöpfungen hervorgegangen sind, drückt sich deutlich darin aus, dasz die Stempelschneider sich nun auf ihren Arbeiten nannten: die Namen Eukleidas, Euainetos, Kimon kommen etwa seit dem Jahre 400 bis um 370 v. Chr. auf Münzen von Syrakus vor. Zu den edelsten Meisterwerken dieser Stempelschneidekunst gehört das Dekadrachmon von Euainetos mit dem grosz aufgefassten und wundervoll ausgeführten Kopf der Quellnymphe Arethusa umgeben von vier Delphinen."

[4] *Proclamations*, dl. II, 10.

value in the Market, the Honorable the Lieutenant Governor in Council is pleased to direct, that Spanish Dollars, Ducatoons, and other foreign coins shall, from and after the 1st of January next, be received and issued at the Treasuries and other Public Offices of Government according to their proportionate value at the time with the Java silver Rupee, which is te be considered the standard silver coin of the island ...

The Market price of Spanish Dollars, Ducatoons, and other foreign coins in circulation, will, in consequenre, be inserted in the Quarterly Price Current published in the Gazette ... [1]

De resultaten van de Zilvermunt te Soerabaja schijnen over het geheel genomen weinig voldoende te zijn geweest; de geldstukken waren ondegelijk afgewerkt en het gehalte voldeed niet aan de voorschriften. Ook wijst Moquette ten aanzien van een in het jaar 1813 geslagen ropij op vreemde vergissingen [2], w. o. dat het jaartal foutief was gegraveerd „en moeten we voor ١٦٦٨ (1668), lezen ١٢٢٨ (1228)". Ter aanvulling van deze mededeeling strekke nog, dat bij het *Muntrapport van 1826* was gevoegd een staat van in Nederland plaats gehad hebbende onderzoekingen over het gehalte van 22 Indische ropijen, w. o. er drie behoorden tet den muntslag van 1813. Hierover werd reeds destijds in de kolom Aanmerkingen geschreven: „Omtrent deze ropijen valt aan te merken, dat omtrent derzelver jaartallen een zonderlinge misslag is begaan. Die jaartallen zijn ١٦٦٨ (of 1668) van de Hegira, hetwelk onmogelijk is, daar men in 1826 in de Christelijke tijdrekening eerst tot 1241 van de Mohammedaansche was gevorderd. Waarschijnlijk zijn deze geslagen in het jaar ١٢٢٨ (1228 van Hegira), overeenkomende met 1813 van onze tijdrekening" [3].

---

[1] Bij een circulaire namens den Luitenant-Gouverneur in Rade d.d. 11 Februari 1814 werd nog uitdrukkelijk bepaald, dat alle rekeningen van den Lande zouden worden gehouden in Javasche zilveren ropijen van 30 stuiver van 4 duiten: *Indisch muntrapport van 1825*. En bij een order van 2 April 1814 (*Proclamations*, dl. II, bl. 24—25) werd gelast alle verbintenissen en aanbestedingen het Gouvernement betreffende „be made in Java-Rupee instead of Spanish Dollars as heretofore".

[2] *Moquette-1909*, bl. 58.

[3] In het Utrechtsche penningkabinet een exemplaar voorhanden (zie *Besier*, bl. 60 N° 2); evenzoo in het Haagsche penningkabinet; afbeelding bij *Netscher*, pl. VIII, N° 64 en bij *Millies*, pl. III (bl. 108—109), N° 27. — Men vindt in het Kabinet ook een halve ropij uit dien tijd: zie *Besier*, bl. 61 N° 4; afbeelding bij *Netscher*, pl. VIII, N° 65 en bij *Millies*, pl. III (bl. 108—109), N° 28; het jaartal (1229) is hier juist. — Over den ropijenstaat, zie bl. 331.

Er is overigens een principieele onvolledigheid in de proclamatiën, aangezien immers niet het gehalte van den standpenning werd bepaald. Een *standard as the former Java Rupees* en een mededeeling, *dat de nieuwe ropij bij 's Lands kas op de drie hoofdplaatsen te zien was* (bl. 299), konden moeilijk voor gehaltebepaling in de plaats treden.

Wat de reden van dezen misslag is geweest, blijkt niet; hij had in zekere mate ernstige gevolgen, niet voor het Tusschenbestuur, bedoel ik, maar voor het opvolgend bewind. Aanvankelijk schijnen C. C. G. G. aan het ontbreken eener gehalte-bepaling weinig gehecht te hebben. Wel is dit later opgevallen, maar toen het op napleiten aankwam. Het wil mij ook voorkomen, dat zoo zij het groot belang ervan hadden ingezien, zij daaromtrent stellig navraag zouden gedaan hebben bij den muntmeester te Soerabaja, die de nieuwe ropijen had moeten slaan en in hun dienst overging: onze Zwekkert [1]. Er valt bijna niet aan te twijfelen, dat hij de schrifturen zou hebben aangewezen, waarin de hem voorgeschreven gehalte-bepalingen vervat waren. In stede echter van hem te hooren, gingen C. C. G. G. af op de losse mededeelingen van hun omgeving: van 'n Thalman, president van den Raad van Financiën; van 'n Bauer, president van de Rekenkamer; van 'n Heynis, weldra resident van Palembang [2]; maar „niet van die het moesten weten", memoreerde een rapport d.d. 19 Mei 1825 van muntmeester W. F. van Leeuwen [3]. Zoo hebben C. C. G. G. den indruk, dien zij reeds uit het lezen der *Muntinstructie* hadden ontvangen, behouden ten tijde dat zij de Muntverordening ontwierpen en vaststelden, *dat de Java-ropij ongeveer het gehalte bezat van den destijds in Nederland circuleerenden gulden*; laat mij hem, gelijk de schrifturen ook doen, noemen den Generaliteitsgulden, een stuk van 200 azen fijn.

Getoetst aan het door het Tusschenbestuur bepaalde en aan het reeds vóór dien tijd gestatueerde, bestond deze gelijkheid niet, moest de Java-ropij een vrij wat hooger gehalte bezitten.

Een plakkaat van 24 November 1795 had het gehalte van

---

[1] Over hem nog: *Moquette-1909*, bl. 1, bl. 4 noot 1, bl. 85.

[2] Over deze personen: *Herstel*, bl. 159, 151, 363.

[3] Zwekkert overleed in 1819; in zijn plaats werd benoemd Van Leeuwen, zijn assistent, *Moquette-1909*, bl. 4.

de Java-ropij gesteld op $9\frac{1}{2}$ penning d. i. $215\frac{37}{51}$ azen [1]. Een resolutie van 5 Januari 1813, dus genomen 3 maanden vóór de publicatie van 9 April (bl. 298—299), hield zich daaraan; maar de publicatie, die immers de ropij stelde op 30 stuivers, was daarmede niet in overeenstemming, aangezien het gehalte slechts vertegenwoordigde $26\frac{3}{4}$ stuivers. Door den resident van Soerabaja Adams werd bij brief d.d. 19 December 1812 voorgesteld een hooger gehalte: „With respect to the assay it is proposed to make that of the Silver 10 pennings (Dutch divisions of Assay) instead of $9\frac{1}{2}$ .... At the above proposed assay and weight the Silver rupee will be of the intrensic worth of $28\frac{1}{16}$ Stivers; at the same weight and late assay of $9\frac{1}{2}$ it was only worth $26\frac{3}{4}$": staat in de resumtie van dit voorstel bij de *Proceedings* van 5 Januari 1813; doch de beschikking van dien dag luidde: „that the rate of assay is to continue for the present at the intrensic value $26\frac{3}{4}$ pr. Rupee" [2]. Waarom van Adam's voorstel was afgeweken, is onbekend. „Uit de archieven welke van het Eng. Gouvernement thans nog onvolledig voorhanden zijn", leest men in het *Indisch muntrapport van 1825*, „blijkt niet, welke motieven dat Gouv. in deze geleid hebben, maar wel, eensdeels dat deszelfs keuze, gestaan hebbende tusschen de gouden ropij van het jaar 1765 en 1801, en tusschen de zilveren ropij van den jare 1764 en 1795, zich opzettelijk tot de ropijen van het laagste gehalte en van de minste innerlijke waarde bepaald heeft, en ten anderen, dat deze maatregel door gem. Regering is beschouwd geworden als tijdelijk, en voor verandering en verbetering vatbaar zijnde" [3].

---

[1] *Plakkaatboek*, dl. XII, bl. 128. — Het azengetal bij *Van Zuylen*, bl. 896.

[2] *Moquette-1909*, bl. 42—43.

[3] Het rapport heeft hier een noot, luidende: „Zie Public Proceedings 5 January 1813." Hier wordt een hinderlijke fout gemaakt; want dit stuk van 5 Januari 1813 was niet publiek en alzoo aan C. C. G. G. onbekend; men zal het dan ook te vergeefs in de *Proclamations* zoeken; verg. noot 2 op bl. 319. Het tijdelijke blijkt intusschen, zoo men wil, uit de woorden „to continue for the present". In het *Indisch muntrapport van 1825* leest men voorts nog over de aanmunting krachtens de verordening van 5 Januari 1813: „Het is ons niet bekend, hoe groot het aantal ropijen is geweest, hetwelk als een gevolg der zoo even gemelde bepalingen, in den loop van 1813 en later is aangemunt en in omloop gebragt geworden, dan zeker is het dat deze nieuwe munt (de zilveren ropy), hoezeer op den voet, het laatst door de Ned. Compagnie vastgesteld, geslagen zijnde, in wezenlijke waarde te laag was, om in evenredigheid van den legalen koers aan de Spaansche mat, zoo wel

Intusschen bleef twee jaar deze gehalte-bepaling in stand. Op 18 Januari 1815 werd echter, overeenkomstig Adam's vroeger voorstel, besloten om de ropij van 1 Februari vast te stellen op 10 penningen of $227\frac{13}{51}$ azen fijn [1]: „the coinage has become increased, and the change in commercial situation has its influence on the value of the coins". Met deze gehalte-bepaling op 10 penningen keerde het Tusschenbestuur terug tot het voorschrift van art. 1 der Instructie voor den Muntmeester, vastgesteld d.d. 6 November 1764 [2]. Voorheen was het gehalte gesteld op $231\frac{17}{243}$ azen [3]: inderdaad meer in overeenstemming met de gestelde waarde van 30 stuivers.

Niet onverdienstelijk heeft het *Indisch muntrapport van 1825* de noodzakelijkheid dezer verhooging, in verband met de fluctuatiën, die waren ontstaan, aldus uiteengezet:

Trouwens bij de toenemende verbetering van het geldstelsel, het gevolg der maatregelen door de Engelsche regering successievelijk genomen, en bij eenen ruimeren omloop van zilveren muntspeciën en bijzonder van de nieuw gemunte Javasche ropijen, moest eene dusdanige reactie (indien wij ons van deze uitdrukking mogen bedienen), als wij bij de bovengemelde proclamatie vermeld vinden, noodwendig ontstaan, steeds meer en meer zigtbaar worden en onafgebroken voortduren, zoo lang het evenwigt tusschen de verklaarde gangbare waarde en de wezenlijke innerlijke waarde niet hersteld werd, welk evenwigt door de Javasche ropij, vooral na hare verheffing tot standpenning, gestoord en verbroken werd, vermits deze standpenning, slechts $215\frac{3}{4}$ azen fijn zilver bevattende en de legale gangbare waarde van 30 Indische St. bezittende, den koers der Spaansche mat van 500 a 502 azen fijn tot omtrent 69¼ en 70, van de ducatons van 635 azen fijn tot ruim 38, van de sica ropij van c[a] 238 azen fijn tot ruim 33, en van de overige zilveren ropijen van 226 en 228 fijn, tot c[a] 31 en 31¼ Ind. stuivers noodwendig verhoogen moest.

als aan de andere zilveren specie toegekend, op 30 St. te kunnen stand houden. En het ondubbelzinnigste bewijs hiervan, levert de proclamatie van den 1 Nov[b]. 1813 op (zie bl. 300—301), waarbij de Javasche zilver ropy tot zilveren standpenn. van het eiland Java wordt verklaard; maar waaruit tevens blijkt, dat er destijds aanmerkelijke ongelegenheden bestonden, door de afwisselende waarde (*the fluctuation of value in the market*), die de sp. m., ducatons en andere vreemde munten, in den handel hadden." — Over het aantal in 1813 en 1814 geslagen zilverropijen, dat, volgens dit rapport onbekend was, zie de tabellen F en G, waarnaar verwijst *Moquette-1909*, bl. 60.

[1] *Moquette-1909*, bl. 60. — Het azengetal bij *Van Zuylen*, bl. 397.

[2] *Plakkaatboek*, dl. VII. bl. 791. Zie ook *Netscher*, bl. 51—52 en *Moquette-1910*, bl. 358 vv.

[3] *Van Zuylen*, bl. 386.

In deze ongelijkheid stond ook voor het Engelsch bestuur, slechts de keus tusschen twee middelen open, namelijk, om òf aan de Javasche zilveren ropij (den standpenning) van 215[illegible] azen fijn zilver de aan haar toegekende gangbare waarde van 30 Ind. st. te laten behouden, en den koers der overige zilveren muntspeciën in evenredigheid daarvan te verhoogen, dan wel de gangbare waarde dezer speciën onveranderd te laten, en daarentegen hetzij den standpenn. in koers te verlagen, hetzij denzelven in intrinsieke waarde te verhoogen, en alzoo dezen standpenn., langs den eenen of anderen weg, met de overige munten in evenwigt te brengen.

Het 1e middel, de verhooging der andere muntspeciën, was schijnbaar het minst kostbare voor het Gouvt, dewijl daartoe niets meer dan eene eenvoudige wilsverklaring van hetzelve vereischt werd. Het 2e integendeel vorderde eene zeer gevoelige opoffering van de zijde der Regering, die of de dusdanig in legalen koers verlaagde ropijen zoude hebben moeten inwisselen, alvorens dezelve wederom tegen de verminderde waarde uit te geven, of de kosten van de aanmunting van den meer waardigen standpenning dan den vorigen, geheel alleen moest dragen, ongerekend het zeker verlies, hetwelk door eene eventuele te doene inwisseling der reeds in omloop zijnde ropijen van minder gehalte zoo wel als door de verevening van alle schulden, die in ropijen berekend, ten laste van het Gouvt. loopende waren, te weeg moest worden gebragt. [1]

Het Engelsch Gouvt. aarzelde evenwel niet, om zoodra hetzelve de noodzakelijkheid eener verandering erkend had, den laatstgemelden weg te kiezen, en getrouw blijvende aan het beginzel, door hetzelve van het eerste oogenblik af aangenomen, om zoo min immer mogelijk van de oude instellingen, die het gevonden had, af te wijken, verhoogde de Britsche regering, bij resolutie van den 18 January 1815 het gehalte van de Javasche zilveren ropij van 9½ op 10 penningen, en dat van de gouden Javasche ropij van 18 op 20 karaten, waardoor de eerstgemelde, de innerlijke waarde van 227[illegible] azen zilver fijn, en de laatstgemelde van 276[illegible] azen fijn goud erlangde, overeenkomstig de bepalingen, uitgedrukt bij de placaten der Nederl. Indische Regering, van den 9 November 1764 en 8 November 1765. [2]

---

[1] „Bij eene notificatie van den 7 feb. 1814 werd bekend gemaakt, dat vermits bij proclamatie van den 1e November 1813, de Javasche zilveren ropij was verklaard tot den standpenning van het eiland, voortaan de bankbrieven van de bank van leening, zoowel als de Tresaurie noten van het Gouvt in het vervolg zouden worden gesteld in Javasche ropyen, in stede van Spaansche matten. Zie *Java Government Gazette van 19 Februari 1814 No 161.*" (Noot van het rapport). — Verg. *Publications*, dl. II, bl. 23 No 39.

[2] Op deze alinea staat de potloodkantteekening: „Dit is bij voorraad eene lofspraak op het muntstelsel in 1825 door de Indische regering aangenomen, doch door den Koning afgekeurd." Verg. *Veroordeeling-Elout*, bl. 186 vv.

Ook te voren in het rapport leest men dezen uitbundigen lof over den maatregel van 18 Januari 1815:

Door dezen heilzamen maatregel, waardoor alle de nadeelige bepalingen, sedert den jare 1782 en 1795 gemaakt, vernietigd werden, gaf de Engelsche regeering aan de Javasche zilveren en gouden ropijen de waarde terug, die aan dezelve bij de Publicatie van 9 November 1764 en 8 November 1765 was toegekend geworden, en plaatste die regeering nu den zilveren standpenning, welks in 1813 te laag gestelde innerlijke waarde, tot eene gedurige fluctuatie van den koers der overige munten, tot dien tijd aanleiding had gegeven, in eene zoo na mogelijke juiste evenredigheid, tot de algemeene munt van het oostelijke Indië, de Spaansche Pilaarmat of de Piaster, zoo wel als tot de Sicca ropij, den standpenning van Bengalen, de hoofdzetel van Britsch Indië, vermits de zilveren Javasche ropij, nu hersteld op $227\frac{1}{8}\frac{3}{7}$ azen fijn, zeer nabij kwam aan de Spaansche mat van 501 azen fijn, als 30 tot 66, of als $2\frac{1}{5}$ tot 1, en tot de Sicca ropij van 238 azen fijn, zich in de verhouding van 30 tot $31\frac{1}{3}$, met ruimte kon handhaven. En van dit oogenblik af aan, kon op gemelde munten geen agio ontstaan, anders dan ten gevolge van tijdelijke belangen van den handel en was derhalve de standpenning gewaarborgd, tegen elken invloed, behalve dien, welke bijzondere omstandigheden, in de geheele handeldrijvende wereld op den tijdelijken koers der muntspeciën, als voorwerpen van handel en handelspeculatien, noodwendig moeten uitoefenen.

Niet onverdienstelijk, noemde ik de uiteenzetting der motieven, die tot de verhooging van 18 Januari 1815 leidde; maar toch??

De standpenning-publicatie had de ropij gesteld op 30 stuivers, terwijl de waarde nog slechts bleef $28\frac{1}{18}$ stuiver [1]. En bovendien: van die inwisseling der nu geworden minwaardige ropijen *kwam niets*, hetgeen den kantteekenaar op het rapport [2] schamper op den hoog gestemden lof deed stellen, en geenszins onbillijk: „Het Eng. Gouv^t. heeft dus wel geaarzeld om te executeeren, schoon niet om te besluiten."

Wisten de stellers van het rapport dit niet? Wel zeker; alsof er niets was voorafgegaan, laat de Commissie kalmweg op de aanhaling van bl. 305 volgen:

Volgens de bij ons bestaande informatiën zijn vervolgens in de jaren 1815 en 1816, eene aanzienlijk hoeveelheid zilveren en gouden ropijen, in de munt van Soerabaija, op het verhoogde gehalte geslagen, en in den omloop gebragt geworden [3]; dan voor zoover ons bekend is,

[1] Verg. al. 1 op bl. 358 over het gehalte van ruim 231 azen. Zie ook *Mees*, bl. 17.
[2] Verg. bl. 283—284.
[3] Over het aantal zijn de gegevens slechts gebrekkig: zie *Moquette-1909*, bl. 57 vv.

heeft het Engelsche Gouvernement, de Javasche ropijen van het slechte allooi niet ingewisseld, maar in den omloop gelaten, waardoor de heilzame maatregel, van welke wij zoo even gewag hebben gemaakt, hare volkomen uitwerking zeer zeker, ten minste voor een gedeelte, gemist heeft.

De rapporteurs hadden dit trouwens ook reeds geschreven na de woorden, aangehaald op bl. 306, doch er toen verschoonend op doen volgen: „Dan vermits dit gebrek aan het Engelsch bestuur te wel bekend was, om daarvan het nadeel niet in te zien, mag men veronderstellen, dat dit bestuur het zelve in den tijd zoude hebben weggenomen, indien Java niet aan het Nederlandsch gezag had moeten worden overgegeven." — Ook Moquette, zich afvragend hoe het mogelijk was, dat de Britsche bestuurders met de slordige opvatting van de munt-administratie in die tijden genoegen namen, kan daarop geen ander antwoord vinden „dan, dat men wetende dat de Koloniën spoedig weder terug gegeven zouden worden, geen belang meer in de zaak stelde" [1].

III.

De vermeende gelijkwaardigheid van Generaliteitsgulden en Java-ropij.

Uit het *Muntrapport van 1815* in bijl. I zien wij, dat de Departementschef den Koning mededeelde, dat hij had doen essaieeren twee ropijen van 1803 en 1806 en men die bevonden had ongeveer 200 azen gehalte [2]; verder dat deze ropijen

[1] *Moquette-1909*, bl. 61.

[2] Het *Indisch muntrapport van 1825* deze bevinding in een misschien minder gelukkig verband memoreerende, bracht het den potlood-aanteekenaar van het departement van Koloniën ertoe, in margine te stellen: „dit essaai zal tog wel geen bedrog zijn geweest. De Dir.-Gen. mag in zijn oordeel gedwaald hebben, maar deze daadzaak is boven allen twijfel verheven. Dit wordt trouwens bevestigd door de latere assaaijen hier te lande gedaan." — Het rapport van 1825 zelf dacht zeer ongunstig over deze ropijen. Althans men vindt over het stuk van 1803 aangeteekend: „dat de Ind. gulden in 1803 op Java aangebragt, en door de Hooge Regeering eerst voor 24 en later voor 30 Ind. St. gangbaar verklaard" niet werd opgenomen in het tarief van 1811 van het Britsche tusschenbestuur (zie dat tarief in *Proclamations*, dl. I, bl. 5 en verg. hiervóór bl. 297), waarna dit volgt: „Deze gulden met deszelfs onderdeelen,

gangbaar waren voor 24 Nederlandsche stuivers m. a. w. vier stuivers meer dan waarvoor de Generaliteitsgulden van 200 azen in Holland gold. De aperte en niet toegelichte verzekering — naar ik denk zal Goldberg vóór hij zijn rapport samenstelde er den Koning mondeling over ingelicht hebben — komt onder dezen vorm terug in de *Muntinstructie*: „ik wist dat de Javasche ropij van 24 stuivers Hollandsch of 30 stuivers Javaasch à 4 duiten elke stuiver door de Engelschen tot den kolonialen standpenning was aangenomen." Incidenteel alzoo, alsof het geen verdere bevestiging vorderde, wordt hier gesproken van 'n 24 stuivers Hollandsch „of" 30 stuivers Javaasch.

Wisten wij niets naders van de muntgeschiedenis der Oost-Indische Compagnie, waren wij alleen bekend met het feit, dat het Britsche tusschenbestuur voor standpenning had een ropij van 227 à 228 azen, wij zouden geneigd zijn den oorsprong van Goldberg's dwaling te zoeken in zijn onbekendheid ermede, dat niet een ropij van 200 azen 30 Ind. stuivers had, doch een van veel hooger gehalte. Dat hij daardoor een fout in de rekening maakte, en wel een zeer gevolgrijke fout, is buiten kijf, doch kan op zichzelf genomen 20 = 24 niet verklaren, want daartoe zoude de ropij een gehalte van 240 azen gehad moeten hebben; immers, indien 20 Ned. stuivers 200 azen vertegenwoordigen, zijn 24 Ned. stuivers 240 azen en niet 227 [1].

De zaak is echter, dat reeds in het midden der 18e eeuw de ropij van lager gehalte voor 24 Ned. stuivers was gangbaar verklaard [2], uit de overweging „dat het *Nederlandsche* geld 25 pCt. meer waard was dan het *Indische*, en dus het *Indische* 20 pCt. minder dan het *Nederlandsche* [3]. Die 20 = 24 stond bij Goldberg vast: alzoo op een dwaalspoor gebracht, stelde hij

heeft nogtans steeds blijven circuleren, en is nog op het oogenblik in omloop en geen wonder, vermits dezelve de minst waardige van alle de zilveren muntspeciën is, die daarmede in aanraking kunnen komen en dus zeer zeker de laatste zal zijn, die aan den omloop zal worden onttrokken."

[1] Verg. de noot 1 op bl. 243, dl. II *Brieven-V. d. Graaff*: in den daar bedoelden brief d.d. 8 Februari 1825 dringt Van de Graaff bij den Landvoogd op 240 azen aan. Zie ook een rapport van minister Elout d.d. 14 Juni 1825 aan den Koning in *Veroordeeling-Elout*, bl. 162, alinea 2; zoomede in *Brieven-V. d. Graaff* dl. I, § 58.

[2] „De *Javasche zilveren ropij*, die sedert 1764 van 10^{915} w. f. z. geslagen werd en dus op $22\frac{4}{5}$ *Ned.* en $28\frac{1}{2}$ *Ind. stuivers* had kunnen geschat worden, werd ganbaar verklaard voor 24 *Ned.* en 30 *Ind. stuivers.*" *Mees*, bl. 17.

[3] *Mees*, bl. 16.

den Koning voor een Indischen gulden van $\frac{20 \times 200}{24} = 166\frac{2}{3}$ aas, waarin werd medegegaan, blijkens het daarop gevolgd besluit. Waren hem in handen gekomen ropijen van 227 azen, hij zou, althans naar denzelfden gedachtengang, hebben voorgesteld een Indischen gulden van 189 azen. Dat herinneringen aan den Compagniestijd hem niet vreemd waren, spreekt haast vanzelf. In de *Muntinstructie* noemt hij trouwens Van Imhoff en wel in het ongelukkig verband van het ideaal eener geldcirculatie met nagenoeg niets anders dan een hoop papier en koper [1]! Daendels, die als landvoogd ook heel wat aan muntverknoeiing had gedaan [2] en zich te 's-Gravenhage druk maakte om verdienstelijk te zijn [3], zal misschien evenzeer het zijne ertoe bijgebracht hebben om den dolenden Departementschef de verkeerde richting uit te sturen [4]. Nochtans komt het mij voor, dat men geenszins verkeerd doet door aan de toevallige omstandigheid van de ontmoeting met die ropijen van 1803 en 1806 meer gewicht te hechten dan weleens gedaan wordt. Het heeft altijd zijn gevaarlijke zijde ver in te gaan met redeneeringen op de veronderstelling van feiten, die zich niet hebben voorgedaan; daarom zeg ik niet, dat zoo Goldberg

[1] „......den tijd doen geboren worden door den voormaligen Gouverneur Generaal van Imhoff gewenscht en voorzien, in welken *het eiland Java geene andere metallique circulatie zal behoeven dan de duiten en eenen gouden standpenning.*" Het cursieve door Goldberg onderstreept. Bij welke gelegenheid Van Imhoff dit zou gezegd hebben, weet ik niet. In de *Consideratiën* vind ik er niets van en zijn verstandige uiteenzetting: „Van den cours der geldstukken" (*Consideratiën*, bl. 485 vv.) stemt niet met zulk een uitlating.

[2] Zie o. a. *Bijdragen (1907)-V. d. B.*, bl. 70 vv. — *Van Zuylen*, bl. 389: „maar, wanneer men de maatregelen gadeslaat, die daartoe door hem werden aangewend, moet men twijfelen of het hem en zijne raadslieden niet ten eenemale aan alle gezonde begrippen omtrent munt- en geldcirculatie ontbrak".

[3] *Herstel*, bl. 25.

[4] Het *Indisch muntrapport van 1825*, wijzende op het bekrompene van het aan C. C. G. G. medegegeven „uitzet" (zie de noot 4 van bl. 311) en op het hun in herinnering gebrachte, dat ze het er maar mede moesten en konden doen, brengt in zoover ook Daendels' invloed ter sprake, dat men er opgeteekend vindt: „Welligt hebben tot het gevoelen, dat de Nederlandsche Oost-Indische Bezittingen, geene verdere hulp van het Moederland behoefden, veel bijgedragen, de schitterende vooruitzigten door nu wijlen den Heer Gouverneur Generaal Daendels afgeschetst, in den Staat door denzelven in 1814 in druk uitgegeven, waarbij zich jaarlijks, ten behoeve van het Moederland, een batig overschot opdoet, van 5.000.000 rijksdaalders (Java ropijen 8.000.000) acht millioenen Indische Guldens."

ropijen in handen had gehad van 227 azen, hij tot de conclusie wellicht zou gekomen zijn: dat de 24 stuivers Ned. zich voldoende door hooger gehalte deden verklaren; maar aannemende, dat hij dan een Indischen gulden van 189 azen had doen wettigen door den Koning, zoo mag de vraag rijzen: wat Commissarissen-Generaal daarmede zouden gedaan hebben, toen zij den gulden van 200 azen wettigden, doch Goldberg's meerwaarde zochten in den wisselkoers, gelijk zij deden bij art. 2 der Muntpublicatie van 1817? Kenschetsend overigens is Goldberg's houding toen hij een betrekkelijk korten tijd na zijn evolutiën op Indisch muntgebied een ropij van den Engelschen muntslag in handen kreeg, dus van hooger gehalte. Eenmaal de kogel door de kerk, scheen het nu veel te mooi om op de vinding, waarop Goldberg wat prat toonde te zijn, terug te komen! Anders had hij den Koning moeten rapporteeren: „Sire, we hebben ons leelijk vergist, want, zoo werkelijk de ropijen een hooger gehalte hebben dan ik aanvankelijk vermeende, ontvalt ons het motief voor een gulden van slechts 166 azen": integendeel, hij schrijft C. C. G. G. dat die dan een waarde van ruim 25 stuivers zal hebben [1]. Zoo ver dan was de Departementschef afgedwaald van zijn oorspronkelijke goede gedachte om den Generaliteitsgulden onveranderd voor Indië van toepassing te doen verklaren [2]; zoo dan zag de Indische regeering zich gesteld voor de fatale opdracht om naar Soerabaja voor munting tot ropijen van 166 azen te zenden èn de Zilverbaren, èn de medegenomen Generaliteitsguldens, dezen althans voor zoover ze niet intusschen uitgegeven moesten worden. De lezer begrijpe met een enkel woord het fatale dier opdracht wel. Op zichzelf genomen deed het er tot zekere mate niet toe van welk gehalte de standpenning zou zijn, en in zoover was het Koninklijk besluit van 1815 tamelijk onschuldig [3]; maar het kwam aan op de toepassing, op het verlangen dien gulden van 166 azen te laten doorgaan voor een van 200 en op het gevolg dat onderscheiden andere munten daarnaar werden getarifieerd *verkeerd*.

Breede regelingen voor het beheer der Munt begeleidden de *Muntinstructie*: ook een stempelsnijder voor de door den Koning

[1] Zie bijlage, N° II, alinea 2.

[2] Zie zijn uitdrukkelijke mededeelingen hierover in 1814 op bl. 236, *Teruggave*.

[3] Daarom oefende ik er geen critiek op uit bij de publicatie ervan in *Teruggave*, bl. 238—239.

bepaalde teekening van den nieuwen gulden zou uitkomen, de heer Schouberg van de Utrechtsche munt [1]. De Departementschef toonde wèl, dat hij niet klaar inzag wat het organiseeren van een Munt beteekende. Vol goeden moed schreef hij in de *Muntinstructie* over de medegevoerde geranden: „Deze guldens nu zoude ik wenschen, dat door UHoogEdelGestrengen niet in circulatie werden gebragt, maar als baren wierden geconsidereerd, en dat zoo spoedig de zaak maar eenigzins mogelijk zal zijn, de munting der nieuwe guldens wierd in werking gebragt; de poinçoenen tot dezelve heb ik medegegeven: een bekwaam stempelsnijder kan met dezelve en overigens door behulp der teekening gemakkelijk den moerstempel formeren en van dat oogenblik de dienststempels spoedig gereed en het werk aan den gang zijn" [2].

„Ik heb, ten einde de onverwijlde en geregelde daarstelling van dat werk aan UHoogEdelGestrengen te faciliteeren, eene memorie en onderscheidene punten van de instructien voor de op te rigten of te reformeren munt doen vervaardigen, welke ik gezamenlijk onder N°. 2 bij deze heb gevoegd."

De teleurstelling begon reeds in Holland, daar de toegezegde stempelsnijder te ziek bleek om naar Indië te gaan en alle pogingen om een vervanger te krijgen, mislukten [3].

Een andere groote teleurstelling was, dat de overgave door den luitenant-gouverneur Fendall zoo lang op zich deed wachten, terwijl bij de begrooting van het aan C. C. G. G. medegegeven geld het aantal maanden, dat men alzoo geen inkomsten kon genieten, berekend was op slechts 2; het bedrag van de intusschen uitgegeven geranden zou alzoo veel grooter worden dan men verwacht had [4].

---

[1] Ik maakte uit de handschriften op, dat de naam er geschreven wordt Schauburg, gelijk gedrukt staat in *Teruggave*, bl. 237; doch bij mijn bezoek aan de Munt te Utrecht op den 27e April 1912, ontwaarde ik, dat die familie van stempelsnijders heette Schouberg. Zie ook *Besier*, bl. 27, noot 1.

[2] Nadat de modelstempel in was, gips, enz. gereed is, wordt hiervan een metalen afdruk genomen: de *matrijs*, waarvan dus de teekening inwaarts is; hiervan neemt men weder afdrukken, waarvan alzoo de teekening andermaal opwaarts zich voordoet: de *poinçoenen*; daarvan neemt men andermaal afdrukken voor de *dienststempels*, die bij het stempelen van de munten moeten gebruikt worden en waarvan de teekening weder inwaarts is, zoodat de teekening der geslagen munt opwaarts wordt verkregen.

[3] Zie den brief in bijl. II, alinea 9.

[4] Goldberg schreef namelijk in de *Muntinstructie*: „UHoogEdGestr" zullen

Natuurlijk ook, dat eerst na de eindelijke aanvaarding der regeering op 19 Augustus 1816 voor C. C. G. G. de gelegenheid geopend werd om de quaestie der aanmunting rechtstreeks onder de oogen te zien. Het bleek hun, dat de Soerabajasche munt, reeds een zeer gebrekkige fabriek op zichzelf [1], niet zoo spoedig voor de aflevering van een nieuwe soort standpenning kon ingericht worden, waar zij steeds had geleverd ropijen. Wat alzoo te doen, terwijl men dadelijk geld noodig had en reeds zoo vele geranden van 200 azen uitgegeven hadden moeten worden? Het antwoord is geheel beheerscht geworden door de mededeeling in de *Muntinstructie*, dat „deze Ropijen, althans die welke in 1803 en 1806 op Java geslagen zijn, bij het Essay dezelfde intrinsique waarde hebben opgeleverd als de Nederlandsche gulden". *Dezelfde*? Maar reeds uit de eigen mededeelingen van den Departementschef in het afschrift van het hun gezonden *Muntrapport van 1815* konden C. C. G. G. opmaken, dat dit niet geheel juist was, aangezien het gehalte der ropijen daarin eenigszins hooger werd opgegeven dan dat van den Generaliteitsgulden ad 200 azen, immers, in azen mede uitgedrukt: de ropij van 1803: $202\frac{8}{10}$ en die van 1806: $200\frac{1}{10}$ [2]. In overeenstemming met Goldberg achtten zij het echter te weinig om

in de eerste twee maanden, weinig of niet ontfangen hebben en evenwel genoodzaakt geweest zijn te betalen alle kosten, welke van den eersten dag van derzelver aankomst af, tot aan de overneming en het dadelijke vertrek der Engelschen, door UHoogEdGestr^e nog velerlei objecten zullen hebben moeten worden geïmpendeerd; ik heb voor dezen staat van zaken gesteld eenen zeer geruimen tijd van twee maanden en het is juist daarom dat het Zijner Majesteit behaagd heeft UHoogEdGestr^e te voorzien van een uitzet van f 622915 in baren en 985200 stuks gerande guldens."

[1] „hoogst gebrekkig, niet alleen wat de uitvoering betrof, maar zelfs de constructie bleek te zijn volgens de eerste uitvinding van pletmolen en muntpers in den jare 1553 en 1641". F. D. Godon: „Geschiedenis van de Munt te Soerabaja" bij *Netscher*, bl. 225. — Verg. *Moquette-1909*, bl. 35.

[2] Zie bijl. I. Het *Indisch muntrapport van 1825* schreef: „Zoo wel aan President en Raden van Financiën, voor zoo ver dezelve tot de oude Indische dienaren behoorden, als aan de leden der Adviseerende Commissie was het ten volle bekend, dat de oude Indische Gulden in den jare 1803 eerst tegen 24, en vervolgens tegen 30 Indische stuivers, op Java en elders in Nederlandsch Indië in omloop gebragt, veel minder intrensike waarde bezat dan de gewone Nederlandsche Generaliteitsgulden door Heeren Commissarissen Generaal uit Nederland medegebragt". — Elout heeft dat *bekend zijn* betwijfeld; in margine van het rapport van 1825 vindt men met potlood m. i. ten rechte aangeteekend: „hoe bewijst ge dit? Men beweert hier stellig het tegendeel." Hier d.w.z. natuurlijk in Nederland.

het in rekening te brengen, zoodat Elout nog in het *Muntrapport van 1826* memoreerde: „Bij Kommissarissen Generaal moest door de zoo stellig opgegeven en (wat ook de Indische Commissie op pag. 285 — in de noot — ter contrarie moge zeggen) ontwijfelbare daadzaak, dat twee op last van den Directeur Generaal gedane essayen de bovenstaande uitkomsten hadden opgeleverd, den indruk te weeg brengen, dat de innerlijke waarde der Javasche ropij omtrent gelijk stond met die van den Hollandschen Generaliteits Gulden." — Ik neem natuurlijk aan, dat de heer Elout in 1826 niet meer in zijn hoofd had al het geschrijf van 1816—1817; maar voor de waarheid der geschiedenis moet er toch op gewezen worden, dat het *ontwijfelbare* der beweerde daadzaak een geduchten knak had moeten krijgen, door het bericht d.d. 14 Mei 1816, waarin de Directeur-Generaal aan C. C. G. G. mededeelde, dat *in tegenstelling*, staat er, met den Generaliteitsgulden van 200 azen, hij nu bevonden had, dat een ropij van het Tusschenbestuur 211¼ azen inhield [1]! De depêche was van 14 Mei 1816, moet dus te Batavia zijn ontvangen, toen er nog wel rekening mede gehouden had kunnen worden. Dat geschiedde echter niet. Door de nieuwe Regeering werd aangēnomen, dat de Java-ropij „omtrent" een gehalte had van 200 azen, terwijl feitelijk dat gehalte wel steeg tot 227; een *omtrent*, dat anders ook C. C. G. G. zagen in de uitkomsten der onderzoekingen van prof. Reinwardt, den grondlegger van den Buitenzorgschen plantentuin, een geleerde, die met hen de reis naar Indië had gemaakt en tot arbeid van den meest verscheiden aard werd gebezigd. Nu, in den *Beginselbrief van 1817* schrijven C. C. G. G. [2]: „De Javasche Ropijen zijn zeer verschillend; maar uit eene vergelijking door Prof. Reinwardt opgemaakt, is ons gebleken dat dezelve 1 stuiver 9 penn. meer waarde heeft dan de Nederl. gulden" [3]. Alzoo het verschil van ruim $\frac{1}{10}$? Dit *omtrent* wilden C. C. G. G. intusschen wel, gelijk op bl. 318

[1] Zie bijl. II, alinea 2.

[2] *Van Deventer*, bl. 171.

[3] In het *Indisch muntrapport van 1825* staat hierop deze noot: „De Nederlandsche gulden van 20 stuivers gerekend op 200 azen fijn, zijn 1$\frac{3}{4}$ stuiver: 15¾ azen fijn: hetwelk de innerlijke waarde van den Javaschen ropij brengt op 215¾ azijn fijn zilver." Op een andere plaats in het rapport wordt dit aldus herhaald: „Volgens de proeven door den Heer Professor Reinwardt genomen, hielden de Javasche ropijen door elkander 215¾ azen."

zal toegelicht worden. Dus werd aangenomen de stelling, *dat de Java-ropij ongeveer gelijk was aan den Generaliteitsgulden*; en hiervan uitgaande, meende men het best de moeilijkheid, dat zoo spoedig niet guldens van een nieuw type konden verkregen worden, te ondervangen, door te besluiten:

1°. De Munt te Soerabaja laten voortgaan met de levering van ropijen en daartoe de medegebrachte zilverbaren te bestemmen;

2°. De medegebrachte guldens van 200 azen verder uitgeven.

Maar kon men dan later aankomen met het uitgeven van guldens ad 166 azen, wanneer de Munt gereed was ze te leveren?

Dit werd terecht onmogelijk geacht en op dezen grond hebben C. C. G. G., met afwijking van het Koninklijk besluit, in hun muntverordening van Stbl. 1817 N°. 4, aangenomen als standpenning *een Indischen gulden van 200 azen*. Verder intusschen zijn zij in hun afwijking niet gegaan; de door den Departementschef gewilde meerwaarde van 20 pCt. hebben zij blijven erkennen; over de wijze, waarop dit is geschied, weid ik echter niet uit, als buiten het kader dezer verhandeling vallende[1]. Blijven wij bij onze ropijen.

„De Munt bevindt zich niet in dien staat", schreven C. C. G. G. in hun *Beginselbrief van 1817*[2], waarbij zij kennisgaven van

[1] Zie intusschen o. a. kort bl. 579—582 *Art. 2 Muntverordening.* De door den titel mijner verhandeling opgelegde zelfbeperking behoeft mij intusschen niet te weerhouden in noten aanteekeningen vast te leggen, die anders misschien allicht verloren zouden gaan: daarom hier het volgende. In het *Indisch muntrapport van 1825* wordt erop gewezen, dat C. C. G. G. verkeerd deden met het aanvaarden van de meerwaarde, zooals de Muntpublicatie het heeft gedaan; de rapporteurs stellen tevens, dat men het koper enkel als scheidemunt had moeten bezigen. Het bepalen eener meerwaarde ware „geheel overbodig" geweest bij het in achtnemen van gezonde beginselen, „gelijk zulks in het belang van den Staat en van het algemeen had behooren te geschieden"; en deze richting ten goede zou men ingeslagen hebben, luidt het in het rapport: „indien in één woord, het Indisch gouvernement zich in het maken van eene wet op het muntstelsel, slechts aan de eenvoudige en ware beginselen, waarop het muntwezen rust, gehouden had, zonder zich door eene nietwaardige en met alle regt en redelijkheid strijdige schijnwinst van twintig ten honderd, op eene som van nog geen millioen Nederlandsche guldens, te laten verblinden". De potloodaanteekenaar van het Departement teekent hierop in margine aan, waarlijk zeer ten rechte: „De menschen, die dit zeggen hebben er indertijd toe medegewerkt: de *baron v. d. C.* als K[r] Gen., *Goldman* als Adj. Hoofddir. van financien, *Van de Graaff* als Raad van financien."

[2] *Van Deventer*, bl. 172.

de afwijking van het Koninklijk besluit, „dat wij ons met eenige hoop vleijen konden spoedig den nieuwen standpenning te zien daargesteld, en wij zeggen niet te veel dat wij in geene twee jaren eene noemenswaardige hoeveelheid van die penningen zouden hebben kunnen doen aanmaken. Op dit oogenblik kunnen er nauwelijks 50000 Ropijen 's maands gemunt worden. Daar nu, én het aanmaken van den nieuwen stempel, met al wat daartoe behoort, én vooral de hoogst noodzakelijke verandering in de werkzaamheden, de administratie en comptabiliteit nog een langen tijd vereischt eer men aan het aanmaken van een geheel nieuwen standpenning denken mag, zoo zou alleenlijk door deze omstandigheden een geregeld geldstelsel zijn achtergebleven, en het behoud van intermediaire munten noodzakelijk geweest zijn, hetgeen o. a. bovenal diende vermeden te worden, daar het óf dadelijk óf na verloop van tijd, bijzonder bij de latere invoering van een minderen penning, een allernadeeligsten invloed op het papier hebben moest."

Maar waarom hebben C. C. G. G. dan maar niet de ropij als standpenning gedecreteerd? 't Is zoo: het Koninklijk besluit bepaalde een gulden als zoodanig, doch waar dit toch moest overtreden worden, vonden zij voor deze afwijking rechtstreeks steun in de mededeeling van den Departementschef bij de *Muntinstructie*, dat hij op het denkbeeld was gekomen om in plaats van guldens aan de Munt te Utrecht ropijen te doen munten [1], omdat hij wist, dat de Javasche ropij door de Engelschen tot standpenning was aangenomen en waarschijnlijk den vroegeren boekpenning, den Rijksdaalder, vervangen had. „En daar deze ropijen", betoogde hij verder, „althans, die welke in 1803 en 1806 op Java geslagen zijn, bij den essaay dezelfde intrinsique waarde hebben opgeleverd als de Nederlandsche gulden, zoude, naar mijn inzien, de uitzending van ropijen den voortgang der door de Engelschen geëtablisseerde circulatie, den overgang der rekeningen, de verantwoording en overneming der kantoren, ook in den Oosthoek, en eindelijk de invordering der restanten van de belastingen gemakkelijker gemaakt hebben dan de invoering van den gulden en dus van eenen nieuwen standpenning; ofschoon anders in alles, behalve

[1] Aanvankelijk had het plan bestaan om het geld niet in Indië, doch in Utrecht te doen munten, zie bl. 286—287.

alleenlijk in de type, gelijk met den ropij. En evenwel, hoezeer ik dit ontwerp voor het beste hield, zal het ongemak van het invoeren van den Gulden, met den Ropij in waarde gelijk, niet groot zijn, en slechts overal het woord *Ropij* door dat van *Gulden* moeten vervangen worden [1], waardoor dan, in het wezen der zaak, geene eigenlijke verandering zal worden teweeg gebragt.

„Ik zoude aan den Ropij dezelfde verminderde waarde gegeven hebben, als ik nu aan den Gulden heb gedaan, om dezelfde reden, te weten: om te beproeven of deze, in waarde verminderde, standpenning op Java zoude kunnen blijven circuleren: terwijl alle andere en betere zilvere specien van Java, als van ouds, zouden afvloeijen ras nadat dezelve aldaar zijn aangebragt; evenzoo als in de Nederlanden de agt en twintig en zesthalf de getrouwe muntpenningen gebleven zijn, toen alle zilveren muntspecien, de Gulden niet uitgezonderd, haren grond verlaten hebben [2].

„Al deze uitzigten zijn verloren geraakt, door de mij bewezen onmogelijkheid om de Nederlandsche Munt voor het aanmaken van de voor Indië bestemde zilveren specien werkzaam te doen zijn . . . ."

Met stilzwijgen weer voorbijgaande de hier aangevoerde quaestie over een ropij van verminderde waarde, treedt uit deze aanhaling geenszins voor den dag, wat belette den Koning voor te dragen, het munten van ropijen als standpenning in Indië te bevelen; doch dit daargelaten, C. C. G. G. deelden,

---

[1] „De Indische handeldrijvende volkeren laten zich niet met woorden of namen betalen", teekent hierop aan het *Indisch muntrapport van 1825*, onder aanhaling van deze woorden uit de *Traité d'Economie politique* van J. B. Say: „On ne considère dans une pièce de métal précieux portant alliage, que la quantité de métal précieux pure qu'elle contient." „Declamatie!" roept de geërgerde kantteekenaar m. i. niet ten rechte uit. „De piaster moest, na het muntstelsel van 1817 in vergelijk van den Gulden, steeds 25 pCt. agio gedaan hebben en echter is dit langen tijd veel minder geweest. Ten bewijs dat den Indische volken hier te veel eer wordt aangedaan."

[2] Het *Indisch muntrapport van 1825* aanteekenende, dat nevens de genoemde acht-en-twintigen en zesthalven nog hier genoemd hadden kunnen worden „de slechte soorten schellingen", merkt verder op: „De geldelijke opofferingen, die in Nederland in de laatste tijden, en sedert de wet van 28 September 1816, door den Staat gedaan zijn, om deze zelfde slechte muntspeciën uit den omloop te trekken, of op derzelver wezenlijke waarde terug te zetten, leveren de volledigste wederlegging op, van deze dwaalstellingen. — Over den uitvoer van te laag gewaardeerde muntspeciën, zie *Henry Storch*, *Cours d'Economie politique avec des notes par J. B. Say. Tome 2e p. 168, 172, 199.*"

en terecht, in de grondgedachte om de ropij te wettigen als standpenning. „Wij ontveinzen niet", schreven zij den Departementschef in de mededeeling der ontvangst van de stukken d.d. 27 Augustus 1816 [1], „dat de kennis, die wij te dezer materie hier hebben opgedaan, ons volkomen overtuigd heeft van de gegrondheid der eerste denkbeelden, welke bij UHoogEd.Gestrenge blijkens deszelfs aanschrijving zijn opgekomen, om namelijk niet den gulden, maar de ropij hier voor standpenning aan te nemen, daar deze munt èn hier, èn in geheel Indië bekend en gangbaar is, en er door geene nieuwe bepalingen op de betrekkelijke waarde noodzakelijk zouden geweest zijn".

Hun ingenomenheid met de ropij als standpenning deed hen echter een incidenteel, maar voor het oogenblik gewichtig bezwaar niet voorbijzien, een bezwaar voor hen te ernstiger, omdat zij bij aanvaarding van de ropij zoo in alle opzichten het nu eenmaal geslagen Koninklijk besluit op zijde zetten. Beging men namelijk die overtreding, dan behoorde men de f 6 millioen overgevoerd papierengeld — een massa van 3.259.770 stuks! die ook maar niet terstond viel te vervangen — onbruikbaar te verklaren, aangezien er overal in werd gesproken van één, vijf, tien, enz. *sawatoe*, *lima*, *sapûloh* enz. „gulden" [2].

---

[1] Zie bl. 288, noot 1.

[2] Men vindt een pakket van dit papier in den *Muntinstructie*-bundel. De *Muntinstructie* zelve wees erop, dat, ten einde het vertrouwen op het papier „sterk" te vestigen, „de vorm van dit papier zoo aangenaam mogelijk gemaakt en de namaking van hetzelve sedert dat dit soort van papier tot velerlei effecten in gebruik geraakt is, onmogelijk is bevonden". Elders in de *Muntinstructie* werd mede van dit *onmogelijk* maken getuigd: zie hiervóór bl. 289, noot 1. C. C. G. G. hebben de kinderachtige uitlating ten aanzien der aantrekkelijke fraaiheid van het papier overgenomen door in hun Muntproclamatie van Stbl. 1817 N° 4 te verkondigen, dat de Koning had doen aanmaken „eene papieren munt, die door hare uiterlijke voortreffelijkheid en wezenlijke waarde, met de klinkende eenen gelijken tred loopen zou". Misschien om vervalsching met de cijfers te voorkomen, had men in Holland nagelaten, gelijk C. C. G. G. dit berichtten in hun aanbiedingsmissive d.d. 17 Januari 1817 van de Muntpublicatie (verg. bl. 280), „om op elk stuk de waarde te doen uitdrukken in cijferletters", een omissie overigens, die vooral in een land, waar de bevolking niet lezen kon, bezwaar had; C. C. G. G. zouden daaraan alsnog tegemoet komen, meldden zij. Dit geschiedde denk ik door de cijfers *erop te schrijven*! In ieder geval, weldra maakten de vervalschers gebruik van de bijvoegingen om de daartoe meest geschikte cijfers in een grooter getal te veranderen, b.v. de 4 in een 5, de 1 in een 10, enz.: van deze bedriegerijen werden al heel spoedig, niet slechts de particulieren, maar ook de landskassen dupe! Blijkens resolutie van 30 Juli 1817 N° 2 (op het Rijksarchief) werden te Batavia ontdekt „ver-

Dus voorloopig voortgaan met het slaan van ropijen, maar den gulden van 200 azen verklaren tot standpenning: „De ropijen", memoreerde nog het *Muntrapport van 1826*, „waren, dit wist men, iets meerder waard, doch dit was over het geheel genomen niet zoo veel, dat men groot bezwaar zag in de gelijkheid van gangbare waarde met den Gulden, en daarenboven was het een beginsel door den Directeur-Generaal ingescherpt, en destijds in Indië bij allen aangenomen, dat de standpenning in de circulatie moest zijn bevoorregt." Ziedaar de reden, waarvan C. C. G. G. het *omtrent* wel wilden [1].

Terwijl alzoo de Geranden voor betaling werden bestemd, vertrokken de Zilverbaren naar Soerabaja ter vermunting met de stempels, die onder het Britsche tusschenbestuur in gebruik waren geweest, tot ropijen. Alzoo de inwijding van het hersteld Nederlandsch gezag in Nederlandsche munten, die gemerkt werden als uit den tijd van het Tusschenbestuur, en nochtans het Mohammedaansche jaar 1232 = 1816/17 droegen, toen dat bestuur had opgehouden te bestaan; terwijl zij zouden circuleeren in gezelschap van guldens, die, voerende de jaartallen 1814 en 1815, herinnerden aan een tijd, dat ons koloniaal gezag nog niet was hersteld! Niet wetende, wat van deze met de werkelijkheid in strijd schijnende jaargangen de oorzaak was, vond hoogleeraar Millies het „merkwaardig" en keken er ook de heeren Netscher en Van der Chys als een raadsel tegen aan: ik verklaarde het in 1897 [2], daarna mede de heer Moquette [3].

valschte papieren guldens". Men stelde een premie van f 1000 op ontdekking en er zou geadverteerd worden. Koloniën kreeg er rapport van met verzoek in het vervolg uit te zenden papier, waarop „het cijfer aantoonende de hoegrootheid van elk stuk moge worden gedrukt, en ook in het papier zelve bij de aanmaak zoodanige merken gemaakt, waardoor alle vervalsching belet worde". Toen de Regeering in 1828 hernieuwde uitzending van papieren munt (dus boven de f 6.000.000) verzocht, werd „onder overlegging van menigvuldige bewijzen van gepleegde vervalschingen, over het gemak geklaagd met welke die papieren munt vervalscht worden kan": Falck's rapport aan den Koning d.d. 15 September 1829 in *Ambtsbrieven*, bl. 158—159.

[1] Zie bl. 313.

[2] *Muntrede*, bl. 355, noot 70.

[3] *Moquette-1909*, bl. 51—52.

IV.

De mislukking van onze muntproeven in 1816 en 1817.

Wel ongeveer te gelijkertijd, dat de beginselen van het Muntstelsel werden vastgesteld, maar nog eenige maanden vóór de Muntpublicatie zou worden afgekondigd [1], stelde een besluit van 1 November 1816 N°. 29 het volgende vast:

In aanmerking genomen zijnde,

1° het belang dat er voor den Lande en de Ingezetenen van deze gewesten gelegen is in een gestadige aanmunting van gouden en zilveren specie voor rekening van den Lande, en mede van Particulieren;

2° dat met de aanmunting niet kan worden gewacht tot dat de nieuwe standpenning zal kunnen worden aangemaakt, maar dat inmiddels met het aanmunten der gouden en zilveren ropijen weder behoort te worden voortgegaan.

Is goedgevonden en verstaan:

President en Raden van Financiën aan te schrijven gelijk aan hen aangeschreven wordt bij dezen, om de noodige orders te stellen, dat de Muntmeester te Sourabaije voort ga met het aanmunten van gouden en zilveren ropijen, op den thans geregelden voet, en zulks in zoodanige hoeveelheid als President en Raden van Financiën zullen bevinden dienstig en n odig te zijn voor rekening van den Lande, met vrijheid tevens, om ook voor rekening van bijzondere Ingezetenen, die daartoe hunne specie reeds hebben gegeven of daarvoor mogten geven, op gelijke wijze ropijen te slaan.

Aanstond begint de ellende!

Op den thans geregelden voet: inderdaad een zonderlinge aanwijzing voor het gehalte; maar C. C. G. G. volgden in deze het *former rupee* van de Britsche publicatie, met dit verschil echter, dat het Tusschenbestuur wel degelijk wist, wat het gehalte moest zijn. De nieuwe Regeering meende te mogen aannemen, dat het gehalte was, zoo niet gelijk, dan toch *omtrent*. Van de „in stilte" door het Tusschenbestuur gegeven gehalte-bepalingen, zooals het *Muntrapport van 1826* nog memoreerde, wist men niets en muntmeester Zwekkert had men niet gehoord [2].

[1] Verg. bl. 280.

[2] Verg. bl. 302. — Uit ondervolgende woorden van het *Muntrapport van 1826* zou op te maken zijn, dat Elout eerst van het bestaan der Britsche gehaltebepalingen heeft gehoord door het *Indisch muntrapport van 1825*:

„In het Indisch rapport vindt men op pag. 186 aangehaald, dat bij eene

Wist men niets? De commissie van het *Indisch muntrapport van 1825* heeft òf aan de mogelijkheid dier onbekendheid niet gedacht, òf aan die onbekendheid niet geloofd. Vandaar, dat zij verschillende redenen opgeeft, waarom de politiek in deze van Commissarissen-Generaal afkeuring verdiende — 't is toch allerzotst, dat gouverneur-generaal Van der Capellen heeft verklaard het met dat gansche rapport compleet eens te zijn [1]! — schrijvende ten slotte: „Eindelijk was het nogtans de wezenlijke bedoeling om den standpenning in zuiveren inhoud met den Nederlandschen Generaliteitsgulden gelijk te doen zijn, en gevolgelijk op 200 azen fijn te bepalen, dan kan men met mogelijkheid geenen gezonden uitleg geven, aan den maatregel, gelijktijdig door Hunne Excellentiën Commissarissen-Generaal daargesteld, om voor 's lands rekening gedurend eenige maanden lang zilveren ropijen te Sourabaja te laten slaan, met een verondersteld verlies van 8, maar met een wezenlijk nadeel van ruim 13 procent [2] (ongerekend de muntkosten) op eene

resolutie van het Britsch Bestuur van den 5 January 1813 is bepaald geworden, dat de aan te munten ropij zoude houden 9¼ grein in den gehalte (791 duizendsten) en 23 stuivers in den gewigte. Deze bepaling is echter nimmer gebragt ter kennis van het algemeen, zoodat de eenige openbare aanwijzing van de waarde der nieuwe ropijen is vervat in de straks reeds aangehaalde woorden, dat dezelve zouden zijn van gelijken inhoud als de voormalige Java ropij.

„Volgens dezelfde opgave (pag. 275) zoude in het jaar 1815, bij resolutie van 18 January, het gehalte van den Javaschen ropij zijn gebragt op 10 penningen (833 duizendsten), doch eveneens als van de vroegere, is van deze bepaling immer kennis gegeven aan het publiek." Verg. noot 3 op bl. 303.

Maar in een op het Rijksarchief liggenden particulieren brief van Elout aan Goldberg, gedagteekend Soerabaja 10 October 1817, waarop ik nog terugkom, staat: „een gedeelte van het zilver is gebruikt tot het slaan van ropijen, naar de toen nog bestaande Britsche bepalingen"; en dat de correspondent daarmede niet bedoelde het algemeene *former rupee* zou ik meenen te mogen opmaken uit het feit, — maar meer dan een bloot vermoeden is het dan toch niet — dat C. C. G. G. wel eerst lieten voortmunten (in onbekendheid met die bepalingen) op een gehalte van 10 penningen, doch er daarnaar op terugkwamen en het gehalte stelden op 9¼ penning, overeenkomstig de daaraan voorafgaande Britsche bepaling.

[1] Zie bl. 282.

[2] „Volgens de proeven door den Heer Professor Reinwardt genomen hielden de Javasche ropijen door elkander in $215\frac{3}{4}$ azen. Volgens de muntbepalingen echter, naar welke de Javasche ropijen in 1816 en 1817 te Sourabaja geslagen zijn geworden, was de zuivere inhoud $227\frac{13}{17}$ azen fijn." Op deze noot van

hoeveelheid van 40 à 50.000 Javasche ropijen, die maandelijks werden aangemunt; en zulks alleen met het vooruitzigt, dat deze munt, zoodra dezelve met den minder waardigen standpenning in aanraking zoude komen, dadelijk zoude worden uitgevoerd, dien gedeprecieerde standpenning met den eveneens gedeprecieerde Nederlandschen Generaliteits Gulden, als de eenige getrouwe muntpenningen van Nederlandsch Indie achterlatende . . . . .

„Het doen slaan van Javasche ropijen van verschillend gehalte, wanneer door gehalte innerlijke waarde verstaan mag worden, is niet wel overeen te brengen met het gemanifesteerd beginzel, van nimmer twee penningen van gelijke waarde, doch van ongelijke innerlijke waarde voor eene gelijke gangbare waarde in den omloop te brengen [1].

„Dan welke ook de bedoeling geweest moest zijn, zeker is het, dat gedurende het bestuur van Heeren Commissarissen Generaal slechts eene enkelde soort Javasche ropijen te Soerabaija is gemunt geworden; namelijk die van het gewigt van 8 engels $16\frac{15}{27}$ azen, en van het gehalte van 10 penningen, of tot de innerlijke waarde van $227\frac{11}{81}$ azen fijn zilver, volkomen overeenkomstig de laatste bepalingen, door het Engelsch Javaasch Gouvernement in den jare 1815 vastgesteld."

Ziehier nu hoe Elout in zijn *Muntrapport van 1826* het oogenschijnlijk zonderlinge besluit van 1 November 1816 verdedigt:

Uit deze aanmunting is dit belangrijke feit blijkbaar, dat op een oogenblik toen de grondtrekken van het op den 14ⁿ Januari 1817 en dus drie maanden later afgekondigde nieuwe muntstelsel reeds waren vastgesteld, Kommissarissen Generaal nog geloofden het daarvoor te

het rapport staat met potlood in margine: „Deze proeven kunnen met een of twee ropijen juist zijn geweest, maar zoo men een grooter getal had genomen, zoude men een gemiddelde inhoud van 206 azen hebben gevonden." In hoofdstuk V op bl. 336 vv. kom ik op deze quaestie van rekenen met gemiddelden terug.

[1] Dit beginsel stond in lett. a van het op bl. 280 vermelde besluit van 25 October 1816 Lᵉ A: „dat geene Guldens van onderscheidene gangbare waarde in omloop zouden worden gebragt". In den *Beginselbrief van 1817* verklaren C. C. G. G. alsnog aangenomen te hebben „tot een onwrikbaar beginsel", dat „nimmer zullen twee penningen van gelijken naam, doch ongelijke innerlijke waarde, voor eene gelijke gangbare munt worden in omloop gebragt": *Van Deventer*, bl. 169.

mogen houden, dat de Javaropij omtrent dezelfde waarde had als de Gulden. Hadden zij anders geweten, en hadden zij toen geloofd dat een Javaropij (zoo als de Commissie opgeeft) van 215 tot 227 azen fijn inhield (zie pag. 294) dan voorzeker zouden zij geene aanmunting van die ropijen, om gangbaar te zijn tegen 30 st. Indisch, hebben bevolen, daar diezelfde gangbare waarde eerstdaags stond te worden toegekend aan den Indischen Gulden, van gelijke waarde als de Nederlandsche, en dus slechts houdende 200 azen fijn zilver. In zoodanigen maatregel met juiste kennis van zaken genomen, zoude toch hebben opgesloten gelegen, eene opzettelijke verspilling van 15 tot 27 azen fijn zilver per Gulden.

Het wordt mij bij de lezing der Muntstukken uit het tijkvak, dat wij hier onder de oogen zien, menigmaal donker voor de oogen. Toen C. C. G. G. inzagen, dat met het doen voortgaan op den bestaanden voet onbewust gezegd was, dat de ropijen een gehalte moesten hebben van 10 penningen of 227 azen, hebben zij bij besluit van 24 Juni 1817 dat verminderd, niet op 200 azen, maar op $9\frac{1}{2}$ penning, d. w. z. op 215 azen[1], en nu gaat het *Muntrapport van 1826* zóó ver van mede te deelen, dat, indien men dit geweten had, men immers mal zoude geweest zijn. Wèl inderdaad mocht eens in onze Tweede Kamer herinnerd worden aan het woord van een Britsch staatsman, dat „the currency has made more people mad than love"[2].

Over het besluit van 1 November 1816 en wat er verder gebeurde, schrijft de heer Moquette als volgt:[3]

Door evenwel klakkeloos te besluiten, dat die aanmunting zoude geschieden „op den thans geregelden voet" heeft men blijkbaar geen rekening gehouden met de verhooging van het gehalte der gouden en zilveren ropijen op 1 Februari 1815, zoodat men, hoewel te laat, bemerkte dat men zich daardoor, zooals men 't noemt, in de vingers gesneden had.

Bij geheim Besluit van Commissarissen Generaal dd°. 24 Juni 1817 L^r. A. werd dan ook besloten het allooi der zilveren ropijen terug te brengen op 9 penningen 12 greinen, en van de gouden op 18 caraat (zie bijlage R.)

Drie dagen later, dus 27 Juni 1817 (zie bijlage S.) besloot men om alle aanmunting tot nadere dispositie te staken, omreden bleek, dat

[1] Het besluit bij *Moquette-1909*, bijl. R: zie de verwijzing ernaar op bl. 53 aldaar. — Verg. de noot 2 op bl. 319 hiervóór.

[2] *Studies van Rochussen*, bl. 6.

[3] *Moquette-1909*, bl. 52—53.

op de 11650 mark zilver, die van af den 16 Dec. 1816 tot 22 April 1817 vermunt werd, ruim 20 pCt. verloren was.

Dat komt er van zal Zwekkert gedacht of gezegd hebben, wanneer de groote heeren iets besluiten zonder den Muntmeester te hooren.

Dit mogen we gerust aannemen, afgaande op het rapport (omtrent een geheel andere zaak) van den Muntmeester W. F. van Leeuwen... *(volgen woorden uit dat rapport).*

De gevolgtrekkingen van den heer Moquette, uit dat rapport getrokken, zijn m. i. niet volkomen juist. C. C. G. G. hebben al genoeg op hun brood om hen te beschuldigen van *klakkeloos* een besluit te hebben genomen: zij deden het in de door de medegedeelde omstandigheden verkregen overtuiging, dat gulden en ropij gelijk waren. Van een rekening-houden met een *verhooging* — dus alsof men in gemoede vermeend had, dat het gehalte was 9½ penning — kon hier geen quaestie zijn, omdat zij destijds niets wisten van datgene, wat het Tusschenbestuur verhoogd had. En „van in de vingers snijden" gesproken, ook met dat terugbrengen op 9½ penning, dus op 215 azen, geschiedde dit, zij het in mindere mate; immers de ropijen moesten doorgaan voor 200 azen. Het behoort dan ook voor mij weer tot een van die duisterheden in de muntschrifturen, dat C. C. G. G. toen ze eenmaal de fout van 10 penningen bemerkt hadden, niet radicaal teruggingen op het gehalte van 200 azen.

Dit alles echter daargelaten; maar kan de lezer, ik vraag niet de geachte Schrijver zelf, iets begrijpen van dat 20 pCt. verlies, waar hem onbekend is, onder welke omstandigheden de ropijen uitgegeven moesten worden? Toch getuigt de heer Moquette, dat men zich zoo erg in de vingers sneed. Natuurlijk dat de autoriteit het wel inzag, die van het gansche beloop der zaak op de hoogte was en voor wie het rapport moest dienen. Het verlies was ontstaan, omdat C. C. G. G. die ropijen van 227 azen lieten doorgaan voor stukken van 200 azen: het gehalte van den standpenning. En eindelijk: al doet de aanhef van het besluit van 27 Juni 1817 ook vermoeden, dat de staking incidenteel alleen plaats vond wegens de 20 pCt. verlies; al hebben ook C. C. G. G. eerst tot de definitieve opheffing van de Zilvermunt besloten toen de in hun tegenwoordigheid genomen proeven van October 1816 te slecht resultaat leverden; het zat toch wel reeds destijds in de lucht om de fabriek voor goed te sluiten, eensdeels wijl zij niet geschikt kon heeten,

anderzijds, omdat in Indië het toezicht bij het munten niet afdoende was te organiseeren, om welke redenen het beter scheen voortaan de specie uit Nederland te ontbieden. De sluiting gold echter alleen de Zilver-, niet de Kopermunt. Bij brief d.d. 11 November 1817 werd hiervan aan Koloniën bericht, gelijk C. C. G. G. nog bij depêche van 27 Maart 1818 herinnerden[1]; „zeker is het, dat na ult° Juni 1817 geen gouden en zilveren munten meer op Java geslagen zijn", lezen wij ook bij Moquette[2].

Wat moest er dan geschieden met de reeds gemunte ropijen, voor zoover zij niet waren uitgegeven? Art. 4 van het Sluitingsbevel bepaalde: „dat dezelve zooveel mogelijk in kas werden gehouden". Het juiste bedrag van dit aangehoudene is mij niet bekend. Het *Muntrapport van 1826* zegt ervan: „Hoe veel deze som beliep, blijkt niet uit de hier te lande aanwezige archieven, maar in het Indisch rapport (pag. 326) vindt men opgeteekend[3], dat in het geheel na de inbezitneming van Java door het Nederlandsch Gouvernement, in het jaar 1816, zijn geslagen 244.373 stuks ropijen, zoodat men veiliglijk de aangehouden som op veel minder kan stellen." Dit cijfer klopt niet geheel met een rapport d.d. 15 Juni 1821 van muntmeester Van Leeuwen, schrijvende[4]: „mijn onderzoek wijders tot Baarzilver gericht, vernam ik weldra, uit de $22360\frac{14}{64}$ marken, dewelke in 28 kisten aan Baarzilver in 1816 uit Nederland zijn aangebragt, en waar van het grootste deel met 259.969 Ropijen à 10 penning fijn, in het begin van 1817 te Soerabaia is vermunt geworden; dat ook deze noemenswaardige massa zilver, tot één alloy gebragt[5], het gehalte der Nederlandsche Gulden niet in zich bevatten."

Aangezien blijkens het hiervoren aangeteekende[6] aan Zilverbaren werd medegebracht voor een waarde van f 622.915. 5 of f 519.096 is het mij niet helder, wat met het betrekkelijk groot restant baren gedaan is; want dat er een gedeelte onvermunt gebleven is, valt niet enkel op te maken uit de medegedeelde

---

[1] Zie *Muntrede*, bl. 333, ad g.

[2] *Moquette-1909*, bl. 55. — Als een ropij van 1817 is in het Haagsch penningkabinet een exemplaar geëtiquetteerd, dat vermeld staat in noot 3 bl. 301.

[3] Zie hierna nog op bl. 334.

[4] Als voren, bl. 54.

[5] Tusschen haakjes stelde hier de heer Moquette: „hij bedoelt hier het restant".

[6] Zie bl. 286.

cijfers, die dan toch ook wel c. q. van fabricage voor zilveren pasmunt zouden hebben gesproken, maar tevens uit de woorden van den op bl. 287, noot 4 vermelden en nog op bl. 328 aan te halen particulieren brief van Elout d.d. 10 October 1817, toen de Zilvermunt reeds gesloten was: „een gedeelte van het zilver is gebruikt tot het slaan van ropijen".

Intusschen weet ik wel, en hiermede vul ik nog aan Moquette's mededeelingen, wat ten slotte werd van de hoeveelheid aangehouden ropijen van 227 azen. Het *Muntrapport van 1826* heeft de neiging om de gevolgen der in 1816—1817 genomen muntmaatregelen niet zoo donker te schetsen als zij misschien verdienden en zoo deelt de Rapporteur over deze quaestie mede, dat het grootste gedeelte reeds was uitgegeven, toen men de fout ontdekte. Die aanhouding zou, volgens deze mededeeling, voor het publiek, naar men nader overwoog, ongerief veroorzaken, een ongerief, dat men niet in evenredigheid achtte met de schade, door 's Lands kas te lijden met verdere uitgifte, want, zoo volgens de niet-gepubliceerde verordeningen de onder het Tusschenbestuur gemunte ropijen een aanzienlijk hooger gehalte hadden dan 200 azen, het bleek nu weer ten slotte, dat tengevolge van de slechte muntfabricage, dit gehalte in den regel veel lager was! „Hoe dit ook zij", leest men dan verder, „het is waarschijnlijk dat men bij de destijds gehoudene beraadslagingen minder gelet heeft op de innerlijke waarde, die de ropijen *behoorden* te bezitten, dan op die welke zij *werkelijk bezaten*, en dat de uitkomst van deze overwegingen is geweest dat, daar de ropijen, het zij door de gebrekkige inrigting der munt te Sourabaija, hetzij door andere oorzaken, over het algemeen weinig met den Gulden in innerlijke waarde verschilden, er geen groot nadeel konde ontstaan, de reeds geslagene op gelijken voet met de Guldens in omloop te brengen."

Alzoo was dit nu volkomen in strijd met de vroegere bevinding, die zoo plotseling de geslagen munten deed aanhouden! Het gevolg was onderstaand besluit van 27 November 1817 N° 35, waarbij de uitgifte der aangehouden ropijen alsnog werd bevolen. Zijn de stukken over muntwezen, zelfs die van zeer onschuldigen aard, in den regel geheim of vertrouwelijk [1], dit stuk behoort niet tot de geheime besluiten:

[1] Verg. *Teruggave*, bl. 231

Is gelezen eene missive van President en Raden van Financiën, in d° 14 dezer N° 31, ten geleide eener lijst van aangehouden nieuwe gouden en zilveren ropijen, ingevolge besluit dezer vergadering van den 27 Junij l°. A. Secreet, art. 4, in de onderscheidene kassen, voor zooverre de opgaven zijn ingekomen.

Stellende President en Raden voor, om alle deze gelden bij voorkomende scheeps- of andere secure gelegenheden naar Soerabaija te vervoeren, ten einde met dezelve te worden gehandeld, als Commissarissen-Generaal zullen goedvinden.

Waarop gedelibereerd en in aanmerking genomen zijnde, dat het een ongerief zijn zoude zoo veele comptanten buiten omloop te brengen.

Is goedgevonden en verstaan:

In te trekken en te stellen buiten effect, gelijk gesteld bij deze, dat gedeelte van het Besluit van den 27 Junij l°. A. Secreet, waarbij aan President en Raden van Financiën is opgedragen om te zorgen dat de nieuw aangemunte gouden en zilveren munt, zooveel mogelijk in kas worden aangehouden; wordende zij mitsdien bij deze geautoriseerd, om deze munt weder onder de gemeente in circulatie te brengen.

Echter konden zelfs de *omtrent*-ropijen, daargelaten alzoo andere in Indië onjuist getarifeerde munten, het gezelschap van den als standpenning bevoorrechten gulden niet lijden: ze verlieten het land. Zoo kwam men van al die vervelende muntstukken af, maar tot groote schade van de Indische staathuishouding. Goldberg had het blijkens zijn *Muntrapport van 1815* zoo erg niet gevonden [1]; en ook Elout gebruikte nog in het *Muntrapport van 1826* voor de wegvloeiing der ropijen het woord *verlossen*, zooals wij straks zullen lezen [2]! In het buitenland werd daarentegen onze onnoozelheid voorspellend belacht en schreef men reeds in het derde kwartaal van 1817 over den gedecreteerden standpenning aan de *Government Gazette* te Calcutta: „Ingevolge eene Proclamatie staat deze gulden, welke 20¼ stuiver innerlijke waarde bezit, gelijk met een Bombaijsche of Arcotsche Ropij of 220 de 100 Sp. daalders. De gevolgen zijn, zooals wij dezelve verwachtten. Alle vreemde munt verdwijnt uit de Kolonie, en wij zullen niets meer hebben dan guldens, *waarmede men ons zegent*. Het is klaarblijkelijk hoe nadeelig dit voor het eiland zijn zal . . ." De *Bataviasche Courant* van 6 December 1817 nam dit over [3], als een staaltje, denk

[1] Zie bl. 316.
[2] Op bl. 335 ad noot 1.
[3] Zie bl. 3—4 aldaar.

ik, van Britsche vooroordeelen! Tòen, in 1816—1817, wisten wij inderdaad nog niet, wat wij op muntgebied zooal misdeden! Niet slechts, dat zoo goed als alle vreemde munt verdween, maar ten slotte zelfs ook de Nederlandsche speciën, tot de scheidemunt toe. Zoo luidt het uitdrukkelijk in het geheim besluit van 3 December 1824 l^{r}. L. [1], waarin men op de mededeeling, dat art. 11 der Muntverordening een averechtsch tarief had gewettigd, leest:

dat ten gevolge van deze hoogere, aan de Nederlandsche Gulden toegekende waarde dan ook alle de overige zilveren muntspeciën successievelijk uit den omloop zijn verdwenen, en derzelver plaats door den Nederlandschen Gulden of deszelfs representant, de papierenmunt, is ingenomen, zoodat daardoor eene wezenlijke en aanmerkelijke schade door het Gouvernement is geleden, hetwelk voor de werkelijke waarde van bovengemelde muntspetiën, naarmate dezelve bij 's lands kassen werden uitgegeven, eene zooveel mindere waarde aan Nederlandsche Guldens heeft terugbekomen; eene schade, welke genoegzaam wordt gestaafd door de vrij aanzienlijke aanvoer van Nederlandsche Guldens door particuliere speculanten, gedurende de eerste jaren, en het erkende voordeel, hetwelk alleen op de inwisseling derzelve, tegen andere geldspetiën, gedurende eenen geruimen tijd, bestaan heeft; terwijl in het bedoelde tijdvak bijna geene andere dan deze munt, tot inkoop van producten werd aangebragt, in stede van de gewone handelsspetien, welke tot dien tijd bijna uitsluitend tot dat einde aangevoerd waren geworden; eene schade, waarmede het Gouvernement op nieuws wordt bedreigd, zoo dikwijls hetzelve middelen in het werk zoude stellen om voor eige rekening, eene meerdere hoeveelheid aan klinkende munt, vooral van de zoodanige, welke door hare erkende innerlijke waarde, het algemeen vertrouwen heeft verworven, ten gerieve van den handel en van de dagelijksche behoeften, in omloop te brengen.

En verder:

dat bij het bovengemeld tarief de waarde van den Nederlandschen stuiver op 5, en mitsdien van het dubbeltje op 10 en van de schelling op 30 duiten bepaald zijnde, terwijl de Nederlandsche Gulden op 120 duiten is gesteld, de geheele evenredigheid tusschen het muntstuk van den Gulden en deszelfs onderdeelen of de scheidemunt verbroken is geworden, alzoo door die bepaling de Nederlandsche Gulden in Indië met 4 schellingen of 12 dubbeltjes of 24 Nederlandsche stuivers gelijk is gesteld, niettegenstaande hetzelfde muntstuk in Nederland uit niet meer dan 3⅓, 10 en 20 van diezelfde onderdeelen bestaat; dat,

[1] Rijksarchief. Zie ook *Veroordeeling-Elout*, bl. 141.

zonder bij het oneigene van eene zoodanige verschillende verdeeling van hetzelfde muntstuk in zijne eigen, erkende onderdeelen, in Indië en in Nederland, te willen stilstaan, alleen wordt aangemerkt dat het natuurlijk gevolg van deze gedeprecieerde waarde der scheidemunt is geweest, dat deze zoo gerieflijke en in de dagelijksche geldhandelingen zoo onontbeerlijke muntstukjes, welke vóór de publicatie van 14 Januari 1817 zich overal in overvloed bevonden [1], thans geheel en al uit den omloop zijn verdreven, en derzelver gemis vele moeijelijkheden veroorzaakt, vermits er thans bijna geene andere scheidemunt, beneden de Gulden, dan de koperen duit is overgebleven.

In één opzicht heeft de Commissie-Generaal een oordeel uitgesproken, dat toekomst gehad heeft, te weten haar afkeuring over het munten in Indië. Aanvankelijk had men ropijen laten munten, in afwachting dat uit Europa betere installatiën zouden worden gezonden [2]; maar nog vóór op deze aanvragen was geantwoord, schreef Elout in den hiervoren aangehaalden particulieren brief aan Goldberg, gedagteekend Soerabaja 10 October 1817 [3], leest men, van de destijds op reis zijnde C. C. G. G.: „Wij hebben onlangs te Soerabaja persoonlijk bijgewoond eene proeve van het slaan der nieuwen guldens; maar dit is ongelukkig uitgevallen, zoodat wij daarmede niet hebben doen voortgaan; een gedeelte van het zilver is gebruikt tot het slaan van ropijen, naar de toen nog bestaande Britsche bepalingen, maar het geheele werk van de zilveren munt is hier gebrekkig en ik weet niet of men niet met voordeel guldens in het vaderland geslagen naar herwaarts zou kunnen zenden."

Het resultaat is geweest, dat na ult° Juni 1817 geen gouden en zilveren munten meer op Java geslagen zijn: bl. 324. Wel is er sinds herhaalde malen sprake geweest van het weder oprichten eener zilvermunt in Indië en zelfs werd nog in 1862

[1] „Onwaar" stelt hier de kantteekenaar op het rapport!

[2] Bij depêche d.d. 21 September 1818 N°s 56 en 1/16 berichtte minister Falck aan den Landvoogd, dat de eischen voor de Munt gedaan aan „zwarigheden onderhevig zijn". Voorganger Goldberg had informatiën ingewonnen bij onze consuls-generaal te Londen en te Parijs, waaruit bleek: „dat de leverancier van het Mechanieke voor een kompleete munt door een Fabrykant te *Bermingham* op ongeveer £ 7000 sterling zoude te staan komen, zonder dat daaronder nog de pletmachines waren begrepen, welke vooronderateld waren aanwezig te zijn, terwijl in *Frankrijk* de twee stempelmachines, vier doorsnijders, met pletmachines en zes kartelmachines, voor eene som van 28500 francs kunnen verkregen worden". Rijksarchief.

[3] Bl. 325. Rijksarchief.

een project met teekening ingediend, doch tot uitvoering hiervan kwam het niet. Hierop zijn van grooten invloed geweest de ernstige beschouwingen ertegen, die destijds verschenen van de hand van Mr. N. P. van den Berg en die vrijwat dieper gingen dan de betoogen van den heer Elout tegen het ondoeltreffende van een muntinrichting in ons Indië [1]; niet onaardig is het, dat gouverneur-generaal Sloet zijn ontevredenheid over de afwijzing der voorstellen van 1862 aan Mr. Van den Berg „bij meer dan eene gelegenheid" deed blijken [2]! Onder welke omstandigheden zulk een fabriek op Java wellicht ware aan te bevelen, kon men reeds lezen in Van den Berg's brochures dier dagen; „het onhoudbare van de opvatting, dat, nu voor Nederlandsch-Indië het goud tot muntstandaard is verordend, ook het bezit van een eigen muntinrichting eene behoefte is geworden die voorziening zou verdienen" is intusschen nader door den Schrijver betoogd [3]. Mr. J. C. Kielstra had in zijn „Koloniale Staathuishoudkunde" [4] aan dit vraagstuk wel een regel mogen wijden, al heet dat werk ook slechts een „Inleiding", en dan nog enkel een „Proeve".

De Kopermunt sneefde eerst in 1843 [5], zoodat sinds dien tijd Nederlandsch-Indië in het geheel geen munthuis meer bezit. Wanneer men een bezoek brengt aan de Munt te Utrecht, dan ziet men in den breeden gang een reliek van de overleden koloniale Munt staan, namelijk een handmuntpers, waarop met groote letters gegraveerd is, *Fingit-Premendo*; erin ontwaart men een duit met het Utrechtsche wapen. De machine werd van het departement van Koloniën ontvangen. „Hij stempelt door den druk": hoezeer is deze herinnering, dat men niet kan stempelen zonder te persen, in overeenstemming met den eenvoud der Indische muntgeschiedenis uit de jaren van het herstel der Nederlandsche koloniale regeering!

[1] *Geldsomloop (1863)-V. d. B.*, bl. 41 vv. *Muntquaestie (1874)-V. d. B.*, bl. 41 vv.

[2] *Verouderd Vraagstuk (1912)-V. d. B.* bl. 718.

[3] *Actueel Vraagstuk (1912)-V. d. B.* bl. 864.

[4] Te Bandong in 1908 en 1909 in twee deelen uitgegeven.

[5] *Moquette-1908*, bl. 361.

V.

De schade geleden door het aanmunten der ropijen in 1816—1817.

In het *Muntrapport van 1826* wijst minister Elout erop, dat het gehalte der geslagen munten nagenoeg nooit overeenkwam met de voorschriften: „hetzij door de gebrekkige inrigting der munt te Soerabaja, hetzij door andere oorzaken" [1]; als een der redenen voor het sluiten der Zilvermunt wordt door Elout mede vermeld, dat in Indië geen afdoende contrôle is uit te oefenen [2]. Ik vermoed, maar nergens vind ik in de stukken een aanwijzing ervoor, dat bij die *andere oorzaken* en *contrôle* gedacht is aan den Muntmeester en zijn personeel, die in de behandeling van de alliage zich vrij onafhankelijk konden achten. Zoo eenvoudig, als het misschien wel voorkomt, schijnt toch de regeling van het toezicht daarop niet te zijn. Men leest o. a. bij *Bonneville* hierover [3]: „Autrefois le directeur mettoit en circulation, immédiatement après la fabrication, les monnaies frappées dans son atelier, souvent d'après des essais fort inexacts, et sans autre garantie que le type dont elles étoient empreintes. La fraude, s'il y en avoit, ne pouvoit être découverte que lors du jugement, qui n'avoit lieu, le plus souvent, que six mois et même un an après l'émission." Wanneer zoo de toestand was in den aanvang der 19e eeuw in Europa, zal het in Indië wel niet beter geweest zijn [4].

De ongunstige indruk, dien Elout over een en ander ontving tijdens zijn verblijf in Indië, werd bevestigd, toen hij als minister in 1825—1826 deze aangelegenheid over het gehalte der In-

[1] Zie bl. 325 hiervóór.

[2] Rapport van minister Elout aan den Koning d.d. 18 Februari 1825: *Veroordeeling-Elout*, bl. 414.

[3] *Bonneville*, bl. XVIII.

[4] In de op bl. 304 vermelde *Instructie voor den muntmeester* van 1704 lees ik na het voorschrift in art. 1 over het gehalte enz. van de Java-ropij, in art. 2 over de contrôle enkel dit: „En om hier van verzekerd te zyn sal den essayeur van ieder party, die geprepareerd is voor de munt, een stuk moeten uytkappen en essayeeren en het zelve met het essay-stukje overgeven aan den heer Directeur Generaal of den eersten opperkoopman van 't casteel, om bewaard te worden van ieder party, die ter munt gebragt wordt": *Plakkaatboek*, dl. VII, bl. 791. Zie ook het artikel in bijl. I, bl. 219 *Netscher*.

dische munten nader onder de oogen zag. Bij depêche van 22 Maart 1825 was den Landvoogd opgedragen om ropijen te zenden [1]; doch in onbegrijpelijke slordigheid of ongezeglijkheid, destijds bij het Indisch bestuur geenszins ongewoon, werd aan deze lastgeving eenvoudig niet voldaan! Minister Elout heeft toen zoo goed en zoo kwaad als het ging zichzelf geholpen, gelijk blijkt uit de volgende mededeeling in het *Muntrapport van 1826*:

„Aanvankelijk moet echter worden aangestipt, dat toen bij brief van 22 Maart 1825 N° 47 geheim, op Uwer Majesteits bevel, de nu ontvangen consideratien en advies over het Indisch muntstelsel zijn gevraagd, de Regering tevens is aangeschreven, om met haar rapport naar herwaarts te zenden eenige exemplaren van de op Java in omloop zijnde muntspecien, bijzonderlijk *ropijen*, ten einde na een naauwkeurig essaai, in Nederland te doen, de vraag te onderzoeken of andere verordeningen zouden behooren te worden gemaakt omtrent derzelver omloop, dan de tegenwoordige.

„De alzoo gevraagde muntspecien zijn met het rapport der Indische Regering niet ontvangen, en zelfs behelst hetzelve geene opgave der redenen, waarom dit belangrijk punt is over het hoofd gezien.

„Men heeft bij dit Departement gepoogd dit gemis te herstellen door de medewerking van eenige uit Indië teruggekomene personen, en zoo is het gelukt zeventien ongeschonden Bataviasche en Javasche ropijen te verzamelen, welker essaayen met eenige andere gestrekt hebben tot grondslag van de in dit rapport voorkomende berekeningen."

De uitkomsten dezer onderzoekingen zijn bij het rapport overgelegd in een „Staat van Essaijen van eenige Bataviasche en Javasche Ropyen" en wel van de volgende muntslagen:

1765:	2 ropijen:	gehalte	222,	222 $\frac{8}{10}$			azen	fijn
1766:	2 „ :	„	222	215			„	„
1783:	1 „ :	„	224				„	„
1796:	1 „ :	„	179				„	„
1803:	2 „ :	„	202 $\frac{8}{10}$,	204 $\frac{3}{10}$			„	„
1804:	2 „ :	„	199 $\frac{1}{2}$,	201 $\frac{2}{10}$			„	„
1805:	2 „ :	„	204 $\frac{3}{10}$,	210			„	„
1806:	4 „ :	„	195 $\frac{3}{10}$,	198 $\frac{3}{10}$,	200 $\frac{1}{10}$,	208 $\frac{9}{10}$	„	„
1813:	3 „ :	„	193 $\frac{2}{10}$,	203,	215		„	„
1814:	3 „ :	„	205,	205,	220		„	„

Totaal 22 ropijen: gehalten 4551 $\frac{3}{5}$, gemiddeld 206 $\frac{98}{110}$ (nagenoeg $\frac{9}{10}$) azen fijn.

[1] Zie *Veroordeeling-Elout*, bl. 190.

Onder de ropijen van 1766 is er eigenlijk slechts 1 van den Indischen muntslag (215 azen); de andere (222 azen) is een ropij op verzoek van Wappers Melis te Calcutta geslagen, waarbij enkel tot model werd genomen een van het jaar 1766, te Batavia gemaakt. Naar de te Calcutta op dit model verkregen ropij wilde landvoogd Van der Capellen op het treurig einde zijner regeering nieuwe ropijen doen leveren, hetgeen mij indertijd o. a. deed schrijven [1]: „Het model Javasche zilveren ropij lag op tafel, want Wappers had bij een rapport van 25 October 1824 N° 27 aan den Landvoogd zulk eene in de Calcuttasche munt geslagen ropij overgelegd." [2] De beide ropijen van 1783 en 1796 vindt men met gehalte-opgave afgebeeld bij *Bonneville* [3]. Van de ropijen 1803 is er één (die van $202\frac{8}{16}$ azen) en evenzoo van de ropijen 1806 (die van $200\frac{1}{16}$ azen), welke gebruikt waren in 1815 door den Directeur-Generaal van Koloniën om te betoogen de gelijkheid in gehalte met den Generaliteitsgulden [4].

De 22 ropijen zijn op 2 na, die te Brussel werden geessaieerd, te Utrecht nagezien. Er ligt nog een ander schriftuur in den bundel van het *Muntrapport van 1826*; het heeft daarin mijn aandacht getrokken, dat onderzoekingen over het gehalte van dezelfde muntstukken door verschillende deskundigen gedaan nogal kunnen uiteenloopen, als respectievelijk te Brussel en te Utrecht in duizendsten [5]: ropij van 1813: 782 en 783; halve Arcotsche ropij 927 en 924; de ropij van Wappers Melis: 823 en 830; de Sicca-ropij 981 en 979.

De heer Elout heeft blijkens zijn *Muntrapport van 1826* uit den staat der essaai-onderzoekingen gevolgtrekkingen gemaakt,

[1] Zie *Veroordeeling-Elout*, bl. 150.

[2] Dat Wappers Melis later de ropij aan minister Elout ter hand stelde, blijkt uit het rapport aan den Koning d.d. 8 Augustus 1825: *Veroordeeling-Elout*, bl. 395.

[3] Zie na bl. 228 plaat 5: *Monnoyes d'Argent des Indes Orientales*, fig. 21 en 22; het gehalte op bl. 228: *Monnaies d'argent*: „Pièce de la Compagnie Hollandaise."

[4] Zie hiervóór, bl. 312.

[5] Ik heb het fijn gehalte bijna overal aangewezen in azen, omdat ik deze uitdrukking als regel in de stukken vond: zie noot 1, bl. 290; maar de gewoonte is om het gehalte te vermelden in duizendsten, millièmes: „Dans la nouvelle méthode, au contraire, le titre *(d. w. z. het zuiverheidsgehalte)* et le poids se divisent par *millièmes*": „*Bonneville*, pag. XIV. Zie ook *Studies van Rochussen*, bl. 43, noot 1; *Teruggave*, bl. 239, noot 1. — Bij *Netscher*, bl. 97 vv. vindt men staatsgewijs een zeer geschikte opgave van de verschillende hoedanigheden der munten, w. o. ook het gehalte.

die ik niet kan deelen. Een en andermaal wees ik er in vroegere schrifturen op, dat nevens gaven van deugd en kennis, Elout het gebrek had, dat er voor een staatsman te zeer in hem zat van den advocaat, gelijk G. K. van Hogendorp vermeende [1]. Ik schreef dit toen niet enkel maar na, doch vond daarin slechts de bevestiging van een indruk, dien ikzelf zoo dikwerf uit de stukken had gekregen. Hier heb ik weder een geval, waarin dit gebrek, naar het mij voorkomt, zeer sprekend aan den dag treedt; — een gebrek, dat, zoo het werkelijk over het geheel bestaat, te ernstiger maant om goed te lezen, waar stijl en manier van uiteenzetting de kennisneming hoogst aangenaam maken [2].

De resultaten der vermelde gehalte-onderzoekingen heeft Elout getoetst aan de dubbele vraag: eensdeels in hoever de schuldeischers van den lande, w. o. Wees- en Boedelkamers, schade hadden geleden met in de Landsboeken het woord *ropijen* te vervangen door *guldens*, anderdeels in hoever 's Lands kas werd te kort gedaan door van het Baarzilver te hebben doen munten ropijen van het onder het Tusschenbestuur voorgeschreven gehalte.

Wat het eerste punt aangaat, onder het Tusschenbestuur was als boekpenning voorgeschreven de ropij [3]; art. 2 der Muntverordening van 1817 veranderde dit door de slotbepaling: „zullende wijders alle rekeningen met den lande worden gesteld in Indische guldens". Hoe men met die boekhouding placht te werk te gaan, waar het officieel gehalte der muntstukken en

[1] Zie *Teruggave*, bl. 184.

[2] In de stukken, hier aan de orde, trok nog een ander geval zeer mijn aandacht, dat ik echter, als onderwerpelijk buiten de zaak, slechts even aanroer. De Muntpublicatie van 1817 bevat namelijk geen uitdrukkelijke gehalte-bepaling; wel staat erin, dat de standpenning dezelfde waarde zoude hebben als de Generaliteitsgulden, maar juist wegens het enorm geknoei met die waarde in hetzelfde artikel om tot een meerwaarde te komen en wegens de ongelukkige tarifeeringen van andere munten, heb ik vroeger mijzelf — ik herinner mij het levendig — dikwijls afgevraagd: maar welk gehalte moest de standpenning toch hebben? Het *Indisch muntrapport van 1825* verwijt op onderscheidene plaatsen dat gemis aan een uitdrukkelijke gehalte-bepaling; het *Muntrapport van 1826* ortegen in, dat gelijkstelling met den Generaliteitsgulden een afdoende aanwijzing was: van begrip, dat, wat daarvan ook zij, in ieder geval een uitdrukkelijke gehalte-aanwijzing voor den standpenning niet gemist mag worden in een organieke Muntverordening, geen spoor. Mijn meening, dat de weglating van het gehalte ook niet zoo onwillekeurig is geweest, als Elout's bepleiting het wel wil doen voorkomen, uitte ik in noot 1, bl. 582 *Art. 2 Muntverordening*.

[3] Zie hiervóór, bl. 298.

het tarief werden gewijzigd, alzoo ook de beteekenis der uitgetrokken sommen, is mij niet recht duidelijk; misschien waren ook toen de rekeningen „zoo obscuur en confus, dat men geen dag daar in kan zien", zooals Van Imhoff klaagde [1]; genoeg zij het, dat de vraag rees, in hoever 's Lands schuldeischers, als de bij de Wees- en Boedelkamers verzorgden, waren te kort gedaan, door stukken van veel minder waarde, gelijk de Indische guldens, in de plaats te stellen van de uitgetrokken ropijen.

Wat het tweede punt betreft, men meende, dat door de munting der Zilverbaren tot ropijen op het door het Tusschenbestuur voorgeschreven gehalte aanzienlijke schade was veroorzaakt, „een zeker en vruchteloos verlies" [2], tengevolge der uitgifte van deze stukken tegen het zooveel minder gehalte van den Indischen gulden en waaromtrent Moquette uit het geheim besluit van 27 Juni 1817 l^t A [3] memoreerde: „Uit den aanhef blijkt dat van af 16 December 1816 tot 22 April 1817, vermunt was 11650 mark zilver, waarop ruim 20 pCt. verloren werd, zoodat het verlies veel grooter was dan C. C. G. G. zich hadden voorgesteld." — Wat zij zich voorgesteld hadden, kan ik niet zeker zeggen: het *Indisch muntrapport van 1825* gewaagt van „een verondersteld verlies van 8, maar met een wezenlijk nadeel van ruim 13 procent (ongerekend de muntkosten)"; nadat dit is geschreven op bl. 321, wordt op bl. 326 medegedeeld [4]: „De geheele, uit de van Nederland aangebragte baren zilver, in 1816 en 1817 gemunte som aan Javasche ropijen heeft bedragen 244.373 stuks, waarop (behalve de muntonkosten) een verlies is gerekend van 2747 : 19 ropijen of Indische Guldens." Dit „ruim 13 procent", is dan wel ruim gerekend.

Het doet er echter niet toe, kenschetsend is alleen de wijze, waarop de heer Elout in zijn *Muntrapport van 1826* het belang der beide vermelde punten verkleint.

In het hiervoren afgedrukt staatje [5] zien wij, dat de zes ropijen van den Engelschen muntslag aan gehalte bezaten:

[1] *Consideratiën*, bl. 485 § 2. — *Bijdragen (1907) V. d. B.* bl. 48.

[2] In het beschuldigend *Indisch muntrapport van 1825*.

[3] Zie bijl. S, bl. 91 *Moquette-1909*. Het stuk reeds hiervóór door mij aangehaald op bl. 322—323.

[4] Zie ook bl. 324.

[5] Op bl. 331.

193 $\frac{2}{10}$, 203, 205, 205, 215, 220 azen. Hierop wijzende, leest men deze gevolgtrekking:

Het gemiddelde van al de zes ropijen is niet meer dan 206$\frac{7}{8}$ azen, en het is dus blijkbaar, dat over het geheel genomen, de Javasche ropijen, zooals zij uit de Engelsche munt te Soerabaya kwamen, slechts ruim 3 pCt. in waarde boven den Nederlandschen Gulden stonden.... en dat eindelijk de gemiddelde fijne inhoud van al de op dien staat voorkomende twee en twintig ropijen van allerlei jaartal, slechts is 206 azen ruim. Dit verschil van slechts zes azen fijn of $\frac{3}{5}$ stuiver Nederlandsch met den Generaliteits Gulden kon geen groote bedenking opleveren tegen het in omloop brengen van beide tot dezelfde gangbare waarde.... Doelmatigst was het alzoo in de gegeven omstandigheden den Gulden, van welken men eene aanzienlijke hoeveelheid had medegebragt, te kiezen tot standpenning. Eene stipte regtvaardigheid zoude toen welligt gevorderd hebben, om dien Gulden niet ter gelijker waarde met den ropij in omloop te brengen; maar de ropij iets hooger te stellen naar evenredigheid van deszelfs meerdere waarde, die gebleken is, gemiddeld 206 azen fijn te zijn. Den Gulden verdeelende in 30 st. zoude de ropij hebben moeten komen op 30$\frac{7}{8}$ stuiver, en dan had niemand zich kunnen beklagen. In stede van dit te doen heeft men den ropij eene gelijke gangbare waarde als aan den Gulden gegeven; deze laatste munt de eerste als standpenning vervangende, zijn daardoor alle crediteuren in waarheid met bijna 3 ten honderd benadeeld geworden. Het bedenkelijke hierin gelegen werd evenwel vergoed door de omstandigheid, dat de ropijen als hebbende door elkander 3 pCt. meer waarde dan de Gulden, langzamerhand uit den omloop moesten verdwijnen, en alzoo dien omloop verlossen [1] van al de fluctuatien, die geboren moesten worden, uit de circulatie van eene muntspecie, waarvan het eene stuk soms 27 azen met het andere, in fijnen inhoud verschilde.

En verder over de verandering in de boeken van ropij in gulden:

Bij het overwegen der vrage, of door deze conversie eenig nadeel is toegebragt aan de ingezetenen, moet niet worden gelet op de waarde, welke de ropij of de Engelsche standpenning volgens de bestaande verordeningen hebben moest, maar alleen op de waarde, welke die standpenning in wezenlijkheid bevat.

De ropijen vroeger op last van de Hollandsche Regering geslagen, moesten volgens de laatste bepaling (die van 24 November 1795) houden 9 p. 12 grein in gehalte en 23 stuivers in gewigt of 215$\frac{8}{10}$ azen fijn. Deze innerlijke waarde hielden zij echter over het algemeen niet, en wanneer men het gemiddelde neemt van de ropijen n°. 2, 3, 4,

[1] Hier is het woord, waarop ik in noot 2, bl. 326 de aandacht vestigde.

5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 19, 20, 21 en 22 op den staat van essayen voorkomende, en allen onder het voormalig Hollandsch Bestuur geslagen, vindt men dat dit bedraagt $205\frac{11}{12}$ azen fijn. Te dier tijd was de ropij de standpenning niet, daar zij dit eerst in 1813, tijdens het Engelsch Bestuur is geworden.

De publikatie van den Engelschen Luitenant Gouverneur in Rade van 9 April 1813 kondigt het munten aan van eene ropij *of the same standard as the former Java rupee.* Uit het aangehaalde in de memorie blijkt, dat te dier tijd bevelen zijn gegeven aan den Muntmeester te Soerabaija om deze ropijen te munten op het gehalte aanvankelijk van 9 p. 12 gr. en later op dat van 10 pen., bij een gewigt van 23 st. doch deze bepalingen zijn niet openbaar gemaakt.

Uit den staat van essaijen blijkt, dat de ropijen n°ˢ. 13, 14, 15, 16, 17 en 18, allen van de Engelsche Javasche munt inhouden 220, 215, 205, 205, 203 en $193\frac{2}{10}$ azen fijn, zoodat derzelven gemiddelde innerlijke waarde is ruim 206 azen fijn. De verschillen, die tusschen de ropijen onderling bestonden; de overweging dat de meeste slechts 205 tot 203 azen fijn, en sommige van de andere slechts 199 en 179 azen hielden; en eindelijk, de gemakkelijke vervalsching van eene met zoo weinig zorg geslagen muntspecie: dit alles moet de conversie van de Javasche ropijen tot Indische Guldens hebben doen voorkomen als de overgang van eenen hoogst onzekere standpenning, gemiddeld 206 azen fijn houdende, tot eenen anderen, die wel is waar slechts 200 azen, en dus 6 azen fijn minder hield, doch wiens gelijkmatige waarde en zorgvuldige bewerking in eene Europeesche munt, dat verschil dubbeld vergoedden.

Men mag het er dus voor houden dat door de in 1817 plaats gehad hebbende verandering van standpenning geene noemenswaardige nadeelen zijn geleden, en dat de kapitalen zoo van particuliere personen, als van wees- en boedelkamers daardoor geene zoo groote vermindering hebben ondergaan, of dezelve werd ruim opgewogen door het uitzigt op de vastheid van waarde, die men zoo langen tijd ontbeerd had.

Dat dit naderhand veranderd is, door de overmatige uitgifte van papierengeld, in oogenblikken van geldelijke verlegenheid; door het wegdringen van eene evenredige hoeveelheid klinkende speciën; en door den daarop gevolgden agio op het zilver en goud, dit zijn gebeurtenissen geheel vreemd aan de oorspronkelijke bepaling van waarde van den standpenning, daar deze, zonder de onmatige uitgiften van papierengeld en promessen, deszelfs waarde zoude gehandhaafd hebben.

Wat is nu hiertegen op te merken? Dat het voor een eenigszins aannemelijk resultaat niet aangaat hier met gemiddelden te werken, tenzij men kon weten de hoeveelheden, die van ieder gehalte waren uitgegeven. Nu werd de berekening te minder

betrouwbaar, omdat het in den aard der zaak lag, dat juist de ropijen van hooger gehalte uit de wandeling waren geraakt, zoodat het wel te verwachten was, dat de Minister slechts stukken van lager gehalte over het geheel kon machtig worden: deze mogelijkheid althans behoorde men bij een dergelijke verdediging indachtig te zijn. Had Elout geschreven: In 1817 hebben wij wel vermeend 20 pCt. met het munten verloren te hebben en ware deze opvatting juist, dan zouden ook de schuldeischers van den lande door de conversie van ropijen in guldens aanzienlijke schaden hebben geleden; maar toetst nu eens het uitgangspunt dezer beschouwingen, n. l. het zoo hoog gehalte der ropijen tot 227 azen toe, aan de zes ropijen en aan de overige 16 ropijen, die ik u hierbij voorleg en waaruit wij zien, dat ze zulk een veel lager gehalte hebben, dat, indien het geoorloofd ware hier met gemiddelden te rekenen, het verschil slechts 3 pCt. zoude zijn; doch deze berekening is natuurlijk niet juist, want daartoe zou men gegevens moeten hebben *over de hoeveelheid in de wandeling gebrachte ropijen van de verschillende gehalten*, en zulke gegevens zijn niet te verkrijgen. Daarom kan met gemiddelden hier niet gehandeld worden, doch men mag gerust aannemen, dat over het geheel genomen het gehalte veel lager was en alzoo de schade onbeduidend moet geweest zijn.

Tegen zulk een voorstelling ware uit een logisch oogpunt niets te zeggen geweest, zijnde een subjectieve opinie over meer of min, waarmede men het niet eens zou kunnen zijn, doch ten aanzien waarvan noch tegen noch vóór iets positiefs in te brengen ware geweest; de volstrekte verzekering daarentegen van den Minister over het slechts 3 pCt. verlies is, dunkt mij, ontoelaatbaar.

IV.

De verantwoordelijkheid voor de mislukking van het Muntstelsel.

Quaestiën over een muntstelsel grijpen zoo dikwerf van den meest verscheiden aard in en door elkander, dat het ter wille

van de helderheid soms goed is om, met elimineering van al het bijkomende, zich eng tot de hoofdzaak te bepalen, zij het dan ook dat de volkomenheid der voorstelling er eenigermate onder kan lijden. In den tekst mijner verhandeling heb ik mij daaraan streng gehouden: de vele noten wijzen er intusschen op, hoe noode dit werd gedaan. Maar nu ik de mij opgelegde taak vervuld acht, is er niets meer tegen om, buiten de ropijen-quaestie om, een enkel woord ten slotte te wijden aan de mate van verantwoordelijkheid ten aanzien van den zoo smadelijken val van het Muntstelsel van 1817. Ik doe het trouwens niet ongeroepen; immers, naar aanleiding van hetgeen minister Elout, naar wij lazen[1], schreef aan het slot van zijn betoog: dat onder het beleid der Commissie-Generaal, door de Muntregelingen geen noemenswaardige schade is veroorzaakt; dat bovendien die schade ruim vergoed werd door er tegenoverstaande voordeelen; en dat het eindelijk niet zijn schuld geweest is, toen er na de ontbinding der Commissie, in een en ander een ongunstige verandering is ontstaan. Maar lezen wij de woorden nogmaals:

Men mag het er dus voor houden dat door de in 1817 plaats gehad hebbende verandering van standpenning geene noemenswaardige nadeelen zijn geleden, en dat de kapitalen zoo van particuliere personen, als van wees- en boedelkamers daardoor geene zoo groote vermindering hebben ondergaan, of dezelve werd ruim opgewogen door het uitzigt op de vastheid van waarde, die men zoo langen tijd ontbeerd had.

Dat dit naderhand veranderd is, door de overmatige uitgifte van papierengeld, in oogenblikken van geldelijke verlegenheid; door het wegdringen van eene evenredige hoeveelheid klinkende speciën; en door den daarop gevolgden agio op het zilver en goud, dit zijn gebeurtenissen geheel vreemd aan de oorspronkelijke bepaling van waarde van den standpenning; daar deze, zonder de onmatige uitgiften van papieren geld en promessen, deszelfs waarde zoude gehandhaafd hebben.

Gaan we het verleden kortelijk na.

Door den Directeur-Generaal waren de muntschrifturen C. C. G. G. aangeboden bij depêche van 12 Maart 1816 N° 1: de *Muntinstructie*. Ontvangen in Augustus d. a. v., werd het Goldberg-dossier in handen gesteld van den Raad van Financien, die

[1] Op bl. 336.

er d.d. 6 September 1816 advies over uitbracht [1]. Vervolgens gingen al de stukken naar de Adviseerende commissie: „te zamen gesteld", herinnert het *Indisch muntrapport van 1825*, „uit oude Indische ambtenaren, welke hoewel ten aanzien van eenige voorname punten, de Indische staathuishoudkunde betreffende, onderling in opiniën verschillende, echter alle, door een langdurig verblijf in Indië en de hooge betrekkingen, die zij aldaar bekleed hadden, het vermoeden voor zich hadden, van door hunne kunde en ondervinding, het Gouvernement ook in deze hoogst belangrijke zaak te kunnen voorlichten" [2]. Met hun advies d.d. 24 September 1816 hebben C. C. G. G. zich geheel vereenigd. Alzoo ontstond de Muntverordening in Stbl. 1817 N° 4. Commissaris-Generaal Elout, die, gelijk hijzelf later erkende [3], behoorde tot „een dergenen, die aan de muntverordeningen van 1817 een voornaam deel hebben gehad" — een zachte uitdrukking voor een zeer, zeer invloedrijk deel — keert in 1819 naar het vaderland terug, zonder dat nog de gebreken van het Muntstelsel in al hun schrilheid aan den dag waren getreden; trouwens, voor gebreken in een werk, dat men zelf gemaakt heeft, is soms de ook overigens met scherpzinnigheid begaafde als met blindheid geslagen. Van 1824 vv., toen de muntzonden zich geducht in Indië deden gevoelen, werd de verhouding tusschen de Indische hooge heeren, die Elout vriendschappelijk goeden dag hadden gezegd in 1819, steeds ellendiger en nu gaan dezelfde heeren als het ware hem verantwoordelijk stellen voor hetgeen de wetgever in 1817 misdeed: niet rechtstreeks natuurlijk, maar door den toon en de inkleeding van hun rapporten, die, naar zij weten, den Minister onder de oogen zullen komen. Inderdaad, zoo het Elout heeft gehinderd, ook mij is deze manier recht hinderlijk voorgekomen. Dat zij de feilen uiteenzetten, ten einde verbetering te krijgen, niets

[1] De potlood-aanteekenaar op het Ministerie stelde niet onbillijk in margine van het *Indisch muntrapport van 1825*, over de commissie, die dat afbrekende stuk had onderteekend: „In dezen raad van financiën hadden ook zitting de tegenwoordige leden der Commissie van de Graaff en Goldman." Zie over de samenstelling van den Raad van Financiën in 1816: *Herstel*, bl. 159.

[2] De onderteekenaren van het *Indisch muntrapport van 1825* konden vrij hierop nadruk leggen, omdat zijzelven er niet toe behoorden! Zie over de samenstelling van de Adviseerende commissie: *Herstel*, bl. 147.

[3] In het *Muntrapport van 1826*.

natuurlijker; maar het onnatuurlijke is hierin gelegen, dat deze menschen, wier adviezen tot het Muntstelsel hadden geleid, met grooten omhaal van geleerdheid nu eens kwamen vertellen, hoe dat alles verkeerd werd ingezien door de regeering van 1817 en hoe het nu eigenlijk moest. Misschien uitte zich aldus een verborgen spijt, dat zij zelven, het eigenlijk wel beter wetende of althans twijfel koesterende, indertijd niet flinker waren opgetreden tegenover een Commissaris-Generaal, die hun toekomst in handen had en allicht ertoe zou komen om de adviseurs op te lossen in de „onkundige of belangzuchtige gemeente", waartoe andersdenkenden werden gebracht [1]. Deze zelfde adviseurs hebben althans de zwakheid hunner houding van 1816 tien jaren later ongevraagd verdedigd met de mededeeling [3], dat de adviseerende ambtenaren „verschrikt" waren, „door het denkbeeld, van op eenmaal het geheele bestaande muntstelsel, hetwelk met zooveel moeite en opofferingen naauwelijks hersteld was geworden [4], het onderst boven te zien keeren, doch zich tevens gebonden achtende door de zoo stellig gegeven bevelen van het Departement van Koophandel en Kolonien . . . . ; en daarbij de hooge noodzakelijkheid gevoelende, om in de nijpende geldbehoefte, die destijds bestond en dagelijks verergerde, onderwijl te voorzien; dat, zeggen wij, deze ambtenaren, in zoodanigen stand van zaken geplaatst, wegen en middelen hebben gezocht, om de menigvuldige onheilen, die zij, indien de voorschriften van den Heer Directeur-Generaal van het Departement van Koophandel en Koloniën in deze geheel werden opgevolgd, met zekerheid vooruit berekenen konden, zooveel in hun vermogen was, tegen te gaan en voor te komen . . . ."

De bevelen van het Opperbestuur waren weliswaar pertinent, maar behoefden geenszins zóó stellig te worden opgenomen, dat men niet, bij het aanzien en het vertrouwen door de Commissie-Generaal genoten, ervan had kunnen afwijken, *indien slechts de kennis had bestaan, om die gevreesde onheilen te doorzien en te bestrijden als grond voor de afwijking.* Ook uit de stukken blijkt niets van zulk een hooge, van schrik ge-

[1] Zie hiervóór bl. 296.

[3] In het *Indisch muntrapport van 1825.*

[4] Wordt bedoeld: onder het Tusschenbestuur.

tuigende opvatting; maar wel berichtten C. C. G. G. in hun *Beginselbrief van 1817* [1]:

Wij hebben UHEG. bedoeling nooit uit het oog verloren, ook daar waar wij van de middelen, tot bereiking voorgesteld, schenen af te wijken; en wij durven gerustelijk overnemen deze uiting van de Adviserende Commissie: „dat de behandeling dezer stof voor ons eene belangrijke, hoogst aangename en bemoedigende taak was, en dat het nu vastgestelde plan als een eenvoudig monument mag worden aangezien, op onwrikbare grondslagen gevestigd, en wij het blijde vooruitzigt mogen hebben dat door het inachtnemen der bepaalde middelen het vertrouwen op het papier steeds zal toenemen, de Kas van zilver voorzien en de geheele geldsomloop in de magt der Hooge Regering wezen zal.

Tot de heeren, die 'n tien jaren later, den ondegelijken grondslag van dit monument schetsten, behoorden Engelhard, nu particulier, maar indertijd president dier Adviseerende commissie [2], Van de Graaff, nu lid van den Raad van Indië, maar indertijd lid van den Raad van Financiën [3]. Het laat zich begrijpen, dat Elout daarover met bitterheid vervuld is geworden en in zijn rapporten aan den Koning op zulk een houding van *lain doeloe*, *lain sekarang* de aandacht vestigde, zij het dan ook in zijn gewone fluweele manier van zeggen [4].

Maar overigens komt het mij voor, dat de heer Elout al te zeer voorbijzag, hoe de Muntbepalingen van 1817 de huishouding van Staat *aanstonds* op een gevaarlijke helling brachten; hoe de school, waardoor men den „verschrikkenden afgrond" inging, om een woord van Wappers Melis te gebruiken [5], onder zijn leiding vooral is gevormd, lessen te verderfelijker, juist omdat hij in vele opzichten boven anderen stond. Dat leenen, letterlijk bij Jan en alleman, ving aan onder hem, om kinderachtige redenen, en is door landvoogd Van der Capellen nage-

[1] *Van Deventer*, bl. 176—177. Men zie ook den lof door de Adviseerende commissie aan het stelsel gebracht in een considerans der Publicatie van Stbl. 1817 N° 4.

[2] Zie zijn brief aan den Koning d.d. 6 September 1821, bijl. IV in *Veroordeeling-Elout*, bl. 402—406.

[3] Hij was het, die met name als lid der financieele commissie het *Indisch muntrapport van 1825* had samengesteld: zie hiervóór bl. 281—282.

[4] Zie *Veroordeeling-Elout*: tegen Engelhard, bl. 408 in 's Ministers rapport d.d. 18 Februari 1825 en tegen de ex-leden van den Raad van Financiën zijn *Muntrapport van 1826*, bl. 430 der *Veroordeeling*.

[5] Brief van 18 October 1824 aan den Landvoogd: *Veroordeeling-Elout*, bl. 109.

volgd [1]. Die overmatige koperuitgifte, onder wie begon zij? Zeker, de onderteekenaren van het *Indisch muntrapport van 1825* hadden niet moeten preeken tegen „de veronderstelling algemeen bij vele Indische ambtenaren, vooral in de laatste tijden aangenomen, dat Indie voor eenen onbeperkten aanvoer en uitgifte van koperen munt open stond, eene veronderstelling waarvan wij echter de redenen, met geene de minste zekerheid hebben kunnen opsporen"; hun verleden bracht inderdaad niet mede, om zulk een onbekendheid vrij pedant te openbaren, zoodat de potlood-aanteekenaar op dat rapport even verdiend als scherp mocht aanteekenen: „Hoe kunnen de Heeren *Goldman* en *de Vogel*, die als raden van financiën, in het jaar 1823 eene voordracht aan het Gouvt hebben gedaan om voor *millioenen* aan duiten uit Nederland te ontbieden, nu zoo spreken? Hoe kan de Lt Gouverneur *de Kock* dit zeggen, die dat voorstel met en benevens den Heer *Van de Graaf* ondersteunende, in Sept. 1823 heeft geconcurreerd tot ontbieding van f 6.000.000 koperen duiten uit Nederland? Hoe kan eindelijk de G. G. van der Capellen zich met dat gehele rapport, en dus ook met deze redeneringen vereenigen, daar hij bij de aanvrage om die hoeveelheid koper, den wensch voegde, dat als die hoeveelheid niet gezonden werd, men dezelve wel op eene andere wijze zou weten te krijgen? (waarschijnlijk uit Engeland)."

Nochtans, wordt gevraagd: vermindert dit de groote mate van verantwoordelijkheid, waar in éénzelfde fatale richting onder de Commissie-Generaal, al de fraaie beginselen, in 1817 aangenomen om althans voor goede koperen munt te zorgen, reeds binnen een jaar tijds worden over boord geworpen „in stilte", om een beschuldigend woord van Elout zelf na te schrijven [2]? Art. 13 toch van het besluit der C. C. G. G. d.d. 14 Januari 1817 No 50 — hetzelfde besluit, waarvan art. 7 de Muntpublicatie vaststelde — bepaalde: Dat al de duiten, destijds in 's Lands kas berustende, zouden worden gesorteerd; dat de goede en richtige duiten alleenlijk zouden worden uitgegeven en de overige gesmolten; dat in 's Lands kas zoude blijven ontvangen worden, het koper waarin tot dien tijd betaling was gedaan; dat dus, na verloop van een genoegzamen tijd tot sorteering, geene

---

[1] Verg. *Teruggave*, bl. 381.
[2] Zie bl. 319.

dan goede duiten zouden worden aangenomen. Reeds een paar maanden later werden bevelen gegeven om de aldus verzamelde slechte duiten weder in de wandeling te brengen, maar met *beleid* en *voorzichtigheid*, want deze stopwoorden begonnen reeds in die dagen bij het Indisch bestuur burgerrecht te verkrijgen [1]!

Dat onder C. C. G. G. Stbl. 1818 N° 24 proclameerde: „de noodzakelijkheid om, ten gerieve der ingezetenen dezer landen, meerdere koperen munt in omloop te brengen, en dien volgende te bevelen, in de munt te Sourabaija duiten te slaan, van hetzelfde gehalte en denzelfden stempel, als de uit Nederland aangebragte", het is tot daaraan toe, ofschoon een verstandig bestuurder, die geen verdachte maatregelen neemt, er een open oog voor zal hebben, dat een wetgever nooit anders maatregelen beveelt, dan die hij in gemoede acht ten algemeenen beste; doch wat niet „ten gerieve der ingezetenen" gezegd werd, was dat dit geld nu reeds zou bestaan uit voor munt minder geschikt Japansch staafkoper [2]: een maatregel door het *Indisch muntrapport van 1825* terecht gequalificeerd als „eene groote afwijking" van het beginsel om goede munt in circulatie te brengen, „daar deze duiten en dubbele duiten", klaagde het rapport aan, „wegens de gebrekkige pletting van het koper, de scherpte en ruwheid der randing, de slechtheid van den stempel, en in het algemeen de ongeschiktheid van het Japansch koper voor munt, én veel minder aanzien, als de Nederlandsche duiten hebben, zeer gemakkelijk kunnen worden nagemaakt én bij de Inlandsche bevolking niet dan met tegenzin worden aangenomen" [3]. Ware het dan althans bij deze ééne afwijking op dit gebied gebleven; maar slechts weinige maanden daarna — zie Stbl. 1818 N° 46 — bepalen Commissarissen-Generaal „om, ten gerieve der goede ingezetenen dezer landen" — de toon werd dus nog zoeter — „de koperen munt zoo veel doenlijk te vermeerderen", door Japansch staafkoper tot geldstukken te *kappen*; het publiek kende deze uit een vroeger tijd

[1] Besluiten van C. C. G. G. d.d. 20 Mei 1817 N° 28 en 2 November 1817 N° 11: Rijksarchief.

[2] Verg. *Moquette-1909*, bl. 2.

[3] De potlood-aanteekenaar op het *Indisch rapport van 1825* stelt hier in margine de m. i. zonderlinge verwijtende vraag: „Waarom hebben de teekenaren van dit rapport, dan niet reeds lang, in hunne onderscheidene betrekkingen voorgedragen om de Munt te Soerabaya in te trekken?"

en stempelde ze met den naam van *bonken* [1]. Misdadig, zou men het bijna wagen te noemen, doch het *Muntrapport van 1826* verontschuldigt de zaak als het ware, met de mededeeling, dat Commissarissen-Generaal ertoe besloten „op dringend voorstel" van den Raad van Financiën; want dit heeft Elout wel, dat hij dankbaar zijn adviseurs memoreert [2]! Maar deze adviseurs dan, voor zoover zij deelnamen aan het *Indisch muntrapport van 1825*, verklaarden het nu „als eene wezenlijke weldaad voor den Staat, zoowel als voor de ingezetenen", dat, niettegenstaande de zware strafbepalingen, die tot aanneming dwongen: „dat deze algemeen verachte en geschuwde munt, door de bevolking der binnenlanden en vooral van de Javasche Vorstenlanden en van de buiten Java gelegene bezittingen is verworpen en teruggestoten geworden, en telkens naar 's Lands kassen terug stromende, de geldsomloop in alle de Nederlandsch Indische bezittingen, niet nog in eenen hoogeren graad, en meer algemeen heeft kunnen verpesten en vernielen" [3]. Ontslaat het Elout van verantwoordelijkheid, dat de potlood-aanteekenaar met eenig recht kon aanteekenen: „Waarom heeft het bestuur, dat nu zulk eene stoute taal voert, niet voor lang die bonken uit den omloop getrokken [4]?" Ja, waarom deed het niet de

[1] Van de gemeenheid dezer munt kan men zich moeilijk, zelfs door afbeeldingen, een voorstelling vormen; men moet ze gezien hebben. Het Utrechtsche penningkabinet bezit geen exemplaren uit dezen tijd, doch wel van vroeger, als van 1800 en 1803: zie *Besier*, bl. 56, N°s 19 en 18. Het Haagsche penningkabinet heeft er twee van 1818 en één van 1819: zie de twee van 1818 afgebeeld bij *Netscher*, bl. IX N°s 88 en 89.

[2] Het ontstaan der Bonkenverordening in Stbl. 1818 N° 46 is goed beschreven bij *Moquette-1909*, bl. 267—271. Over het *dringende* van het initiatief-voorstel tot het munten ervan, kan ik niet oordeelen, zonder kennisneming van de stukken zelven. Zie het voorstel van den Raad van Financiën d.d. 13 Mei 1818 bij *Moquette-1909* bl. 320—323; doch voor juiste beoordeeling heeft men daaraan niet genoeg.

[3] Na 1819 zijn geen bonken meer gekapt, doch de billioenverklaring had eerst plaats in den aanvang van 1826, Stbl. N° 9, onder landvoogd Du Bus.

[4] Volgens het besluit van C. C. G. G. d.d. 15 Mei 1818 N[o] 13 moesten gekapt worden stukken van 'n ½, 1 en 2 stuiver, ter waarde van 2, 4 en 8 duiten. — *Moquette-1909*, bl. 270, houdt het voor zeer waarschijnlijk, dat men zich in 1819 slechts bepaald heeft tot het slaan van 2-stuiversstukken, waarop dan volgt: „De zeldzaamheid der bonken van 1819, vooral op Java, wordt tevens hiermede afdoende verklaard." Ligt niet veeleer de verklaring in de door mij aangehaalde woorden uit het *Indisch muntrapport van 1825* over den onwil der bevolking om de bonken aan te nemen? Hierover laat dat rapport nog op het aangehaalde volgen: „Aan deze omstandigheid is het dan ook alleen te danken, dat het kwaad door deze noodlottige munt veroorzaakt, zich thans voornamelijk slechts tot eenige residentien op Java bepaald heeft."

Commissie-Generaal zelve, die toch eerst in 1819 zich ontbond?

Let dan eindelijk eens op de onverantwoordelijke papierbetaling; immers twee millioen, krachtens art. 10 der Muntverordening van 1817 en één millioen krachtens Stbl. 1817 N°. 53. Zóó goed pakt deze onderwijzing, dat betrekkelijk kort na de ontbinding der Commissie-Generaal tot uitgifte van een nieuw millioen papier werd besloten bij Stbl. 1821 N°. 8, liefst met dezelfde soeperige mededeelingen als in 1817 was geschied, nu „om te voldoen aan de meerdere behoefte daarvan door de steeds toenemende welvaart in deze bezittingen ontstaan" en wel om tegemoet te komen „aan het algemeen verlangen". Nog al vermakelijk is het — goed dat we althans ook een aardige zijde in dit geknoei erkennen! — dat, als het *Indisch muntrapport van 1825* den treurigen toestand wil kenschetsen door de mededeeling: „dat hoezeer het Gouvernement in het begin van 1821 er toe overging om nog een millioen Indische guldens aan papieren munt, in den omloop te brengen, hetzelve niet te min reeds in de eerste helft van hetzelfde jaar, gedurende drie maanden lang, zich buiten staat bevond, om de traktementen der civiele ambtenaren te betalen": — dat daarop de aanteekenaar scherp invalt en lang niet onjuist: „En echter heeft men destijds gezegd dat dit papieren geld slechts om de ingezetenen plaisir te doen, werd in omloop gebragt." Zoo wordt het in den ellendigen winkel slechts diefjes met diefjesmaat!

De papieruitgifte werkte ook daarom zoo fataal, wijl vooral in de wandeling werden gebracht stukken van kleine coupures. Goldberg had in de *Muntinstructie* de wenschelijkheid ervan betoogd, speciaal gewenscht de uitgifte van „dimensiën", zooals hij ze noemt, ad f 1. Immers, verkondigde dit staatmansdoorzicht, het kon wel gebeuren, dat men *door den nood gedrongen* tot het uitgeven van dergelijke kleine stukken *moest* overgaan: door er nu dadelijk, zonder noodzakelijkheid ertoe te besluiten, zou het gebruik ervan in moeilijke dagen minder opvallen en alzoo het papier voor agio bewaard blijven!! Nu schetste het *Indisch muntrapport van 1825* de schadelijke gevolgen, door aan te teekenen: „Als een der voornaamste en ergste gebreken van de papieren munt, waardoor het grootste nadeel aan den geldsomloop is toegebragt geworden, mag beschouwd worden, dat het Gouvernement in stede van zich tot stukken van meerdere waarde te bepalen, die munt tot geringe sommen van *tien*,

vijf en *een* Guldens heeft uitgestrekt. — Zie Henri Storch Cours d'Economie politique avec des notes par J. B. Say Tome 2de p. 395 en 396." Ongetwijfeld, zulk een wijsheid te hebben verkondigd, toen het er in 1816 op aankwam, zou misschien weldadig hebben gewerkt; maar het schampere van den potlood-aanteekenaar: — „Jammer dat de Heer v. d. Gr. niet vroeger Storch gelezen heeft" — kan niet over het hoofd doen zien, hoe weinig onze bewindvoerders op de hoogte waren van een taak, die zij hadden aangenomen te vervullen. Zeker, zeker, ik begrijp dat ongeduld tegenover deze ten toon gestelde wijsheid en ik gevoel er alles voor, dat wanneer het *Indisch munt-rapport van 1825* professoraal verkondigt: „dat de eerste uitgifte van de papieren munt geen ander doel had, dan om het bij het Gouvernement bestaande gebrek aan geld, dat is aan klinkende munt, aan te vullen. Een maatregel, die van alle drogredenen ontbloot, met welke dezelve is omkleed geworden, in der daad niets anders daarstelde als eene bedekte en gedwongene geldleening zonder interessen, tot dekking van het te kort in de middelen van den Staat om deszelfs uitgaven te bestrijden": — dat dan bij den potlood-aanteekenaar de gal begint over te loopen en hij toevoegt: „Hoe heeft de Heer v. d. Graaf dan in 1821 kunnen concurreren tot aanmaak van nog een millioen papier, *om te voldoen aan het algemeen verlangen der ingezetenen*? Hij tog heeft de publikatie van 23 Jan° 1821 mede gearresteerd, waarin dat gezegd wordt. — Waarom toen niet deze ronde taal gesproken, maar gezegd, dat de papieren munt *in omloop niet toereikende was om te voldoen aan de meerdere behoefte daarvan door de steeds toenemende welvaart dezer bezittingen ontstaan*?" Ik begrijp dat alles te levendiger, omdat zoovele inconsequentiën mij zeer moeilijk gemaakt hebben de samenstelling van het tot inleiding dienende deel I der door mij bezorgde *Brieven-V. d. Graaff* in dl. II, waar ik, eensdeels uit erkentelijkheid voor de beschikbaarstelling dier brieven en anderdeels ook wel uit sympathie voor menige opvatting, gaarne bij Van de Graaff's nagedachtenis een warmer toon had willen aanslaan. Maar ook Elout's slot zijner pleitrede „Niet schuldig", waarvan wij kennisnamen, teekent. Deze „onkundige of belangzuchtige gemeente", tot wier leiding hij met Van der Capellen en Buijskes werd geroepen, heeft zich uit den aard der zaak aanvankelijk wel eenigermate benadeeld ge-

voeld; ze is toen echter huiswaarts gezonden met de verzekering, dat de schade ruim vergoed werd door het uitzicht op de vastheid van waarde, die men zoo langen tijd ontbeerd had — een uitzicht, dat overigens alle muntwetgevers van de schepping der wereld af bij hun verordeningen hebben gegeven. Mocht toen ook later blijken, dat hiervan niets terecht kwam door overmatige uitgifte van papierengeld, door het wegdringen van de specie, door het agio op zilvergeld, já, dat waren zeker wel droevige tegenvallers, maar uitzichten had de „onkundige of belangzuchtige gemeente" in zeker geval genoten, en dat was dan toch de penning wel waard! *Fingit-Premendo.*

BIJLAGE I.

Behoort tot bl. 279—280. Rapport aan den Koning, gedagteekend 's-Gravenhage 6 November 1815 N°. 156, van den Departementschef van Koophandel en Koloniën over de wettiging van een Indischen gulden [1]:

N°. 156.

Aan
Den Koning

Sire!

Aan de geheele muntstaat voor het eiland Java door Uwe Majesteit vastgesteld, ontbreekt nu niets anders dan de bepaling van het gehalte der Javasche guldens, voor welke het Uwe Majesteit behaagd heeft de Type vast te stellen.

Deeze Type moest dienen zoo als Uwe Majesteit zich zal gelieven te herinneren om dezelve van de gewone Hollandsche guldens te onderscheiden en alzoo zonder het allerminste gevaar voor het moederland eene mindere gehalte aan dezelve te kunnen geeven, ten einde te beproeven of door dat middel deze voor Java ontworpen standpenning op dat eiland konde worden geconserveerd, terwijl alle andere zilvere muntpenningen van beter gehalte als een koopmanschap aldaar zoude aan en afvloeijen zonder hinder aan de circulatie te kunnen toebrengen, even zoo als zulks hier te Lande met eenige penningen, bij voorbeeld de Acht en Twintigen en Sesthalven het geval is, welke door derzelver laag gehalte (het gehalte der agt en twintig is 8 penningen en dat der Sesthalven 6 penningen 16½ grein volgens eene essay dezer dagen door den Ondergetekende geordonneert) en het geringe voordeel het welk daardoor derzelver versmelting geeft, altoos in onze omloop zijn gebleeven, welke ook den uitvoer geweest zij van alle andere muntspetien, onse gulden niet uitgezondert.

De vraag zoude dus zijn, hoedanig moet het gehalte der Javasche gulden zijn om aan de bedoeling in dezen te kunnen beantwoorden? en hierop kan met fiducie geantwoord worden, dat zulks vrij onverschillig is, mits dat het gehalte lager is dan de zilvere munten die gewoonlijk op Java circuleren.

[1] De in dit stuk genoemde bijlagen nam ik niet over.

Ten einde echter hier in niet geheel willekeurig te werk te gaan, zal de Ondergeteekende Uwe Majesteit een gewigt en gehalte voor de nieuwe Javasche gulden voorstellen, welke door de Natuur zelve schijnt te worden aangewezen, en waartoe leiden zullen de navolgende opgaven en bereekeningen.

Zonder te willen spreeken van den Piaster of Spaansche mat, die door derzelver fijn en vrij bestendig gehalte van het eiland Java bijna even zoo ras afvloeijd als dezelve aldaar aankomt en hetwelk insgelijks het geval is van de Sicca of bengaalsche ropij, zoo circuleren op Java ropijen aldaar gemunt en zullen als nu in den aanvang circuleren de hollandsche gerande guldens aan Commissarissen Generaal mede gegeven.

Van de eerstgemelden heeft de Ondergeteekende doen essayeeren twee stuks welke bevonden zijn als volgt:

eene van 1803, gewigt 8 engels 6 azen, gehalte 9 penningen 7 grein, eene intrinsieke waarde hebbende van 20 stuivers 4 penningen; en

eene van 1806, gewigt 8 engels 3 azen, gehalte 9 penningen $6\frac{1}{4}$ grein, intrinsieke waarde 19 stuiver en 9 penningen

en beide gangbaar voor 24 hollandsche stuivers.

De gewoone hollandsche gulden heeft op de uiterste remedie[1] een gewigt van 6 engels $27\frac{13}{16}$ azen, gehalte 10 penningen $22\frac{3}{4}$ grein, en zal op Java even als de ropijen gangbaar zijn voor 24 stuivers Hollandsch.

Uit deeze daadzaken heeft Uwe Majesteit reeds bereekend dat het zilver in Indien ruim 20 pc. meerder waarde heeft als in Europa, en deeze door de ondervinding gevestigde meerdere waarde tot basis aannemende, heeft de Ondergetekende van zelve gebragt op het denkbeeld, dat voor de nieuwe Javasche gulden, een gehalte behoord te worden bepaald, waar door dezelve, met conservatie van zijn volle gewigt van 6 engels $27\frac{13}{16}$ azen, op het eiland Java eene waarde representeerd van 20 stuivers hollandsch en in de daad geen meerdere intrinsieke waarde bezit dan $16\frac{5}{8}$ stuivers hollandsch en om deze uitkomsten te verkrijgen, moet dezelve hebben een gehalte van 9 penningen $2\frac{1}{4}$ grein, zoo als Uwe Majesteit zal gelieven te zien uit de bereekening onder L^r A. hier nevens gevoegd, welke bereekening zodanig is ingericht dat Uwe Majesteit tevens met een opslag van het oog uit dezelve zien kan, dat door deze bepaling op 320 stuks baren zilver, aan Commissarissen Generaal mede gegeeven, na aftrek van alle de kosten der geheele munt operatie voor Indien, die van het

---

[1] Ten einde de muntingskosten niet onnoodig te verhoogen, wordt boven en beneden den gestelden eisch aan gehalte toegestaan een zekere ruimte, *remedium* geheeten: *Studies van Rochussen*, bl. 51. — „La nécessité de l'*alliage* étant reconnue, on doit reconnoitre aussi celle des *tolérances*, (appelées *remèdes* d'*aloi* et de *poids* dans le jargon des anciens écrivains)." *Bonneville*, pag. XXIV, § XI.

circuleerend papier daaronder begrepen, en alles op bijlage L^r B. gespecificeerd, wordt geprofiteerd eene somma van 75722: 13.

De Ondergeteekende neemt dier halven op grond van de aangevoerde redenen de vrijheid Uwe Majesteit te proponeeren om de Javasche gulden, de type zullende voeren, zoo als dezelve ingevolge de hiernevens sub L^r C. overgelegde teekening door Uwe Majesteit is aangenomen te bepalen:

in de gewigte op 6 engels $27\frac{13}{40}$ azen.

en in den gehalte op 9 penningen $2\frac{1}{3}$ grein.

De Ondergeteekende heeft de eer tot het vaststellen van deze bepaling Uwe Majesteit met alle eerbied een concept besluit aan te bieden.

De Staatsraad
Directeur Generaal voor het Departement
van Koophandel en Koloniën,
GOLDBERG.

's-Gravenhage
den 6 November 1815.

BIJLAGE II.

Behoort bij de hieronder gestelde noten 2, 3 en 4. Missive d.d. 14 Mei 1816 van den Departementschef van Koophandel en Koloniën aan C. C. G. G. [1]:

Het tegenvallen der reparatien van de Braband, die eerst in het begin van January zoude zijn gereed geweest en toen de eenige gelegenheid scheen aan te bieden, om UHoogEdGestr. nog aan de Kaap de pressantste depêches te doen toekomen, heeft de afzending mijns ontwerps over de financien en circulatie van papierengeld op Java, eenigzins vertraagd; ik had echter te dikwerf met UHoogEdelG^{n}, zoo gezamenlijk als afzonderlijk, over dit gewigtig onderwerp geconfereerd, om niet volkomen gerust te zijn, dat het rijp doorzigt van UHoogEdelG^{n} en de herinnering aan hetgeen ter dezer zaak was overwogen en voorloopig overeengekomen, mijne verdere en meer uitgewerkte denkbeelden zouden onnoodig gemaakt hebben; ik heb echter, om woord te houden, mijne gedachten te dien aanzien vervat in eene missive, die in triplo is verzonden en alzoo reeds onder het oog van UHEdG^{n} zijn zal: de verzending is geschied per de Cornelia, kapit. F. Sipkes, de Middelburg, kapit. J. M. van Putten en de Vrouwe Maria, kapit. Nieuwkerk [2].

Ik heb sedert gelegenheid gehad, de thans op Java circulerende ropij, door de Engelschen gemunt, te doen onderzoeken en dezelve is bevonden 8 engels 5 azen in den gewigte en 9 penningen 17½ grein in het allooi; zoodat in tegenstelling van den ouden hollandschen gulden, die van 6 engels 27¼ aas is, en 10 penningen 22¾ grein, alzoo 200 azen fijn zilver inhoudt, de voormelde ropij een getal van 211½ azen in zich bevat; wanneer men derhalve aan de medegevoerde gulden, de waarde van 24 St^{s} toekent, zal de meergemelde ropij de waarde van 25¾ stuivers schaars hebben [3].

Daar de stempelsnijder Schouberg [4], die de poinçoenen voor de nieuwe Javasche Gulden vervaardigd heeft en bestemd was om door middel van dezelve en voorts door besnijding uit de hand den moer-

---

[1] Bevindt zich in den op bl. 280 vermelden bundel N° 24.
[2] Zie voor deze alinea op bl. 288, noot 1 en bl. 289, noot 5.
[3] Zie over deze alinea op bl. 310, noot 1 en bl. 313, noot 1.
[4] Ik las Schauburg: verg. bl. 311, noot 1.

stempel te maken, door aanhoudende ziekte genoodzaakt is geworden van de reize naar Java af te zien en sedert, ondanks alle moeite en uitnoodiging in de publieke papieren, geen ander heeft kunnen worden geëngageerd, heb ik een volkomen moerstempel doen vervaardigen en de poinçoenen er bijgevoegd, ten einde op dezen stempel in Brusselsche of andere daartoe geschikte aarde volkomen afdrukken gemaakt en vervolgens de dienststempels gegoten kunnen worden, waardoor de Moerstempel dan leggen blijven kan; de verzending is geschied per kapit. Melms, voerende het schip Java. Evenzoo heb ik zes volledige stempels ter munting van duiten gezonden, per schip de Vrouwe Maria, kapitein Nieuwkerk [1].

[1] Zie over deze alinea op bl. 311, noot 2.

BIJLAGE III.

Behoort bij bl. 298, *noot* 3. Geschiedenis van de zilveren ropij in Nederlandsch-Indië, getrokken uit het *Indisch muntrapport van 1825*:

De *Ropijen* schijnen in de eerste tijden na de vestiging van de Nederlandsche Compagnie in Indien, te Batavia en in den geheelen Oosterschen Archipel, weinig of niet bekend te zijn geweest, en eerst naar mate die Compagnie haren handel op het vaste land van Indië uitbreidde, in omloop te zijn gekomen. Bij de eerste vermelding dezer munt in de resolutie van den 6 April 1666, vinden wij dezelve door de algemeene benaming van *Ropia* aangeduid [1], zonder onderscheiding van soort of stempel; bij gelegenheid dat er te Batavia, ter voldoening aan eenen last van Heeren Zeventienen, eene commissie benoemd werd, om eenige muntspecien en daaronder de ropias „op derzelver behoorlijke valuatie te brengen nae de reductie van den rijxdaelder à 60 stuijvers, tot een stantpenningh g'ordonneert".

In den jare 1693, toen er gebrek aan kleine zilveren munt bestond, besloot de Regeering op den 17e Juli van dat jaar [2], ter tegemoetkoming in dat gebrek, honderd duizend stuks Souratsche Ropijen te laten stempelen, welke bij eene Notificatie van den 11e Augustus daaraanvolgende gangbaar werden verklaard tegen 28 stuivers het stuk; onder bepaling tevens, dat alle andere en ongestempelde ropijen, niet hooger zouden worden aangenomen, dan tot 4 schellingen of 24 stuivers het stuk [3].

Het schijnt echter dat die stempeling aan de circulatie nadeel toebragt, ten minste vindt men in eene advertentie van den 11 Maart 1699 [4] de bepaling, dat de Souratsche ropijen, ongestempeld, gangbaar zouden zijn tegen 30 stuivers, terwijl te gelijker tijd de gestempelde Ropijen op den koers van 28 stuivers werden gelaten. Dit laatste werd echter bij billet van den 28 October 1700 in zoo ver veranderd, dat

[1] *Plakkaatboek*, dl. II, bl. 410.

[2] *Plakkaatboek*, dl. III, bl. 345. — *Netscher*, bl. 40. — *Bijdragen (1904)-V. d. B.*, bl. 35.

[3] *Plakkaatboek*, als voren.

[4] *Plakkaatboek*, dl. III, bl. 458. — *Netscher*, bl. 40. — *Bijdragen (1904)-V. d. B.*, bl. 35.

alle soorten van Souratsche ropijen, zonder onderscheid, mits niet gesnoeid zijnde op 30 stuivers werden gesteld, wordende deze bepaling vernieuwd bij eene nadere advertentie van den 11 Augustus 1715.

Uit een placaat van den 23 Meij 1735 [1], mag men verder besluiten, dat de laatstgemelde prijsbepaling tot dien tijd heeft blijven standhouden, vermits bij die publicatie onder ander uitdrukkelijk gezegd wordt, dat de Souratsche zilveren ropijen, op derzelver ouden prijs en gangbare waarde werden gelaten, of wel zoodanig als bij voorige placaten bepaald waren, te weten op 30 stuivers.

Tot den jare 1744 vinden wij slechts gewag gemaakt van zilveren ropijen, en wel voornamentlijk of alleen van Souratsche zilveren ropijen; dan nadat de Hooge Indische regeering, bij eene acte van den 13 November 1743 door den Soesoehoenang van Java, deszelfs Souverein regt om munten op Java te laten slaan, aan de Compagnie had doen afstaan, deed de Gouverneur Generaal (Van Imhoff) op den 28 Februarij 1744, een voorstel in Rade van Indië [2], met hetwelk de overige leden der regeering zich vereenigden: „om eene goude munte, niet alleen voor Java, maar selfs voor alle de andere colonien van de Comp. in Indien te slaan" . . . [3].

Op den 27e Februarij 1747 werd door de Hooge Regeering uit aanmerking van het groot gerief, dat men reeds ondervond bij de Inlandsche munterij van de Compagnie, schoon die tot nu toe niets had uitgeleverd dan gouden speciën, verstaan [4]: na dien zelfden stempel [5] al mede tot gerief van de gemeente te permitteeren, de vermunting van zilver tot stukken van elf penningen tien grein in essai, en twintig en een halve stuiver ($242\frac{2}{7}$ azen) in gewigt, mits betalende daarvoor aan geregtigheid, twee ten honderd, en aan den muntmeester voor de onkosten der vermunting, drie ten honderd, en van dat soort van Inlandsch zilver geld, ook voor rekening van de Compagnie te laten slaan, om te zien, of men daar mede om de West van Indië te regt komen kon: dewelke hier (te Batavia) gangbaar zouden zijn, tegen 30 zware stuivers het stuk, zoo bij de Compagnie als onder de gemeente, als staande dan gelijk met de Souratsche of de meest gangbaare ropia, zoo in gewigt als gehalte [6], volgens het daarvan ingediende berigt van den Essayeur en Muntmeester Dorsman.

---

[1] *Plakkaatboek*, dl. IV, bl. 368. — *Bijdragen (1907)-V. d. B.*, bl. 35.

[2] *Plakkaatboek*, dl. V, bl. 186. — Zie ook *Bijdragen (1907)-V. d. B.*, bl. 48.

[3] Handelt over het munten van gouden dukaten: zie *Bijdragen (1907)-V. d. B.*, bl. 48—49 en *Maquette-1910*, bl. 342—348.

[4] *Plakkaatboek*, dl. V, bl. 451. — Zie ook *Bijdragen (1907)-V. d. B.*, bl. 49.

[5] Bedoeld wordt de stempel, voor den dukaat voorgeschreven d.d. $\frac{11}{22}$ Maart 1745: *Plakkaatboek*, dl. V, bl. 233—234.

[6] *Noot van het rapport:* „Volgens de bepaling bij de resolutie van den 17e Februari 1747 hier boven uitgedrukt, was de zuivere inhoud van de Javasche

Voorts werd op den 14e Maart daaraan volgend goedgevonden [1], op het Inlandsch zilver geld, waar van gesproken werd bij resolutie van den 17 Februarij dezes jaars, te laten stellen het woord Derham, en in 't vervolg op de gouden munt het woord Denar; het overige der inscriptie blijvende, dewijl die woorden ook eigentlijker uitdrukten, de differente specien, wordende eindelijk bij resolutie van den 13 April 1747 [2] nog verstaan: de zilveren Javasche munt, alzoo daarvan reeds een partij geslagen was, bij Placaat te verklaren gangbaar, tegens de gestelde prijs van 30 zware stuivers ieder, en die munt van de gemeente weder te ontvangen op wissel, behoudens de reductie op de Dukatons bepaald. [3]

Deze maatregel schijnt echter niet aan het oogmerk te hebben beantwoord, en ook de munt van gouden specien bragt in het vervolg minder voordeel op; zoodat de Hooge regering van het verder aanmunten der gouden Javasche dukaten afzag „uit hoofde van de excessive duurte van dat mineraal, de daaruit voortvloeijende onvoordeeligheid en de gebleken faciliteit der namaking van dezelve" en „om de zelfde redenen" op den 18 Junij 1751 besloot, de munt zoo wel van zilveren ropijen, als gouden ducaaten geheel af te schaffen. [4]

De koers der gouden en zilveren Javasche ropijen bleef niet te min onveranderd, en in 1764 werd eerst de munt van zilveren ropijen, en nader in 1765 die van gouden ropijen hersteld. Dan alvorens verder melding hier van te maken, is het noodig, dat wij de veranderingen van den koers volgen, die de overigen in omloop zijnde zilveren ropijen, inmiddels ondergaan hebben.

Eene resolutie van den 6 Mey 1755 [5], maakt gewag „van dertienderhanden diverse soorten, als Souratse, Bombayse, andere Industanse en Persiaanse ropijen", die destijds te Batavia, rouleerden, „waar van het grootste gedeelte inacceptabel zijnde, door dese en gene baatzugtige menschen aan onkundige tegens vyf schellingen werden uytgegeven" — weshalve door de Hooge Regeering werd verstaan „by een te affigeerene billet te renoveeren, het placcaat van 23en May

---

zilveren ropij 231$\frac{11}{25}$ azen fijn; de Souratsche ropij had het gewigt van 7 engels, 18 azen, en het gehalte van 11 penningen 8 grein, dus aan zuiveren inhoud 228$\frac{1}{3}$ *azen fijn. Zie verh. Batav. Genootsch. 4e deel 2e druk bladz. 315 en 325."*

[1] *Plakkaatboek*, dl. V, bl. 451.

[2] Het *Plakkaatboek*, dl. V, bl. 451, noemt deze resolutie van 21 April 1747 niet.

[3] „Duidelijk blijkt uit deze resoluties dat vóór 1747 geen zilver gemunt werd": *Moquette-1910*, bl. 350.

[4] *Plakkaatboek*, dl. VI, bl. 65. — Zie ook *Bijdragen (1874)-V. d. B.*, bl. 50. — In het muntkabinet van de Rijksmunt te Utrecht een Bataviasche ropij van 1749: *Bosier*, bl. 30 N° 80. — Zie afbeelding bij *Netscher*, pl. III N° 20a. — Op bl. 351 vv. *Moquette-1910* een nadere beschouwing.

[5] *Plakkaatboek*, dl. VII, bl. 29.

1735 [1], ter cours neming van alle de Souratse ropyen tegen den ordinaire prys van 30 sware stuyvers" — „terwijl al verder, om zig van de overige ongangbare ropyen te ontdoen en deselve, des mogelyk, uyt de wereld te helpen, weder besloten wierd, deselve tegens 27 stuyvers in 's Comp[s] cassa te accepteeren, ter versending na Bengale."

Bij een advertissement van den 11 February 1757 [2] werd aan de Gemeente bekend gemaakt, dat op den 25 Januarij daar te voren, in Rade van Indie was goedgevonden, om alle de voor rekening der Compagnie naar Batavia gebragt wordende Persiaanse zilveren ropijen, het zij onder wat naam dezelve ook bekend mogten zijn, met een apart Javasch kenmerk of stempeltje te onderscheiden, van de overige dier muntspecie, even als de nieuwe om den rand gekartelde Hollandsche Dukatons, en wijders om zoodanige op de voorschreven wijze gedistingueerde Ropijen als dan te Batavia gangbaar te verklaren, mitsgaders te doen rouleeren, tegen dertig stuivers ieder. Dan bij eene resolutie van den 2[e] October van het volgende jaar (1758) werd nader bepaald [3]: dat voor dertig stuivers gangbaar zouden blijven „de zilvere derhams Java, in de wandeling Bataviase ropyen genaamd, de Souratse dito en en de bereids 's Comp[s] wegen met een apart stempeltje gedistingueerde Persiaanse ropyen, van welke methode egter geen verder gebruyk gemaakt, maar alles, wat men van die munt zal komen te ontfangen, naar Bengale gezonden zal werden; terwijl alle de overige ropyen, waar gemunt of van wat stempel, gangbaar werden verklaard tegen zeven en twintig stuyvers."

En ook deze bepaling hield geen stand, daar reeds op den 8[e] January 1760, in Rade van Indie werd besloten, om alle Bataviasche, Souratsche en Persiaansche gestempelde heele en halve zilveren ropijen, het gewigt houdende, voor rekening van de Compagnie te laten inwisselen tegen 30 stuivers en om daarna alle zilveren ropijen, zonder onderscheid van wat soort en waar dezelve geslagen mogten wezen, wederom gangbaar te verklaren tegen 27 stuivers: zijnde dit besluit, bij een placaat aan de gemeente bekend gemaakt [4].

De redenen, die bij resolutie van 8 January 1760 voor deze maatregel in het breede worden opgegeven, komen voornamelijk hier op neder: dat er nu en dan klagten bij de gemeente waren ontstaan, over de verschillende waarden der onderscheiden te Batavia in de wandeling zijnde, en van elders successivelijk aldaar aangebragt wordende ropijen, zonder dat de middelen door de regeering daar tegen aangewend, zulks hadden kunnen beletten; dat er onder den naam van Souratsche

[1] *Plakkaatboek*, dl. IV, bl. 368, speciaal bl. 371. — *Bijdragen (1907)-V. d. B.*, bl. 35.

[2] *Plakkaatboek*, dl. VII, bl. 207.

[3] *Plakkaatboek*, dl. VII, bl. 281. — *Netscher*, bl. 50—51.

[4] *Plakkaatboek*, dl. VII, bl. 364. — *Netscher*, bl. 51.

ropijen, andere soorten in omloop gebragt, en aan de ingezetenen opgedrongen werden, die niet meer dan 27 stuivers waard waren; dat ook door valsche munters, de stempels door de Regeering voor de Persiaansche ropijen gebezigd, waren nagemaakt geworden, en verscheide soorten als Bengaalsche, Arcotsche en andere slegte ropijen, zoowel als Persiaansche, welke door particulieren te Batavia werden aangebragt, daarmede waren gestempeld geworden, om deze alzoo valsch gestempelde ropijen te Batavia voor dertig stuivers te doen doorgaan; dat ook de Souratsche ropijen sedert eenige jaaren, zoodanig in allooi verminderd waren, dat dezelve reeds onder de minstwaardige gerekend mogten worden, en dat het derhalve zoo wel voor het belang der ingezetenen, als van de Compagnie noodzakelijk was, om daaromtrent die voorzieningen te doen, welke hier boven zijn vermeld geworden.

Door dezen maatregel werd de Souratsche ropij aan welke sedert den jare 1699 onafgebroken de gangbare waarde van 30 stuivers was toegekend, en die steeds op dien prijs zich had staande gehouden, gelijktijdig met de Bataviasche zilveren ropij, nog weinige jaren geleden door de Compagnie zelve gemunt, een tiende in waarde verminderd, op gronden, met welke deze muntspecien niets gemeens hadden, terwijl de aangevoerde rede, dat de Souratsche ropij in gehalte verminderd en dus geen dertig stuiver langer waard zoude zijn, in de resolutie zelve wordt tegengesproken, dewijl daarin met zoo veele woorden gezegd wordt, dat de Compagnie, op de inwisseling der Souratsche ropijen toen 30 stuivers, weinig verlies zoude lijden, daar dezelve naar Bengalen gezonden wordende, aldaar nagenoeg voor dien zelfden prijs zouden kunnen worden gedebiteerd „gelijk dezelve, volgens het jongste rendement, geinsereerd in den brief der Bengaalsche ministers van den 21 November 1758, verkocht waren voor stuivers 29, $3\frac{1}{4}$, uitmakende een verlies van $2\frac{1}{6}$ procent, het geen doorgaans op het baar zilver te *Hougly* mede verloren werdt, en zij zelfs daar van een gedeelte, volgens het aangehaalde bij hunne letteren van den 15 Maart 1759, in de huishouding tot de dagelijksche uitgiften konden debiteren tegen 30 stuivers".

Wij hebben reeds hier boven gezegd, dat de zilver- en goudmunt, die in 1751 te Batavia was afgeschaft nader wederom is hersteld geworden [1]; en men vindt de bepalingen daaromtrent in de Publicatiën van den 9 November 1764 [2] en 8 November 1765 [3]: beiden gegrond, op de schaarschheid van geldspecien, die men destijds ondervond; wordende bij het eerstgemelde placaat, aan particulieren de vrijheid

[1] Zie bl. 355, al. 2 en 3.

[2] *Plakkaatboek*, dl. VII, bl. 797. — *Netscher*, bl. 51. — *Bijdragen (1874)-V. d. B.*, bl. 51: resolutie van 6 November.

[3] *Plakkaatboek*, dl. VIII, bl. 74.

gegeven, tot het munten van gekartelde zilvere Derhams of zoogenaamde ropijen, op den zelfden voet als hun zulks bij resolutie van den 17 Februarij 1747 toegestaan [1], „met deezen verstande, dat de *derham* gemunt zal worden, ter zwaarte van drie en twintig stuyvers ($272\frac{19}{81}$ azen) [2], en op het alloi van tien penningen en gangbaar weezen, gelijk dezelve bij deezen gangbaar verklaard worden, voor dertig stuyvers"; terwijl bij het laatstgemelde placaat, al mede aan particulieren vergund werd om goud in de munt te laten brengen tot het stempelen van gekartelde gouden Javasche ropijen.... [3]

Door deze bepalingen, werden èn de gouden èn de zilveren Javasche ropij, beiden in intrinsieke waarde verlaagd, daar de eerstgemelde, die volgens de Publicatie van 20 Maart 1745 had gehouden $74\frac{2}{21}$ azen fijn, nu slechts bevatte $69\frac{1}{81}$ gelijke azen; en de zilveren ropij, die volgens resolutie van den 17 Februarij 1767, moest zijn van $231\frac{17}{243}$ azen fijn, nu op slechts $227\frac{13}{81}$ azen fijn bepaald werd.... [4]

In den Jare 1767 toen de herziening van het Nederlandsch Indisch muntwezen plaats had, stonden alle zilveren ropijen zonder onderscheid (de Bataviasche ropij alleen uitgezonderd) op 27 stuivers, en hoe zeer bij het destijds ingediende berigt der Opperkooplieden, de Souratsche en Persiaansche zilveren ropijen, gelijkstandig aan de Bataviasche, op 30 stuivers Indisch of 24 Nederlandsche stuiver, en de Bengaalsche Sicca op $31\frac{1}{4}$ of 25 Nederlandsche stuivers werden gesteld, bleef de prijsbepaling van den 8 Januarij 1760 [5] niet te min standhouden: zoo als voldoende blijkt, uit een billet van den 25 Augustus 1772 [6], waarbij wordt verklaard, dat de Souratsche, Persiaansche en Bengaalsche ropijen gangbaar zouden zijn en blijven tegen 27 stuivers ieder, „doch dier contrarie ongangbaar zijn de Patnasche, Arcotsche of Madrasche ropijen", welke laatste bepaling echter spoedig in zoo ver wederom werdt veranderd, dat op den 22 September 1772 aan de gemeente werd bekend gemaakt [7]: „dat, onder alle de bij biljet van den 8sten January 1760 acceptabel verklaarde munten, ook in deeze colonie gangbaar zullen zyn en blyven, de Arcotsche, Madrasche, Pondicherysche en Bombaysche ropyen, tegen de courante waarde van zeven en twintig stuivers ieder"; doch dat daarentegen de onlangs te Batavia ingevoerde Patnasche ropijen, waar van de stempel bij het billet waren uitgeteekend, billioen werden verklaard.

Heeren Zeventienen geven ten aanzien van dezen maatregel hunne

---

[1] *Plakkaatboek*, dl. V, bl. 451.

[2] Dit tusschen haakjes geplaatste is een opheldering van het rapport.

[3] Het vervolg handelt over goudmunting.

[4] Dit vervolg handelt over gouden ropijen. — Zie ook *Moquette 1910*, bl. 358 vv.

[5] Zie hiervóór, bl. 356—357.

[6] *Plakkaatboek*, dl. VIII, bl. 759.

[7] *Plakkaatboek*, dl. VIII, bl. 763—764.

afkeuring te kennen, bij eene missive van den 8 October 1774, en hunne bezorgdheid, dat door de weder toelating van de Arcotsche, Madrasche, Pondicherysche en Bombaysche ropijen, dezen muntspecien op nieuw zouden worden aangevoerd welke de Bataviasche gemeente niet te min verpligt zoude zijn willens of onwillens aan te nemen, omdat de regeering dezelve gangbaar had verklaard, zeggende gemelde Heeren Zeventienen ten slotte:

„Wij hadden over zulks wel gewenscht, dat in Uwe nadere deliberatien, niet hadden geprevaleerd, de consideratien, die UE. hebben bewogen van het voorig besluit van 25 Augustus af te gaan, alzoo wij vrezen, dat de uitkomst maar te laat zal doen zien, dat door die gemaakte verandering, het generaal belang van de Colonie in geenen deele is bevorderd."

Anders echter dacht men daarover te Batavia, vindende men in een schriftelijk voorstel door den Heer Raad Extraordinair Mr. *Jacob Cornelis Mattheus Radermacher*, op den 23 December 1779 aan de Hooge regeering, onder den titel „Aanmerkingen over het gebrek van contanten in de Bataviasche Colonien" ingeleverd, het volgende:

„Omtrent de Ropijen, zoo wel Persiaansche, Souratsche, Bombaysche, Maliabaarsche en Coromandelsche, is er geene de minste zwaarigheid dezelve op 30 stuivers egaal met de Bataviasche gekartelde te stellen, want de meeste zijn beter van alloy [1], en de resolutie van den 8 Januarij 1768, waarbij dezelve op 27 stuivers zijn gesteld, alleen gegrond, op de valsche stempeling der Persiaansche ropijen, die men anders geen kans zag te beletten."

Dit voorstel, ondersteund door aan de regeering gelijktijdig gediend schrifttuur van een aantal voorname burgers te Batavia, gaf bij de Regeering aanleiding tot zeer serieuse deliberatien, waarbij wel in overweging werd genomen, „dat men geredelijk moest erkennen, het maken van verandering in de vastgestelde koers der muntspeciën, veel tijds, gevaarlijk, en nadeelig kon zijn, en men mitsdien geen besluit daartoe behoorde te nemen dan om gewigtige en dringende motiven. Dat derhalve de HoogEdele Heeren Zeventienen, bij gerespecteerde missive van den 29 September 1763, (schoon daarbij alleen maar van eene Nederlandsche muntspecie, te weten de Dukaten, sprekende), wel wijsselijk en omzigtig hebben geordonneerd, alvorens over te gaan tot de introductie ter verhooging der specie, de approbatie hunner Edele Hoog Achtb. af te wachten; doch zulks te gelijk uitdrukkelijk bepaalt, tot dusdanige gevallen, in dewelke geen *periculum in mora* zoude zijn."

En het gevolg dezer deliberatien, welke in het breede in de resolutie

[1] *Noot van het rapport*: „Ten aanzien van het gehalte of allooi was deze assertie gegrond, maar de Bataviasche ropij had een meerder gewigt dan de overige hier genoemde, en bezat, na de Souratsche ropij de hoogste intrensieke waarde, die alleen in aanmerking kon komen."

van den 3 Maart 1780 worden vermeld [1], was dat door de Hooge regeering ten zelven dage, bij meerderheid van stemmen (zijnde de Heer Raad ordinair *Breton* van een tegen overgesteld gevoelen) werd besloten: de Souratsche, Persiaansche, Bengaalsche, Arcotsche ropijen evenals de Bataviasche gangbaar te verklaren, tegen dertig zwaare stuivers ieder: „de twee eerstgemelden als munten van Indische vorsten die van oude tijden een seker voorregt hebben verkregen, en de laatste wegens het regt, dat de Compagnie in de Bengaalsche munt heeft; en alle, als door derselve merktekenen faciel te onderscheiden synde van andere, vreemde ropyen." Wordende voorts bij die zelfde resolutie, alle andere soorten van ropijen, met uitzondering echter van die, welke billioen verklaard waren bij het billet van 22 September 1772 gelaten op den bij het billet van 8 Januarij 1760 bepaalden prijs van zeven en twintig stuivers ieder „na dien men vermeende, dat de eerstgemelde drie soorten in eene genoegsame quantitijt hier [2] zullen toevloeien".

— [3]

De boven gemelde Instructie voor den Muntmeester [4] werd op den 24 November 1795 [5] in zoo ver veranderd dat daarbij het gehalte van de zilveren ropij werd gesteld op negen penningen, twaalf stuivers, in stede van tien penningen, en dat deze ropij derhalve nu „van $227\frac{13}{81}$ azen fijn op slechts $215\frac{65}{81}$, gelijke azen kwam te staan; blijvende voor het overige de gouden en zilveren ropij op den voorigen voet bepaald.

— [6]

Tot nog toe had men in de gedaante van de Bataviasche ropijen, die met die der overige ropijen overeenkwam, geene verandering ingevoerd, dan het slechte allooi der nieuwe zilveren ropijen (op 9 penningen 12 grein) gaf waarschijnlijk aanleiding, dat de Essayeur en Muntmeester *Anthony Zweckert*, bij een adres aan de regeering voordroeg „om voortaan de zilveren ropijen te laten munten ter groote en dikte van een gulden [7], doch van dezelfde zwaarte en gehalte, als de ordinaire; alzoo uit hoofde van de dikte derzelve, veelmalen

[1] *Plakkaatboek*, dl. X, bl. 432.

[2] *Hier*: d. w. z. naar Batavia.

[3] Handelt over heropening van de Munt te Batavia; zie *Bijdragen* (*1874*)-*V. d. B.*, bl. 52, 53.

[4] Wordt bedoeld de instructie voor den Muntmeester van 24 September 1782: *Plakkaatboek*, dl. X, bl. 622.

[5] *Plakkaatboek*, dl. XII, bl. 126.

[6] Handelt over de gouden ropij.

[7] Een noot van het rapport herinnert hier, dat bedoeld wordt de Indische gulden, die in 1802 in Nederland voor O. I. gemunt werd en in het begin van 1803 te Batavia in omloop is gebracht. Zie over dezen gulden *Bosier*, bl. 15—16 en op bl. 52—53 N°s 2—7 stukken uit dien tijd in het Penningkabinet van de Rijksmunt. — Afbeeldingen bij *Netscher*, dl. V N°s 33, 34, 35, 36.

de doorsnijders kwamen te breken, het geen in het munten veel vertraging te weeg bragt [1]". En hierop werd op den 15 December 1803 in Rade van Indie besloten: gemelden Muntmeester te qualificeeren, om de zilveren ropijen voortaan het formaat van een Gulden te geven en hiervan de gemeente bij billet te adverteeren [2].

Bij billet van den 8 Februarij 1805, werd haar eene resolutie der regeering bekend gemaakt [3] bepalende: dat de zilveren halve ropijen, die te Batavia voortaan geslagen zoude worden, de grootte zouden hebben, omtrend van de oude heele zilveren ropij en ter mindere dikte naar advenant, zoodat de zwaarte van $11\frac{1}{4}$ stuivers ($136\frac{8}{27}$ azen) en het gehalte van $9\frac{1}{2}$ penning of de helft van het bepaalde bij billet van den 1 December 1795, voor de heele zilveren ropijen, geene verandering kwam te ondergaan [4].

Gedurende het geheele tijdvak van 1780 tot 1811, vindt men in de gangbare waarde der zilveren ropijen, en evenmin in die van de Bataviasche gouden ropij, eenige verandering gemaakt; en in den nieuwe verbeterden almanak in 1811 op 's lands drukkerij te Batavia gedrukt, en in het begin van dat jaar aldaar uitgegeven, worden onder de Bataviasche munten de zilveren ropijen in dezer voege opgegeven:

„De Bataviasche zilveren ropij, van het gehalte van 9 penningen 12 grein, $8\frac{13}{32}$ per mark, rouleert voor 30 stuivers, zoo mede de Arcotsche, Bengaalsche, Persiaansche, en Souratsche; alle onder ropijen van 27 stuivers."

Tot de komst der Engelschen op Java, schijnt de Bengaalsche Sicca ropij te Batavia niet in omloop te zijn geweest; en de reden daarvan behoeft niet ver gezocht te worden, daar de meerdere waarde van die munt niet gedoogde, dat dezelve met de andere zilveren ropijen van mindere intrinsieke waarde tot gelijke prijzen kon circuleeren; terwijl zij door de Nederlandsche Compagnie zelve, als haren standpenning in Bengalen, $4\frac{1}{8}$ procent hooger in koers, namelijk op 25 stuivers Nederlandsch, gelijk staande met $31\frac{1}{4}$ Indische stuivers gesteld was.

De groote aanvoer van deze muntspecie, door de Engelsche landings-

---

[1] Verg. noot 1, bl. 66, *Moquette-1909*.

[2] *Plakkaatboek*, dl. XIII, bl. 722. — In het Penningkabinet van de Rijksmunt: zie *Besier*, bl. 53—54 N[os] 8—10. — Afbeeldingen bij *Netscher*, Pl. VI N[os] 37[a], 37[b], 38.

[3] *Plakkaatboek*, dl. XIV, bl. 114—115. — Over de aanleiding dezer resolutie, zie aldaar en bij *Moquette-1910*, bl. 410—411.

[4] Een dergelijke halve Bataviasche ropij van 1805 in het Penningkabinet van de Rijksmunt: zie *Besier*, bl. 54 N[o] 10; in de noot 2 aldaar staat 1 Februari 1805; de resolutie is inderdaad vermeld in het Plakkaatboek met den dubbelen datum als 1/8 Februari. — Zie afbeelding bij *Netscher*, Pl. VI N[o] 38.

armee, en de civiele ambtenaren en personen, die deze armee in 1811 vergezelden, verpligtte het Bestuur, om dadelijk aan de Sicca ropij eene vaste gangbare waarde toe te kennen; en niets was natuurlijker en minder gewaagd, dan daaromtrent het voorbeeld van de voormalige Nederlandsche Compagnie te volgen, en den prijs, door haar voor hare eigene bezittingen bepaald, aan te nemen.

In de Proclamatie, door den Gouverneur Generaal van Britsch Indie, Lord Minto, voor dat de capitulatie nog was gesloten, uitgevaardigd en gedagtekend den 11 September 1811 [1] werd dan ook de Sicca-ropij op 31¼ Indische of Javaasche stuivers bepaald; terwijl de Bataviasche, en Arcotsche zilveren ropijen, de eenige die bij die Proclamatie vermeld worden, op de gangbare waarde van 30 gelijke stuivers werden gelaten. [2]

---

[1] *Proclamations*, dl. I, bl. 5.

[2] Wat verder in het rapport staat over het aanmunten van de zilveren ropij is in mijn verhandeling zelfstandig behandeld.

BIJLAGE IV.

Behoort bij noot 3, bl. 291[1]. De reden, dat de gulden geen burgerrecht als verrekeningsmiddel kreeg in den Compagniestijd en onder Daendels, volgens het *Indisch muntrapport van 1825*.

Het trekt te meer de aandacht, dat vóór 1803 nooit de gulden naar Indië is gebracht, aangezien de Bewindhebbers, zich met het aangevoerde in de *Consideratiën* van Van Imhoff vereenigende[2], bij resolutie van 2 April 1742 hadden verklaard: „zich niet meer in het uitzenden der gelden tot deze of gene specie te zullen bepalen, daar toch alle naar hunne innerlijke waarde, even geredelijk in Indie konden worden afgezet, zoodat men desnoods ook guldens en drie guldens zoude kunnen naar Indië zenden, welke stukken daar 24 en 72 stuivers waard zouden zijn".

Naar aanleiding hiervan leest men het volgende in het *Indisch muntrapport van 1825*:

De reden hiervan is zeer eenvoudig, en moet naar ons inzien in de vroegste tijden, na de eerste vestiging der Nederlandsche Compagnie in Indië gezocht worden, of in het begin der 17e eeuw. Het is meermalen reeds hierboven gezegd, dat de negocie boeken en alle rekeningen met het moederland tot het jaar 1809, wanneer de Heer Gouv.-Generaal Daendels dit veranderde, in guldens of florijnen van 20 st. gehouden werden, die aanvankelijk met den Nederlandschen stuiver gelijk stonden, doch vervolgens dan eens voor eenen tijd in zoogenaamd zwaar geld $\frac{20}{50}$ van eenen zilveren rijksdaalder van 50 Nederlandsche stuivers uitmaakten dan wederom gedurende een ander tijdvak ligte stuivers waren, van welke 75 stuks eenen gelijken rijksdaalder bedroegen, en eindelijk van 1744 tot 1768 onder de benaming van Nederlandsch of Hollandsch geld, op $\frac{20}{78}$ of $\frac{20}{66}$ van eenen zilveren ducaton van 63 st. Nederlandsch, gerekend werden.

---

[1] Nagelaten in noot 3 van bl. 291 naar deze bijlage te verwijzen.

[2] Zie § 6, bl. 487 *Consideratiën*.

Bij de invoering der Nederlandsche munten in Indië kort na den jare 1622, bestond de zilveren Nederlandsche gulden van 20 st. nog niet in wezenlijkheid, maar was dezelve slechts een denkbeeldige penning, en toen de zilveren gulden, als een onderdeel van den drie gulden, den Nederlandschen zilveren standpenning, tegen het einde van de 17e eeuw gemunt werd, stond dezelve in Indië als boekpenning reeds ver beneden deszelfs wezenlijke waarde. Dit zelfde had, hoezeer in eenen minderen graad nog plaats in 1744, vermits ook bewindhebberen erkennen, dat de gulden, in Indië ingevoerd wordende, op 24 st. zoude komen te staan.

Indien men derhalve destijds den zilveren Nederlandschen gulden in Indië in omloop had willen brengen, zoude men even als reeds ten aanzien der realen plaats had, twee soorten van guldens hebben moeten erkennen, namelijk den zilveren of den zoogenaamden gulden in specie, en den gulden courant of boekpenning, de eerste van de waarde van 24 en de andere van 20 zware, dat is, om zich van de uitdrukking van dien tijd te bedienen, Hollandsche stuivers.

Ook na 1767/8, toen de rekening in Nederlandsch en Ind. geld onderscheiden werd, bestond nog eenigermate dit beletsel tegen den invoer der guldens in Indië, vermits de gulden — als boekpenning op 20 stuivers Ned. blijvende, terwijl de zilveren ducaton tot 66 stuivers Nederlandsch werd berekend — zonder een zeker verlies, tegen de waarde van 20 st. niet kon worden in omloop gebragt.

Of deze bedenking het bewind in Nederland in 1801 en 1802 heeft bewogen, om den voor Indië bestemden gulden in innerlijke waarde te verminderen, durven wij niet beslissen, zoo als wij ook evenmin gevonden hebben, of en welke bevelen ten aanzien van de gangbare waarde van deze munt door gemeld bewind bij derzelver uitzending aan de Indische regeering zijn bedeeld geworden.

Als bedrag van deze uitzending tref ik aan f 300.000.

ERRATA.

Op bl. 275 midden in, stelde ik achter dl. I. o. a. bl. 168: m. z. 186.

Op bl. 291 liet ik na achter de aanteekening bij noot 3 nog te stellen: Zie ook bijl. IV over de vermoedelijke reden, dat de gulden geen burgerrecht als verrekeningsmiddel kreeg.

INHOUDSOPGAVE.

ZANG XXXIII TOT XXXVI, EN XXXVIII, XXXIX, L, LI VAN DEN NĀGARAKṚTĀGAMA.

DOOR H. KERN.

Zang XXXIII.

In dezen zang, in Narkuṭaka-maat, worden bijzonderheden medegedeeld omtrent het verblijf van Hayam Wuruk in de kluizenarij te Sāgara [1].

Nṛpati mahas ring āçrama wawang sinĕgĕhsĕgĕhan |
tĕkap ira sang mahārṣi mapalinggih açabda rĕsĕp |
asung upabhoga salwir i bhinukti nire patapan |
nṛpati malĕs yathākrama ring arttha lĕwĕs kasukan ‖ 1 ‖

D. i. «De vorst ging rond in de kluizenarij en werd daarna op allerlei wijze onthaald door de gezeten Maharṣi's, die met innemende woorden alle genotmiddelen gaven die zij in de hermitage bezaten. De Vorst vergold die naar behooren met geld, ten zeerste vergenoegd».

Pangucapucap nirān gumuṇita rasa ning kawikun |
paḍa mawarah ri sesi ni manah tan tinĕngōt |
wĕkasan acangkramālĕngĕng asing kalangwan pinaran |
muhara ri tuṣṭa sang tapa tapi n-lumihat kawĕngan ‖ 2 ‖

D. i. «In hun verschillende gesprekken beredeneerden zij de beteekenis van 't kluizenaarschap; zij deelden mede wat hun gemoed vervulde zonder achterhoudendheid. Ten slotte maakte hij een wandeling, bekoord door alle mooie plekken die bezocht werden, hetgeen de vreugde wekte der kluizenaars en kluizenaressen, die met bewondering toekeken».

Ri huwus irānglĕngōng majar i sang sutapan muliha |
ri wijil irālaris hĕlahĕlā lumihat kawĕkas |
tapitapi sing rarānwam ahajōng paḍa kāryy angarang |
Smara manurun mabañcana sireki hiḍĕpnya n-akōng ‖ 3 ‖

[1] Vervolg van blz. 202.

D. i. «Nadat hij zich vermeid had, gaf hij aan de goede kluizenaars te kennen dat hij huiswaarts wilde keeren. Toen hij buitenkwam om zijn tocht voort te zetten, zagen de achterblijvenden opgetogen toe; de verschillende jonge en schoone kluizenaarsmeisjes bleven smachtend achter: verliefd, hielden zij hem voor den Minnegod die nederdaalde om hen te verleiden».

Zang XXXIV.

Deze zang, in de maat Wasantatilakā, begint aldus:

Ryy antuk narendra kari sūksĕka [1] ng āçramoruk |
pringnyākuçāngĕh abalut ri maṭālupā ken |
anggöng tangis sĕrĕh ikāyam alas nikāgrit |
angluh [2] tus ing tal angalĕh syung ikānpasāmbat ‖ 1 ‖

D. i. «Bij de terugreis des Vorsten bleef de kluizenarij bedroefd achter, in rouw. De bamboes treurden, [3] gezwollen aan de oogen, met afgevallen bedekking; de betel weende [4] al door; de boschhoenders schreeuwden; op tranen leek het uitvloeiende sap der wijnpalmen; droevig klonk er het geweeklaag der beo's.»

In deze schildering van verschijnselen aan planten en dieren zien wij een voorbeeld te meer van de neiging der Oudjavaansche dichters om verband te leggen tusschen 't wel of wee des menschen met de omringende natuur, die door uiterlijke teekenen als het ware deelneming toont aan 's menschen aandoeningen. Een klassiek voorbeeld van die dichtermanier geeft de uitvoerige natuurbeschrijving in Bhāratayuddha I, 10—16.

In de tweede strofe zet de dichter zijn verhaal aldus voort:

Asrĕt lari nrĕpati n-aglis apan tumāmpa |
kweh ning yaçārĕja kamārgga tĕlas kalalwan |
çighrāndatang sira ring Āryya sarātry anganti |
eñjing manguttara bhawiṣya ḍatang ri Gĕṇḍing ‖ 2 ‖

D. i. «De voortgang van den tocht des Konings werd (voor een tijd) gestuit, omdat hij dien (te) snel vond. Tal van prach-

[1] De gedrukte tekst heeft sūkṣka. Elders vindt men gespeld sukṣka; vgl. KBWdb.

[2] De tekst heeft tegen de maat aluh.

[3] Het woord angĕh heb ik onvertaald gelaten, daar de beteekenis er van mij onbekend is.

[4] Op welk eigenaardig verschijnsel aan de betel dit doelt, ontgaat mij.

tige bouwwerken werden bezocht; na die voorbijgekomen te zijn, kwam hij weldra te Āryya, waar hij een nacht bleef. Den volgenden morgen trok hij noordwaarts en kwam daarna aan te Gĕṇḍing».

De ligging van Āryya is mij onbekend. Daar Gĕṇḍing oostelijk van Panaraga ligt, kan niet Āryya Blitar in Kĕḍiri [1] bedoeld zijn.

Sang mantry amañcanagari karuhun sang āryya |
singhādhikāra [2] nguniweh para Çaiwa-Boddha |
kapwāhatur ttaḍah anindita sopacāra |
mās wastra nāma pamalĕs nṛpati n-suke twas ‖ 3 ‖

D. i. «De Mantri's van de buitendistricten, voorafgegaan door den Āryya Singhādhikāra, alsmede de Çiwaietische en Buddhistische geestelijken, boden onberispelijke spijzen aan met verschuldigde plichtplegingen. De Vorst vergold die met goud en kleedingstoffen, blij van zin».

Arddhālawas nṛpati tansah anganti māsa |
solah nireng sakuwukuww atika ng linolyan |
ryy angkat nirānhawan i Loh-gaway ing Sumaṇḍing |
Borang Bangor Barĕmi tūt hĕnu būny angulwan ‖ 4 ‖

D. i. «Vrij lang vertoefde de Vorst, een maand aan één stuk. Zijne gedragingen in alle kampementen waren zóó dat men er meê ingenomen (?) was. Na opgebroken te zijn, nam hij den weg over Loh-gaway, Sumaṇḍing, Borang, Bangör, Barĕmi, langs een — [3] weg Westwaarts.»

Van geen der hier genoemde plaatsen heb ik met de mij ten dienste staande bronnen de ligging kunnen opsporen. Men zal ze moeten zoeken tusschen Gĕṇḍing en Pasaruhan.

ZANG XXXV.

De maat hiervan is een specie van Ākṛti. De eerste strofe geeft het volgende te lezen:

[1] Zie Verbeek, Oudheden van Java, blz. 267.

[2] De gedrukte tekst heeft singā° tegen de maat. Mijne conjectuur is onzeker; mogelijk is bedoeld: singng ā°, d. i. „de ambtenaren".

[3] Būni is onvertaald gelaten, daar de beteekenis van „geheim", die van 't Jav. buni wordt opgegeven, kwalijk past.

Tuhun i ḍatĕng nire Pasuruhan manimpang angidul ri Kāpāñangan |
anuluy atūt ḍamārgga madulur tikang ratha ḍatĕng ring Andohwawang |
muwah i Kĕḍung-pĕluk [2] lawan i Hambal antya nikang pradeçenitung |
jhaṭiti ri Singhasāri-pura rājadharmma dinunung narendrāmĕgil ‖ 1 ‖

D. i. «Maar te Pasuruhan gekomen, sloeg hij een zijweg in naar Kāpāñangan; vervolgens den hoofdweg [1] volgende met de karossen, kwam hij te Andoh-wawang, voorts te Kĕḍung-pĕluk en Hambal, 't einde van de opgenomen plaatsen. Onmiddellijk begaf de Vorst zich naar de residentie Singasāri-stad, waar hij zijn verblijf betrok.»

Tot afwisseling vertelt de dichter in de volgende verzen iets van zijn eigen verrichtingen.

Kunang ika sang Prapañca kari kulwan ing Pasuruhan pijĕr lālana |
kuṭi mangaran riṇ Darbaru ri bhūh pradeça nikanang pradeçe Hujung |
yata pinaran tinakwanakĕn angça punpunan ikā ri sang sthāpaka |
likita tinonakĕn rasika supraçāsti winacāmangun waspada ‖ 2 ‖

D. i. «Doch Prapañca bleef achter ten Zuiden van Pasuruhan, niets doende dan wandelen. Hij begaf zich naar een klooster, genaamd Darbaru, op den dorpsgrond van de desa Hujung, waar hij aan den opzichter inlichting vroeg aangaande de door 't klooster bezeten grondstukken. Bedoelde persoon gaf hem inzage van schrifturen, schoone charters, wier lezing licht verschaften.»

Ikang i lĕpit [3] yathāswa salĕbak wukirnya wiṣayāngça sang hyang kuṭi |
satĕngah i Markkaman sawah i Balunghura sawah muwah ring Hujung |
rasa nikang praçāsti magawe hyun ing kawi madoha sangkeng pura |
ri taya nikang purākṛta [4] tĕhĕr daridra musira ng kuṭiṇ Ḍarbaru ‖ 3 ‖

[1] Ḍa, de oorspronkelijke vorm van ra, behouden na de ṭ, evenals na neusklanken.

[2] De gedrukte tekst heeft Kḍu pluk.

[3] Conjectuur voor hĕpit.

[4] De lange a dient alleen om de lettergreep prosodisch lang te maken. Evengoed ware purakrĕta.

D. i. «Het in de gevouwen bladen (vervatte), was (een opgave van) 't gebied behoorende aan 't heilige klooster, met de hooge en lage gronden ervan, afzonderlijk, gedeeltelijk te Markaman, de sawahs te Balunghura, voorts de sawahs te Hujung. De inhoud der charters wekte den lust op van den dichter om van de stad verwijderd te blijven; daar hij in de stad niets te maken had, gevoelde hij behoefte om het klooster van Darbaru op te zoeken.»

Karaṇa ning açru mangkat huwus nira Mpu masĕgĕh bhawiṣyālaris [1] |
maluy i kasewakan ḍatĕng i Singhasāri matutur manangkil marĕk |
nṛpati huwus mamuspa ri dalĕm sudharmma sakatuṣṭa ning twas ginöng |
hanan i Kĕḍung-biru ri kasurāngganān mwang i Burĕng langönyenitung ‖ 4 ‖

D. i. «Daar ik reden had om spoedig (weêr) te vertrekken, zette ik, nadat de Hoogeerwaarde mij onthaald had, de reis voort, en keerde tot mijn dienstplicht terug. Te Singhasāri gekomen, maakte ik, indachtig (aan mijn plicht), mijne eerbiedige opwachting. De Vorst, na lof gebracht te hebben in den graftempel [2], gaf zich over aan al de geneugten zijns harten, of te Kĕḍung-biru in 't Hemelnimfenhof [3]; en te Burĕng werden de bekoorlijkheden der plaats beschouwd (?).»

De genoegens welke de jeugdige heerscher smaakte, waren, naar men veronderstellen mag, meestal van erotischen aard.

ZANG XXXVI.

Deze Zang, in de maat Açwalalita, verhaalt van 't bezoek des Konings aan den graftempel te Kagĕnĕngan, waar, gelijk men weet, de stichter der dynastie van Tumapĕl, Rājasa, na zijn dood in Çaka 1169 werd bijgezet en aan zijne nagedachtenis goddelijk eer bewezen. Het tijdstip waarop dat bezoek plaats had, wordt niet bijzonderlijk vermeld; maar wij mogen de gebeurtenis stellen kort na de terugkomst van den jeugdigen heerscher in de hoofdstad na zijne rondreis.

[1] De gedrukte tekst heeft °yanglaris.

[2] Hiermede schijnt bedoeld te wezen dat de Koning in 't heiligdom eerbiedig dank brengt voor zijn behouden terugkomst.

[3] Dit Hemelnimfenhof doet denken aan 't „Parc aux cerfs" van Lodewijk XV.

Krama çubhakāla sah nira ri Singhasāri mangidul mare Kagĕnĕngan |
humaturakĕn kabhaktin i Bhaṭāra dharmma sawatĕkwatĕk nira tumūt |
dhana paribhoga bhojana dulur ni puspa[2] nira sopacāra mahalĕp |
saha wasanāwawan watang apangruhun paḍa magarjjita[1] ng wwang umulat ‖ 1 ‖

D. i. «Vervolgens op een gunstig tijdstip vertrok hij uit Singasāri Zuidwaarts naar Kagĕnĕngan. Hij bracht met de talrijke scharen die hem volgden hulde aan den Bhaṭāra (vergoddelijkten heerscher) van den graftempel. Geld, voorwerpen ten gebruike, spijzen volgden zijn staatsiekoets[2] met prachtige insigniën, met doeken uitgespreid op staken en voorloopers (?); alle toeschouwers juichten.»

Ri huwus irānpangarccana mijil ri heng pinupul ing balākrama marĕk |
para wiku Çaiwa-Sogata sang āryya nāligih[3] iniring nireki tan adoh |
awicaritan sĕḍĕng ni panaḍah narendra tumĕkāni seṣṭa ri hati |
bala haji sing sasambhawa wineh suwastra magawe rĕsĕp ning umulat ‖ 2 ‖

D. i. «Nadat hij zijne vereering gebracht had, trad hij naar buiten, waar hij omstuwd werd door onderdanen die in volgorde hun opwachting maakten: Çiwaietische en Buddhistische geestelijken, die op korten afstand Ārya — vergezelden. Onnoodig te zeggen, dat ten tijde van 't maal de Vorst voldeed aan wat zijn hart begeerde. De koninklijke troepen, voor zoover tegenwoordig, werden begiftigd met mooie kleederen, hetgeen de toeschouwers aangenaam aandeed.»

Van den volgenden Zang, (XXXVII) waarin een beschrijving van 't heiligdom te Kagĕnĕngan gegeven wordt, vindt men een vertaling in Dl. 65, blz. 128, dezer Bijdragen. Uit het laatste vers van dien Zang blijkt dat de dichter rust hield in Barĕng, hetgeen hem aanleiding geeft een beschrijving te

[1] Zoo lese men voor hagarjjita.

[2] Puspa kan hier kwalijk iets anders wezen dan een wanvorm ontstaan uit een verkeerd gelezen Skr. puṣya-ratha, Pāli phussa-ratha. Trouwens ook in Skr. teksten is puṣpaka voor puṣyaka zeer gewoon.

[3] Corrupt; één korte lettergreep te veel.

geven van de omstreken dier plaats in 't begin van den volgenden Zang.

Zang XXXVIII.

De maat hiervan is welbekend in de Indische prosodie onder den naam van Waṃçapatrapatita.

Rāmya nikā(ng) Burĕng talaga mumbul ahĕning abiru |
caṇḍi çilā minekala ri madhya nikā rinacana |
sök yaça munggwi i pinggir ika len kusuma caracara |
lot paran ing macangkrama lanāngjĕnĕki ring umara ‖ 1 ‖

D. i. «Het liefelijke van Burĕng is de heldere, blauwe vijver die (als uit den grond) opwelt; een Tjaṇḍi van natuursteen voorzien van een mekhala (gordel) is in 't midden er van gebouwd; talrijke gebouwen staan aan den zoom en allerhande bloemen. (De plaats) is zonder ophouden 't doel van wandelaars en vervult degenen die er heen gaan steeds met behagen.»

Tan wuwusĕn langö nikā tuhun narapati caritan |
tistis ing arkka mangkat ahawan tĕgatĕgal aruhur |
rāmya dukut nikātĕtĕl ataṇḍĕs akiris ahijo |
lwānya sasāgarānak angalun jurang ika dinĕlö ‖ 2 ‖

D. i. «Wij zullen niet (meer) over de bekoorlijkheden daar spreken, maar van den Vorst vertellen. Bij 't afnemen der hitte van de zon, vertrok hij, den weg nemende over de hooge tĕgalvelden, waar dicht, schoon, effen, groen gras prijkte, en waarvan de uitgestrektheid als een kleine zee bedriegelijk scheen te golven.»

Van de volgende verzen is reeds bij een andere gelegenheid een vertaling gegeven. De korte inhoud er van is deze, dat de Vorst na zijn uitstapje naar Singasāri terugkeerde, terwijl onze dichter van de gelegenheid gebruik maakte om een bezoek af te leggen bij een voornamen Buddhistischen monnik, den hoogbejaarden Sthāpaka van den graftempel. Deze eerwaardige, bijna honderdjarige grijsaard, die, — zooals wij uit Zang 49, 5 vernemen — Ratnāngça heette, had onder zijn berusting geslachtsregisters of kronieken. De dichter, begeerig om zijne geschiedkennis te vermeerderen, verzocht zijn gastheer dat deze hem een overzicht zou geven van de voorvaderlijke geschiedenis,

te beginnen met de regeering van Rājasa (Ken Angrok)[1]. Het antwoord van den ouden heer leest men in den volgenden Zang.

ZANG XXXIX.

De verzen zijn in de dichtmaat Bhujaṅgaprayāta. De eerste strofe luidt aldus:

> Tuhun pāduka Mpuṅkwi mungguh sirojar |
> uḍū diwya, takwan rakawy āngĕne twas |
> mahotsāha singgih kawi wrĕddhabuddhi |
> purih ning kaçāstrajñan[2] angde stuting rāt ‖ 1 ‖

D. i. «Doch Zijne Eminentie de waardige Monseigneur zeide: «O, voortreffelijk! de vraag van U, groote dichter, treft het hart. Van grooten ijver, inderdaad, zijn de dichters van ontwikkelden geest. Het streven naar wetenschap bezorgt roem in de wereld.»

De oude man gaat met zijn vriendelijke toespraak aldus voort:

> Nda sangtabya teki nghulun mājarosĕn |
> maçucya wway ing saptatīrtthwe swacitta |
> namas te Girīndrāya sambah ri sang hyang |
> nda tan dadya kotpāta teki mpaçabda ‖ 2 ‖

D. i. «Nu met Uw verlof zal ik aanstonds spreken. Moge het water der zeven heilige badplaatsen in 't eigen gemoed rein wezen! Hulde aan Girīndra (Çiwa)! vereering aan de goden! En moge er geen (ongunstig) voorteeken plaats hebben terwijl ik het woord voer!»

De inhoud van deze strofe geeft aanleiding tot ettelijke opmerkingen. Ten eerste zij de aandacht gevestigd op den bijzonder beleefden toon dien zulk een voornaam personage als Ratnāngça — hij was van vorstelijke familie — tegenover zijn gast aanneemt, waarbij hij zich bedient van een nederig voornaamwoord dat men in onze taal zou kunnen weêrgeven met «Uw dienaar». Voorts is het kenmerkend dat hij zijn verhaal laat voorafgaan van een maṅgala, een heilbrengend begin, zooals

[1] Het is karakteristiek dat voor Prapañca de „oude" geschiedenis begint met Çaka 1104. Van wat er vóór dien tijd gebeurde, verlangt hij niet iets te vernemen. Het is alsof de geschiedkundige overleveringen van den vroegeren tijd waren uitgewischt of opzettelijk aan de vergetelheid werden prijsgegeven.

[2] Verbeterd uit °strajan van den gedrukten tekst.

gebruikelijk is in den aanhef van geschriften. Wat met de «zeven heilige badplaatsen» in 't gemoed bedoeld is, weet ik niet te verklaren. De uitdrukking saptatīrtha wordt toevallig ook vermeld in KBW. d. b. onder sapta, maar zonder dat we daardoor iets wijzer worden. Misschien hebben wij te doen met een rhetorische figuur, waarvan de zin hierop neèrkomt: «moge mijn gemoed bij de mededeeling welke ik doen zal zóó rein wezen als het water der zeven heilige badplaatsen» — welke die zeven dan ook zijn. Merkwaardig, eindelijk, is het, dat de spreker, hoewel een Buddhist, hulde brengt aan Çiwa en de (overige) goden, vermoedelijk omdat de persoon met wien zijn verhaal begint, de stichter van de dynastie van Tumapĕl, Koning Rājasa, als zoon van Çiwa te boek staat.

De eerwaarde heer gaat aldus door:

> Kṣamātah manah sang kawīndrān rumĕngö |
> ikang wwang rĕngö sugyan akweha mithyā |
> ndan anggĕgwane jana sang wṛddha tekā |
> pilih nyūna sugyādhikā tañ calāna ‖ 3 ‖

D. i. «De dichtervorst zij bij 't aanhooren toch vergevingsgezind. Van wat men hoort [1] is er mogelijk veel dat valsch is; edoch, men stelle vertrouwen in lieden die vroed zijn, in dat geval. Misschien ontbreekt er iets; mogelijk is er iets te veel; dat worde niet kwalijk genomen.»

In Zang XL tot XLXI volgt dan 't geschiedverhaal, te beginnen met de regeering van Rājasa tot aan de troonsbestijging van Hayam Wuruk. Het geheel is vertaald in deze Bijdragen D. 61, 403 en D. 63, 1, vgg. Wij gaan dus over tot Zang L, waar het jachtvermaak van den jongen Koning beschreven wordt.

Zang L.

De verzen zijn in Praharsaṇī-maat.

> Warṇṇan Çrī-nṛpati mahas mareng paburwan |
> mańkat sāyudha saha bhṛtya len rathāçwa |
> ngkāneng Nandanawana [2] kānanātidurgga |
> kaywanyādbhutatara kāça muñja kirṇṇa ‖ 1 ‖

[1] De constructie van wwang rĕngö is mij niet recht duidelijk. Wellicht is het een samengestelde uitdrukking voor „overlevering."

[2] De tekst heeft nandaka°, stellig een schrijffout.

D. i. «Er zal beschreven worden hoe de Vorst er op uitging naar zijn jachtgebied[1]. Hij maakt zich op met wapens, met dienaren en wagens en paarden, naar 't Nandanawana, een zeer moeielijk begaanbaar woud, met zeer verbazend (zwaar) geboomte en overal begroeid met kāça- en muñja-gras»[2].

Nandanawana is de bekende naam van Indra's hemelschen lusthof, doch hier blijkbaar toegepast op een koninklijk jachtgebied.

Medran tang bala balabar huwus manĕngkö |
lāwan syandana madan angrapĕt rangköt |
kedran tang wana wanaranya kagyat awri |
awrĕg pakṣi nika mapakṣa mūra kegu ‖ 2 ‖

D. i. «De troepen maakten een omtrekkende beweging: van alle kanten sloten zij 't veld af[3], en de wagens stonden gereed dicht aanéén gesloten[4]. Het bosch werd omringd, de apen waren onthutst en bevreesd; de vogels, in beroering, besloten, ontsteld, weg te vliegen.»

Deze strofe vertoont als stijlsieraad eenige voorbeelden van klankspeling, nl. bala bala° in den eersten regel; dana dana° en ra° ra° in den tweeden; wana wana° in den derden en pak° pak° in den vierden. De geheele Zang draagt blijk dat de dichter zich beijverd heeft om met zijne schildering van de jacht een litterarisch kunstwerk te leveren.

Hūng ning bhṛtya mawurahan matunwatunwan |
ghūrṇṇāwarṇṇa pasurak ing tasik gumĕntĕr |
untab ny agni nikā dudug ring antarāla |
sākṣat Kāṇḍawawana de hyang Agnī ngūni ‖ 3 ‖

D. i. «Het geschreeuw der dienaren weêrgalmde, terwijl zij

[1] Een meer letterlijke vertaling volgens 't idioom onzer taal ware: „ging in 't jaaggebied zwerven".

[2] Kāça is Saccharum spontaneum, dus Jav. glagah; muñja rietgras.

[3] Manĕngkö, waarvan 't hedendaagsch Jav. anĕngkĕr een bijvorm is, heeft tot stam sĕngkö, niet sĕngkĕ, zooals KBWd. heeft; ook de aldaar opgegeven beteekenissen zijn verkeerd. Natuurlijk is sĕngkö, niet sĕngkĕ de ware spelling; men vergelijke o. a. rĕngō met Mal. dĕngar, Bis. dongog, Tag. dingig, enz. De juiste spelling komt ook in proza voor, o. a. in Wirāṭaparwa, blz. 35, in kasĕngkö.

[4] Rangköt komt overeen met Jav. rĕngkĕt; bijvormen zijn rĕngkĕd, rungkud. Het woord ontbreekt in KBWdb.

den brand er in staken; daverend als het donderend geloei des oceaans. Het opvlammende vuur bereikte de tusschenruimte, evenals (toen) 't Khāṇḍawa-woud voorheen door den god Agni (verbrand werd)."

Tonton tang mṛga malayū ndatan wrî rātnya |
kewran wibhrama marĕbut harĕp marampak |
apan minggat abalabar kkarĕs nikenggî |
hetunyākukud umusî tĕngah matimbun ‖ 4 ‖

D. i. «Men zag de herten (of: wilde dieren) vluchten, niet wetende waar zich te bergen. Radeloos liepen zij her en derwaarts, zich beijverende om de voorsten te zijn in dichte drommen. Daar zij in hun bange vrees van alle kanten zich uit de voeten maakten, weken zij naar 't midden, bij hoopen.»

Kwehnya lwir ggawaya ri gobrajāprameya |
lwir goh ring wṛṣabhapurāngĕbĕk prakîrṇṇa |
wŏk sĕnggah gawaya lulāya çalya cihna |
godheya plawaga wiḍāla gaṇḍakādî ‖ 5 ‖

D. i. «Hun menigte was als van tallooze Gawaya's [1] in Gowraja [2]; van runderen in Wṛṣabhapura [3] tot stoppens vol. (Er waren) evers, reeën, Gawaya's, buffels, stekelvarkens, hazen [4], leguanen, apen, katten, neushoorns enzoovoorts.»

Satwāsing sahana rikeng alas pralabdha |
kapwātūt manah ika tan hana wirodha |
kadyāhĕm pinaka jurunya tang mṛgendra |
ngkāne saṇḍing ika çiwā marĕk tan enggî ‖ 6 ‖

D. i. «De dieren, zooveel als er in 't woud waren, waren in de klem. Zij waren allen eensgezind; geen was er die een tegenstrijdig gevoelen had. Als om raad te houden werd de leeuw als hun voorzitter gekozen; aan zijne zijde bevond zich de jakhals, onvervaard.»

---

[1] Bos Gavaeus.

[2] Gowraja is is een „kookraal", doch hier schijnt een mythische plaats bedoeld.

[3] Dezelfde opmerking als in voorgaande noot. De eigenlijke beteekenis is „Stierenstad."

[4] Mijne vertaling van cihna berust op louter gissing; de haas, çaça çaça, is namelijk het teeken van de Maan, çaçāṅka.

Ter opsmukking van zijne beschrijving van 't jachtvermaak des Konings, ontwerpt de dichter in zijne vruchtbare verbeelding een fantastisch beeld van de beraadslaging der in nood verkeerende wouddieren, die den inhoud vormt van den volgenden Zang.

Zang LI.

De verzen zijn in de dichtmaat Pṛthwi. — De jakhals neemt het woord.

Kṣamākĕna patakwan inghulun i sang mṛgendrādhipa |
gati nrĕpati n-angrarah gahana toh naya ndya ng gĕgĕn [1] |
angantya juga maty ring pangadĕgan malaywā kunĕng |
mwang angiagana [2] denya tulya hayuyun [3] dinon [4] tan murud || 1 ||

D. i. »Het zij mij vergund een vraag te richten tot den vorst, heerscher over de wilde dieren [5]: nu de Koning het woud afjaagt, welaan, zeg, welke gedragslijn er gevolgd moet worden.

Zullen wij maar afwachten om op de plaats waar wij staan te sneven? of zullen wij vluchten? of ook zullen wij tegenstand bieden, wanneer allen gelijkelijk daartoe gezind zijn, en, aangevallen wordende, niet terugdeinzen?

In toh ligt dikwijls de beteekenis van »welaan zeg!» Daar wat in 't KBWdb. er van opgegeven wordt, ten eenenmale onvoldoende is, mogen hier eenige aanhalingen volgen waaraan in de beteekenis duidelijk genoeg uitkomt. Zoo leest men in Sutasoma f. 94, b: toh ndy anung niti; Smaradahana: toh ndy ang duhka sakeriya; Bhārata-Y. 33, 4: toh ndyānung naya ng enake kita; Bhoma-K.: toh, rakryan apati, ta paran tikāngulaha ni ngwang amawa bhuwana. Vaak kan men het vertalen eenvoudig met »welaan» of »komaan». Bijv. Bhoma-K. 110, 12: prabhu, toh haywa sandeha; Rāmāy. V, 7: ya ta walĕsĕnta, toh kirakiran pĕjahanya huwus. Niet zelden ook past de vertaling: »eilieve!

[1] Beter gĕgö n.
[2] Voor 't foutieve ala* in den gedrukten tekst.
[3] Deze vorm voor mayuyun zeer verdacht.
[4] Conjectuur voor dinoh.
[5] D. i. de Leeuw.

och toe»; zoo Arjuna-W. str. 149: ibu, toh, rumuhuna kita; eilieve! of «zeg eens!» str. 176: indung, toh syapa ta kitāri māsku.

Tulya is eigenlijk slechts een vertaling van paḍa, maar hier gebruikt op een wijze als in 't Skr. niet mogelijk is.

De rede van den jakhals vindt geen algemeene instemming, gelijk blijkt uit de nu volgende strofe.

Awarṇṇa kadi mangkanojar ikanang çṛgālomarĕk |
ikang hariṇa kṛṣṇasāra ruru cihna mojar wawang |
yan i bwat i patikta tan hana muwah nayānung [1] gĕgĕn |
kalena saka ring malaya amalarolihāng ungsirĕn || 2 ||

D. i. «Zóó [2] sprak de jakhals ter audientie. De reebok, de zwartbonte antilope, het hert, de haas zeiden daarop: «Naar het gevoelen van (ons), Uwe nederige dienaren, is er geen andere gedragslijn te volgen dan te vluchten, in de hoop iets te vinden waar wij heen kunnen gaan.»

Met het gevoelen dezer vreesachtige dieren, konden andere zich niet vereenigen, zooals zij in de volgende strofe onverholen te kennen gaven.

Ikang gawaya serabha [3] wrĕṣabha len tarakṣāmuwus |
aḍā wipatha kong kĕnas tuhutuhun mṛgālpādhama |
ndatar lĕkasa ning sudhira ng alayū mangantyā kunĕng |
si manglawana dharmma gĕgwana malar tumĕmwa ng hayu || 3 ||

D. i. «De Bos Gavaeus, de buffel, de stier en de hyena zeiden: «Schande! gij hebt het mis, reebok; gij zijt inderdaad een nietswaardig, gemeen wild dier. Het moet niet de handelwijze van den moedige zijn om op den loop te gaan of stilletjes af te wachten. Te kampen is een plicht die men vervullen moet, in de hoop van 't geluk te bejagen.»

Nu vat de leeuw 't woord op:

---

[1] Conjectuur voor 't metrisch onmogelijke nayāgĕgĕn.

[2] Awarṇṇa kadi mangkana is een omslachtige uitdrukking, schijnt het, voor anmangkana.

[3] Bedoeld is Skr. sairibha; de e in de tweede lettergreep zal wel een afschrijversfout wezen.

Mṛgendra sumahur [1] kali paḍa wuwus ta yuktikā gĕgĕn |
nda yan wruha mabhedakĕn sujana durjjanānung [2] dĕlōn |
yan ing kujana wāhya solaha malaywa mangswa kunĕng |
apan wiwal angangga patyana tĕkapnya tanpadon ‖ 4 ‖

D. i. «De leeuw antwoordde: «Uw beider rede is geschikt om daar gevolg aan te geven. Doch indien men verstandig is, maakt men onderscheid tusschen de braven en de minder waardigen die men heeft gade te slaan. In 't geval van de minderwaardigen, is het openbaar hoe zij zich zullen gedragen [3] of zij zullen vluchten of ten strijde rukken; immers zij zijn ongezind om te verdragen dat zij gedood worden, doordat het noodeloos is.»

De leeuw gaat aldus voort:

Tuhun pwa yan i sang tripakṣa rĕṣi Çaiwa Boddha tuwi |
malaywa juga ng enakāngiringane sirān paṇḍita |
kunang pwa kita yat kapanggihana tĕkap [4] narendrāburu |
angantya pati kewalāwwata huripta haywāgigu ‖ 5 ‖

D. i. «Wat nu echter de geestelijken van de drie secten: Rṣi's, Çiwaietische en Buddhistische, aangaat, laat maar vluchten die lust heeft om hen te volgen, als zijnde geestelijke personen; of wel, indien gij door den Koning op jacht gevonden wordt, wacht dan slechts den dood af en biedt uw leven aan zonder weerzin.»

T r i p a k ṣ a beteekent eigenlijk: «tot de drie secten behoorend». Onder 't substantivisch gebezigde woord, verstaat men, volgens een verklaring in KBWdb.: s a n g m u n i Ç e w a b u d d h a ṛ s i, d. i. «de Çiwaietische, Buddhistische asketen en Rṣi's», of w i k u Ç i w a b u d d h a r s i, d. i. «monniken, Çiwaietische, Buddhistische en Rṣi's». In ons gedicht Zang 81, 1 wordt ook gesproken van «de Tripakṣa's in geheel Java», voor wier vaste positie de Koning groote zorg droeg. Vergelijkt men nu vs. 2 van denzelfden Zang, waar sprake is van w i p r a m w a n g R ṣ i Ç a i w a B o d d h a, Brahmanen en Rṣi's, Çaiwa's en Boddha's, dan komt men tot het besluit dat de Rṣi's een zeker

[1] Gedrukt s u m a w u r.

[2] Conjectuur voor °n a n n u n g.

[3] Met andere woorden: het is niet twijfelachtig welk alternatief zij zullen kiezen.

[4] De tekst heeft t k a n n a r e°.

slag van asceten zijn en wel, heremieten en sannyāsins, anders genoemd bhikṣu, monnik, welke de oud-brahmaansche leefregels volgden en ook in hun godsdienstig-wijsgeerige denkbeelden zich van Çiwaietische en Buddhistische geestelijken onderscheiden. Eigenlijk is de term Rṣi alleen toepasselijk op de Wijzen uit den voortijd.

Zeer eigenaardig is de wijze waarop de leeuw zijn uitspraak motiveert, zooals de nu volgende strofe te lezen geeft:

Apan nṛpati yogya panghañutane [1] hurip ning [2] dadi |
Bhaṭāra Giripaty amūrtti ri sirān wiçeṣaprabhu |
awās hilanga pāpa ning pĕjaha de nirāmatyana |
lĕwih saka ri kottamān ing alabuh ri sang hyang raṇu || 6 ||

D. i. «Want de Koning is bevoegd om aan 't leven der schepselen een einde te maken. God Giripati (Çiwa) is in hem als opperste heer belichaamd. Voor zeker zal de zonde van den stervende te niet gedaan worden wanneer men door Hem gedood wordt, eerder dan ten gevolge van de hooge daad van zich te storten in een heilig meer.»

Hier ziet men in den eersten regel zeer kras geformuleerd de stelling dat de Koning volstrekt meester is over leven en dood van zijne onderdanen, van alle schepselen. Dat recht ontleent de vorst aan de omstandigheid dat hij een god in menschengedaante is. Het is een niet onbekende theorie van absolutisme, zeer gepast in den mond van den hofdichter Prapañca, maar minder in dien van den leeuw. Zeer eigenaardig is de voorstelling dat zonde wordt uitgewischt wanneer men door den heerscher gedood wordt, en voorts dat zelfmoord, als men zich in een heilig meer verdrinkt, als een uitstekende daad wordt beschouwd, waardoor men zich van zonde schoon wascht. Trouwens ook in Indië heerscht een soortgelijk geloof.

De leeuw zegt vervolgens:

Syapeka musuha kwa ri bhuwana yanpaḍe medhani |
tathāpi ri sira tripakṣa mariris ngwang andoh wawang |
pitowi haji yan ta katĕmwa niyatāku kawwat hurip |
ndatan muwaha satwajāti phala ning pĕjah de nira || 7 ||

D. i. «Wie zou dan als vijand willen optreden, ter wereld,

[1] Men verwacht mangha°.
[2] Zoo leze men voor wing.

wanneer . . . . [1]. Nochtans, bij de geestelijken der drie secten mij aanstonds te verwijderen daarvan ben ik afkeerig [2]. Ik zal dan ook, indien ik met den Koning samentref, beslist mijn leven aanbieden; de vrucht van door Hem gedood te worden, zal wezen dat ik niet meer als dier zal geboren worden.»

---

[1] De woorden paḍe medhani, of *ḍani versta ik niet. De lezing blijkt zeer verdacht.

[2] Die redoneering is mij niet recht duidelijk.

EEN JAVAANSCH BRONS VAN HAYAGRĪVA

(met eene photo)

DOOR N. J. KROM.

Voorstellingen van Hayagrīva, den god met den paardenek, zijn in verhouding tot de niet onbelangrijke rol, welke hij in verschillende mahayanistische teksten speelt, betrekkelijk zeldzaam, zoowel op Java als elders. Het meest komt hij voor niet op zichzelf, doch als volgeling van Avalokiteçvara en wel bepaaldelijk van dien Bodhisattva, wanneer deze als Amoghapāça is afgebeeld [1].

Alleenstaande Hayagrīva's zijn nog zeldzamer. Van Java kennen wij een tweearmig exemplaar; voor de meerarmige was men zoo goed als geheel aangewezen op latere Tibetaansche en Oost-Aziatische voorstellingen. En alleen het feit, dat een sādhana-tekst van een driekoppigen en achtarmigen Hayagrīva sprak, bewees, dat zulk een vorm ook in den tijd der echte Indische kunst bekend geweest moest zijn; of het intusschen tot een uitbeelding ervan was gekomen, wist men niet.

De Javaansche kunst, welke reeds tot de oplossing van zoo menig probleem der Indische iconografie het hare heeft bijgedragen, geeft ook hier uitsluitsel. De vondst van een driekoppig en achtarmig Hayagrīva-bronsje, blijkens de afwerking uit haar bloeitijd afkomstig, is dan ook voor de studie van de Buddhistische iconografie van groot belang, zoodat dit voorzoover mij bekend *geheel eenig* exemplaar een afzonderlijke bespreking ten volle verdient.

De geschiedenis van het beeldje zelf is een leerrijk voorbeeld

[1] Voor Nederlandsch-Indië kan in het bijzonder verwezen worden naar de Kṛtanagara-bronsjes, afgebeeld in Versl. Meded. Kon. Akad. v. Wetensch. Afd. Lett. 4, VI p. 138 (zie ook p. 258 sqq.) en in Tjandi Djago (Archaeol. Onderzoek op Java en Madura I), tweede plaat van achteren, en naar den Amoghapāça van Padang Tjandi, Tijdschr. Ind. Tl. Lnd. Vlkk. 49 pl. II bij p. 173. Dergelijke voorstellingen van elders worden besproken of geciteerd in de Avalokiteçvara-beschrijvingen van Foucher's Étude sur l'iconographie bouddhique de l'Inde I p. 99 sqq., II p. 22 sqq.

van de wijze, waarop hier te lande merkwaardige stukken verdwijnen kunnen. In 1904 trof de Heer Knebel, lid der Oudheidkundige Commissie, bij het opmaken van den oudheidkundigen inventaris van de afdeeling Bangil der residentie Pasoeroean dit beeldje aan in de afdeelingshoofdplaats ten huize van den voormaligen regent. Deze had het als poesaka ontvangen van zijn schoonvader, den vroegeren regent van Modjokerto, in wiens afdeeling het nabij Modjo-agoeng was opgegraven. De eigenaar was niet bereid het voorwerp voor geld of goede woorden af te staan, hetgeen, waar het immers een poesaka gold, werd geëerbiedigd.

Toch was het stuk eenigen tijd later verdwenen, verkocht «aan een Europeaan», gelijk bij navraag bleek; wie werd er niet bijgezegd. Thans eerst, in 1912, is het weer te voorschijn gekomen. Op een mededeeling, dat zich te Buitenzorg [1] een beeldje bevond, dat ik volgens de beschrijving voor een Hayagrîva hield, deed ik nader onderzoek en bevond na vergelijking met het rapport van den Heer Knebel, dat dit stuk hetzelfde zijn moest als het vroegere Bangilsche. Het bleek dan ook, dat het in de residentie Pasoeroean door aankoop «van een inlander» (ook hier geen naam) was verkregen, eveneens met de bijvoeging, dat het oorspronkelijk was opgegraven in het Modjokerto'sche. Die vindplaats (welke dus in elk geval vaststaat, ook al ware het Buitenzorgsche exemplaar een ander dan het Bangilsche) is daarom van belang, omdat zij gelegen is in de onmiddellijke nabijheid van de overblijfselen van het oude Majapahit, in de 13de en 14de çaka-eeuw hoofdstad van het laatste groote Javaansche Hindoe-rijk.

Dit bewijst intusschen nog niet, dat het beeldje werkelijk ook uit die periode en van die plaats zou zijn; juist zulk een klein voorwerp kan gemakkelijk van elders meegebracht zijn. In verband daarmede moet er de nadruk op gelegd worden, dat de geheele bewerking in alle opzichten typisch-Javaansch is, zoodat er m. i. geen kwestie van zijn kan, dat het beeldje van buiten Java zou zijn ingevoerd. Meer kan met zekerheid niet vastgesteld worden, want terwijl bij steenen beelden de stijl al gauw verraadt of het stuk Midden- dan wel Oost-Javaansch is, gaat bij bronsjes onze kennis van dit soort criteria nog niet zoover,

[1] In het bezit der vereeniging „Widya poestaka" aldaar.

vooral tengevolge van de groote onzekerheid omtrent de oorspronkelijke afkomst dier bronsjes. Naar de geheele opvatting en richting die er uit spreken, laat zich met dezen Hayagrīva nog het best de Trailokyavijaya-voorstelling vergelijken, waarvan exemplaren te Batavia, te Leiden (twee) en te Londen aangetroffen worden [1], maar ook daarvan geeft de afkomst niet veel licht; de gegevens wijzen hier weliswaar meer op Midden-Java, doch zijn hoogst onzeker. [2]

Wat nu de voorstelling zelf betreft, is het opmerkelijk, dat de beide Javaansche op zich zelf staande Hayagrīva's den god juist in zijn meest eenvoudigen en in zijn meest samengestelden vorm weergeven. De éénvoudigste vorm is die, welke wordt aangetroffen op het steenen beeld van Tjandi Djago, afgebeeld op plaat 1 van de monografie over dien tempel [3]; het beeld zelf is thans als N° 76*a* opgenomen in het Museum te Batavia. De god is weergegeven in menschelijken vorm, de linkerhand steunt op een knots, de rechter is tot ter hoogte van het hoofd opgeheven met gestrekte vingers. Hij draagt twee slangen als upavita en heeft om de lendenen een tijgerhuid geslagen, doch zijn ornaat wijkt overigens niet af van het gewone «vorstenornaat» van dit soort beelden. Hij heeft geen tiara, doch om zijn hooggekuifde haardosch sluit een band met doodskoppenversiering. Ten slotte vallen nog zijn groote ronde oogen en de sporen van een baard op. Zeer sterk sprekend is de voorstelling niet en, indien het beeld los ergens gevonden was zonder inscriptie, zou er groote kans bestaan hebben, dat men het voor een Çiva als Kāla gehouden zou hebben, wiens afbeeldingen op Java met de hier beschrevene veel overeenkomst hebben. Nu

[1] Zie Raffles, History of Java pl. 77 cf. p. 56; Kinsbergen's foto's 186 en 187; Notulen Batav. Genootsch. 1890 p. LXXI n°. 656a; Pleyte, Bijdr. Tl. Lnd. Vlkk. Ned. Ind. 6, VIII p. 379 sq., X p. 195 sqq.; Foucher, Bull. École franç. Extr.-Or. IX p. 48—50; Juynboll Catal. Leiden p. 94 n°. 1760 en 1630/5.

[2] Het Bataviasche stuk is overgenomen uit de Jogjasche collectie Kläring zonder opgave van vindplaats; van het Londensche vermeldt alleen het onderschrift van de plaat bij Raffles (het is bekend, dat deze onderschriften niet altijd even betrouwbaar zijn), dat het uit de buurt van den Diëng zou komen; van het eerste Leidsche stuk is de afkomst niet bekend, terwijl het tweede waarschijnlijk naar den vorm van het Bataviasche is nagegoten, zoodat de afkomst „Jogjakarta" hier niet veel bewijst; in die laatste plaats woonde een bekend nagieter van oude bronzen.

[3] Zie ook pag. 102 aldaar.

echter is niet alleen het beeld op een Buddhistischen tempel gevonden, doch sluit de inscriptie (in nāgari) «bharāla Hayagrîva» allen twijfel uit.

Intusschen heeft de beeldhouwer zich toch in hoofdzaak wel aan de gangbare voorstelling van den tweearmigen Hayagrîva gehouden, gelijk blijkt uit de beschrijving in Padmākaramati's Khasarpaṇa-sādhana, waar men leest [1]:

«Hayagrîvo raktavarṇaḥ, kharvo, lambodara, ūrdhvajvalatpiṅgalakeço, bhujaṅgayajñopavîtî, kapilataraçmaçruçreṇîparicitamukhamaṇḍalo, raktavartulatrinetro, bhṛkuṭîkuṭilabhrūko, vyāghracarmāmbaro, daṇḍāyudho, dakṣiṇakareṇa vandanābhinayî».

(Hayagrîva is rood van kleur, mismaakt, dikbuikig, met hooge vlammend gele haardosch, met een slang (of slangen) als brahmanenkoord, de rondte van zijn gezicht omgeven door een dichten rossigen baard, met drie roode ronde oogen, met een in frons [2] gefronste wenkbrauwen, in een tijgerhuid gehuld, met een knots gewapend, met de rechterhand een eerbiedige begroeting weergevend.)

De kleuraanwijzingen moeten hier bij een steenen beeld buiten rekening gelaten worden. Het derde oog en de gefronste wenkbrauwen ontbreken, die laatste zijn trouwens al heel moeielijk aan te brengen in combinatie met groote ronde oogen. Verder is de steenen Hayagrîva stellig niet mismaakt en, hoewel eenigzins gezet, ook niet dikbuikig te noemen; wat men onder dit lambodara te verstaan heeft, blijkt wel het best uit de bekende voorstellingen van den in de sādhana's eveneens lambodara genoemden Kuvera-Jambhala. [3] Maar voor de rest heeft de beeldhouwer op Java trouw de opvatting van de sādhana gevolgd: haar, baard, slange-upavîta, ronde oogen, tijgerhuid, knots en handhouding komen precies overeen. De beeldhouwer op Java — want dat de beelden van Tjandi Djago, gelijk men vroeger wel eens gemeend heeft [4], van elders zouden zijn ingevoerd, komt ons, gezien hun zeer speciaal Javaansche stijl, afwerking en versiering, niet heel waarschijnlijk voor.

Hoe goed op Java het Indische origineel gevolgd is, blijkt ten overvloede nog uit de groote overeenkomst van het Javaansche

[1] Volgens den tekst bij Foucher, Icon. bouddh. II, p. 26.
[2] of evenals „Bhṛkuṭî".
[3] Cf. Foucher l. l. pag. 50, sqq. en I p. 123, sqq.
[4] Zie Tjandi Djago, p. 83 sq.

exemplaar met de toch eveneens aan een Indischen Hayagriva ontleende voorstelling van den Tibetaanschen rTa-mgrin, zooals die b.v. is afgebeeld op pl. 105 van Grünwedel's Mythologie des Buddhismus in Tibet und der Mongolei. Daar het hier een teekening geld, heeft men de roode kleur op het lichaam en de goudgele op het haar aan kunnen brengen; ook zijn de gefronste wenkbrauwen en het derde oog weergegeven. De slange-upavîta is niet duidelijk, maar overigens is de voorstelling dezelfde als die op Java, zelfs in zooverre, dat ook hier van mismaaktheid of dikbuikigheid geen sprake is.

Het zou geen nut hebben de verdere Tibetaansche afbeeldingen na te gaan, te minder waar deze grootendeels gestalten en attributen vertoonen, waarvoor geen Indische aequivalenten te vinden zijn [1]. Alleen dient een uitzondering gemaakt te worden voor den eveneens bij Grünwedel afgebeelden [2] vierarmigen vorm, genomen uit den Berlijnschen Kanjur van 1410, een vorm die later bij de bespreking van het Javaansche bronsje te pas zal komen. De god staat hier in pratyâlîḍha, d. w. z. met gestrekt linker en gebogen rechterbeen; boven het hoofd verheft zich de paardekop, waaraan hij zijn naam dankt. De linker achterarm houdt een lotusbloem, de linkervoorhand draagt een rond voorwerp, waarin Foucher de «booze planeet» (krûragraha) herkende [3]. Rechts voert de voorhand een stok, terwijl de achterhand geen attribuut draagt, doch den wijsvinger naar boven gestrekt houdt, een houding, die de dreigende (tarjanîmudrâ) genoemd wordt. De slange-upavîta ontbreekt ook hier, doch baard, derde oog en tijgervel komen voor. Gelijk men zien zal, is deze voorstelling vooral daarom belangrijk, omdat zij in enkele punten met het Javaansche bronsje overeenstemt, waar dit laatste van de sâdhana afwijkt.

Daar de bijgevoegde foto een beschrijving in bijzonderheden van het bronsje overbodig maakt, kunnen wij ons bepalen tot die zaken, welke van bepaald iconografisch belang zijn [4]. Zooals boven vermeld werd, staat ons gelukkigerwijze voor den acht-

[1] Men vergelijke b.v. Pander, Das Pantheon des Tschangtscha Hutuktu p. 80 sq.

[2] Fig. 138 op p. 163.

[3] l. l. II, p. 55, noot 1.

[4] Voor de beschrijving van de verdere bijzonderheden van kleeding enz. kan verwezen worden naar die van den heer J. Knebel in de Rapporten der Commissie in Nederl.-Indië voor Oudheidkundig Onderzoek, 1904 p. 26 sq.

armigen Hayagriva weder een sādhana ten dienste, welks woorden hier volgen [1].

»Āryahayagrīvaṃ raktavarṇaṃ, trimukhaṃ, aṣṭabhujaṃ; pratimukhaṃ trinetraṃ; nīlasitadakṣiṇetaravadanaṃ, sarpābharaṇaṃ, lalitākṣepapadanyāsam, krodhadṛṣṭinirīkṣamāṇam; prathamamukhaṃ smeraṃ; lalajjihvaṃ dakṣiṇamukhaṃ; daṃṣṭrāvaṣṭabdhauṣṭhavāmamukhaṃ; vyāghracarmanivasanaṃ, vajradaṇḍakaraṇamudrāçarodyatadakṣiṇakaracatuṣṭayaṃ, tarjanikākrūragrahapadmadhanurudyatavāmakaracatuṣṭayaṃ, Akṣobhyamaulinaṃ dhyāyāt.»

(Men denke zich den edelen Hayagrīva roodkleurig, driehoofdig, achtarmig; met drie oogen in elk gelaat, het rechter en het linker gelaat (resp.) blauw en wit, met slangen (of een slang) getooid, de voeten houdende in lalitākṣepa (d. i. met afhangend rechter- en opgetrokken linkerbeen); een toornigen blik werpend, het eerste gelaat lachend, het rechter met spelende tong, het linker met de slagtanden op de lip geklemd; gehuld in een tijgerhuid, in zijn vier rechterhanden een vajra, een stok, de karaṇa-houding en een pijl voerend, in zijn vier linkerhanden een tarjanikā, een booze planeet, een lotus en een boog houdend, en met Akṣobhya in den hoofdtooi.)

Wat de karaṇa-houding is, is niet bekend, evenmin als de juiste beteekenis van tarjanikā. Hieronder komen wij op beide woorden terug.

Gelijk bij den eersten oogopslag blijkt, zijn er tusschen de sādhana en het bronsje evenzeer punten van verschil als van overeenkomst.

Dadelijk valt op, dat in de sādhana geen sprake is van den paardekop, doch daarentegen een Akṣobhya-beeldje (in een tweeden tekst een Amitābha [2]) aan de hoofdtooi wordt toegeschreven. Het staat intusschen vast, dat door den paardenkop af te beelden de vervaardiger van het bronsje niet iets nieuws verzonnen heeft, immers een tweede Indische sādhana, een tweearmigen Hayagrīva beschrijvend, noemt reeds diens «dvitīyamukhaṃ nīlaṃ hayānanaṃ hihikāranādinam» [3]), dus speciaal den brieschenden paardekop, zooals die bij het bronsje ook gevonden wordt. In de Tibetaansche kunst is de paardekop het

[1] Weder naar den tekst bij Foucher l. l. p. 54.

[2] Amitābhaçiraskam, l. l. p. 55 noot 2.

[3] l. l. p. 54 noot 1.

voornaamste herkenningsteeken van den god geworden, gelijk het dan ook op bovenaangehaalde Kanjur-illustratie te vinden is.

Een tweede punt van verschil is, dat de sādhana den god in lalitākṣepa doet zitten, terwijl hij op het bronsje staat in pratyālīḍha en daarbij vier mannen- en vier vrouwengestalten onder den voet verbrijzelt. Dat dit ook geen innovatie van Java is, blijkt eenerzijds uit den eveneens in pratyālīḍha staanden Hayagrīva van den Kanjur, waar intusschen geen personen onder de voeten vertrapt worden, andererzijds uit een beschrijving in het Pantheon van Tschangtscha Hutuktu en een Tibetaansch beeldje uit het Berlijnsch Museum [1], waar Hayagrīva twee daemonen vertreedt. Wel moet echter geconstateerd worden, dat de vertrapte wezens bij het Javaansche bronsje meer in getal zijn en stellig niet het uiterlijk van daemonen hebben; eerder zouden zij om hun vorstelijk ornaat voor goden gehouden kunnen worden. Wellicht is hierbij analogie met den bovengenoemden Trailokyavijaya in het spel; waarschijnlijker echter is, dat een ons onbekend verhaal omtrent Hayagrīva gevolgd is.

Daar de sādhana niets over het aantal beenen vermeldt, zullen er wel twee bedoeld zijn, temeer waar het uiterst moeielijk moet zijn om met vier of meer beenen in lalitākṣepa te zitten. Het bronsje heeft vier beenen. Dat verder met het afhangend kleedje de tijgerhuid van de sādhana bedoeld zou zijn, blijkt uit niets, terwijl ook de slangetooi niet aangetroffen wordt, tenzij men in de uiteinden van het onder de borst loopend snoer slangekoppen mocht willen zien.

Het voorkomen van drie koppen is weer geheel met de sādhana in overeenstemming, evenals het feit, dat op alle drie het derde oog is aangebracht in den vorm van het knobbeltje op het voorhoofd, dat ons zoo bekend is van de Buddha- en Bodhisattvabeeldjes, waar het de ūrṇā weer moet geven. Merkwaardig is ook de uitdrukking op de drie gezichten, het voorste heeft wel degelijk den vereischten lachenden trek, en terwijl op het rechter de spelende tong niet is aangebracht, is daarentegen op het linker duidelijk te zien, hoe, evenals de sādhana dat verlangt, de twee slagtanden op de onderlip geklemd zijn. Deze overeenstemming op een betrekkelijk ondergeschikt punt is wel treffend.

---

[1] Zie voor beiden Das Pantheon enz. p. 81 en noot 1 aldaar.

Het belangrijkst echter zijn de attributen, die door de acht handen gevoerd worden.

De sādhana geeft op: rechts (van voren naar achteren) 1. vajra, 2. stok, 3. karaṇamudrā, 4. pijl; links (in dezelfde volgorde) 1. tarjanikā, 2. booze planeet, 3. lotus, 4. boog. Het bronsje vertoont: rechts 1. booze planeet, 2. onbekende mudrā, 3. zwaard, 4 pijl; links 1. lotus, 2. een ruitvormig voorwerp met steel, 3. stok, 4. boog.

Alleen pijl en boog nemen dus bij beide dezelfde plaats in, doch behalve deze twee zijn er nog minstens drie andere, stok, lotus en booze planeet, die, zij het ook niet in dezelfde handen, aan beide gemeen zijn. Zelfs is er een zeer groote waarschijnlijkheid, dat nog een zesde hand bij beiden overeenstemt. De beschrijving geeft een karaṇamudrā en een tarjanikā, het beeldje houdt één hand in een ons onbekende mudrā. Wat een tarjanikā is, weten wij niet, doch gesteld, dat het ook een mudrā is, dan zou het toch wel in geen geval iets anders zijn dan de in den naam liggende tarjanî-mudrā. De tarjanî-mudrā is ons uit de beeldende kunst zeer goed bekend en op grond daarvan kan met zekerheid geconstateerd worden, dat de houding van den tweeden rechterarm van het bronsje *niet* de tarjanî-mudrā is. Daaruit volgt, dat het dan heel waarschijnlijk is, dat die houding de in de sādhana genoemde karaṇa-mudrā is. Is deze veronderstelling juist, dan zou dus dit beeldje leeren, wat wij onder een karaṇa-mudrā hebben te verstaan: een met den rug naar achteren en gestrekte vingers opgeheven hand, waarbij de ringvinger naar voren gebogen is en zoodoende met den top den eveneens wat naar binnen gebogen duimtop nadert.

Van de andere overeenstemmende emblemen dient de aandacht een oogenblik gevestigd te worden op de booze planeet. Deze heeft bij het bronsje een vierkanten vorm, zoodat er geen kans meer is, dat hij met een rad verwisseld zou kunnen worden, gelijk met den ronden vorm van ditzelfde attribuut op de meermalen geciteerde Kanjur-illustratie door Grünwedel is geschied. De voorstelling van den krūragraha bij het bronsje lijkt daardoor meer op een bloem, of nog beter — men vergeve ons de vergelijking, doch zij is werkelijk de meest juiste — op een soort van gebakje.

Bij de twee resteerende armen is er één die een zwaard draagt, hetgeen in de sādhana niet genoemd wordt; daaren-

tegen vertoont het beeldje den daar opgegeven vajra weer niet. Dit is het eenige geval, slechts bij één van de acht armen dus, dat het bronsje positief van de sādhana afwijkt.

Er blijft nu nog één arm over. De bronzen Hayagrîva draagt een onbekend voorwerp, ruitvormig en met een steel; ware het niet zoo breed, men zou het voor een lanspunt kunnen houden. De sādhana noemt een «tarjanikā». Zou er eenige waarschijnlijkheid zijn, dat dit voorwerp en dit woord elkaar dekken? In het Petersburger Woordenboek [1] vindt men voor tarjanikā «wohl eine best. Waffe», onder verwijzing naar één plaats in Hemādri's Caturvargacintāmaṇi [2]. Daar komt het voor, evenals het, klaarblijkelijk in dezelfde beteekenis, in die omgeving meermalen te vinden tarjanī [3], onder een reeks van godenattributen, meerendeels wapensoorten. Evenwel staan tusschen die wapens ook voorwerpen als b. v. bidsnoer en schedelnapje, en zoo is het in het geheel niet vaststaand, dat tarjanikā juist een wapen zijn moet; uit de plaats bij Hemādri blijkt alleen, juist wat wij ook uit de Hayagrîvasādhana zien, dat met dit woord een godenattribuut, wapen of niet, wordt aangegeven. Zoolang wij niet nauwkeuriger weten wat het eigenlijk is, blijft de mogelijkheid open, dat het voorwerp, dat de bronzen Hayagrîva in de tweede linker hand houdt, een tarjanikā is. Weliswaar zou tegen die opvatting kunnen pleiten, dat de Hayagrîva van den Kanjur één zijner handen in de bekende tarjanī-mudrā houdt, waaruit zou zijn af te leiden, dat de tekst met dat tarjanikā eigenlijk tarjanī-mudrā bedoelt [4]: wie echter weet, op welke wijze dikwijls de Tibetaansche voorstellingen uit de Indische zijn afgeleid, zal dat argument minder steekhoudend vinden, dan het lijkt; immers de Tibetaan kan heel best op grond van een tekst, waarin het woord tarjanikā stond, gewerkt hebben en toen hij dit woord niet begreep, of liever verkeerdelijk meende te begrijpen, dat er de hem wel bekende tarjanī-mudrā mee bedoeld was, die laatste te goeder trouw, doch niettemin in strijd met de Indische opvatting, hebben aangebracht.

---

[1] In de latere verkorte uitgave met supplementen (in de oude komt het woord niet voor).

[2] Vol. II, Part. I, p. 128, 2 van de uitgave in de Biblioth. Indica.

[3] pag. 127, 5, 11, 16; 128, 8, 13, 18; 129, 1, 6, 11.

[4] Dit laatste is de meening van Foucher, l. l. p. 54 noot 6. Waarom wordt dan echter, evenals bij de karaṇa-mudrā, het woord mudrā of een aequivalent daarvan niet genoemd?

Ten slotte, na de bespreking van deze details, welke zoo duidelijk aantoonen, met hoe vele en velerlei gegevens de vervaardiger van dergelijke voorstellingen had rekening te houden en hoe weinig vrij hij was, moet een groote verdienste van het geheel te meer opvallen. In zijn uitgave van de sādhana's noemt Foucher, afgaande op de beschrijving en geen uitbeelding daarvan kennende, den achtarmigen Hayagrîva «cette figure de cauchemar, où le grotesque le dispute à l'horrible.»[1] Zoo iets was te verwachten, maar op het beeldje zelf zijn niettemin die woorden stellig niet van toepassing. Des te meer is dan ook de matiging en de kunstzin van den vervaardiger te prijzen, die uit zooveel vreemdsoortige gegevens een geheel wist te maken, dat, afgescheiden van zijn iconografische merkwaardigheid, alleen reeds om zijn fraaie lijnen, proporties en geheele opvatting een eereplaats verdient onder de Buddhistische bronzen.

Batavia, Augustus 1912.

---

[1] l. l. pag. 54.

INSCRIPTIE VAN KOTA KAPOER.

door H. KERN.

In December 1892 werd bij Kota Kapoer (Noordoever der Mĕndoek-rivier, West-Bangka) door den heer J. K. van der Meulen, bestuursambtenaar te Soengei Sĕlan (Midden-Bangka) een zeskantige steenen zuil ontdekt, hoog 177 cM., dik van onderen 32 en van boven 19 cM.[1].

Aangaande den inhoud der inscriptie is tot nog toe niets bekend gemaakt dan 't weinige dat wijlen Dr. Brandes vermeldt in Encyclopaedie van Nederlandsch Indië, Artikel «Oudheden», D. III, als volgt:

«In de nabijheid van Sumatra vond men op Karimon, tegenover de monding van de Kampar-rivier, een opschrift in Nagari, alweder Mahâyânistisch-Boeddhistisch, en een ander, in Venggi-schrift, te Kota Kapoer, aan de Moendo-rivier, op Banka, waarin in een soort Maleisch een vloek wordt uitgesproken over hem die dien steen niet ongedeerd zou laten, maar zonder dat met name Hindoegoden worden aangeroepen, dáár opgericht misschien in 608(?) Çaka.»

De steen, die 10 regels schrift bevat, overlangs op de 6 zijden van den steen staande, is volgens een mij door den heer Rouffaer verstrekte mededeeling «van gekaoliniseerde andesiet; een gesteente dat (volgens informaties — ingewonnen bij een tweetal ingenieurs, waarvan één 8 jaren op Banka verbleef) op geheel Bangka nergens voorkomt; dus een steen, die van buiten werd aangebracht, om daarna bebeiteld en ter plaatse opgericht te worden». De karakters «zijn schitterend-mooi bewaard gebleven en zoo scherp nog of ze gisteren van den beeldhouwer waren gekomen».

Wegens 't prachtige, duidelijke schrift en den toestand van

[1] Omtrent de vondst van dezen steen en de opzending ervan naar Batavia zie men Notulen Bat. Gen. 1893, p. 106, 107 en 141.

de inscriptie, levert de ontcijfering er van geen moeielijkheden op, maar des te meer de verklaring van den inhoud, want de taal is, gelijk Brandes terecht heeft opgemerkt, een soort Maleisch, maar toch zoowel grammatisch als lexicaal zóó afwijkend van 't hedendaagsche klassieke, alsook het Minangkabausch Maleisch, dat de kennis dezer talen weinig hulp geeft. Bij slot van rekening zijn de talrijke Sanskrit-woorden nog de duidelijkste.

Men zal het, hoop ik, in mij niet misprijzen dat ik, die verklaar de inscriptie slechts zeer onvolkomen te verstaan, toch daarover schrijf. Maar het monument is te belangrijk om het onbesproken te laten, en ik ga uit van de onderstelling dat juist mijne tekortkomingen bij 't verklaren van den inhoud der inscriptie een prikkel voor anderen zullen wezen om hun krachten ter verbetering en aanvulling te beproeven. Reeds nu kan vastgesteld worden, dat ten minste de hoofdinhoud duidelijk is: de steen bevat een edict van wege Z. Maj. Wijaya, waarbij een vloek wordt uitgesproken over verschillende kategorieën van misdadigers en over wie den opgerichten steen beschadigt, maar zegen over hen die oprechtelijk onderdanig zijn aan den vorst.

De tekst luidt in transcriptie als volgt:

1. ‖ Siddha ‖ titaṅ hamba nwari [1] awai. kandra kāyet ni paihumpaan namuha ulu lawan tandrun luaḥ makamatai tandrun luaḥ winunu paihumpaan hakairu muaḥ kāyet ni humpa unai tuṅai

2. umenteṅ bhakti ni ulun haraki. unai tuṅai ‖ kita sawañakta dewata mahardhika sannidhāna. maṅrakṣa yaṅ kadatuan çrī wijaya. kita tuwi tandrun luaḥ wañakta dewata mūlāña yaṅ parsumpahan

3. parāwis. kadādhi yaṅ uraṅ di dalaññā bhūmi parāwis drohaka haṅun. samawuddhi lawan drohaka, maṅujāri drohaka. niujāri drohaka tālu diṅ drohaka. tīda ya

4. mar-?daḥ tīda ya bhakti. tīda ya tatwārjjawa diy āku. dṅan di iyaṅ nigalarku sanyāsa datūa. dhawa wuatña uraṅ inan niwunuḥ ya sumpaḥ nisuruḥ tāpik ya mulaṅ parwwāṇḍān dātu çrī wi

5. jaya. tālu muaḥ ya dṅan gotrasantānāña. tathāpi sawañakña yaṅ wuatña jāhat. makalaṅit uraṅ. masākit. makagila. mantrā

[1] De woordscheiding is van mij.

gada wiṣaprayoga. ūḍuḥ tuwa. tāmbal sarāmbat. kasihan. waçīkaraṇa. ityewamādi. jāṅan muaḥ ya siddha. pulaṅ ka iya muaḥ yaṅ doṣāña wuatña jāhat inan tathāpi niwunuḥ ya sumpaḥ. tūwi, mulaṅ yaṅ mañu

7. ruḥ marjjahāti .yaṅ marjjahāti yaṅ wātu nipratiṣṭa ini tuwi niwunuḥ ya sumpaḥ tālu, muaḥ ya mulaṅ. sāraṅbhāña uraṅ drohaka tida bhakti tatwārjjawa diy āku. dhawa wua

8. tña niwunuḥ ya sumpaḥ. ini graṅ kadādhi iya bhakti tatwārjjawa diy āku. dṅan di yaṅ nigalarku sanyāsa datūa. çānti muaḥ kawuatāña. dṅan gotrasantānāña.

9. samṛddha swastha niroga nirupadrawa subhikṣa muaḥ yaṅ wanuāña parāwis ‖ çakawarṣatita 608 diṅ pratipada çuklapakṣa wulan waiçākha. tatkālāña

10. yaṅ maṅman sumpaḥ ini. nipāhat di welāñā yaṅ wala çrī wijaya kaliwat manāpik yaṅ bhūmi jāwa tida bhakti ka çrī wijaya. ‖

Tot zoover de tekst. Siddha, voor Skr. siddham, 't neutrum van 't part. perf. pass. van sidhyati, dat substantivisch gebruikt ook als een abstract nw. dienst doet. Aangezien sidhyati «het gelukt», beteekent, is siddham een uitdrukking voor «geluk»; het is dus een synoniem van swasti, en zeer gebruikelijk in Zuid-Indische oorkonden. Men kan het vertalen met: Heil!

Titang is uit het Maleisch onbekend. Wel komt het in 't Balineesch voor als een verouderde vorm van tityaṅ [1] dat in 't Bal. dient tot aanduiding van den 1 ps., maar eigenlijk «mensch» beteekent. Het volgende hamba is bekend. Ik veronderstel dat titang hamba vertaald mag worden met: de onderdanen, of wel: onderdanen! Wari is Mal. bĕri, geven. De w vertegenwoordigt een oudere uitspraak, evenals in wunuh, wañak, wanua, wuat, die we later zullen ontmoeten. Nwari is naar ik vermoed, een passiefvorm. In 't O. jav. komt een enkele maal *n* voor als verkorting van in, bijv. n-ĕnah, wordt geplaatst, geglosseerd met kaliṅgihan, Rām. 23, 37 [2]. Wel is waar kan zulk een *n* voor in in 't O. jav. alleen vóór een klinker staan, en blijft de verklaring dus gewaagd, doch

[1] Zie v. d. Tuuk, K B Wdb. II, 668.

[2] Vgl. K B Wdb. I, 510. Dit *n* is niet te verwarren met *n* = *an*, zooals v. d. T. gedaan heeft.

ik weet er niets beters op. Verondersteld dat nwari feitelijk overeenkomt met Jav. wineh, dan zou het kunnen beteekenen «wordt begiftigd met, wordt gegeven aan», want wineh heeft deze eigenaardigheid dat het niet enkel beteekent «wordt gegeven», maar, met een volgend substantief, ook «wordt begiftigd». Herhaalde malen komt o. a. in de oorkonden voor «wineh wĕḍihan, wordt begiftigd met een kleed. Dit gebruik van een woord voor «geven» is niet beperkt tot het Oudjavaansch: volkomen hetzelfde vindt men terug in 't Mandailingsch Bataksch; bijv. antjo ta-le bajo i mangan, opdat door ons gezegde persoon begiftigd worde met eten. Ook in het Tobasch is lehon (dat tot le staat als Jav. wehakĕn tot weh, ofschoon thans geheel als stamwoord opgevat) even goed: aan iemand geven, als: iets geven [1]. Awai vergelijk ik met O. jav. away, awe, N. jav. awe, wenk. Gissenderwijs vertaal ik den volzin aldus: Aan de onderdanen wordt een wenk (of kennis) gegeven.

Het onmiddellijk volgende stuk tot aan kita is vol raadselen. Kandra kan niet anders zijn dan Skr. kandara, haak, ook O. jav. als synoniem van aṅkus. Kāyet is Mal., Sund. kaït, Bat. kahit (Tob. uitspr. haït), Mak., Bug. kaï, Tag., Bis., Iban. kawit, Malag. hawiträ, enz., haak, weerhaak. Paihumpaan is een afleiding van humpa, dat iets verder voorkomt. Onwillekeurig denkt men aan Mal. umpan, ook bekend op Bali, Jav. ĕmpan, Bat. ompan, enz. aas. Alle van elders bekende vormen van 't woord gaan echter uit op een neusklank, zoodat de vergelijking onzeker is, en daarenboven is de functie van 't voorvoegsel pai onbekend, zoodat het zaak is ons van gissingen te onthouden. Ook het iets verder herhaalde paihumpaan geeft geen licht, evenmin als nihumpa of ni humpa. Ni kan de partikel ni, van, wezen, maar ook een prefix, ter aanduiding van een passief of een verleden tijd. Namuha ziet er uit als een conjunctief van amuh; met Mal. amuh, willen, weet ik hier niets aan te vangen. Of ulu hier = Mal. enz. hulu is, blijkt niet. Evenmin of met lawan hier bedoeld is «tegenstander» dan wel «met.»

Tandrun luah, of tandru + *n*, aanduider van een genetiefsamenstelling, heeft een zeer vreemd voorkomen. Het lijkt eenigszins op Telugu taṇḍelu, hoofd, aanvoerder, waarvoor

[1] Zie v. d. Tuuk, Tob. Spraakk. 107, Aanm.

men in het Tamil zegt taṇḍil. Aangezien dit laatste in 't Maleisch burgerrecht heeft verkregen, is het niet ondenkbaar dat reeds in zeer ouden tijd een Drawiḍisch woord, weinig verschillend van Telugu taṇḍelu bij een Maleische bevolking ingang had gevonden. Luah beantwoordt vormelijk aan O. jav. luah, water, rivier. Mocht het ook in beteekenis overeenstemmen, dan zou tandru'n luah een benaming kunnen wezen voor zekere machtige watergeesten, zoo iets als de Nāga's. Hoe het zij, straks ontmoeten wij ze in een verband waaruit blijkt dat zij met de goden worden aangeroepen.

Makamatai bevat oogenschijnlijk het bekende prefix maka, hetwelk ook in de taal van onze inscriptie, zooals verderop ondubbelzinnig blijkt, gebruikelijk was. Matai is mogelijk een gewestelijke vorm van mati voorkomende in een menigte der verwante talen, o. a. Filippijnsch matay, Dajaksch matāi, enz. Makamatai tandru'n luah zal dus beteekenen: de T. maken dood. Niettemin wil ik niet verzwijgen dat maka gewoonlijk met een substantief verbonden wordt; dus Ibanag maka patay, den dood veroorzaken. Winunu, voor winunuh is «wordt (of worden) vermoord.» Van de volgende woorden tot aan ‖ herken ik slechts weinige; nl. muah, O. en N. jav. muwah, wederom, wijders, en; kāyet, haak; bhakti, onderdanigheid; ulun kan «menschen» beteekenen. Haraki ziet er uit als een adjectief gevormd met een prefix, gebruikelijk in 't Ngadju-Dajaksch, en raki. Het is eenigszins twijfelachtig of men haraki gelijk mag stellen met Ibanag marakay, slecht, van dakay, slechtheid; Sang. dalaki, Tontemboansch, Makassaarsch, enz. raki, vuil, want de Maleische vorm is daki.

Wij komen nu tot het gedeelte dat een vrij bevredigende vertaling toelaat. Het begint met een aanroeping der goden en luidt in vertaling aldus:

«Gij allen, machtige goden hier nabij, die 't rijk van Z. Maj. Wijaya beschermt, en ook gij, Tandru'n luahs, menigte van goden, die 't begin zijt [1] van de vervloeking (betrekkelijk) Parāwis.»

Taalkundige opmerkingen zijn: yaṅ is lidwoord, eigenlijk betr. voornaamwoord, in beteekenis overeenkomende met O. jav. ikang. In mūlāña is de eindklinker van mūla verlengd, omdat die tengevolge van 't enklitische ña verspringt.

[1] Die in 't begin aangeroepen worden.

Verder heet het: «Ingeval in de landstreek [1] Parāwis oproerlingen zijn, of [2] van gelijke gezindheid met oproerlingen; die oproerlingen (of kwaadwilligen) toespreken; die toegesproken worden door een oproerling, zich onderwerpen aan een oproerling; die niet —, die niet onderdanig zijn; die niet oprecht gezind zijn jegens mij, en aan die door mij aangesteld zijn met opdracht Datu's te wezen; zulke menschen wier handelingen schelmachtig zijn, zij worden gedood door de vervloeking; zij moeten getuchtigd (?) worden [3] met (?) — van de Datu's van Z. Maj. Wijaya; zij worden voorts gefnuikt met de leden van hun geslacht. Evenzoo allen die kwaad doen, (als) anderen bedriegen, ziekte veroorzaken, dol maken, door krankheid bezorgende [4] spreuken, aanwending van vergif, — van Tuba, — —, minnedrank, het aan zijn wil onderwerpen, en zoo voorts. Mogen zij niet verder slagen! Het keere weder tot (d. i. worde vergolden aan) hen die zich schuldig maken aan zulke slechte handelingen, zij worden evenzeer door den vloek gedood. Alsmede zij die aanzetten om kwaad te doen, aan (of) zelven kwaad doen aan den steen hier opgericht, worden door den vloek gedood, bedwongen worden ook zij, met al wat verraderlijke menschen ondernemen, die niet oprechtelijk onderdanig zijn aan mij, wier daden schelmachtig zijn, zij worden door den vloek gedood. Dit —, ingeval zij oprechtelijk onderdanig zijn aan mij en aan de door mij aangestelden met opdracht om Dātus te wezen, moge gezegend zijn wat zij verrichten met de leden van hun geslacht; voorspoedig, welvarend, gezond, vrij van rampen, rijk in levensmiddelen zullen de bewoners van Parāwis zijn».

Aan voorgaande vertaling mogen eenige taalkundige opmerkingen toegevoegd worden.

K a d a d h i, een averechtsche spelling voor k a d a d i [4] is een Javanisme. Dat hier een dentale *d* gebruikt wordt, is natuurlijk, maar eenigszins bevreemdend is dat in echt Maleische woorden overal de dentaal geschreven is in stede van de linguaal, gelijk men verwachten mocht; immers de Mal. *d* is een linguaal. Intusschen bedienen de Maleiers zich in hun Arabisch schrift

---

[1] Het Skr. b h ā m i past hier volstrekt niet. Daarom veronderstel ik dat het schrijffout is voor b h ū m i.

[2] H a ñ u n is mij onbekend.

[3] Eigenlijk, schijnt het: „het wordt bevolen dat zij getuchtigd (?) worden."

[4] Misschien onder den invloed van d a d h i, gestremde melk.

ook van de dentaal, ondanks hun uitspraak. Zonderling is de spelling dalañña, zonder twijfel om uit te drukken dalañña, geassimileerd uit dalamña. Misschien was de oudere spelling dalaṃña. Het zelfde heeft plaats gehad in 't woord sārañbhāña voor sāraṃbhāña, d.i. sārambhāña. — In din drohaka is din ontstaan door assimilatie uit diṅ, dat volmaakt beantwoordt aan O.jav. ring, d.i. ri + lidwoord ng. — Iyaṅ is blijkbaar hetzelfde als yaṅ. — Nigalarku beantwoordt, daargelaten de beteekenis van galar, aan Jav. ginĕlarku, waaruit is af te leiden dat het voorvoegsel ni in het taaleigen van onze inscriptie dezelfde rol vervult als het invoegsel in. — Datūa vertoont het conjunctiefsuffix *a*, dat in 't hedendaagsch Maleisch niet meer bestaat, maar bekend is uit het Javaansch, Malagasi, Bisaya. Daar tengevolge van 't aanhechtsel het accent verspringt, is de klinker der voorlaatste lettergreep verlengd, en de lange a van dātu verkort. — Mijne vertaling van tāpik berust louter op gissing. Van mulaṅ (vg. Jav. pulang) ben ik niet zeker, evenmin van parwwāṇḍan, uit prefix par en een onvindbaren, vreemd uitzienden stam wāṇḍan. — Muwah schijnt meermalen een soort futurum aan te duiden. — Santānāña is een ander voorbeeld van verspringing van 't accent en daarmeê gepaard gaande verlenging van den klinker die het accent trekt. Hetzelfde geldt van doṣāña, en marjjahāti. — Marjjahāti, gevormd met prefix mar en suffix i, is zeer opmerkelijk. Ik neem aan, dat die vorm identisch is met wat men in 't Bataksch vindt. Van de werkwoorden met voorvoegsel mar en aanhechtsel i leert v. d. Tuuk, Tob. Spr. 112 het volgende:

«Zoo zij transitief optreden, dan vertegenwoordigt het aanhechtsel een praepositie; bv. margogoi, aan iets kracht geven; marsangapi, aan iemand buitengemeenen voorspoed geven, zegenen.» Deze beteekenis past volkomen op marjjahāti, kwaad doen aan, beschadigen. Marjjahāti is natuurlijk wederom een voorbeeld van verspringing van 't accent, met gevolg dat van den stam jāhat de lange ā verkort en de korte verlengd is. Een ander voorbeeld is kawuatāña, wat de verlenging betreft. Mantrā gada is een onjuiste spelling voor mantra gada, en niroga voor nīroga. Verder zij opgemerkt dat het groot aantal Sanskritwoorden, niet geringer dan in 't Oudjavaansch, bewijst dat de Indische invloed reeds in be-

trekkelijk ouden tijd zeer machtig was. Den datum van de inscriptie vinden wij in 't nu volgende slotgedeelte, hetwelk, vertaald, luidt als volgt:

«Het Çakajaar verloopen 608, op den 1sten der lichte helft van de maand Waiçākha, is de datum waarop deze vloekbede is gebeiteld, op het tijdstip waarop het leger van Z. Maj. Wijaya getuchtigd (?) heeft 't Javaansche land dat niet onderdanig was aan Z. Maj. Wijaya».

Ik durf niet met zekerheid zeggen dat het eeuwcijfer een 6 is, want het wijkt eenigszins van de van elders bekende teekens voor dat cijfer af, maar het lijkt toch veel minder op de andere cijfers van 1 tot 9. Palaeografisch bestaat er geen bezwaar tegen den hoogen ouderdom van 't stuk.

Of met bhūmi Jāwa Java bedoeld is dan wel een deel van Sumatra, moeten wij in 't midden laten. Jammer genoeg, want de slotzin doelt zeker op een belangrijk historisch feit. Hoe het zij, de steen is belangrijk genoeg, omdat hij ons inzicht geeft in een tot nog toe geheel onbekende taal, die bij alle overeenkomst met het Maleisch op menig punt aanmerkelijk hiervan afwijkt en thans niet meer bestaat.

GRAFSTEENOPSCHRIFT VAN KOEBOER RADJA.

(met een photo.)

DOOR H. KERN.

Het gedenkteeken te Koeboer Radja (Lima Kaoem, Sum. Wk.) is de grafsteen van den bekenden Sumatraanschen Vorst Ādityawarman, wiens naam vereeuwigd is door verscheiden, deels reeds uitgegeven, deels nog op publicatie wachtende inscripties. Van 't opschrift van dien grafsteen heb ik, dank zij de tusschenkomst van den Heer Rouffaer, ter bestudeering ontvangen een photo en twee afdruksels, waardoor ik in de gelegenheid gesteld ben om kennis te nemen van den inhoud der inscriptie en de uitkomsten van mijn onderzoek hier mede te deelen.

Het opschrift, in barbaarsch Sanskrit, bestaat uit een reeks van Sanskritwoorden die zonder eenig grammatisch verband op elkaar volgen en waarschijnlijk als vocatieven bedoeld zijn. Wat den aard der woorden betreft, is het duidelijk dat zij den lof verkondigen van Ādityawarman door zijne groote deugden op te sommen.

Het schrift op den steen heeft hier en daar geleden, zoodat geheele karakters uitgewischt of onherkenbaar zijn. Deze omstandigheid, in verband met de gebrekkige taal, maakt dat niet alles meer verstaanbaar is. Er is echter genoeg overgebleven om den algemeenen inhoud vast te stellen. Hieronder laat ik den tekst van 't opschrift naar mijn ontcijfering volgen.

1. Oṃ māṃla wirāgara [1] —
2. Ādwayawarmma
3. mputra Kaṇaka + [2]
4. medinīndra — | o |
5. çukṛtā ā wila [3]

[1] De ra onzeker.

[2] Hier staat het klinkerteeken voor *e*, dat bij 't volgende behoort.

[3] Wila onduidelijk.

6. bdhakusalaprasa —
7. ‖ dhru ‖ maitri karu
8. ṇā ā mudita u ┼ [1]
9. pekṣā ā ‖ [2] yācakka
10. jaṇakalpatarurupa
11. mmadāna ‖ ā ‖ Ādi
12. tyawarmma mbhūpa kulisa
13. dharawañça | o | pra
14. tikṣa awatāra
15. çrilokeçwara
16. dewa ‖ mai —

De spelling is al even gebrekkig als de taal in 't algemeen. Vooral is de opsteller van 't opschrift in de war met de verschillende sisklanken en nasalen; blijkens kaṇaka en jaṇa; çukṛtā en kusala, kulisa. Foutief is ook yācakka voor yācaka. Zeer zonderling is mpu voor pu in regel 3, en mbhū voor bhū in regel 12. Niet minder zonderling is het meermalen voorkomende ā zonder verband met het voorgaande of volgende woord. Ik kan er niet anders in zien dan een tusschenwerpsel. In 't Sanskrit wordt ā onder anderen gebrutik om medelijden uit te drukken, dus weêr te geven met ons ach!

Daar de inscriptie geen volzinnen te lezen geeft, maar enkel woorden, al of niet samengestelde, zal ik de uitdrukkingen een voor een behandelen.

De heilige lettergreep Oṃ behoeft geen verklaring. Het daarop volgende māṃla heeft geen zin; wat de opsteller van 't stuk daarbij gedacht heeft vermag ik niet te raden.

Wirāga, is zoowel «hartstochtloos» als «hartstochtloosheid». Wegens de onduidelijkheid der twee volgende letters, laat zich niet uitmaken welke van beide opvattingen hier bedoeld is. Evenmin blijkt of het woord toepasselijk is op Adwayawarman, den vader van Ādityawarman, of op dezen laatste.

Adwayawarmamputra is «zoon van Adwayawarman.»

Kaṇakamedinindra is «heerscher der Goudaarde.» Ik neem aan, dat Kanakamedinī een synoniem moet verbeelden van Suwarṇadwipa, Goudeiland, een der namen

[1] Hier staat het bij 't volgende woord behoorende teeken voor de e.
[2] Misschien āḥ.

van Sumatra. — Het letterteeken dat er op volgt, is onduidelijk; ja «zoon» zou zin geven, maar ik kan geen ja in de flauwe omtrekken herkennen.

Çukṛtā, voor sukṛtā. Misschien bedoeld «door goede daden», wat in grammatisch Sanskrit zou luiden: sukṛtaiḥ. — Het volgende ā is, gelijk boven opgemerkt werd, vermoedelijk een tusschenwerpsel.

Kuçalaprasawa is «voortbrengsel (of vrucht) van deugdverdienste.» Kuçalam prasawati komt op hetzelfde neer als puṇyam prasawati, een echt Buddhistische uitdrukking. De lezing wila is niet geheel zeker. De gewone beteekenis van wilabdha is «verstrekt, geschonken», wat hier niet past, maar aangezien labdha «ontvangen, deelachtig geworden» is, zou het niet al te zeer bevreemdend zijn dat de maker van 't grafschrift wilabdha in beteekenis met labdha gelijk gesteld had. In de veronderstelling dat dit werkelijk het geval geweest is, waag ik de vertaling: «(o gij die de vruchten van deugdverdienste deelachtig) zijt geworden!»

Dhru is de naakte wortel van dhruwati, waarvan voorkomt dhruwant, verklaard met «wetende, kennende», doch in den Dhātupāṭha wordt van dhru de beteekenis opgegeven o.a. van sthairya, «vastheid, standvastigheid, volharding». Met dhru zal hier dus wel «standvastig, volhardend» (in geestelijke oefeningen) bedoeld zijn, hetgeen te waarschijnlijker is als men let op de vier volgende woorden, die zeer wel met dhru in verband kunnen gebracht worden. Die woorden zijn namelijk maitrī, vriendelijke gezindheid, karuṇā, meewarigheid, muditā, blijmoedige deelneming, upekṣā, onverschilligheid of gelijkmoedigheid. Gelijk men ziet, heeft men hier een opsomming van de 4 Bhāwanā's, d.i. geestelijke oefeningen welke ten doel hebben 't aankweeken van vermelde gevoelens, waarvan de Wijze zich behoort te doordringen. De Bhāwanā's vormen een belangrijk bestanddeel van den Yoga, doch spelen ook bij de Buddhistische monniken een voorname rol [1]. Niettegenstaande achter dhru een scheidteeken staat, acht ik het niet twijfelachtig dat het in gedachte met de vier volgende woorden verbonden is, zoodat ik vertaal: «volhardend in ('t aankweeken

[1] In 't Pāli wisselt de term bhāwanā af met appamaññā, en brahmawihāra.

van) vriendelijke gezindheid, meewarigheid, blijmoedige deelneming, gelijkmoedigheid.» Of uit den lof die aan Ādityawarman toegezwaaid wordt als adept in de Bhāwanā's, mag opgemaakt worden dat hij in 't laatst zijns levens 't leven van een monnik leidde, moeten wij in 't midden laten.

Yācakkajaṇa (wanspelling voor yācakajana) kalpataru (zoo, niet °rur) is «een Kalpataru (alle wenschen vervullende boom) voor bedelende lieden.» Moeielijkheid baart het volgende, vooral wegens 't onverklaarbare mma van regel 11. Ik kan geen woord bedenken dat op mma uitgaat[1], behalve dramma, en dit gaat er bepaaldelijk niet aan vooraf. Naar ik vermoed is mma hier een soortgelijke dwaze spelling als mputra, zoodat bedoeld is ma, waaraan voorafgaat upama. Daarbij moet verondersteld worden dat de maker van 't opschrift een nominatiefvorm tarur als stamvorm heeft opgevat. Is de geopperde gissing juist, dan zou yācakajanakalpataru(r) + upamadānā vertaald kunnen worden met: «(wiens mildheid te vergelijken is met een Kalpataru voor bedelende lieden.»

Ādityawarmma mbhūpa[2] kulisa (lees kuliça) dharawaṃça | o | d. i. «Ādityawarman, Vorst, uit het geslacht van Indra.»

Pratikṣa awatāra çrī Lokeçwara. Pratikṣa is «verwachtend», doch die beteekenis past hier niet. Daarom denk ik dat het bij vergissing gebruikt is voor pratyakṣa, d. i. klaarblijkelijk. De vertolking luidt dan: »klaarblijkelijk (of klaarblijkelijke) incarnatie van Lokeçwara» (alias Awalokiteçwara).

Onderaan staat dewa || mai —. Van 't karakter na mai is een stuk afgebroken, zoodat men niet met zekerheid kan zeggen wat er gestaan heeft; niet onmogelijk tra of tri. Dewa maitra is «de liefderijke god», een uitdrukking die volkomen past bij 't karakter van Lokeçwara.

Dewa maitrī «god der liefderijkheid» komt op hetzelfde neèr.

---

[1] Van rmma is geen sprake.

[2] Mogelijk is de m ontstaan ten gevolge van een verkeerd toegepasten Sandhi voor u. Dan zou bedoeld zijn Ādityawarman, een vocatief.

Grafsteen van Vorst Ādityawarman te Koeboer Radja, bij Fort v. d. Capellen; Sumatra's Westkust.

MEDEDEELINGEN BETREFFENDE ATJEHSCHE ONDERHOORIGHEDEN.[1]

Nota betreffende het landschap Tapa' Toean.

GRENZEN, GROOTTE EN BEVOLKING.

Het landschap Tapa' Toean strekt zich langs de kust uit, van den Goenoeng Tangga Besi (grens met Kloeet en Onderhoorigheden) tot den Goenoeng Krambil (grens met Sama Doea). Ten Westen en Zuid-Westen grenst het aan den Indischen Oceaan. De Oostelijke grens van het landschap is niet met zekerheid bekend.

De grootte van het landschap wordt geschat op ± 80 K.M.²

De bevolking bestaat zoo goed als uitsluitend uit Maleiers. De eerste nederzetting dier lieden was afkomstig uit Priaman, eene tweede uit Kampar.

Het aantal geregistreerden bedraagt thans 600; de geheele bevolking telt ± 2000 zielen. De bevolking neemt over het algemeen de godsdienstplichten goed waar; van haar kan gezegd worden dat zij goed Mohammedaansch is.

Op ethnografisch gebied valt niets bijzonders mede te deelen.

BERGEN EN RIVIEREN; WATERLEIDINGEN, WEGEN EN BRUGGEN.

Te beginnen in het Zuiden bevinden zich in het landschap de navolgende bergen:

Goenoeng Tangga Besi,
» Djilatang,
» Panjoepian,
» Aloeë Nago,
» Tanah,
» Batèë Itam,
» Oedjoeng Batèë Mirah,
» Raban,

[1] De ondervolgende Nota's van den Gouverneur van Atjeh, door het Departement van Koloniën ter publiceering afgestaan, dienen ter aanvulling der vroeger openbaar gemaakte.
(Zie „Bijdragen" 7, I (1903), bl. 53 en 363; 7 II (1904), bl 587; 7, VII (1908), bl. 589; 7, IX (1910), bl. 138; dl. 66 (1912), bl. 369).

Goenoeng Mata Ajer Besar,
» » » Ketjil,
» Perloeng,
» Oedjoeng Roepiah,
» Ganting,
» Oedjoeng Boeloen,
» Ajer Berodang,
» Karambil.

De rivieren hebben niet veel te beteekenen; zij zijn geen van alle bevaarbaar, zelfs niet voor sampans. Men treft er aan:

Ajer Pinang,
» Panjoepian,
» Batoe Itam,
» Lho' Bengkoeng,
» Tapa' Toean.

Slechts een tweetal waterleidingen, welke het water van de Ajer Lho' Bengkoeang en Ajer Tapa' Toean naar de rijstvelden voert, zijn bij de bevolking van de kampongs Lho' Bengkoeang en Tapa' Toean in gebruik.

Tapa' Toean is met de Noordelijk gelegen landschappen middels een goed verharden weg verbonden; met het Zuidelijk gelegen landschap Kloeët is de verbinding zeer slecht, en men is tot heden in het vinden van een goed tracé nog niet geslaagd. Het voetpad, dat thans gevolgd wordt, loopt grootendeels over de bergen, om ten slotte, na den goenoeng Tangga Besi te hebben verlaten, in zee af te dalen.

De overgang over de Tangga Besi is lastig, zoodat in den Oostmoesson dikwijls gebruik wordt gemaakt van prauwen (vlerkprauwen).

Bruggen van eenige beteekenis komen niet voor.

SAMENSTELLING VAN HET LANDSCHAP MET OPGAVE VAN GAMPONGS.

In het landschap Tapa' Toean heeft men een betrekkelijk groot aantal gampongs, te weten:

Ajer Pinang,
Telok Roekam,
Penjoepian,
Batoe Itam,
Lho' Bengkoeang,

Tapa' Toean,
Lho' Ketapang,
Ajer Berodang,
Goenoeng Klapa.

De gampong Tapa' Toean bestaat weder uit eene verzameling van kleinere gampongs, welke het vermelden niet waard zijn.

Aan het hoofd van elke gampong staat een keutjhi' of gamponghoofd, evenwel zonder eenig gezag. Hij is slechts de spreekbuis der soekoehoofden en vervult een rol, het best weer te geven door de spreekwijze: «tangan kaki Dato».

GRONDGESTELDHEID.

Het landschap Tapa' Toean bestaat uit eene smalle strook alluvialen grond, aan de landzijde van drie zijden ingesloten door rotsachtige bergen, die op verscheidene plaatsen de zee zeer dicht naderen. De grondslag van het gebergte bestaat uit trachiet, hier en daar doorbroken door graniet, terwijl de hoogere lagen bestaan uit kalk en zandsteen.

NIJVERHEID, LANDBOUW, VEETEELT, JACHT EN VISSCHERIJ; HANDEL EN SCHEEPVAART.

Aan nijverheid wordt weinig gedaan. Sporadisch treft men smeden aan die rentjongs, glewangs en parangs maken. De goudsmeden daarentegen zijn beter vertegenwoordigd.

In verband met de smalle strook vlak land, waaruit het landschap bestaat en de gesteldheid van den bodem, is ook de landbouw betrekkelijk van weinig belang.

De sawacomplexen met levend water zijn klein, terwijl op de hellingen der bergen de rijstbouw op droge velden wordt uitgeoefend. Wat daarentegen wel van beteekenis is, is de klapper-, ramboeng- en kapokcultuur. De pepercultuur, welke vroeger hier bloeide, is tengevolge van de gevoerde oorlogen, geheel en al te niet gegaan. In enkele gampongs is men met het aanleggen van nieuwe peperseuneubo''s weder begonnen.

De notenmuskaat- en kruidnagelencultuur, die tengevolge van de lage prijzen in de laatste jaren achteruit is gegaan, begint weder op te leven.

De kapok wordt verkocht aan de Atjeh-Handel Maatschappij, die op de onderafdeelingshoofdplaats eene installatie heeft opgericht voor de zuivering van het product.

De ramboengcultuur neemt sterk toe; de uitvoer van getah ramboeng wordt over de laatste drie jaar geschat op 200 à 300 picols.

De visscherij geschiedt hier op zee door middel van werpnetten, sleepnetten en in het klein met den hengel. Tapa' Toean telt 3 groote visscherspranwen (prahoe poekat), welke de hoogzeevisscherij uitoefenen.

Jacht en veeteelt zijn hier van geene beteekenis.

De voornaamste artikelen van uitvoer uit dit landschap zijn: copra, damar, kapok, notenmuskaat en getah ramboeng.

Bovengenoemde uitvoerproducten worden met de booten van de Koninklijke Paketvaartmaatschappij, welke de hoofdplaats Tapa' Toean om de 14 dagen aandoen, naar Penang en Singapore verscheept en aldaar verhandeld.

Tapa' Toean bezit een goede havenplaats.

BESTUUR OVER HET LANDSCHAP.

Zooals boven reeds is medegedeeld, bestaat de bevolking van dit landschap zoo goed als uitsluitend uit Maleiers. Bij hen is het begrip van de soekoe-indeeling gehandhaafd gebleven, ofschoon de herinnering aan het oorspronkelijk soekoe-verband verloren ging.

De tegenwoordige soekoe's worden benoemd naar de plaats van herkomst der kolonisten, zoodat men spreekt van een soekoe Priaman, een soekoe Pasaman enz.

Een enkele maal leeft naast dien soekoenaam nog een tweede in den volksmond voort, ontleend aan den naam van de plaats waar men zich het eerst nederzette. Zoo spreekt men van de soekoe Loeboe zoowel als van de soekoe Priaman.

Oorspronkelijk bleven deze eerste groepen van kolonisten bijeen, vermoedelijk tot de herinnering aan de oude soekoe's, waartoe men eenmaal behoorde, verloren was gegaan en het nieuwe soekoebegrip wortel had geschoten.

De aanhoorigheid aan zijn soekoe is iederen Maleier bekend, al woont hij ook op grooten afstand van de plaats, waar de eerste leden der soekoe zich vestigden.

Ten deele door den aard der omstandigheden, ten deele tengevolge van het feit, dat de eerste leden der nieuwe soekoe eigenlijk van verschillende afstamming waren, laat het zich verklaren, dat men den adat „Dato Perpatih nan Sabatang" niet

-zoo heel trouw in alles naleefde; zoo b.v. op het stuk van het huwelijk, dat hier geoorloofd is tusschen leden van dezelfde soekoe. Dit juist heeft de eenheid van de soekoe sterk bevorderd en dat eenheidsgevoel is oorzaak, dat het genealogisch verband bij de Maleiers veel meer in het oog springt dan het territoriale. Buiten de landschapshoofden (en bij deze niet eens ten volle, omdat zij niet buiten de soekoe's staan, maar van een daarvan zelf Hoofd zijn), kan van territoriale Hoofden eigenlijk niet gesproken worden. Althans niet voor zaken van inwendig beheer. Want zelfs voor betrekkelijke kleinigheden is onderling „overleg" van de soekoehoofden voorgeschreven.

De rechtspraak wordt door de soekoehoofden gezamenlijk uitgeoefend. De machtiging tot ontbinding van het huwelijk (pasah) wordt door de gezamenlijke soekoehoofden aan den kadli verleend enz.

Er is zoo goed als geen overheersching van den een door den ander.

De opperheerschappij der beide landschapshoofden (de hoofd-dato's) over de andere soekoehoofden is eigenlijk van heel weinig beteekenis en vindt zijn grond in de erkenning en bevestiging door het Gouvernement, zoomede in de meerdere belangrijkheid van de soekoe.

Dit soekoebegrip nu verhindert (binnen de landschapsgrens) het spoedig tot stand komen van een territoriaal bestuur. Want wel benoemen de soekoehoofden in meer afgelegen gampongs een Hoofd dat den titel van panglima of Keutjhi' voert, maar met het bestuur heeft deze man niets te maken.

Gelijk boven reeds is medegedeeld, is hij slechts de spreekbuis der soekoehoofden. De soekoehoofden (dus niet alleen de beide landschapshoofden) zijn de eigenlijke bestuurshoofden, waarvan de een zonder den ander naar orde en regel nagenoeg niets kan doen.

Naar buiten wordt het landschap vertegenwoordigd door twee der dato's (door ons betiteld als hoofd-dato's) en wel die, wier voorvaderen zich het eerst in het landschap vestigden.

Vooral sedert onze komst in Atjeh zijn die hoofd-dato's wat meer op den voorgrond getreden, wat langzamerhand ook in hunne positie naar binnen wel eenige wijziging bracht. De andere soekoehoofden deden zich meer als ondergeschikt voor.

De hoofd-dato is echter nooit meer dan de primus inter pares.

De z.g. hoofd-dato's zijn thans Dato Radja Amat en Dato Bagindo Toeba, welke laatste Dato Titah, na diens overlijden in Februari 1909, opvolgde; Dato Radja Lela en Dato Bandahara zijn de beide andere soekoehoofden.

Dato Radja Lela, staat in nauw contact met Dato Radja Amat, Dato Bandahara met Dato Bagindo.

Elk der beide hoofd-dato's heeft een Panglima.

De 4 soekoehoofden voeren gezamenlijk het bestuur. Alle belangrijke zaken, het religieuse recht, het familierecht, het strafrecht enz. betreffende, zijn niet onderworpen aan het oordeel van een hunner, noch aan dat van de beide hoofd-dato's, maar aan hun gezamenlijk oordeel.

Omtrent de geschiedenis van het landschap is het volgende mede te deelen:

De eerste nederzettingen van Maleiers uit Priaman en Kampar geraakten ongeveer een tweetal eeuwen geleden met elkander in twist, waarbij de soekoe Priaman, gesteund door Panglima Intje' Poetih, Hoofd eener Pasamahsche volkplanting, de in Aloeë Pakoe wonende Kampareezen noodzaakten zich meer Noordwaarts te vestigen, terwijl de Pasamaners hunne lediggekomen plaatsen te Aloeë Pakoe innamen. Later weder naar Tapa' Toean teruggekeerd kozen zij een eigen Hoofd, Dato Radja Lela, ondergeschikt aan Panglima Intje' Poetih, die den titel aannam van Dato Radja Achmat.

Ongeveer in dezen tijd vestigden zich mede te Tapa' Toean eenige Maleiers uit Loeboek Si Kaping, die uit Wòjla verjaagd naar hun land wilden terugkeeren, doch door het Hoofd van de soekoe Priaman werden overgehaald te Tapa' Toean te blijven. Bekend als de soekoe Raoe, bleven zij in het landschap en kozen een eigen Hoofd, Dato Bandahara, ondergeschikt aan het Hoofd van de soekoe Priaman.

Na dien tijd vielen geene noemenswaardige veranderingen meer voor en bestaat de bevolking dus heden uit de navolgende soekoe's:

Soekoe Priaman of Baŕat,
» Loeboeq of Raoe,
» Pasaman,
» Kampar.

Het recht van erfopvolging wordt beheerst door den »adat

kamenakan». Aan pogingen om het moslimsche recht er voor in de plaats te stellen heeft het niet ontbroken.

Toen de vroeger Dato' Radja Amat overleed (1879), beproefde zijn zoon, T. Larat, in zijne plaats te komen, wat echter niet gelukte. De kamenakan volgde op; n. l. Dato Moeda, en, na diens dood, zijn neef Dato Radja Amat, de tegenwoordige hoofddato.

De gezindheid van Hoofden en bevolking was immer gunstig. Tapa' Toean was het eenige landschapje in deze onderafdeeling, dat in 1873 geen gehoor gaf aan de oproeping om krijgsvolk te zenden naar Atjeh.

De landschapshoofden genieten een schadeloosstelling per maand van f 410.—, terwijl de schadeloosstelling wegens het verlies hunner inkomsten tengevolge van de overdracht van het recht tot den invoer en verkoop van opium, per kwartaal bedraagt f 450.—.

Een landschapskas voor Tapa' Toean bestaat nog niet.

VERMELDING VAN DE OP HET LANDSCHAP BETREKKING HEBBENDE CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

1. Akte van verklaring en onderwerping van 5 Mei 1874.

2. Akte en verklaring van onderwerping van 23 October 1880.

3. Akten van verband en van bevestiging van 19 Januari 1891.

4. Korte Verklaring van 3 November 1900.

5. Verklaring van afstand van het terrein, ingenomen door de hoofdplaats Tapa' Toean, van 23 December 1910.

Nota betreffende het landschap Sama Doea.

GRENZEN, GROOTTE EN BEVOLKING.

Het landschap Sama Doea omvat de vallei der rivier van dien naam en strekt zich Zuidwaarts uit tot den Goenoeng Krambil (grens met het landschap Tapa' Toean) en Noordwaarts tot den Goenoeng Ribèë (grens met Dama Toetoeng, eene onderhoorigheid van Lho' Pawōh Zuid).

De Westgrens wordt gevormd door den Indischen Oceaan, terwijl de Oostgrens niet met zekerheid bekend is. In verband

hiermede kan de grootte van het landschap slechts bij benadering worden opgegeven, zij bedraagt ± 100 K.M².

De bevolking is Maleisch van oorsprong, doch is thans in zeden, gebruiken en taal bijna geheel Atjèhsch.

Sama Doea heeft eene bevolking van ongeveer 2200 zielen.

Ook de bevolking van dit landschap kan goed Mohammedaansch genoemd worden.

Op ethnografisch gebied valt niets bijzonders mede te deelen.

BERGEN EN RIVIEREN; WATERLEIDINGEN, WEGEN EN BRUGGEN.

In het landschap Sama Doea treft men de navolgende bergen aan:

Goenoeng Tanggo Kambing,
» Djagoet Basoeö,
» Poetjoëʼ Aloeë Si Mirah,
» Pantan Kairiʼ,
» Poetjoë Ajer Djernih,
» Oeròë Amèh,
» Panton Rambong,
» Ladang Rimbaʼ

De rivieren zijn van zeer weinig beteekenis, en zelfs voor kleine sampans onbevaarbaar. De Kroeëng Sama Doea is de eenige rivier, die het noemen waard is. Aan den oorsprong heeft die rivier eenige vertakkingen, welke aan een drietal waterleidingen het water leveren, benoodigd voor den sawahbouw.

Naast den grooten verkeersweg Tapaʼ Toean—Blang Pidië, welke dit landschap snijdt, vindt men slechts kampongwegen. De in dien weg voorkomende bruggen zijn klein en van weinig beteekenis; zij verkeeren in goeden staat.

SAMENSTELLING VAN HET LANDSCHAP MET OPGAVE VAN GAMPONGS.

Het landschap Sama Doea wordt verdeeld in 3 z.g. Datoschappen te weten, dat van:

Dato Bassa, die het bestuur voert op den rechteroever van de Sama Doea-rivier en de navolgende gampongs onder zich heeft.

Gampong Djeurèt,
» Ladang,
» Ladang Kasèh Poetih,
» Pau,
» Balei.

Dato Moeda Nja Radin, die gezag uitoefent op den linkeroever van de Sama Doearivier en wel over de navolgende gampongs:

Gampong Soea' Oeloe,
» Paja,
» Aloeë Sialang Oeloe,
» Oedjong Gampong,
» Tangga Pantan Loeat,
» Dalam,
» Goenoeng Ketek,
» Koeta Baroe; en

Dato Bantan, die eveneens bestuur voert op den linkeroever van meergenoemde rivier over de gampongs:

Gampong Keudé Oedjong Tanah,
» Loear,
» Tampang,
» Meunasah,
» Djelatang,
» Aloeë Sialang Ilir,
» Ladang,
» Aloeë Si Mirah.

GRONDGESTELDHEID.

De kuststrook bestaat in hoofdzaak uit alluvialen grond, aan drie zijden door bergen ingesloten, welke laatste op twee plaatsen de zee zeer dicht naderen.

NIJVERHEID, LANDBOUW, VEETEELT, JACHT EN VISSCHERIJ; HANDEL EN SCHEEPVAART.

De bevolking van dit volkrijke landschap houdt zich, naast den sawah- en ladangbouw, bezig met de damar- en geutahwinning. De beste geutahzoekers komen uit Sema Doea.

Verder houdt zij zich onledig met het vervaardigen van vlechtwerk en in enkele gampongs ook met de zijdeteelt in het klein.

Een bron van inkomsten voor de bevolking is nog de zeevisscherij, welke uitgeoefend wordt middels groote visschersprauwen (perahoe poekat) waarvan Sama Doea er een zestal bezit. Die prauwen zijn bestemd voor de hoogzeevisscherij; de visch wordt gevangen door middel van zeer groote netten.

Een eigen handel bezit het landschap Sama Doea niet; men treft er wel een keudé aan, waar in hoofdzaak de gevangen visch verhandeld wordt.

BESTUUR OVER HET LANDSCHAP.

Oorspronkelijk werd het algemeen bestuur in Sama Doea gevoerd door drie Dato's. In het jaar 1903 deden zij afstand van hun aandeel in dat bestuur ten behoeve van T. Paneu', die als naaste familielid van een der Dato's ver boven de andere Hoofden in Sama Doea uitblonk, en alleen de verantwoordelijke persoon zou wezen tegenover het Gouvernement.

Op den linkeroever der Sama Doea rivier voeren Dato Moeda Nja Radin en Dato Bantan gezag; op den rechteroever wordt dit uitgeoefend door Dato Bassa. Deze drie Dato's zijn ondergeschikt aan het evengenoemd landschapshoofd T. Paneu'.

De bevolking is Maleisch van oorsprong, doch in zeden, gebruiken en taal bijna geheel Atjehsch.

De eerste Maleische nederzetting in Sama Doea werd gevormd door lieden oorspronkelijk van Raoe afkomstig, die zich eerst in Seunagan hadden gevestigd, doch van daar verjaagd waren. Daarna kwamen Maleiers uit Priaman zich voegen bij de reeds gevestigde volkplanters.

Geen van deze beide stammen was in staat zijn isolement ten opzichte van de Atjehers te handhaven zoodat, in tegenstelling met Tapa' Toean, sterke vermenging plaats greep, die ten slotte in eene predominatie van het Atjehsche element eindigde. Toch zijn niet alle sporen der vroegere verhoudingen uitgewischt.

De nederzetting uit Raoe had zich aanvankelijk gevestigd in het gebied ten Zuiden van de Sama Doea-rivier, die uit Priaman ten Noorden daarvan.

In naam bestuurden de beide Dato's de hoofden der twee volkplantingen, het land gezamenlijk, doch inderdaad beteekende die samenwerking weinig, wijl elk der twee Hoofden de inkomsten uit zijn eigen gebied bleef trekken.

Tot voor betrekkelijk korten tijd werd de erfopvolging in Sama Doea geregeld volgens de Menangkabausche instellingen, doch de Atjehsche wetgeleerden wisten hierin verandering te brengen, echter zonder dat men nog beslist partij koos.

In Sama Doea (rechteroever) riep men, na den dood van

Dato Nja Oesin, geheel willekeurig iemand tot het Bestuur, die daarop geen rechten hoegenaamd kon doen gelden.

Het is de tegenwoordige Dato Bassa, gehuwd met eene nicht van Dato Nja Oesin's vrouw.

Op den linkeroever treft men tegenwoordig 2 Hoofden aan — met gelijk gezag — instede van één zooals voorheen.

Ongeveer een kwart eeuw geleden overleed daar het Hoofd Dato Si Assap; zijn kemanakan Dato Si Aboe volgde hem op.

Kort na zijn optreden kreeg laatstgenoemde twist met de wetgeleerden over het opbrengen van de djakeuët en de pitrah. Een zekere Teungkoe Lam Padang wist zich den steun te verwerven van T. Nja Bōng, tweeden zoon van den overleden Dato Si Assap. De eene hand wiesch hier de andere; Tg. Lam Padang zag de djakeuët en pitrah opbrengen en T. Nja Bōng zag het moslimsche erfrecht gedeeltelijk in eere gebracht, doordat hij *naast* Dato Si Aboe als bestuurder over diens gebied optrad.

Dat ook hier echter het persoonlijk belang boven het beginsel had gegolden, bleek bij den dood van Dato Nja Bōng, toen niet zijn zoon, maar zijn jongere broeder Dato Kolam hem opvolgde; en toen ook deze overleden was, werd het Maleische erfrecht weer in eere hersteld; hij werd namelijk opgevolgd door zijn kamenakan Dato Moeda Nja Radin, instede van door een zijner zonen.

De inkomsten van het landschapshoofd bedragen thans maandelijks f 120, als schadeloosstelling voor den afstand van de in- en uitvoerrechten en accijnzen, voorts een bedrag van f 45 per kwartaal aan schadeloosstelling voor het verlies van inkomsten uit het opiumdebiet.

Een landschapskas is voor Sama Doea nog niet in het leven geroepen.

VERMELDING VAN DE OP HET LANDSCHAP BETREKKING HEBBENDE CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

Den 21sten October 1880 teekenden de twee Hoofddato's de verklaring van 18 artikelen, die daarop bij het besluit van 26 Maart 1881 N° 24 werden erkend en bevestigd.

Den 12den November 1900 teekenden de drie Hoofddato's de korte verklaring en werden daarop den 23sten Maart 1901 erkend en bevestigd.

T. Paneu' teekende en beëedigde den 1sten Juli 1911 de korte verklaring.

Nota betreffende het landschap Lho' Pawōh Zuid.

GRENZEN, GROOTTE EN BEVOLKING.

Het landschap Lho' Pawōh Zuid met zijne onderhoorigheden, strekt zich uit van den Goenoeng Klieët in het Noorden (grens met Meuké) tot den Goenoeng Ribêë in het Zuiden (grens met Sama Doea). Ten Westen grenst het landschap aan den Indischen Oceaan; de Oostgrens is niet met zekerheid bekend, zoodat de grootte van het landschap slechts bij benadering wordt opgegeven; zij bedraagt ongeveer 200 K.M^2.

De bevolking, grootendeels bestaande uit Atjèhers, telt 3541 personen; zij neemt de Mohammedaanscke godsdienstplichten goed waar.

BERGEN EN RIVIEREN; WATERLEIDINGEN, WEGEN EN BRUGGEN.

De navolgende bergen treft men in Lho' Pawoh Zuid aan.

Goenoeng Ribêë,
» Batoe Belajar,
» Tjot Sibo,
» Batoe Poetih,
» Oedjoeng Niboeng,
» Semali,
» Meligo,
» Klieët,
» Sekoelat,
» Ladang Seumeubo',
» Lho' Pawōh,
» Seutoj.

De rivieren zijn van weinig beteekenis en niet bevaarbaar. Genoemd worden:

Ajer Dama Toetong,
» Dingin,
Aloeë Boeta,

Kwala Loh' Pawōh,
Aloeë Toh,
Kroeëng Sekoelat,
» Aloeë Pakoe.

In de onderhoorigheid Aloeë Pakoe zijn een drietal waterleidingen, welke het water van de Ajer Dingin naar de rijstvelden voeren, terwijl in de kampongs Triëng Meudoeròë, Panton Lawas en Lho' Pawōh respectievelijk nog twee, twee en één waterleiding worden aangetroffen, welke het water, onderscheidenlijk van de Kroeëng Sekoelat, de Aloeë Toh en Kroeëng Lho' Pawōh, naar de sawahs leiden.

De groote verkeersweg Tapa' Toean — Blang Pidië loopt dwars door het landschap; de daarin voorkomende bruggen van eenige beteekenis zijn die over de Anjer Dingin, Kroeëng Lho' Pawōh en Kroeëng Sekoelat.

SAMENSTELLING VAN HET LANDSCHAP, MET OPGAVE VAN GAMPONGS.

Behalve het eigenlijke Lho' Pawōh behooren tot dit landschap de onderhoorigheden Dama Toetong en Aloeë Pakoe. De indertijd aan den Bestuurder van Lho' Pawōh door het Gouvernement geschonken stempel vermeldde ook nog als onderhoorigheden: Batèë Toenggaj, Sawang en Trieëng Meudoeròe.

Dit is niet juist; in dien zin n.l., dat volgens denzelfden gedachtengang nog vele andere onderhoorigheden te noemen zouden zijn, wijl de 3 genoemde niets meer zijn dan gewone gampongs, die tot den Bestuurder van Lho' Pawōh in de zelfde verhouding staan als elke andere gampong van het eigenlijk landschap.

Hier, zoowel als bij alle andere Tapa' Toean'sche landschappen, worden als onderhoorigheden alleen beschouwd die streken, welke in eene bijzondere verhouding staan tot het hoofdlandschap, hetzij door zeer geisoleerde ligging, hetzij doordat eenige gamponggroepen tot eene bepaalde eenheid vereenigd zijn met een eigen Hoofd, hetzij door eene bijzondere verhouding tusschen het Hoofd van het landschap en dat van de onderhoorigheid.

Van dit standpunt bezien heeft Lho' Pawōh Zuid twee onderhoorigheden, te weten: Dama Toetong en Aloeë Pakoe,

beide bestaande uit eene verzameling van eenige gampongs, en beide bestuurd door Hoofden, die eene vrij groote mate van zelfstandigheid bezitten.

Het eigenlijke Lho' Pawōh bestaat uit de gampongs:

Batèë Toenggaj,
Lho' Pawōh,
Oedjoeng Karang,
Sawang,
Triëng Meudoeröë,
Sekoelat,
Meligo,
Aloeë Keubeuë,
Lho' Ba' Teupeuën en
Aloeë Radja Indah.

De onderhoorigheid Dama Toetong bestaat uit de volgende gampongs:

Keudé Dama Toetong,
Goenoeng Tjoet,
Aloeë Pineuëng,
Blang Dalam,
Kwala Goenoeng Seutoj,
Panton Ba'' Moe;

De onderhoorigheid Aloeë Pakoe omvat de gampongs:

Aloeë Pakoe,
Keudé Aloeë Pakoe,
Oedjoeng Padang,
Koeta Blang,
Lampo'' Lada Oeso en
Blang Glinggang.

GRONDGESTELDHEID.

Evenals het landschap Tapa' Toean, bestaat ook Lho' Pawōh Zuid met zijne onderhoorigheden uit eene kuststrook alluvialen grond, welke zich Noordwaarts meer en meer verbreedt, ingesloten door de zee aan de eene, en door bergen aan de andere zijde, welke rotsachtig zijn en op verscheidene plaatsen de zee zeer dicht naderen, zooals b.v. bij Ajer Dingin en Oedjoeng Karang.

In hoofdzaak bestaat het gebergte uit kalk en zandsteen.

NIJVERHEID, LANDBOUW, VEETEELT, JACHT EN VISSCHERIJ; HANDEL EN SCHEEPVAART.

Aan nijverheid, veeteelt en jacht wordt in dit landschap zoo goed als niet gedaan, wel daarentegen aan landbouw. Naast den sawahbouw plant de bevolking veel getah ramboeng, peper en kapok, welke dan ook de voornaamste uitvoerproducten van dit landschap zijn.

De producten worden per prauw over zee naar Tapa' Toean vervoerd en aldaar verhandeld.

Omtrent visscherij, handel en scheepvaart valt niets mede te deelen.

BESTUUR VAN HET LANDSCHAP.

Het landschap wordt bestuurd door T. Nja Dolah aan wien T. Sawang en T. Nja Radja, respectievelijk Hoofden van de onderhoorigheden Dama Toetong en Aloeë Pakoe, ondergeschikt zijn. De bestuursvorm is vrijwel zuiver Atjehsch; onder de zoo evengenoemde hoofden staan onmiddellijk de gamponghoofden of Keutjhi's.

De bevolking van het eigenlijke Lho' Pawōh Zuid bestaat grootendeels uit Atjèhers, afkomstig uit de VII Moekims Ba'et en de V Moekims Non Tasië van de sagi der XXII Moekims. Oorspronkelijk was dit gebied — dat vroeger tot Sama Doea behoorde — bevolkt door Maleiers. Onder meer vonden de Pasamaners en de uit Tapa' Toean verjaagde Kampareezen hier een onderkomen.

Door het huwelijk van zekeren Keutjhi Doerawòt met de dochter van een der Dato's van Sama Doea, kreeg eerstgenoemde het bestuur over Noordelijk Sama Doea (het tegenwoordige Lho' Pawōh Zuid en Aloeë Pakoe), dat toen een zelfstandig landschap werd.

Bij de immigratie der Atjèhers in Lho' Pawōh trokken de verstrooid wonende Maleiers naar Aloeë Pakoe, waar zij later echter geheel en al opgingen in de na hen gekomen Atjèhsche volkplantingen. Sinds dien heeft Aloeë Pakoe steeds een zekere mate van zelfstandigheid behouden. Dama Toetong werd eerst later bevolkt door Atjèhers en dankte zijne min of meer zelfstandige positie aan het feit, dat Sama Doea en Lho' Pawōh Zuid het er niet over eens waren, tot welk gebied het behoorde. Toen later de vallei van Dama Toetong aan Lho' Pawōh Zuid

werd toegewezen, waren er al zooveel voorrechten verleend, dat het Hoofd zich vrijwel onafhankelijk bleef achten. Strijd bleef niet uit, zoodat de laatste jaren zelfs nog getuigen waren van twisten tusschen de onderhoorigheden en het hoofdlandschap. Dama Toetong erkent thans geheel het oppergezag van Lho' Pawoh-Zuid.

Het inkomen van het landschapshoofd bedraagt per maand f 80 als schadeloosstelling voor de overdracht van de in- en uitvoerrechten en accijnzen.

Een landschapskas bestaat voor dit landschap nog niet.

VERMELDING VAN DE OP HET LANDSCHAP BETREKKING HEBBENDE CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

Den zesden October 1880 teekende en beëedigde Teuko Nja Tjoet de verklaring in 18 artikelen, welke bij besluit van den Gouverneur-Generaal van 9 November 1882 N° 25 werd goedgekeurd en bekrachtigd.

Den 9den November 1900 werd door Teukoe Nja Tjoet de korte verklaring afgelegd en beëedigd, welke door den Gouverneur-Generaal bij besluit van 23 Maart 1901 N° 20 werd goedgekeurd en bekrachtigd.

T. Nja Dolah teekende en beëedigde den 29sten Mei 1911 de Korte Verklaring.

Nota betreffende het landschap Andeuë en Lala.

GRENZEN, GROOTTE EN BEVOLKING.

Het landschap Andeuë en Lala grenst ten N. aan het landschap Mè Tareuëm, ten O. aan de moekim Glé Gapoej (van het landschap VIII Moekims Sama Indra), daarvan gescheiden door de kroeëng Barō, en aan de moekim Langga (landschap Tjoembō), ten Z. eveneens aan laatstgenoemde moekim, terwijl de W.-grens gevormd wordt door het onbewoonde en onbebouwde heuvelland.

Het landschap beslaat ruim 5 K.M².

De bevolking bestaat uitsluitend uit Atjèhers van het gewone type in Pidië. Zij gaan voor goede Mohammedanen door, zonder merkbaar fanatisme. Het aantal geregistreerden bedraagt ± 400.

BERGEN EN RIVIEREN.

Het bebouwde en bewoonde gedeelte is nagenoeg geheel vlak. De kroeëng Lala, meer noordelijk kroeëng Andeuë genoemd, doorsnijdt het landschap van Z. naar N. Zij is in gewone omstandigheden overal doorwaadbaar en gewoonlijk zoo ondiep, dat zij zelfs voor de prauwvaart van geen belang is. Prauwen of djalo's komen dan ook niet voor.

Waterleidingen worden niet aangetroffen, zoodat de sawahs geheel afhankelijk zijn van den regenval.

WEGEN.

Langs de rechteroever der kroeëng Lala loopt een moekimweg. Een tweede moekimweg loopt van Langga door het N. deel van Andeuë in W. richting naar de sawahvlakte, die zich uitstrekt langs den voet van het heuvelterrein bezuiden de Paja Reubêë.

Overigens worden alleen voetpaden aangetroffen.

INDEELING VAN HET LANDSCHAP.

Het landschap bestaat slechts uit één moekim en omvat 3 gampongs, n.l.: Andeuë, Sintòb en Lala.

GRONDGESTELDHEID.

De bodem bestaat uit kleigrond, die zeer geschikt is voor den landbouw. Uit gebrek aan werkkrachten is niet alle grond voor den landbouw in gebruik genomen. De sawah's zijn niet kunstmatig geirrigeerd; men is geheel afhankelijk van den regenval.

NIJVERHEID, LANDBOUW, VEETEELT, JACHT, VISSCHERIJ EN HANDEL.

Er worden kains gewezen voor eigen gebruik en een weinig voor den handel.

Ook worden er eenige ijzersmederijen aangetroffen, waar parangs, grasmessen enz. worden vervaardigd, uitsluitend voor eigen gebruik.

Verbouwd worden rijst, suikerriet en pinang. In de lage heuvels begint men pepertuinen aan te leggen.

Daar slechts over een gedeelte van den grond voor den landbouw beschikt wordt, is er overvloed van gras voor het

vee. Toch laat de hoedanigheid van het vee wel iets te wenschen over. Van fokkerij heeft men geen begrip; voor het aanschaffen van goede fokdieren gevoelt men niets.

Voor de onderbrenging van het vee in gezamenlijke groote stallen van stevige constructie wordt echter in Lala veel zorg besteed.

Wilde varkens komen veelvuldig voor; nu en dan wordt jacht gemaakt op deze voor den landbouw zoo schadelijke dieren.

Aan de vischvangst wordt weinig gedaan. De visch, die in de kroeëng Lala gevangen wordt, is uitsluitend bestemd voor eigen gebruik.

Alle vervoer heeft over land plaats.

BESTUUR.

Het bestuur over het landschap wordt gevoerd door den oelèëbalang, aan wien de keutjhi's, die één of meer meunasahs besturen, rechtstreeks ondergeschikt zijn.

Kwaadwilligen bezoeken het landschap, door zijn ligging aan den rand der vallei daarvoor als van zelf aangewezen, nog veelvuldig.

De inkomsten van den oelèëbalang zijn:

1e. De wasé-oelèëbalang van den uitvoer van peper en pinang, per maand ± f 2.50.

2e. De schadeloosstelling voor in- en uitvoerrechten en accijnsen, per maand f 35.

3e. De opium-schadeloosstelling, bedragende f 15 per maand.

4e. Het recht om zijn padi door de bevolking te doen snijden en den oogst te doen binnenbrengen tegen vergoeding van den kost gedurende de werkdagen.

GESCHIEDENIS.

Voor 1870 stond de moekim Andeuë, evenals de moekims Ilòt en Mè Tareuëm, onder suprematie van den oelèëbalang der XII Moekims Pidië.

Omstreeks 1870 werden de 3 genoemde landschappen veroverd door T. Bentara Keumangan, hoofd van de federatie der VI oelèëbalangs Gigiëng.

In 1884, bij gelegenheid van een oorlog tusschen Keumangan en den pretendent-sultan, waarbij de laatste gesteund werd door T. Bentara Tjoembô, werden Ilòt, Andeuë en Mè Tareuëm door den pretendent-sultan veroverd, en onder het gezag gesteld

van Toeankoe Machmoed, familielid van eerstgenoemde. Van dien tijd dateert voor hen de benaming tanōh wakeueh soeltan.

In 1894 werden de 3 landschappen heroverd door T. Bentara Keumangan, om een jaar later weer in handen te vallen van den pretendent-sultan.

Tijdens de Pidië-expeditie in 1898 onderwierp zich T. Imeum Asan, moekimhoofd van Andeuë, aan ons gezag. De Imeums der beide andere landschappen deden ieder afzonderlijk hetzelfde.

In 1899 werd door het bestuur een poging gedaan om de 3 landschappen onder één hoofd te brengen. De moekimhoofden, keutjhi's en orang patoet wenschten echter, dat iedere moekim onder haar eigen hoofd rechtstreeks aan het Europeesch bestuur ondergeschikt zou zijn. In dien geest werd beslist.

In 1900 werd door de imeums van Ilòt, Andeuë en Mè Tareuem ten overstaan van het bestuur een overeenkomst gesloten, waarin in hoofdzaak het volgende werd bepaald:

a. de 3 hoofden, elk in hun moekim zelfstandig en rechstreeks aan ons gezag ondergeschikt, zullen elkaar in bestuursaangelegenheden met raad en daad, en in handelszaken finantieel steunen;

b. zij zullen elkaar hulp en bijstand verleenen in geval van gevaar;

c. de netto-opbrengst van hacil- en opiumgelden zal gelijkelijk onder de 3 hoofden worden verdeeld.

Men heeft zich echter niet aan deze overeenkomst gehouden, en al spoedig werd zij stilzwijgend als niet bestaande beschouwd.

De vorige oelèëbalang van Andeuë, T. Imeum Asan, overleed een vijftal jaren geleden, en werd opgevolgd door zijn minderjarigen zoon T. Oebèt, aanvankelijk onder voogdij van zijn sedert overleden oom T. Amat. Tot voor ± 1 jaar bezocht hij de Gouvernements Inlandsche lagere school te Sigli, doch hij is thans op een leeftijd gekomen dat hij met het bestuur kan worden belast.

VERMELDING VAN DE OP HET LANDSCHAP BETREKKING HEBBENDE CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

Korte verklaring en acte van bevestiging en erkenning van 9/6 1900.

Nota betreffende het landschap II Moekim Troeséb.

GRENZEN, GROOTTE EN BEVOLKING.

Het landschap Troeséb wordt ten N. begrensd door de moekim Tiro (behoorende bij de IX Moekims Keumangan) en door de Tjōt Glanggang en Tjōt Lapan.

Ten O. door de kroeëng Mamprèë.

Ten W. door de moekim Tirō en de moekim Tjōt Moerōng; deze laatste moekim behoort bij het landschap Tjoembō.

De grenzen ten Z. zijn moeilijk aan te geven, daar men aldaar het geheel onbewoonde, met oerwoud bedekte gebergte aantreft.

Als natuurlijke grenzen ten Z. van het landschap zouden kunnen aangegeven worden de kroeëng Tirō en de kroeëng Mamprèë.

Het gebergte medegerekend, waarvan de grenzen in het Z. niet te bepalen zijn, is het landschap Troeséb vrij groot, daarentegen is de oppervlakte van het bewoonde en bebouwde gedeelte in de vlakte zeer klein.

De bevolking woont uitsluitend in de gampongs. Nederzettingen in het gebergte worden niet meer aangetroffen. Voorheen trof men aan de kroeëng Mamprèë een nederzetting aan, die echter al sinds meer dan 10 jaren verlaten is.

Wel treft men in de lage heuvels ten O. van het bewoonde gedeelte, valleitjes aan, die voor den sawahbouw worden gebezigd en gedurende den arbeid bewaakt worden.

De bevolking belijdt den mohammedaanschen godsdienst.

Het aantal geregistreerden bedroeg, op 1 Juni 1910, 303.

BERG- EN HEUVELTERREIN.

Ten Z. en ten O. onmiddellijk grenzende aan de bewoonde vlakte, treft men het lage met alang-alang bedekte heuvelterrein aan, waarvan de bodem steenachtig is en totaal ongeschikt voor cultures.

De voornaamste toppen in het ten Z. van de vlakte gelegen heuvelterrein zijn de Tjōt Meusadeuë, Tjōt Tjeukō, de Glé Troeséb en de Glé Mamprèë. De hoogste top is ± 350 M. hoog. Daarachter treft men een hooger gebergte aan geheel bedekt met oerwoud en bij de bevolking bekend als de goenoeng Itam. Het westelijk gedeelte daarvan, onmiddelijk grenzende aan de kroeëng Tirō, draagt den naam van de Keulapèë Asap.

In de bewoonde vallei treft men eenige lage heuvels aan zooals bij de gampongs Peunado en Troeséb en in het N. van het landschap een deel van den lagen heuvelrug, die zich uitstrekt van de Glé Siblah tot de Glé Poentòng.

RIVIEREN.

De rivieren in dit landschap zijn geheel onbevaarbaar; het zijn slechts beekjes met een korten bovenloop.

De voornaamste rivier is de kroeëng Mamprèë, die op de Glé Keulabèë Asap ontspringt; zij stroomt eerst in Oostelijke richting om vervolgens om de Glè Mamprèë in Noordelijke richting af te buigen. Bij gampong Linti vereenigt zij zich met de kroeëng Kareuëng; na de samenvloeiïng wordt zij de kroeëng Teupin Raja genoemd.

De kroeëng Kareuëng wordt gevormd door de samenvloeiing van kleine aloeë's, die op de Glè Troeséb en de Glé Mamprèë ontspringen. De voornaamste dezer aloeë's zijn de aloeë Bijeuëng, de aloeë Tjeuratjeuë en de aloeë Blang.

Het water van bovengenoemde stroompjes wordt in de vlakte door kanaaltjes (loeëngs) afgeleid naar de blangs, zoodat alle sawah's aldaar op kunstmatige wijze bevloeid worden.

BESTUUR EN INDEELING VAN HET LANDSCHAP.

Aan het hoofd van het landschap staat de keudjroeën. De tegenwoordige titularis is T. Keudjroeën Lèhman, die zich 19 October 1909 onderwierp.

Het landschap is verdeeld in twee moekims, nl. in de moekims Troeséb en Déah. Aan het hoofd van moekim Troeséb staat imeum Bén en van moekim Déah imeum Amat.

De moekim Troeséb is onderverdeeld in de gampongs:

Trieng Tjeudō { Lhō[5] Kala (meunasah Hagō), Poelō Lhō[4] (meunasah Tingkeuëm),
Poelō Meusigit (meunasah Meusigit),
Tjòt Noeran (meunasah Tjòt Noeran),
Meunasah Panaih (meunasah Panaih),
Peunadō Z. (meunasah Peunadō),
Leubō Adam { Baroh (meunasah Leubō Adam), Toenōng (onbewoond).

De moekim Déah bestaat uit de gampongs:

Blang Reuliëng (meunasah Blang Reuliëng),

Déah Tjōt (meunasah Meuria).

Oorspronkelijk behoorden tot moekim Déah nog de gampongs Baroh Meulinteuëng, Déah Lhō' en Poelō Kréb Toenong. Door recht van verovering zijn de eerstgenoemde twee gampongs overgegaan aan de V moekims Tjoembō en de laatstgenoemde aan de IX moekims Keumangan.

De gampongs Kareuëng, Linti en een gedeelte van Triëng Tjeudo zouden volgens keudjroeën Troeséb ook tot zijn gebied behoord hebben. Hij wenscht daarop echter geene aanspraken meer te doen gelden.

GRONDGESTELDHEID.

De vlakte waarop de gampongs en sawah's liggen, is kleiachtig en biedt een vruchtbaren bodem. De ondergrond is steenachtig.

De omliggende kale heuvels, bedekt met alang-alang, zijn niet geschikt voor de cultures. De grond is steenachtig; hier en daar treft men er graniet aan.

Het oerwoud is geschikt voor ladangbouw.

NIJVERHEID, LANDBOUW, VEETEELT, JACHT EN VISSCHERIJ; HANDEL EN SCHEEPVAART.

Aan nijverheid wordt weinig gedaan.

Van de pandanbladeren worden matten en rijstzakken gefabriceerd voor eigen gebruik, zooals dat overal elders geschiedt.

Slechts enkele vrouwen houden zich op met de zijde-weefkunst. De zijde wordt van elders ingevoerd.

De landbouw bestaat hoofdzakelijk uit rijstbouw. Daar de bevolking wegens den oorlog zeer gedund is, kunnen niet alle sawah's bewerkt worden.

Door de goede gelegenheid tot irrigatie hoort men zeer weinig van misoogsten.

In de onmiddellijke nabijheid van de gampongs en op de lage heuveltjes nabij de gampongs worden tabak- en suikerriettuinen aangelegd; alles voor eigen gebruik.

Pepertuinen worden niet meer aangetroffen, hoewel die voorheen bestaan hebben.

Pinang wordt in kleine hoeveelheden uitgevoerd; meestal over de keudé Gloempang Minjeu'.

Het aantal runderen in het landschap Troeséb is vrij aan-

zienlijk en zeer zeker voldoende voor het bewerken der sawah's.

Buffels worden weinig aangetroffen.

Aan jacht wordt weinig gedaan; nu en dan worden herten gevangen.

De riviertjes laten geen vischvangst van beteekenis toe.

Handel wordt weinig gedreven. Slechts pinang en een weinig rottan worden uitgevoerd.

Prauwvaart komt niet voor, zelfs djalo's zijn hier onbekend.

GESCHIEDENIS.

Het landschap Troeséb werd ontgonnen door lieden uit Pidië en Keumangan, onder algemeene leiding van den grootvader van den eersten keudjroeën, T. Bén Tjalang Rimba.

Eerst deze ontving van den sultan onder den naam van T. Keudjroeën Bén Tjalang Rimba een sarakata.

Deze sarakata, die ook de tegenwoordige keudjroeën in zijn bezit heeft gehad, ging volgens zijn beweren bij eene overvalling van zijne schuilplaats in het gebergte verloren, zoodat thans geene gegevens bestaan om het tijdstip van optreden van den eersten keudjroeën vast te stellen.

Algemeen is men het er echter over eens dat T. Keudjroeën Bén Tjalang Rimba de eerste keudjroeën van het landschap Troeséb was.

Hoe de grenzen van het landschap indertijd door den sultan zijn vastgesteld, is niet met zekerheid te zeggen, doch wel dat het gebied voorheen grooter was dan tegenwoordig (zie boven).

Keudjroeën Bén Tjalang Rimba werd achtereenvolgens opgevolgd door T. Keudjroeën Pò Mat, T. Keudjroeën Binéh Blang, T. Keudjroeën Geudông en T. Keudjroeën Gadej.

Deze laatste had 2 zoons en 7 dochters.

De oudste zoon was T. Ma' Ali, die feitelijk na den dood zijns vaders keudjroeën had moeten worden; doch hij werd wegens domheid en verslaafdheid aan opium van de opvolging uitgesloten en de tweede zoon T. Léhman, de tegenwoordige keudjroeën, tot landschapshoofd verkozen.

Een andere zoon van T. Ma' Ali, T. Asjim, heeft gedurende den tijd, dat T. Léhman voortvluchtig was, het keudjroeënschap waargenomen.

T. Keudjroeën Léhman was één van de eerste landschapshoofden, die gedurende de Pidie-expeditie in onderwerping

kwam. In het begin van 1899 liep hij naar de verzetspartij over wegens een kwestie met T. Sama Indra.

Hij had namelijk eene liefdesbetrekking aangeknoopt met de vrouw van dat landschapshoofd Potjoet Ajat, een oudere zuster van Potjoet Moerong (echtgenoote van den ex-pretendent sultan) en haar medegenomen naar Troeséb.

Van het bestuur ontving T. Keudjroeën Léhman een berisping en den last genoemde vrouw aan T. Sama Indra terug te geven. Aan dien last werd niet voldaan en keudjroeën Léhman liep met Potjoet Ajat naar de verzetspartij over.

Toen volgden jarenlange omzwervingen in Geumpang en Tangsè, steeds vervolgd door onze patrouilles, die tweemalen zijn schuilplaats in het gebergte overvielen, waarbij o.a. zijn vrouw Potjoet Ajat sneuvelde.

De laatste twee jaren voor zijne onderwerping hield hij zich meestal op in het heuvelterrein nabij zijn gebied gelegen; door de bevolking werd hij in alle opzichten geholpen.

Door tusschenkomst van T. Tjoembō kwam keudjroeën Léhman den 19den October 1909 in onderwerping in het bivak te Lam Meulō; spoedig daarop werd hij door den Gouverneur te Koeta Radja ontboden. Daar werd bepaald, dat over zes maanden eene definitieve beschikking zou genomen worden betreffende het keudjroeënschap van T. Léhman.

Hij heeft sedert zijne onderwerping geen reden tot klagen gegeven. Op enkele personen na heeft hij het grootste gedeelte zijner volgelingen tot onderwerping gebracht, terwijl hij den bivakcommandant te Lam Meulō door het doen van aanwijzingen betreffende de verzetspartij herhaaldelijk steunt.

INKOMSTEN VAN HET LANDSCHAPSHOOFD.

1e. De schadeloosstelling voor in- en uitvoerrechten en accijnzen, per maand f 25.

2e. De opiumschadeloosstelling, bedragende f 60 per kwartaal.

3e. De boeët oenong (zijnde een halve nalé per naléh bidjé).

4e. Het recht om zijn padi door de bevolking te laten snijden en binnenbrengen, tegen vergoeding van den kost gedurende de werkdagen.

5e. Het recht om de noodige herstellingen aan de omheining zijner koeta door de bevolking te doen verrichten, en haar benoodigde materialen te doen leveren.

VERMELDING VAN DE OP HET LANDSCHAP BETREKKING HEBBENDE CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

Er zijn nog geene contracten gesloten of verklaringen afgelegd.

Nota betreffende het landschap Peutòë.

GRENZEN, GROOTTE, BEVOLKING.

Het landschap omvat het stroomgebied van den midden- en benedenloop van de kroeëng Peutòë, de belangrijkste rechterzijrivier van de kroeëng Keureutòë.

Het grenst in het Noorden aan het oelèëbalang-lapanschap Ara Boengkō van het landschap Keureutòë. De grenslijn loopt van de monding van de Aloeë Tingkeuëm langs deze Aloeë naar het Oostelijk heuvelterrein, volgt den Noordlijken voet van de uitloopers der heuvels tot aan de oude nederzetting Langkahan Mantjang.

N.B. Dit Oostelijk heuvelterrein loopt in een uitgestrekt moeras af, dat bekend staat onder den algemeenen naam van Paja Boekét.

Het terrein, buiten het moeras, wordt gerekend te behooren tot het gebied van Peutòë, terwijl de terreinen, die zich als eilandjes uit het moeras verheffen, deel uitmaken van Keureutòë.

Ten Oosten en ten Zuiden wordt het landschap eveneens ingesloten door Keureutòë. De grens wordt hier gevormd door den kam van het scheidingsgebergte tusschen de kroeëng Peutòë en de Djambo Atjérivier.

De Westgrens eindelijk loopt van de monding van de Aloeë Tingkeuëm langs de Keureutòërivier stroomopwaarts tot de monding van de kroeëng Peutòë, verder midden over de sawah's en moerassen tusschen de aloeë Pineung en de kroeëng Krèh, buigt zich tusschen de gampongs Keutapang en Beurandang Kroeëng naar de paja Beurandang, gaat midden door deze paja, daarna in zuiver Zuidelijke richting over de Goenoeng Koeali en de Peutòërivier naar de kam van het scheidingsgebergte tusschen deze en de Djambo Ajé-rivier.

Deze Westgrens scheidt het landschap van het oelèëbalang-lapanschap Ara Keumoedi van Keureutòë en van het landschap Matang Koeli.

In den loop der tijden zijn de grenzen een weinig ingekrompen, n.l. door het verlies van de genoemde nederzetting Langkahan

Mantjang in het Oosten aan Keureutòë en van de gampongstrook op den Noordelijken oever van de aloeë Tingkeuëm, aan Ara Boengko.

De grootste lengte van het landschap van Noord naar Zuid bedraagt circa 32 K.M., de grootste breedte van Oost naar West circa 24 K.M.

De bevolking van Peutòë is afkomstig uit Pidië en Meureudoe. Zij heeft zich slechts heel weinig vermengd met de bewoners van de omliggende deelen van Keureutòë. Door de eigenaardige, aan anarchie grenzende toestanden, die in het landschap hebben geheerscht, de voortdurende onderlinge twisten en gevechten met roof, doodslag en sluipmoord, die er het gevolg van waren, is de Peutòë'er berucht geworden. Nu nog is men in de Keureutòëstreek gewoon te zeggen van lieden, die litteekens van wonden aan de achterzijde van het lichaam vertoonen: «Hij komt zeker van Peutòë». Het land werd door anderen gemeden, is derhalve een gesloten en weinig bezocht gebied gebleven.

De godsdienst is de Mohammedaansche. De voorschriften van den Islam worden er echter slecht gevolgd; de weinige meuseugits zijn vervallen en worden slecht bezocht; het koran lezen in de meunasah's komt weinig voor; de kennis van Teungkoe's en Imeum's is zeer gering, zij zelven zijn weinig in aanzien. Er is geen «agama» (godsdienst) in Peutòë, is een ander bekend gezegde in de Keureutòestreek. Toch hebben de geestelijke verzetsleiders, de Teungkoe's di Paja Bakong, er veel steun gevonden en zich zelfs geruimen tijd in het bovenland van Peutòë kunnen ophouden. Aan den anderen kant echter gelooft de Peutòëer niet bijzonder aan hunne heiligheid en ontziet hij zich niet, wanneer het te pas komt, daarmede den spot te drijven. Zij werden, en worden nog meer geëerd in hunne kwaliteit van bendehoofden.

Na onze bestuursvestiging zijn de zeden wel eenigszins verzacht, doch krachtig en gestreng optreden tegen elke ruwheid en ongebondenheid blijft voorloopig gebiedend noodzakelijk.

Bij de herregistratie en volkstelling, in het jaar 1909 gehouden, werd als sterkte der bevolking verkregen:

1082 mannen, hieronder begrepen de jongens boven de 13 jaar.
1040 vrouwen en huwbare meisjes,
1348 kinderen, totaal
3470 zielen.

Naar raming zijn nog een tachtigtal van de vele huisgezinnen, die in den tijd der troebelen naar rustiger streken verhuisden, niet teruggekeerd. Dan zijn ook 21 namen bekend van lieden, die, bij de verzetspartij aangesloten, nog in het gebergte of in het Gajoland rondzwerven.

BERGEN EN RIVIEREN; WATERLEIDINGEN, WEGEN EN BRUGGEN.

Ongeveer 15 K.M. van de monding van de Peutòërivier begint het heuvelterrein, dat in zijne uitloopers, gemiddeld 20 M. hoog, over een afstand van ± 30 K.M. geleidelijk opklimt naar het scheidingsgebergte met de Djambo Ajé-rivier, dat hoogten bereikt van ± 400 M. Een domineerend punt is de Goenong Koeali, van welks top het geheele omringende terrein tot aan de zee kan worden overzien.

Behoudens eene kleine nederzetting van peperplanters bij Boekét Hago, aan de Oostelijke randheuvels is dit geheele heuvelterrein onbewoond. De overgang tot het vlakke, bewoonde land wordt gevormd door strooken oud-ladangterrein, nu begroeid met alang alang en jong bosch. Het verdere heuvelgebied wordt ingenomen door oerwoud, waarin een onuitputtelijke voorraad van goede houtsoorten voorkomt. Tegenwoordig is men begonnen het verlaten ladangterrein wederom te ontginnen.

De hoofdader van het land, de Kroeëng Peutòë, wordt gevoed door een onnoemelijk aantal zijriviertjes, alle echter niet meer dan beekjes. Van eenig belang zijn, in volgorde van Zuid naar Noord, rechts de Aloeë's Beudari, Boeloh en Geudoebang; links de Aloeë Reudeuëb, Tjotjor en Pineung. De Aloeë Tingkeuëm, rechterzijrivier van de Keureutòë, en de Pineung voeren het water van de moerassen af; alle andere zijn bronriviertjes. Nimmer droog, kunnen zij in den regentijd met de hoofdrivier heftig bandjiren. In dien tijd wordt het vlakke land met inbegrip der gampongs, geregeld onder water gezet. De Peutòë-rivier zelve is in de vlakte nergens doorwaadbaar. Zij kan tot 10 K.M. in het heuvelterrein met prauwen van niet te groote afmetingen bevaren worden.

Nabij den oorsprong van de Geudoebang en de Reudeuëb wordt petroleum gevonden, door vroegere explorateurs zijn aan de Boven-Geudoebang putten gegraven, waaruit door de bevolking voor eigen gebruik en voor den kleinhandel geregeld

ruwe petroleum wordt geput. De streek heeft den naam gekregen van «Tanoh Minjeu» (Tanah minjak).

Waterleidingen worden in het landschap niet aangetroffen.

Teneinde de gampongs te draineeren en de moerassen te helpen afwateren, zijn op beide oevers van de Peutòërivier, ongeveer loodrecht op hare as, vele slooten gegraven.

Langs beide oevers van de Peutòërivier loopen tot aan het heuvelterrein twee behoorlijk onderhouden colonnewegen; alle gampongs zijn onderling door smalle wegen verbonden, terwijl drie groote voetpaden, een naar het Zuiden en twee naar het Oosten, naar de Djambo Ajé-rivier voeren.

In den weg langs den rechteroever van de Peutòë-rivier bevinden zich over de Aloeë's Tingkeuëm en Geudoebang ijzeren schroefpaalbruggen; in dien langs den linkeroever over de Aloeë Pineung een houten jukbrug, terwijl de verbinding tusschen beide oevers van de rivier wordt gevormd door een ijzeren schroefpaalbrug nabij hare monding.

GRONDGESTELDHEID.

Het Noordwestelijk gedeelte van het land is vlak en moerassig. Alleen dit gedeelte is bewoond. De gampongs bevinden zich op de hoogere smalle strooken langs de oevers van de Peutòërivier en van hare zijrivieren, de Aloeë Geudoebang rechts, en de Aloeë Pinang links. Dadelijk aan de gampongs grenzen de sawahvelden.

Door het graven van loeëngs zijn kleine terreinen in de moerassen drooggelegd, en zijn daarop ontstaan, in het Oosten, de gampongs Oeleë Tanoh en Aloeë Hitam, en het Westen de gampongs Beurandang Daja en Beurandang Kroeëng.

NIJVERHEID, LANDBOUW, VEETEELT; JACHT EN VISSCHERIJ, HANDEL.

De Peutòë'er is in de eerste plaats landbouwer en voornamelijk rijstplanter. De rijstbouw wordt uitsluitend gedreven op sawah's, waartoe de moerasgronden zich uitstekend leenen. De waterovervloed maakt irrigatie onnoodig. Er bestaan dan ook alleen afvoerslooten, die hoofdzakelijk in geval van bandjir moeten dienen. Bij te overvloedige en te lang aanhoudende regens kan het land door de buiten hare oevers getreden

rivieren zoo diep en zoo lang onder water worden gezet dat het te velde staande gewas verdrinkt; rijstgebrek en hongersnood zijn hier het onvermijdelijke gevolg van.

Het laatst kwam dit voor in 1908.

Een tweede bezwaar voor den rijstbouw is het totale gemis aan ploegvee, waarvoor hier alleen karbouwen geschikt zijn. De grond moet worden bewerkt met de patjol, met het gevolg dat alleen voor de behoefte geplant wordt en enorme uitgestrektheden braak blijven liggen.

Aan teelt van tweede gewassen wordt alleen gedaan als de nood dringt; deze geschiedt dan op ladangs in het aangrenzende heuvelterrein. Is de sawaharbeid afgeloopen, dan legt de Peutòë'er hoogstens eenige tabaktuintjes aan, doch gaat het liefst het bosch in om boschproducten te verzamelen of met strikken jacht te maken op herten, reeën en kantjils.

De voorraad getah is nagenoeg uitgeput, doch rotan komt in de beste soorten nog overvloedig voor. Rotan vormt het tweede uitvoerartikel van het landschap. Het voornaamste product voor den uitvoer is de pinang. Van een eigenlijke cultuur kan niet gesproken worden; de gampongs zijn niet anders dan pinang-bosschen, waarin de palm zich zelf voortplant.

Zooals boven reeds is aangegeven, bevinden zich op de uitloopers van het heuvelterrein in het Oosten, bij Boeket Hago, eenige pepertuinen, die lang een kwijnend bestaan hebben geleid, doch in het laatste jaar zijn gaan opbloeien en belangrijk zijn uitgebreid. De kolonie van peperplanters vermeerderde van 35 tot 110 geregistreerden. De laatste oogst bedroeg reeds 300 pikol.

De veestapel is bijzonder gering. Slechts enkele karbouwen worden aangetroffen; hun bezit stempelt den eigenaar tot een rijkaard. Sapi's worden alleen voor den verkoop gefokt. Als ploegdier zijn zij in de zware drassige gronden ongeschikt en kunnen in geen geval de karbouw vervangen.

In de uitgestrekte moerassen wordt moerasvisch gevangen, Teelt van visch op sawah's of in vijvers heeft niet plaats. De nijverheid beperkt zich tot pottenbakkerijen, mattenvlechterijen en de fabrikatie van prauwen en djaloe's. In den laatsten tijd is men begonnen met den aankap van timmerhout, dat, tot planken en balken gezaagd, wordt uitgevoerd. De voornaamste artikelen van invoer zijn kleedingstoffen, gedroogde visch, zout

en ijzerwaren. Een keudé is het landschap niet rijk; de benoodigdheden worden in hoofdzaak verkregen op de naastbijzijnde keudé te Lho' Soekon, waarheen ook de producten worden afgevoerd.

SAMENSTELLING VAN HET LANDSCHAP MET GAMPONGS. BESTUUR VAN HET LANDSCHAP. — POLITIEKE TOESTAND.

In een sarakata van Sultan Alaidin Djohan Sjah, geteekend in de maand Rabioelachir van het Mohammedaansch jaar 1103, wordt het bestuur over het landschap opgedragen aan de Hoofden der twee voornaamste familie's, Toe Pintan en T. Hakém Peudjaba. Zij en hunne eerste afstammelingen bestuurden aanvankelijk gezamenlijk het landschap, doch langzamerhand kreeg het geslacht van den tweede den meesten invloed en werd het Hoofd van dat geslacht, onder den titel van T. Hakém, als landschapshoofd erkend.

De afstammelingen van Toe Pintan voerden den titel van T. Dato en werden teruggebracht tot den rang van eerste raadgevers. De adat bracht echter mede, dat zij in alle zaken van belang moesten worden gehoord en aan alle belangrijke besluiten hunne goedkeuring moesten hechten. Van de inkomsten van het landschap ontvingen zij een aandeel. Bij de uitbreiding van het landschap, en de vermeerdering der bevolking traden tusschenhoofden op (Panglima prang, Toeha's peuët en Oelèëbalang), die onder den T. Hakém de gebiedsdeelen bestuurden. Voor de zaken van algemeen belang vormden zij een raad, die den T. Hakém ter zijde stond. Hunne mate van gehoorzaamheid hing af van de persoonlijkheid van den T. Hakém. Het streven, zich zelfstandig te maken, openbaarde zich al heel spoedig bij die tusschenhoofden; de vele binnenlandsche onlusten en twisten waren daarvan het gevolg.

Het landschap bevat thans 28 bewoonde meunatha's, als volgt gegroepeerd.

1. Meunasah	Kroeëng	onder den T. Hakém.
2. »	Toeha	
3. »	Reudeuëb	
4. »	Aloeë Mpo	
5. »	Aloeë Driën	

6.	Meunasah	Djeulikat	onder den T. Dato (T. Dato Mohamat Napiah).
7.	»	Lho^k Reuhat	
8.	»	Driën	
9.	»	Ara	
10.	»	Beurandang Kroeëng	
11.	»	Beurandang Daja	
12.	»	Meureubo	onder een toehapeuët (T. Tjoet Ali).
13.	»	Geudoebang	
14.	»	Boekét Mè	
15.	»	Manjang	onder een toehapeuët (T. Moeda Rajeu^k).
16.	»	Djo^k	
17.	»	Nga	
18.	»	Meutjat	onder een toehapeuët (T. Bèntara Tjoet).
19.	»	Aloeë Pineung	
20.	»	Rawa	onder een toehapueët (T. Nja^k Hat.)
21.	»	Lho^k Kareuëng	
22.	»	Oelèë Tanon	
23.	»	Daja	onder den panglima prang (T. Tjoet Mohamat).
24.	»	Koembang	
25.	»	Teungòh	
26.	»	Boeloh	
27.	»	Aloeë Hitam onder een oelèëbalang (T. Bèn).	
28.	»	Boekét Hago onder T. Tandjong.	

Aan het hoofd van de meunasah staat de peutoeha, die wordt bijgestaan door den imeum meunasah en de oereuëng toeha. De leiding der geestelijke zaken berust bij den imeum tji^k, gevestigd in meunasah Toeha.

Aan hem zijn de imeums der meunasahs ondergeschikt. Naast den imeum tji^k staat de teungkoe Chatéb.

De voortdurende onderlinge twisten en gevechten, de voorschriften van de bila (bloedwraak) die nergens in de Keureutòëstreek zoo streng worden doorgevoerd als in Peutòë, hebben de bewoners tot een rumoerig en strijdlustig volkje gemaakt. Bij onze eerste bestuursvestiging was dan ook de geheele bevolking beslist vijandig en bood zij onder hare Hoofden heftigen tegenstand aan onze troepen, week daarna in massa uit naar hare bosch- en bergterreinen, waar zij den strijd bleef volhouden, tot zij noodgedrongen, langzamerhand en bij gedeelten terugkeerde. Van de voornaamste Hoofden meldden zich achtereen-

volgens de T. Hakém, de toeha's peuër, de T. Datò en eindelijk, in het laatst van 1909, de panglima prang. Met dezen zijn alle adathoofden en de geheele bevolking terug en geregistreerd. Nog slechts 21 mannen zwerven in het gebergte van het Gajoland rond. Zij volgden het bendehoofd Teungkoe Mohamat Badeureuën (17 Augustus 1911 gesneuveld), den schoonzoon van wijlen Teungkoe Teungoh di Paja Bakong alias Teungko Seupot Mata. Rust en orde werden in de laatste twintig maanden in het landschap niet meer verstoord. De Hoofden en de bevolking hebben bij herhaling getoond, door daadwerkelijken steun te verleenen aan onze patrouilles, zelve de verdrijving der kwade elementen en onruststokers op zich te willen nemen en, door het opvolgen der gegeven bevelen en voorschriften, dat zij willen medewerken aan de handhaving van den geschapen toestand van orde. Behalve de grootere militaire actie, heeft tot dezen goeden gang van zaken veel bijgedragen de kostelooze, ruime verstrekking van padi en rijst aan de bevolking bij den hongersnood in 1908. Het was de eerste maal, dat aan die bevolking, op eene voor haar begrijpelijke wijze, werd getoond, dat hare nooden ons ter harte gingen.

GESCHIEDENIS. — INKOMSTEN DER HOOFDEN EN DE LANDSCHAPSKASSEN.

Ongeveer 2¼ eeuw geleden vereenigden zich vijf familie's uit Pidië en Meureudoe en trokken naar het Oosten om eene nieuwe volksplanting te stichten. Zij vonden een geschikte plek aan de Peutòërivier, waar zij bezit namen van pas verlaten ladangs, door lieden uit Tamiang aangelegd. De nieuwe kolonie ontwikkelde zich snel, voornamelijk door toevoer van nieuwe krachten uit het moederland. De Tamiangers, reeds naar het Zuiden gedrongen, werden geheel verdreven. Ongeveer twintig jaren na de vestiging van de kolonie, gingen de Hoofden der vijf oorspronkelijke familie's, genaamd Toe Pintan, T. Hakém Peudjaba, T. Lampoih Oeë, Imeum Meurië en Leubéj Gro naar Groot Atjeh, om van den regeerenden Sultan de erkenning van de kolonie als zelfstandig staatje te verkrijgen. Na een jaar vertoevens in Groot-Atjeh en nadat eindelijk de opgebrachte geschenken voldoende werden geacht, schonk Sultan Alaidin

Djohan Sjah hun in de maand Rabioelachir 1103 de zoo zeer begeerde sarakata. Het oorspronkelijke stuk is thans nog in handen van Dato Mohamat Napiah, een afstammeling van Toe Pintan.

In dat stuk werden de grenzen van het landschap omschreven, zooals zij nu nog in hoofdzaak bestaan. Toe Pintan en T. Hakém Peudjaba verkregen den titel van Dato en Hakém en werden aangewezen om het land gezamenlijk te besturen; daartoe zwoeren zij den eed van eeuwige broederschap.

Die eed is in zooverre gehouden, dat, toen het Hakémgeslacht de overhand en de alleen-heerschappij verkreeg en om die te behouden herhaaldelijk oorlog had te voeren tegen de lagere Hoofden, de Dato's niet openlijk aan den strijd hebben deelgenomen. T. Lampoih Oeë werd aangesteld als panglima prang, Imeum Meurië als imeum Tji', d.i. opperste imeum en Leubéj Gro als teungkoe Chatéb. Hunne nakomelingen bekleeden thans nog dezelfde waardigheden.

De verdere geschiedenis van Peutòë vertoont eene reeks van binnenlandsche onlusten, gevechten tusschen de lagere Hoofden onderling of van dezen tegen de Hakéms. De panglima prang waren steeds de leiders van de weerstrevende partij. Om zich staande te houden moesten de Hakéms tweemaal hulp van buiten erlangen, eens van Keureutòë en eens van het toeha peuëtschap Matang Oebi van Ara Boengko. De verleende hulp kwam het landschap te staan op het verlies van de nederzetting Langkahan Mantjang en van de gampongstrook ten Noorden van de Aloeë Tingkeuëm. Overigens is de aanraking met buiten nihil geweest. Het rumoerige landje met het volk, dat dadelijk gereed stond om voor het minste en geringste naar de wapens te grijpen, werd gemeden en aan zijn lot overgelaten. Zelfs de Hakéms konden voor hunne zonen geen meisjes van naburige hoofdengeslachten verkrijgen, zoodat zij in het land zelve hunne vrouwen moesten zoeken, wat aan hun aanzien niet ten goede kwam.

Bij de vestiging van ons Bestuur was T. Hakém Lotan Hoofd van Peutòë. Hij onderwierp zich in het begin van 1900, doch liep in December 1901 weer naar de verzetspartij over, toen hem de verbetering van den weg in zijn landschap en de inlevering van geweren was gelast. Door bemoeienis van het Hoofd

van Keureutòë, T. Tji Béntara, meldde hij zich in Juli 1902, doch liep reeds de volgende maand uit het etablissement te Lho' Soekon weg, waar hij was aangehouden totdat hij zou hebben voldaan aan de nieuw gestelde eischen van het inleveren van geweren en het storten van eene waarborgsom. Den 24n Juli t.v. had hij de korte verklaring onderteekend.

Zijn neef T. Béntara Moeda werd met het bestuur belast, doch reeds 5 dagen later werd deze bij eene overvalling van de keudé te Lho' Soekon, waar hij zich toevallig bevond, gedood.

In zijne plaats werd aan zijn jongeren broeder, T. Mohamat, de tijdelijke waarneming van het Oelèëbalangschap opgedragen.

T. Mohamat kon geen gezag uitoefenen, bemoeide zich zoo weinig mogelijk met bestuurszaken en verzocht herhaaldelijk van zijne functie te worden ontheven. In November 1902 meldde T. Hakém Lotan zich voor de derde maal, werd te Lho' Seumawè geïnterneerd totdat hij aan den eisch, de inlevering van 10 voorlaad- en 2 achterlaadgeweren en het storten van een waarborgsom van $ 800.— had voldaan. Hierna in zijne functie hersteld, werd hij reeds 4 maanden later vermoord, waarschijnlijk op last van T. Radja Lho' van Lho' Seumawé, (die zich als verzetshoofd in het bovenland van Peutòë schuil hield) uit vrees dat hij ons diens schuilplaats zou verraden.

Tot den 30sten Juli 1904 bleef de oelèëbalang plaats onvervuld, daar het laatste meerderjarige mannelijke familielid, T. Mohamat voornoemd, niet te bewegen was nogmaals de waarneming op zich te nemen. Dit leidde tot de benoeming van de oudste dochter van T. Hakém Lotan, Tjoet Pō' An. Die benoeming bleek geen gelukkige te zijn geweest. Niet alleen was Tjoet Pō An niet veel meer dan eene figurante, doch onder den invloed van haren echtgenoot, T. Basjara, iemand uit een toeha Peuëtgeslacht uit Idi en een avonturier van de slechtste soort, maakte zij zich door vele kleine knevelarijen en vexatie's zoo gehaat, dat zij zich zelfs niet meer in haar landschap durfde op te houden en een toevluchtsoord moest zoeken in de keudé in de nabijheid van het bivak te Lho' Soekōn. Haar wanbestuur was mede een van de oorzaken, dat de onlusten die in 1907 de Keureutòëstreek beroerden, het ergst in Peutòë woedden

en dat in dat land ook vreemde onruststokers een vruchtbaar veld voor hunnen arbeid vonden.

Door voor een klein vergrijp den moord te gelasten van eenen zeer jeugdigen buurman, moest zij voor de moesapat te Lho' Soekon terecht staan en werd zij den 9den Mei 1909 veroordeeld tot 10 jaren dwangarbeid, te vervangen door wegzending naar een oord van ballingschap voor denzelfden tijd. Dit vonnis, in December d.a.v. door den Civielen en Militairen Gouverneur bekrachtigd, werd sedert ten uitvoer gelegd.

In verband met een en ander werd Tjoet Pō' An, die den 30sten Juli 1904 als waarnemend Hoofd van het landschap Peutòë de korte verklaring had afgelegd, in welke waardigheid zij den 14den November d.a.v. werd erkend en bevestigd, uit die waardigheid ontzet.

Haar jongere broeder, de oudste zoon van T. Hakém Lotan, T. Ali Basja, was nu haar aangewezen opvolger, zoowel door erfrecht als door de volkskeuze. Hij had zijne opleiding genoten aan de Gouvernements Inlandsche School te Koeta Radja, die hij geheel had doorloopen en waar hij zich een gewillig leerling had betoond van goede geestvermogens.

Bij de verbanning van zijne zuster werd hem om zijnen jeugdigen leeftijd — hij was toen 18 jaar — voorloopig de waarneming van het oelèëbalangschap opgedragen onder toezicht en voorlichting van den Civielen Gezaghebber te Lho' Soekon en een raad van lagere Hoofden uit het landschap.

De inkomsten van den Oelèëbalang zijn f 40.— 's maands schadeloosstelling voor de derving van inkomsten verkregen uit de in- en uitvoerrechten en accijnsen; f 20.— 's maands schadeloosstelling voor de invoering van de opiumpacht, en de haçil radja op peper en pinang. Deze bedroeg voor het jaar 1910 totaal f 593.28.

Eene landschapskas bestaat nog niet.

VERMELDING VAN OP HET LANDSCHAP BETREKKING HEBBENDE CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

1. De korte verklaring van 24 Juli 1902, goedgekeurd en bekrachtigd bij besluit van 21 Januari 1903 N°. 7.

2. De korte verklaring van 30 Juli 1904, goedgekeurd en bekrachtigd bij besluit van 14 November d. a. v. N°. 13.

3. Den 25sten Juli 1911 teekende en beëedigde T. Ali Basja de Korte Verklaring.

SCHILDER-TEEKENAARS IN NEDERLANDSCH OOST- EN WEST-INDIË EN HUN BETEEKENIS VOOR DE LAND- EN VOLKENKUNDE.

DOOR Dr. HERMAN F. C. TEN KATE.

Aan de nagedachtenis van P. J. VETH.

INLEIDING.

Alvorens mijn eigenlijke onderwerp te behandelen, is een inleiding noodzakelijk en wel om de zeldzaamheid van dat onderwerp.

Voor zoo ver mij bekend is, heeft tot dusver niemand ooit in een afzonderlijke studie het werk behandeld van een categorie van wereldreizigers, die ik met den algemeenen naam van *schilder-teekenaar-reizigers* bestempel [1]. Schilder-teekenaar-reiziger noem ik iemand die, hetzij min of meer artistisch of wetenschappelijk — of beide samen — ontwikkeld, verre gewesten bezoekt en het daar aanschouwde met het penseel of de teekenstift teruggeeft. Hij behoeft daarom nog geen kunstenaar van beroep of ook maar schilder in den letterlijken zin des woords te zijn. Bij den eenen reiziger domineert de kunstenaar, bij den andere de man der wetenschap of de belletrist. Deze is vooral geoloog of botanicus, gene hoofdzakelijk zoöloog of jager; een derde kan anthropoloog, ethnoloog of archaeoloog zijn. Dat een schilder-teekenaar ook nog andere beroepen kan uitoefenen of bezigheden hebben, spreekt van zelf. De een beeldt bij voorkeur landschappen, kustgezichten of den plantengroei af, de andere dieren en menschen. Wanneer er nog bijkomt, dat de artistiek aangelegde reiziger er een dagboek op na houdt of wetenschappelijke aanteekeningen maakt en zijn

---

[1] Onder de zeer enkelen, die een beknopt en onvolledig overzicht van het werk van schilder-teekenaars eener bepaalde landstreek hebben gegeven, noem ik prof. Robert Hartmann, voor Afrika (*Die Nigritier* I, p. 101—118. Berlin 1876).

ervaring en uitkomsten later te boek stelt, dan behoort hij tot de categorie der *schilder-teekenaar-schrijvers*. Deze laatsten zijn betrekkelijk minder talrijk dan de schilder-teekenaars zonder meer, die legio zijn, vooral wanneer men een paar eeuwen teruggaat.

Alles te zamen beschouwd, kan men het werk dat de schilder-teekenaars van hun verre reizen in beeld meêbrachten, *artistisch-wetenschappelijke iconographie* noemen; althans wanneer wij aan dit laatste woord een uitgebreider beteekenis geven dan die, welke men er gewoonlijk aan hecht. Voor zoover het 't werk der eigenlijke kunstenaars betreft, kan men hier van *exotisme in de kunst* spreken, zooals er ook een exotisme in de letterkunde bestaat, vooral in den roman en het gedicht.

Tot goed verstand zal ik hier eenige bekende namen noemen, als voorbeelden van eenige verschillende soorten van schilder-teekenaar-reizigers. Onder de natuuronderzoekers en geografen: Alexander von Humboldt, Th. Huxley, de Schlagintweit's en Pechuel Loesche; onder de kunstenaars van professie: Eduard Hildebrandt, Eanger Irving Couse, Louis Apol, Etienne Dinet en Wilhelm Kuhnert; onder de schilder-schrijvers: George Catlin, Eugène Fromentin, Auguste François Biard, Félix Regamey en Guido Boggiani; onder de reizigers zonder bepaald beroep: F. H. von Kittlitz, Balduin Möllhausen, Wilhelm von Harnier en Julius von Payer. En onder de vrouwen is te noemen de Engelsche miss Marianne North, de schilderes van vegetatiebeelden uit verschillende werelddeelen.

Het was Alexander von Humboldt, die in het tweede deel van zijn *Kosmos* [1] het landschap schilderen in overzeesche gewesten aanbeval als hulpmiddel bij de studie der natuurkundige aardrijkskunde en die tevens geloofde, dat ook de kunst zelve zoude gebaat worden, zoo zij zich meer aan het exotisme wijdde. Sedert hebben tal van kunstenaars van verschillende nationaliteit vreemde landen bezocht en er niet slechts landschappen en vegetatiebeelden geteekend en geschilderd, maar ook tafereelen uit de dierenwereld en uit het volksleven en studies van menschentypen meêgebracht. Ook wetenschappelijke reizigers, hetzij geografen of natuuronderzoekers, hetzij anthropologen of ethnologen, hebben in de laatste halve eeuw iconographisch

---

[1] Die Landschaftsmalerei in ihrem Einfluss auf die Belebung des Naturstudiums.

gearbeid, al naar hun gaven en veld van onderzoek. Bij de weinige namen, die Humboldt destijds noemde, zijn thans eenige honderden van schilder-teekenaars van allerlei soort en van allerlei grootte te voegen. Zij bezochten de meest verschillende landen der aarde, zelfs de poolstreken.

Ook in de Nederlandsche overzeesche bezittingen zijn tal van mannen en enkele vrouwen op het gebied der door mij bedoelde iconographie werkzaam geweest; wel is waar slechts weinige artisten, maar vele liefhebbers van meer of minderen aanleg. Een zoo volledig mogelijk, ofschoon beknopt, historisch en kritisch overzicht van hun werk te geven, is het doel van dit opstel. Het hier behandelde tijdperk omvat ± honderd jaren; ongeveer van 1810 af tot den tegenwoordigen tijd. Daargelaten wijlen prof. P. J. Veth en den heer G. P. Rouffaer, schijnt dusver niemand zich ooit de vraag te hebben gesteld, in hoever de verschillende schilder-teekenaars, die Nederlandsch Oost- en West-Indië bezochten, door hun werk hebben bijgedragen tot de kennis der land- en volkenkunde in ruimeren zin.

Er bestaan over onze koloniën een aantal bekende groote werken op het gebied der beschrijvende natuurlijke historie, hetzij botanie hetzij zoölogie, die talrijke voortreffelijke afbeeldingen bevatten. Als voorbeelden noem ik slechts *Fleurs, fruits et feuillages choisis de l'île de Java* van Bertha Hoola van Nooten en onder de oudere publicaties den ichthyologischen atlas van Bleeker. Maar hoe belangrijk ook voor de zuiver descriptieve en systematische plant- en dierkunde, dergelijke plaatwerken passen niet in het kader mijner bespreking. Evenmin kunnen hier zuiver oudheidkundig-architectonische platen in aanmerking komen. Slechts wanneer archaeologische monumenten of bouwvallen, in hun natuurlijke omgeving min of meer pittoresk opgevat, werden afgebeeld, heb ik er een woord over gezegd.

In deze proeve, want mijn opstel beschouw ik slechts als een *proeve*, is mijn standpunt van beoordeeling het volgende.

Wij hebben hier de planten en dieren, en ook de historische bouwvallen, slechts te beschouwen in verband met hun geographisch milieu. M. a. w. het is hier de vraag, in hoever het den schilder-teekenaars, die ons overzeesch rijk bezochten, gelukt is door hun afbeeldingen een getrouw beeld te geven van de

physionomie eener bepaalde landstreek: terreingesteldheid, plantenkleed, fauna en atmospheer en verder wat de mensch in het landschap gebracht en gewijzigd heeft. Tot dit laatste behooren niet alleen nederzettingen en haar omgeving, maar ook bouwvallen. Waar het schilder-teekenaars van figuren geldt, is het niet alleen de vraag of het hun gelukt is ethnographisch juist en beleerend te zijn, maar ook of zij het anthropologische type hebben wêten terug te geven. Waar de iconograaf-reiziger er in geslaagd is wetenschappelijk juist en daardoor didactisch te zijn, heeft zijn werk daarom nog geen kunstwaarde. En omgekeerd kan het verdienstelijkste werk van een artist geheel of nagenoeg waardeloos zijn voor de wetenschap. De reeds genoemde von Kittlitz, vervaardiger van de bekende *Vegetations-Ansichten von Küstenländern und Inseln des Stillen Oceans* (1844) bepaalde volkomen juist het standpunt, dat de ideaal teekenaar op reis behoort in te nemen: «es wollen ..... bei Anfertigung solcher Bilder ganz andere Rücksichten genommen werden, als bei gewöhnlichen Landschaftszeichnungen; *der Zeichner muss hier zugleich das Auge des Naturforschers anwenden*». En zooals ook mejuffrouw van der Looy van der Leeuw [1]) zeer terecht zeide, houdt de natuurgetrouwheid in een kunstwerk slechts zeer betrekkelijk verband met de artistieke waarde er van. Ten eenemale onjuist is echter de meening, als zouden het artistische en het wetenschappelijke elkander *per se* uitsluiten. Men zou met hetzelfde recht kunnen beweren, dat de geschriften van een natuuronderzoeker of van een historicus waardeloos zijn, wanneer die zijn geschreven in een fraaien of dichterlijken stijl. Het volmaakste werk zal natuurlijk dat zijn hetwelk tegelijkertijd beantwoordt aan de eischen der kunst en aan die der wetenschap. Dat dergelijke werken geen fictie zijn maar wezenlijk bestaan, leert ons bv. hetgeen Fransche Afrika-schilders en Duitsche «Kolonialmaler» hebben gewrocht.

Uit het bovenstaande blijkt, dunkt mij, voldoende dat het niet mijn doel is hier een min of meer geleerde, wijsgeerig-aesthetische kunstkritiek te schrijven. Niet alleen omdat het werk van verreweg de meesten der in dit opstel behandelde schilder-teekenaars zich daartoe niet leent, maar ook omdat ik

---

[1] Bijdrage tot de geschiedenis van het natuurgevoel in de middeleeuwsche Nederlanden. Utrecht 1910.

mij daartoe noch geroepen noch bevoegd acht. *Mijn beoordeeling is slechts die van een wetenschappelijk reiziger met een open oog voor natuur- en kunstschoon, wien het gegeven was verschillende gedeelten van Nederlandsch Oost- en West-Indië uit eigen aanschouwing te leeren kennen.* Wanneer ik dus in den loop mijner beschouwing kritiek uitoefen op het Indische werk van enkele wezenlijke kunstenaars, dan ligt daarin geen geringschatting voor het artistieke daarvan.

De schilder-teekenaars die ik hier wil behandelen, zijn uit verschillende oogpunten te classificeeren. Zoo kan men hen onderscheiden in kunstenaars van beroep en in liefhebbers van min of meer talent. Dan zijn er nog amateurs zonder talent, maar wier werk desniettemin voor de wetenschap belang kan hebben. De onderscheiding tusschen een kunstenaar en een liefhebber van talent is dikwijls zeer moeielijk, somtijds zelfs onmogelijk. Waar de eerste begint en de laatste ophoudt, is niet altijd met beslistheid te zeggen. De onderscheiding is niet zelden eenigszins willekeurig. Het is meer een gevoelsquestie dan iets anders, om van den persoonlijken smaak, den heerschenden tijdgeest en de mode niet te spreken.

Het iconographisch werk der hier behandelde reizigers vervalt in oorspronkelijke teekeningen, waaronder aquarellen, olieverf schilderijen en schetsen, die nimmer werden gereproduceerd, en uit andere die in verschillende publicaties werden afgebeeld. Deze publicaties zijn te onderscheiden in eigenlijke, meest folio-, plaatwerken met begeleidenden tekst en voor een deel behoorende tot op groote schaal aangelegde reiswerken. Voor een ander gedeelte vormen zij op zich zelve staande boekdeelen of zijn zij te rekenen tot museumpublicaties. Eindelijk bestaan er reiswerken op kleinere schaal, waarin de tekst hoofdzaak, de illustratie bijzaak is.

Het hier volgende overzicht is ver van volledig, ten spijt van alle moeite om volledig te zijn. Zoo is het mij tot nog toe niet gelukt nader bekend te worden met het werk van Werdmüller von Elgg, Lebret, Raden Mangkoe Mihardjo, von Dewall,[1] Max Fleischer, mejuffrouw A. Prange, mejuffrouw

---

[1] Zie Ph. S. van Ronkel's levensbeschrijving van A. F. von Dewall in het *Weekblad voor Indië*, jaarg. VI, 1909—10, bl. 352.

C. Vreede, Läry, Skovgaard en eenige andere voor onze Oost en van Bray, Box en Winkels voor onze West. Het weinige, dat ik van het werk van een paar dier schilder-teekenaars heb kunnen zien, geeft mij niet het recht er een oordeel over te vellen. Over sommige plaatwerken betreffende Nederlandsch Oost-Indië, die ± dertig jaren geleden en ook veel vroeger verschenen zijn, en die in geen enkel opzicht eenige waarde hebben, wil ik liever zwijgen. Vergetelheid is hier het beste.

Wegens het gebrek aan voorgangers op dit gebied brachten mijn nasporingen eigenaardige moeielijkheden en bezwaren mede. Dit werd niet alleen duidelijk bij de samenstelling van het onderhavige opstel, maar ook bij mijn vorige artikelen over Indianenschilders, zoowel als bij mijn nog niet afgesloten onderzoek naar schilder-teekenaars in andere exotische streken der aarde. Zoo ik hier, zoowel als daar, slechts gedeeltelijk in mijn pogingen ben geslaagd en daardoor onvolledig ben gebleven, is dit voor een groot gedeelte toe te schrijven aan de moeielijkheden van verschillenden aard, waaronder dit en mijn vorige werk over reiziger-iconografen tot stand kwam; moeielijkheden die een *out-sider* nauwelijks kan beseffen. Zoo heb ik mij in den loop mijner nasporingen verbaasd over de onkunde op dit gebied van overigens zeer kundige menschen van verschillende nationaliteit, een feit waarop ik terugkom. En dan ook over het gebrek aan belangstelling in het onderwerp. Vaker nog bleek mij de mate van vergetelheid, waarin zelfs zeer verdienstelijk werk is geraakt.

Ik wees er reeds op, dat prof. Veth en de heer Rouffaer, bij mijn weten, de eenigen zijn die aan het onderhavige onderwerp, zoover het de Nederlandsche koloniën betreft, hun aandacht hebben gewijd; vooral Veth. Andere voorgangers ken ik niet, behoudens enkelen die het werk van sommige schilder-teekenaars afzonderlijk toelichten. Veth gaf reeds een menschenleeftijd geleden, in *De Gids* van 1844—45, een zeer uitvoerige beschouwing over van de Velde's *Gezigten in Nederlandsch-Indië.* In het *Gids*artikel (1872) getiteld *Javasche landschappen* schreef Veth een overzicht van hetgeen wij toen aan grootere plaatwerken over onze Oost bezaten, terwijl hij weder in 1883, ter gelegenheid van de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling te Amsterdam, een korte opsomming gaf van den arbeid die door schilder-teekenaars in Nederlandsch Oost-

en West-Indië tot op dat tijdstip werd verricht.[1] Noch Veth noch Rouffaer schijnen echter naar volledigheid te hebben gestreefd. Aangezien evenwel, bij mijn weten, niemand ooit meer belangstelling heeft getoond in het werk van schilder-teekenaars, die in de Nederlandsche koloniën arbeidden, dan Veth, heb ik gemeend deze bladen aan zijn nagedachtenis te mogen opdragen; als een hulde aan den man, wien ik eenmaal het voorrecht had onder mijn leermeesters te tellen.

Wat den heer Rouffaer betreft, deze leverde in zijn voorrede van Nieuwenkamp's reis- en plaatwerk *Bali en Lombok* (1907—10) eveneens een korte, maar minder volledige opgave van eenige schilder-teekenaars, die vóór Nieuwenkamp Oost-Indië bereisden. Rouffaer oefende daarbij een over 't geheel scherpe kritiek van het werk van de meesten hunner. Zoowel op Rouffaer als op Veth zal ik in den loop van dit opstel herhaaldelijk moeten terugkomen.

In het *Repertorium op de koloniale litteratuur* I (1877) van J. C. Hooykaas eindelijk bevindt zich een tamelijk onvolledige lijst van «geographische platen», waarvan een zeker aantal betrekking heeft op de hier door mij behandelde plaat- en reiswerken. Veth schreef in 1883, in genoemden catalogus: «Wanneer wij afzien van de vele schoone afbeeldingen van planten en dieren, heeft de kunst tot dusverre slechts weinig bijgebracht om ons de Nederlandsche koloniën en bezittingen te leeren kennen.» Dat is negen-en-twintig jaren geleden en, in verhouding althans tot dien langen tijd en de overrijke stof, is er niet zoo heel veel gedaan. In den loop der 19e eeuw, vóór 1883, zijn kunstenaars van beroep in onze koloniën een groote zeldzaamheid. Ná dat jaar echter treden de liefhebbers op den achtergrond en gaan artisten, waaronder mannen van naam, ons Oost-Indië bezoeken, en zien we in plaats van de vele plaatwerken meer oorspronkelijke schilderstukken en aquarellen. Daarom is genoemd jaar als het ware de natuurlijke grens tusschen twee tijdperken, die vrij scherp van elkander gescheiden zijn. Ik zal dan ook bij mijn, zoo veel mogelijk, naar tijdsorde gerangschikt overzicht beide periodes afzonderlijk behandelen.

Ofschoon ook reeds in de 18e eeuw ettelijke teekenaars ons

---

[1] Catalogus der Afd. Nederlandsche Koloniën op genoemde tentoonstelling, Groep I, bl. 52—68 en groep II, bl. 9—11 en 289—291.

Oost-Indië bezochten, wil ik afzien van een beschouwing van hun werk. Het heeft weinig meer dan historische waarde. Het natuurgevoel was in die dagen nog zeer weinig ontwikkeld; bergen, planten, dieren werden doorgaans volgens zekere conventioneele regels afgebeeld en van de onderscheiding van rastypen vooral had men geen denkbeeld. Van daar, dat de iconographie van exotische gewesten uit dien tijd, op enkele uitzonderingen na, voor de wetenschap van zeer weinig of geen belang is. [1]

Bij onze beschouwing van het materiaal zal blijken, dat de artistisch-wetenschappelijke iconographie van Nederlandsch Oost- en West-Indië niet alleen een flauwe afspiegeling van een korte periode uit de geschiedenis der kunst in 't algemeen geeft, maar tevens van de beschrijvende natuurlijke historie, een deel der physische aardrijkskunde en der volkenkunde. Naast persoonlijke concepties en den volksaard der schilder-teekenaars komt de invloed van verschillende schilderscholen niet minder duidelijk te voorschijn dan de geleidelijke ontwikkeling van de beschouwing, afbeelding en beschrijving der natuur.

Mocht deze onvolkomen proeve tot verder en dieper onderzoek van een verwaarloosd studieveld opwekken, dan zal ik mij voor de niet geringe moeite aan het schrijven daarvan besteed, ruimschoots beloond achten.

Behalve aan de personen, die in den loop van dit opstel worden genoemd, heb ik in de eerste plaats mijn dank te betuigen aan den heer W. C. Muller, adjunct-secretaris van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde voor Nederlandsch-Indië, wiens groote hulpvaardigheid en uitgebreide bibliographische kennis mij bij mijn nasporingen van veel nut zijn geweest. Ook mijn ouden vriend, den heer P. Haaxman, kunstschilder te 's-Gravenhage, ben ik erkentelijk voor zijn zeer gewaardeerde voorlichting en menigen nuttigen wenk.

---

[1] Vergelijk wat Veth dienaangaande zegt in *Javasche landschappen*, l.c. p. 2.

A. OOST-INDIË.

I. Schilder-teekenaars van 1810—1883.

a. *Schilderijen, teekeningen en plaatwerken, behalve eigenlijke reiswerken.*

Wanneer wij het werk der teekenaars, die de zeevaarders bij hun bezoeken aan den Indischen Archipel vergezelden, en die ik te zamen met andere reizigers zal beschouwen, niet medërekenen, dan schijnt het dat Raffles' *Antiquarian, architectural and landscape illustrations of the History of Java* (1e uitgave Londen 1817, 2e 1844)) het eerste belangrijke iconographische document is hetwelk hier in aanmerking komt.

Volgens Rouffaer breekt eerst in het werk van Pfyffer zu Neueck, *Skizzen von der Insel Java* (Schaffhausen 1829), «het gevoel door voor het typisch inlandsche». Ik ben echter van meening, dat dit gevoel reeds vroeger doorbrak, want reeds bij Raffles, wiens werk twaalf jaren vóór dat van Pfyffer zu Neueck verscheen, vinden we afbeeldingen van inlandsche typen, die aan karakteristiek weinig of niets te wenschen overlaten. Ook in de reiswerken van sommige zeevaarders, die uit dien tijd dateeren, zijn afbeeldingen te vinden welke de uitspraak van Rouffaer te niet doen. De majoor en ridder H. C. Cornelius, van wien de illustraties bij Raffles afkomstig zijn, was ongetwijfeld een bekwaam teekenaar, die wist wat hij zag. In kleur, zoowel als in teekening, zijn de platen (gekleurde kopergravures) over 't geheel zeer verdienstelijk. Pl. 4 «A Javan chief in his ordinary dress» is almede de beste van het geheele werk en alle opzichten natuurgetrouw. Het ethnische type, het tengere, slanke en de eigenaardige distinctie van den Javaan van geboorte zijn hier goed uitgedrukt. Ook de Javaansche bruid en bruigom (pl. 17 en 18) zijn in ethnographische détails juist. De pittoreske inlandsche stoffen, zoo zeldzaam mooi van kleur, komen hier goed tot hun recht. In schril contrast met die Javaansche figuren staat de onbeschrijflijk leelijke, caricatuurachtige Papoeajongen

van Nieuw-Guinea, «10 years old» (pl. 19). Ook den achtergrond en het stukje landschap, waarin vele figuren zijn geplaatst, vind ik in Raffles's publicatie goed gekozen en beleerend.[1]

In alle opzichten lager staan de platen (gekleurde kopergravures en lithographieën) in het genoemde werk van Pfyffer zu Neueck. Toch is ook hier niet weinig aan te wijzen, dat verdienstelijk genoemd mag worden. Pfyffer was een Zwitser, die van 1819—27 op Java vertoefde en later de vrucht van dat verblijf te boek stelde.

Het blijkt niet altijd, wie de, volgens Rouffaer vrij zeldzame, *Skizzen* illustreerde. Onder eenige platen staat slechts »J. Schiess del». Er is in dit werk wel een poging naar typeering, maar die niet altijd gelukt. Van een «*voor het eerst* (ik cursiveer) Indische dingen naar waarheid teruggeven», zooals Rouffaer wil, is hier geen sprake.

Zoo zijn de oogen der Javanen meestal te groot en de huidkleur te licht, de lichaamsbouw te forsch en de spieren te veel zichtbaar, wat men in den regel niet bij Inlanders vindt. De buste en armen van het «javanisches Tanzmädchen» b.v. zijn die van een forsche Europeesche vrouw. Het zachte en lenige der ronggengs mis ik hier, behalve in de beneden-extremiteiten. Het lichte en buigzame is daar goed uitgedrukt. De eigenaardige habitus en de bewegingen eener ronggeng, alsook de huidkleur, zijn echter veel beter weergegeven op pl. 20 bij Raffles.

Beide figuren, bij Raffles en bij Pfyffer, hebben trouwens veel overeenkomst. Bij «Ein javanisches Kind» vind ik geen spoor van het «typisch inlandsche»; dat zal de heer Rouffaer zelf mij toegeven zoo hij de plaat aandachtig beziet. In plaats van inlandsch zijn de physionomie en huidkleur geheel Europeesch. Overigens is het ethnographische op de platen bij Pfyffer conscientieus en duidelijk uitgedrukt, ook in kleinigheden. Er bestaat voor den beschouwer nimmer twijfel, wat en hoe een kleedingstuk, een sieraad, een wapen of een werktuig is. Tot de beste platen in dit opzicht reken ik «Der Vorfechter», «Ein Leibgardist des Sultans von Djocjocarta» en «Waffen der Javanen». De tekst der *Skizzen* is over 't geheel niet onver-

[1] Veth (*Javasche landschappen*, l. c. p. 8) zegt „Slechts in de „Memoir" van Rafles' leven, in 1830 door zijne weduwe uitgegeven, werden eenige weinige platen geleverd, die van Java's grootsche natuurtooneelen eene dragelijke voorstelling gaven".

dienstelijk; alleen wordt het onderscheid tusschen specifiek Javaansch en Maleisch niet altijd in het oog gehouden.

Omstreeks denzelfden tijd waarin Raffles' *Illustrations* voor het eerst verschenen, vertoefde de Nederlandsche zeeofficier Ver Huell in Oost-Indië. Het werk van Ver Huell zou, bij ons chronologisch overzicht, misschien nog vóór Raffles behandeld moeten worden, doch het weinige dat van Ver Huell's schetsen het licht zag, dagteekent eerst uit de jaren 1824—1844.

Queryn Maurits Rudolph Ver Huell (1787—1860), die in 1850 met den rang van schout-bij-nacht werd gepensioneerd, had gedurende zijn verblijf in Indië (1816—19) steeds vlijtig geteekend. Het eindresultaat dier werkzaamheid was de lijvige portefeuille aquarellen, die thans in het Museum voor Volkenkunde te Rotterdam berust. Dank zij den directeur van genoemde instelling, de heer Joh. F. Snelleman, was ik in de gelegenheid Ver Huell's werk te bezichtigen, waaraan de heer Snelleman zelf reeds een artikel gewijd heeft. [1]

De vrij groote teekeningen, vervat in vier folio-portefeuilles, zijn 104 in getal. Daarvan hebben er 88 betrekking op Oost-Indië (Java en Madoera, Celebes, de Molukken) en 16 op Kaapland en andere punten langs de groote zeeroute naar Indië. [2] Mijn bestek gedoogt niet bij alle teekeningen stil te staan; een woord slechts over eenige, die mij als de belangrijkste voorkomen, en mijn opinie over 't geheel.

Leerrijk om de *couleur locale* en de ethnographische bijzonderheden zijn vooral «Krijgsmarsch der Madureezen in den dalam van den Sultan» en «Dans van kinderen in den dalam van den Koning van Goa» en dan ook de «Optogt van Krain Limbang Parang, Koning van Goa» en de «Aankomst der Ternataansche en Tidoreesche oorlogsvloten in de baai van Amboina».

Wat de beide laatstgenoemde betreft, zien we hier honderden

---

[1] *De portefeuille Q. M. R. Ver Huell.* De Nieuwe Courant van 18 Januari 1907.

[2] Onder deze niet-Indische teekeningen zijn er die tot de beste der geheele verzameling behooren. Vooral die welke betrekking hebben op het eiland Diego Garcia, waar V. schipbreuk leed, zijn verdienstelijk. Ik noem hier slechts de „Mare aux Lubines" en de „Pointe du Bonnet Carré;" de laatste een moment uit de tropische natuur bij storm. Het Rijks Herbarium te Leiden bevat bovendien twee met O. I. inkt gewasschen teekeningen van V.: Porto Praya (Kp. Verdische eil.) en Kaapstad. In gehalte staan deze beide teekeningen achter bij de meeste der portefeuille.

naakte lansknechten en musketiers, dragers van vlaggen en pajoeng's, die hun vorst begeleiden, onder den rook van bulderende vuurmonden; dáár een vloot van groote vlerkprauwen, bemand met talrijke roeiers en Nederlandsche schepen op de rêe, in de stille door bergen omsloten baai. Daarboven de zonnige hemel. Met welk een geduld en buitengewone nauwkeurigheid is iedere figuur op deze vier aquarellen geteekend! Ook een paar episodes uit onze Indische zee- en krijgsgeschiedenis, waaronder het bestormen der verschanste negorijen Oelat en Ouw (Ou. Tandjong Auer?) op 't eiland Honimoa (Saparoea) verdienen vermelding. Deze niet onverdienstelijke aquarel, een tafereel vol actie en vuur, werd door Ver Huell naar een losse schets van den luitenant ter zee P. H. N. t' Hooft vervaardigd. Onder de landschappen wijs ik op «Pondok Gedeh» en het «Bosch bij Artja Domas». De plantengroei is er zeer uitvoerig weergegeven en de kleur zeer waar. «Telaga Warna op den Poentjak», waarop een dichte, boven den waterspiegel hangende nevel door den wind wordt weggevaagd, is verdienstelijk en mooi van stemming. De koningstijger daarentegen op den voorgrond, tusschen het struikgewas aan den oever van het meertje, is niet om aan te zien; zóó kinderachtig is die geteekend. Er bevinden zich ook karbouwen en andere dieren op Ver Huell's aquarellen, die al heel slecht zijn uitgevallen. Dieren was blijkbaar zijn *fort* niet. Welk voortreffelijk werk Ver Huell overigens op het gebied der eigenlijk beschrijvende natuurlijke historie vermocht te leveren, blijkt uit zijn drie aquarellen, die buiten de groote serie staan en waarop hij den atlasvlinder (van Celebes) in zijn gedaanteverwisselingen afbeeldt, en van de bloemen *Nymphia nelumbo* L. en *Lagerströmia indica* (Celebes en Java).

Men vindt hier een zekerheid en vastheid van teekening, die bij Ver Huell's natuurtafereelen en composities meestal ontbreken. Verhuell had overigens veel gevoel voor natuurschoon en kleur, maar wat hij gevoelde en zag, kon hij niet altijd voldoende en artistisch weêrgeven. Voor landschap en figuren was hij de techniek te weinig meester en zoo het Ver Huell ook al niet aan een zekeren aanleg moge hebben ontbroken, zijn voorbereiding als teekenaar en aquarellist was blijkbaar te gering om iets wezenlijk moois te kunnen leveren op het gebied van landschap en genre. Zoowel de portefeuille als de geschriften

van dezen zeeman-teekenaar maken den indruk van groote waarheidlievendheid en nauwgezetheid. Zoo is elke plaat van een uitvoerige toelichting voorzien; alle toelichtingen te zamen zijn in een afzonderlijken bundel vereenigd. Bovendien hebben vele aquarellen een onderschrift met verwijzing naar zijn boek *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën*. In aanmerking genomen den tijd waarin de oorspronkelijke schetsen in Indië werden vervaardigd — meer dan negentig jaren geleden — vormt de verzameling aquarellen, die er uit voortsproot, een waardevol bezit. Trots hun gebreken, hebben de meeste een zekere ethnographische en geographische, maar vooral historische waarde. Veel toch van 't geen Ver Huell op papier bracht, behoort reeds lang tot een onherroepelijk verleden.

Van het werk van Ver Huell zag slechts weinig het licht. Voor een deel had hij dat weder te danken aan zijn ongelukkig gesternte.

Zooals hij reeds eens het door hem gekommandeerde fregat *Admiraal Evertsen*, met al zijn in Indië gemaakte kostbare natuurhistorische verzamelingen moest verliezen, werd de uitgave van zijn plaatwerk *Gezigten in Oost-Indië* ontijdig gestaakt. De hoofdoorzaak daarvan schijnt te zijn geweest, dat de lithographische drukkerij die zijn werk zou bezorgen, afbrandde. Slechts het titelblad, dat het jaar 1824 vermeldt, en vier platen kwamen gereed. Het door Ver Huell gecomposeerde titelblad is nog het beste dier lithographieën. We zien hier op den voorgrond een rotspartij met kleinen waterval, palmen en andere typische tropische planten. Op het tweede plan een rivier, waarop een indisch roeivaartuig, en op den oever een half in 't geboomte verscholen misigit. Een spitse, rookende vulkaan vormt den achtergrond. De andere platen zijn niet veel zaaks. Deze «in de wieg gesmoorde uitgaaf» had, volgens het oorspronkelijk plan van Ver Huell ter opheldering moeten dienen zijner reeds genoemde, eerst in 1835—36 te Haarlem in twee deelen verschenen *Herinneringen*. Zij zijn, zooals de heer Snelleman terecht zegt, zeer leesbaar. Dit reisverhaal-zelf bevat een aantal illustraties in gravure, maar «zwart als ze alle zijn, geven zij maar zwakjes terug wat de kleurige waterverfteekeningen voorstellen».

De beste reproducties in steendruk van Ver Huell's teekeningen zijn te vinden in het deel *Land- en Volkenkunde* van de door

Temminck uitgegeven *Verhandelingen over de natuurlijke Geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen* (1839—44) en wel van vijf aquarellen uit de thans te Rotterdam berustende portefeuille. Het zijn de pl. 15—17, 20 en 22. De gezichten op de Goa-rivier bij Makassar zijn daarvan de beste, waarvan er een tevens een krokodillenjacht voorstelt. Dank zij de bekwame steenteekenaars, die aan de illustraties der *Verhandelingen* medewerkten, hebben de teekeningen van Ver Huell hierin zeker gewonnen. De andere platen van Ver Huell in deze uitgave stellen voor: de vorstelijke begraafplaats Bontualak (Bontoeala) nabij Makassar, de waterval van Batoe-Gantoeng op Amboina en de Goenoeng Api op Banda. Verder komen in de *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel* (1821) van prof. Reinwardt, die eerst in 1858 door W. H. de Vriese werd uitgegeven, twee platen naar teekeningen van Ver Huell voor: de grot Batoe-Lobang op Amboina en de krater van den vuurberg op Ternate. De oorspronkelijke teekening, of anders een copie van laatstgenoemde plaat berust in het Koloniaal Museum te Haarlem, te zamen met teekeningen van Bik. Zoowel op de *Verhandelingen* als op de *Reis* kom ik terug.

Ofschoon de werkzaamheid in Indië van den schilder Payen gedeeltelijk samenvalt met die van verschillende teekenaars der Natuurkundige Commissie — waarover straks — staat hij toch alleen, zoowel door den aard van zijn werk als door het feit, dat Payen kunstenaar van beroep was. Onder de oudere schilder-teekenaars in Oost-Indië der 19^{e} eeuw neemt Payen, naar ik vermeen, de allereerste plaats in.

Antoine Auguste Joseph Payen werd in 1792 te Brussel geboren; hij stierf te Doornik in 1853. Gevormd in de school van van Asche, vertrok Payen in 1817 naar Indië om er aan prof. Reinwardt te worden toegevoegd. Het was Payen die, omstreeks 1826, den toen nog zeer jeugdigen Raden Saleh opmerkte, den knaap les gaf in het teekenen en schilderen en hem medenam op zijn dienstreizen. Payen keerde eerst in 1828 naar Europa terug, waar hij jarenlang werkte aan een reeks van schilderijen, bestemd voor een Indische Galerij te 's-Gravenhage die echter, naar het schijnt, nooit tot stand is gekomen. Hij werd in 1838 benoemd tot leeraar en directeur van de Kunstakademie te Doornik.

Ik weet niet zeker of ik met de geheele Indische nalatenschap

van Payen bekend ben. Ik ken slechts hetgeen 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden van Payen's werk bezit en de reproducties van eenige zijner stukken in het groote werk *Rumphia* van den botanicus prof. Blume.

Enkele schilderijen van Payen, in het bezit van particulieren, heb ik niet gezien. In genoemd Museum bevinden zich vier ingebonden albums met potloodschetsen en waterverfstudies, twee losse bundels met geschilderde schetsen en meer dan dertig geheel voltooide, vrij groote olieverfschilderijen van Payen. Veel van dat werk, de luchten bv., heeft ernstig geleden door den tijd en door gebrek aan onderhoud en zoo een kundige hand aan die langzame, maar zekere slooping geen paal en perk stelt, zal er een tijd komen, waarin veel van Payen's nalatenschap onherstelbaar verloren is.

Onze schilder-reiziger was blijkbaar een ijverig en conscientieus man, die van alles met zorg en soms zeer uitvoerig schetste en schilderde, hoewel het landschap zijn *fort* was. Zoo vind ik daar inlandsche volkstypen, afzonderlijk afgebeeld of in groepen, inlandsch huisraad en andere benoodigdheden, bruggen van bamboe en rotan, wapenen, dieren, waaronder visschen, en studies van bergen, boomen, planten en luchten. Ettelijke dier landschapstudies leverden later de stof voor de schilderijen. Tot de beste reken ik een boomvarenstudie, geteekend met Oost-Indische inkt en de pen, een gezicht op de hellingen van den Goenoeng Goentoer en een op den waterval van de Lanang bij Bandoeng. De ruim dertig afgewerkte schilderijen vormen het hoofdwerk van Payen. Zij stellen berglandschappen en kustgezichten van Java en de Molukken voor; dan bosch-, stads- en kamponggezichten met stoffage, en eindelijk Hindoe-oudheden.

Zorgvuldig geteekend en geschilderd, warm en krachtig van kleur, gaat er van vele zijner landschappen een eigenaardige bekoring uit. Payen verstond de kunst van iemand in gedachten terug te leiden naar die zonnige schoone eilandenwereld daarginds. Ik meen dit vooral te moeten toeschrijven aan het koloriet dat de heldere atmospheer dier tafereelen en de warmte die er van uitstraalt, zoo goed weêrgeeft. Slechts weinige kunstenaars die in de tropen hebben geschilderd, hebben dat vermocht — of gewild. Payen kwam vrij jong in Indië en bracht er welhaast elf jaren door. Hij was dus nog op een leeftijd, en zijn verblijf

was langdurig genoeg, om nog een tweede — Indische — opvoeding in de kunst te genieten. M. a. w. de tropenwereld kon machtig op Payen inwerken en een richting aan zijn kunst geven. Andere kunstenaars kwamen veelal op een te ver gevorderden leeftijd naar de tropen en bleven er dikwijls te kort om zich geheel aan hun Europeesch zien en opvatten te kunnen onttrekken. Zoo het niet-teruggeven van het specifiek tropische bij den een op onmacht berustte, was het bij den ander gewild.

In eenige van Payen's landschappen ligt iets Arcadisch, dat aan Claude Lorrain herinnert. Al mogen ook weinige beschouwers dit element in een Javaansch landschap vinden, zoo schaadt het toch evenmin aan de natuurgetrouwheid als bv. de dichterlijke natuurbeschrijving van Java door Junghuhn of van Zuid-Amerika door von Humboldt. De natuur-zelve heeft geen stemmingen; het zijn wij, de beschouwers, die er de stemming inleggen.

Deze schilderijen zijn, zooals ik zeide, na Payen's terugkeer uit Indië vervaardigd. Hij werkte er blijkbaar stil en rustig aan, maar ook *con amore*. Onder de landschappen zijn, zoowel uit een physisch-geographisch als uit een artistisch oogpunt, de volgende de beste: «Onweder aan de Zuidkust van Java» (n° 21 van den catalogus van Veth. Zie fig. 1 van dit opstel).[1] Rechts op den voorgrond een vlak zandig strand, waarop een hooge pandanus, die door den fellen wind wordt heen en weêr geschud. Een koningstijger heeft zijn schuilplaats in de dichte varens aan den voet van den pandanus verlaten en beloert uit de verte twee inlandsche visschers op het strand. Links op den voorgrond een steile, rotsachtige kust, waarop de verwoede golven breken, wit van schuim. Zware donkere onweêrswolken, waaruit een felle bliksemflits omlaag schiet, jagen door het zwerk. Het is een van die grootsche momenten in de natuur, waarin de mensch bij het razen van den storm, het rollen van den donder en de machtige stem van den oceaan, zijn nietigheid en onmacht gevoelt.

[1] De photographieën dezer en der volgende schilderij, naar welke de afbeelding is vervaardigd, ben ik verschuldigd aan Dr. H. H. Juynboll, directeur van 's Rijks Ethnografisch Museum te Leiden, wien ik hierbij vriendelijk dank zeg. Hoe mooi ook het origineel is, voldoet de photo van N° 8 niet. Van daar dat de „Waterval bij Sadeng" hier, tot mijn spijt, niet kon worden geproduceerd. Ook op de photo van het „Onweder" is veel, dat op de schilderij aanwezig is, slechts flauw te zien. Er zijn schilderijen en aquarellen, die zich voor photographische reproductie niet goed leenen.

De «Waterval bij Sadeng, residentie Batavia» (N° 8 Catal.) geeft een Arcadisch, schoon berglandschap te zien, waartusschen het heldere water, eerst als een dunne, lange cascade, dan als een klaterende beek over de rotsen vliedt. Het geboomte, hier en daar reeds door de elementen of den tijd verwoest, en de varens op den voorgrond, zijn ware plantenstudies. Twee inlandsche jagers, neergehurkt en weggescholen achter een zwaren boomstam en rotsblokken, eveneens op den voorgrond, belagen een badak, die argeloos zijn dorst wil gaan lesschen. De achtergrond wordt gevormd door een fluweelig-groenen bergmuur, wiens zacht golvende omtrek zich tegen den hemel afteekent. De «Rivier Tji-Taroem bij de grot Sangjang Tjikoro» (N° 10) dat, als onderwerp, aan een schilderij van Both herinnert, vinden we later in de *Rumphia* terug, waarop ik terugkom. Verder zijn te noemen «Waterval der Tji-Geureu», met boomen, varens en stoffage; «Waterval van Tji-Ampea», met bosch en rotsen; een groote schilderij, met een zonnig gezicht op den «Weg naar Soemedang»; «Woonhuis op het land Tji-Ampea, met den Salak op den achtergrond». Geologisch van belang zijn vooral het gezicht op den Bromo en dat op de solfatara's van den Papandajan, beide woestenijen van rots en steen, die dood en verderf ademen. Dit laatste doek is, helaas, zeer donker verkleurd en daardoor gedeeltelijk bedorven. Op de Molukken hebben betrekking de pittoreske kalkgrot Batoe Gantong op Amboina, die door zoo menig teekenaar vóór en na Payen is geconterfeit, en de mooie, vroolijke reede van Ternate. Archaeologisch van belang, en ook verdienstelijk als schilderij, is de «Tjandi Sewoe», met den trotschen Merapi op den achtergrond. Als uitmuntend stadsgezicht noem ik N° 27, een blik in de zonnige straten van Makassar, met inlandsche stoffage. Beleerend uit een volkenkundig oogpunt zijn vooral de «Sawahs in den omtrek van Buitenzorg», de pasar-tafereelen in genoemde plaats en het dorp Dangder. De gereedschappen bij den rijstbouw in gebruik zijn er duidelijk te herkennen, zooals ook de ethnographische détails op de beide pasar-schilderijen en van het kamponggezicht, maar vooral van het doek, een «Bruiloft op Java» een scène vol inlandsch leven. Toch heeft de uitvoerigheid der schildering, hetzij van terreingesteldheid, plant of ethnographicum, nergens aan het artistische geschaad. Detailverzaking was blijkbaar bij Payen iets ondenkbaars, want hij was tevens een *savant*.

In het eerste deel der *Flora Javae* van Blume en Fischer, dat in 1828 verscheen, is van Payen slechts de lithographische reproductie eener teekening te vinden. Het is een gezicht op den Gède en Pangerango, genomen van een hoog punt op den grooten postweg bij Geger Binting. De kraterrand is zeer minutieus afgebeeld. In de *Nova Series* van hetzelfde werk, die in 1858 het licht zag, bevindt zich een steendrukplaat van Lauters, vermoedelijk naar een teekening van Payen vervaardigd, ofschoon diens naam niet op het blad voorkomt. Het is een landschap ter illustratie der orchideeën-vegetatie in West-Java. Waarschijnlijk zijn het de watervallen van de Tji-Geureu, maar van een hooger punt genomen dan op de olieverfschilderij in 't Leidsche museum. In de *Rumphia* (1835/36) komen echter meer en betere reproducties van Payen's werk voor onder den titel van «Locorum imagines ad illustranda vegetabilia». Het zijn een achttal ongekleurde steendrukplaten (tabulae 22, 26, 38, 53, 71, 82, 86 en 104), waarvan sommige eenige der reeds genoemde schilderijen onveranderd of eenigszins gewijzigd teruggeven. We vinden hier o. a. de Tji-Geureu en Tji-Taroem met haar omgeving terug, de laatste op tab. 38 als «Nemus intactum e regione Arctocarpearum circa fluvium Tji-Tarum», in mijn oog een der mooiste afbeeldingen van West-Java's maagdelijke natuur, die er zijn. Welk een pracht en weelde en tegelijk welk een ernst en stilte in dit romantische tafereel, met zijn rotspartijen, boschland en helderen stroom! Als stoffage slechts een eenzame reiger aan den oever en zwarte apen, zich wiegelend in de takken van *Cassia javanica* [1]. Veth zegt terecht, dat het doel waarmede prof. Blume deze gezichten (van Payen, Bik e. a.) «in zijn botanisch werk heeft opgenomen, vooral was den indruk der hoofdvormen van de plantbekleeding van Java's bodem weer te geven», terwijl zij tevens kunnen beschouwd worden «als welgelukte proeven van Nederlandsch-Indische landschappen.» [2]

---

[1] Ook Junghuhn schijnt deze plek, waarschijnlijk meer uit een geologisch oogpunt, belangrijk te hebben gevonden. Hij vervaardigde althans van een gedeelte (in 1861) een photographie, die gereproduceerd is (onder N° 40) in het te zijner eere uitgegeven *Gedenkboek*. Deze photo draagt het onderschrift: „Sangjang tjikoro, een kalkrots, waar zich een arm der Tji-Taroem afscheidt en ondergronds stroomt".

[2] *Javasche landschappen* l. c.

Alvorens van de *Rumphia* af te stappen, moet ik er op wijzen, dat in hetzelfde deel hetwelk Payen's «imagines» bevat, een enkele teekening van Blume zelven voorkomt en wel tab. 186. Het stelt voor een gezicht te Koembang Koening in de Preanger, met *Borassus flabelliformis*, *Eriodendron* enz. Hoewel natuurlijk botanisch juist, is er in 't geheel iets stijfs en gekunstelds, dat den middelmatigen amateur verraadt en vooral onmiddelijk na de platen van Payen des te meer opvalt.

Na dit onvolkomen overzicht van Payen den kunstenaar-reiziger, kan ik niet van hem afstappen zonder nog een paar woorden te voegen bij hetgeen ik omtrent zijn persoon zeide en dan mijn meening uit te spreken over iets, dat niet alleen voor Payen, maar ook voor velen zijner tijdgenooten, ook lateren, geldt.

Door de dochter van Payen, mevrouw de gravin M. de la Chauffraye te Parijs, weten wij dat hij een zeer bescheiden man was, die de kunst der reclame niet verstond. Zijn dochter spreekt zelfs in een brief aan mij van «l'ombre où il s'est tenu pendant toute sa vie». En in een anderen brief laat genoemde dame zich als volgt over haren vader uit: «Sa modestie se complaisait dans ses souvenirs de Java et dans la peinture poétique des scènes qu'il avait vues là-bas. C'était un vrai savant, doublé d'un artiste consciencieux». Die overgroote nederigheid verklaart veel van de onbekendheid van het publiek met Payen's werk, van de vergetelheid waarin het is geraakt. Hoe groot die vergetelheid is, blijkt o. a. uit het feit dat twee bekende Nederlandsche kunstcritici, met wie ik het gesprek op Payen bracht, mij verklaarden diens naam nimmer te hebben gehoord. Het is ook eenigszins bevreemdend, dat Veth, die zoo uiterst breedvoerig over het werk van van de Velde en Salm uitwijdde en dat van zoo menig ander amateur besprak, zoo betrekkelijk weinig van Payen zegt en althans niets van belang aangaande zijn schilderijen. Almede het hoogste *epitethon ornans*, dat Veth hem toekent, is «voortreffelijk teekenaar», in verband met de platen der *Rumphia*.

Kunst als die van Payen is — ik weet het — sedert lang uit de mode, niet meer gewild. Het «uitgediend» hebben van die kunstrichtingen welke men tegenwoordig «ouderwetsch» noemt, heeft natuurlijk niets te maken met de waarde er van. Wij leven in een tijd waarin men, op alle gebied snel, en naar

't schijnt gaarne, vergeet. Maar ook Payen had met Horatius kunnen zeggen »non omnis moriar«: hij die, zij 't ook slechts aan zeer enkelen onder de groote menigte, zelfs vele jaren na zijn dood, nog genot en beleering kan verschaffen, heeft zeker niet te vergeefs gearbeid en geheel en al gestorven is hij niet.

Het is eenigszins moeielijk, en bovendien voor ons doel van geen belang, om het werk van allen die de uitgaven der Natuurkundige Commissie illustreerden, afzonderlijk te bespreken. Het zijn, behalve de reeds genoemde Ver Huell, de gebroeders A. J. en J. Th. Bik, G. van Raalten, P. van Oort, de majoor von Henrici, Dr. Salomon Muller zelf, T. C. Bruining en de Chinees Tsing Wang Ke. Ofschoon W. T. Gordon en W. van Groenewoud vele platen op steen brachten, kan ik niet altijd uitmaken in hoever zij tevens hebben deelgenomen aan het eigenlijke schetsen en teekenen naar de natuur, aangezien de onderteekening van sommige platen voor tweeërlei uitlegging vatbaar is. Ook kan ik het werk der beide Bik's in vele gevallen niet onderscheiden. Slaan wij daarom eerst een blik op den gezamenlijken arbeid der bovengenoemde teekenaars, om daarna over eenige hunner producten in 't bijzonder een woord te zeggen.

In het reeds aangehaalde werk *Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen*, samengesteld uit de bouwstoffen welke de Natuurkundige Commissie op haar reizen bijeenbracht, komen van de drie deelen, waaruit het bestaat, alleen die der *Land- en Volkenkunde* en *Zoölogie* voor ons doel in aanmerking. Zoo de platen in de *Flora Javae* en de *Rumphia* meer uitsluitend voor de physionomie des lands in verband met den plantengroei belang hebben, zijn die in de *Verhandelingen* meer omvattend, want behalve voor het landschap en de vegetatie hebben zij waarde voor de geologie, de zoölogie en de volkenkunde. Op het gebied der algemeene iconographie van ons Oost-Indië zijn de *Verhandelingen* dan ook m. i. het meest belangrijke werk uit de eerste helft der 19e eeuw. En uit een artistisch oogpunt stel ik het hooger dan Veth schijnt te doen. [1] Vooral een der Bik's en van Oort [2] waren ongetwijfeld bekwame teekenaars en Gordon

[1] *Javasche landschappen*, l. c., p. 6—7.

[2] Van Oort volgde van Raalte († 1823) op als teekenaar der N. C. Hij overleed te Padang in 1834, het ongeluksjaar, waarin ook Kühl, van Hasselt en Boijé aan de N. C. werden ontrukt.

een lithograaf, die zijn vak verstond. Zij leverden werk zooals men het voor zestig à zeventig jaren niet beter kon leveren. Ik ken dan ook geen plaat, behalve Payen's «Nemus intactum» in de *Rumphia*, die mooier en leerzamer is dan de «Krater van den Gedeh, van de noordzijde gezien», door J. Bik en Gordon. Behalve door groote natuurgetrouwheid is deze plaat, ook uit het oogpunt van kunst, waarschijnlijk wel de beste uit het geheele werk. Wanneer ik die afbeelding bezie, heb ik weder een der meest grootsche en onvergetelijke bergtafereelen die ik ooit aanschouwde voor den geest.

Van van Oort zijn de vermelding waard: «De Pangerango van den westkant bij Tjiboerojoet gezien»; gedeelte der westzijde van den »Goenoeng Mandalawangi», de «Kawa Oepas van den Tankoeban Prahoe van de noordoostzijde gezien» en de «Uitbarsting van den G. Agoeng of Goentoer.» Zij alle doen ons leerrijke blikken slaan op en in Java's vulkanen. Niet minder goed zijn van Oort's schetsen van de slijkvulkanen van Poeloe Kambing bij Samauw (Samau), van de «Fatoe Seinaan in het rijk Sonabay» en van andere fatoe's. Die eigenaardige rotsformaties in het mij zoo welbekende Timoreesche landschap heeft van Oort zeer natuurgetrouw weergegeven, zonder het artistieke aan het wetenschappelijke te offeren. Helder en frisch als de vroege morgen in de tropen is zijn klein, maar mooi panorama «Binnenlandsch gebergte gezien van zee uit aan de zuidwest kust van Nieuw-Guinea».

Wat nu de welbekende afbeeldingen van volkenkundigen aard in de *Verhandelingen* betreft, zij het volgende opgemerkt. In ethnographische bijzonderheden laten zij weinig of niets te wenschen over, maar het anthropologische type is dikwijls zeer slecht of onvoldoende weergegeven, herinnerend aan afbeeldingen in de reisverhalen uit de tweede helft der 18e eeuw. Niet alleen dat de physionomie te Europeesch is, maar ook de lichaamsbouw is te veel naar het voorbeeld der antieken. Aan die fouten lijden bv. pl. 43, die een man en vrouw van Roti voorstelt, door van Oort, en pl. 51 «Bejadjoe-Dajakkers ter jagt» door von Henrici en Gordon. Daarentegen is o. a. op pl. 7 (Papoea's, door van Oort) en pl. 56, fig. 1 (Dajaks) door Bruining een verdienstelijke poging waarneembaar om de ethnische typen weer te geven.

In het deel *Zoölogie* eindelijk komen een paar goede platen

voor, geteekend door Bruining en Muller zelven. Ik noem pl. 22 der zoogdieren, ter illustratie van de levenswijze in de bosschen van *Dendrolagus ursinus* en pl. 1 der reptilia, waarop een riviergezicht met *Crocodilus (Gavialis) Schlegelii.*

In aansluiting bij de platen in de *Handelingen* kan ik eenige bijzonderheden omtrent het werk der beide Bik's niet onvermeld laten. Tegelijk met Payen in Indië, was hun arbeid nauw met dien van prof. Reinwardt en de Natuurkundige Commissie verbonden. Hun artistische nalatenschap is zeer verspreid en, naar 't schijnt, slechts gedeeltelijk uitgegeven. Ben ik wel ingelicht, dan bevindt zich een belangrijk deel in 't bezit van een kleinzoon van een der Bik's, dat ik tot mijn spijt niet heb kunnen bezichtigen. Verder bevinden zich een aantal schetsen en teekeningen der gebroeders in 's Rijks Ethnographisch Museum en 's Rijks Herbarium te Leiden, alsook in het Koloniaal Museum te Haarlem. Een gedeelte daarvan dateert uit den tijd van Reinwardt; een ander gedeelte is van later dagteekening.

Eerstgenoemde instelling bezit 11 vrij groote sepiateekeningen van J. Th. Bik, die zelfs Rouffaer «van verdienstelijk gehalte» noemt. Het zijn uitsluitend afbeeldingen van Javaansche oudheden, maar daar zij uitsluitend van archaeologisch-architectonisch belang zijn, zal ik er niet bij stilstaan. Terwijl ik ook de in 't Herbarium aanwezige zuiver topographische teekeningen van A. Bik buiten beschouwing kan laten, noem ik eenige andere aldaar bewaarde, goede teekeningen van een der gebroeders. Het zijn vooral ethnische typen: de kop van een Boeginees en een Timoreesch voorvechter, beide aquarellen, en potloodteekeningen van inboorlingen van Ternate, Kei en Java. Voorts Javaansche woningen en de Merapi. Een zeker aantal teekeningen, o. a. ook van Timor, zonder naamteekening van den vervaardiger, meen ik aan de Bik's te moeten toeschrijven. De meeste van al die teekeningen hebben door de vochtigheid en volslagen gebrek aan onderhoud zeer geleden; evenzoo de in 't Herbarium aanwezige teekeningen van Ver Huell, Rocke en eenige onbekenden. Onder de in 't Koloniaal Museum bewaarde aquarellen, gedeeltelijk in sepia, van A. J. Bik, mogen eenige landschappen en dorpsgezichten in Celebes vermeld zijn.

In de *Rumphia* komen een paar platen voor met landschappen, die «Bik» geteekend zijn. De *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel* van Reinwardt bevat 19 platen die, be-

halve de reeds genoemde twee van Ver Huell, alle door de Bik's werden vervaardigd. Dikwijls zijn hun oorspronkelijke schetsen beter dan de reproducties; evenzoo in de *Reis*. De beste illustraties (chromolithographieën) daarin vind ik het gezicht op Bima, met zijn mooie diepe baai, en de afbeelding eener slavin van Menado. Het Japansche type dier vrouw is goed weergegeven, een eigenaardigheid van de bewoners der Minahassa, die later door meer dan een reiziger vermeld is.

In verband met J. Th. Bik moet ik ook het nimmer voltooide plaatwerk getiteld *Javasche Oudheden* vermelden. Eigenlijke archaeologische iconographie komt hier wel niet ter sprake, maar Veth wijst er met recht op, dat de min of meer vervallen monumenten van den Hindoetijd, «vaak aangetroffen te midden der bosschen en wildernissen, overschaduwd door de reuzen van het tropische woud, met rookende vulcanen op den achtergrond, een zeer eigenaardigen trek in de physionomie van het Javasche landschap» uitmaken. Dat hebben ook Bik en de andere teekenaar van dit werk, E. van Pers, begrepen. Van dit op groote schaal aangelegde werk verschenen in de jaren 1852—56 slechts drie afleveringen ter lithographie van C. W. Mieling te 's-Hage. De platen werden op steen gebracht door de bekende kunstenaars Ch. Rochussen, de beide Weissenbruch's, Springer en Lauters. Dit heeft evenwel het werk niet kunnen redden.

Rouffaer noemt het als geheel «koninklijk mislukt». Ik ben van meening, dat niet *alle* platen in de *Javasche Oudheden* dit vonnis verdienen. De afbeelding van Tjandi Moendoet is zeker slecht uitgevallen en, naar 't mij toeschijnt, daarbij gedeeltelijk onwaar.

Hetzelfde geldt voor de mij eveneens welbekende groep steenen beelden Artja Domas bij Tjikopo in het Buitenzorgsche. Maar dan de titelplaat! — een inderdaad «vrijere compositie». Veth vermoedt m. i. terecht, dat de daarop voorkomende afbeelding van een der kleinere tempels van Prambanan een copie naar een plaat in den *Atlas* van Raffles is. Onder de hier afgebeelde Javanen is er een, wiens profiel aan een gereconstrueerden *Pithecanthropus erectus* doet denken. Hij is een waardige pendant van den Papoea-jongen bij Raffles. Ik betwijfel echter ten sterkste, of J. Th. Bik voor die misteekening verantwoordelijk gesteld kan worden. In de andere platen

van dit werk is er echter niet weinig, dat verdienstelijk is.

Hetgeen ik omtrent de oudheidkundige teekeningen van Bik zeide, geldt ook voor het werk van H. N. Sieburgh. Zijn schetsen in olieverf van Hindoemonumenten op Java zijn namelijk niet zuiver architectonisch, zooals de bekende teekeningen van Wilsen, maar Sieburgh streefde ook naar het pittoreske. In 1799 geboren, beoefende Sieburgh, volgens Veth, de kunst «als liefhebber». Hij vertrok in 1837 naar Java, om er een kunstreis te maken, waar hij dan ook tal van schetsen, vooral van oudheden naar 't schijnt, vervaardigde en in 1842 te Cheribon overleed. Wat mij van Sieburgh's nalatenschap bekend is, berust in 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden. Het zijn een 37-tal schetsen in olieverf en eenige teekeningen. De eerste waren geëxposeerd op de Internationale Koloniale en Uitvoer Tentoonstelling te Amsterdam, waaromtrent in genoemden catalogus bijzonderheden te vinden zijn. [1] Architectonisch en perspectivisch zijn de afbeeldingen der bouwvallen wel juist, maar de omgeving lijkt mij niet altijd natuurgetrouw. Ook is die omgeving het zwakke punt in Sieburgh's schetsen. Het koloriet is bovendien mat en wat te geel-grijs, hetgeen echter voor een deel aan den tijd en het gebrek aan deskundig onderhoud der schetsen kan worden toegeschreven. Tot de beste stukken reken ik een graftombe op den Dieng, Tjandi Kidal en Tjandi Djaboeng, respectievelijk de n°s. 5, 30 en 31 van den catalogus.

Een verdienstelijk plaatwerk, als geheel genomen misschien wel het belangrijkste van de eerste helft der 19de eeuw is, uit een artistisch oogpunt, de *Gezigten van Nederlandsch-Indië* door den luitenant ter zee van de Velde, dat in 1844—45 bij Frans Buffa en Zonen is verschenen.

Charles William Meredith van de Velde (1818—1898), die zich later als Palestina-reiziger en aquarellist van Corsica een naam zou maken, geeft in die eersteling op kunstgebied reeds blijken van niet geringen aanleg. [2] De *Gezigten* doen echter weinig vermoeden, wat van de Velde's penseel in latere jaren vermocht. Ofschoon Veth reeds een zeer uitvoerige en over 't

[1] Veth, Catalogus, Groep II, blz. 328.

[2] Vergel. mijn necrologie van van de Velde in *Tijdschr. K. Ned. Aardrijksk. Gen.*, 2^e^ serie, dl. XVII, 1900, bl. 94.

geheel waardeerende beschouwing van dit werk gaf, [1] is het met het oog op den langen tijd die sedert is verstreken, niet overbodig zoo ik ook hier de *Gezigten* in 't kort bespreek.

Dit werk bevat 50 groote platen, waarvan de kleine helft aan Java gewijd is, de overige op de Buitenbezittingen betrekking hebben. De uitstekende Belgische lithograaf Lauters teekende van de Velde's naar de natuur vervaardigde schetsen op steen. Het zijn hoofdzakelijk landschappen en ook kustgezichten; dan stadsgezichten en tooneelen uit het volksleven en eindelijk een paar portretten van inlandsche hoofden.

Het schijnt, dat de jeugdige zeeofficier de meeste, zoo niet alle, schetsen heeft gemaakt gedurende een langen kruistocht met Z. M. korvet *Triton*, waarbij verschillende eilanden van den Archipel werden bezocht. De uitgebreide tekst dien van de Velde voor dit werk schreef, licht niet alleen de platen toe, maar geeft ook een algemeene geographische beschrijving van vele eilanden en plaatsen; daartusschen zijn persoonlijke reis-episodes gevlochten. Ook uit dien tekst blijkt dikwijls het gevoel voor natuurschoon van dezen teekenaar-reiziger.

Veth wijst er niet ten onrechte op — ook later in zijn *Javasche landschappen* — hoe betrekkelijk weinig van de Velde's teekeningen te zien geven «van de schoonste en verhevenste natuurtooneelen die Java en het vulcanisch hoogland der Preanger, in de bekoorlijke vallei van Kadoe ..... ten toon spreidt». Voor een deel is dit inderdaad verwonderlijk, want van de Velde was, zooals ik weet, zijn leven lang een onvermoeid bergbestijger, die b.v. herhaaldelijk den Gĕde en Pangerango beklommen heeft. Maar wellicht is hij, zooals menig ander schilder-teekenaar na hem, teruggedeinsd voor de moeielijke taak van de majesteit van Java's hooggebergte weer te geven. Overigens kan Veth's verwijt hem niet treffen, want op een kruistocht worden uit den aard der zaak «slechts de kusten en kustplaatsen gezien». Van de Velde had dit gemeen met al de min of meer bekwame teekenaars, die in 't laatst der 18de en in de eerste helft der 19de eeuw de verschillende zeevaarders op hun reizen om de wereld vergezelden. Er is echter onder van de Velde's platen één, die ons een van Java's vulkanen te zien geeft: den krater van Poeloe-Sari in Banten. Het is

[1] *De Gids* van 1844—45.

een der beste van 't geheele werk: de rookende vuurmond des bergs, die in zijn onmiddelijke omgeving alles heeft verwoest, getuigen de doode boomstammen en verzengde struiken. En verder, op de lagere helling mooi krachtig bosch en in 't verschiet golvend kustland en de zee.

Een lieflijk vergezicht geeft van de Velde «op den weg van Kema naar Tondano (Minahassa), terwijl het «Gezigt op de negorij en het meer Tondano» eveneens een goed denkbeeld geeft van de schoonheid van dat gewest. In de «Maleische kampong te Makassar» zien we een stukje volksleven: de zandige, drukke straat, vol met Chineezen, Inlanders, Arabieren en Europeanen, die er handel drijven. De «Pontianiakrivier» is een idyllisch gezicht op dien kalmen stroom, met zijn boschrijke oevers. In de boomen papegaaien en apen, terwijl de sloep van het oorlogsschip zachtkens over 't water glijdt. Het «Gezigt aan de kust van Poelo Waij» (Tambelan-eilanden) verplaatst ons naar een zonnig, bekoorlijk strand, dat half zandig, half rotsachtig, met palmen, pandanus en ander geboomte is omzoomd.

Op de spiegelgladde zee ligt de *Triton* ten anker, terwijl de sloepen die, volgens het verhaal, op P. Waij vergeefsch naar drinkwater zochten, naar het schip terugroeien. In het «Gezigt aan de westkust van Sumatra bij Padang» vinden we een mooi marine-sujet. Op den voorgrond de gladde zee, met kleine eilandjes als klippen; op den achtergrond statige bergen en als stoffage twee zeilschepen en vogels, die over den waterspiegel zweven. Dit zijn, naar ik meen, de meest verdienstelijke platen, althans uit een kunstenaars oogpunt beschouwd. Hoe beleerend ook het kratergezicht in Banten en het kusttafereel in de Tambelan-eilanden mogen zijn, staan van de Velde's platen uit een geographisch-ethnographisch oogpunt ten achteren bij die in de *Verhandelingen* en vooral bij de vegetatiebeelden van Payen in de *Rumphia*.

Veth zegt dat men op van de Velde's platen zoo weinig vindt «van dien warmen, gloeijenden toon» die in het Indische landschap heerscht. Hij wijst ook op de «zware luchten ..... die op al deze platen gevonden worden, — zoodat het schijnen moet alsof de heer van de Velde alleen in den natten moeson heeft geteekend.»

Het komt mij voor, dat deze aanmerkingen niet overal van

toepassing zijn; en waar Veth's kritiek gegrond is, geloof ik veeleer dat de teekenaar opzettelijk heeft vermeden, de te felle zon uit te drukken. Hetzelfde verschijnsel — of gebrek — zullen we later terugvinden in het werk van kunstenaars van beroep, die in Indië teekenden of schilderden. Ook is er bij van de Velde geen streven om, zooals bv. vóór hem Ver Huell en na hem Rocke, iederen struik en boom blad voor blad peuterig weer te geven. Van de Velde zocht toen reeds meer naar 't algemeene effect dan naar groote uitvoerigheid. Veth is zelfs van meening, «dat de details schier alle karakter missen,» wat hij vooral toeschrijft aan Lauters die, in zijn onwetendheid van Indische dingen, die details «maar al te zeer heeft weggedoezeld.»

Wat het overige van van de Velde's Indisch teekenwerk betreft, kan ik kort zijn, want er is mij zeer weinig van bekend. In van Hoëvell's *Reis over Java* enz. (1849—54) komt in deel I een plaat van de Velde voor «Theetuinen te Simpar in Tagal». Verder waren er op de genoemde tentoonstelling te Amsterdam in 1883 twee zijner waterverfteekeningen geëxposeerd.

Het is welbekend, dat Junghuhn ook naar de natuur teekende.

Hij voegde dan ook bij zijn *Java*, dat in 1850—53 verscheen, een *Atlas van platen* met «elf pittoreske gezigten» ter opheldering van den tekst. Er valt al zeer weinig goeds van te zeggen. De artistische waarde is nihil, maar omdat *Junghuhn* de vervaardiger is, kon ik er niet geheel over zwijgen. Zelfs de anders op kunstgebied niet zeer moeielijke en zoo gaarne vergoelijkende prof. Veth zegt er o. a. van: «in weerwil van de blijkbare liefde van den schrijver voor deze tafereelen, voor de kwistige zorg er aan besteed, zijn deze platen uit het oogpunt van kunst te beschouwen als een volkomen *failure*» en ...... «de meeste kunnen zonder aarzeling *leelijk* genoemd worden». Zooals Veth ook terecht opmerkt, kan men — zooals Junghuhn — schilder met woorden zijn, «terwijl men geheel het talent mist om teekenstift en penseel als kunstenaar te hanteeren.» [1]

Ik vermoed evenwel dat Junghuhn, zooals zoo menig ander natuuronderzoeker-teekenaar, tenminste wat koloriet betreft, de dupe is geworden van den lithograaf, die uit onmacht of on-

---

[1] *Javasche landschappen*, l. c., p. 11.

verschilligheid zich niet hield aan het origineel.[1] Wat er ook van zij, er valt niet aan te twijfelen dat Junghuhn's platen een getrouw beeld trachten te geven, en waarschijnlijk meest ook getrouw *zijn* — van de plaatselijke gesteldheid van eenige punten des eilands: de steile zuidkust beoosten Rangkop (Rongkob), de grillig gevormde kalksteenrotsen van den Goenoeng Gampi (Gamping) en van de kraters van den Patoeha en Gĕde. Uit een physisch-geographisch oogpunt dus en als tekst-verduidelijking van zijn *Java* hebben deze «gezigten» dan ook waarde, anders niet.

Niet lang na Junghuhn's *Atlas* verscheen een ander, ditmaal afzonderlijk, plaatwerk over Java onder den titel van *Tooneelen uit het leven, karakterschetsen en kleederdragten van Java's bewoners* ('s Gravenhage 1855).[2] De teekenaar daarvan was E. Hardouin, terwijl W. L. Ritter den bijbehoorenden tekst schreef. Alle afbeeldingen zijn naar de natuur geteekend en gechromolitographeerd. Trots hun gebreken uit een artistisch oogpunt, zijn deze platen uit een ethnographisch oogpunt verdienstelijk te noemen. Enkele typen zijn zelfs vrij goed getroffen en de kleeding is teruggegeven met een prijzenswaardige uitvoerigheid. De platen van Hardouin zijn in eenige opzichten te vergelijken met die in Raffles' *Atlas* en Pfyffer's *Skizzen*. In dezelfde opvatting en hier en daar naïve natuurgetrouwheid ligt vooral de verwantschap. Naar ik verneem, bestaan er bovendien schilderijen met Indische onderwerpen van Hardouin in particulier bezit, die ik echter niet heb gezien. Ook leverde Hardouin jaren later een plaat in het groote, maar onvoltooide werk *De Indische Archipel*, dat ik later zal bespreken. Het tooneel is daar een alang-alangveld in de Preanger, waarop een parforce-jacht op herten wordt gehouden. Veth zegt o. a. in zijn beschrijving van die plaat: «Heuvelrijen met kreupelhout en daarachter blauwende bergen vormen den prachtigen achtergrond» ... maar «hoe verdienstelijk ook, laat deze voorstelling

[1] De in de Inleiding genoemde von Kittlitz voorkwam het overgeleverd zijn aan lithograaf of graveur door al zijn teekeningen naar de natuur zelf te graveeren. Ook in den loop mijner studie over schilder-teekenaars in 't algemeen is mij gebleken hoe vaak hun oorspronkelijk werk gedeeltelijk verknoeid is geworden door onbekwame of slordige steen-teekenaars en steendrukkers.

[2] Van dit werk bestaat een nieuwe uitgave, herzien door M. T. H. Perelaer. Leiden 1872.

ons koel, na de aangrijpende tafereelen die wij aan Raden Saleh verschuldigd zijn».

Van het werk van Theodor Rocke, dien ik reeds terloops noemde, is mij niet veel bekend, maar hij moet een in menig opzicht zeer bekwaam teekenaar zijn geweest. Het meeste wat ik van Rocke's producten heb gezien, wordt bewaard in 't Koloniaal Museum te Haarlem, maar is niet tentoongesteld, op een enkele uitzondering na. Vooreerst zijn er een aantal voortreffelijke aquarellen en potloodteekeningen naar de natuur van Indische planten, die tot het allerbeste behooren wat ik ooit heb gezien van botanische iconographie. Ik vermoed dat zij voor een of ander werk over beschrijvende plantkunde bestemd zijn geweest en althans gedeeltelijk hier of daar zijn gepubliceerd. Dan zijn er aquarellen en andere teekeningen van Rocke, die landschappen en vegetatiebeelden op Java voorstellen, gedateerd 1857 en 1859. Zij zijn verbazend handig en uitvoerig geteekend en gewasschen en ook de kleur is over 't geheel juist Maar om botanisch juist te zijn, heeft Rocke waarschijnlijk het artistieke veelal aan het wetenschappelijke opgeofferd. Elke plant en boom is te herkennen. Ook zijn er studies van boomen met landschap, waarin zij thuis behooren, b.v. van twee *Livingstonia*soorten en *Cassia javanica*. Een van Rock's aquarellen «Plantengroei van den berg Salak» is tentoongesteld in 't Koloniaal Museum en gereproduceerd in *Bulletin* 42 (Juli 1909) van genoemde instelling. Dat Rocke ook méér kon dan alleen plantenteekenen, bewijzen o. a. drie gezichten, kraters voorstellende; zij zijn uit een geologisch oogpunt belangrijk. Voorts zeer uitvoerige, mooie potloodteekeningen van Javaansche oudheden, waaronder de Artja Domas. Deze laatste is in het bezit van 's Rijks Herbarium te Leiden. Het is jammer dat de nu zoo verspreide nalatenschap van Rocke, de Bik's en anderen niet in een en dezelfde instelling berust en voor de conserveering daarvan niet de minste zorg wordt gedragen.

Een niet onverdienstelijk liefhebber van wien een vrij groot aantal, meestal kleine schilderijen van Indische landschappen bestaan, was Jacob Dirk van Herwerden (1806—1878). Dr. C. Hofstede de Groot te 's-Gravenhage, die een paar stukken van dien amateur bezit, stelde mij in de gelegenheid die te bezichtigen en had bovendien de vriendelijkheid, mij een en ander omtrent den levensloop van dien in menig opzicht merk-

waardigen en veelzijdigen man mede te deelen. Van Herwerden ging in 1823 als lichtmatroos naar Indië, waar hij het tot resident bracht, om in 1848 naar Europa terug te keeren. Ofschoon hij in Indië, naar ik meen uitsluitend op Java, veel naar de natuur moet hebben geteekend, schijnt het dat hij zijn meeste, zoo niet alle schilderijen eerst na zijn terugkomst heeft vervaardigd. Zijn leermeester was de Belgische landschapschilder Roffiaen. Dat van Herwerden goed onderlegd was en zich veel moeite gaf, bewijzen o. a. de potloodschetsen en teekeningen uit Duitschland, Zwitserland en ook uit Algerië, waar hij in 1864 vertoefde, die ik bij den heer Hofstede de Groot te zien kreeg. Van Herwerden's Indische landschappen zijn in 't bezit van een aantal particulieren, zoowel buitenslands als in Nederland. Ook moet hij meermalen op tentoonstellingen hebben geëxposeerd, want Veth in zijn *Gids*artikel van 1872 noemt hem ter loops, ofschoon hij niets zegt omtrent zijn werk als schilder.

Wat mij van Herwerden's werk uit eigen aanschouwing bekend is, bepaalt zich slechts tot vijf schilderstukken. Een der beste is de «Segårå Wedi», aan de zuidkust van Java: een mooie stille baai, door bergen omringd. Zoowel de terreinsgesteldheid als de vegetatie komen hier goed tot hun recht, èn door de teekening èn door de pittige kleur. Een berg- en riviergezicht dat ik, wegens den vrij schralen plantengroei der hellingen, op Oost-Java thuis breng, is van minder gehalte. Beide stukken behooren aan Dr. Hofstede de Groot.

Bovendien zijn drie van van Herwerden's schilderijen te vinden in de Koloniale Bibliotheek te 's-Gravenhage. De beste daarvan lijkt mij het gezicht op «Kampong Magettan». Het is alles zeer uitvoerig, om niet te zeggen peuterig, geschilderd. Van daar dat elke boom- en plantensoort en de details der stoffage te herkennen zijn. Het geheel is echter niet kwaad, reëel van kleur en beleerend uit een geographisch-ethnographisch oogpunt, zooals trouwens ook de beide andere stukken. De kampong ligt aan den rand van een bergstroom, waarover een houten brug leidt die aan eenige Inlanders en paarden overgang verleent. De spitse daken der huisjes en het roode dak van de misigit steken uit boven de pagar van de kampong, die tusschen het groen van bamboe, pisang en klapperboomen half verscholen ligt. De bodem en de wanden van het ravijn zijn geel-bruin,

de statige bergen op den achtergrond blauw-grijs van kleur.

Het tweede stuk stelt hoogstwaarschijnlijk het Tenggereesche dorp Masangan bij Wonokitri voor. Het enge dal, het riviertje dat zich tusschen de hooge bergen kronkelt, de vale groengrauwe tinten van het landschap, waarin de lange, lage huizen, de stoffage van menschen en hoornvee, afdalend langs den steilen weg, en daarboven de zwaarbewolkte lucht — dat alles geeft een goed denkbeeld van dit hoekje in den Tengger, hoe min of meer onbeholpen het ook is uitgevoerd. Het derde stuk eindelijk, getiteld «Soekapoera», geeft een wild berglandschap te zien: een door twee diepe ravijnen begrensd steil plateau, waarop eenige inlandsche huisjes liggen; op den voorgrond houthakkers en roodbruin vee, terwijl gedeeltelijk in grauwe wolken verscholen bergen zich op den achtergrond verheffen. Op al de stukken, die ik van van Herwerden zag, is het landschap het beste en zijn de figuren het zwakste.

Wat het reeds bij Hardouin genoemde werk *De Indische Archipel* (Steendrukkerij van C. W. Mieling, 1865—69) betreft, slechts een woord over de daarin voorkomende gekleurde steendrukplaten van Lebret, Deeleman, Wilsen en Jhr. de Stuers. Van de drie eerstgenoemden is mij geen ander teekenwerk van dien aard bekend. De artistische bijdragen in deze publicatie van Raden Saleh bespreek ik straks bij het werk van dien kunstenaar.

Dat ik met het werk van Fr. Lebret zoo weinig bekend ben, spijt mij destemeer omdat op de genoemde koloniale tentoonstelling te Amsterdam een uitgebreide verzameling van door hem op Java geteekende natuurtafereelen aanwezig was. Ook noemt Veth Lebret in den Catalogus de eenige «kunstenaar van professie» onder allen van wie hij het werk opsomt. Te oordeelen naar de enkele plaat van Lebret in den *Indischen Archipel*, getiteld de «Javaansche karbouw» zou ik Veth's meening zonder voorbehoud niet gaarne onderschrijven. Lebret's artistische nalatenschap is in particulier bezit te Dordrecht, waar hij thuis behoorde.

Lebret's voorstelling is «rustig en vredig» — zegt Veth — zooals de karbouwen daar, door hun «onafscheidelijke gezellen,» kinderen, worden geleid. Het geheel, dat niet onverdienstelijk is, herinnert mij aan de schilderij van Beynon «Buffels in Javaansch landschap», waarover later.

Een voortreffelijke plaat, vooral uit een physisch-geographisch oogpunt, is het «Karbouwengat» door C. T. Deeleman. Dit grootsche natuurtooneel in de Padangsche Bovenlanden, een diepe, breede kloof met steile wanden van «zand en puimsteen», doet den teekenaar alle eer aan. Deeleman [1] heeft blijkbaar dat stuk woeste natuur goed gezien en in vorm en kleur weten terug te geven.

Het is jammer en bevreemdend, dat wij van onze wildste en meest grootsche Indische bergtafereelen zoo weinig goede afbeeldingen bezitten.

F. C. Wilsen, later bekend als archaelogisch-architectonisch teekenaar, leverde een gezicht uit het «land van Mahi» op Sumatra's Westkust. Hoeveel stijfs en conventioneels er ook in deze teekening moge zijn, ligt er in dit dorre, rotsachtige landschap en de heldere zonnige atmospheer toch iets reëels en ook een zekere stemming, die misschien alleen een reiziger bij het bezien dier plaat kan gevoelen.

Een der teekeningen van de Stuers verplaatst ons naar het meer van Tondano, die over 't geheel gelukkig geslaagd mag worden genoemd. Dezelfde liefhebber gaf in den *Indischen Archipel* twee tafereelen uit het Javaansche volksleven: het rampokfeest te Soerakarta en een tournooispel. Ethnographisch zijn beide platen leerrijk, maar zooals Veth opmerkt, «zijn de kleuren deels van het landschap zelf, deels en vooral van de bonte stoffage, wat hard uitgevallen, zoodat de harmonie wel iets te wenschen over laat.»

Ofschoon Raden Saleh in zijn kunstwerken strikt genomen weinig voor de eigenlijke land- en volkenkunde heeft geleverd, zijn toch vele zijner landschappen en tafereelen uit de Indische dierenwereld wel degelijk van belang voor onze kennis van Java. Ook het feit dat Raden Saleh, met Payen, de eenige beroepsschilder van Indië was die reeds in het midden der vorige eeuw van zich deed spreken, doet hem hier aanspraak maken op een korte nabetrachting.

Raden Saleh Sarief Bastaman werd in 1814 te Samarang ge-

[1] Dezelfde Deeleman illustreerde vele jaren vroeger het *Bataviaasch Album*. Te oordeelen naar de buitengewoon leelijke chromo's in dat *Album* kan men moeielijk gelooven, dat één en dezelfde persoon dit en het „Karbouwengat" hebben vervaardigd. De schuld ligt voor een deel zeker wel weder bij den lithograaf.

boren. Hij was gedeeltelijk van Arabische afkomst en een der zeer weinige Inlanders, die zich in de Europeesche beeldende kunst hebben geoefend; de eenige die tot nog toe op dit gebied naam maakte.

Ik wees er reeds op dat Payen's aanwezigheid op Java voor de roeping van den begaafden knaap beslissend was. Op aanbeveling van den toenmaligen Gouverneur-Generaal en van prof. Reinwardt ging Raden Saleh op kosten van het Indisch Gouvernement voor zijn opleiding als kunstenaar naar Europa. Na eerst bij Schelfhout en Cornelis Kruseman te hebben gewerkt, bezocht hij andere landen, zooals Frankrijk, Italië en Duitschland. Hij woonde o. a. jaren lang te Dresden en vertoefde geruimen tijd te Weimar en te Florence. Met Horace Vernet was hij in den loop der 40er jaren lang in Algerië. Raden Saleh keerde in 1851 naar Java terug, maar aanvaardde later nog een tweede reis naar Europa. Op Java zou hij echter zijn laatste rustplaats vinden: hij overleed te Buitenzorg in 1880.

Raden Saleh heeft vooral dieren geschilderd, maar ook landschappen en portretten. S. Kalff zegt van hem: «Hij begreep het wilde dier gelijk de zusteren in de kunst (Henriette Ronner en Rosa Bonheur) het tamme». Van Europeesche meesters leerde Raden Saleh «een jagende wolkenlucht zich in woelend water te laten spiegelen». En de wijze waarop hij «op de flanken der bergen Merapi en Merbaboe» de avondzon doet gloeien, tart navolging». Andere van Raden Saleh's schilderijen zouden, volgens den heer Kalff, bewijzen, dat hij «in het indische landschap trekken wist op te merken, die aan de waarneming van westersche kunstenaars ontgaan». [1] Één ding is zeker: dat zoowel in de landschappen als in de dierentafereelen van Raden Saleh een warmte en lichtgloed is uitgedrukt, die ik wel is waar ook bij Payen vind, maar overigens dikwijls mis bij andere kunstenaars die in Indië hebben geschilderd, b. v. bij Mari ten Kate en bij du Chattel. Zoo deze en andere Europeesche schilder-teekenaars het felle licht der tropische zon als 't ware opzettelijk vermeden in hun werk terug te geven, zoo schijnt het dat Raden Saleh geen doek kon of wilde schilderen zonder

[1] *Een Javaansch schilder. Eigen Haard* 1909, blz. 807—812. Zie verder over R. S. een kort artikel van Bintang Djaoeh in het maandblad *Pårå Prajitnå*, N° 2, October 1909.

er het intense daglicht van zijn geboorteland op te tooveren. Die zelfde gloed, maar tevens wilde hartstocht vindt men in Raden Saleh's dierentafereelen, hetzij eigenlijke natuurdrama's hetzij jachttooneelen op Java en in Noord-Afrika. Terecht zegt dan ook Veth van Raden Saleh: «Weinigen zijn er in geslaagd, de woede, den toorn, de vertwijfeling der bewoners van het woud beter voor ons te vertolken». En als voorbeeld haalt hij aan «Een boschbrand» in het plaatwerk *De Indische Archipel*, waar een paar koningstijgers en twee bantengs door de vlammen naar een afgrond worden gedreven. [1] Vol actie en hartstocht is ook «Een jagt op Java» in hetzelfde werk. De aanval van den koningstijger op den schimmel van een der jagers is daar het pakkende moment, de «schrik die onder de rossen vaart» en «de kalme onversaagdheid van den Javaanschen edelman» — twee groote contrasten — heeft Raden Saleh op dit doek treffend uitgedrukt. Toch staat het m. i. minder hoog dan de «Boschbrand» en «Eene overstrooming op Java», welk laatste tafereel van Raden Saleh' eveneens in genoemd plaatwerk is opgenomen. Wie niet mocht weten, wat een banjir is, en welke tragedie die medebrengt, bezie dan deze compositie eens aandachtig — en hij zal het weten, beter dan door de uitvoerigste beschrijving.

Dit eene voorbeeld slechts om aan te toonen, dat het werk van Raden Saleh ook didactisch is.

Op de tentoonstelling te Amsterdam in 1883 waren niet minder dan 19 schilderijen van Raden Saleh ingezonden, o. a. door Koning Willem III en den hertog van Saksen-Coburg-Gotha. Daaronder waren de genoemde «Boschbrand», «Een Buffeljacht op Java» en de «Gevangenneming van Dipâ Negârâ». [2]

Wat zal ik nog zeggen van andere vermaarde doeken van den Javaanschen schilder? Een bloote opsomming van namen kan geen flauw denkbeeld geven van zijn mooi en forsch talent. Die in Raden Saleh's werk belangstelt, begeve zich naar 's Rijks Museum, naar Artis, naar vorstelijke paleizen ....

De heer Kalff sprak terecht den wensch uit, dat de reproducties van Raden Saleh's schilderijen en teekeningen eens in

[1] *Javasche landschappen.* — Bij deze plaat schreef de heer J. E. Banck, in hetzelfde werk, een toepasselijk gedicht.

[2] Vergel. den Catalogus der genoemde tentoonstelling.

een Raden Saleh Album, vereenigd mochten worden. Moge die vervuld worden!

In het tweede deel van de *Rumphia* komt een mooie lithographische plaat (tab. 121) voor, die door Lauters naar een schilderij van Raden Saleh is geteekend. Zij stelt voor een rotsachtig, eenzaam zeestrand met een paar alleenstaande arecapalmen die, evenals de zee, sterk door den wind worden geteisterd. Het zou mij niet verwonderen zoo Raden Seleh bij deze schilderij door Payen's »Onweder aan de Zuidkust van Java» geïnspireerd is geweest.

Onder de door Raden Saleh vervaardigde portretten eindelijk (fig. 2) dien ik er een te vermelden: dat van zijn eersten leermeerster Payen.

Raden Saleh schilderde het in 't jaar 1847 te Doornik en wel «en quatre jours», zooals de reeds genoemde gravin de la Chauffraye mij mededeelde. Aangezien dit portret aan deze dame behoort en nimmer is gepubliceerd, is het zeker slechts aan zeer weinigen bekend. Om die reden, en nog om twee andere, komt het mij voor dat een reproductie van Payen's portret in dit artikel niet misplaatst is: Als proeve van Raden Saleh's werk en dan omdat het 't beeld is van den nestor, den allereersten kunstenaar van beroep onder de Indische schilder-teekenaars der 19de eeuw. De photographie van Payen's portret ben ik verschuldigd aan mevrouw de la Chauffraye, aan wie ik hierbij mijn erkentelijkheid betuig.

Ten slotte herinner ik er hier aan, dat een ander Javaansch artist, die ook Nederland bezocht — Raden Mangkoe Mihardjo — een leerling van Raden Saleh was. Hij wordt in den Amsterdamschen catalogus «de schilder van weefgetouwen, rijstschuren en gamelan-orkesten» genoemd. [1]

Uit het begin der 70er jaren valt een belangrijk plaatwerk te vermelden: *Java*, naar schilderijen en teekeningen van A.

---

[1] Twee dingen omtrent Raden Saleh zijn, geloof ik, minder bekend. Ten eerste, dat hij een serie teekenvoorbeelden, vooral landschap en boomstudies, voor het onderwijs vervaardigde, die door W. D. Wiemans gesteendrukt werden. Een misschien niet geheel compleet exemplaar daarvan is aanwezig in 't Koloniaal Museum te Haarlem. Enkele dier voorbeelden dateeren uit 't jaar 1864. — Ten tweede, dat R. S. op palaeontologisch gebied heeft verzameld. Prof. K. Martin had de vriendelijkheid mij daarop opmerkzaam te maken. Vergel. Natuurk. Tijdschr. v. Ned. Indië, dl. 29 (1867), blz. 423, 428 434, 450, 477.

Salm ..... op steen gebracht door J. C. Greive Jr. (Amsterdam, Frans Buffa & Zonen). Veth heeft in het tweede gedeelte van zijn reeds meermalen genoemd *Gids*artikel *Javasche landschappen* een zeer uitvoerige en waardeerende beschrijving van dit werk gegeven. Ik kan daarom kort zijn. Salm (1801—1876) was een verdienstelijk amateur op kunstgebied, die als industrieel vele jaren op Java doorbracht.

Deze portefeuille in folio bevat 24 chromolithographieën, die landschappen voorstellen, van Banten tot den Oosthoek. Een ophelderende tekst ontbreekt, wat jammer is.

Hoewel ik over 't geheel het gunstig oordeel van Veth over het werk van Salm gaarne onderschrijf en ik het beschouw als een voor de kennis van 't Javaansche landschap leerzame publicatie, dien ik hier echter een paar kritische opmerkingen te maken.

Ook Salm schijnt hier en daar het slachtoffer van den (steen-) «drukduivel» te zijn geworden. Reeds Veth wees op de onreëele afbeelding van waringin's, bamboe en andere gewassen op een der platen. De kleuren en tinten van het landschap laten m. i. nog al eens te wenschen over. Ja, op een der platen lijkt het zelfs alsof er op den top van den Smeroe sneeuw ligt. Ook is de top van Java's hoogsten berg daar te spits afgebeeld. Evenzoo laat het gezicht op een Tenggereesch dorp aan juistheid te wenschen over. Veth erkent ook, dat die inlandsche woningen «niet geheel beantwoorden aan de voorstelling van zeer lange, in een reeks van vertrekken verdeelde en door een aantal gezinnen bewoonde huizen», die voor de Tenggereezen zoo typisch zijn. Dr. Kohlbrugge, zooals men weet een goed kenner van Oost-Java, wien ik de platen in questie liet zien, deelde geheel mijne, eveneens op eigen aanschouwing gegronde meening.

Wat J. D. Beynon (1830—1877) betreft, ken ik slechts drie schilderijen van dien Bataviaanschen kunstenaar. Zij zijn aanwezig in 't Koloniaal Museum te Haarlem. Vooreerst een groot stilleven van Oost-Indische vruchten, in natuurlijke grootte dat in alle opzichten voortreffelijk is. Het dateert van 1872. En dan een kleinere schilderij «Buffels in Javaansch landschap», die ik veel minder verdienstelijk vind. Ik mis hier de zekerheid van uitvoering en het mooie, warme koloriet van het vruchtenstuk. Het verplaatst ons in een heuvelachtige streek. Op een der

breede terreingolven loopen drie karbouwen, geleid door een Javaanschen knaap, die schrijlings op den rug van een der dieren zit. Op het middenplan eenige andere karbouwen, van achteren gezien, die reeds zijn afgedaald, op weg naar hun stalling. De achtergrond wordt rechts ingenomen door zacht oploopende heuvelklingen; links, door groene heuvels en ook boven door de blauwe lucht, die gedeeltelijk bewolkt is. Er ligt iets rustigs en stils over 't geheel, dat het einde van den dag verkondigt. [1] De derde schilderij eindelijk stelt een landweg op Java voor, met een berg in de verte op den achtergrond. De stoffage bestaat uit Inlanders, die padi vervoeren.

Op de tentoonstelling te Amsterdam waren van Beynon een aantal stukken geëxposeerd, die allen aan particulieren toebehoorden en door Veth vermeld worden in den catalogus. Het eenige mij bekende getuigenis over Beynon is dat van Veth.

Deze zegt: «Onder allen, die zich met schilderen van Javaansche landschappen en tooneelen uit het inlandsche volksleven hebben beziggehouden, schijnt de eerste plaats toe te komen aan den te Batavia geboren en, helaas! te vroeg gestorven Beynon, aan wiens vruchtbaar penseel wij een aantal zeer schoone doeken verschuldigd zijn». [2]

Onder de vele dingen waarmede dokter I. Groneman, vooral bekend als schrijver en ethnograaf, zich heeft beziggehouden, behoort ook het waterverfteekenen. Voor zoo ver mij bekend, zag van dat soort van zijn werk niet anders het licht dan *De Preanger-Regentschappen op Java. Landschappen naar de natuur geteekend.* (Kleurendruk der Kon. Steendrukkerij te 's Gravenhage. Leiden, G. Kolff, zonder jaartal.) Ofschoon blijkbaar jaren later uitgegeven, dateeren Groneman's aquarellen uit den tijd toen hij practiseerend geneesheer in de Preanger was, d. i. uit 1859—61.

De kleine portefeuille bevat slechts 6 chromolithographieën, waarvan er drie in elk opzicht rondweg slecht zijn te noemen. Ook is de kleur van alle over 't geheel te geel-groenachtig, te vaal, hetgeen aan de landschappen iets vreemds geeft. Ik vermoed echter dat zulks voor een deel aan de gebrekkige

---

[1] Deze schilderij, alsook het vruchtenstuk, zijn afgebeeld in den *Gids voor de Bezoekers* van genoemd Museum, 1908.

[2] Catalogus cit., Groep I, blz. 54.

steendrukken ligt. De beste plaat, waarschijnlijk omdat ook de aquarel de beste was, is die van een der gezichten op de Telaga Bagendit bij Garoet. Men ziet, op den westelijken oever van het meertje, den Goenoeng Goentoer op den achtergond. Het is een niet onverdienstelijk, natuurgetrouw en uit een geographisch oogpunt leerzaam tafereel. Op den voorgrond de oever met rotsblokken en biezen en een verlaten roeibootje. Dan de stille waterplas, waarin de boorden en bergen van den overkant flauw weerspiegelen. Een zware bank van cumuluswolken hangt boven de bergen en dalen en onttrekt den top van den Goentoer aan het oog. Op het vóórland van dien vulkaan plekken en zoomen bosch, afgewisseld door gras. Er ligt in 't geheel een zekere stemming, een gevoel van groote rust, iets wat ik zelf ook aan de Telaga Bagendit ondervond.

Onder de plaatwerken uit het eerste tijdperk der vorige eeuw, al is 't aan het einde daarvan, verdient nog genoemd te worden *Insulinde, twaalf tafereelen uit Nederlandsch Indië*, volgens teekeningen en studiën naar de natuur door A. de Grijs, geëtst door C. L. van Kesteren, met tekst van P. J. Veth. Dit werk moet in of omstreeks 1882 zijn verschenen.

De heer Grijs was, dunkt mij, een dier teekenaars van wien het moeilijk is te zeggen, waar de liefhebber ophoudt en de kunstenaar begint. *Insulinde* is dan ook een zeer verdienstelijk werk, meer uit een artistisch dan uit wetenschappelijk oogpunt. Een woord over die «tafereelen», welke mij de beste toeschijnen en wel onder geleide van Veth.

De afbeelding van het bamboebosch bij het paleis te Buitenzorg is, zoo niet een weinig geïdealiseerd, dan toch vol stemming. Veth noemt het terecht een «eenzaam en plechtig bosch, waar de dichte halmenbundels van afstand tot afstand als trotsche pijlers tot een aanzienlijke hoogte oprijzen en het loof, in plaats van neder te hangen, gesteund door de takken die van den tegenovergestelden pijler uitschieten, daarmede een spitsboog vormt, die het beeld van den Gothischen kerkbouw voor den geest roept».

In »Een beek bij Gadok» zijn de kabbelende golfjes over en langs de rotsblokken bij de stroomversnelling goed weergegeven. Met de Soendaneesche woningen, half verborgen in het dichte groen van het riet, de bamboe en de palmen aan den oever, is dit een idyllisch plekje. Een ander mooi *Stimmungsbild* is

«Een inlandsche begraafplaats in het Palembangsche». De afbeelding van den rambé op Borneo, die als 't ware zweeft boven het moeras, geeft naar 't mij voorkomt, een juist denkbeeld van dezen merkwaardigen boom. Het meest verdienstelijke tafereel van de Grijs lijkt mij evenwel «Een opkomende bui bij Sindanglaja».

Hij die bekend is met de heerlijke natuur dier streek, zal zich bij het aanschouwen van deze plaat voor een oogenblik kunnen terugverplaatsen naar die «kleine meren of plassen, die aan de lagere hellingen van den Megamendoeng hier en daar door de regens of het van den berg afstroomende water gevormd worden». De teekenaar-zelf zegt er o. a. van, dat «op eens een invallend zonlicht het geheele landschap als in goud dompelde, terwijl de donkere wolken langs de toppen der hooger staande boomen van het gebergte schenen neêr te dalen». De oorspronkelijke vrij groote schilderstudie van dit tafereel is in 't bezit van Dr. H. J. Veth te 's-Gravenhage, dank zij wiens vriendelijkheid ik mij kon overtuigen, dat ten minste hier de graveur den schilder goed heeft begrepen.

Bovenstaande voorbeelden mogen voldoende zijn om te doen uitkomen, dat ik in *Insulinde* in plaats van «diezelfde slapheid van voelen en kunnen» — *n'en déplaise* aan den heer Rouffaer — véél gevoel en véél kunnen zie.

In het Koloniaal Museum te Haarlem bevinden zich 14 kleine olieverfschilderijen van M. E. H. R. van den Kerkhoff te Malang. Omtrent den tijd waarin die werden vervaardigd, kan ik niets zeggen en in mijn chronologisch overzicht geef ik dezen schilder slechts op goed geluk een plaats. Ik weet alleen, dat deze stukjes sedert 1898 in 't bezit van genoemd museum zijn.

Het zijn alle Javaansche berg- en boschlandschappen, meestal uit den omtrek van Malang. Wat het schilderachtige en idyllische der sites betreft, zijn zij goed gekozen. Ook is aan het teruggeven van de terreinsgesteldheid en van den plantengroei groote zorg besteed, maar de artistieke toets ontbreekt. Daarbij is de kleur meestal fantastisch, onwaar; van daar dat deze landschappen beter voldoen in ongekleurde reproductie. Dit blijkt ook uit de twee proeven daarvan, «De Bangoerivier bij Malang» en «Gezicht in het Tengger-gebergte», die in den *Gids voor de Bezoekers van het Koloniaal Museum* (1908) zijn opgenomen.

b. *Platen van eigenlijke reiswerken.*

1. Zeevaarders.

Het was bij de zeevaarders van verschillende nationaliteit die in de laatste helft der 18e en de eerste helft der 19e eeuw lange wetenschappelijke reizen rondom de wereld ondernamen, de gewoonte om zich van een of meer teekenaars te doen vergezellen. Daardoor ontstonden in den loop der jaren een niet gering aantal «pittoreske» of »historische» «atlassen» of «albums», die gewoonlijk op groote schaal en met veel zorg uitgegeven, gravures of steendrukplaten bevatten. Deze folianten behoorden steeds tot het groote reiswerk, waarvan zij een onafscheidelijk geheel vormden. Het gehalte der illustraties is, zoowel uit een artistisch als uit een wetenschappelijk oogpunt, nog al verschillend. Maar wanneer men in aanmerking neemt onder welke omstandigheden de oorspronkelijke schetsen dikwijls werden vervaardigd, kan men zeggen dat er over 't geheel meer goed dan slecht werk onder is. Het waren dan ook doorgaans teekenaars van beroep, die aan deze wereldomzeilingen deelnamen. Terwijl in deze plaatatlassen veelal incidenten der reis, waaronder soms tragische, worden afgebeeld, komen er toch talrijke afbeeldingen in voor, die waarde hebben, zoowel voor de physische geographie in ruimeren zin als voor de ethnographie. Uit den aard der zaak hebben zij uitsluitend betrekking op de kuststreken der bezochte landen. Onder deze wereldreizigers zijn er, die ook den Indischen Archipel hebben bezocht. En van dezen wil ik hier slechts Baudin, de Freycinet, Duperry en Dumont d'Urville noemen en een blik slaan op het werk hunner teekenaars. Hun bezoek aan den Archipel valt in de eerste helft der 19e eeuw. Bij mijn overzicht houd ik mij strikt aan het Nederlandsch koloniaal gebied.

Aan de reis van de *Naturaliste* en de *Géographe*, in 1800—04, aanvankelijk onder bevel van kapitein Baudin, namen de teekenaars Lesueur en Petit deel. [1] De *Atlas* dier expeditie bevat

[1] Het belangrijke reiswerk verscheen onder den titel van *Voyage de découvertes aux Terres australes*, waarvan een groot gedeelte door den zeer bekwamen en veelzijdigen natuuronderzoeker François Péron (1775—1810) werd geredigeerd. Na diens dood werd het door L. de Freycinet voltooid. De *Atlas historique* bevat twee deelen. Het eerste deel draagt geen jaartal van uitgave; het tweede verscheen te Parijs in 1811.

een achttal platen — gekleurde kopergravures — die alle op de eilanden der Timorgroep betrekking hebben. De anthropologische typen der Timoreezen en Rotineezen zijn er veel juister weergegeven dan die der Australiërs in hetzelfde werk. Ook zijn de ethnographische details zeer nauwkeurig en uitvoerig geteekend. Het is echter jammer, dat de bijschriften bij de platen van Petit zoo onnauwkeurig of foutief zijn. Zoo wordt b.v. «Canda», een knap Rotineesch meisje dat water pikelt in emmers van lontarblad, een «Malaise» genoemd. Bovendien zijn de voeten dezer vrouwenfiguur te klein in verhouding tot de lichaamslengte. «Astérina», «jeune esclave malaise», is eveneens een echte Rotineesche. Een West-Timoreesch krijger te paard en een andere West-Timorees worden respectievelijk «cavalier malais» en «Malais libre» genoemd. De «soldat d'infanterie malaise» blijkt een Soloreesch krijger te zijn. Verder wordt «Nâbâ Lébâ», «koning» van het eiland Solor afgebeeld. En dan een Chineesche begraafplaats en «Cimetière malais», door Lesueur, beide bij Koepang. Nâbâ Lébâ» en «Canda» zijn te vinden in het eerste, de overige platen in het tweede deel van den *Atlas*.

De reis onder de Freycinet met de *Uranie* en *Physicienne* in 1817—20 werd medegemaakt door de teekenaars J. Arago,[1] Pellion e.a. In den te Parijs in 1825 verschenen *Atlas historique* van het reiswerk komen van hen een aantal platen — gekleurde en ongekleurde kopergravures — voor die betrekking hebben op Timor, Ombaai, Nieuw-Guinea enz.

Het zijn vooral tafereelen uit het volksleven, volkstypen en landschappen die, wat nauwkeurigheid in ethnographische details en natuurgetrouwheid betreft, zeer leerzaam zijn. De typen, in anthropologischen zin, zijn echter niet gelukkig getroffen. Noch de gezichtsvorm, noch de lichaamsbouw, noch de huidkleur der verschillende eilandbewoners beantwoorden aan de werkelijkheid.

Dezelfde goede hoedanigheden en fouten vindt men doorgaans in het gezamenlijke werk der teekenaars Lejeune en Chazal, die deelnamen aan de reis op de *Coquille* onder Duperry in 1822—25. De *Atlas*, die bij de *Histoire du voyage* behoort en

[1] Deze Arago publiceerde bovendien *Promenade autour du Monde*, dat eveneens met gravures geïllustreerd is.

in 1826 te Parijs verscheen, bevat een aantal kopergravures betrekking hebbende op Nieuw-Guinea, Waigeoe en Boeroe. Tot de beste daarvan behoort de voorstelling van een godsdienstig feest te Kajeli op laatstgenoemd eiland. Aan de vegetatie hebben de teekenaars dikwijls veel zorg besteed, maar overigens is hun werk hier en daar te conventioneel om veel waarde voor de wetenschap te kunnen hebben.

Op de eerste reis van Dumont d'Urville met de *Astrolabe* (1826—29) werd een aantal teekeningen en schilderijen vervaardigd door de Sainson. Zij werden in steendruk gereproduceerd en uitgegeven in den *Atlas* behoorende bij het reisverhaal (Parijs 1833). Alles wel beschouwd, staan deze illustraties over 't geheel hooger dan die der bovengenoemde teekenaars. Dat de Sainson, naar 't mij voorkomt, nog onder den invloed stond van de «klassieke» school van David, kan niet als verwijt dienen, maar wij moeten er rekening mede houden, daar waar de Sainson Inlanders met te Europeesche physionomieën afbeeldt of hen anderszins idealiseert. Toch zijn enkele malen de typen zeer goed getroffen, bv. op pl. 129 en 144, waaronder een Chinees van Amboina is. Overigens zijn niet weinige afbeeldingen voor de volkenkunde leerzaam, zooals pl. 112, 113, 115, 116, 119, 121 en 122, die verschillende gezichten in Dorey (Doreh) voorstellen. Het zijn huizen op palen aan de zeekust en meer landwaarts in, en momenten uit het leven der Papoeas. Op pl. 125 «Façade et détails de la maison sacrée à Dorey» treedt de Sainson in détails der in zee staande palen, waarop het huis rust.

Ook zijn de afbeeldingen der Papoeagraven op het eiland Masmapi en te Doreh (pl. 131) uitmuntend geslaagd. Een reeks andere platen brengt gezichten in de Molukken, meer in 't bijzonder van Amboina en omgeving. Chorographisch belang hebben vooral pl. 141bis met de ravynen van Batoe Ganton en 145, een gezicht met land en water, inlandsche woningen en schepen te Batoe Mera.

Nog weer beter, vooral uit een artistisch oogpunt, zijn de platen in den *Atlas pittoresque* van de *Voyage au Pôle Sud et dans l'Océanie* door Dumont d'Urville. Deze tweede reis van den beroemden zeevaarder, met de *Astrolabe* en de *Zélée*, had plaats in de jaren 1837—40. Alleen tome II van den *Atlas* die te Parijs in 1846 verscheen, heeft voor een deel betrekking op onze Oost: de Molukken, Aroe-eilanden, Zuidkust van Nieuw-

Guinea, Celebes, Borneo, Java, Sumatra, Timor, — in 't geheel 39 platen, naar teekeningen van Le Breton en Goupil. Goupil lijkt mij de meest bekwame artist van de twee reizigers. De meeste litographieën naar de oorspronkelijke teekeningen zijn van P. Blanchard. Zoowel Goupil als Le Breton waren blijkbaar meer thuis in landschap- dan in figuurteekenen. Uit een wetenschappelijk oogpunt heeft de *Atlas* meer waarde voor de aardrijkskunde dan voor de volkenkunde.

De kustgezichten of plekken niet ver van de zee zijn doorgaans zeer zorgvuldig en natuurgetrouw geteekend. Volkstypen vinden we hier bijna niet, want de stoffage is te klein om de gelaatstrekken der figuren te doen uitkomen. Tot de beste platen reken ik de volgende: «Havre Dubus à la baie Triton» (Nieuw-Guinea), «Mouillage dans la baie de Rajah Bassa» (Sumatra) en «Place du village de Rajah Bassa». Op het eerst tafereel zien we op den voorgrond een vlak, zandig strand, begroeid met gramineën, struikgewas en eenige lage klapperboomen, dan de spiegelgladde watervlakte, omgeven door statige bergen. De beide korvetten liggen voor anker, de scheepssloepen aan het strand. Op den voorgrond zijn een paar zeeofficieren bezig met het doen van wetenschappelijke waarnemingen. Andere leden van de bemanning die op de jacht schijnen te zijn geweest, keeren naar boord terug. De lange schaduwen wijzen er op, dat de dag ten einde spoedt.

Wat het dorpsgezicht op Sumatra betreft, wij zijn hier te midden eener groote kampong van vrij hooge huizen met steile daken. Als stoffage eenige Inlanders en kippen. Op den achtergrond bosch, waaronder twee hooge klapperboomen, die boven alles uitsteken.

Voorts zijn te noemen «Mosquée de Ternate», «Navires de naturels» (Amboina), de twee platen van de «Aiguade» te Amboina, waarvan één met een kleinen waterval; «Rade de Banda»; «Montagne de la Manchiri» (Tritonbaai), een schilderachtige steile rots aan de kust; «Rade et village de Warou» (Ceram) en een paar andere tafereelen uit Waroe. En verder inlandsche woningen te Makassar, verschillende afbeeldingen van inlandsche vaartuigen, «Case de pêcheurs dans la rivière Sambas», een viertal gezichten in Samarang en eindelijk «Temple d'idoles près de Coupang» (Koepang). Geheel mislukt zijn de Chineesche typen en de «Voiture chinoise» (Banda) door Le Breton. De

«Chinois habitant Macassar» van Goupil is niet veel beter. Ook als niet geslaagd noem ik de vrouwentypen in Goupil's «Un intérieur dans le village de Mystern Cornlis (*sic*) près Batavia». Hoewel deze eenigszins dorre opsomming slechts een flauw denkbeeld geeft van de tafereelen zelve, blijkt er althans uit, hoe betrekkelijk rijk de inhoud van dezen *Atlas pitoresque* voor Nederlandsch Oost-Indië is.

2. Andere reizigers.

Onder de vele reisbeschrijvingen van Nederlandsch Oost-Indië die, zonder bepaald plaatwerken te zijn, illustraties bevatten, wil ik er slechts enkele noemen en daarvan natuurlijk alleen die, waarin reproducties van schetsen der reizigers voorkomen.

De *Reis* van Reinwardt kwam reeds ter sprake bij ons overzicht van het werk van Ver Huell en der beide Bik's.

In het posthume werk van Dr. Schwaner, *Borneo, beschrijving van het stroomgebied van de Barito* (2 dln.), dat in 1853—54 door Pijnappel werd uitgegeven, komen een aantal chromolithographische platen voor, die gedeeltelijk bij Mieling werden vervaardigd. Zij maken wel is waar geen aanspraak op kunstwaarde, maar zij zijn gedeeltelijk leerzaam voor de land- en volkenkunde. Uit het boek zelf blijkt niet, wie de vervaardiger der teekeningen is. Het is echter zoo goed als zeker, dat zij afkomstig zijn van Heinrich von Gaffron, die Schwaner op zijn Borneoreis als teekenaar vergezelde. De volgende platen lijken mij vooral belangrijk: «Danau Medara aan de Barito», een wildernistafereel vol stemming. In de avondschemering ligt eenzaam de roerlooze waterplas, waaruit doode boomstammen opsteken. Laag boschland alom. Kalongs zweven door de lucht en steken scherp af tegen den met stratuswolken bedekten hemel. Dan «Een Bilianfeest der Dayakkers van Soengei Pattay», een scene binnenshuis vol leven en lawaai; «Het verbranden der lijken aan de Kapoeas Moeroeng», een vreemd tooneel van doodendienst en rouw; «Een dans der Ot-Danomsche mannen» en eindelijk «Een Bilianfeest ter genezing van een zieke vrouw in de doessoen». Het zijn alle momenten uit het leven der Dajaks, die goed waargenomen en met zorg zijn weergegeven.

Een ander werk dat wel is waar vele jaren later verscheen, maar eveneens op Borneo betrekking heeft, en daarom on-

middelijk na Schwaner wil vermeld zijn, is de *Reis in Oost- en Zuid-Borneo van Koetei naar Banjermassin* (1879—80) van Carl Bock. Bij dit werk, dat eerst in 1887 verscheen, behoort een atlas met 30 ethnographische platen in kleurendruk. Hoewel uit een volkenkundig oogpunt waarschijnlijk juist en daarom niet van belang ontbloot, zijn althans de meeste afbeeldingen van Bock's Dajaks afschuwelijk. Bock had blijkbaar geen begrip van anthropologie, want de hoofden zijn gewoonlijk veel te groot in verhouding tot het lichaam en de physionomieën somtijds monsterachtig. Dezelfde illustraties, zoowel de leelijke als de dragelijke, zijn te vinden in het Engelsche werk van Bock *The Headhunters of Borneo*. Deze platen zijn nu, een kwart eeuw na hun verschijnen, misschien nauwelijks een vermelding waard. Maar Bock had «son heure de célébrité» en daar zijn werk nog al eens werd aangehaald, scheen het mij dat ik het niet stilzwijgend kon voorbijgaan.

Evenzoo moet ik vermelding maken van het teekenwerk van Fedor Jagor (1816—1900), den bekenden en onvermoeiden Duitschen reiziger. De Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte te Berlijn bezit een verzameling van eenige duizenden potloodschetsen en waterverfteekeningen, die door Dr. Jagor op zijn reizen, vooral in den Indischen Archipel, op de Philippijnen en in Britsch-Indië werden vervaardigd. Te oordeelen naar een niet onbelangrijk gedeelte van die verzameling zou ik zeggen, dat Jagor's werk uit een artistisch oogpunt waardeloos is. Uit een wetenschappelijk oogpunt is het echter anders, want Jagor was een buitengewoon conscientieus en nauwkeurig waarnemer. Dat getuigen niet slechts zijn reis- en andere werken, maar ook de bijzonder uitvoerige bijschriften en toelichtingen bij zijn schetsen, waarbij vaak aanduidingen omtrent de kleur van het landschap en der kleederdrachten, omtrent de geologische gesteldheid, kompaspeilingen enz., enz. Jagor is zoo eerlijk te bekennen, dat hij veelal met behulp der camera lucida teekende. Zoo dat soort van ezelsbrug uit een artistisch oogpunt is te veroordeelen, zoo kunnen toch Jagor's veldcroquis er slechts door hebben gewonnen.

Daar ik niet altijd heb kunnen uitmaken, waar de camera lucida werd gebruikt en waar niet, zal ik een korte opsomming geven van hetgeen Jagor als teekenaar op Java verrichtte. In 1858 bezocht hij Java voor 't eerst en bracht er vele maanden

door. Van Jagor's tweede verblijf in Nederlandsch-Indië, ongeveer drie- en dertig jaren later, zijn mij geen bijzonderheden bekend.

Een vrij groot aantal schetsen en onafgewerkte aquarellen heeft betrekking op Java's vulkanen. Zoo zien we hier den Tankoeban Prahoe, Lawoe, Smeroe en Ardjoeno, de kraters van den Gĕde, Slamat e. a. Verder zijn er vele landschappen, waaronder het dal van de Tji Manoek, het meer Pandjaen van den Goenoeng Poetri uit gezien, een uitgestrekt panorama van den Goenoeng Malabar af en gezichten in den Tengger, waarbij vooral een gekleurde schets van het dorp Lĕdokombo te noemen is. Interessant zijn ook een gezicht in Junghuhn's tuin te Lembang, een tafereel te Gadok en de aloen-aloen te Cheribon. Naar Java's zuidkust verplaatsen ons de uitvoerige schetsen van het uit paalwoningen bestaande visschersdorp Paniteng in de Kinderzee en de zwaluwnestklippen van Karang Bolong. Van ethnograpisch belang zijn de teekeningen, enkele in waterverf, maar meestal in potlood, van bedaja's te Bandoeng en andere volkstypen. Daarbij zijn de details soms zeer uitvoerig uitgewerkt, b.v. van eenige buffelkarren, die Jagor te Bandjar in West-Java zag. En eindellijk bevinden zich een aantal afbeeldingen van Javaansche oudheden uit den Hindoetijd in de collectie. In verhouding tot de enorme hoeveelheid teekeningen is er zoo goed als niets van gepubliceerd. In Jagor's boek *Singapore, Malacca, Java, Reiseskizzen* (Berlin 1866) komen slechts enkele reproducties van zijn teekeningen voor.

In het boek van B. C. H. von Rosenberg *Der Malayische Archipel* (1878), waarin deze reiziger de synthese van zijn dertigjarige werkzaamheid in Nederlandsch-Indie gaf, komen een aantal houtsneden voor naar zijn teekeningen en schetsen. Behalve afbeeldingen van ethnographica vindt men hier volkstypen en landschappen, dorpsgezichten en merkwaardige plaatsen in verschillende deelen van den Archipel. De typen herinneren aan ouderwetsche illustraties in reiswerken; zij zijn ethnographisch, maar niet anthropologisch, belangrijk, b.v. de inboorlingen van Nias, Mentawei, Engano en Nieuw-Guinea. Deze gravures hebben ook historische waarde omdat op sommige der door von Rosenberg bezochte eilanden zeer veel veranderd is. Leerzaam zijn ook de gezichten op de Noordoost- en Zuidoostkust van Ceram.

Ten slotte nog een enkel woord over eenige illustraties in het groote werk der Midden-Sumatra-expeditie *(Reisverhaal)*, die voor ons doel van belang zijn. Vooreerst een drietal platen naar teekeningen *ad. nat.* door A. L. van Hasselt, op hout geteekend door den kunstschilder J. S. H. Kever. Zij stellen voor een meer in 't landschap Lebong en twee gezichten op den Goenoeng Korintji, die in alle opzichten verdienstelijk zijn. Vooral het «Laatste station bij de beklimming van den Goenoeng Korintji», een bivak in de stille bergeenzaamheid, is zeer reëel en zal door ieder, die zelf in ongerepte streken heeft gereisd, met genoegen worden beschouwd.

Voorts komen in den *Ethnographischen Atlas* van genoemd werk een aantal teekeningen voor van van Hasselt en Joh. F. Snelleman, benevens een enkele teekening van Schouw Santvoort, die alle van groote nauwkeurigheid getuigen.

II. Schilder-teekenaars van 1883 tot den tegenwoordigen tijd.

a. *Schilderijen en teekeningen.*

Op de Internationale Koloniale en Uitvoer Tentoonstelling te Amsterdam in 1883 was het meeste en voornaamste vereenigd, wat tot dat tijdstip op 't gebied der schilder- en teekenkunst onze koloniën betreffend was verricht. En Veth, zooals wij weten, lichtte die merkwaardige verzameling toe in den catalogus der expositie, onder groep I en II. In dat zelfde jaar nog breekt er een nieuw tijdperk aan. De amateurs veel minder talrijk dan vroeger geraken op den achtergrond, waartoe de grootere ontwikkeling der photographie, die nu meer en meer van belang wordt bij de illustratie van reiswerken, zeker bijdraagt; en kunstenaars van beroep en van naam gaan Oost-Indië bezoeken. Mari ten Kate (1831—1910) opent de rij. Zijn sedert lang gekoesterde wensch, de tropen uit eigen aanschouwing te leeren kennen, werd eerst op zijn 52-jarigen leeftijd vervuld. Het grootste gedeelte van het jaar 1883—84 vertoefde hij op Sumatra en Java, vooral op het laatste eiland. Indien iemand aan het werk van ten Kate recht heeft laten weervaren, dan is het weder prof. Veth. Door uitvoerige bijschriften, ethnographische karakterschetsen eigenlijk, lichtte hij bijkans alles toe, wat van ten Kate's Indisch werk werd gereproduceerd. Vooraf een woord

over de oorspronkelijke schetsen en studies, bijna uitsluitend in olieverf, die Mari ten Kate in Indië vervaardigde. Daarvan zijn mij een veertigtal bekend, waarvan meer dan ¾ in het bezit is van mijn neef, den gepensioneerden ritmeester J. H. M. ten Kate, jongsten zoon van den kunstenaar, te Doorn.

Het zijn voornamelijk landschappen in 't Buitenzorgsche en de Preanger. Nadere opgave ontbreekt, helaas, meestal. In al deze stukken, evenals in de straks te noemen aquarellen, domineert de artist, wien het er meer om te doen was zijn eigen conceptie van het aanschouwde weer te geven dan om voor den geograaf en ethnograaf beleerend te zijn. Hoewel daardoor niet weinige dier schetsen en studies veel van de *couleur locale* missen, zijn er toch weer andere, die vrij wel typisch Indisch zijn. Stoffage is er weinig en nu en dan ziet men een kampong tusschen het groen of aan den waterkant (fig. 3). We vinden hier berglandschappen, hoewel geen enkel uit het hooggebergte, met bruisende stroomen en boschbeekjes, landouwen, vooral sawahs, gezichten op ondernemingen, palmen- en andere plantenstudies. Doorgaans zijn deze doeken breed en forsch, met meesterhand gepenseeld en merkwaardig door hun krachtig, hoewel wat somber koloriet. De hemel is meestal bewolkt, donker, met weinig zon; van daar dat in de landschappen de gloed der keerkringen ontbreekt. Men zou kunnen denken, dat ten Kate uitsluitend in den regentijd heeft gewerkt. Dat in onze Oost en in de vochtige tropenlanden over 't algemeen dergelijke zwaar bewolkte luchten en sombere tinten in het landschap kunnen voorkomen, zal een ieder die er is geweest, hebben kunnen waarnemen, maar die atmospheer en die tinten zijn niet het typische in het tropische landschap. Of ten Kate zich niet heeft kunnen losmaken van zijn Hollandsch zien, dan wel of hij opzettelijk het intens zonnige op zijn doeken heeft vermeden, omdat hij 't niet mooi vond, durf ik niet beslissen. Zeker is het evenwel, dat die studies, hoe knap en verdienstelijk ook op zich zelve, iemand die de keerkringslanden uit eigen aanschouwing kent, niet geheel kunnen voldoen.

Tot de beste stukken reken ik de kleine inlandsche nederzetting aan den oever der kali, met bosch op den achtergrond (fig. 4) [1],

[1] De firma Frederik Muller & C°. te Amsterdam had de vriendelijkheid, mijn deze beide clichés ten gebruike af te staan, waarvoor ik bij dezen mijn dank betuig.

een gezicht op Batoe-toelis en een tooneel van rouw en godsdienstig ritueel op een Javaansch kerkhof. Dit laatste vinden we onder ten Kate's aquarellen min of meer gewijzigd terug. Een voortreffelijke aquarel, eveneens in 't bezit van zijn zoon, is het portret ten voeten uit van het Balineesche hoofd «Ida Madé Gilget». Het is een mooi aristocratisch type, met roodbruinen hoofddoek en sarong, zooals hij daar uitkomt tegen het vage Indische landschap, dat den achtergrond vormt.

In *Eigen Haard* van 1885—86 komen reproducties in houtgravure van een twaalftal aquarellen van Mari ten Kate voor, ook van Oost-Java en Sumatra. Onder den titel van *Schetsen uit Insulinde* gaf Veth uitvoerig uitlegging van hetgeen de kunstenaar afbeeldde. Veth noemt Mari ten Kate niet ten onrechte een «schilder-dichter». Daaruit volgt, dat men bij hem de nauwkeurigheid in het teruggeven van een lichtbeeld niet moet zoeken. Toch zijn deze aquarellen van ten Kate, in hun soort en over 't geheel, meer beleerend dan zijn landschappen. Er zijn vijf aquarellen, die ik zoowel uit een volkenkundig als uit een artistisch oogpunt, als de beste der twaalf beschouw. Voor de vertolking kan ik niet beter doen dan vooral aan Veth het woord te geven.

Bij de «Soendasche moeder» schrijft hij, dat er een schat van liefde» in ligt opgesloten. «Het tooneel is de breede voorgalerij of verandah, die nooit aan eene Soendasche woning ontbreekt, en waar de vrouwen, beschut door een op palen steunend afdak, spinnen en weven of anderen huiselijken arbeid verrichten. Men ziet er de groote van bamboe vervaardigde rustbank, de balé-balé of amben, waarop de inlander gaarne de van den arbeid vermoeide leden uitstrekt; men ziet er de javaansche harmonica met houten toetsen, de gambang, die in de woningen der inlanders de plaats van onze piano inneemt . . . en het eigenaardige inlandsche wiegje, de ajoenan . . . met touwen aan de zolderstijlen bevestigd, waarin de inlandsche moeder haren kleinen lieveling al schommelend in slaap sust. De acteurs zijn het kind en de jonge moeder, die er bij op de balé-balé zit». Waarom die mooie slanke figuur haar spel op eens heeft gestaakt en de taboeh's of hamertjes onbeweeglijk in haar fijne handen zijn blijven rusten, — dat heeft Veth fijn gevoeld en vertolkt, een bewijs te meer dat een genreschildering, evenals een landschap, een «état de l'âme» kan zijn.

De «Inlandsche school op het landgoed Sinagar» geeft een

gedeeltelijk open schuur of loods te zien, gedeeltelijk met bamboewanden omgeven. Daarin is «een lage tafel van bamboe geplaatst op een plankenvloer, waartoe, daar hij eenigszins boven den beganen grond verheven is, een houten trap den toegang vormt.» De kinderen zitten er «in hun veelkleurige jakjes, met hun papier en inktkoker voor zich, aan weerszijden van de bamboetafel op een rij.»

«De Goeboeg» [1] is een mooi teruggegeven stukje uit het Javaansche landleven. De wuivende sawah, de stille plassen, de glatik's die er boven zweven, de blauwe heuvelen in 't verschiet en daarboven de hemel met wolken, wit en grijs, als ware een regenbui in aantocht. In de «Theeplantage Sinagar» zien we op den voorgrond «een uitgestrekt theeplantsoen, waarin een aantal vrouwen en meisjes, onder het oog van een mandoer of opzichter met een groote zonnehoed op het hoofd, zich bezig houden met het plukken van het gewas.» Op den tweeden grond «eenige inlandsche woningen half in de schaduw van klapper- en andere boomen verscholen.» En op den achtergrond statige bergen, gedeeltelijk omfloersd door witte wolken.

«Eene begrafenisplechtigheid in de Vorstenlanden» verplaatst ons naar het deel eener begraafplaats, waarin verscheidene kidjing's gezien worden, «terwijl in een ander vak op den achtergrond zich praalgraven onder een grafhuis vertoonen» . . .

De priester heeft doepa (wierook) ontstoken bij het juist geopend graf, waar hij de juist door de opening in den muur binnentredende dragers afwacht, die, vier in getal, de lijkkist op de schouders torsen.»

Onder de reproducties van ten Kate's aquaellen in *Eigen Haard* is er een, «Vreemd en eigen», waarvan ook een olieverfschilderij bestaat.

De laatste verdient verreweg de voorkeur. Er ligt iets aantrekkelijks en pathetisch in dit tafereel, zooals daar de mooie jonge baboe, onder zwaar geboomte neergezeten, met twee kinderen in de armen — dat van haar blanke njonja en haar eigen — dit laatste naar zich toetrekt en liefkoost, terwijl zij het kind van de blanda voor een oogenblik vergeet . . . .

---

[1] Goeboeg is het middelpunt van een web van touwen, dat zich in alle richtingen over het rijstveld uitstrekt, en bestaat uit een wachthuisje, waarin de kinderen aan de lijnen trekken om de vogels te verjagen

Bij de «Warong» en «Javanen offerende bij Tjandi Parikesit» zal ik niet verder stilstaan, evenmin als bij de vorige illustraties in *Eigen Haard*. Ten slotte zij nog vermeld, dat in de *Volks-almanak voor het jaar 1887* een gekleurde reproductie van een aquarel von Mari ten Kate voorkomt, waarbij Veth ook ditmaal een bijschrift voegde onder den titel «Eene heilige badplaats bij Semarang». Het stelt voor een Javaansche vrouw, die met haar kind in de kali baadt, bij een kleinen waterval, in de vallei van Bodjong. Dit badwater wordt als heilig beschouwd.

En eindelijk is in het tijdschrift *Oud en nieuw op het gebied der Kunst en Kunstnijverheid in Holland en België* (Amsterdam 1889—92) een gravure te vinden, die door C. Ed. Taurel naar de schilderij «Inlandsch tijdverdrijf» van Mari ten Kate is vervaardigd [1].

Eenige andere schilderijen naar ten Kate's oorspronkelijke schetsen bevinden zich in 't bezit van particulieren, doch zijn mij uit eigen beschouwing niet bekend.

Zoo een deel van Mari ten Kate's Indisch werk ook al een zekere waarde voor de land- en volkenkunde moge hebben, moet ik bekennen dat deze kunstenaar, op enkele uitzonderingen na, het anthropologische type der inlanders niet zóó heeft getroffen als men van iemand zoo begaafd en geoefend als hij was zou mogen verwachten.

Al is 't ook met een langen tusschentijd volgt Willem C. C. Bleckmann, op Mari ten Kate. Geboren te Batavia in 1853, is deze kunstenaar sedert 1898 in Nederland gevestigd. Aanvankelijk controleur bij het B.B., daarna leeraar in het teekenen aan het Gymnasium Willem III, kon de heer Bleckmann zich eerst later geheel aan de kunst wijden. Zijn opleiding daarin genoot hij aan de Akademie te Amsterdam, voornamelijk onder prof. Allebé. Door een gelukkig toeval kwam ik in 1911 met den heer Bleckmann in aanraking en had ik het voorrecht in zijn atelier te 's Gravenhage het meeste zijner Indische studies en schetsen te zien. Gedurende die kunstbeschouwing dacht ik onwillekeurig aan de ontdekking door Dr. Frederik van Eeden van den veeschilder H. A. van Ingen, die «62 jaren lang midden in Holland leefde, zijn halve leven tot heden toe vlijtig

[1] Hierbij is een *Inleiding over de beoefening der kunst door Nederlanders in Indië*, die ik tot mijn leedwezen niet heb kunnen raadplegen, evenmin als ik de genoemde gravure van Taurel heb gezien.

heeft gewerkt» en toch onbekend is gebleven. [1] Zeker is het, dat het werk van den schilder Bleckmann niet zóó bekend is als het behoorde te zijn. Wat ik daarvan te zien kreeg, gaf een juist denkbeeld van zijn geleidelijke ontwikkeling; allereerst zeer uitvoerig en toch onzeker, een weinig op de manier van van Herwerden, later breeder, met meer durf en impressionistisch, eindelijk rijpend tot een mooi, forsch talent. Ofschoon er in de verzameling ook eenige uitmuntend getroffen geschilderde studies van inlandsche koppen en figuren aanwezig zijn, bestaat verreweg het grootste gedeelte uit landschappen, vooral uit de omstreken van Batavia en Sindanglaja. Waterverfteekeningen zijn er weinig onder.

Bleckmann is de techniek goed meester, teekent voortreffelijk en heeft veel gevoel voor kleur. Met Payen en Raden Saleh heeft niemand onder onze schilders het echt tropische, het Indisch zonnige beter weergegeven dan hij. Dat hij echter ook het stemmige van de atmospheer in den westmoeson heeft gezien en begrepen, getuigt menige bewolkte hemel op zijn stukken. Als voorbeelden noem ik slechts de schilderij «Gezicht op den Gĕde en Pangerango», van den weg tusschen Sindanglaja en Patjet gezien, maar vooral de voortreffelijke aquarel, die een der lotusplassen of kleine meertjes te zien geeft, die in dit gedeelte van de Preanger voorkomen. Het is in de avondschemering, de zon is juist ter kimme en vale blauwe tinten vervangen het heldere licht van den dag. De hemel is bedekt met een dicht wolkenfloers als dreigt regen. Het hutje met de beide inlanders aan den oever, op den middengrond, het eenige spoor van menschelijk aanzijn op het stille groene bergvlak, verhoogt nog de eenzaamheid van 't geheel. Het hooge gras aan den waterkant, de lotusbladen en bloemen op den roerloozen waterspiegel, de donkere zachte lijnen van den bodem, die den horizon vormt, alles ademt groote rust. (fig. 5).

Een even eigenaardig als aantrekkelijk sujet vond Bleckmann in de Chineesche wijken der kota of benedenstad van Batavia, die hij dikwijls op het heetst van den dag naar de natuur schilderde. Van daar dat felle licht, die gloed op de rossige

---

[1] *Op de Hoogte*, Juli 1910.

daken en oude muren van die typische huizen, die in dichte rijen langs de troebele kali staan (fig. 6).

Zoowel in de stadsgezichten als landschappen van Bleckmann ligt realiteit van de goede soort. We hebben hier niet te doen met het zoogenaamd realisme, dat feitelijk subjectief en fantastisch is, maar met een realisme in den waren zin des woords. Het artistische heeft bij Bleckmann zelden meer afbreuk gedaan aan het natuurlijke dan in sommige details. Van daar dat zijn werk over 't geheel beleerend is zooals dat van weinigen. Vooral zij die Java uit eigen aanschouwing kennen zullen kunst als die van den heer Bleckmann weten te waardeeren.

Aan onzen voormaligen landgenoot Hubert Vos, die sedert lang in de Vereenigde Staten zijn tweede vaderland heeft gevonden, hebben wij een aantal voortreffelijke ethnische studiekoppen en landschappen van Java te danken. Toen Vos in 1898 op 43-jarigen leeftijd naar Java ging, waar hij vier maanden doorbracht, had hij reeds een roemvol kunstenaarsleven achter zich, waarbij ik hier niet kan stilstaan, evenmin als bij zijn werk van later dagteekening. Slechts een woord over de eigenaardige, unieke plaats, die Hubert Vos onder de schilder-reizigers van Nederlandsch Oost-Indië inneemt, en dan een vluchtige blik op zijn werk als zoodanig.

Zooals de heer Vos mij schreef, is zijn leidende gedachte: een type van schoonheid vast te stellen bij mannen en vrouwen van de verschillende rassen. Overal en in ieder ras is schoonheid aanwezig, in droefheid en vreugde, en het is 't doel van den portretschilder het karakteristieke, gelouterde en edele weêr te geven en het vulgaire, onbelangrijke en toevallige weg te laten..... In dit geval moet er weinig streven zijn naar het pittoreske, de hoogere techniek, het impressionistische en het sentimenteele, om het gevaar van minder waar en natuurgetrouw te zijn te vermijden. Wat de wetenschap vereischt, zijn feiten en geen fantasie. Naar dit doel heeft Hubert Vos bij zijn ethnologische studies gestreefd. Dikwijls vond hij 't noodig, een composiet-type te schilderen ten einde de individueele uitdrukking te vermijden. Somtijds werd ook het eigenaardig milieu en de bezigheid der afgebeelde typen er bij geschilderd, ten einde de *couleur locale* te verhoogen. Vos volgde dit beginsel niet alleen op Java, dat hij «the most heavenly spot on this earth» noemt, maar vooraf ook op Hawaii en later in China, Korea en Japan,

welke landen hij herhaaldelijk bezocht en ook onder de Noord-Amerikaansche Indianen van het Westen. Voor de photographieën van eenige zijner schilderijen, die op Java betrekking hebben, ben ik den heer Vos zeer verplicht en het is met zijn toestemming dat daarvan de volgende drie worden gereproduceerd.

Een mooi portret is dat van «Titi», de dochter van den regent van Bandoeng, waarin niettegenstaande het Europeesche kostuum, al de natuurlijke gratie der Soendaneesche jonkvrouw ligt uitgedrukt. Een hoofddoek, bij wijze van draperie opgehangen vormt den achtergrond. Fig. 7 geeft een «composiet-type van zoons van Soendaneesche hoofden» te zien. Hier is de eigenaardige rustige distinctie der Inlanders van adellijke geboorte niet minder duidelijk uitgedrukt dan bij het «Javaansche vrouwentype», eveneens een borstbeeld. Beide typen zijn blijkbaar anthropologisch ten nauwste verwant: dezelfde gracile bouw, dezelfde neusvorm, dezelfde groote donkere oogen. De hoofddoek van den jongeling en het rijk met goud gestikte baadje der Javaansche edelvrouw zijn zeer uitvoerig geschilderd.

Prins Boemi Notto te Djokjakarta werd door Vos naar de natuur ten voeten uit geportretteerd, met een bamboebosch, een kali en een kampong op den achtergrond. Zelfs zonder den prins van aanzien te kennen, gevoelt men dat dit portret wel gelijkend moet zijn.

Dit mannelijk eenigszins hardvochtige gelaat, dat mij aan physionomieën van Japansche officieren herinnert, die zelfbewuste trotsche houding zijn geen fantasie, maar gezien, vooral begrepen, en afgebeeld met de getrouwheid eener photographie. Te oordeelen naar hetgeen ik van Hugo V. Pedersen's Oostersche vorstenportretten heb gezien, staan die van Vos in alle opzichten hooger. De «Serimpi» (fig. 8), die Vos eveneens te Djokja schilderde, is zoo juist in anthropologische en ethnographische details en heeft daardoor een zoo echt Javaansch cachet als zeker maar zelden door een schilder is uitgedrukt. Het koloriet van al die afgebeelde typen is rijk en warm en verhoogt het levende, dat vooral in «Boemi Notto» en de «Serimpi» zoo te voorschijn treedt.

Dat Hubert Vos, die vooral portret- en genreschilder is, ook het landschapschilderen verstaat, getuigen de drie reproducties zijner Javaansche stukken, die ik voor mij heb liggen. De

prachtige «Alley of Bootrees» te Sindanglaja doet, dunkt mij, niet onder voor werk van du Chattel. Het is het breedst gepenseelde der drie en heeft misschien ook daardoor minder *couleur locale* dan de «Rijstvelden», van de hoogte af gezien (fig. 9) en het «Soendaneesche dorp», bij den voet van een berg, tusschen klapper- en pisangbosch aan den grooten weg gelegen. Het is jammer, dat wij niet meer van dergelijke schilderijen uit onze Oost bezitten, die door hun uitvoerigheid in hooge mate beleerend zijn, zonder dat daardoor het artistische heeft geleden. Trouwens ook op het gebied der ethnische en geographische iconographie was het moeielijk ander dan voortreffelijk werk te verwachten van den kunstenaar die «l'Angelus au Zuiderzee» en de «Chanson d'autrefois» op het doek bracht.

Evenmin als Mari ten Kate schroomde de bekende landschapschilder Frederik J. du Chattel voor 't eerst naar Indië te gaan toen hij reeds ver in de vijftig was. En wat meer zegt, hij bracht er, met inbegrip van een bezoek aan Manila en de Chineesche kust, twee jaren door (1907—09). Afgezien van Nieuwenkamp's ethnographische kunststudies is van niemand der Indische schilder-teekenaars het werk — aquarellen — beter bij het publiek bekend dan van du Chattel. Ook heeft als zoodanig niemand meer succes en geluk gehad [1].

In den herfst van 1911 had ik het voorrecht den heer du Chattel in zijn atelier te 's Gravenhage te bezoeken en te kunnen zien, wat hij van zijn Indisch werk nog bezat, veertien of vijftien aquarellen in 't geheel. De meeste en daaronder de beste teekeningen waren reeds verkocht en in particulier bezit overgegaan.

Du Chattel's werk heeft betrekking op verschillende eilanden en streken van Insulinde: op Poeloe Sambo (Riouw), zijn eerste halte, op Java en Sumatra. Van eerstgenoemd eiland is er een waterverfteekening, die een zandig strand voorstelt, met klapperboomen en Maleische paalwoningen; daarboven een grauwe,

[1] In *La Revue Moderne* van 25 Sept. 1910 wordt du Chattel genoemd als de eerste schilder, die den rijkdom der tropische natuur aan het Europeesche publiek openbaarde. Mij dunkt, de lezer van mijn opstel zal zich in deze een andere meening kunnen vormen. Bovendien is het aantal landschapschilder-teekenaars, dat in vorige en in deze eeuw tropisch Zuid-Amerika en Afrika bezocht, vrij groot. Daaronder zijn mannen van verschillende nationaliteit en eenige van groot talent. Ik hoop later, in een ander geschrift, op dit onderwerp terug te komen.

regen voorspellende lucht. Deze aquarel is gewasschen op dezelfde meesterlijke, forsche, breede manier als de meeste overige zijner teekeningen, en wat al te impressionistisch om voor den geograaf van veel belang te zijn. Ook du Chattel is een »dichter-met-het-penseel»: de persoonlijke conceptie, de artistieke uitvoering domineeren overal; het plaatselijk natuurgetrouw en waar willen zijn staat bij hem geheel op den achtergrond. Al laat ons du Chattel's werk, waar 't op details aankomt, vaak in den steek, neemt dit echter niet weg dat de algemeene indruk — weder die van den Westmoeson! — van du Chattel's landschappen toch wel meestal een Indische is. Tot de beste teekeningen die ik van hem zag zijn te rekenen, van Java: «Boschgezicht bij Tjibodas», met op den voorgrond rotsblokken die met mos begroeid zijn; de »Vlakte van Lèlès bij Garoet», met haar sawah's en wijde waterplassen (fig. 10); «Gezicht aan het meer van Klakah», een heerlijk bergtafereel tegen den avond; «Vischvijver bij Pasoeroean» en de «Penanggoenan in Oost-Java», een gezicht van bergen ten halve door de zon verlicht en landouwen, met een riviertje en een bruggetje op den voorgrond. Van Sumatra eindelijk «Tabaksland onder Bekalla bij Medan», met glimlichten op de boomstammen.

Onder den titel van *De schilder F. J. du Chattel in Indië* besprak de heer J. E. Jasper het werk van onzen aquarellist-reiziger [1]. Bij dit artikel zijn vier reproducties gevoegd: de zeer mooie «Bamboeidylle bij Bandoeng», «Kokospalmen op Poeloe Sambo», de ethnographisch interessante «Kampong der Batakkers op de hoogvlakte boven Medan» en de vermaarde «Kanarilaan te Buitenzorg». Het is een waardeerend stuk, waaraan ik ter toetsing mijner eigen meening het volgende ontleen.

Na op den overweldigenden indruk der Indische natuur op du Chattel te hebben gewezen, zegt Jasper: «Zoekend heeft du Chattel in Indië juist datgene gevonden, wat geschikt was, om als zijn onderwerp te kunnen dienen. Hij heeft het drukke, uitgebreide van het landschap ontweken en toch er den bekoorlijken trots van weten te vinden. Hij moet wel degelijk de harde tinten hebben opgemerkt, maar hij wist die zoodanig te temperen, zijn plekken zoo uit te zoeken, dat er immer afwisseling kwam in «het eeuwig groen van Indië». Ik zou er

[1] *Op de Hoogte*, Februari 1910.

nog willen bijvoegen, dat evenals du Chattel het intense licht der keerkringszon in zijn werk heeft gemeden, hij ons ook — op een paar gezichten in den Tengger na — zeer weinig van Java's en Sumatra's aangrijpende bergnatuur te zien heeft gegeven. Laat ons hopen, dat zoo hij wellicht nog eenmaal den boeg naar Insulinde mocht wenden, hij die leemte moge aanvullen.

Uit een zuiver artistisch oogpunt zou er natuurlijk van du Chattel's Indisch werk nog veel te zeggen vallen, — en niets dan goeds. Mijn standpunt hier, ik wijs er nogmaals op, is vooral dat van den geograaf en als zoodanig meen ik met bovenstaande te kunnen volstaan [1].

Bij den heer du Chattel zag ik een aquarel van den Javaan Mas Pirngadi, dien hij in Indië had leeren kennen. Na de zoo waardeerende beschouwing van den heer Jasper over het werk van Mas Pirngadi [2] werd ik bij die beschouwing eenigszins teleurgesteld. Er komt bv. op die teekening een zittende inlandsche vrouw voor, die al zeer slecht in elkaar zit. Het geheel is omlijst door een breed roodbruin sarongmotief, dat een eigenaardigen stempel op het geheel drukt. Trouwens onze Javaansche artist gebruikt gaarne, zooals Jasper zegt, het «diepe soga-roodbruin» van de kain's en sarong's der Vorstenlanden.

In genoemd opstel komen reproducties van vijf aquarellen van Mas Pirngadi voor, alle landschappen, waaronder «Strand van Menado», «Strandgezicht van Zuid-Celebes» en «Weg bij Balige in de Bataklanden». Evenals Jasper vind ik eerstgenoemde teekening de beste. Hij zegt er van: «Het stoere geboomte, in het loof waarvan alweer een rood-bruine tint het helgroene tempert, overschaduwt een plekje grond, op hetwelk de lichtschakeeringen van doorborende zonnestralen treffend-mooi zijn aangegeven, terwijl het verschiet wordt gevormd door een teeder-blauwe, zacht-kabbelende zee, die het lage strand bespoelt». In hetzelfde genre is het tweede genoemde gezicht. «Hierop», zegt Jasper, «en op vele andere aquarellen van Mas Pirngadi treft men de forschheid aan, waarmede de kleuren-

[1] Vergel. verder over du Chattel's Indisch werk: *Weekblad voor Indië* 1908 5e jaarg. No 5; *De Week* van 1 April 1911 en den *Catalogus zijner Aquarellen-Tentoonstelling* in het gebouw „de Roos" te Amsterdam in April—Mei 1911.

[2] *Een Javaansch schilder-teekenaar. Op de Hoogte* 1909.

tinteling van Indische luchten is aangegeven, die felle doorzichtigheid, die immense wolkenrijkdom of het wijde, als liquide azuur; den brandenden gloed in bloedroode tinten, het ingetogen blauw en het fluweelige, sappige indigo van maan doorlichte schemering, de strakke kobalttonen, die den Westerling dikwijls onnatuurlijk, excentriek, onbegrijpelijk voorkomen». En verder: «Er zit dikwijls iets zacht-droomerigs in zijn aquarellen», en «hij moet bij zijn eenzame landvlakten en zwijgende bergen blijven, die zijn innerlijk gevoel tot uiting kuunen brengen». Te oordeelen naar de reproducties in *Op de Hoogte* lijkt het werk van Mas Pirngadi mij goed van teekening, breed gewasschen en dichterlijk van opvatting. Of dit nog jeugdig talent zich verder zal ontwikkelen, een hoogere vlucht nemen, zal de toekomst moeten leeren.

Van het werk van den Deen prof. Joachim Frederik Skovgaard, die Java bezocht, is mij uit eigen aanschouwing niets bekend. Dit mijn opstel was zoo goed als gereed toen ik het oordeel van den kunstschilder P. Haaxman over een schilderij van Skovgaard vernam, dat in het voorjaar van 1912 te Amsterdam was tentoongesteld. Aan het schrijven van den heer Haaxman ontleen ik het volgende: «De Gedeh bij Tjibodas» scheen mij een zeer representatief werk van uitnemende hoedanigheid te zijn. Het is de afbeelding van een heerlijk stuk echt tropisch-weelderige natuur. De geringe stoffage, een inlandsche man en vrouw, is zeer op haar plaats. Op den achtergrond verrijst de blauwachtige Gedeh, waarboven de lucht eenigszins bewolkt is. Ofschoon er op dit schilderij geen ultra luministische kwaliteiten te ontdekken zijn, is het sterke zonlicht op het landschap goed uitgedrukt. Het geheel maakt een zeer aangenamen indruk door de goede houding — om een schildersterm te gebruiken — en door de groote natuurlijkheid.» De heer Haaxman was verder van meening, dat Skovgaard van het exotische landschap gemaakt had, wat hij kon, en dat hij zoowel om zijn groote nauwkeurigheid van weergeven als om zijn talent ten volle paste in het kader mijner bespreking.

b. *Plaatwerken.*

Het is vijftien jaren geleden sedert een Deensch kunstenaar, Hugo V. Pedersen, naar Sumatra en Java toog, waar hij meer

dan twee jaren doorbracht. In 1870 te Kopenhagen geboren, studeerde Pedersen kunst in zijn geboorteland en in Duitschland, waar hij ook als lithograaf werkzaam was. Ik leerde hem te Djokjakarta kennen en vond hem later, in 1905, op Ceylon en daarna weder in Japan terug, overal vlijtig aan 't werk. En zoo kon ik mij een meening vormen over zijn talent als schilder-teekenaar-ethnograaf, een meening die geheel in strijd is met de ongemotiveerde uitspraak van den heer Rouffaer. Deze zegt in de *Voorrede* van Nieuwenkamp's *Bali en Lombok* van Pedersen het volgende: «Over wat het allerlaatste in deze richting is te voorschijn gebracht door zekeren Deen, den heer H. Pedersen, die in 1898 op Java verbleef, en van daar tal van schetsteekeningen en aquarellen meêbracht, die in 1902 tot een Duitsch boekwerk vereenigd werden, is zwijgen het best. In geheele bedoeling behooren zij tot het gebied der Negotie; als Kunst zijn zij een negatie.»

Hoe loonend het ook zou zijn om tevens Pedersen's werk in Britsch Indië, de Straits en Siam te bespreken, zal ik mij hier uitsluitend tot zijn boek *Durch den Indischen Archipel*[1] bepalen en dan nog voor zoover dit betrekking heeft op onze koloniën. Op Java zijnde heb ik van de meeste illustraties van genoemd werk de origineele schetsen en teekeningen gezien en het komt mij voor, dat zij in den regel door de reproductie niet hebben gewonnen.

De kunstreis van Pedersen leidde hem er toe van alles af te beelden: volkstypen, ethnographica, dieren, planten, stads- en kamponggezichten, bouwvallen, landschappen en nog allerlei meer. Het meerendeel (een 150-tal) der illustraties zijn lichtdrukken naar potloodteekeningen en schetsen. Een achttal platen zijn gekleurd, waarvan er maar twee op onze Oost betrekking hebben: een «Batak-kampong» en «Bergmeer op het Dieng-plateau». De groote helft van alle illustaties betreft Nederlandsch koloniaal gebied.

Pedersen is een bekwaam en handig teekenaar, die goed weet te kiezen. Zijn koloriet is hier en daar wat hard en bont, en onder die illustraties zijn er van zeer verschillend gehalte.

[1] Van dit werk bestaat een Hollandsche uitgave besorgd door S. Kalff (Haarlem 1902). — Voor meer bijzonderheden over Pedersen verwijs ik naar mijn artikel *Van een kunstenaarsziel* in het *Weekblad voor Indië*, 3e en 4e jaargang, 1907.

Tot zijn beste en leerzaamste afbeeldingen reken ik die van de Batak-dorpen, met hun zoo karakteristieke huizen, de «Ruïne eener moskee bij Batavia», een pittoresk, romantisch plekje, en de «Ruïne van een graf te Batavia», bij maneschijn. Voorts «Maleier, een kokospalm beklimmende» en zijn verschillende typen van Chineezen.

Ettelijke landschappen zijn ook noemenswaard: «Op den weg naar Tjibodas», «Rijstvelden bij Garoet», het heerlijke droomerige gezicht bij Wendit, het «Meer van Klakah», met den vulkaan Lamongan, de «Zandzee» en de «Bergen van Besoeki, van Probolinggo uit gezien». Pedersen's orang-oetan studies naar het leven zijn voortreffelijk, en wat zijn boomstudies aangaat, die zijn hoe vlug en doezelig ook geteekend, toch natuurgetrouw. Ook de portretten van Javaansche vorsten zijn niet onbelangrijk, hoewel zij van een geheel andere conceptie en techniek uitgaan. Wel is waar naar de natuur geschilderd, zijn zij voor een zeer groot gedeelte gericht naar den smaak der betreffende vorsten (o. a. schilderde Pedersen den soesoehoenan van Soerakarta). Van daar dat alles zoo glad en uitvoerig gepenseeld is, dat er aan de vorstelijke insignia en attributen zoo'n bijzondere zorg is besteed en de houding zoo stijf en geaffecteerd is.

De tekst van *Durch den Indischen Archipel* is vlot en aantrekkelijk geschreven, doch wat al te feuilletonistisch om veel belangrijks op land- en volkenkundig gebied te bevatten. Ook zijn er eenige fouten en minder juiste beweringen in dit boek, die gedeeltelijk door den Nederlandschen bewerker zijn verbeterd, ofschoon niet genoeg. Ook in de bijschriften der platen is onze schilder-schrijver dikwijls wat vaag, te weinig precies. Maar alles te zamen genomen is zijn boek, vooral door de groote menigte goede illustraties, een der allerbeste die wij op dit gebied bezitten.

Als Nederlandsch schilder-teekenaar-reiziger in Oost-Indië bij uitnemendheid, tevens schrijver, moet W. O. J. Nieuwenkamp worden genoemd. Hij bezocht Insulinde niet minder dan driemaal: in 1898, 1904 en 1906—07. Bij de beschouwing van Nieuwenkamp's Indische werk zal ik mij vooral tot zijn hoofdveld, Bali en Lombok, bepalen. Slechts met een enkel woord moge een dertigtal illustaties afkomstig van zijn eerste reis vermeld zijn. Zij hebben betrekking op de Javaansche Vorsten-

landen en zijn te vinden in *Elsevier's Maandschrift*, 1899 en 1900. De daarbij behoorende tekst is van I. Groneman. Deze teekeningen zijn geheel in denzelfden eigenaardigen trant als zijn Hollandsch werk van vroegeren, en zijn Balisch werk van lateren tijd. Ook leverde Nieuwenkamp, te zamen met Brakensiek, eenige illustraties in Justus van Maurik's *Indrukken van een tòtòk*. In *Eigen Haard* van 1910 komt bovendien een door Nieuwenkamp geschreven en geïllustreerd artikel voor onder den titel van *Naar de Ekas-baai aan de Zuidkust van Lombok*.

Het is uiterst moeielijk zich na een eerste beschouwing een bepaald oordeel over Nieuwenkamp's werk, met name *Bali en Lombok* [1], te vormen. Men moet het herhaaldelijk en aandachtig bezien om het te kunnen digereeren. Het heeft een zóó eigenaardig karakter, staat onder het werk der hier behandelde schilder-teekenaars zóó alleen, dat alle vergelijking onmogelijk is. De heeren Rouffaer en J. C. van Eerde [2] zijn groote bewonderaars van Nieuwenkamp. Ja, wilde men den heer Rouffaer in de *Voorrede* van *Bali en Lombok* gelooven, dan heeft eigenlijk zoo goed als niemand in ons Indië op kunstgebied iets gedaan voor en aleer Nieuwenkamp op het tooneel verscheen. Ik kan die bijna extatische bewondering, vooral van den heer Rouffaer, niet deelen, ofschoon ik het vele verdienstelijke van Nieuwenkamp gaarne erken.

E. D. P(ijzel), die overigens ook zeer met Nieuwenkamp schijnt te zijn ingenomen, trof den spijker op den kop door te zeggen: «elk hoekje van zijn teekeningen is *geteekend* en draagt zoo op dubbele wijze zijn «signatuur» [3]. Van hem kan men getuigen, dat hij ons telkens geeft een brokje architectuur, *vu à travers d'un tempérament*». In dit opzicht heeft ook de heer van Eerde volkomen gelijk als hij er op wijst, dat het

[1] Uitgegeven aan boord van „De Zwerver" MCMVI—MCMX. — Het werk verscheen in drie gedeelten met groote tusschenruimten. Een verkorte, goedkoopere uitgave verscheen onder den titel *Zwerftochten op Bali* (Amsterdam 1910).

[2] *Tijdschr. K. Ned. Aardrijksk. Gen.*, 1906, bl. 785; 1909, bl. 675 en 1911, bl. 141. — Vergel. R. W. P. de Vries, *Indische kunst* in *Elsevier's Maandschrift* 1906 II, bl. 69 en 1909 I, bl. 285.

[3] Dit slaat op Hollandsche teekeningen van Nieuwenkamp, maar het zelfde oordeel is geheel op zijn Indisch werk van toepassing. *Eigen Haard* 1900 bl. 655.

boek in questie moet heeten: «*Nieuwenkamp's Bali en Lombok*, met den klemtoon op den naam van den schilder-schrijver».

Het is het land en het volk van daar ginds, maar gezien en afgebeeld door een teekenaar-ethnograaf met iets intens persoonlijks. «Bali mee terugbrengen voor anderen», wat Nieuwenkamp, volgens Rouffaer, heeft gedaan, is slechts zeer betrekkelijk waar. Zoo geloof ik, dat vele van Nieuwenkamp's teekeningen onbegrijpelijk en daardoor ongenietbaar zijn voor den gewonen beschaafden beschouwer.

Mutatis mutandis is in dit opzicht het Indië van Nieuwenkamp te vergelijken met het Oosten van Marius Bauer. Beiden zijn mannen van onbetwistbaar artistiek talent, maar beiden zijn *te* subjectief, *te* eenzijdig in hun weêrgeven van het aanschouwde om voor den ethnograaf en geograaf van groote beleering te kunnen zijn. Bij Nieuwenkamp kan men van een *gestyliseerd* Bali spreken, hier meer, daar minder. Vele zijner Baliërs hebben meer van hongerige schimmen, gelijkende op de mōja's uit het Japansche volksgeloof, dan van menschen van vleesch en bloed. Zijn figuren herinneren mij vaak aan de Tahitianen van Paul Gauguin, maar zijn minder gedrochtelijk en afstootend. En in de landschappen van Nieuwenkamp ligt niet zelden iets fantastisch en mystieks, wat hij ook met Gauguin gemeen heeft [1]. Na deze, misschien al te lange beschouwing kan ik tot bijzonderheden overgaan. Ik gevoel mij echter niet in staat hierbij in details te treden.

Rouffaer wijst er op, dat Nieuwenkamp zeer veel heeft doen «òpleven» uit den rijken bundel van Balineesche teekeningen van wijlen van der Tuuk, waarbij hij zich den Balineeschen teekentrant eigen maakte. De door Nieuwenkamp gereproduceerde teekeningen van Balineesche kunstenaars hebben betrekking op episodes uit het heldendicht Brâtâ-joedâ, de Pandji-geschiedenis en op fabelen. Van een ethnologisch standpunt lijken zij mij het belangrijkste uit het geheele werk.

Niet onbelangrijk voor de volkenkunde en de kennis van het landschap acht ik de hier na te noemen oorspronkelijke teekeningen van Nieuwenkamp; en zij zijn de eenige niet. «Zeetempel», «Pabean Boeleleng», «Rijstschuren», «Singaradja», «Een

[1] Vergel. mijn beschouwing over dien would-be-schilder van Tahiti in den *Nederlandschen Spectator* van 1893.

woonerf», «Naar de markt», «Hoofdtooisel van een danser», waarbij het ethnische type van dien mooien kop goed getroffen is; voorts: «Rijstschuur, Oost-Lombok», «Een priester», «Een regenbui». De «Jonge Baliër van de hoogste kaste» (blz. 116) is almede de allerbeste illustratie in dit werk, en zoo alle teekeningen van Nieuwenkamp in dien trant waren, dan had hij zeker de wetenschap anders gediend. Verder verdienen vermelding: «Een palari», «Boegineesch vaartuig, bij laag water», «Hanenlokbaan op de markt te Bangli», «De dorpen Kedisan en Boeahan aan het Batoer-meer», een bergtafereel dat mooi van stemming is; «Goesti Bagoes Djlantik, stedehouder van Karangasem», en «Visschershutje op Lombok». Waardeloos uit een didactisch oogpunt noem ik o. a. «Tusschen de rijstvelden» (blz. 78), Kloof van de Toekad Daäh en rijstvelden tegen een berghelling, Gianjar (blz. 82). Bij het bezichtigen van laatstgenoemde plaat zal er op tien zoogenaamd beschaafde menschen, misschien maar één zijn, die begrijpt wat zij voorstelt. Ook zijn er nog andere platen, waar de beschouwer zich afvraagt, of hij boomen dan wel rookzuilen voor zich heeft....

De door Nieuwenkamp zelven geschreven tekst van *Bali en Lombok* is zeer leesbaar. Zijn reisverhaal is levendig, aanschouwelijk en bij de beschrijving van land en volk is naar groote nauwkeurigheid gestreefd, ook wat het plaatselijke betreft. Onze teekenaar-schrijver blijkt een oog voor het ethnologische en geographische te hebben zooals men zelden onder zijn vakgenooten aantreft. De inlandsche plaats- en andere namen zijn veel juister geschreven dan men van reizigers gewoon is. Algemeenheden en vage beweringen zijn vermeden, en met de resultaten van andere reizigers op Bali vóór hem houdt Nieuwenkamp terdege rekening. Van groot belang is de verklarende tekst der illustraties, te meer omdat niet weinige daarvan werkelijk een verklaring behoeven.

Onder de amateurs die in den nieuweren tijd in Nederlandsch Indië teekenden of schilderden, wil ik er slechts één noemen en daarmede ons overzicht, wat de Oost betreft, eindigen. Het is niemand minder dan prof. Ernst Haeckel, den beroemden bioloog te Jena. Zooals bekend is, deed Haeckel verschillende groote reizen, voornamelijk naar Ceylon en Insulinde. Op al die reizen schetste, aquarelleerde en schilderde hij vlijtig. De vrucht daarvan was het folio-plaatwerk *Wanderbilder*, waarvan

eerst in 1907 de laatste aflevering verscheen (W. Köhler, Gera, Reuss.) Van dit werk bestaat een prachtuitgaaf, die kostbaar en daardoor lang niet overal te vinden is, en een volksuitgaaf. Zoowel de platen, vooral chromo-lithographieën, als de uitvoerige door Haeckel zelven geschreven tekst staan in nauw verband met Haeckel's beide reiswerken *Indische Reisebriefe* (1882) en *Aus Insulinde. Malayische Reisebriefe* (1901).

Haeckel is een van die natuuronderzoeker-reizigers die, zooals weleer von Humboldt, Junghuhn en Poeppig — om slechts die te noemen — bij veel artistieken aanleg een sterk gevoel voor natuurschoon heeft. Bij allen staat echter de gave hun aesthetisch gevoel in geschrift uit te drukken boven hun afbeeldend talent. Van een kunstenaar van beroep, die met Haeckel bevriend en met hem in Turkije was, prof. Ernst Koerner, welbekend als «Orientmaler», vernam ik dat Haeckel, naast zijn aangeboren kunstzin, een verbazende technische vaardigheid heeft.

De 40 groote gekleurde platen in de prachtuitgave der *Wanderbilder* zijn uitsluitend land- en kustgezichten en vegetatiebeelden, waarvan er slechts 12 betrekking hebben op Insulinde. Onder de beste reken ik de «Singkara-See», de «Vulkan Tandikat» op Sumatra en het «Pfahlbau-Dorf Trussan» aan Sumatra's Zuidwestkust. Op laatstgenoemde plaat zien we de prauwen met uitleggers glijden over de zee, aan wier oevers de lichte woningen der kampong schijnen te zweven. Blauwe bergen vormen den achtergrond. De allerbeste plaat is echter een gezicht op de Lingga-eilanden bij avond. Haeckel zegt er van: «Ueber die Inselgruppe lagerte ein gewaltiger Berg von hohen Monsunwolken, die die sinkende Abendsonne mit warmen, goldigen und orangen Thönen übergoss. Die Insel Lingga selbst, ihre zentrale Pyramide, von vielen kleineren Zacken umgeben, erschien dagegen tiefblau .....» Van Java is vooral interessant de «Letzter Sonnenstrahl des XIX. Jahrhunderts»: de Gêde bij zonsondergang, een veelkleurig, wat al te fantastisch, maar toch verdienstelijk uitgevoerd natuurtafereel. Van de «Vogelnestfarn im Urwald von Tjibodas» en den «Gummibaum (Ficus elastica) auf Java» en de andere platen van Insulinde valt niet veel goeds te zeggen.

Hij die met het tropische landschap bekend is, en daaronder vooral de botanicus, zal zonder moeite boomen en planten op

Fig. 2.

A. A. J. Payen
peint en 1847 par le Raden Saleh, son élève.

Fig. 1.

A. A. J. Payen. Onweder aan de zuidkust van Java.

Fig. 3.

Mari ten Kate.

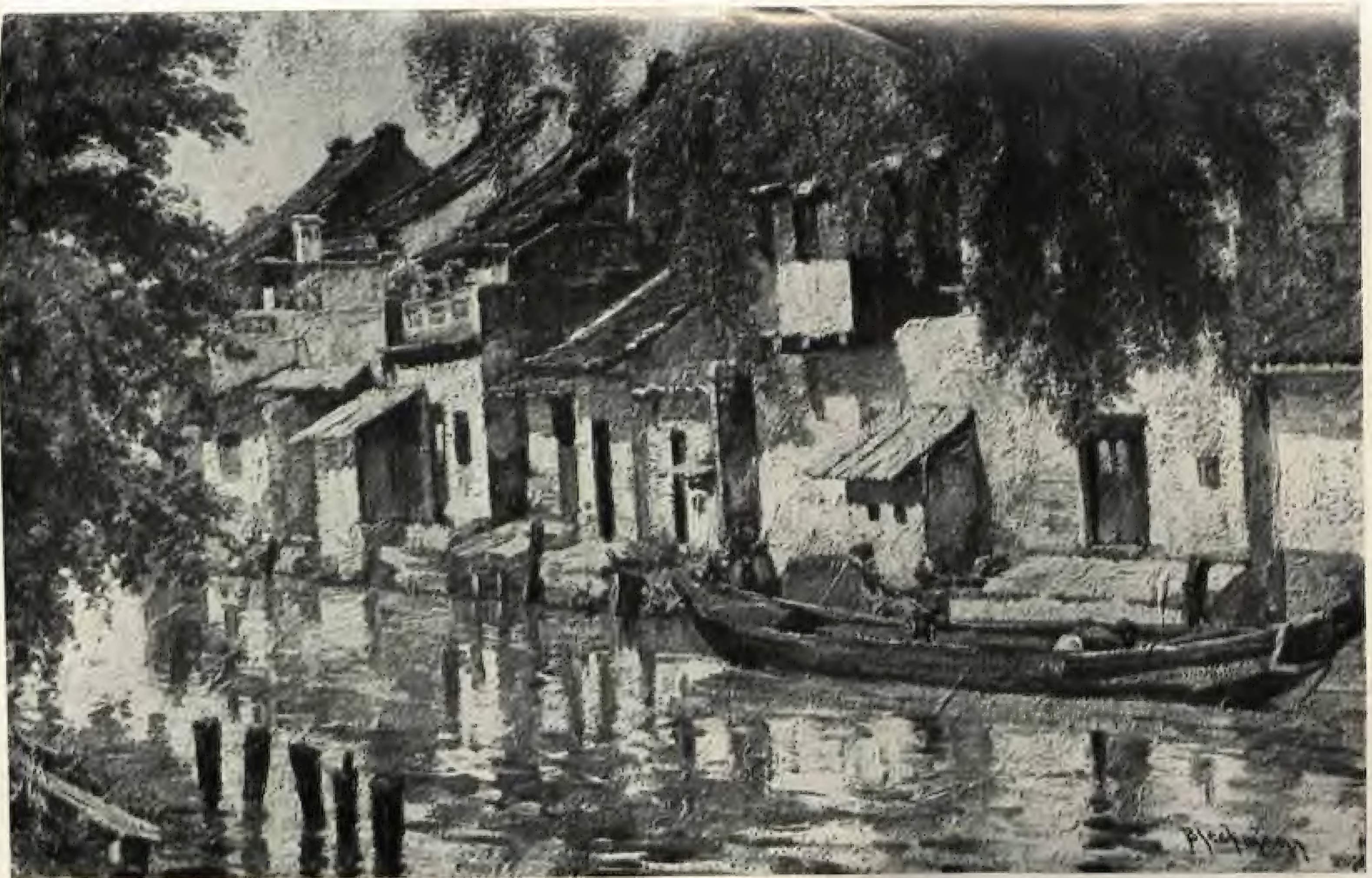
Fig. 4.

Mari ten Kate.

Fig. 5.

Aquarel Bleckmann.

Schilderij Bleckmann.

Fig. 7.

Hubert Vos. Copyright.

Fig. 8.

Hubert Vos. Copyright.

Fig. 9.

Hubert Vos.

Fig. 10.

Du Chattel. Lèlès.

Haeckel's teekeningen herkennen. Ook de terreinsgesteldheid is juist. De figuren, menschen en dieren, zijn het zwakst geteekend, hier en daar zelfs onbeholpen. En als geheel beantwoorden deze tafereelen weinig aan de werkelijkheid ten gevolge van de vreemde, bonte en valsche kleuren der chromo's. Vooral de rotsen en rotspartijen zijn veel te rood of te rossig. Volgens Koerner zijn Haeckel's oorspronkelijke aquarellen beter van kleur. De fout ligt dus voor het grootste gedeelte aan den lithograaf, die blijkbaar niet berekend was voor zijn taak.

Dit is natuurlijk zeer jammer en men kan er den bioloog-artist moeielijk een verwijt van maken. Alleen is het wonderlijk, dat Haeckel die beter wist, zijn imprimatur verleende en daardoor aan zijn werk, dusdanig verknoeid, een vrijgeleide gaf. De natuuronderzoekers die in den tegenwoordigen tijd de keerkringslanden bezoeken, en daaronder ook Ceylon en niet het minst Java, zijn vrij talrijk, om van kunstenaars en ontwikkelde toeristen niet te spreken. Mij dunkt, wanneer er onder dezen zijn die de *Wanderbilder* met de werkelijkheid vergelijken, dan kan hun oordeel in menig opzicht ver van gunstig luiden. Indien Haeckel zijn olieverfschetsen en aquarellen *on*gekleurd had doen reproduceeren, dan had zijn werk daardoor slechts kunnen winnen [1].

Ofschoon strikt genomen niet passend in het kader mijner beschouwing, kan ik toch niet nalaten met een enkel woord melding te maken van twee verdienstelijke militaire teekenaars, beide Indische officieren, de heeren J. P. de Veer en G. B. Hooyer. Eerstgenoemde illustreerde *Souvenir aan de groote manoeuvres op Java in 1888* en *Wapenfeiten van het Nederlandsch-Indische leger* door G. L. Kepper (1899); laatstgenoemde *De Lombokexpeditie* door kapitein W. Cool (1896). Uit een artistisch oogpunt lijkt mij de heer Hooyer den voorrang te verdienen. Het werk van beiden is echter van belang voor onze koloniale krijgsgeschiedenis.

In het boek over de Lombok-expeditie is ook menige teekening van volkenkundigen aard.

---

[1] Het is niet meer dan billijk, wanneer ik er hier op wijs, dat de *Wanderbilder*, in zijn geheel genomen, een uitvoeriger bespreking ten volle zouden verdienen, ook in verband met den belangrijken tekst. Het ongeluk wilde, dat ik dit werk niet dan na eindeloos vergeefsch zoeken kon te zien krijgen, en toen nog maar zeer vluchtig.

B. WEST-INDIË.

Plaatwerken, schetsen en teekeningen.

In vergelijking met Oost-Indië is er in onze West door schilder-teekenaars al zeer weinig gedaan. Ik heb voor het tijdperk, waarvan ik bij de Oost een overzicht gaf, niet meer dan een achttal namen kunnen bijeenbrengen, de eigenlijke reizigers daargelaten. En van die acht teekenaars is mij slechts van vier het werk door eigen aanschouwing bekend: Benoit, Voorduin, Cateau van Rosevelt en Borret; voorts van den reiziger-geoloog prof. K. Martin. Eigenlijke schilders, die olieverfschilderijen vervaardigden, ken ik niet voor Nederlandsch West-Indië. Met het oog op de schaarschte van het materiaal vervalt bij onze beschouwing een indeeling als die bij het werk der schilder-teekenaars in Oost-Indië als vanzelf. Bij het volgende beknopte overzicht is veeleer de belangrijkheid van het werk of mijn bekendheid daarmede mijn richtsnoer voor de volgorde.

Onder allen die in Nederlandsch West-Indië hebben geteekend, neemt Benoit de eerste plaats in. Onder dezen is hij de eenige kunstenaar van beroep, en wat meer zegt, van groot talent. Wat genre betreft, is er geen enkele onder de schilder-teekenaar-reizigers in Nederlandsch Oost-Indië, die met Benoit te vergelijken is. Benoit was eigenlijk genre-teekenaar in engeren zin en daardoor het meest bedreven in figuurteekening en compositie; maar ook in het schetsen van landschappen en den plantengroei verraadt zijn werk een groote virtuositeit.

Pierre-Jacques Benoit, geboren te Antwerpen in 1782, gestorven te Brussel in 1854, leidde een avontuurlijk leven, waarin hij de meest verschillende beroepen uitoefende. Ik vind echter nergens vermeld in welke hoedanigheid en wanneer Benoit naar Suriname kwam, noch hoelang hij er vertoefde; genoeg dat zijn werk in folio, *Voyage à Surinam. Description des possessions néerlandaises dans la Guyane*, de vrucht van dat verbijf, in 1839 te Brussel verscheen. Het bevat, behalve

de door Benoit zelven geschreven tekst een honderdtal ongekleurde steendrukken, waarvan de bekende Madou vooral Benoits figuren en Lauters, dien ik bij onze Oost-Indische teekenaars herhaaldelijk noemde, de landschappeu teekende [1].

Benoit zegt aan het einde van zijn werk: «Toujours le crayon à la main, le crayon ou le pinceau, nous avons cheminé en personne depuis les côtes de la colonie jusqu'à ses dernières limites...... Et partout nous avons regardé, vu et observé, partout nous avons dessiné ce qui se présentait de curieux et de nouveau à nos yeux..... Sous ce rapport, nous pouvons dire..... que notre livre est le plus complèt et le plus consciencieux qui ait été offert à la curiosité du public jusqu'à ce jour.» Ofschoon dit thans, ¾-eeuw later, natuurlijk niet meer toepasselijk is op den tekst van de *Voyage*, blijft het nog volkomen waar met betrekking tot de platen.

Niet weinig van hetgeen Benoit afbeeldde, voor zoover het typen en scenes uit het volksleven betreft, behoort reeds lang tot het verleden; vooral datgene wat den slaventijd aangaat. De natuur-getrouwheid van Benoits teekeningen schaadt nergens aan het artistische, noch bij de genretafereelen noch bij de landschappen. Benoit had blijkbaar ook veel gevoel voor de weelderige natuur, «devant laquelle l'imagination se confond et se sent involontairement entraîné sur une pente de rêveries que la poésie factice de l'Europe ne soupçonne même pas.» Maar ook het komische, humoristische, ontbreekt niet in zijn teekeningen. Vóór ik naar Suriname ging, heb ik Benoits illustraties met genoegen bezien. Kort na mijn terugkomst en weêr jaren later, met evenveel genoegen, maar met meer bewondering, omdat ik mij beter kon rekenschap geven van de moeilijkheden waaronder die teekeningen werden vervaardigd en ook omdat ik zijn werk aan hetzelf-geziene kon toetsen.

Alleen lijkt mij het Suriname uit den tijd van Benoit's verblijf in alle opzichten interessanter en aantrekkelijker dan in het midden der 80er jaren toen ik er vertoefde.

Over 't geheel heeft Benoit het type der Creolen, Negers en Indianen vrij juist weêrgegeven, wat in zijn tijd, zooals we hebben gezien, onder de teekenaar-reizigers lang niet algemeen

[1] De meeste, zoo niet alle, platen van Benoit zijn vrij slecht gereproduceerd in het werk van A. Halberstadt, *Kolonisatie van Europeanen te Suriname* (1871).

was. De lichaamsbouw, de houding, de mimiek, de gebaren zijn in Benoit's composities goed getroffen, bv. op teekening 32 en 33, die scenes bij den «vette(n) warier» en der «snerie» (snijder) en den schoenmaker te zien geven. Zoo zijn ook de Surinaamsche pronkjuffers goed gelijkend in hun eigenaardige aantrekkelijkheid van vroolijk lachen en mooie, robuste vormen. Tot de allerbeste platen reken ik verder: »La mama Sneki ou Water-mama faisant ses conjurations (36), een avondtooneel bij een oude heks; «Cascade au-delà du Blauwe Berg» (44);» Laitières et négresses portant du lait» (66), een instructief tafereeltje uit de gekleurde vrouwenwereld; «Vampire,» waar dit handvleugelig ondier rondvliegt in den nacht, de heuvels en bosschen roerloos stil, als sluimerend in het door wolken getemperde maanlicht; «Une scène d'épouvante» (68); een paar Negers die in 't maanlicht de vlucht nemen voor een witte spookachtige gedaante; «Chasse aux papillons», een bivak in het woud, aan den voet van een reusachtigen boom. Een bakra (blanke) zit er bij een vuurtje, dat door twee Negers wordt onderhouden, terwijl een paar andere Negers met netten op kapellen jagen. Een mooie woudidylle geeft fig. 95 te zien.

Pl. XXXIV—XLII (de laatste tot en met fig. 87) hebben uitsluitend betrekking op Indianen en zijn niet minder goed; vooral de scene (86) «Enterrement d'un Indien», een tragisch moment uit het overigens zoo gebeurtenisarme leven der Indianen.

In den tekst van de *Voyage*, die 69 folio bladzijden beslaat, wordt gedurig verwezen naar de illustraties. Ook het beschrijvende en verhalende gedeelte van dit werk is niet van belang ontbloot. [1]

Na Benoit verdient het werk *Gesigten uit Neêrland's West-Indien* van den luitenant ter zee G. W. C. Voorduin (1830—1910) het allereerst te worden vermeld. Niet omdat het uit een artistisch oogpunt met Benoit's teekeningen is te vergelijken, maar omdat het 't eenige folioplaatwerk over onze West van latere dagteekening is. Het verscheen te Amsterdam in 1860—62. De oorspronkelijke aquarellen van Voorduin werden in kleuren op steen gebracht door den oud-marineofficier Jhr. E. van Heemskerck van Beest, die zich later als zeeschilder een naam verwierf.

Voor de land- en volkenkunde zijn deze platen niet onbe-

---

[1] Vergel. over Benoit mijn *Sur quelques peintres-ethnographes dans l'Amérique du Sud* in het tijdschrift *L'Anthropologie*, t. XXII, 1911, p. 23—24.

langrijk, vrij beleerend zelfs. Ik kan evenwel niet zeggen, dat de kleur van het Surinaamsche landschap altijd juist is. Zij is te zwak, te vaal. Ik mis er het intense groen van het geboomte, den gloed der keerkringszon. Overigens zijn de verschillende gezichten op Paramaribo, een beetje stijf, uitvoerig in details geteekend, natuurgetrouw. Zuiver ethnographisch zijn de platen een «Arowakkenkamp» en een «Plantaadje Slavenkamp». De huidskleur der Indianen is echter veel te donker. Van een kunstenaarsstandpunt lijkt mij pl. 12 de beste van al de *Gezigten*: «Fort Nassau en een gedeelte van het Schottegat (Curaçao)». We zien hier een ten anker liggende oorlogsbrik, aan den voet van de romantische, steile rots, waarop het fort ligt. Hoewel de maan zelve door de rots aan het oog is onttrokken, flikkert de stille zee in het maanlicht.

Uit een physisch-geographisch oogpunt is «Caracas-baai, Curaçao» en het «Eiland Saba, op 2 mijlen afstand in het westen» het belangrijkst. De bergformaties, de schrale plantengroei, de kleur van land, zee en lucht, zijn goed getroffen.

Bij iedere teekening heeft Voorduin een korte plaatsbeschrijving gevoegd, doorweven met historische gegevens.

In het Koloniaal Museum te Haarlem berust een vrij groot aantal aquarellen en potloodteekeningen van Suriname, die hoogstwaarschijnlijk alle door den verdienstelijken pionier-kartograaf der kolonie, wijlen J. F. A. Cateau van Rosevelt, vervaardigd zijn. Slechts enkele dragen zijn handteekening. Voor zoover is na te gaan, dateert deze verzameling uit de jaren 1847—79. De algemeene indruk, die alles maakt, is die van het werk eens liefhebbers en wel van iemand die weinig kan. Maar om dezelfde redenen als Junghuhn's en Carl Bock's teekeningen genoemd werden, mag een korte vermelding van hetgeen Cateau van Rosevelt als teekenaar deed niet achterwege blijven. Aan Dr. J. Dekker, directeur van genoemd museum, ben ik dank verschuldigd voor de welwillendheid, waarmede hij mij in staat stelde, deze en andere, reeds bij Oost-Indië genoemde teekeningen te bezichtigen.

Sommige dier teekeningen zijn uitvoerig, andere onvoltooid. De physionomie van het Surinaamsche landschap is juist weergegeven; zoo ook de stadsgezichten en bepaalde gebouwen. Onder de laatste komt het Militair Hospitaal te Paramaribo, zeer uitvoerig en architectonisch geteekend, herhaaldelijk voor.

Overigens is Suriname's hoofdstad en haar omstreken in deze collectie het rijkelijkst vertegenwoordigd. Verder zijn er een paar gezichten in de kuststreken, zooals de plantage Sarah in Coronie, Nieuw-Amsterdam en ettelijke tafereelen uit de binnenlanden, die Rosevelt op zijn onderzoekingstochten moet hebben geteekend. Daaronder zijn te noemen gezichten aan de Marowyne en Tapanahoni (1861), aan de Corantijn bij Oreala (1867) en van den waterval Karoena (1872), voorts een Indianenkamp in een savane aan de Tibiti.

De verzameling Cateau van Rosevelt werd in 1904 door graaf de St. George aan 't Koloniaal Museum geschonken.

De Koloniale Bibliotheek te 's-Gravenhage is sedert een paar jaren in 't bezit eener groote portefeuille met 66 potlood-, pen- en waterverfteekeningen, die hoofdzakelijk op Suriname betrekking hebben en vóór 1882 moeten zijn vervaardigd. Zij werden, volgens het titelblad, «naar de natuur geteekend» door Mr. A. Borret (1848—1888), oud-lid aan het Gerechtshof van Suriname, laatstelijk Vicaris-Generaal der R. K. Missie te Paramaribo.

Hoewel deze verzameling, in zijn geheel beschouwd, voor de kennis van land en volk van Suriname belangrijk is, vooral om de natuurgetrouwheid der vegetatiebeelden en van bepaalde plaatsen, is er uit een artistisch oogpunt dit op aan te merken, dat het grootste gedeelte der potloodteekeningen hoogstwaarschijnlijk met behulp der camera lucida of der photographie is vervaardigd. Zóó was mijn eerste indruk, welke indruk bevestigd werd door de meening van een kunstenaar van beroep, aan wien ik de collectie liet zien. Reeds het vignet van den titel en inhoudsopgave der portefeuille geeft te denken: men ziet hier twee orang oetan's (*sic*), half zittende, half hangende in de lianen. Slechts één enkele maal, bij teekening N° 63, vermeldt Mr. Borret dat de afbeelding gedeeltelijk naar een photographie is vervaardigd.

Tot de wezenlijk oorspronkelijke teekeningen van Borret behooren de N°s 1 en 2, 4—8, 10—15, die meest kustgezichten in de Fransche Antillen voorstellen. Indien deze nummers, met de volkstypen van Suriname in waterverf, het persoonlijke werk van Borret vertegenwoordigen, dan is er niet de minste verwantschap te vinden tusschen deze en de Surinaamsche landschappen, die met groote vastheid en een zekere vaardigheid

zeer uitvoerig zijn geteekend. De Antillen-croquis en de volkstypen daarentegen verraden weinig aanleg en een onzekere hand. Bij eenige der volkstypen, meest Stads- en Grondjes-Negers, staat vermeld «naar Th. Bray «of» vrij naar Bray».

Van het oorspronkelijke werk van genoemden Bray, dat in de Koloniale Bibliotheek te Paramaribo schijnt te berusten, is mij tot mijn spijt uit eigen aanschouwing niets bekend. Veth vermeldt hem slechts ter loops op blz. 55 (Groep I) van den Amsterdamschen tentoonstellingscatalogus. Bray, in of omstreeks 1814 in Frankrijk geboren, was een planter die vele jaren in Suriname doorbracht en zich later in Nederland vestigde. Het schijnt dat hij meest kleine aquarellen vervaardigde, die Surinaamsche typen en tafereelen uit het volk voorstellen. In het jaar 1850 verschenen van hem ter lithographie van Petit te Paramaribo, «*Vijf en twintig Surinaamsche schetsen en typen*». Evenmin kan ik uit eigen aanschouwing iets mededeelen omtrent het werk van N. Box, dat eveneens in genoemde bibliotheek aanwezig moet zijn. Althans de aanvullingslijst van 1897 van den Catalogus dier inrichting vermeldt o. a. «Teekeningen door wijlen den heer N. Box in de jaren 1823—1839 vervaardigd; Surinaamsche landschappen in potlood, Oost-Indischen inkt en waterverf. 67 stuks, gemerkt N° 1—67, in portefeuille». In denzelfden Catalogus worden bovendien 56 stuks potlood- en waterverfteekeningen door wijlen den heer W. C. H. Winkels, die Surinaamsche landschappen en typen voorstellen en van omstreeks 1850 dagteekenen, vermeld. Dr. H. D. Benjamins, oud-inspecteur van Onderwijs in Suriname, aan wien ik de voorgaande gegevens omstreeks Bray, Box en Winkels ben verschuldigd, deelde mij bovendien mede, dat in de Koloniale Bibliotheek te Paramaribo «twee gekleurde stadsgezichten van Paramaribo» worden bewaard, gedagteekend Amsterdam 1817, die zeer zeldzaam zijn. De vervaardiger daarvan moet Pierre Béranger, Commissaris-Generaal en Gouverneur van Suriname, zijn geweest.

Onder de wetenschappelijke reizigers, die Nederlandsch West-Indië bezochten, schijnen slechts zeer enkelen naar de natuur te hebben geteekend. Onder dezen noem ik prof. K. Martin, in wiens werk *West-Indische Skizzen*, deel I (1886) een twaaftal lithographieën naar zijn schetsen voorkomen. Om ons uitsluitend tot Nederlandsch gebied te bepalen, vermeld ik «Tafeleiland in de Suriname-rivier» als de beste en meest beleerende.

Slotbeschouwing.

Aan het einde gekomen van mijn overzicht, vallen daaruit eenige conclusies te trekken, waarvan ik er slechts enkele wil noemen. En wanneer ik de balans opmaak, dan heb ik ook reden tot een klacht en een wensch.

Het lange tijdperk — meer dan een eeuw — en het onmetelijke veld in aanmerking genomen, is er, trots het vele verdienstelijke werk, voor de artistisch-wetenschappelijke iconographie onzer koloniën weinig verricht. Onder de ruim 70 personen, wier werk in verband met Nederlandsch Oost- en West-Indië behandeld, of slechts ter loops werd genoemd, zijn er niet meer dan 10 of 11, die aanspraak kunnen maken op den naam van kunstenaar. De overigen zijn amateurs van zeer verschillenden aanleg.

De eerste, vroegere periode, vóór 1883, bracht slechts drie artisten voort: Payen, Benoit en Raden Saleh; altijd wanneer wij afzien van Beynon en Lebret, wier plaats twijfelachtig is. De tweede, latere periode, die een kleine dertig jaren omvat, kan minstens op acht kunstenaars in onze koloniën wijzen.

Niettegenstaande de landschappen en de volkenkundige schilderijen en teekeningen van Payen, de Natuurkundige Commissie en van de Velde, zijn de natuur, en vooral de menschenrassen, onzer overzeesche bezittingen toch onvoldoende en onvolkomen afgebeeld. In die meer dan zeventigjarige eerste periode zijn er eigenlijk slechts enkele groote iconographische werken van belang voor Oost- en West-Indië aan te wijzen. De nieuwere periode is nog armer aan wezenlijk beleerende, mooie plaatwerken, al streefde ook een Haeckel naar de vereeniging van kunst en wetenschap. Wij hebben bv. tot nog toe niets, dat te vergelijken is met den *Atlas of Panoramas and Views*, die bij het groote reiswerk over Indië en Hoog-Azië van Schlagintweit behoort. Evenzoo ontbreekt voor Overzeesch-Nederland een volkenkundig plaatwerk op groote schaal zooals dat van de Pauly, *Description ethnographique des peuples de la Russie*, hetwelk met al zijn gebreken uit een artistisch oogpunt toch uitermate beleerend is. Trots Mari ten Kate, Hubert Vos, du Chattel en de enkele kunstenaars die onze Oost en West bezochten, zijn noch het landschap noch de volken dier gewesten, noch de planten- en dierenwereld, volkomen tot hun recht gekomen. Zelfs het

werk van den man, die bij enkelen als de schilder-ethnoloog bij uitnemendheid geldt — Nieuwenkamp — heeft slechts een zeer betrekkelijke waarde. Ja, alles wel beschouwd, is de uitkomst waartoe ik ben gekomen, bijkans treurig en beschamend.

Bovenstaand oordeel zal sommigen wellicht te kritisch, onbillijk en overdreven ongunstig schijnen. Maar ik grond dạt oordeel op vergelijkingen.

In den loop der 25 à 30 jaren, waarin Duitschland in het bezit van koloniën is gekomen, hebben reeds een aantal kunstenaars van professie en van talent hun krachten aan het schilderen en teekenen van land en zee, volk, dieren en planten dier gewesten gewijd. Niet alleen de kunst in den waren zin des woords, maar ook de wetenschap heeft, in de laatste kwart eeuw, zeer veel aan die mannen te danken. Ik noem hier slechts Hellgrewe, Wilhelm Kuhnert, Heims en Vollbehr, die met het volste recht den naam van *koloniale schilders* verdienen. Wie zijn dat bij ons? Ik ken bv. voor onze Oost noch West, niets dat ook maar in de verte is te vergelijken met het Afrikawerk van een Kuhnert en een Heims. Ook de Franschen hebben niet weinig gedaan. Welk Nederlandsch kunstenaar heeft Javanen gemaald zooals Marius Perret Indo-Chineezen? Algerië, 't is waar is dichter bij het moederland dan onze koloniën, maar toch, wie heeft in onze Oost of West ooit inboorlingen begrepen en geschilderd zooals Etienne Dinet, Arabieren? Niemand; zelfs onze grootste meester op ethnographisch gebied, Hubert Vos, niet.

Ook wanneer wij verder gaan en een vergelijking maken tusschen de schilder-teekenaars in getal en in gehalte die, in de laatste honderd jaren, andere verre hemelstreken bezochten en er werkten, die werkelijk het daar geziene «meëbrachten» voor hun thuis zittende landgenooten, dan valt die niet ten gunste van Nederland uit. Welke Nederlander heeft bv. ooit een bepaalde streek van Insulinde, of van welk exotisch land ook, geschilderd zooals Felix Regamey Britsch-Indie en Japan? Waar is onze artist-wereld-reiziger, die te vergelijken is met Eduard Hildebrandt, den «Maler des Kosmos?» Hebben wij ook maar één kunstenaar die onze Inlanders, Indianen en Boschnegers op het doek heeft gebracht zooals Farny, Remington, Deming en Couse Noord-Amerikaansche Indianen? En wie is onze oerwoudschilder, wiens werk zich kan meten met de

Zuid-Amerikaansche studies van een Karl Oenike? Ik ken er geen. Nimmer heb ik dan ook bij de beschouwing van het werk van één der schilder-teekenaars in onze kolonieën iets gevoeld als van een openbaring, iets dat te vergelijken is bij den overweldigenden indruk, dien de tafereelen uit de wildernissen van Oost-Afrika, Kamerun en Zuid-Amerika van Kuhnert, Heims en Oenike op mij maakten. De vereenzelving van den artist met de natuur en het volk van daar ginds, en ook de liefde daarvoor en het begrijpen daarvan, zoo sterk sprekend bij deze kunstenaars, zoowel als bij de genoemde Indianenschilders en Dinet, mis ik in verreweg de meeste land- en volkstafereelen uit onze koloniën.

Uit al mijn bewondering voor dat werk van vreemden spreekt echter geen miskenning van de verdiensten der weinige Nederlandsche artisten die in onze Oost hebben gewerkt, noch van onze poolstrekenschilder Louis Apol, evenmin als van onzen schilder-poëet van het Oosten Marius Bauer. Ik gevoel vooral spijt omdat het zoo anders kon zijn. Het is inderdaad te betreuren en bevreemdend, *dat in den loop van meer dan een eeuw, slechts vijf Nederlandsche kunstenaars van professie zich geroepen gevoelden in ons Oost-Indië te gaan schilderen of teekenen.* En daarvan maar *vier*, die zich de moeite eener reis daarheen getroostten. Geen Nederlandsch artist toog ooit naar de West.

En verder dan Noord-Afrika en Aziatisch Turkije waagde zich, zoover ik weet, slechts een enkel schilder. Hoe komt het, dat geen onzer kunstenaars zich ooit heeft aangegord om deel te nemen aan een der vele expedities, die gedurende de laatste twintig jaren in Oost-Indië en Suriname zijn werkzaam geweest? Het «vreemde landen zien, en menschen, verre kusten» schijnt geen behoefte onzer schilders en teekenaaars in 't algemeen te zijn. «The call of the wilds» — de roepstem der wildernis — die zoo menig Indianenschilder volgde, werd door slechts zeer enkele Nederlandsche kunstenaars gehoord en gevolgd. Daarbij komt, dat de meeste artisten in ons vaderland den nationalen karaktertrek bezitten van bij voorkeur dezelfde banen te volgen en niet dan ongaarne een nieuw, braak liggend veld te betreden. Daaruit laat zich verklaren, dat van de meer dan 70 in mijn vorengaand overzicht genoemde namen niet meer dan 40 — dus de groote helft — geboren Nederlanders zijn. De overige

32 zijn geboren vreemdelingen, waaronder 3 Inlanders en 1 Chinees. [1]

Een criticus van du Chattel's aquarellententoonstelling te Soerabaja schreef niet ten onrechte, dat du Chattel blijkt wars te zijn van «die Aesthetik des Hässlichen», door de meeste Hollandsche kunstbroeders op hun manier met virtuositeit voorgestaan.» [2] Maar daargelaten het grauwe, groezelige en gore, dat de echt Hollandsche schildersbent met zoo groote voorliefde afbeeldt, hebben we, dunkt mij, nu meer dan genoeg Scheveningers, Markers, Volendammers, Friezen en Zeeuwen, strand- en vaartgezichten, oude grachten, weiden met vee, oude interieurs en exterieurs voor de navolgende geslachten om te bewonderen of te veroordeelen.

Nederland is een land van schilders bij uitnemendheid. Laat ons dan hopen, dat in de toekomst een aantal jongeren zullen opstaan en koers zetten naar ons schoon rijk van Insulinde, waar zij in de bergen en wouden, in de velden en kampongs en in de dierenwereld stof te over zullen vinden om er hun talent aan te wijden. En voor de liefhebbers van kust- en riviergezichten met bosch en een bonte stoffage biedt Suriname een overrijk en mooi veld, om van de Nederlandsche Antillen met hun rotsachtige kusten en heerlijke lichteffecten niet te spreken. [3]

Gesloten einde Juni 1912.

---

[1] Voor zoover is na te gaan. Omtrent de nationaliteit van enkelen kon ik geen zekerheid verkrijgen. Maar in de hoofdzaak brengt dit al zeer weinig verschil.

[2] Vergel. *Weekblad voor Indië*, 5e jaarg., 1908, bl. 95.

[3] Niettegenstaande ons gebrek aan koloniale en exotische schilders kan Nederland — 't is maar weinig bekend — op een of twee der vroegste schilders bogen, die ooit in de keerkringen werkten. Zoo begeleidde Frans Post uit Haarlem prins Maurits van Nassau naar Brazilië, toen deze in 1636 als stadhouder van de op de Portugeesen veroverde bezittingen daarheen trok. Ook schijnt het, dat de schilder A. Eekhout hem in 1641 volgde. Beiden brachten jaren in Brazilië door, althans Post, en leverden vooral op volkenkundig gebied iconographisch werk van groote waarde. Zie Humboldt, *Kosmos* II, S. 85, 129. — *Intern. Arch. f. Ethnogr.*, II, S. 221 m. Taf. XIII en vooral P. Ehrenreich, *Ueber einige ältere Bildnisse Südamerikanischer Indianer. Globus* Bd. LXVI, 1894.

DE HANDHAVING DER ORDE EN TUCHT OP DE SCHEPEN DER OOST-INDISCHE COMPAGNIE.

DOOR DR. J. DE HULLU.

Tenzij de schippers en andere scheepsofficieren, gelijk maar al te dikwijls voorkwam, het opleggen van straffen eigenmachtig geheel aan zich trokken [1], geschiedde de rechtspraak op de schepen der Compagnie in naam der Hooge Overheid [2] door den Scheepsraad, den Breeden Raad en den Krijgsraad.

Over vergrijpen op welke geldboeten of lichte lijfstraffen stonden, de zoogenaamde civiele misbruiken en overtredingen, vonnisten de opperkoopman, onderkoopman, schipper en eenige andere hoofdbevelhebbers, die te zamen den Dagelijkschen-, Particulieren- of Scheepsraad uitmaakten van den bodem, daar zij waren voorgevallen [3]. Vóór de Scheepsraad echter met de

---

[1] Bij resolutie Zeventien 8 Aug. 1705 werd aan de schippers en verdere scheepsopperhoofden, „die zich veeltijds aanmatigen om over deze en gene misdrijven en delicten contrarie de ordres van de Compagnie op eigen autoriteit, zonder convocatie of kennis van den Scheeps- of Breeden Raad, na gelegenheid straf en correctie bij forme van justitie te oefenen", op het gestrengst verboden zulks te doen op verbeurte van zes maanden gage voor de eerste maal en op straffe, indien zij er zich voor de tweede maal aan schuldig maakten, van inhabiel en onbekwaam te worden verklaard om de Compagnie verder te dienen.

[2] Scheepsboek Sparenrijk 1748; Vonnis Breede Raad der retourvloot 21 Maart 1635. Ook komt voor: in naam van de Staten-Generaal (Breede Raad retourvloot 26 Juni 1634, Scheepsboek Zuiderbeek 1715, Journaal uitgaand schip Zutphen 15 Mei 1632), in naam van de Staten van Holland en Westfriesland en de Bewindhebbers der Compagnie (Scheepsboek Bentvelt 1715), in naam van de Staten Generaal, den Prins van Oranje en Gouverneur Generaal en Raden (Scheepsboek Crabbendijk 1749), in naam van de Staten-Generaal en de Prinses-Weduwe als voogdes van den Erfstadhouder (Scheepsboek Renswoude 1757).

[3] Instructiën Scheepsraad van 7 Dec. 1619, 26 Oct. 1635, Sept. 1649; Artikelbrieven van 16 Oct. 1619, 2 Maart 1634, 8 Maart 1658, 3 Sept. 1672, 4 Sept. 1742. Volgens de instructiën van 1619, 1635 en 1649 moest de Scheeps-

behandeling van een geding aanving, was de koopman of de schipper gehouden zich daags te voren met zijn schip dicht bij dat van den kommandeur der vloot te vervoegen en hem van de voorgenomen rechtszitting te verwittigen door een uur lang de vlag aan de kraallijn bij de mars [1] te laten waaien, opdat hij haar desverkiezende hetzij in eigen persoon hetzij door een gemachtigde zou kunnen komen bijwonen en presideeren. En de Scheepsraad mocht den volgenden dag niet eerder met de zaak voortvaren dan nadat men tot des middags toe op zijn komst had gewacht [2]. Hetzelfde sein moest worden gegeven wanneer de voorzitter en twee leden van den Scheepsraad een bij hen aangebracht feit «crimineel of kapitaal» oordeelden [3]. Over de kapitale of crimineele misdrijven toch, dat wil zeggen

---

raad bestaan uit vijf personen n.l. den opperkoopman, den schipper, den onderkoopman, den opperstuurman en den hoogbootsman, en het voorzitterschap worden waargenomen door den kommies of koopman. Bij resolutie Zeventien 5 Mei 1661 was bepaald dat in den Scheepsraad zouden compareeren: op een groot schip de koopman, schipper, opperstuurman, assistent en hoogbootsman of wel de schipper, onderkoopman, opperstuurman, assistent en hoogbootsman, en op een klein schip, fluit of jacht de schipper, de assistent zoo deze ten minste van competente capaciteit en ouderdom was, de opperstuurman, de onderstuurman en de hoogbootsman. Kolbe in zijn Beschrijving van de Kaap, Amst. 1727, blz. 27, geeft op dat de Scheepsraad samengesteld was uit den kapitein, boekhouder, opperstuurman, bootsman, schieman, onderbootsman, onderschieman, konstapel en bottelier. Volgens den artikelbrief van 1742 moesten als leden fungeeren de schipper, door wien het presidium werd bekleed, de oudste luitenant, de onderkoopman, of assistent, de tweede of jongste luitenant en de opperstuurman, en op schepen, waarop geen luitenants voeren, de schipper, onderkoopman of assistent, opperstuurman, onderstuurman en hoogbootsman. Volgens Nicolaas de Graaff, Oost-Indise Spiegel, blz. 34 werd de Scheepsraad „soms ook versterkt" met de kwartiermeesters „vermits deze het meest onder het scheepsvolk verkeerden en derzelver gedachten haar het beste bekend" waren.

[1] De kraallijn is een lijn, waaraan houten kralen geregen zijn en die, om den mast aan den klauw van den gaffel vastgemaakt, dient om deze bij het ophijschen of strijken tegen den mast te houden", (Van Lennep, Zeemanswoordenboek in voce). De mars is het„ houten vlak, zich rondom den mast uitstrekkende, ter plaatse waar de hoofdtouwen gespannen worden" (a. w. in voce).

[2] Instructiën Scheepsraad van 1619, 1635, 1649.

[3] Joost de Damhoudere, Practijcke in criminele saken, Rotterdam 1660, blz. 4: „de capitale (crimen) zijn degenen, die men punieert capitalijck of lijvelijck metter doodt of metten eeuwigen banne of met der confiscatie van goede. Die niet en zijn capitale sijn degenen, die men punieert met gelde of eenige cleijne punitie corporelle".

die waarop de dood of een andere zware straf was gesteld, kwam de beslissing alleen toe aan een op het schip van den kommandeur te houden vereenigde zitting van den Scheepsraad en de gezamenlijke kooplieden, schippers, onderkooplieden en opperstuurlieden, of met andere woorden aan den Breeden Raad van de gansche vloot [1]. Voer een schip niet in eskader maar op zichzelf, dan wees de Scheepsraad vonnis over alle voorgevallen misdaden en vergrijpen hoe ook genaamd [2]. Ten opzichte van de soldaten was in de artikelbrieven verordend dat alle zaken hen aangaande behoorden te worden afgedaan bij den krijgsraad, dat is «bij den koopman, schipper, sergeant of hoogeren krijgsofficier, korporaal en landspassaat», met dien verstande nochtans dat zaken van «geheel zwaren gewichte, zoo wanneer daar twee of meer schepen in vlote bij malkanderen» waren, behandeld moesten worden bij den Breeden Raad [3]. Alle aanklachten, sententiën en executiën moesten «pertinentelijk» in een register worden geboekt [4]. De beslissing geschiedde bij meerderheid van stemmen [5].

---

[1] Instructiën Breede Raad van 7 Dec. 1619, 26 Oct. 1635, Sept. 1649. Volgens de aangehaalde Breede Raads-instructiën waren leden: al de kooplieden of commiezen der respective schepen, al de schippers, al de onderkooplieden en al de opperstuurlieden; volgens de artikelbrieven van 1619, 1634, 1658 en 1672 bestond de Breede Raad uit al de kooplieden of commiezen, al de schippers, al de onderkooplieden, al de opperstuurlieden en al de sergeanten of andere hoogere officieren, die in de respective schepen waren, en was de kommandeur der vloot voorzitter van het college. De artikelbrief van 1742 bepaalde dat, als vijf of meer schepen bij elkander zeilden, in den Breeden Raad alleen zitting zouden hebben de kommandeur als president, de schippers van de schepen, benevens de eerste luitenant en de onderkoopman of boekhouder van het kommandeursschip, die tevens de pen moest voeren. Telde de vloot minder dan vijf schepen, dan moesten nevens de gezagvoerders der schepen nog zooveel anderen van de eerste officieren der schepen „daarin worden beroepen", dat zij met den kommandeur of bevelhebber te zamen een getal van zeven personen uitmaakten.

[2] Nicolaas de Graaff, a. w. blz. 84.

[3] Artikelbrieven van 1619, 1634, 1658, 1672. In die van 1742 komt deze bepaling niet voor.

[4] Instructiën Scheepsraad van 1619, 1635, 1649. De Breede Raadsinstructiën van dieselfde jaren spreken alleen van de verplichting tot het registreeren der *besluiten*, waarin echter de sententiën ongetwijfeld mede zijn begrepen geweest.

[5] Instructiën Scheepsraad als voren. De Breede Raads-instructiën van 1619, 1635, 1649 en de in 1790 te Middelburg gedrukte bepalen, dat alles zou beslist worden bij meerderheid van stemmen, met dien verstande dat bij staking van stemmen de president een dubbele stem zou hebben. Doch dit laatste mocht geen plaats hebben in zaken van justitie volgens den artikelbrief van 1742.

In gevallen van bijzonderen aard heeft het hoogstwaarschijnlijk van oudsher aan de scheepsoverheid vrij gestaan de beslissing over te laten aan de rechters in het vaderland of in Indië. De artikelbrief van 1742, die zich op dit stuk duidelijker uitspreekt dan zijn voorgangers, handhaaft denkelijk slechts het bestaande gebruik als hij met zooveel woorden bepaalt, dat de scheepsrechters in «kapitale of halszaken van veel duisterheid of die uitstel lijden konden», alleen informatiën behoefden te nemen en de delinquenten met de stukken te hunnen laste overgeven mochten, zoo het misdrijf op de thuisreize was voorgevallen, aan het Hof van Holland, zoo het op de uitreis was gepleegd, aan den ordinairen rechter van de plaats waarheen het schip was bestemd. Nadrukkelijk echter was hun zoowel in dezen als in alle oudere artikelbrieven voorgeschreven om, «bijaldien eenige conspiratiën of andere notoire halszaken in de uit- of wederomreize in de schepen mochten vallen», die dadelijk te berechten en te executeeren, «zonder gelijk als voor dezen gebeurd was de misdadigen tot groot perikel van de schepen in apprehensie te houden om in Indië of naar huis te brengen en aldaar haar verdiende straffe te doen ontvangen».»[1]

Hoofd van de politie en tegelijkertijd officier van justie was de provoost [2]. Hij zag toe dat de verordeningen van den artikelbrief werden nageleefd [3], moest des avonds als de wacht zou aangaan dit over het schip uitroepen en gebieden dat men zich onthouden zou van dronkenschap en het maken van gerucht en geweld en dat ieder, die aan de beurt was om te waken, aan dek zou komen en dat de anderen te kooi zouden gaan [4], zette hen die zich «crimineellijk verliepen» gevangen, trad bij procedures op als aanklager en eischer [5] en was belast met de

[1] Artikelbrieven van 1619, 1634, 1658, 1672, 1742.

[2] In de eerste tijden, zegt Pieter van Dam in zijn Beschrijving der Oost-Indische Compagnie (Boek I Deel 1 cap. 18), wanneer de schepen van hier onder een admiraal afgingen was men gewoon een fiscaal daarover te stellen met een instructie, naderhand is die instructie aan de provoosten van ieder schip medegegeven.

[3] Blijkens de instructiën voor den provoost in 1735 en 1788 te Middelburg gedrukt.

[4] Nicolaas de Graaff, a. w. blz. 29.

[5] Instructiën provoost van 20 Dec. 1622 en de in 1735 en 1788 te Middelburg gedrukte; Instructiën Scheepsraad van 1619, 1635, 1649 en de in 1790 te Middelburg gedrukte.

ten uitvoerlegging van de vonnissen [1], welke tenzij de Breede Raad anders beschikte plaats had op het schip, daar de misdaad was bedreven [2]. Aan emolumenten boven zijn gage ontving hij een zeker aandeel in sommige boeten alsmede van ieder, die in de boeien gesloten werd, het zoogenaamde sluitgeld, ten bedrage van zes stuiver van een mindere en tien stuiver van een officier [3]. Als waardigheidsteeken bezat hij een met oranjezijde linten versierden [4] gerechtsstok, dien hij bij het afroepen van de wacht tegen den grooten mast sloeg [5] en denkelijk, wanneer een vonnis werd ten uitvoer gelegd, als roede van justitie in de hand hield.

Over de vraag hoe de provoost bij de procedure handelde verspreiden de instructiën en artikelbrieven weinig of geen licht. Bij een geding over doodslag moest hij ten overstaan van twee rechters uit den scheepsraad, die de gezagvoerder daarvoor op zijn verzoek had aangewezen, eerst de getuigen en vervolgens den beklaagde ondervragen. Na afloop van het verhoor liet hij den beklaagde voorlezing doen van zijn in het confessieboek opgeteekende antwoorden en deze, als hij ze gestand deed, zoowel door hem als door de twee rechters onderteekenen, en nam daarop het boek onder zijn bewaring om te beletten dat er zonder de voorkennis en toestemming van rechters en beklaagde eenige verandering in werd aangebracht. Indien de beklaagde het hem ten laste gelegde misdrijf loochende en de bewijzen voor zijn schuld «niet zoo klaar en sterk waren dat de provoost daarop mocht blijven, als te weten dat niemand gezien had dat de gevangene het feit gedaan had of dat de indiciën niet suffisant waren om daaruit vastelijk besloten te kunnen worden dat hij het feit gedaan had», mocht niettemin de provoost «zijn conclusie formeeren naar den tekst van den artikelbrief, daarbij voegende dat de gevangene arbitralijk aan den lijve, maandgelden en goederen gestraft en gemulcteerd zou worden, gelijk naar recht en justitie bevonden zou worden

[1] Artikelbrieven van 1619, 1634, 1658, 1672, 1742.

[2] Instructiën Scheepsraad van 1619, 1635, 1649 en de in 1790 gedrukte.

[3] Blijkens de artikelbrieven.

[4] Blijkens de Aanteekeningen van den Bewindhebber Arnoldus Buchelius gaf men in 1620 den provoost bij de monstering zijn stokken „alle met oraignie sijde handen".

[5] Nicolaas de Graaff, a. w. blz. 29.

te behooren.» Zoo echter niettegenstaande de ontkenning van den beklaagde diens schuld boven allen twijfel verheven was, dan moest de provoost, in overeenstemming met de toenmalige opvatting dat niemand ter dood kon worden veroordeeld tenzij hij met eigen mond zijn misdaad had beleden, eischen dat men hem ter pijniging zou brengen aleer hij zich met anderen kon beraden. [1]

Van het toepassen van pijniging op de Compagnieschepen vindt men zóó zelden melding gemaakt, dat het moeilijk is na te gaan hoe het daarbij toeging. Op de Naussausche vloot van Jacques L'Hermite en Geert Huijgen Schapenham, in 1623, liet men een opvarende, die van giftmengerij werd verdacht, «een van de zwaarste kamers aan het lijf hangen,» [2] blijkbaar om hem door uitrekking van de ledematen te folteren evenals dat op de pijnbank geschiedde [3]. Een andere manier van pijnigen bestond hierin dat men den beklaagde lontjes tusschen de vingers legde, die vervolgens in brand werden gestoken [4].

Wat aan boord voor misdrijf gold en welke straffen er werden opgelegd stond beschreven in den door de Staten-Generaal uitgevaardigden artikelbrief, die door alle bedienden van de Compagnie bezworen moest worden en, zoolang hun diensttijd duurde, voor hen van kracht bleef. Dat men op de schepen niets gedoogde wat tot kleinachting van de religie strekte sprak bij een althans uiterlijk zoo godsdienstig volk als de Nederlanders destijds waren haast van zelf. Wie Gods naam misbruikte met vloeken, zweren, «lasterlijke propoosten, gekkernijen of anderszins» beliep een boete van tien stuiver en «arbitrale correctie naar gelegenheid van de lasteringen, die gezeid en gesproken» waren, terwijl degenen, die den predikant, ziekentrooster of voorlezer van den bijbel berispten, beschimpten of in hun bediening bemoeilijkten of beletten, gestraft werden met arbitrale correctie. Bleef iemand zonder vergunning uit de godsdienstoefeningen weg dan verbeurde hij de eerste reis het wijnrantsoen en nog een gulden daarboven, de tweede maal het dubbele,

[1] Instructiën provoost van 1622 en de in 1735 te Middelburg gedrukte.

[2] De kamer was dat gedeelte van een vuurwapen, waarin de buskruitlading kwam te liggen, hier is misschien sprake van scheepskanonnetjes.

[3] Journaal van de Nassausche vloot in Begin en Voortg. II (12 Oct. 1623).

[4] Sententie van 28 Maart 1649 in het Scheepsboek van het uitgaand schip Sparenrijk: goedgevonden een van diefstal beschuldigd matroos „acht lonten tusschen de vingers te stellen, hetwelk terstond geschiedde maar dezelve waren nog niet in brand gestoken of bekende terstond".

indien hij ze voor de derde maal verzuimde werd hij door het kwartier gelaarsd [1].

Minder uit eerbied voor ieders persoonlijke overtuiging dan wel om de rust en vrede te handhaven was verder bepaald dat elk, die eenige quaestiën of disputen van religie opwierp, gestraft zou worden, telkens als het voorviel, met verlies van een maand gage, en zoo uit de twistgesprekken haat of twist voortsproot daarenboven nog met arbitrale correctie. Wie zich niet tevreden hield met het rantsoen, zooals dit door den Breeden Raad of Scheepsraad was bepaald, of ter sluiks eenigen wijn uit de provisie haalde verbeurde twee en die, onder voorwendsel dat zij niet goed was, eigenmachtig eenige victualie over boord wierp, ééne maand gage. Op het niet behoorlijk onderhouden van de wapenen, die men van wege de Compagnie ontving, stond verlies van een halve maand gage, die ze ten eenenmale verwaarloosde moest ze uit eigen beurs betalen of werd voor hun prijs op zijn rekening gedebiteerd [2]. Het verleggen, versteken of verwerpen van eenig gereedschap van timmerlui, stuurlieden, busschieters, koks of chirurgijns werd gestraft met laarzen voor den mast. Die zonder bevel van den gezagvoerder grof geschut losbrandde verbeurde een maand gage. Officieren, die de hun opgelegde zorg voor de dagelijksche en wekelijksche reiniging van het schip verzuimden, werden getroffen met het verlies van twee maanden gage [3]. Niemand mocht «zijn gevoeg doen» of «zijn water lossen» dan op de daarvoor aangewezen plaats, «noch ook, zijn kleederen nat gemaakt hebbende, die zonder uit te trappen in het schip laten liggen» op boete telkens van tien stuiver. Tot verhoeding van de «vele ongelukken,» die uit het dobbelen en spelen voortkwamen, was voorgeschreven dat niemand binnen scheepsboord brengen of maken mocht «eenige dobbelsteenen, kaartspel of andere instrumenten daartoe dienende,» op straffe van acht dagen lang te water en te brood in de boeien te worden gezet; die ze gebruikte werd beboet met twintig stuiver telkens en verloor het spel, dat overboord werd geworpen. Bovendien behoefden schulden, met spelen of wedden gemaakt, niet te worden voldaan en was de winner

[1] Hoe het laarzen geschiedde wordt beneden (blz. 527) uiteengezet.

[2] Deze laatste bepaling alleen in den artikelbrief van 1742, in de andere komt zij niet voor.

[3] Als voren.

gehouden ze aan den verliezer te restitueeren. Op dronkenschap stond een boete van een maand gage telkens en «daarenboven na gelegenheid van zaken gestraft te worden»[1], op het maken van quaestie laarzen door het kwartier. «Zoo wie plukhaart of met vuisten slaat (luidde het verder) zal drie dagen te water en te brood in de ijzers geslagen worden, en wie eenig mes trekt met toorn om iemand leed te doen of te kwetsen, zal met een mes door zijn hand aan den mast genageld worden en aldaar zoo lange staan totdat hij hetzelve doortrekt, en iemand kwetsende zal gekield worden en daarenboven zes maanden gage verbeuren. En zoo wie iemand doodde, zal met den doode levend overboord gezet worden en zijn maandgelden verbeuren». Wanneer iemand zonder verlof van den gezagvoerder met vuur of licht in het ruim, de scheepsbottelarij of kruitkamer ging wachtte hem, behalve arbitrale correctie naar gelegenheid van zaken, een boete van een maand gage. Voorts was op dezelfde boete bepaald dat niemand tabak mocht «koopen of mangelen[2] noch ook denzelven nuttigen anders als bij dage en met consent en kennisse van den kapitein, schipper of gezaghebber en dat alleenlijk op het boevenet en vóór den grooten mast». Ook stond het niemand vrij «brandende lonten, kaarsen of ander vuur, hoe dat genaamd kon worden, te gebruiken of bij zich te dragen, ten ware tot haar ambt en scheepsbehoeftens en dat met kennisse van de officieren, alles op poene van acht dagen in de ijzers te zitten en daarenboven nog een maand gage te verbeuren, hetwelk pertinentelijk moest worden aangeteekend, en zoo wie hierin verzuimelijk ware, die moest verbeuren gelijke boete, van welke boete de provoost zou hebben en genieten den zesden penning». Die van boord voeren anders dan met toestemming van den kommandeerenden officier of aan land of in andere schepen bleven overnachten zonder verlof daartoe te hebben ontvangen, werden arbitraal gestraft. Insgelijks was het verboden om, als men in eskader voer, zonder uitdrukkelijk bevel van den opperbevelhebber der vloot van den eenen bodem op den anderen te gaan: wie in dezen

---

[1] In de artikelbrieven van 1619 en 1634 werd op dronkenschap verbeurte van een maand gage gesteld en daarenboven naar de gelegenheid van de zake gestraft te worden, die van de kajuit vervielen in dubbele boete.

[2] Ruilen.

misdeed verbeurde telkens een maand gage.[1] Maakte iemand na bezette wacht geraas of getier of verliet hij de hem aangewezen plaats, dan werd hij «als ongehoorzame aan den lijve als anders» getuchtigd[2]. Mede aan lijfstraf onderworpen waren de wachters, die iemand zonder vergunning aan boord lieten komen. Die zonder verlof van zijn officieren een kooi of slaapplaats innam of daar hooi of stroo in had, verloor een maand gage en moest ze bovendien ontruimen. Officieren die toelieten dat aan de onbevaren personen op de hoogte van de Sorlings- of Scillyeilanden de zeedoop werd toegediend[3], moesten zooveel maanden gage laten vallen als er personen gedoopt waren, en die dit doopen hadden gedaan of gepoogd hadden het te doen, moesten arbitralijk aan den lijve gestraft of in hun maangelden beboet worden naar gelegenheid van zaken. Indien iemand een gevangene voorzag van spijs, drank of iets anders, werd hem een boete opgelegd van een maand gage alsmede opsluiting in de boeien te water en brood voor acht dagen. Wie den provoost bij een inhechtenisneming verhinderden of aan een door hem gearresteerde hulp boden, moesten lijfstraf ondergaan, en evenzoo met lijfstraf en bovendien nog met verlies van vier maanden gage werden gestraft zij, die „zich verzetten tegen «het uitvoeren of executeeren van de justitie of derzelver vonnis». Personen, die den rechter wegens een tegen hen uitgesproken vonnis beleedigden of lasterden, moesten blootshoofds, met gebogen knieën en gevouwen handen God en de justitie en den beleedigden rechter om vergiffenis bidden, terwijl hun voorts «op zekere groote poene verboden moest worden hetzelve meer te doen» en zij bovendien ter beslissing van den Raad in een boete moesten worden geslagen ten behoeve van de Armen[4]. Naast de straffen stelden de artikelbrieven ook een belooning vast voor wie een samenzwering of muiterij aan het licht bracht, te weten ontheffing van straf en een premie van twintig realen van achten als de aangever er

[1] Artikelbrieven van 1619, 1634, 1658 en 1672. In dien van 1742 komt de bepaling niet voor.

[2] Deze poenale sanctie komt niet voor in de artikelbrieven van 1619 en 1634.

[3] In den artikelbrief van 1634 wordt gezegd op de hoogte van de Barles.

[4] Instructiën provoost van Dec. 1622 en de in 1735 en 1788 te Middelburg gedrukte.

zelf in betrokken was, en een van vijftig realen[1] als hij er geen part of deel aan had[2]).

In hoofdzaak bestonden dus de straffen uit geldboeten, verbeurte van maandgelden[3], opsluiting in de boeien te water en te brood, kastijding aan den lijve en verlies van het leven. Natuurlijk konden uit kracht van hun bevoegdheid om arbitrale correctie te oefenen, met andere woorden de misdadigers op zoodanige wijze te tuchtigen als zij naar omstandigheden geraden oordeelden, door de scheepsrechters ook nog andere straffen worden opgelegd dan die, welke de artikelbrief met name noemde. Zoo vindt men in het reisverhaal van een Duitscher, die tusschen 1667 en 1682 op een Compagniesschip voer, aangeteekend dat personen, die zich aan de een of andere overtreding schuldig maakten, somwijlen een ganschen dag lang aan de scheepspompen werden gezet of in de grootste hitte een heelen dag zonder eten of drinken boven in den mast moesten zitten[4]. Curieus was de straf, welke in 1626 op het schip Hollandia als arbitrale correctie aan een van de opvarende soldaten werd opgelegd. Dit personage had gedurende de reis «zeer oneerlijk en fieltachtig met zijn vrouw geleefd», waarom hij al eens met haar in de boeien had gezeten, «als wanneer hem van den heer kommandeur en zijn Raad wel expresselijk was gerecommandeerd en gelast met zijn huisvrouw goed huis te houden, het vloeken en zweren te laten, het slaan van zijn vrouw te vermijden en als de andere eerlijke soldaten zoude leven, of dat bij foute van dien arbitralijk gestraft zoude worden». Niettegenstaande deze waarschuwing echter was hij «in zijn fieltachtig leven voortgevaren en had nu een zekeren tijd lang hem gefingeerd ziek te zijn om door luiigheid in de kooi te mogen blijven liggen, gelijk hij gedaan had. Des daags, als hem iemand kwam aanspreken, had hij zeer flauw gesproken, daarmede te kennen gevende dat hij ziek was, en des nachts zulken regiment met zijn vrouw gehad met vloeken, zweren,

[1] In den artikelbrief van 1742 wordt gesproken van 20 en 50 rijksdaalders.

[2] Tenzij uitdrukkelijk naar elders is verwezen komen al deze strafbepalingen voor in de artikelbrieven van 1619, 1634, 1658, 1672 en 1742.

[3] De boeten en confiscatiën vervielen volgens den artikelbrief van 1742 aan de Compagnie. De oudere artikelbrieven laten de vraag aan wien zij toekomen onbeslist.

[4] David Tappen, Funffzehnjährige Ost-Indianische Reisebeschreibung, Hannover und Wolffenbuttel 1704, S. 205.

oneerlijk spreken even of hij met den duivel bezeten was, dat daaromtrent bij zijn kooi zwaarlijk iemand om slapen konde. En om te meerder faveurs zoowel uit de kajuit als van anderen te verkrijgen had hij hem geveinsd met den duivel gemeenschap te hebben, daardoor dat zijn vrouw zoo verschrikt was geweest dat zij zwaarlijk bij hem durfde slapen gaan, overmits dat zij hem eens een mes dat hij op zijn keel gezet hadde ontnomen had, daarmede dat hij zeide hem het leven te benemen willen. Voor de tweede maal had hij een schaar op zijn keel gezet om van gelijke te doen, die hem mede van zijn vrouw ontnomen werd, en voor de derde maal een strop om zijn hals gehangen om te laten blijken dat hij hem verhangen wilde, die van zijn vrouw mede stukken gesneden werd». Ook had hij «een bloot rapier des nachts in zijn kooi genomen, daarmede hij zijn vrouw telkens dreigde te doorsteken. Dit had zoo eenige nachten lang gecontinueerd, en zijn vrouw telkens op dusdanige manier uitgescholden: gij h . . r, gij varken, gij zeug, gij zijt niet gesteld als andere vrouwen, en meer andere scheldwoorden te schandig om te verhalen. Des daags zeide hij dat hij ziek was en opdat zijn geburen dat beter gelooven zouden, had hij in haar gezicht niet veel willen eten maar telkens zijn gordijntjes toegedaan en daarachter niet alleen zijn (eigen) maar veel van zijn vrouws rantsoen opgegeten en gedronken en nog jongst in zeer korten tijd twee heele kazen, en zoo haast hij gegeten had was hij, zoo hij zeide, weer ziek, en des nachts reed hem de duivel en dreigde hij zijn vrouw telkens den hals af te snijden omdat zij niet gesteld was als andere vrouwen, met meer andere guiterije». Om hem van «zulk een grooten moedwil, die voor God en alle menschen stonk» weer op den goeden weg terug te brengen, namen de rechters het volgende middel te baat: vooreerst zou hem de schaar, het mes en de strop, waarmede hij gedreigd had zich het leven te zullen benemen, aan het lijf gehangen worden, vervolgens moest hij daarmede strengelijk op den naakten rug worden gegeeseld en, wanneer dit afgeloopen was, zou hij met een bout aan het been en de zwabber in de hand moeten gaan zoolang totdat «men zien zou dat hij van den luien duivel ontslagen was»[1].

Van de lijfstraffen waren het meest in zwang doorhaling van

---

[1] Vonnis krijgsraad uitgaand schip Hollandia 23 Sept. 1626.

de hand door het mes, van de ra loopen, laarzen [1], kielhalen, geeselen en brandmerken [2]. Wanneer iemand wegens het geven van een messteek tot het eerste was veroordeeld, werd zijn rechterhand hetzij in het vel tusschen de beide middelste vingers hetzij midden in het vleesch van de hand door den chirurgijn met een klein mesje of ook wel het eigen mes, waarmede de veroordeelde den steek had toegebracht, tegen den grooten mast genageld en moest hij in die houding blijven staan tot hij zijn hand vrijtrok dwars door het mes heen [3]. Daarenboven werd hem soms nog de verplichting opgelegd om aan den chirurgijn het meesterloon voor den gekwetste en de geleverde geneesmiddelen te betalen [4]. Bij het van de ra loopen, dat gemeenlijk met laarzen gepaard ging, maakte men den gevongeniste na hem alvorens zoo veel mogelijk ontkleed en aan handen en voeten gebonden hebben vast aan een touw, waaraan van achter op zijn rug een lange lijn was geknoopt, die door een katrol liep welke aan de groote ra hing. Daarna stiet men hem over boord, heesch hem op tot aan de nok of uiterste spits van de ra, en liet dan eensklaps op het bevel van: «Los allemaal» de lijn schieten, zoodat hij van boven neer in het water plofte. Door het lood, dat men vooraf bij zijn voeten aan het touw had gebonden, zonk hij onmiddellijk en nu heesch men hem, als hij tot zekere diepte was gekomen, wederom omhoog [5]. Was deze dompeling tot driemaal toe herhaald, dan werd hij gelaarsd. Men plaatste hem vóór het ankerspil of vóór den grooten mast [6], en gaf hem daar, zoo hij soldaat was, met een houten knots van dezelfde gedaante als een geweerkolf of, als hij tot het scheepsvolk behoorde, met een dik touw, de zoogenaamde dagge, twee-, drie-, vier-, vijfhonderd slagen voor «het natte gat» dat hem de huid bont en blauw geschilderd werd en hij in geen dagen zitten

[1] Zie beneden blz. 527.

[2] Johann Wilhelm Vogel, Ost-Indianische Reisebeschreibung. Altenburg 1716, Vorbericht.

[3] Johann Jacob Saar, Ost-Indianische funffzehenjährige Kriegsdienst, Nürnberg 1662, S. 6; Johann von der Behr, Diarium oder Tagebuch, Jena 1668, S. 17.

[4] Sententie in het Scheepsboek van het in 1715 uitgeloopen schip Zuiderbeek.

[5] Vogel, a. w. S. 541; C. de Jong van Rodenburg, Reize naar de Caribische eilanden in de jaren 1780 en 1781, Haarlem 1807, blz. 16, 17.

[6] Sententie uitgaand schip Hollandia 30 Juli 1626.

kon [1]. Die een buitengewoon ernstig misdrijf pleegden, zich aan den provoost vergrepen bijvoorbeeld of den schipper of een ander officier sloegen, werden gekielhaald. Men bond hun een touw om het lijf dat door blokken was geschoren, welke aan de beide nokken of uiteinden van de groote ra waren genaaid, en onder de kiel door liep. Langs dit touw werd de veroordeelde, na eerst tot op het hemd en den onderbroek ontkleed te zijn geworden en een soort van looden harnas, opzettelijk hiertoe vervaardigd, te hebben aangetrokken, vastgebonden. Daarna bond men op zijn bovenarm een groote met olie gedrenkte spons of lap, stopte zijn ooren met wol, en ried hem aan om, terwijl hij in het water was, sterk op de spons te bijten opdat hij minder zeewater zou binnen krijgen. Men hing nu aan het touw of aan de voeten zóóveel steenen of andere zware voorwerpen, dat hij dieper zinken moest dan de diepgang van het schip bedroeg, heesch hem tot aan de nok van de ra omhoog en liet hem vervolgens op het «Los allemaal» van den schipper in zee vallen. Zoodra hij diep genoeg gezonken was liet men hem aan de andere zijde van het schip eerst langzaam om hem onder de kiel door te halen, en naderhand wanneer men berekenen kon dat hij daar onder heen was vlug naar boven, en herhaalde dit tot driemalen toe. Somtijds gebeurde het dat het bloed den gekielhaalden uit neus en ooren kwam, soms geraakten zij buiten kennis en vielen flauw. Het gevaar waaraan hij bloot stond maakte de straf, op zich zelf al vreeselijk genoeg, voor den veroordeelde dubbel vreeselijk, want, indien de aangehangen zwaarte bij ongeluk te licht was genomen, liep hij gevaar het hoofd tegen de kiel of het onderschip te pletter te stooten [2]. Meermalen gebeurde het ook dat de overheid een opvarende, die zich aan een buitengewoon zwaar vergrijp had schuldig gemaakt, onderweg ergens aan land zette. Dit overkwam o. a. een hoogbootsman, die op de terugreis van de vloot van Jacob van Neck in 1599 zijn schipper had geslagen. Zij lieten hem op St Helena achter,

[1] Vogel, a. w. Vorbericht; de Jong, a. w. blz. 17; Merklein, Ost-Indianische Reisebeschreibung, Nürnberg 1672, S. 986; Von der Behr, a. w. S. 126; Journaal uitgaand schip Zutphen 25 Mei 1632.

[2] Vogel, a. w. Vorbericht; Christophorus Frikius e. a., Drie seer aenmercklijcke reisen, Utrecht 1694, blz. 7, 8; Saar, a. w. S. 7. Saar verhaalt hoe hij het in 1647 heeft bijgewoond dat iemand, die niet diep genoeg gezonken was, met verbrijzelden schedel werd opgehaald.

«hem latende een deel broods, olie, rijst, hoeken om visch te vangen, met een roer en een deel buskruit en zeiden hem alzoo adieu» [1]. Een dergelijk lot trof in 1635 een schieman van den uit Indië terugkeerenden bodem Zutphen, die op hoogen toon uit naam van het scheepsvolk had geeischt dat eenige vrouwelijke passagiers, welke van Gouverneur-Generaal en Raden vergunning hadden bekomen om in de kajuit te eten, daaruit zouden worden verwijderd en door opruiing van het scheepsvolk te weeg had gebracht dat zij gedreigd hadden de kajuit te zullen overvallen, een plaats, gelijk het vonnis zegt, welke «binnen scheepsboord als een raadhuis in een stad voor heilig en sacrosanct geacht en gehouden moest worden». Ten slotte had hij de onbeschaamdheid zelfs zóóver gedreven, dat hij den schipper toevoegde: «En gij zult mede uit de kajuit met uw vrouw, alle de maats willen het zoo hebben en ik ook, kloppende meermalen op zijn borst even of zijn kwade wille als een wet onder de gemeene maats behoorde stad te grijpen en effect te sorteeren». Altemaal zaken, meende de Breede Raad, «van den allerkwaadsten gevolge, strekkende om andere trouwe en eerlijke soldaten en bootsgezellen tot moedwilligheid en ongehoorzaamheid op te wekken» en die daarom «anderen ter exempel op het rigoureuste» moesten worden gestraft, weshalve hij den misdadiger veroordeelde tot verlies van al zijn verdiende maandgelden alsmede om «aan het Robbeneiland gezet te worden om aldaar alzulke fortuine te verzoeken als hem God Almachtig zou gelieven te verleenen» [2]. Nòg rebelscher gedroeg zich op datzelfde schip Zutphen een van de soldaten, een «principaal belhamel en kakelaar» en «een aandrijver en causa movens van alle moedwilligheden», welke sedert het vertrek van Batavia tot op de aankomst in de Tafelbaai aan boord voorvielen. Zoo zette hij de maats op met te beweren dat men de kajuitsgasten op rantsoen behoorde te stellen, daar de wijn en arak door hen werd verkwist, hoewel bij het opnemen van den voorraad bleek dat zij niets meer genoten hadden dan hetgeen hun toekwam, en hielp hij eens, toen de

[1] Tweede Schipvaart der Hollanders naar Oost-Indië in Begin en Voortgang I.

[2] Vonnis van den Breeden Raad der retourvloot voor anker liggende in de Tafelbaai 21 Maart 1635. Tot dezelfde straf met driemaal kielhalen bovendien werd door den Breeden Raad der retourvloot op 29 Maart 1636 een van de schepelingen veroordeeld, die aan een samenzwering tot het afloopen van het schip had deelgenomen.

bottelier ten behoeve van de kajuit een ledig wijnvat moest vullen, ijverig mede om hem dit met geweld te ontrukken. Een anderen keer, toen de overheid hem wegens vechten in de boeien wilde laten sluiten, verzette hij zich hier zóó sterk tegen dat haar bevel eerst met de hulp van eenigen van de voornaamste scheepsofficieren kon worden ten uitvoer gelegd. En, als wilde hij op zijn baldadigheid de kroon zetten, toen de opperbevelhebber van de vloot hem dien dag door een paar gemachtigden op het admiraalschip ter verantwoording liet roepen, gaf hij «met een stout gebaar en gelaat» botweg ten antwoord, dat hij dit niet verkoos te doen, dat zijn zaak zoo groot en gewichtig niet was of zij kon wel op zijn eigen schip worden afgedaan, en ofschoon de beide gemachtigden hem vermaanden «dat hij zich zou laten gezeggen en naar boord van den admiraal varen zou opdat hij van zijn zaak, die licht en civiel was, geen zware en crimineele acte maken zoude», werd door hem nochtans «wel obstinatelijk geantwoord dat hij niet wilde noch begeerde over te gaan, ten ware hem zulks bij de maats belast en geordonneerd werd, sprekende meteenen de maats aan en met luider kele uitroepende: Wel maats, wat zegt gij, zal ik gaan of niet?»

Het gevolg was dat de gemachtigden noch van hem noch van het scheepsvolk iets gedaan kunnende krijgen ten slotte onverrichter zake moesten terugkeeren. Maar het ergste van alles was de wijze zooals hij optrad tegen den Breeden Raad, die des anderen daags aan boord van de Zutphen op de voorgevallen moedwilligheden orde kwam stellen. Niet alleen toch sloeg hij het bevel om in hun vergadering te verschijnen verachtelijk in den wind: zij moesten, zeide hij, als zij hem wat te zeggen of voor te stellen hadden, zelf maar bij hem boven komen, maar hij hield zich tevens onder de bescherming van de maats, die hij geheel op zijn kant had, maar voortdurend boven, zelfs nadat men hem voor de tweede maal had ontboden. En ook toen hij ten laatste in de vergadering verscheen bleef hij maar aldoor in zijn wederspannigheid volharden, want terwijl die van den Raad hem naar de schuit voerden, welke hem naar het admiraalsschip zou overbrengen, wist hij met een gauwigheid aan hun geleide te ontsnappen, vluchtte naar beneden bij de maats, en liet de heeren tot spot van allen die het aanzagen boven op den overloop staan. Eerst toen hem door den afval

van de maats alle hoop op uitkomst ontviel, legde hij het hoofd in den schoot en liet zich naar het schip van den admiraal brengen. Daar ontving hij loon naar werken: veroordeeling tot den strop[1]. Behalve ophanging aan den grooten mast[2] of aan een van de ra's[3] werd ook wel fusilleering toegepast. Zóó geschiedde, om een voorbeeld te noemen, in 1614 met een soldaat op het schip Amsterdam, die sommigen van zijn kameraden overreed had om aan Kaap Lopo Gonsalves achter te blijven tot zij door eenige eventueel daar aanloopende schepen uit S^t. Jago zouden worden afgehaald. Hij zelf werd verwezen om »geharquebuseerd" te worden, zijn medeplichtigen werden veroordeeld «om voor schelmen van hun respective vendels gecasseerd, het geweer[4] voor de voeten gebroken en elk driemaal gekielhaald en van hun korporaalschap voor den mast gelaarsd te worden»[5]. Levend over boord geworpen werden zij, die een doodslag begingen, zich aan homosexueele of zoogenaamde stomme zonde schuldig maakten[6], of het schip wilden afloopen, zooals onder andere in 1636 op de Frederik Hendrik plaats had, waar niet minder dan negen man van de equipage een samenzwering op het touw hadden gezet om, zoodra men beoosten de Kaap de Goede Hoop zou aangekomen zijn, alle officieren en minderen, die geen gemeene zaak met hen wilden maken, om het leven te brengen en den bodem voor geld in handen van den vijand te spelen[7]. Uit een merkwaardige sententie, op de retourvloot van 1634 uitgesproken, blijkt dat men somwijlen door het lot liet uitmaken wie van de veroordeelden de doodstraf zou ondergaan en wie bij manier van genadebewijs met een lichtere zou vrijkomen. Aan boord van

[1] Vonnis Breede Raad en Krijgsraad der retourvloot voor anker liggende in de Tafelbaai 20 Maart 1635.

[2] Vogel, a. w. Vorbericht.

[3] Journaal uitgaand schip Amsterdam 8 April 1635.

[4] Dat is: wapenen in het algemeen. Een haakbus was een soort van vuurroer.

[5] Brief van Gerard Reijnst aan de kamer Amsterdam van voor Kaap Lopo Gonsalves 25 Januari 1614.

[6] Brief van Artus Gysels aan als voren uit de Tafelbaai 6 Sept. 1650; Christophorus Frikius, Elias Hesse en Christophorus Schweitzer, Drie seer aenmerckelijcke reijsen, Utrecht 1694, blz. 109, 343.

[7] Vonnis Breede Raad der retourvloot 29 Maart 1636. Op het schip Zelandia werden in 1618 eenige opvarenden, die het schip hadden willen afloopen, gevonnist om „elk met een schuiftange aan het lijf gebonden levendig als verraders over boord gezet te worden" (Brief van Hendrik van Waterford c.s. aan de Bewindhebbers uit Bantam 31 Dec. 1618.)

een van de schepen dier vloot namelijk werden in Juni 1634 een vijftal personen berecht, die allerlei daden van muiterij, oproer en geweld hadden bedreven. Zij hadden in de eerste plaats vermeerdering van rantsoen willen afdwingen en, toen zij daarop van de overheid ten antwoord kregen dat zij hun verzoek ter eerste gelegenheid aan den opperbevelhebber zou overbrengen, staande gehouden dat men dezen daar niet in behoefde te kennen. Na van een opvarend passagier wijn en arak te hebben gestolen, waren zij vervolgens half beschonken op de kajuit gekomen, hadden den schipper buiten geeischt, hem uitscheldende «voor eenen hond, schelm en reu» en dreigende dat zij hem, als hij buiten kwam, met brandhouten «den kop zouden inslaan", hadden onderwijl de brandhouten in het kajuitsportaal gesmeten en waren daarop naar de hut van de stuurlieden gegaan, waar zij de deur met een windboom open liepen en een paar opvarenden verscheidene messteken toebrachten. Den volgenden dag door den vollen Raad ter verantwoording gedaagd, hadden zij eerst niet willen binnenkomen en eindelijk «met ongestelde en brutale minen compareerende de obedientie aan haar overheid en justitie geweigerd». Een hunner stelde zich daarbij zoo driest aan, dat hij «met een bloot mes, schuilswijze hetzelve in zijn slinkerhand houdende, ter vergaderinge van zijn overheid compareerde», en beroemde zich, zoodra hij weer boven kwam, «dat hij van meeninge was geweest die hem om vast te zetten had willen aantasten zich in een hoek pal gezet en dien man zoo gesteken en gesneden zoude hebben, dat hem de darmen op de schoenen zouden hebben gevallen». Een ander had bovendien op zekeren dag den schipper met «vileine bejegeningen en onlijdelijke scheldwoorden aangerand» en geslagen en dit eenige weken later opnieuw gedaan. Naderhand was hij, bij gelegenheid dat de opperbevelhebber der vloot eens met zijn schip «binnenroeps» langs het hunne voer, in de blinde mars geklommen en had den vlootvoogd van daar uit gescholden «hem noemende Pharao, Ducdalf en andere zeer goddelooze blasphemiën uitspuwende», alles zoo het scheen om het volk van het admiraalsschip al mede tot oproer en muiterij op te hitsen. Een derde had, zoolang de reis duurde, telkens wanneer de schipper het een of ander scheepswerk ordonneerde, altoos tegen gesproken, ja toen de schipper de maats gelastte het schip te spoelen hem

brutaalweg toegebeten: »Schipper, wilt gij op de stelling staan en water slaan, zoo willen wij het schip spoelen. Gij hebt ons nu niet meer, wij zijn uit Indië». Dat deze manier van doen geenszins uit een voorbijgaande vlaag van onbesuisde drift doch louter uit welbewuste zucht tot verzet voortkwam, leed naar het inzicht van de rechters geen twijfel. Of had hij niet nog kort geleden den bottelier overgehaald om aan een paar visschers, die ververschingaanbrachten, in plaats van twee, gelijk van hoogerhand bevolen was, vier zakken rijst te geven en, toen hij over dit feit door den schipper onderhouden werd, dezen niet onder allerlei scheldwoorden de vraag voor de voeten geworpen of hij, schipper, dan soms bang was «zijnen balg niet vol te zullen krijgen», daar nog met een spijtigen mond aan toevoegende «dat hij met het knorren van den schipper niets te doen had» en dergelijke woorden meer? Gezwegen nog dat hij «met zijn consorten op zijn eigen houtje en fantasije, buiten kennis of weten zijner overheid, de scheepsvarkens had doen slachten en verdeeld had». In één woord gezegd, de vijf schuldigen hadden in hun brooddronkenheid het eene misdrijf op het andere gestapeld: het vonnis sprak in één adem van «publieke mutinatie, geweld, seditie, vertreding van hun wettige overheden, violatie van de justitie, overtreding van den generalen en algemeenen artikelbrief en meineedigheid». Dat de uitspraak van de rechters daarmede in overeenstemming was, spreekt van zelf. Zij werden veroordeeld om «met hun vijven het lot te trekken met drie blanke en twee geteekende briefjes, en de twee personen, die de rechtvaardige God het lot te beurte zendt, gebonden aan handen en voeten over boord te zetten en in het water te straffen dat er de dood na volgt met verbeurte van al hare gagiën en goederen, item die bij lotinge drie vrijgetrokken personen gebannen te moeten gaan en blijven op de galeie, met gelijke verbeurte van al hare gage en goederen»[1].

Allen, die het scheepsleven bij ervaring kenden, waren het eens dat zonder zulke gestrenge, om niet te zeggen zulke barbaarsche straffen, aan geen instandhouding van orde en

[1] Sententie Breede Raad retourvloot 24 Juni 1634. Dezelfde rechtsoefening bij loting had in de 17de eeuw ook herhaaldelijk bij de landmacht plaats, vgl. Militaire Spectator 1869, blz. 117. Een doodvonnis tot de galg bij loting wordt ook vermeld door Brandt, Leven van de Ruijter, blz. 861.

tucht viel te denken. Er bestond nu eenmaal geen bandeloozer dier, getuigt een reiziger, die omstreeks 1711 op een Compagniesschip naar Indië ging, dan een matroos. «Het is waar (zegt hij), zoolang de storm woedt, kunnen zij het hoofd laten hangen als een geknakte bieze, maar nauwelijks is het gevaar geweken of vloeken, zweren, hoereeren, uitspatten en moorden zijn voor hen maar bagatellen. Daardoor is er aan boord onder deze kerels altoos wat aan de hand, en zaten de officieren hun niet zoo scherp met straffen achterna, zij zouden onder dat ruwe gespuis hun leven geen oogenblik zeker zijn»[1]. Matrozen en soldaten, aldus een auteur van een dertig jaar vroeger, «woeden als wilde zwijnen; hare monden staan opgesperd als eenen oven tot het uitgieten van lasterlijke woorden, ja practiseeren door hun boos bedrijf uit oorzake van alle natiën onder den anderen[2] dat de vloeken, die ieders land snood genoeg zijn en in eigen gebruik hebben, te zamen als een pottagie in een ketel van duivelsche vonden gekookt worden; zij rooven en stelen, drinken en hoerjagen zoo schandig, dat het bij hen geen schande schijnt te wezen», daarom, voegt hij er bij, moeten zij met strenge tucht worden geregeerd «als onwillige beesten, anders zouden zij iedereen aanranden door hun moedwil»[3].

De baldadigheid en de dieverijen, die met vechten, schelden en vloeken tot de meest voorkomende overtredingen behoorden, begonnen alreeds vóór men het zeegat uitliep. Wie het zelf niet heeft bijgewoond, verklaart iemand uit het laatst der 18de eeuw, kan zich geen denkbeeld vormen van «het onzinnig vloeken, bulderen, schoppen en slaan» als het volk aan boord komt[4]. Niets was meer gewoon dan dat de bevaren gasten de drukte en het gewoel, waarmede het inladen van de bagage gepaard ging, te baat namen om uit den berg van kasten, kisten en kooien, die in de meest chaotische wanorde dooreen lagen[5], een kooi of kist weg te sleepen, bij voorkeur van dezen

[1] Ernst Christopher Barchewitz, Ost-Indianische Reisebeschreibung, Erfurt 1751, S. 661.

[2] D. i. doordien zij uit volk van allerlei natiën en tongen zijn samengesteld.

[3] P. van der Burg, Curieuse beschrijving van verscheide Oostindische gewesten, Rott. 1677. blz. 19.

[4] J. Harger, Verhandeling over de besmettelijke rotkoortsen op de uitgaande Oostindische schepen, Middelb. 1784, blz. 356, 357.

[5] Jörg Franz Müller's Reisindrukken, ed. Heeres in De Navorscher 1902 blz. 14.

of genen nieuweling, die zij ergens in een verborgen hoek openbraken en geheel uitplunderden [1], terwijl de bestolene, zelfs al wist hij hen met name te noemen, somtijds maar liever dan de schuldigen aan te geven stil zweeg om onderweg niet in nog grooter ongelegenheid te komen [2]. Vooral loerden de oudere varensgezellen op zulke reisgenooten die, na «van drinken, klinken, spelen enz. hun dagelijksch ambacht gemaakt te hebben», totaal aan lager wal waren geraakt en nu eindelijk, als laatste toevlucht van zoo veel verloren zoons, voor koloniaal naar Indië gingen. Onbekommerd over den dag van morgen bleven dezen in het begin aan boord hun leventje van vroolijke Frans voortzetten, lustig opschaffende van de provisie, die zij in hun kist hadden medegenomen, alsof er geen einde aan komen kon. Nauwelijks hadden «de oude likkepannen» dezulken in het oog gekregen of zij voegden zich allerminzaamst bij hen om door hun welwillende medewerking «het einde des vermaaks te volbrengen», anders gezegd hun laatste beetje «brandewijn, tabak en peperkoek» vriendschappelijk te helpen opsnoepen [3]. Het gevolg was dat, als de gulle gastheeren eenige weken na dien geen extra-versnapering meer bezaten bij hun rantsoen en op den koop toe nog van de anderen werden uitgelachen [4], de vriendschap van voorheen al te spoedig omsloeg in bittere haat en vijandschap.

Niets gaf echter meer aanleiding tot twist en tweedracht dan het samenleven van soldaten en matrozen op éénzelfde schip. Want volgens een oudgediende, die ze op zijn Oostindische reizen van 1694—1701 door eigen ondervinding had leeren kennen, was het niet te zeggen welk een felle antipathie er tusschen die beiden aan boord heerschte. «Als zij niet verder kunnen komen,» schrijft hij, «sarren zij elkander met bijnamen, de matrozen noemen namelijk de soldaten slothouten, dat zooveel beteekent als stukken hout die maar op één plaats van het schip te gebruiken zijn [5], de soldaten van hun kant

[1] Harger, t. a. p.; Scheepsboek uitgaand schip Sparenrijk (vonnis 28 Maart 1749); Von Wurmb en Von Wolzogen, Briefe, Gotha 1794, S. 35.

[2] Barchewitz a. w. S. 43.

[3] Van der Burg, a. w. blz. 9.

[4] Van der Burg, t. a. p.

[5] Slothouten noemt men de vierkante ijzeren bouten, welke in het onderste gedeelte van de stengen zijn aangebracht en waarmede deze op de langzalings rusten.

scheldden de matrozen uit voor bakpooten en slangevellen, en zoo men op de schepen niet zulk een strenge discipline hield zouden beide partijen elkander menigmaal in de haren vliegen»[1]. Dat deze vijandschap niet van heden of gisteren was, toont het schrijven van een hooggeplaatst Compagniesdienaar, die in 1630 uit zijn schip aan de Bewindhebbers berichten moest: «ik bespeure dat de oude passie nog regneert, dat is dat de matrozen doodvijanden van de soldaten zijn»[2].

Alsof dit alles voor de verstoring van de rust geen stof genoeg opleverde, kwam daar nu en dan nog de moeite bij en de last, welke men van de vrouwelijke passagiers ondervond. «Wat belangt het gouverneeren van de vrouwspersonen» op onze reis «bijzonder van de jonge dochters, daarvan waar wonder te verhalen», zoo schrijft in 1624 een pas te Batavia aangekomen Compagniesdienaar aan de Bewindhebbers, «doch God lof alles is met zoo goede ordre, opzicht en eenigheid toegegaan dat ik niet en twijfele of Uwe Edelen zullen een welgevallen daaraan hebben». Evenwel, de officieren hadden «moeite genoeg gehad», verzekert hij, om een paar dames tot verzoening te brengen, tusschen wie «wat jaloezie en oneenigheid om vrouwedifferentie» was geweest, en ten slotte moet hem toch de verklaring van het hart: «ik dank God dat dat cargasoen zoo wel geconditioneerd is aan de markt gebracht, men zoude[3] mij voorwaar met diergelijke koopmanschappen na dezen niet meer voorzien of de hoogdringende nood zoude zulks vereischen»[4]. Wanneer iemand, die toch over het geheel geen reden tot groote klachten had, zulk een verzuchting slaakte, hoe zal het dan wel den Gouverneur-Generaal Jacques Specx te moede zijn geweest, die reeds een week nadat hij in Januari 1629 uit Texel was uitgezeild, met de vrouwlui op zijn vloot zooveel te stellen had, dat hij aan de Bewindhebbers schrijven moest: «het volk is altezamen wel dispoost, niet meer gebrekende als veel eerlijke dochters en huisgezinnen in plaatse van zooveel vuile voddens en straatvarkens als er in alle schepen, God beter het, gevonden worden,

---

[1] Christoph Langhansz., Neue Ost-Indische Reise, Leipzig 1705, S. 26, 27.

[2] Brief van Artus Gijsels uit het schip Deventer in de Tafelbaai aan de Kamer Amsterdam 6 Sept. 1630.

[3] D. i. behoorde.

[4] Brief van Pieter Janszoon Mujser aan de kamer Amsterdam uit Batavia 28 Januari 1624.

daarvan dat er zoo vele en van zulken aard zijn dat ik het mij schame vorder openinge daarvan te doen» [1].

Van geen beter gehalte waren die vrouwelijke passagiers, welke door een listigen vond op de uitgaande schepen wisten te geraken, voor het meerendeel wijven en deernen uit de laagste heffe van het volk die, omdat zij wegens hun ergerlijk levensgedrag van ieder werden verfoeid of wel omdat zij iets op hun kerfstok hadden bij de justitie, het in het Vaderland te benauwd kregen en nu in Indië of aan de Kaap, waar men naar hun verleden geen al te nauwe navraag deed, hoopten vooruit te komen door een goed huwelijk[2]. Zoo nam in 1643 een vrouwspersoon, die zich in manskleeren had gestoken, onder een valschen naam dienst bij de Compagnie om, gelijk zij naderhand voorgaf, haar man in de Oost te gaan opzoeken, van wien zij in geen tijden iets vernomen had. Zij mocht echter haar hartewensch niet vervuld zien, want bij zekere gelegenheid door een al te overvloedig gebruik van brandewijn van de streek gebracht begon zij voor een manspersoon zoo vreemd te doen dat het ieders achterdocht opwekte. Men liet daarom de schippers- en de predikantsvrouw oculaire inspectie doen en nu kwam het bedrog, dat zij zes weken lang uitstekend had weten te verbergen, aan het licht. Het einde van de geschiedenis was dat zij van de reede bij Rammekens, waar het schip nog voor anker lag, aan wal werd gebracht en in het Middelburgsche spinhuis eenige maanden lang vrije huisvesting verkreeg[3]. In April 1770, omtrent drie weken nadat het in zee was gestoken, kwam men op het schip Schoonzicht tot de ontdekking dat zich onder de soldaten een vrouw bevond. Het was een boerendochter uit het Oldenburgsche die, wegens slechte behandeling uit haar geboorteland weggetrokken, te Hamburg in aanraking was gekomen met een Hollandsch werfofficier, die haar allerlei moois vertelde van de schoone kans die zij had om in Indië haar fortuin te maken en door wien zij zich ten slotte had laten medetronen naar Rotterdam, alwaar zij zich op zijn raad in manskleeren vermomd hebbende op het Oost-Indische Huis dienst genomen had als koloniaal. Daar men bij de ontdekking

[1] Brief van Jacques Specx aan de Kamers Amsterdam en Middelburg uit het schip Hollandia liggende ter reede van Duins 1 Febr. 1629.

[2] Nicolaas de Graaff, a. w. blz. 14; Langhansz, a. w. S. 6.

[3] Von der Behr, a. w. S. 8.

van het bedrog te ver in zee was om haar uit het schip te verwijderen, werd zij medegenomen tot aan de Kaap, waar men haar aan land bracht om haar met de eerst aanloopende retourschepen naar Holland terug te zenden [1].

Anderen weer poogden zich ergens op een schip te versteken en onder dezulken waren er, die zich om zoo te spreken met geen stokken lieten wegslaan. Op het schip Arentsduijn, dat in April 1712 uitzeilde, haalde men twee dagen vóór het vertrek de vrouw van den konstapel voor den dag. Ofschoon zij op last van de Bewindhebbers aan wal werd gebracht en de schipper «na dien tijd om het aan boord komen te beletten van die en andere vrouwen, die haar mochten willen versteken, continueel zoo bij dag als nacht twee schildwachten totdat in zee zijn geraakt achter op de kampanje had gesteld», — toen men goed en wel in het ruime sop kwam bleek het dat diezelfde konstapelsvrouw zich niet ontzien had «op een zeer assurante en heimelijke wijze in manskleederen haar ten tweeden male aan boord te vervoegen en op dezen bodem te versteken» [2]. Gelukte het zulke «verstekelingen» zich aan boord schuil te houden totdat men in volle zee was gekomen, dan voegden zij zich als manskerels verkleed onder de maats, spijsden met hen aan één bak, sliepen zoo goed als de matrozen en soldaten in een kooi, speelden in een woord hun rol naar alle regelen van de kunst. Wie op deze wijze onopgemerkt tot Batavia doorglipten, stonden wel bloot aan het gevaar, dat zij bij hun aankomst aldaar in de val liepen en bij den kop werden gevat om met de eerste de beste scheepsgelegenheid naar Holland terug te worden gestuurd [3], maar van hen had men ten minste aan boord niet meer last dan van anderen. Diegenen, wier bedrog onderweg uitkwam, werden weer in een vrouwenpakje gestoken en ten behoeve van dezen of genen van de officieren aan het verrichten van naai- en waschwerk gezet. Doch dezen gaven nu ook, gelijk men denken kan, door hun aanwezigheid gedurig aanleiding tot verstoring van orde en rust: zij behoefden met den een maar wat gemeenzamer te wezen dan met den ander

[1] J. S. Stavorinus, Voyages to the East Indies, London 1798, I p. 195; Scheepsboek van het schip Schoonzicht 30 April 1770.

[2] Scheepsboek van het schip Arentsduijn (resolutie Scheepsraad van 1 Mei 1712).

[3] Barchewitz, a. w. S. 625.

om onder het volk de grootste jaloerscheid en oneenigheid te verwekken [1].

Het ergst van al plachten de moedwil en baldadigheid te woeden op de thuisreizen. Wanneer men onder de vaderlandsche kust kwam was het somwijlen met alle ontzag voor de bevelen van de meerderen gedaan. Men haalde den koksketel aan dek om dien in duizend gruizelementen te slaan, brak met geweld de bottelarij en de victualiekamer open, smeet de arakvaatjes in zee, hield in het kort zoo allerontzettendst huis alsof er in plaats van menschelijke wezens een troep dolle honden aan boord was [2]. Ziehier een tooneel, dat zich in 1701 afspeelde op een retourschip, naar het leven afgeschilderd door een die het als ooggetuige had bijgewoond. «Onze kok, niettegenstaande hij zich verstoken had, moest voor den draad komen, zij legden hem over de geheel met rookzwart bedekte ketels en sloegen hem met schuimspanen [3] en lepels zoo onbarmhartig voor zijn achterste, dat hij er geruimen tijd lam van bleef en niet in staat was om op het Oost-Indische Huis zelf zijn kist en gage af te halen. Kortom men schaamt zich al den moedwil te vermelden, dien zij bedrijven. Kommandeeren geldt daar voor niets meer. De schipper dorst zich niet te laten zien en werd in zijn gezicht, terwijl de Bewindhebbers die ons afdankten er bij stonden, uitgemaakt voor een schelm, een rantsoendief en een menschenplager, en gedreigd dat men het hem aan den wal naar verdienste betaald zou zetten, zooals naderhand ook te Middelburg geschied is, waar zij hem bijkans krom en lam sloegen» [4].

Wat was natuurlijker overigens dan dat de terugkeerende bootsgezellen en soldaten, nu zij niet langer gelijk in Indië [5] en op de uitreis in bedwang werden behouden door de vrees van naar de eene of andere «bandietenplaats» te worden gezonden, hun woede zochten te koelen aan een ieder die hun wrevel had opgewekt, aan de schippers in de eerste plaats, van wie de meesten berucht waren om de «rouwe en harde manier»,

---

[1] Nicolaas de Graaff, a. w. blz. 14.

[2] Langhansz, a. w. S. 36. Vgl. ook Frikius, Hesse en Schweitzer, Drie seer aenmercklijcke reÿsen, Utrecht 1694, blz. 164.

[3] De Duitsche tekst heeft: Kellen.

[4] Langhansz, a. w. S. 651.

[5] Vgl. hiervoor blz. 532.

waarop zij hun ondergeschikten behandelden[1], die vaak uit schraapzucht de voorgeschreven rantsoenen willekeurig verminderden[2] en door hun tiranniek geplaag het toch reeds zoo ellendig leven van het volk tot een slavenbestaan maakten?[3]

[1] Memorie van de Bewindhebbers gecommitteerd tot de uitgaande schepen 1 Nov. 1697.

[2] Pieter van Dam, Beschrijving van de Oost Indische Compagnie, Boek I, Deel I, Capittel 17; Johann Schreyer, Neue Ost-Indianische Reisebeschreibung, Leipzig 1681, S. 10.

[3] Langhansz, a. w. S. 16; Nicolaas de Graaff, a. w. blz. 22.

DE VOEDING OP DE SCHEPEN DER OOST-INDISCHE COMPAGNIE

DOOR DR. J. DE HULLU.

Zoolang de schepen op de vaderlandsche reeden een gunstigen wind lagen af te wachten, placht men de opvarenden van voedsel te voorzien uit den voorraad van verversching, die alle acht of veertien dagen met lichters van den vasten wal werd aangevoerd [1]. Niet zoodra echter was men buitengaats geraakt en het overschot van de verversching geheel opgebruikt, of de schafting werd op anderen voet ingericht. Had zich tot dusver een iegelijk naar believen van spijs en drank mogen bedienen [2], van nu aan werden, met uitzondering van de hoofdofficieren die in dezen aan geen bepaalde maat gebonden waren maar alles in overvloed hadden [3], allen aan boord op een vast rantsoen gesteld [4].

Wekelijks ontving ieder:

3, 3½, 4 of 5 pond brood, ¾ of 1½ pond vleesch en even zooveel spek,

½, ¾ of 1 pond stokvisch, of ook wel elke bak van zeven man 3, 4 of 6 pond,

½ pond boter om bij het brood te gebruiken, ongerekend nog de 1 à 2 pond, die iedere bak wekelijks tot «doop» of saus bij de potspijs en visch ontving,

---

[1] Memorie van de Bewindhebbers gecommitteerd tot het uitbrengen der schepen van 1 Nov. 1697; Journaal uitgaand schip Godschalksoord 1737 (in het scheepssoldijboek van dien bodem).

[2] Johann Sigismund Wurffbain, Vierzehnjährige Krieg-und Oberkauffmans-dienste, Sultzbach 1686, S. 10; Ernst Christopher Barchewitz, Ost-Indianische Reisebeschreibung, Erfurt 1751, S. 41, 42; Christopher Langhansz, Neue Ost-Indische Reise. Leipzig 1705, S. 28, 30 flg.

[3] Nicolaas de Graaff, Oost-Indise Spiegel, blz. 32.

[4] Johann Schreyer, Neue Ost-Indianische Reisebeschreibung, Leipzig 1681, S. 4; Johann Wilhelm Vogel, Ost-Indianische Reisebeschreibung, Altenburg 1716, Vorbericht; Journaal uitgaand schip 't Wapen van Amsterdam (11 Juni 1614), Barchewitz, a. w., S. 41, 42.

1 of 2 mutsjes [1] olijfolie om, als de boter op was, het brood te smeren, benevens 2 mutsjes voor elken bak tot doop bij de potspijs en visch, alsmede

1 of 2 mutsjes azijn tot saus of toespijs.

Verder werd alle dagen aan ieder verstrekt:

een flapkan water of, zoo er schaarschte dreigde te ontstaan, 3, 4, 5, 6 of 8 mutsjes,

½, 1 of 2 mutsjes Spaansche wijn, — soms echter alleen om de drie dagen of ook wel driemaal in de week aan elk 1 mutsje,

1, 2, 2½, 3 of 4 mutsjes Fransche wijn,

een flapkan of 6 mutsjes bier, en ⅛, ¼ of ½ mutsje brandewijn [2].

Voor zooveel de eetwaren betrof, waren de rantsoenen voor allen gelijk. Van de dranken daarentegen bekwamen de mindere officieren, als de bootsman, schieman, oppertimmerman, konstapel en kok dubbel zooveel als de maats [3], en een enkele maal vindt men ook aangeteekend dat de jongens en de hooploopers of lichtmatrozen zich moesten tevreden stellen met het halve wijnrantsoen [4].

Over de vraag of de voeding aan boord voldoende was, liepen de gevoelens uiteen. «Het schaffen op de schepen van de Oost-Indische Compagnie», verklaart een 17[de] eeuwsch schrijver, die er ettelijke reizen mede had gedaan, «inzonderheid op de uitreize gaat zeer ordentelijk en niemand behoeft gebrek te lijden, dewijl alles zoo spijs als drank overvloedig onder het scheepsvolk wordt uitgedeeld» [5]. Een ander, die in 1705 op een Compagniesschip naar de Kaap voer, zegt dat de spijzen werden opgedischt «in zoodanige quantiteit, dat zij altijd rijkelijk

---

[1] Volgens Johann Jacob Saar, Ost-Indianische funfzehnjährige Kriegsdienste, Nürnberg 1662, was een mutsje „einem gemeinen Trinckglasz gleich". Volgens Staring's Lijst van alle binnenlandsche maten enz. bevatte het 0.15 Liter.

[2] Blijkens de victualie- en rantsoenlijsten, vastgesteld door de Zeventien in Febr. 1603, Sept. 1649, Oct. 1656, Sept. 1680, Dec. 1695, en de opgaven voorkomende in tal van scheepsjournalen en reisbeschrijvingen.

[3] Nicolaas de Graaff, a. w., blz. 32; Christophorus Frikius, Elias Hesse en Christophorus Schweitzer, Drie seer aenmercklijcke reijsen, Utrecht 1694, blz. 234.

[4] Journaal uitgaand schip Zutphen (3 Juli en 17 Aug. 1632). Volgens Nicolaas Witsen, Scheepsbouw en bestier, Amst. 1671, blz. 417, waren de hooploopers „halfwassen brasems van 16 tot 18 jaren oud", die mannenwerk verrichtten doch slechts weinig meer verdienden dan de scheepsjongens.

[5] De Graaff, t. a. p.

daarvan verzadigd konden worden»[1], en volgens een derde, die in 1711 uitging, had niemand het recht om zich over de voeding op de Hollandsche schepen te beklagen, want daar wordt gemeenlijk, zegt hij, meer gegeven dan men op kan[2]. Niet zoo gunstig laat zich een auteur uit, die in de jaren 1669—1677 de Compagnie heeft gediend. Verdrietiger, dus verhaalt hij, werd voor ons de reis tusschen den Evenaar en de Kaap, daar in de groote hitte ons rantsoen van drank zeer verminderde. En ofschoon ons alle morgens een weinig brandewijn en driemaal in de week bij het vleesch aan ieder een mutsje[3] Spaansche wijn werd uitgereikt, kon dit onze droge keel toch weinig lafenis schenken. En hoewel men bij zoo'n groote hitte weinig trek in eten heeft, was niettemin de kost altoos nog te weinig voor onzen honger, een gebrek dat op vele schepen voorkomt. De Bewindhebbers hadden daar, volgens hem, geen schuld aan, het lag louter en alleen aan de inhaligheid van de schippers, die aan het volk het toekomend deel onthielden om het in Indië te verkoopen en er met lichtekooien en ander gemeen volk slemppartijen van aan te richten[4].

Dat inderdaad door schraapzuchtige schippers het volk maar al te vaak werd te kort gedaan, lijdt geen twijfel. De welbekende Pieter van Dam, gedurende zijn meer dan vijftigjarige loopbaan als advocaat of secretaris van de Compagnie met al de zonden en ongerechtigheden van haar dienaren ten volle vertrouwd geworden, moest het met zooveel woorden erkennen, dat de schippers „haar doorgaans omtrent het schaffen en verstrekken van de eet- en drinkwaren aan het volk te veel autoriteit aanmatigden en de dispositie daarover alleen aan haar trokken, haar particulier voordeel daarin beoogende, daar nochtans zulks stond aan de verantwoording van den Scheepsraad»[5]. Er kwam nog bij dat tengevolge van de gastmalen en braspartijen in de kajuit de provisie van wijn en brandewijn niet zelden zoodanig

---

[1] Peter Kolbe, Beschrijving van de Kaap de Goede Hoop, Amst. 1727, I blz. 25.

[2] Barchewitz, a. w., S. 43.

[3] „Ein Achtelmaasz."

[4] Schreyer, a. w., S. 10. Klachten over schrale schafting ook bij Christophorus Frikius, Elias Hesse en Christophorus Schweitzer, a. w. blz. 178.

[5] Pieter van Dam, Beschrijving der O.-I. Compagnie I[e] Boek, I[e] Deel, Cap. 17 fol. 376.

werd uitgeput, dat met name de zieken er gebrek door kwamen te lijden [1].

Zooals zich begrijpen laat ontbrak het aan geen verordeningen, waarmede men van hoogerhand het kwaad poogde te stuiten. Reeds in de victualielijst van October 1616 bepaalden de Bewindhebbers dat allen, die «eenig gebied of kommandement» over de schepen hadden, goede zorg hadden te dragen niet alleen «voor de lekkage en spilling» van de medegegeven voorraden maar ook «voor het misbruiken derzelver zonder, als voor dezen meermalen gebeurd is, dezelve in gasterijen en brasserijen in de kajuit te verkwisten», op verbeurte van drie maanden gage, welke bij hun aankomst in Indië tegelijk met de schade door de Compagnie daarbij geleden dadelijk op hun rekening zou worden verhaald [2]. Ook werd in verloop van tijd het gebruik ingevoerd om van de victualie- en rantsoenbrieven, welke door de Zeventien waren vastgesteld, aan den koopman, schipper, assistent, opperstuurman, hoogbootsman of onderstuurman ieder een exemplaar te verstrekken, en bovendien uitdrukkelijk verordend dat alle leden van den Scheepsraad verantwoordelijk zouden wezen voor de «fouten, excessen of onordentelijkheden, dewelke in en omtrent het schaffen en uitdeelen van de rantsoenen buiten of tegen den rantsoenbrief zouden mogen zijn begaan of gepleegd" [3]. Een ander middel, dat men tot wering van misbruiken in dezen te baat nam, bestond hierin dat aan den hoogbootsman, schieman en konstapel de verplichting werd opgelegd om bij het afwegen en uitdeelen van de rantsoenen tegenwoordig te zijn en toezicht te houden, dat «alles ordentelijk ging en het volk kreeg hetgeen de rantsoenbrief haar toevoegde, en specialijk mede rakende de dranken, tot welk einde zij moesten maken gestadig daarbij tegenwoordig te wezen wanneer de bottelier het rantsoen van dien aftapte, mitsgaders verzorgen dat hetzelve geschiedde naar het getal van het volk, voorts letten of en wat er komt over te schieten om dat tot de

[1] Als voren fol. 377, 378.

[2] Soortgelijke bepaling in de, in 1791 te Amsterdam gedrukte, victualielijst, en in de resolutiën Zeventien van 27 Maart 1649, 10 April 1656, 1 Nov. 1684, 10 Dec. 1695.

[3] Van Dam, a. w., Ie Boek Ie Deel, cap. 17, fol. 376, 377, 382. Bepalingen van dezelfde strekking in de instructiën van de schippers en de commiezen en koopliedeu van 7 Dec. 1619.

volgende uitreiking van het rantsoen over te houden, en waarvan de bottelier telkens pertinente aanteekening in een boek moest houden, en hetwelk de hoogbootsman, schieman en konstapel ook van dag tot dag moesten onderteekenen zoodanig en in dier voege dat, wanneer zijluiden aan de Kaap de Goede Hoop of tot Batavia of Ceilon kwamen te arriveeren, zij gehouden waren ieder van hen in het bijzonder zoo ook de bottelier de deugdelijkheid van die aanteekeningen respectievelijk met eede te bevestigen». Indien het dan bleek dat zij zich aan plichtsverzuim hadden schuldig gemaakt, zoo «moesten de fiscaals zoo aan de Kaap als tot Batavia en Ceilon tegen de nalatigen of wederspannigen procedeeren mitsgaders contendeeren tot de verbeurte van eenige maanden gagie of verdere arbitrale correctie, en waarin de rechters gehouden waren dezelve na examinatie en bevinding van zaken te condemneeren»[1].

Kort na het uitloopen, op denzelfden tijd dat de rantsoenen ingingen[2], werd het volk door den bottelier[3] in groepen of zoogenaamde bakken verdeeld, ten getale van zeven of zeldzamer van acht man ieder, die zoolang de reis duurde gemeenschappelijk uit één schotel of bak aten[4]. In den regel droeg men zorg dat wie het best overeenkwamen of in aanzien ongeveer gelijk stonden bij elkander werden gevoegd[5]. Zoo aten aan éénzelfden bak de bottelier, de bottelierssmaat, de kuiper, de trompetter, de kwartiermeester en de onderchirurgijn; evenzoo de kok met zijn onderhebbend personeel; verder de bootsman met den bootsmansmaat, den schieman, den schiemansmaat en de zeilmakers; de timmerlieden; alsmede de konstapel met zijn maat en de busschieters[6]. Ter onderscheiding droeg elke bak zijn eigen naam[7]; die, waaraan een Duitsch

[1] Van Dam, t. a. p. fol. 380 vlg.; Instructie voor de kooplieden en de schippers van 13 Maart 1696.

[2] Witsen, a. w., blz. 404; Vogel, a. w., Vorbericht.

[3] Langhansz, a. w., S. 55. Volgens Witsen t. a. p. geschiedde het door den schipper.

[4] Wurffbain, a. w., S. 10; Jörg Franz Müller's Reisindrukken (ed. Heeres in de Navorscher van 1902) blz. 10; Kolbe, a. w., I blz. 25; Schreyer, a. w., S. 4.

[5] Witsen, t. a. p.

[6] De Graaff, a. w., blz. 32.

[7] Vogel, a. w., Vorbericht; Langhansz, a. w. S. 55; David Tappen, Funffzehnjährige Ost-Indianische Reisebeschreibung, Hannover und Wolffenbüttel 1704, S. 264.

Compagniesdienaar op een van zijn reizen tusschen 1694 en 1701 werd geplaatst, heette bijvoorbeeld: «Wat gaat het jullie aan?»[1]. Van de zeven of acht man, die te zamen «een baksvolk» uitmaakten, was elk op zijn beurt een week lang «bakmeester»; hij haalde de spijzen, hield de plaats schoon daar men aanzat en waschte het eetgerei af[2]. Veel omslag behoefde dit laatste niet te kosten, want het servies, waarvan het volk zich bediende, was uitermate sober en eenvoudig; het bestond uit een paar houten schotels, een diepe en een vlakke, een «boterlog» en een zevental houten lepels[3].

De zorg voor de bereiding van het eten en voor hetgeen daar verder bij te pas kwam berustte bij den kok, den bottelier en den verschen balie. De bottelier zag toe dat de victualie niet door bederf of lekkage te loor ging of op onnutte wijze werd verbruikt, deelde op de gezette tijden aan het volk de rantsoenen uit en verstrekte den kok alle dag de vereischte hoeveelheid gort, erwten, stokvisch en dergelijke, welke deze met behulp van den koksmaat en den koksjongen voor de gezamenlijke opvarenden, de kajuitsgasten zoowel als de minderen, die op den overloopen aten, te koken had. De versche balie was een gewoon matroos die het vleesch en spek vóór het gekookt werd van pekel zuiverde en het, om den zouten smaak weg te nemen, een etmaal lang in de week zetten en er alle vier uren versch water op gieten moest. Ook was het zijn werk voor het beuken en weeken van de stokvisch te zorgen[4].

Behalve op tijden wanneer men, wegens schaarschte van brandhout of uit vrees dat er gebrek aan water zou ontstaan, maar twee of zelfs maar één keer warm eten schafte[5], werden er aan boord drie maaltijden gehouden per dag[6]. In het begin

[1] Langhansz, t. a. p.

[2] Kolbe, a. w., I, blz. 25; Vogel, t. a. p. Volgens De Graaff, a. w., blz. 30 werd dit ook wel gedaan door de scheepsjongens.

[3] Langhansz, a. w., S. 56; Lijst van de botteliersksisten vastgesteld bij resolutie Zeventien 11 Oct. 1656. Langhansz spreekt t. a. p. van „eine butterdose", de aangehaalde lijst van de botteliersksisten van „boterloggen".

[4] De Graaff, a. w., blz. 28, 29; Tappen a. w., S. 269.

[5] Resolutiën uitgaande schepen 't Huijs te Loo (28 Aug. 1704) en Arentsduin (30 Juni 1712) in de scheepsoldijboeken dier beide bodems; Langhansz, a. w., S. 88.

[6] De Graaff, a. w., blz. 29; Saar, a. w., S. 5.

van de dagwacht, des ochtends omstreeks vier uur, ging een van het volk den kok wekken opdat hij het ontbijt zou gereed maken, dat om acht uur na het morgengebed klaar moest wezen [1]. Te twaalf uur schafte men wederom en na afloop van het avondgebed werd het laatste maal opgedischt [2]. Tot teeken dat ieder zich aan zijn bak zou voegen placht men vóór elken maaltijd eenige keeren met de scheepsklok te kleppen of, om in matrozen-Hollandsch te spreken, de «vreetklok» te luiden [3]. Zoodra de minderen hadden gedaan, werd er opnieuw geluid, waarop zich de schipper aan tafel begaf tegelijk met den koopman, den onderkoopman, den assistent, den opperstuurman, den predikant, den ziekentrooster en den opperchirurgijn. Dezen, waarbij als de ruimte het toeliet somwijlen ook de onderstuurman en de derdewaak werden gevoegd, aten bij elkander in de kajuit en waren, wat het servies aanging, iets beter voorzien dan het volk aan de bakken; zij bedienden zich van tinnen lepels, servetten, hand- en droogdoeken, aten uit schotels en teljoren van tin en hadden hun tafel gedekt met een linnen ammelaken [4]. Was het officiersmaal afgeloopen dan schafte ten laatste ook het volk van den botteliers- en den koksbak, het «ketelskwartier» gelijk men het noemde, dat onderwijl de anderen bezig waren met eten boven op het dek de wacht placht waar te nemen [5]. Zoo was de gewone regel, ten minste als het kalm weder was. Bij stormweer daarentegen moesten de manschappen het ook wel dagen achtereen zonder warme spijzen doen, wijl men alsdan wegens het hevig slingeren van het schip niets in de kookketels kon houden [6].

Over het algemeen was de scheepskost zóó hard en zwaar,

[1] Saar, t. a. p.; Kolbe, a. w. I, blz. 25.

[2] Kolbe, t. a. p.; Vogel, a. w., Vorbericht.

[3] Johann von der Behr, Ost-Indianische Reisebeschreibung, Jena 1668, S. 6; De Graaff, a. w., blz. 37.

[4] Ordre en lijste van diegene die in de kajuit zullen eten, vastgesteld bij resolutie Zeventien van 5 Mei 1661; Kolbe, t. a. p.; De Graaff a. w., blz. 32, 33; Lijst van het kajuitslinnen en — tinwerk medegegeven aan het uitgaand schip Schoonhoven in Dec. 1622; Resolutie Zeventien 11 Oct. 1656.

[5] De Graaff, a. w., blz. 37; Tappen a. w., S. 264.

[6] Von der Behr, a. w., S. 13, 156; Kolbe, a. w., I blz. 44; Johannes Harger, Verhandeling over de besmettelijke rotkoortsen op de uitgaande Oost-Indische schepen, in de Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap (Middelburg 1784) blz. 367.

dat «weekgebakken wittebroodskinderen», gelijk een Indisch oud-gast uit de 17de eeuw het ergens uitdrukt, zich wel rijpelijk mochten bedenken vóór zij een reis naar de Oost aanvaardden, want wie «geen gevoerde of halve struisenmaag» bezat liep, volgens hem, groot gevaar het slachtoffer te worden van een maagkwaal en als lijk over boord te worden gezet eer hij zijn bestemming bereikte [1]. Wat de zaak nog verergerde was dit dat de leveranciers de schepen somtijds voorzagen van oud en verlegen goed, erwten bijvoorbeeld welke bij het koken hoe langer hoe harder werden [2], of vleesch dat reeds vier, vijf à zes jaar onder de pekel gelegen had [3]. Zelfs als er op de deugdelijkheid van de geleverde provisie niets viel aan te merken, ging deze trouwens in de verstikkend heete scheepsruimen maar al te spoedig tot bederf over [4].

Elken morgen, en in de 18de eeuw naar het schijnt ook alle avonden [5], werd er gort met of zonder rozijnen geschaft [6], die in boter was gezoden en waarbij nu en dan «om een open lijf te houden» gekookte pruimen waren gevoegd [7]. Meestal was zij zoo dik gekookt dat men ze met een mes kon snijden en, om haar wat smijdiger te maken, de boter, het vleeschnat of het ander vet, dat er als saus werd over geschept, met een weinig water, bier of wijn moest vermengen [8].

Het middag- en het avondmaal bestond in de 17^{e} eeuw dag uit dag in uit grauwe of groene erwten en boonen [9], enkel in

---

[1] Frikius, Hesse en Schweitzer a. w., blz. 316, Vgl. ook Schreyer a. w., S. 4.

[2] Brief van Gerard Reijnst van voor Kaap Lopo Gonsalves aan de Kamer Amsterdam van 24 Januari 1614.

[3] Von der Behr, a. w., S. 11 Saar, a. w. S. 113.

[4] Zie mijn opstel: „Zieken en dokters op de schepen der Oost-Indische Compagnie" in dit Tijdschrift, Deel 67 blz. 253.

[5] Paulus de Wind, Verhandeling der voornaamste ziekten op de O. I. schepen, Middelburg 1760, blz. 98.

[6] De Graaff, a. w., blz. 32; Müller, Reisindrukken, blz. 14; Vogel, a. w., Vorbericht.

[7] Müller t. a. p.; Wurffbain, a. w., S. 10; Daniel Parthey, Ost-Indianische und Persianische neunjährige Kriegsdienste, Nürnberg 1698, S. 10; Johann Gottlieb Worms, Ost-Indianische und Persianische Reise, Leipzig und Dresden 1737, S. 20; De Wind, t. a. p.

[8] Vogel, t. a. p.

[9] Wurffbain, a. w., S. 10; Von der Behr, a. w., S. 11; Müller, a. w., blz. 14; Schreyer, a. w., S. 4; Vogel, a. w., Vorbericht.

water opgekookt [1], met saus van boter [2], of vleeschvet [3] en wat azijn er bij [4]. Naderhand moet daar evenwel verandering in gebracht zijn, want blijkens het in 1791 gedrukte «Reglement voor de uitdeeling der victualiën en rantsoenen» kwamen toen ter tijd slechts op drie dagen van de week erwten en op de overige vier ééns witte boonen, ééns gort, ééns rijst en ééns zuurkool op tafel. Noopten de omstandigheden tot bezuiniging op het gebruik van water, dan gebeurde het wel dat men het verstrekken van gort, erwten en boonen of potspijs, zooals de algemeene naam luidde [5], geheel staakte en ter vergoeding het rantsoen van visch en vleesch vermeerderde [6]. Bij de erwten en boonen werd vleesch, spek of stokvisch gegeten, wekelijks meestal tweemaal vleesch en ééns spek of omgekeerd tweemaal spek en eens vleesch, somtijds eenmaal vleesch en eenmaal spek, en twee, vier of vijf keer stokvisch [7]. Wanneer het vleesch en spek, dat eerst gekookt werd nadat het een dag en nacht in de week had gestaan [8], uit den ketel werd gehaald, kwamen de verschillende bakmeesters elk met hun schotel de portie voor hun bak afhalen. De bottelier of de kok sneed het nu af in even zoo veel stukken als er bakken waren, en vervolgens werd er, opdat de eene niet meer zou ontvangen dan de andere, door iemand omgestaan, die op de vraag: «wie zal dit hebben?» den naam noemde van een van de bakken en daarmede voortging tot zij alle van de hun toekomende portie waren voorzien [9]. Aan elken bak werd deze weder in zeven stukken verdeeld die men daarop, opdat ook hier de een niet boven den ander zou worden bevoordeeld, onder de aanzittende gasten verlootte [10]. Somwijlen, als er schaarschte van water en brandhout heerschte,

[1] Frikius, Hesse en Schweitzer, a. w., blz. 342.

[2] Journaal uitgaand schip Hollandia (18 Juli 1603); Wurffbain a. w., S. 10.

[3] Von der Behr, a. w., S. 11.

[4] Worms, a. w., S. 20.

[5] In de „Ordre die die schepen De Roode Leeuw met Pijlen en Gouda, den 28 Dec. 1610 uit Tessel gezeild, hebben gehouden in 't uitdeelen van 't rantsoen" heet het met zooveel woorden „Potspijs driemaal geschaft, *door malkanderen gesorteerd erwten, boonen en gort*".

[6] Journaal uitgaand schip Gelderland (4 Sept. 1598).

[7] Blijkens de victualie- en rantsoenlijsten en tal van journalen en reisbeschrijvingen.

[8] Zie hiervóór blz. 546.

[9] Tappen, a. w., S. 264.

[10] Vogel, a. w., Vorbericht.

gaf men het spek niet gekookt maar rauw te eten[1]. Het schaften van stokvisch, oudtijds vaste regel, had omstreeks 1760 toen de Middelburgsche geneesheer Paulus de Wind zijn verhandeling over de scheepsziekten in het licht zond, in het geheel geen plaats meer. Zijns inziens was deze verandering voor de gezondheid van het scheepsvolk niet gunstig geweest omdat, zegt hij, «het vleesch en spek altoos in zeewater geweekt en gekookt wordende het volk gedurende de reis te veel gezouten kost naar mate van hun drank kreeg», en dit door afschaffing van de stokvisch, «geen zout inhebbende en zelf in geen zout maar versch water moetende gekookt worden», nog toegenomen was. Waarschijnlijk was men, naar zijn meening, juist hierom tot de afschaffing overgegaan, wijl men met het oog op de lange reis naar Indië en het groot getal van opvarenden den watervoorraad zooveel mogelijk wilde sparen[2]. Curieus is het naast de opvatting van De Wind een besluit te lezen, omstreeks honderd jaar vroeger op een uitgaand schip genomen. «Alzoo de scheurbuik onder het volk zeer is toenemende», lezen wij daar, «zoo zullen van nu voortaan totdat ververschingen bekomen geen stokvisch meer schaffen, omdat wij duchten die de scheurbuik doet vermeerderen doordien in zout water geweekt en gekookt wordt, en in stede van dezelve stokvisch zullen een spekdag meer geven»[3]. Nadat De Wind schreef moet men echter weer tot het oude gebruik zijn teruggekeerd, want zooals uit de in 1791 gedrukte victualie- en rantsoenlijst blijkt stond toentertijd stokvisch met boter en mostaardsaus[4] weer evenals vroeger een paar keeren in de week op het menu.

Behalve aan de versche zeevisch, waarvan zij onderweg nu en dan zulk een enorme hoeveelheid wisten te bemachtigen dat zij er zich dagen achtereen aan vergastten[5], of na ze ingezouten of in de zon gedroogd te hebben er gedurende de geheele verdere reis van eten konden[6], hadden de maats van tijd tot tijd een zeer welkome versnapering aan het vleesch van de aan

[1] Journaal uitgaand schip Alphen (12 Aug. 1663).
[2] De Wind a. w., blz. 99, 100.
[3] Journaal uitgaand schip Zutphen (27 Aug. 1682).
[4] De Graaff, a. w., blz. 82; Journaal uitgaand schip Hollandia (10 Juli 1602); Annotatiën uit de resolutiën uitgaand schip 't Wapen van Amsterdam 16 Mei 1614 (Kol. Arch. nº. 4464.7)
[5] Tappen, a. w., S. 6.
[6] Glanius, A new Voyage to the East Indies, London 1682, p. 192.

boord geslachte varkens, schapen en ander vee, die men hier of daar ingenomen [1] of bij het vertrek uit het Vaderland als provisie medegekregen had [2]. Meestal werden daar een paar volle zeugen voor bestemd, opdat het volk aan de aan boord geworpen biggen nog een smulpartij te meer zou hebben. Jammer slechts dat de wijze, waarop de Bewindhebbers dit werk behandelden, al weer aanleiding tot klachten moest geven. «Wij voldeden heden de schuld voor de Barles», aldus staat er in een scheepsjournaal van 1670 opgeteekend, «daartoe twee varkens van de vier, die wij nog hadden, waren geslacht. Den raad d'heeren Meesters gegeven is de matrozen en het verdere scheepsvolk niet zeer voordeelig: in plaats van twee volle zeugen, zooals de gewoonte eertijds was, zulke onnoozele steilooren mede te geven, die niet grooter zijn geworden dan de gemeene akervarkentjes plegen te zijn, zulks deze vier geen meerder spek te zamen zouden bijbrengen dan een oude Friesche zeuge voorhenen, en men kreeg er twee, die dan nog zoo een menigte jongen hebbende voortgebracht nog twee à drie vette dagen voor het volk plegen te verschaffen, daar nu zoo veel aan deze varkens niet was dat het eenigszins naar behooren mocht toereiken» [3]. In den loop van de 18e eeuw weliswaar zal voor grieven als hier werden uitgesproken wel geen reden meer hebben bestaan, want nadat de Zeventien in 1706 hadden besloten dat de groote schepen elk vier volle zeugen of twaalf biggen moesten medenemen en de kleinere «naar advenant» [4], bepaalden zij in 1731 dat een schip van 130 voet met twaalf, een van 145 met zestien en een van 160 voet met achttien «levende varkens» zou worden voorzien [5], terwijl in de victualielijst, die in 1791 werd gedrukt, stond voorgeschreven dat er voor iedere honderd opvarenden tien varkens en vier schapen moesten medegenomen worden. [6]

---

[1] Journalen uitgaande schepen 't Wapen van Amsterdam (1 Aug. 1614), Zutphen (26 Aug. 1632).

[2] Journaal uitgaand schip Zutphen (26 Aug. 1632); Lijst van de vivres en victualie medegegeven aan het uitgaand schip Amsterdam in Dec. 1634.

[3] Journaal op het uitgaand schip Sparendam gehouden door Robert Padbrugge (25 Dec. 1670).

[4] Resolutie Zeventien 22 Juli 1706.

[5] Als voren 21 Nov. 1731.

[6] Toen De Wind zijn hiervoor aangehaalde verhandeling schreef (in 1760) werden er voor een bemanning van 300 personen twaalf schapen en drieëndertig varkens medegegeven (zie aldaar blz. 98).

Zulk een extratractatie viel het volk onder meer te beurt op hooge Christelijke feestdagen [1], of wanneer men op de hoogte van de Barles kwam, waar zij de feestelijkheden van den zeedoop vergoeden moest, welke men daar ter plaatse in vroeger tijd aan de onbevaren gasten placht toe te dienen maar die later door de Bewindhebbers was verboden geworden [2], en eveneens wanneer een schip ongedeerd de gevaarlijke Abrolhos [3] was gepasseerd. Daags te voren, vertelt iemand die op het laatst van de 17e eeuw in persoon het Abrolhosfeest had medegevierd, liet de schipper drie uit Holland medegebrachte varkens slachten en van het vleesch voor het volk een hutspot [4] klaar maken, «het vleesch werd in een ketel half gaar gekookt, daarna werd er in die soep wat grutten [5] gedaan, en vervolgens goot men er twee kannen wijn bij, waarop deze soep met het vleesch aan het volk werd rondgedeeld en daarenboven nog een kan Spaansche wijn aan elken bak. Dit is het heerlijke banket, dat de Compagnie op alle schepen laat geven, wanneer zij de Abrolhos zijn gepasseerd» [6]. Een dergelijk onthaal genoot de bemanning van het uitgaand schip Zutphen, toen in Augustus 1632 «voor al het volk tot ververschinge» werden opgedischt «twee mooie jonge varkens op het schip geworpen, drie magere schapen van Nederland medegebracht en een bokje van Ilha de May [7], tsamen tot hutspot gekookt, en daarnevens ook een kanne Spaansche wijn aan ieder bak» werd gegeven «in plaatse van het mutsken voor elken man tot rantsoen». [8] De kajuitsgasten deden zich bij zulke gelegenheden te goed aan versch schapen- [9] of gebraden lamsvleesch en aan eieren van de aan boord gehouden kippen [10].

[1] Wurffbain, a. w., S. 240.

[2] Journaal uitgaand schip Sparendam (25 Dec. 1670). Blijkens het journaal uitgaand schip 't Wapen van Amsterdam (28 Mei 1614) dagteekende het verbod reeds van vóór dien tijd. Vgl. Gijsbert Heeck, Derde voyagie, (ed. S. P. l'Honoré Naber in „Het Marineblad" van 1910/11) bls. 13. — De Barles, Barlengas of Farilhoens vormen een eilandengroep dicht bij de Portugeesche kust gelegen, op de hoogte ongeveer van Lissabon.

[3] Een reeks klippen en zandbanken nabij de Braziliaansche kust.

[4] „Ein Puspas".

[5] „Etwas Graupen." Soms deed men er ook zuring bij, vgl. Wurffbain, a. w., S. 238.

[6] Langhansz, a. w., S. 85.

[7] Een van de Kaapverdische eilanden.

[8] Journaal uitgaand schip Zutphen (26 Aug. 1632).

[9] Journaal uitgaand schip Sparendam (25 Dec. 1670).

[10] Wurffbain, a. w., S. 240.

Van groenten bij het maal schijnt oudtijds, afgezien van uien en mierikswortel [1], zoo goed als geen sprake te zijn geweest. Wel werden op de kampanje van sommige schepen tuintjes aangelegd, waar men salade, kers, pieterselie en andere moeskruiden in zaaide, doch hetgeen hiervan werd verkregen diende grootendeels zoo niet uitsluitend tot verkwikking van de zieken inzonderheid van de scheurbuiklijders. [2] Omstreeks 1760 echter was het reeds een vast gebruik dat elk uitgaand schip wat uien en versche kool medenam om daar, zoolang de voorraad strekken zou, des Zondags soep van te schaffen in plaats van gezouten vleesch [3], en naar de victualielijst en het rantsoenreglement te oordeelen, die in 1791 werden gedrukt, nam men destijds voor elke honderd man vijf okshoofden zuurkool mede, benevens drie okshoofden komkommers in azijn en «een goede quantiteit kool, wortelen en uien», en deelde men bovendien een paar keeren in de week bij het vleesch en spek aan elk baksvolk een «kleine bak» augurken uit.

Wie tusschen de drie dagelijksche maaltijden in versterking van den inwendigen mensch behoefde vond die deels in de provisie, waarvan hij zich vóór het uitvaren op eigen kosten had voorzien [4], deels in de verschillende eetwaren, welke hem als rantsoen waren toebedeeld. Zoodra namelijk het gewone zachte brood, waarvan men zoolang de voorraad duurde zooveel mocht nemen als men beliefde [5], was opgebruikt, ontving ieder alle Zaterdagavonden een bepaalde portie scheepsbeschuit met wat boter of, als deze op was, wat olijfolie er bij, waarmede hij de geheele week moest zien rond te komen [6]. Voor het geval dat er onderweg een lek in de broodkamer mocht ontstaan namen de uitgaande schepen, althans in den aanvang van de 18e eeuw, uit voorzorg altoos een hoeveelheid rijst mede, die men dan zoo droog gekookt dat zij met de vingers kon gegeten worden in plaats van de oneetbaar geworden beschuit verorberde [4]. Ook het bakken van versch brood, al geschiedde

[1] Barchewitz, a. w., S. 42, 43.

[2] Journaal van de reis van Hendrik Hagenaar in Begin en Voortgang II (17 Febr., 18 Maart, 21 April 1632); Tappen, a. w., S. 224; Journaal uitgaand schip Sparendam 1670/71.

[3] De Wind, a. w., blz. 98.

[4] Vogel, a. w. Vorbericht, Langhansz, a. w., S. 622.

[5] Barchewitz, a. w., S. 42, 43.

[6] Vogel t. a. p.; Von der Behr, a. w., S. 11.

[7] Langhansz, a. w., S. 20.

dit waarschijnlijk vooral ten behoeve van de kajuitsgasten en zieken, was aan boord niet onbekend. «Voorheen wist men op de schepen van geen broodbakken af», staat er in een reisbeschrijving van omstreeks 1645—1660 te lezen, «maar tegenwoordig bezitten haast alle groote schepen ovens, en de heeren op Batavia laten zooveel meel malen als zij oordeelen dat deze op de reis zullen van noode hebben. Zoo wordt ook voor de zich daarop bevindende zieken zachter en fijner brood gebakken»[1]. De gewone versnapering bij de beschuit was kaas. Buitendien werd, zoolang de in December 1695 vastgestelde victualie- en rantsoenlijst van kracht is geweest — want in de vroegere en latere wordt er met geen woord van gerept — aan elk, die op de in December, Januari, Februari en Maart uitgaande schepen medevoer, totdat de voorraad op was tweemaal in de week een pekelharing uitgedeeld. Hoe er ten opzichte van het kaasrantsoen werd gehandeld is niet recht duidelijk. Op den 10 Januari 1608, zoo lezen wij in het journaal van een uitgaand schip, «is bij den scheepsraad goedgevonden ieder man uit te deelen vijf kazen voor de heele reize omme bij dien middel de kazen voor het bederven te beter te preserveeren»[2]. Op een paar andere schepen, omtrent drie jaar later uit het Vaderland vertrokken, werden toen men goed en wel het Engelsch Kanaal uit was insgelijks aan ieder vijf stuks kazen ter hand gesteld, «mits dat zij dezelve moesten bewaren tegen de wederomreize, wanneer weinig provisie hebben, en werden nu gegeven en uitgedeeld (zoo staat er bij aangeteekend) omdat iedereen die zijne behoorlijk reinige en onderhoude, zonder dat iemand vermocht eenige kazen te ontginnen onder pretext dat zij bederfelijk zouden mogen wezen dan met consent en voorweten van den opperkoopman of schipper, en wanneer daartoe vermaand werden moest ieder behoorlijke monsteringe doen»[3]. En in Februari 1610 besloot de Breede Raad van de vloot, die onder Pieter Both naar Indië zeilde, «dat ieder man van 't varende volk gegeven zouden worden vier kazen om te bewaren en tot Bantam komende die wederom te vertoonen op

[1] Saar, a. w., S. 153 Vgl. ook Valentijn, Tweede Thuisreize (1713—1714) in Oud- en Nieuw Oost-Indiën, Dordrecht 1724 vlg., IV, II, blz. 161.

[2] Journaal uitgaand schip De Griffioen.

[3] Ordre die die schepen De Roode Leeuw met Pijlen en Gouda, den 28 Dec. 1610 uit Texel gezeild, hebben gehouden in 't uitdeelen van 't rantsoen.

pene van een maand gagie, dan bij gevalle de kazen puttris[1] kwamen te worden, zoo zouden die in de kajuit vertoond worden, waarvan men boek houden zou». Een soortgelijk besluit nam in 1614 de Scheepsraad van het uitgaand schip 't Wapen van Amsterdam. «Op den 27 Mei (staat daar aangeteekend) resolveerden, om te verhoeden het verderf des zoetemelksche kaas, aan ieder uit te deelen en te geven vijf kazen tot zijn provisie voor die geheele reize, met expresse belastinge dat diezelve bij haar niet mochten ontgonnen of gegeten worden in geener manieren of onder pretext van niet zoet te wezen zonder nader consent van den koopman en schipper, op [poene] van acht dagen te water en te broode in de ijzers te zitten en voorder op arbitrale correctie, alles tot zulke meeninge en intentie om die kazen tegen de wederomreize te bewaren». Behalve deze, welke dus uitsluitend waren bestemd om op de retourreis te worden genuttigd, zal er op de uitgaande schepen bovendien nog wel van tijd tot tijd een extrarantsoen van kaas voor onmiddellijk gebruik zijn uitgereikt: herhaaldelijk ten minste wordt van zulke uitdeelingen gesproken in een ander journaal van juist datzelfde schip 't Wapen van Amsterdam, dat ik zoo even noemde[2]. Naderhand — want blijkens de victualielijsten en ettelijke reisbeschrijvingen bleef men ook in later tijd «voor de geheele reis» aan ieder ééns voor al drie, vier à zes kazen van zes tot acht pond geven[3] — naderhand zal de verplichting om die voor de retourreis te besparen vermoedelijk zijn afgeschaft. Volgens Kolbe, die in 1705 uitzeilde, zou het destijds aan de maats vrij hebben gestaan om ze gedurende de reis op te eten of wel er mede te doen wat zij verkozen[4]. Tot welke paardemiddelen men al zoo de toevlucht nemen moest om ze tegen bederf te beschutten, toont een aanteekening in het dagregister van den in 1670 uitgeloopen Compagniesbodem Sparendam. «De matrozen (wordt daar ge-

[1] Bedorven, Fr. pourri.

[2] Op 14 Juni 1614: „Ons overigheid verheven Heeft ieder bak gegeven Nog vier kazen minjoot", en 16 Januari 1615: „Den zestienden van deze Met een halve keze Werd ieder bak vereerd".

[3] Victualie- en rantsoenlijsten van 29 Sept. 1640, 11 Oct. 1650, 29 Sept. 1680, 10 Dec. 1695; David Pietersz. de Vries, Voyagien (ed. Colenbrander) blz. 83; Wurffbain, a. w., S. 10; Nicolaas de Graaff, Oost-Indise Spiegel, blz. 32; Langhansz, a. w. S. 30.

[4] Kolbe, a. w., I blz. 25.

zegd) wapenen haar kazen met wat teer tegen den aanval der vliegen, die hunne eieren anders daarin leggen, daar zij als gezegd van geweerd worden door een kleedje van teer»[1].

Terwijl de schepen op de reede lagen en nog eenigen tijd daarna placht men voor de opvarenden zooveel bier te tappen als zij begeerden, doch al vrij spoedig nadat men in volle zee gekomen was ging het biervat dicht en werd hun slechts een bepaalde maat toegemeten.[2] Eerst wanneer het bier, waarvan men om de weinige duurzaamheid maar een geringen voorraad medenam[3], geheel was opgebruikt, werd er een begin gemaakt met het verstrekken van water[4] en dat wel in rantsoenen die, per dag zelden meer dan een kan ja somwijlen slechts de luttele maat van 3 mutsjes of 45 centiliter inhoudende, te veel gaven om te sterven en te weinig om te leven.[5] Tegelijk met die van drinkwater namen ook de uitdeelingen van wijn een aanvang.[6] Dat de wijn- en brandewijnrantsoenen, die immers «niet tot wellust maar tot preservatie des volksgezondheid» strekten, door de manschappen niet mochten worden opgespaard maar, als de bottelier ze uitreikte, onmiddelijk moesten worden uitgedronken zal wel op alle schepen als regel hebben gegolden.[7] Doch voor het overige heeft men de uitdeeling van de dranken blijkbaar veel minder naar vaste regels ingericht dan naar hetgeen de omstandigheden op elk afzonderlijk schip vereischten. Enkele grepen uit de berichten van ooggetuigen of tijdgenooten mogen

---

[1] Journaal gehouden door Robert Padbrugge op het schip Sparendam uit Texel uitgezeild 13 Oct. 1670.

[2] Journaal uitgaand schip 't Wapen van Amsterdam (11 Juni 1614); Wurffbain, a. w., S. 20; Barchewitz, a. w., S. 41, 42; Schreyer, a. w., S. 4; Vogel, a. w. Vorbericht.

[3] P. van der Burg, Curieuse Beschrijving van verscheijde Oost-Indische gewesten, Rott. 1677, blz. 8.

[4] Breederaadsresolutie van de vloot van Pieter Both (5 Febr. 1610); Journaal uitgaand schip 't Wapen van Amsterdam (26 Juli 1614); Brief van Pieter Vrancken Wagenvelt uit het schip De Zwarte Beer liggende in de Tafelbaai aan de Kamer Amsterdam 26 April 1615; Journalen uitgaande schepen Zutphen (17 Aug. 1632) en Amsterdam (12 Mei 1633); Wurffbain, a. w., S. 20.

[5] Zie mijn opstel „Zieken en dokters op de schepen der Oost-Indische Compagnie".

[6] Zie de plaatsen aangehaald in de voorlaatste noot.

[7] Breederaadsresolutiën uitgaande schepen Mauritius (8 Juni 1598), Amsterdam (13 Aug. 1598) en der vloot van Pieter Both (5 Febr. 1610); Journaal uitgaand schip Zutphen (3 Juli 1632); Vogel, a. w. Vorbericht.

dit in het licht stellen. Op de vloot, die in Mei 1598 onder Jacob van Neck naar Indië vertrok, werd den 13 Augustus van genoemd jaar door den Breeden Raad besloten, «dat voor ieder man in de twee dagen uitgedeeld zou worden 3 mutsjes wijns, als één onder den ontbijten of vroegkost en één onder het avondmaal». Op het uitgaand schip 't Wapen van Amsterdam vond men (26 Juli 1614) goed om «alzoo het bier uit was» uit te deelen aan ieder des daags 3 mutsjes Fransche wijn, te weten des morgens één en één des middags en één des avonds na den eten». Een maand later ongeveer (1 September 1614) werd dit in zooverre gewijzigd, dat men van toen af aan «niet meer als 2 mutsjes Fransche wijn, te weten één des morgens en één des avonds», verstrekte. Weer een paar maanden later (13 December 1614) besloot men, daar de Fransche wijn «meest heel uit» was, aan «ieder persoon daags, te weten 's avonds na den eten, te geven 1 mutsje Spaansche wijn, en, alzoo in de koude waren, dat men aan ieder bak zoude geven 2 mutsjes gebrande wijn daags, te weten 's morgens in die dageraad, die ieder bak gehouden zou zijn dadelijk uit te drinken op poene die contrarie deed verstoken zou worden van voorder brandewijn te krijgen», terwijl de Scheepsraad op 25 Februari 1615 «par faulte van water» resolveerde «maar 3 mutsjes water per dag aan ieder te geven en 3 mutsjes wijn, dat 's morgens na die vroegkost werd gehaald en dadelijk onder den anderen gemengd om alzoo tezamen te drinken». Op de Zwarte Beer, die in 1614 uitzeilde, was op 13 Februari 1615, gelijk een van de officieren kort daarop aan de Kamer Amsterdam berichtte, het «laatste bier uitgetapt, zoodat wij (schrijft hij) op 14 derzelver (maand) hebben begonnen te geven rantsoen van water en wijn, te weten ieder persoon 1 flapkanne water en 2 mutsjes wijn alle dage» en den 21 Maart «hebben wij begonnen brandewijn te geven overmits dagelijks zeer koud was, en werd gegeven des morgens vroeg $\frac{1}{2}$ mutsje ieder persoon twelk heeft geduurd totdat wij ons anker hier (in de Tafelbaai) lieten vallen» [1] «Den 10en dag van April 1632 kregen zij Engeland in het gezicht (zoo schrijft een Duitscher die als adelborst met het schip Zutphen naar Indië vertrok) en werd, wat de schafting aanging, voor

[1] Brief van Pieter Vrancken Wagensvelt aan Kamer Amsterdam uit de Tafelbaai 26 April 1615.

het gemeene volk de volgende regeling vastgesteld: aan ieder verstrekte men 6 mutsjes bier daags en 1 mutsje Fransche met alsem vermengde wijn enz.»[1] Doch blijkens het journaal, door den nieuwbenoemden Gouverneur-Generaal aan boord van dienzelfden bodem gehouden, werd op 18 Mei daaraanvolgende goedgevonden, «alzoo men nu in de warmte was en veel stilte bekwam, dat men aan iedereen van het volk onzer twee schepen hoofd voor hoofd van nu aan het rantsoen zou geven des daags 1 flapkan bier, des zou men geen rantsoen van Fransche wijn uitdeelen tot nader ordre en resolutie». Een maand na dien, op 17 Juni 1632, werd er alweer verandering in de rantsoenen gebracht: de Breede Raad in overweging nemende, zoo deelt het zoo even genoemde journaal mede, «hoe men het scheepsbier best zoude kunnen (doen) strekken tot conservatie van des volks gezondheid, en om voor te komen dat men op deze onze uitreis zoo weinig water mocht laten drinken als gevoegelijken zal kunnen geschieden, omdat hetzelve doorgaans min of meer lucht is hebbende[2] dat wij gelooven de scheurbuik allermeest is veroorzakende, en alzoo wij nu wederom gekomen zijn in de koele lucht, daar men min dorstig is en te meerder oorzake heeft om weinig te drinken, zoo is geresolveerd dat men van nu aan en op morgen te beginnen uitdeelen zal aan ieder man, te weten aan wakers en roergangers, des morgens vóór de vroegkost uit te drinken 1 mutsken Fransche alsemwijn en aan de hooploopers en jongens aan elks ½ mutsken, welverstaande als men geen limoensap geeft, want als men het limoensap geeft zoo zal men het mutsken Fransche wijn laten nuttigen na de vroegkost, en wijders voor den heelen dag ieder mensch 6 mutskens bier en 4 mutskens water; zullen ook mede voortaan om den anderen dag aan ieder mensch te nuttigen geven des morgens vóór zonnenopgang 1 pimpelken limoensap, daarvan dat er acht in een mutsken gaan».[3] Toen zij omstreeks veertien dagen daarna (3 Juli 1632) op de hoogte van de Kaap kwamen besloten zij «van nu aan zoolang als zij in deze koude klimaat zouden blijven aan ieder man des morgens 1 mutsken

[1] Wurffbain, a. w. S. 10. — Zie over het alsemen van de wijn mijn opstel „Zieken en dokters op de schepen der Oost-Indische Compagnie".

[2] Zie over het bederf van het proviand mijn hiervoor genoemd opstel.

[3] De uitdeelingen van limoensap dienden voornamelijk als voorbehoedmiddel tegen de scheurbuik, zie mijn bovenaangehaald opstel.

Spaansche wijn en des avonds 1 mutsken Fransche wijn uit te deelen, des zou men geen water meer tot rantsoen geven tot nader ordre, doch zouden hooploopers en jongens maar half wijnrantsoen genieten». Een latere aanteekening in het journaal, van 17 Augustus 1632, behelst het volgende: «Heden hebben rantsoen water aan het volk uitgedeeld, alzoo ons bier gisteren uit was, gaven 1 flapkanne aan ieder man en 3 mutskens wijn des daags, doch aan hooploopers en jongens maar half wijnrantsoen» [1] Op het schip Banda, omstreeks half Februari 1636 uitgeloopen, werd op 29 April van dat jaar «het rantsoen van wijn en water in het werk gesteld, te weten 6 mutsjes water en 3 mutsjes Fransche wijn, waarbij nog gekomen is bij regenachtig en koud weder ½ mutsje Spaansche wijn in de vroeg- of morgenstond gegeven in plaats van brandewijn». [2] Volgens een Duitschen schrijver, die van 1644 tot 1659 de Compagnie als militair diende, gaf men op hare schepen 's morgens vroeg 1 mutsje alsemwijn [3], 's middags als men gegeten had even zoo veel Spaansche en 's avonds een gelijke hoeveelheid Fransche wijn. [4] Een landgenoot van hem, die in Januari 1644 naar Indië ging, bericht dat ieder schepeling dagelijks zoolang het duurde een kan bier en hierna een kan water kreeg. 's Morgens na den eten, voegt hij er bij, wordt 1 mutsje alsemwijn [5], 's middags zoo veel Spaansche en 's avonds zooveel Fransche wijn gegeven. [6] Op het schip, dat in 1669 een anderen Duitscher naar de Oost voerde, werd alle morgens wat brandewijn en driemaal in de week bij het vleesch een mutsje Spaansche wijn rondgedeeld. [7] Op de Hollandsche Tuin, welke in December 1678 in zee stak, ontving ieder des ochtends na vieren als de hondenwacht was afgeloopen en des avonds na den eten het hem toekomende mutsje brandewijn, alsmede op de drie vleesch- en spekdagen 1 mutsje Spaansche wijn, dat dan altegader door ieder baksvolk in een schotel gegoten en, met koud water vermengd, gezamenlijk door hen opgedronken werd. [8] Op de Compagnies-

[1] Journaal uitgaand schip Zutphen 1632.
[2] Journaal uitgaand schip Banda in dato.
[3] Hij noemt ze „Wermuth".
[4] Saar, a. w., S. 6.
[5] „Wermuth".
[6] Von der Behr, a. w., S. 11.
[7] Schreyer, a. w., S. 10.
[8] Vogel, a. w. Vorbericht.

schepen, zoo verhaalt een auteur die in 1709 uitging, wordt driemaal ter week Spaansche wijn uitgedeeld, namelijk op de dagen dat men vleesch of spek schaft, op de overige geeft men driemaal daags arak of brandewijn.[1] Omstreeks 1760 ontvingen de maats op de drie wekelijksche vleesch- en spek-, of zoogenaamde hachjesdagen, 1 mutsje wijn en verder elken morgen en avond ½ mutsje jenever[2], en aldus is het blijkens het in 1791 ter perse gelegde reglement op de uitdeeling der victualiën en rantsoenen gebleven tot in de laatste dagen van de Compagnie toe.

Het medegeven van brandewijn, hoe nuttig ook naar de toenmalige meening tot instandhouding der gezondheid[3], bracht uit den aard der zaak zijn onvermijdelijke bezwaren mede. Hoe licht konden de maats, inzonderheid de jongeren, door het geregeld gebruik van een oorlam tot verslaafdheid aan den drank vervallende, het voorbeeld komen te volgen van diegenen onder hun makkers, die vóór het uitloopen uit eigen beurs een grooteren of kleineren voorraad insloegen en zoolang hun vaatje nog iets bevatte zich maar gedurig aan den inhoud te goed deden precies alsof zij een boerenkermis bijwoonden of te gast waren in een kroeg[4], en maar al te vaak aan het twisten en vechten sloegen of stomdronken en voor half dood achter hun kisten lagen[5]. Gezwegen nog van het gevaar dat bij brand het door de brandewijn aangewakkerde vuur met des te feller woede om zich heen greep. Toen dan ook in 1630 het rijkbevrachte retourschip Dordrecht met zijn volle lading in de vlammen was opgegaan, werd door de Bewindhebbers bij wijze van veiligheidsmaatregel verordend dat op de schepen geen sterke drank meer zou worden medegegeven, en tegelijkertijd aan de Hooge Regeering verboden de uit Indië terugkeerende bodems daarvan te voorzien[6]. Doch reeds in 1640 heeft men het oude gebruik weer in eere hersteld[7], en op dien voet is het sedert gebleven, behalve dat in den loop van de 18e eeuw, gelijk wij

[1] Worms, a. w., S. 20.
[2] De Wind, a. w., blz. 98.
[3] Journalen uitgaande schepen Utrecht (9 Juni 1598), De Zeewolf (6 Januari 1618); van Dam, a. w., Boek I deel 1 cap. 17 fol. 378.
[4] Langhansz, a. w., S. 30 flg.
[5] Chirurgijnsjournaal gehouden op het schip Borssele door Carel Frederik Sacket (1770—1771).
[6] Brief Zeventien aan Gouverneur-Generaal en Raden 27 Aug. 1630.
[7] Res. Zeventien 17 Aug. 1640.

zagen, de uitdeelingen van jenever de plaats innamen van de vroegere brandewijnrantsoenen.

Van de voeding op de uitreizen, zooals zij in het hier voorafgaand overzicht is geschetst, verschilde die op de retourschepen slechts weinig. Alleen werd daar op de zoogenaamde «boondagen» in plaats van erwten of vaderlandsche boonen de bekende katjang geschaft, de gort en grootendeels ook het brood door rijst vervangen en in plaats van brandewijn arak uitgedeeld. [1]

Ofschoon allen die in dienst der Compagnie overvoeren den kost vrij hadden, gingen de hooger geplaatsten gewoonlijk, althans in de 18e eeuw, met den schipper een accoord aan, waarbij deze zich verbond om hun tegen betaling van een zekere som een extra-tafel te verschaffen [2]. De qualiteit van hetgeen de schippers voor hen opdischten schijnt weinig of geen reden tot beklag te hebben gegeven [3], maar dat sommigen hunner uit winstbejag ook hierbij misbruik maakten van hun positie blijkt uit hetgeen daarvan in een werkje van 1790 wordt medegedeeld. Aan de tafels van de opperste scheepsofficieren, wordt daar gezegd, verstrekt de Compagnie «dubbele rantsoenen en nog het een en ander voor extra, maar de kapiteins hebben sedert eenigen tijd kunnen goedvinden, zonder met hunne officieren in 't gemeen daarover te consuleeren, zich voor deze tafel nog met een aanmerkelijke provisie, zelden minder dan voor 12, 14 à 16 honderd guldens, van hier tot aan de Kaap te proviandeeren». Weigert iemand «in deze meerdere provisie eenig aandeel te nemen», dan kan hij er staat op maken gedurende de gansche reis als «een verschoveling» te moeten «omzwerven» en wordt hem het leven door duizenderlei onaangenaamheden zuur gemaakt. Hij moet dus wel, zoo hij niet van zijn medeofficieren met den nek wil aangezien worden, «zich aan deze willekeurige bestelling onderwerpen en zijn aandeel, hoeveel dat ook zijn moge, betalen». Het was daarom te wenschen, zegt de schrijver, dat er door de Bewindhebbers eens een bepaling werd vastgesteld, «waardoor aan alle officieren, die tot deze tafel behooren en die het nu, omdat zij van de kapiteins afhankelijk zijn,

[1] Langhansz, a. w., S. 622; De Wind, a. w., bla. 101; vgl. ook de journalen van de retourreis van Seger van Rechteren in Begin en Voortg. II (2 Juni 1632) en van het retourschip Banda (30 Dec. 1636).

[2] Von Wurmb en Von Wolzogen, Briefe, Gotha 1794, S. 32.

[3] Von Wurmb en Von Wolzogen t. a. p.

niet durven tegenspreken, een groote gunst zal geschieden, want als deze arme menschen na 6 à 7 maanden op zee te hebben rondgezworven behouden in de Indiën aankomen, dan heeft gemeenlijk hun aandeel aan de tafel hunne maandgelden tot aan dien tijd toe verdiend verslonden" [1].

---

[1] L. Verwijk, Verhandeling over de krankbezoekers in dienst der Oost-Indische Compagnie, Middelburg 1790, blz. 21, 22.

CURAÇAO IN 1817.

MEDEGEDEELD DOOR Dr. J. DE HULLU.

Op den 31sten October 1815, ruim een jaar nadat Engeland onze voormalige koloniën in West-Indië — met uitzondering van Demerary, Essequebo en Berbice — bij het tractaat van 13 Augustus 1814 aan Nederland had teruggegeven, ging er van den Directeur-Generaal voor de zaken van koophandel en koloniën aan de vertegenwoordigers van het Koninklijk gezag aldaar eene aanschrijving uit, waarbij zij werden uitgenoodigd een aantal statistieke vragen te beantwoorden betreffende de aan hun bestier toebetrouwde gewesten. Ter voldoening aan dezen last diende de Vice-Admiraal A. Kikkert, Gouverneur Generaal van Curaçao en Onderhoorigheden, den 2den Juli 1817 een verslag in, dat den algemeenen toestand van dit eiland op genoemd tijdstip tot in de kleinste bijzonderheden weergeeft.

Dat verslag is in menig opzicht belangrijk, doch bleef tot heden in de archieven begraven. Het vinde dus hier een plaats; waar zulks blijkbaar zonder schade kan geschieden, is het hier en daar bekort.

I. Natuurlijke toestand.

Gelegenheid. (Volgt eene opgave van de aardrijkskundige ligging).

Politieke verdeeling. Het eiland is onder het laatste Engelsche bestuur verdeeld geweest in vier divisiën, namelijk Oost-, West-, Middel en Stadsdivisie, de Oost- en Westdivisie ieder in drie districten, de Middeldivisie in twee districten en de Stadsdivisie in vier districten, bestaande in de Willemstad, Overzijde der haven, Pietermaass en Schario. Na de inbezitneming deszelven op den 4 Maart 1816 is de Stadsdivisie vervallen door eene nieuwe verdeeling, welke heeft plaats gehad blijkens de publicatie van den 16 Maart 1816 hierbijgevoegd n°. 1. [1]

[1] Het scheen niet noodig deze publicatie hier op te nemen.

Gesteldheid. Het eiland is over het algemeen zeer bergachtig (volgt een opgave van de namen van de bergen) . . . Eigenlijke vlaktens zijn hier niet, valeijen, tenzij men daar onder verstaat die kleine laagtens, welke door de afscheiding of tusschenwijdten van naburige bergen veroorzaakt worden, zijn hier en daar aanwezig, en men gebruikt dezelve 't meest wanneer de gronden in dezelve goed zijn tot beplanting van mais etc., doordien het water door de regen gevallen aldaar verzamelt en de aarde langer vochtig blijft dan elders.

Wateren. Geen eigenlijke zoete stromende wateren zijn hier voorhanden dan op [de] plantagiën genaamd St. Pedro en Hato, noordwestwaards van de Willemstad gelegen. Voor het overige is hier alles regenwater en dat wat men bekomt door het graven van putten. Baaijen en ankerplaatsen zijn hier genoegzaam, deze zijn (volgt een opgave van de havens en baaien).

De binnenwateren hebben tevens zulk eene ongeregelde gedaante dat derzelver uitgestrektheid niet dan zeer onnaauwkeurig is te bepalen, doch met een opslag van het oog kunnen dezelve nagegaan worden in de verzondene kaart.

Kaarten. Van ieder eiland' is een landkaart reeds overgezonden.

Vruchtbaarheid van den grond. De vruchtbaarheid van 't eiland is over het algemeen niet groot en hangt alleenlijk af van de meerdere of mindere hoeveelheid regens, want de grond is op zichzelven droog en van eenen gruis-, zand- en kleiachtigen aard, wordende niet dan met zeer veel moeite door mesten als anderszints tot een zekeren trap van vruchtbaarheid gebragt.

Men vindt echter op sommige plantagiën, welke van laag land voorzien zijn, wel eenige kleine zeer vruchtbare strooken lands, die meestendeels tot den aankweek van vruchtboomen enz., waarvan men in 't vervolg spreken zal, gebruikt worden.

Woeste en ongecultiveerde landerijen worden op de meeste plantagiën en vooral op de algemeene weide gevonden. Derzelver gronden zijn gedeeltelijk klipachtig en leveren slechts lage, nietsbeduidende kreupelboschjes op. Gedeeltelijk zijn zij geheel onvruchtbaar en schraal en kunnen zelfs in den regentijd geen gras voortbrengen.

Dan vindt men ook nog landerijen op de plantagiën, welke noodzakelijk onbebouwd blijven liggen teneinde door den aan-

groei van struiken en heesters weder gemest en vruchtbaar te worden. Deze landerijen worden om het derde of vierde jaar weder opengekapt, beploegd en beplant en vervangen op dusdanige wijze de anderen gronden die, door eene drie- of vierjarige bebouwing uitgeput en schraal geworden, ook weder braak moeten liggen. Derzelver grootte is niet te bepalen verschillende die jaarlijks naar gelang der bevolking.

De onbebouwde landen op de algemeene weide behooren aan den Koning, en die op de onderscheidene plantagiën zijn het eigendom der planters.

Klimaat. Gewoonlijk begint de regentijd in 't laatst van de maand September of in 't begin van October en eindigt in 't laatst van Januarij doch dit is zoo ongeregeld, dat er zeer dikwijls gedurende dezen tijd vier ja zes weken achtereenvolgende droogte tusschen beide komt, hetgeen de zoo menigvuldige slechte jaren of mislukte oogsten tewegebrengt.

Het gebeurt ook somtijds dat de regentijd met de maand Augustus begint en tamelijk wel blijft aanhouden tot in 't laatste van Januarij. Deze zijn dan gewoonlijk de vruchtbaarste jaren voor 't eiland.

Men heeft ook dikwijls genoeg voorbeelden gehad dat het het gantsche jaar door niet zoo veel regende als toereikende was tot den landbouw, ja zelfs heeft men hier twaalf tot achtien maanden aanhoudende droogte ondervonden, waardoor de planters niet alleen geheel buiten staat aan werkzaamheid gesteld wierden, maar hierbij nog alle hunne beestialen verloren en door het dikwijls herhaald en mislukt planten zelfs geheel uit het plantzaad geraakten, hetwelk zij voor het volgende jaar uit de naburige eilanden moesten ontbieden. Hoewel zoodanige jaren niet zeer gemeen zijn hebben wij echter in de laatste twintig jaren tweemaal dat ongeluk beleefd, hetgeen veel planters als 't ware geheel geruineerd heeft doordien zij, den interest hunner hypotheekhouders niet kunnende betalen, verpligt waren hunne plantagiën met zwaar verlies te verkoopen, daar geene drie achtereenvolgende vruchtbare jaren, die hier ook zeer zeldzaam zijn, in staat waren de geledene schade te vergoeden.

Volgens de algemeene berekening, gegrond op eene dertigjarige ondervinding, schat men in de vijf jaren niet meer dan twee vruchtbare, zijnde de drie overigen of slegte of naauwelijks zooveel opbrengende als toereikende is tot onderhoud der slaven.

Oude planters willen zeggen dat het eiland in vroeger tijd veel vruchtbaarder was, dat het toen meer regende en men weinig of niet van slechte jaren wist, waarschijnlijk omdat hetzelve toen minder bebouwd zijnde meer bosschen had, die door de aantrekkingskracht van het hoog geboomte het schielijk overdrijven der wolken verhinderen en het ongelijk nederstorten der regens min of meer beletteden.

Men heeft hier weinige hooge bergen. De St. Christoffel en de twee Tafelbergen zijn de voornaamste en die zijn niet genoegzaam om dat gebrek te vergoeden, vandaar dat men soms in de stad zware regens heeft en in het land niet of omgekeerd, zoo ook soms op eenige plantagiën en op de anderen niet, naarmate de rigting der voortgestuwde wolken.

Aangaande de luchtsgesteldheid dient dat, ondanks het eiland slechts 12° 10′ à 15′ benoorden den Evenaar ligt en de zon dus bijna altoos hare verzengende stralen loodregt op hetzelve werpt, de hitte echter verdraaglijk is en het luchtgestel tevens zoo gezond dat men het als het gezondste der West-Indische eilanden met regt kan beschouwen. De reden hiervan ligt denkelijk in de hooge bergachtige ligging van het eiland; en juist datgene wat hetzelve onvruchtbaar maakt, het gebrek van hoog geboomte, poelen, beeken en moerassige savanes, weert tevens de schadelijke uitwazeming van verderfelijke dampen, die elders als Jamaica, St. Domingo, Portorico en andere eilanden zeer nadeelig zijn, meerendeels af. Buitendien waait een verfrisschende wind doorgaans over het eiland en verdrijft het weinige schadelijke dat er mogt zijn.

De winden zijn hier meest oostelijk, soms met eene noordelijke of zuidelijke afwijking van zes à zeven streken, evenwel bij regentijd is dikwijls de wind of noordwest, west of zuidwest. In dezen tijd ontstaan er somtijds koortsen, die dan ook gevaarlijk zijn vooral als deze winden lang aanhouden.

Uit gebrek aan werktuigen kan men geene naauwkeurige waarnemingen omtrent 't luchtgestel doen; echter kan men bij gewoone proeven opmaken dat de lucht hier zeer fijn met koolzure en zeezoutzure deelen opgevuld is, waardoor 't staal en ijzer hier ligtelijk verroest, het koper dof wordt, ondanks alle genomene voorzorgen. Zoo ook heeft het vuur waarschijnelijk om dezelfde reden hier weinig kragt, de ontbrandbaarste dingen kan men niet dan met moeite aanhouden, en schoon de

negers vrij onvoorzichtig met hetzelve te werk gaan ontstaat er zeer zelden brand.

II INWOONDERS.

Hoe groot is de bevolking? Deeze vraag is reeds beantwoord met de staaten, die overgezonden zijn.[1]

Bezigheden. Deze vraag is met den staat onder n°. 2 zo exact mogelijk beantwoord.[2]

Het getal planters staat gelijk aan dat van plantagiën en tuinen en de landbouwers zijn de tuinslaven.

Het is moeijlijk het beroep der ingezetenen naauwkeurig op te geven omdat de meesten geen vaste beroep hebben.

Godsdienst. Het antwoord op deeze vraag is te vinden in den staat der bevolking.[3]

---

[1] Blijkens een op 13 April 1817 bij het Departement van Koophandel en Koloniën ingekomen „Generale staat der bevolking van het eiland Curaçao" bevondt zich in 1816 aldaar het volgend getal van inwoners:

	blanken	vrije gekleurde lieden	zwarte vrije lieden	slaven
Willemstad. . . .	953	494	38	774
Overzijde	573	675	350	929
Pietermaay. . . .	751	508	343	425
Scarlo	100	70	77	195
Oostdivisie. . . .	175	174	346	1471
Westdivisie . . .	84	197	633	1894
Middeldivisie . . .	144	122	522	1077
Totaal . . .	2780	2240	2309	6741 (sic) (moet zijn 6765).

Totaal der bewoners 14094 zielen, waarvan 3804 mannen, 5125 vrouwen, 2638 jongens, 2532 meisjes.

[2] Blijkens dezen staat bevonden zich op 2 Juli 1817 te Curaçao:

15 kooplieden, 103 visschers, 109 timmerlieden, 23 metselaars, 4 kuipers, 4 smeden, 74 schoenmakers, 27 snijders, 11 goud- en zilversmeden, 2 blikslagers, 6 zeilmakers, 9 ververs, 9 pruikmakers, en 167 sjouwers. „Er is reden (zoo wordt in een aanmerking bijgevoegd) om te vermoeden dat de opgaaf der ingezetenen, waaruit deze staat geformeerd is, niet behoorlijk en naauwkeurig gedaan is, en uit dien hoofde is er eene nadere opgaaf gedaan welke alsnog niet geheel opgenomen en opgemaakt is."

[3] Blijkens een opgave, door den Gouverneur-Generaal van Curaçao, Aruba en Bonaire op 22 November 1816 aan het Departement van Koophandel en Koloniën overgezonden, bestond destijds de bevolking aldaar uit:

444 Gereformeerde lidmaten en nog omtrent 1000 Gereformeerde nietlidmaten, te zamen 1444 Gereformeerden,

Beschaving en armenwezen. Zedert ruim een derde van eene eeuw is de opvoeding der kinderen onder de voornaame lieden veel verbeterd. Gebrek aan goede onderwijzers echter is de oorzaak dat dezelve tot nog toe niet tot die volmaaktheid als in Europa is gebragt geworden. Het onderwijs was hier slechts bepaald in het leren lezen, schrijven, rekenen, Italiaansch boekhouden en eene zeer oppervlakkige kennis der Hollandsche taal. Naderhand begon zich hetzelve meer uit te breiden tot andere talen als Fransch, Spaansch, Engelsch, doch de gronden onzer moedertaal ontbrekende werden ook de vreemde talen, gelijk ligt te bezeffen is, gebrekkig onderwezen en geleerd.

Aan kunsten en wetenschappen wordt òf door mangel aan bekwame leermeesters òf door onkunde der ouders zelven weinig of niet gedacht. Diegene, die hunne kinderen daarin willen laten onderwijzen, waaren verpligt hen vroegtijdig naar Europa te zenden.

Door de komst en het verblijf der Engelschen op dit eiland hebben verscheide jongelieden zich de Engelsche taal eigen gemaakt, en de opvoeding is ook gedurende de laatste tien jaren door den omgang met vreemdelingen, meestal jongelieden, merkelijk verbeterd. Eenige Franschen en Spanjaarden, die ook onlangs zich hebben bezig gehouden met private lessen in de Fransche en Spaansche talen alsook in de muziek te geven, hebben hiertoe ook zeer veel medegewerkt.

De toestand der scholen vóór de aankomst van den staatsschoolmeester den heer van Paddenburgh is beklagenswaardig. Elk, die maar niets te verdienen had, rigtte eene school op, ofschoon hij zelf niet in staat was goed te lezen en te schrijven, en naauwlijks was er één die den naam van onderwijzer verdiende. De inrigting der scholen waren ook geenszins tot dat oogmerk berekend. De voornaamsten (eene uitgezonderd) kon men niet dan met de a-b-c schooltjes in de dorpen in 't moederland vergelijken.

De kinderen der minvermogenden een weinig lezen, schrijven en rekenen geleerd hebbende worden in een of ander handwerk onderwezen, hiervandaan zoo veele ambachtslieden op dit

123 Luthersche lidmaten en nog omtrent 115 Luthersche niet-lidmaten, te zamen 238 Lutherschen;

naar schatting 13952 Roomsch-Katholieken, en

1021 Portugeesche Joden.

eiland, die door gebrek aan bezigheid en broodwinning eindelijk tot armoede moeten vervallen.

Het is te hopen dat de heer van Paddenburgh 's lands schoolmeester hiertoe eenen beteren weg zal inslaan en gelukkig in zijn beroep slagen zal. Het rapport, dat ik van tijd tot tijd van zijn schoolwezen bekoom, is niet gunstig en doet hem niet veel eer aan, hoezeer hij kunde en bekwaamheid genoeg bezit.

De Curaçaosche leerlingen zijn in weerwil van het ongunstig luchtgestel en den nadeeligen en bijna onvermijdelijken omgang met de zwarten niet de minsten.

Het armenwezen is zedert eenigen tijd vreesselijk toegenomen. Zedert de omwenteling van St. Domingo in 1795 en 96, waardoor onze handel met dat eiland, het bestaan van velen der behoeftigen ingezetenen, in verval geraakt is, zijn gantsche huisgezinnen tot den bedelstaf vervallen. Zwermen van bedelaars, zoo blanken als gekleurden en zwarten, ziet men tegenwoordig op en langs de straten den voorbijganger tot overlast verstrekken. De armoede is zoo groot onder de gemeene klasse der inwoonderen, dat men zich geen denkbeeld vormen kan waarvan zoovele huisgezinnen zich onderhouden. Mannen, vrouwen en kinderen houden zich met deze verfoeijelijke en niettemin medelijden verwekkende daad, het bedelen, bezig. Wel is waar dat velen uit luiheid zich daartoe overgeven doch het grootste gedeelte lijden wezenlijk de ondragelijkste armoede.

De respective gezindheden alhier, uitgezonderd de Roomsch Catholijke, ondersteunen elk hunne armen door eene maandelijksche uitdeeling, doch deze bijdragen zijn op verre na niet toereikende om hunne behoeften te gemoet te komen. De heerschende armoede is een duidelijk bewijs van het diep verval onzes handels, welks bloei en welvaart alleen in staat zijn alle deze onaangenaamheden uit den weg te ruimen.

Welk een voorregt zou het intusschen voor ons, welk een troost voor de menschheid niet zijn, indien er een middel kon uitgevonden worden om het lot dezer noodlijdenden te verzachten en hun ongeluk dragelijk te maken. Ik zoude onder goedvinden van gevoelen zijn dat dit het gemakkelijkste wezen zal, namelijk eene wet daar te stellen, waarbij de agenten der policie opgelegd werd alle de bedelaars op te vatten en op te sluiten in het locaal op de kreek (gebouwd in 1780 en 1781

uit eene vrijwillige gift der inwoonders tot het opsluiten der melaatsen, welke op dit oogenblik zeer verminderd zijn) en aldaar dezulken te onderhouden, die door ouderdom of ligchaamsgebreken tot het arbeiden onbekwaam zijn, en alle de anderen zonder onderscheid van kunne en ouderdom als stadskinderen bij dezen of genen in de stad of op de plantagiën, alwaar zij voor kost en klederen arbeiden kunnen, te besteden, terwijl de onder de bedelaars gevondene vrijgegevene slaven door de meesters, die hun den vrijdom geschonken hebben, ingevolge de daartoe reeds bestaande wet moeten onderhouden worden. Hierdoor zou zekerlijk de armoede zoo niet ten volle ten minsten grootelijks voorgekomen worden. Maar de voornaame vraag is deze: waaruit, uit welk fonds de tot den arbeid onbekwame grijsaards en gebrekkigen te onderhouden? De kolonie is in weerwil van alle opgelegde belastingen zelfs niet in staat de uitgaven goed te maken. Ik laat dit dus over aan het schrander doorzigt van Zijne Majesteit den Koning en beveel deze liefdedaad aan Zijner Majesteits vaderlijke zorge.

Godsdienst. De bediening derzelve geschiedt op een zeer geregelde voet en de verdere beantwoording dezer vrage vindt men in het verslag, hetwelk reeds over kerkelijke zaken gedaan is.

Geneeskunde. Er bevinden zig thans niet meer dan twee medicinae doctors of geneesheeren op het eiland, zijnde Doctor B. de Sola, een zeer oud man die onlangs uit het moederland aangekomen is, en een Spanjaard genaamd Jose Cabrera, die langen tijd alhier gewoond en het burgerrecht verkregen heeft. Beide zijn bekend voor kundige en ervarende lieden.

Er zijn ook zes practiseerende chirurgijns of heelmeesters, allen op een na, die een inboorling is, zijn in 's lands zee- en landdienst als onderchirurgijns uitgekomen en hebben zig alhier nedergezet.

Geborene, gestorvene, gearriveerde en vertrokkene perzonen. Het is niet mogelijk het getal der geborenen en gestorvenen in de vorige jaren op te geven omdat er of in 't geheel geen of zeker geene exacte aantekening daarvan van alle classen der ingezetenen gehouden wierd. Het getal van gearriveerde en vertrokkene perzonen zedert het jaar 1810 tot 1817 is, te weten: gearriveerd 5327 en vertrokken 13175. Het verschil tusschen het eerste en tweede getal is zo groot omdat

alle de aangekomene passagiers zig onder het Engelsche bestuur niet behoorlijk aangediend hebben.

Bevolking der stad en getal huizen. Deze vraag is beantwoord met de staaten, die daaromtrent overgezonden zijn.

III. Voortbrengzelen.

a. *Mineralen.*

Bereiding van het zout etc. Van alle binnenwateren, welke digt aan de zee gelegen zijn en met dezelve door een smal kanaal gemeenschap hebben, kan men zoutpannen maken met een gedeelte van het binnenwater door stevige en dikke dammen, van zware steenen gemaakt en digt met gruis opgevuld, van het overige af te scheiden, zodanig dat dit gedeelte alle gemeenschap met de zee ontnomen worde en het zeewater zich niet met hetzelve vermengen kunne.

Deze zoutpannen kan men weder door dusdanige dammen in kleinere vijvers of zoogenaamde kommen verdeelen om eene spoedige uitdamping te bevorderen.

Het zoute water in deze pannen of vijvers besloten, geheel stilstaande en geen verschen toevoer van de zee krijgende, wordt allengskens door de zonnehitte uitgedampt. Door deze uitdamping nemen de zoutdeelen zoodanig de overhand dat het zout al ras zijne kristallen begint te schieten, die zich aan de voorwerpen welke zij in de pan aantreffen en ook aan den bodem derzelve vasthechten, daar met elkander tot een klomp vereenigen en ter dikte van drie a vier duimen aangroeijen, wanneer dan ook meestal het water opdroogt en het zout goed is om vergaderd te worden.

De rijpheid van 't zout bestaat hierin dat hetzelve blaauwachtig wit en doorschijnend zij, en hoe grooter de kristallen zijn hoe beter zout. De gedaante der kristallen zijn (sic) zeshoekig vierkant. Zijn dezelve platachtig vierkant of schilverachtig, is 't een bewijs dat het zout zijne volkomenheid niet bereikt heeft. Men vindt zoutkristallen, die elk op zich genomen een duim zeshoekig vierkant houden.

Is het zout bekwaam om vergaderd te worden, dan wordt het met ijzeren koevoeten en houweelen aan stukken geslagen en bij platen en brokken van twee a drie voeten lengte en breedte (naarmate de dikte en vastheid van het zout) uit de

pan geligt en door de negers in manden en kleine vaten naar eene hoogte of heuvel gedragen en opgehoopt, alwaar het zout eenige dagen moet blijven liggen om uit te zijpelen en te drogen. Geheel droog zijnde wordt hetzelve in magazijnen (pakhuizen) bewaard.

Gebeurt het dat er in het tijdvak, dat het zout zich zet of zelfs bij de inzameling, de regentijd begint dan is alle hoop verloren. Het zout lost zich dan weder op tot pekel en de inzameling moet uitgesteld worden. Volgen er dan eenige dagen droog weder met sterke zonneschijn dan schiet het zout weder spoedig kristallen en wordt gewoonelijk beter dan het zonder regen zou geweest hebben.

Men heeft hier ook zonder zoute binnenwateren zoutbakken, welke uitgegraven worden en waarin het zeewater getapt wordt door middel van goten of riolen, welke men naar willekeur sluiten en openen kan. Het zeewater in deeze bakken afgesloten dampt ook uit en geeft goed zout. Doch komt er regen bij dan is het zout uit de bakken niet zoo half zoo goed als uit de pannen, vermits de grond des bodems in de bakken niet zoo sterk met zoutdeelen doortrokken is als die der natuurlijke zoute binnenwateren.

Dikwijls gebeurt het dat men gedurende een geheel jaar geen zout vergaderen kan, hetzij de bereïding mislukke, dat andere bezigheden juist op het tijdstip wanneer het zout tot volkomenheid geraakt is den planter daarin verhinderen, of wel dat eene onverwachte regenbui de hoop op deze inzameling vernietige en het jaargetijde de wederbereïding ongunstig zij.

In het oostelijke gedeelte van het eiland zijn tegenwoordig negen zoutpannen en bakken, welke gerekend worden in de laatste tien jaren 39,300 vaten zout opgeleverd te hebben. En in het westelijke gedeelte vindt men thans zeven zoutpannen, die men in de tien jaren op 14.000 vaten schat. Twijffelachtig is echter deze begrooting dewijl men op het weder en de jaargetijden, waarvan toch in één woord hier alles afhangt, zoo weinig staat kan maken.

De Amerikanen en Spanjaarden zijn de enigsten, die zich met den zouthandel hier somtijds bezig houden. De prijzen zijn zeer ongeregeld. Gedurende dit jaar is het zout zeer duur en ook buitengemeen goedkoop geweest. Zoo groot is het verschil dat men soms het vat verkoopt tegen vijf realen dan weder

tegen twaalf realen (of een rijksdaalder) De gewone prijs is over 't algemeen echter acht realen per vat.

Volgens dezen prijs van acht realen per vat rekent men op veertig ten honderd verlies eer het zout verkocht en geleverd is, te weten veertien percento voor het inzamelen aan negerloon en rantzoen, twintig percento voor het uitmeten en vergruizen, voor zakken en vracht- of voerloon naar de stad, en zes percento makelaarsloon.

Ieder neger kan door elkander gerekend twee vaten zout per dag inzamelen en verdient aan werkloon en rantzoen twee en half tot drie realen. Is hij een eigen slaaf dan komt het op iets minder, doch daar men meestal ook vrije lieden daartoe in 't werk stelt kan men niet minder dan op veertien ten honderd voor de onkosten bij het inzamelen rekenen.

Het zout moet, wil men er een goeden markt voor hebben, over land of wel ook somtijds over zee van de plantagiën naar de stad vervoerd worden, alwaar hetzelve in pakhuizen opgeslagen door makelaars, die daar hun werk van maken, aan de Amerikanen of Spanjaarden gedebiteerd wordt.

Komen de vaartuigen het zout in de baaijen der plantagiën ontvangen dan maakt het ook weer verschil in den prijs, zoodat de planter hetgeen hij aan vracht naar de stadt uitwinnen zou hieraan weder moet verliezen.

Zijn echter de zoutpannen eens gemaakt en wel voorzien [zoo] kan men toch altoos de resterende zestig van de honderd als winst voor de genomene moeite aanmerken, en de planters zouden zeker zich met meer ijver op de bereiding van het zout toeleggen, indien de zouthandel zedert eenigen tijd en voornamelijk gedurende de laatste drie jaren door het wegblijven der Amerikanen en de onlusten op de Spaansche kust niet geheel en al verslapt ware.

De grootte en gedaante der zoutpannen zijn verschillend. De meesten zijn halfrond en de grootste zal 400 à 500 v. l. op 200 à 250 v. b. houden. De zoutbakken zijn vierkant. Gewoonlijk zijn deze van 150 v. l. en 100 v. breed.

Het kalkbranden. Het kalkbranden geschiedt hier op eene geheel andere manier dan in Europa. Het eerste, waarmede men een aanvang maakt, is het vergaderen van kalksteenen, een soort van levendige witte steenen van verschillende grootte, welke men aan de oevers der baaijen en inhammen van 't

eiland vindt. Men wil zeggen dat die, welke men alschoon met meer moeite aan de noordelijke zijde van 't eiland vergadert, beter zijn en meer kalk geven dan die van de zuidzijde. Als men nu eene genoegzame hoeveelheid van deze steenen heeft dan gaan de slaven aan het hout hakken. Plantagiën, welke van een mangelbosch voorzien zijn, kunnen dit het geschiktst doen daar de mangelboom door zijne dikte en hoogte veel houts oplevert en digt aan het zeestrand, daar de kalksteen gevonden wordt, groeit. Andere plantagiën daarentegen, die dit voorregt missen, kunnen maar zeer gebrekkelijk en niet dan met onbeschrijvelijke moeite kalk branden, dewijl men in de bosschen weinig dik hout vindt tenzij men op de rotsachtige bergen eenige dikke boomen aantreffe, die de negers uit luiheid nog gespaard hebben, en is dit dan al het geval dan heeft men nog hout over berg en dal naar den kalkoven te slepen of te kruijen. Ook zijn deze plantagiën, verre van het strand af liggende, van geene kalksteenen voorzien, die zij van andere moeten hebben.

Is er nu genoeg houts gehakt en bij de plaats gebragt dan worden de dikste blokken op de lengte van de helft der middellijn des cirkels, op welke de kalkoven gemaakt moet worden, gezaagd en binnen den afgemerkte cirkel zoodanig geplaatst dat het dikste einde tegen den omtrek en het dunste naar het middelpunt gekeerd liggen. Hiermede gaat men voort tot op de hoogte van vijf voeten, wel acht gevende dat de tusschenruimte tusschen het dik hout met dunner hout ingevuld worde en in het middelpunt van den stapel een koker van ongeveer een voet diameter blijve, dien men naderhand met spaanders van harstachtig hout opvult om de mededeeling van het vuur van den top naar den bodem des ovens te bevorderen. Deze eerste houtstapel gereed zijnde plant men regtstandig op de buitenste kant van denzelven in de rondte twee voeten van elkander staken van vijf voeten hoog, welke met dunne takken omvlochten eene soort van band uitmaken waarin men de kalksteenen, die na eerst geblakerd [en] klein gestoten zijn, zeer netjes inpakt en in 't middelpunt voor instorten bewaart door eenen van teenen gemaakten koker, welke insgelijks met hartsachtige spaanders opgevuld is en tot boven op den top des ovens als een flambouw uitkomt. Vervolgens stapelt men op deze laag stenen, die niet hooger dan vier en een half voeten wezen

mag, weder een laag houts van vier voeten en op dezelve drie en een half voeten steenen op dezelfde manier als de eerste, dan hierop nog een laag hout van drie en een laag steenen van twee voeten.

De grootte der ovens is onbepaald. Men maakt ze van twaalf tot veertig ja tachtig voeten diameter, echter zijn de groote ovens niet voordeelig. Die van vijfentwintig à veertig voeten zijn de beste.

De zogenaamde oven bestaat zooals gezegd is uit drie lagen hout en drie lagen steenen, wordt bij stil weder aan den top van de flambouw aangestoken, brandt drie, vier tot acht dagen naarmate de grootte en wordt vervolgens gebluscht, van onderen af te beginnen dagelijks opklimmende tot men den top van den nu geheel in elkander gestorten oven bereikt. Hoe meer water men op denzelven brengen kan, hoe beter en rijkelijker de kalk zal zijn.

Bekrompen en moeijelijk zeker gaat alles in zijn werk. Hout en steenen worden gedeeltelijk aangekruid, deels door de negers op het hoofd gedragen. Zoo wordt ook het water, tot het blusschen bestemd. De moeite wordt op verre na niet beloond daar het dagloon en de kost der slaven het bedraag des kalks verre overtreffen, zonder eens het hout en de steenen te rekenen.

De eigenaars van plantagiën digt bij de stad gelegen verkopen gedeeltelijk hunnen kalk aan de stedelingen voor eigen gebrek (sic lees: gebruik), doch de verdere afgelegenen branden dien slechts om hunne huisen en dammen te repareren.

De gewoone prijs van den kalk is vier realen (of zestien en twee derde stuivers Hollandsch) het schepel, en wil men alles, hout, steenen, negerloon en rantsoen rekenen, dan komt hetzelve op zeven realen (of negenentwintig een zesde stuiver Hollandsch) te staan. Het kalkbranden geeft dus hoegenaamd geen voordeel en om die reden maakt men er ook geen werk van dan in den droogen tijd, wanneer de slaven weinig of niets te doen hebben. De kalk wordt zeer zelden ja bijna nooit vervoerd, anders zou misschien dit verlies kunnen vergoed worden.

M i n e r a l e s t o f f e n. In het begin der 18e eeuw zijn door de bewindhebbende der West Ind. Kompagnie ter nasporing der minerale stoffen alhier twee perzonen herwaards gezonden ge-

worden. Een van dezen is kort na zijne aankomst overleden. De ander, Prins geheeten, heeft in het westelijke gedeelte des eilands en wel op de plantagie Savonet gemijnd en aldaar eene soort van erts gevonden, die volgens hetgeen men door overlevering heeft kunnen verneemen meestal koper in zich bevatte, doch de onkosten van de bearbeiding te hoog lopende werd dezelve weder gestaakt. Deze perzoon is naderhand naar het eiland Aruba vertrokken met oogmerk om aldaar mede navorschingen omtrent de mijnstoffen te doen. Of hij daarin geslaagd is, is ons tot op dit oogenblik niet bekend. Eenigen willen zeggen dat hij slechts een korten tijd daar geleefd heeft.

Sedert eenige jaren is alhier in het zuidwestelijke gedeelte van 't eiland, op de oppervlakte des aardrijks verspreid, verscheide steenen gevonden, welke uitwendig ijzerachtig en doorgebroken van binnen met gele blinkende stralen zijn. Deze steenen in een smeltkroes gesmolten zijnde is gebleken dat de metalen, welke zij in zich houden, uit ijzer en geel koper bestaan.

Geene mijnwerkers hier op het eiland zijnde heeft men geene ontdekkingen van meer aanbelang kunnen doen. Echter gelooven wij dat er overal op dit eiland van deze soort van steenen in overvloed bij het opdelven van den grond zouden gevonden worden, maar of het voordeel, dat men bij deze bewerking hebben zou, derzelver onkosten goedmaken en de onnoemelijke moeite in een zoo harden grond als dat van Curaçao beloonen zal trekken wij zeer in twijfel.

b. *Planten.*

Bosschen. De bosschen op dit eiland zijn zeer uitgestrekt doch bestaan meest uit kreupelhout en enige mangelboomen. Kostbare houtsoorten als mahogny of verfhout zijn hier niet. Het hout schijnt hier in 't algemeen niet te willen tieren zoals in andere landen van de West-Indiën als St. Domingo etc., hetwelk hoofdzakelijk aan de schraalheid der gronden en de droogte van het klimaat moet worden toegeschreeven. Men heeft wel op zommige plantagiën eenig mahogny- benevens eenige palmboomen en anderen, doch is niet van dat belang om geveld te worden en daarna te debiteeren. Ook bekomen deze boomen alhier nooit die dikte als elders. Het kreupelhout is voor het gebruik en de behoeftens der inwoonders zeer benodigd, voorts

in droge tijden dienen de bladeren somtijds tot voedzel van het vee.

De bosschen zijn eigendommen van de eigenaars der gronden, waarop dezelve zig bevinden, hiervan uit te zonderen die welke aan het gouvernement toebehoren.

Die bosschen, welke op 's lands gronden zig bevinden, zijn van weinig aanbelang en van geene waardij als zijnde niets dan kreupelhout, en is die directie hier niet te appliceren als plaats vindt bij die grote bosschen in Europa, meestal bestaande uit groote boomstammen, staande onder de beheering van een opperhoutvester en verdere geemployeerdens, en waarvan de opbrengst de kosten der directie verre overtreffen.

Ook is hier bij het beste bestier niets aan den groei of wasdom der bomen toe te brengen. Regen op zijn tijd, welke dit het meeste zoude bevorderen, valt hier van belang slechts op een zeekere tijd van het jaar, naamlijk van October tot Februarij, en dan nog maar bij tusschenpozing. Men laat voorts de voortplanting van het houtgewas geheel aan de natuur over.

Dewijl de ondervinding leerde dat de opbrengst der bosschen niets beteekende heeft men dezelve onder geene behoorlijke behering gesteld, en kunnende alsnog getuigd worden dat dezelve geen aandagt waardig zijn.

Landbouw. Het getal van plantagiën en tuinen is reeds met de daarvan toegezondene lijst beantwoord.[1]

Door de ongeregeldheid en menigte kronkelingen der limiten, welke over steile en ongenaakbare rotsen dan weder door diepe valleijen loopen, is de juiste uitgestrektheid van iedere plantagie niet naauwkeurig op te nemen.

De voortbrengselen der plantagiën bestaan in mais, boonen, piendes en vruchten als meloenen, watermeloenen, pampoenen, kokosnoten, oranjeappelen, zure limoenen, bananes, ginganbo en andere, die men op de lijst der vruchtboomen vinden zal. Ook leveren de plantagiën boter en melk op, doch er is een

[1] Blijkens een lijst, op 26 Augustus 1817 bij het Departement van Koophandel en Koloniën uit Curaçao ingekomen, werden daar destijds aangetroffen in de:

Oostdivisie.	55	plantages en	61	tuinen.
Westdivisie	31	" "	21	"
Middeldivisie	48	" "	49	"
totaal	134	plantages en	131	tuinen.

hemelsbreed verschil tusschen deze twee laatste producten en de vaderlandsche. De Curaçaosche boter en melk zijn buitengewoon schraal. De boter ziet er wit en schuimachtig uit. Van de vier pond heeft men slechts een vierde pond zuivere gesmolten boter. Zoo is ook naar evenredigheid de melk.

Mais. De landbouw wordt op de volgende wijze gedreven. De mais is het voornaamste, waarop de planter zig toelegt. Zij is aan vele wisselvalligheden onderworpen en vereischt uit dien hoofde onnoemlijke zorg en moeite.

Men begint reeds in de maand Meij de landerijen, welke tot het maisplanten bestemd zijn, om te ploegen of met de chiap van het onkruid te ontdoen en om te slaan. Heeft men hiermede in het laatst van Julij gedaan en komen er geene vroegere regens in, dan zijn er veele planters die op goed geloof af en op de zoogenaamde voorteekens, die zij aan de lucht meenen te bespeuren, in de maand Augustus beginnen te wagen met in 't droog te planten, hetgeen op deze manier geschiedt. Men laat eerst door de negers met hunne chiappen een genoegzame hoeveelheid gaten in den grond slaan, die gemeenlijk een voet breed, vier duimen diep en, zoo wel in de lengte als in de breedte genomen, twee voet van elkander moeten gemaakt worden. In dien tusschentijd snijden de negerinnen de maisairen (hier tapoesjes genaamd) zo fijn als mogelijk is, en wel met voorzorg dat de granen onbeschadigd in hunne doppen of bolsters (hier bagas genaamd) bewaard blijven, opdat het zaad onder den grond gelegt zijnde niet door de insekten vernield worde.

Als men dan een goeden voorraad van gesneden bagas en gemaakte gaten heeft dan gaan alle de slaven aan 't planten. Zij scharen zich in een rei, ieder met een kalbasje met plantzaad voorzien, en werpen daarvan twaalf à veertien korrels in elk gat, dat zij dan weder met hunne voeten dicht smijten door den grond, die naast het gemaakte gat ligt, er over heen te halen. Wanneer de uitkomst aan de hoop en verwachting beantwoordt, is deze manier van planten zeer voordeelig, doch krijgt men in plaats van zware regens, die dan vereischt worden om de mais te doen opkomen, dunne vlagen of ligte regenbuijen, dan bederft het zaad onder den grond, men heeft vergeefsche moeite gedaan en is verpligt weder op nieuws de gaten open te slaan. Planters, die weinig slaven hebben, zijn verpligt

op deze manier te planten, want hebben zij het geluk hierin te slagen, dan zijn zij altoos vooruit en kunnen, terwijl anderen nog planten moeten, ander werk doen of desverkiezende nog meer land beplanten dan zij zonder dit zouden hebben kunnen doen.

De gewoone wijze van maisplanten verschilt in niets anders van deze dan hierin dat men, het veld daartoe voorbereid hebbende, eerst de zware regens afwacht, en in plaats van gesneden bagas of mais in doppen de zuivere schoon gedorschte mais daartoe bezigt.

De grond dan behoorlijk vochtig zijnde ziet men reeds met den derden dag de mais boven den grond, en met den achtsten of tienden dag nadat zij opgekomen is kunnen de negers de opgekomene mais beginnen schoon te maken. Dikwijls echter begint men niet dan met de derde week dewijl de planter dan op dien tijd gewoonlijk veel te doen heeft. Het schoonmaken van de mais gaat zonderling toe. Hiervoor gebruiken de negers chiappen, die men wel in Holland kent. De sterkste werker (de kapitein van de chiap genaamd) werkt de eerste in de rei, dan volgt de tweede, de derde enz., ieder in een bijzondere rei mais of carré genaamd. Het gras, in de tusschenruimte van twee voet zooals gezegd is tusschen en rondom de mais staande, wordt schoon weggechrapt, ieder het zijne. Heeft de voorste werker nu een rei van vijftig a zestig stukjes afgewerkt, dan keert hij zich om, telt de rijen mais, laat voor iederen neger een rei openblijven en begint dan weder hun te gemoet te werken, zoodat de eerste rei van den laatsten man tegen zijn tweeden rei komt te sluiten. Als nu elke neger zijn eerste carré of rei zoo ver afgewerkt heeft als de voorganger den zijnen, dan volgen zij hem in dezelfde orde ieder naar zijnen rang of liever naar zijne sterkte. Dit gaat zo den gantschen dag door, uitgezonderd de rust- of schafttijd, waartoe zij derdehalf uur per dag hebben.

Is al de mais eens schoongemaakt en blijven de regens aanhouden dan wordt zij ten eersten gedund. De slaven evenzoo als bij het planten naast elkander geplaatst, neemt elke neger of negerin een rei mais voor zich, uit elk gat waarin te veel plantjes staan zoo veel van de slechtsten er uit rukkende, dat er maar vier, vijf hoogsten zes van de gulsten staan blijven.

Tegen dat men hiermede gedaan heeft, alles voordeelig zijnen

gang gaande, is de mais reeds ter hoogte van vier à vijf voeten opgeschoten en vereischt weder schoon gemaakt te worden, hetgeen dan ook niet uitgesteld wordt, derwijl het gulle dragen van de mais hiervan veel afhangt. Gemeenlijk is men dan reeds in 't laatst van November, en de mais de tweede chiap gekreegen hebbende schiet onbegrijpelijk snel op, soms binnen de veertien dagen tot op negen à tien voeten, wanneer zij dan ook ophoudt te groeijen en in half December haren koker uitzet, die in 't laatst van de maand of in 't begin van Januarij open gaat en de air of tapoesje laat zien.

De tapoesje of air van de mais is, als zij eerst uitkomt en nog geene granen gezet heeft, over 't algemeen van den pijl af gerekend maar vier duimen lang en drie in den omtrek dik, doch heeft zij granen gezet en zijn die tot rijpheid gekomen, dan wordt zij de helft langer en wel tweemaal zoo dik.

De mais moet ruim acht weken staan eer zij rijp, droog en goed is om afgesneden te worden. Negers en negerinnen, elk met een macot of mand bij zich, door den planter zelf of door den factoor en de bombas verzeld, spoeden zich dan om den zoo lang met vrees en hoop te gemoet geziene oogst onder vreugdegejuigh in te zamelen. Elk doet zijn best zijn macot vol te snijden en de eerste te zijn om teffens een ander hetzij vrijster, bijzit of vriend ook de behulpzaame hand te bieden. Wanneer alle de macotten behoorlijk vol zijn, wordt de afgesnedene mais zingende en dansende op het hoofd naar huis gedragen of ook wel met de kar weggekruid, en het werk op nieuws hervat totdat de gantsche krop ingezameld is.

De mais wordt in daartoe gemaakte magazijnen, ter deeg in elkander gepakt, bewaard.

Zoodaanig gaat het met de mais in vruchtbare jaren doch helaas! hoe weinige zulke jaren vallen den planter te beurt, naauwelijks een in de vijf.

Even zoo aangenaam het is in voordeelige jaren zich hier met den landbouw bezig te houden, even zo rampspoedig is het in slegte daarbij zijn bestaan te moeten vinden.

Het eerste en grootste onheil voor den landbouw, dat men bij slegte jaren ondervindt, is het wegblijven der regens tot laat in 't jaar, somtijds tot in 't laatst van November. Hierop volgt dat, als men dan al plant en de mais opkomt, alles door de rupsen, hier oneigenaartig wormen geheeten, opgevreten wordt

of, behoudt men er nog iets van, de rest door de droogte omkomt, dan nog wanneer er geene rupsen zijn en ook de regens aanhouden, de tijd te kort is om de mais schoon te maken, die door het onkruid overweldigd wordende niet groeijen noch dragen kan en dus een slechten of in 't geheel geene oogst geeft. Zijn alle de vorigen te boven gekomen en hebben de arme planters en hunne slaven met zwoegen en zweeten nog zoo veel mais uit het gras gered als zij voor de kost rekenen genoeg te zullen oogsten, dan komt de vlieg (eene soort van kleine roode vliegjes) die de maisairen, als zij uit den koker komen en in bloezem staan, geheel uitzuigen en alle hoop teleurstellen, of de rupsen in de tapoesjes of airen die al het graan vernielen. Krijgen dezen door aanhoudende vlijt der negers, die ze er af vangen of soms ook afslaan, de overhand niet, dan worden zij door de sprinkhanen vervangen, die weldra het ongeluk van den planter volmaken, dewelke niettemin zorgen moet voor onderhoud zijner slaven alschoon hij bovendien hierbij nog dikwijls door de droogte het grootste gedeelte zijner beestialen, zijne eenigste toevlugt, verloren heeft.

Een wonder is het, als men in de vijf jaren niet één slechte aantreft. In gemeene jaaren kan men rekenen weinig meer in te oogsten dan toereikende is tot der slaven onderhoud. De gewoone plagen hebben dan door de nog bij tijds gevallene regens maar half kunnen woeden. In voordeelige jaren rekent men op anderhalf jaar kost.

In een overslag, over de vijf laatste jaren gemaakt, blijkt dat het eiland jaarlijks aan mais kan opleveren 68,569 macotten, ieder macot gerekend voor een halve schepel schoone mais.

B o o n e n. Er groeijen hier op 't eiland verschillende soorten van boonen, aan welke de negers ook bijzondere namen geven, doch allen gaan zij in de wandeling door onder den naam van lange boonen om van de Jamaikasche en snijboonen onderscheiden te worden.

De lange boonen worden op dezelfde manier als de mais geplant en behandeld, behalve met dit onderscheid dat de gaten tweemaal zoo ver van elkander staan en er geen dunnen bij te pas komt, daar men slechts twee boontjes in elk gat werpt. Deze boonen groeijen aan ranken, die langs den grond of tegen staken oploopen, en worden eer zij regt droog zijn afgeplukt en in de zon gedroogd. De lange boonen zijn tusschen de zes

en acht duimen lang en geven elk twaalf tot achtien langwerpig ronde boontjes.

Weinig planters maken werk van het boonen planten dewijl deze plant, aan vele onheilen onderhevig, zelden voordeelig is. De slaven en vrije negers planten ze tusschen hunne mais in en hebben er dusdoende meer voordeel bij, daar zij op deze manier het schoonmaken uitwinnen.

In de laatste vijf jaar zijn daarvan op de gezamenlijke plantagiën 8345 makotten gewonnen, hetgeen jaarlijks 1669 makotten uitmaakt tegen een vierde schepel per makot.

Men vindt hier ook Jamaikasche en snijbonen. De eerste moet goede vette grond en veel regen hebben, zal zij aan 't oogmerk beantwoorden. Het is een witte boon zeer veel gelijkenis met de Hollandsche witte boonen hebbende. De dop is maar drie duimen lang en geeft slechts drie boontjes, die iets meer dan een halve duim lang zijn. De snijboonen vereisschen eene gestadige en onvermoeide oplettendheid, kunnen niet dan met regenwater begoten en in zeer ligte mest van vermolmde bladeren geplant worden. Op eenige plantagiën slechts komen zij voort. Iedere dop is ongeveer vijf duimen lang en houdt vijf à zes lange smalle witte boontjes in zich.

Piendes. De pienderank zet hare vruchten onder den grond als de aardappelen. De dop is langwerpig rond en bevat twee kleine vruchtjes, welke in smaak veel overeenkomst hebben met de hazelnoten; jaarlijks wordt hiervan tusschen de 1000 a 1500 makotten gegraven.

Alle deze artikelen, namelijk mais, boonen en piendes, worden zeer zelden vervoerd, vermits men die op de andere eilanden en op de vaste kust beterkoop kan bekomen. Ook is hiervan door de volkrijkheid van het eiland nooit een groote voorraad.

Vruchtboomen. Indien men alle de vruchtboomen van 't eiland wilde opnemen zou men wel meer dan dertig soorten tellen, en daar eene beschrijving van elk niet alleen te wijdloopig maar teffens overtollig wezen zou, dewijl de meesten in Europa bekend zijn, zal ik slechts de voornaamsten en de hoeveelheid van iedere soort opgeven. Thans zijn er hier 2256 oranjeappels, 406 chinaappels, 765 schupappels, 18 pompelmoes, 147 granaatappels, 7 starappels, 9967 kokosnoten, 597 dadels, 2031 mispels, 1068 knippen, 1565 tamarinde, 239 wilde druiven, 1461 zuure limoenen, 274 zoete limoenen, 18 citroenen,

1251 zurezakken, 3208 goyabes, 431 geelpruimen, 18 Spaansche pruimen, 1436 casjoe, 65 mango, 8 advocaatappels, 22 wilde amandels, 115 mamajes, 489 papayes, 54 vijgen, 15 broodboomen, 7416 bananes, 2987 bakobes, 4 pomme de rose.

Men zou uit liefhebberij misschien nog wel eenige vreemde vruchtboomen hier kunnen aankweeken, maar men diende eerst te beproeven welke hier het best aarden. Vruchtboomen, welke hier best de droogte en hitte verdragen, zullen de geschiksten daartoe zijn, echter gelooft men niet dat de Europeesche hier veel voortgang zullen maken noch dat derzelver aankweeking der kolonie veel voordeel zullen toebrengen, vermits de vruchten hier toch nooit tot volkomenheid kunnen geraken. Dit ziet men aan de perzikken en appelen van de Spaansche kust alwaar het veel vruchtbaarder is. De perzikken herkent men slechts aan derzelver gedaante want de smaak hebben zij geheel verloren. Evenzoo is het ook met de appelen gelegen.

Oranjeappelen. In vroegere jaren waren er hier zeer veele oranjeappelboomen doch door de menigvuldige op elkander volgende slechte en drooge jaren is er een groot aantal van uitgestorven. Men bevlijtigt zich wel genoeg die weder aan te kweeken maar de liefhebberij is als 't ware uitgedoofd daar zedert twaalf jaren geen navraag naar de schil is geweest.

De juiste hoeveelheid vruchten, die jaarlijks door de kolonie opgeleverd wordt, is niet te bepalen, doch volgens de gemaakte overslag rekent men iedere boom jaarlijks op honderd oranjeappels, en voor elke pond drooge schillen 100 appels. Er zijn maar twee soorten van, de zure en zoete.

Tot den aankweek van de oranjeappel- en andere vruchtboomen gebruikt men het beste land, laagland genoemd. Dit zijn vruchtbare strookjes land, die het laagste en digt aan den zeekant gelegen zijn en zelfs in den droogen tijd nog al het een of het ander als meloenen, pampoenen, bananes, ginganbo en brak gras opleveren. Op de maislanden, die hooger liggen, willen de vruchtboomen niet voortkomen. Alle plantagiën hebben ook geen laagland. Die midden in 't eiland en hoog liggen missen dit voorregt.

Katoen en indigo. In vroegere dagen maakte men hier veel werk van de katoenteelt. Eenige planters hebben zich zelfs meer daarop toegelegd dan op het maisplanten, doch dit heeft slechts een korten tijd geduurd daar men ondervonden heeft dat

het laatste toch meer voordeel oplevert. De reden hiervan is deze, dat de katoenboom gelijk alle andere planten op het eiland in den regentijd, juist dan wanneer hij begint te bloeijen, door de rupsen gekweld wordt, hetgeen de katoenoogst doet mislukken. De katoenrupsen zijn hier in zoo groote menigte dat, hoe gul en vol loof de katoenboomen ook mogen staan, zij in drie etmalen een gantschen katoengaard met bloesem en al geheel kaal opvreten. Niettemin gebeurt het wel tusschen beide dat de planters een kleine hoeveelheid inzamelen, die zij aan de steedelingen verkoopen en ook voor eigen gebruik laten spinnen. Doch veel moeite leggen zij er niet aan ten koste daar gedurende den oorlog de katoen ook niet is gezocht geworden. Van wat de indigo betreft kan weinig meer met zekerheid gezegd worden dan dat men eene of anderhalve eeuw geleden hiervan zijne voornaamste bezigheid moet gemaakt hebben, daar men naauwelijks eene plantagie, die van eenig aanbelang is, op het eiland ziet waar nog niet duidelijk alle de overblijfselen van de indigobereiding, als groote en wel gemetselde bakken met hunne pijpen, goten enz. voorzien, te vinden zijn. Ook is het welig in 't wilde groeijen van de indigoplant een klaarblijkelijk bewijs hiervan. Wat echter de reden is waarom de voorige bewooners van 't eiland hiermeede geen voortgang gemaakt hebben en niet door de tegenwoordigen hierin gevolgd zijn, is twijfelachtig, daar men in oude brieven en rekeningen nog bewezen ziet dat er met den Curaçaoschen indigo handel gedreven is, en dat hij zelfs bij voorkeur boven alle andere indigo gezocht werd. De eenigste reden, welke men hiervoor zou kunnen vinden, is dat die plant gelijk anderen aan veele wisselvalligheeden onderworpen is en de bereiding uit dien hoofde weinig voordeel oplevert.

Het is wel ongelukkig voor dit eiland door de menigvuldige insekten van zoo veele voorregten, die men op de andere kolonien geniet, ontstoken (sic) te moeten zijn. De voornaamste oorzaak hiervan is de langdurige droogte welke jaarlijks hier plaats heeft.

Men mag wel met regt zeggen dat het Curaçaosche weder het geschiktste is om insekten uit te broeijen, want zoodra de drooge tijd begint aan te komen en er gebrek aan voedsel is verbergen zich de larven der kapellen of liever de vernielende rupsen. Hunne nimfen blijven den gantschen droogen tijd door, zonder gevaar van door guur weer en regen om te komen.

hunne gedaante behouden. Doch naauwelijks vallen de regens in of men ziet uitbottende struik- en heestergewassen met honderdlei soorten van witjes of kapellen bedekt, die daar hunne eijertjes leggen en binnen weinige dagen het veld van rupsen doen krielen.

De wijnstok. Hoewel hier op eenige plantagiën uit liefhebberij kleine wijngaarden aangelegd zijn, zoo kan men echter niet zeggen dat de wijnstok hier slagen zal om er partij van te kunnen trekken, want de regentijd is van te korten duur om zonder behulp van dagelijks tweemaal te begieten denzelven te doen groeijen en dragen, en dit zoo zijnde is het te begrijpen dat er maar zeer weinig ranken kunnen voortgeteeld en onderhouden worden, wil men de slaven niet dag en nacht met water dragen en begieten afmatten en al het ander werk hierom uit het oog verliezen. Ook is de gemeene grond tot het planten van den wijnstok niet dienstig.

Weilanden en guinea-gras. De algemeene weilanden zijn meestendeels gelijk reeds gezegd is dor en schraal; op eenige plekken zou men echter het guineagras wel kunnen voortteelen, indien de planters elkander hierin behulpzaam wilden zijn met hunne beestialen voor de eerste twee jaren ten minste van de met dit gras beplante plekken af te houden, wanneer hetzelve zich allengskens van zelfs meer en meer zou uitbreiden en het vee veel nut toebrengen.

De weilanden op de plantagiën zijn ook teffens bouwlanden, die om het derde of vierde jaar afgewisseld worden. Als het land braak moet liggen worden de beestialen er op geweid, is het daardoor genoeg gemest dan wordt het weder tot bouwland gebruikt. Ook laat men het vee, zoodra de mais ingeoogst is en eene genoegzame hoeveelheid maisstroo afgesneden en in hoopen als hooibergen (een waarborg voor den drogen tijd) opgestapeld is, op het maisland grazen.

Men heeft hier reeds verscheide proeven met het guineagras genomen, en het is gebleken dat hetzelve hier tamelijk wel voortgaat. Curaçao levert zelfs bij goede regenjaren zeer goed en voedzaam gras. Het klaauw-, pluim- en zaadgras zijn bijna even zoo goed als het guineagras, wilde het maar behoorlijk regenen dan zou men daaraan geen gebrek hebben, want wat dit aangaat vindt men nergens dankbaarder grond dan dezen. Al is het in 't ergste van den droogen tijd zoo is slechts een sterke grondregen

genoeg om binnen drie dagen de dorre verzengde velden als 't ware met een groen laken te bedekken. Nogthans verdwijnt dit voor menschen en vee zoo streelend gezicht bij gebrek aan voortdurende regens wederom even zoo schielijk. Gewoonlijk is dit het geval in de maand Augustus, wanneer na eene hardnekkige droogte eene onverwachte harde regenbui ons komt verrassen en door geen tweede gevolgd wordt.

c. *Dieren.*

Paarden. De inboorlingen van 't eiland zijn bijzondere groote liefhebbers van paarden en maaken daar veel werk van, voornamelijk de planters die daarmede hunne togten naar de stad en terug doen en uit dien hoofden denzelven niet kunnen ontberen.

De paardenfokkerij wordt bijna op alle plantagiën voortgezet. Het Curaçaosche ras is over het algemeen niet van de slechtste, nogthans maakt men [er] alhier nog een onderscheid in, namelijk tusschen de kaal- en ruigpootige paarden, daar de paardentemmers zeggen willen dat de eersten, die vooreerst mooijer zijn, meestendeels beter geschikt zijn tot het pasgaan, hetwelk 't voornaamste is dat de paarden hier geleerd wordt. Hoe sterker pasganger hoe meer geld hij waardig is. Niet zelden heeft men twintig tot dertig Johannissen (tegen zeven en een halve Spaansche mat) voor een goeden pasganger zien betalen. Heel groot zijn zij niet doch daarentegen buitengemeen sterk, vooral in 't op- en afgaan van klipachtige hoogtens.

Paarden, die niet goed uitvallen of tot het pasgaan ongeschikt zijn, worden weinig geteld en dikwijls voor een spotprijs verkocht, somtijds worden er ook wel eenigen door de Amerikanen naar de andere eilanden vervoerd om daar in de suikermolens te dienen.

In de twee laatste jaren hebben de paarden door de droogte zeer veel geleden. Volgens een ruwe overslag schat men dat een derde gedeelte omgekomen is. Tegenwoordig zijn er niet meer dan 430 groot en klein.

Muilezels. Ruim dertig jaren geleden leiden de inwoners zich veel toe op het fokken van muilezels, doch zedert dien tijd wordt hiervan weinig of geen werk meer gemaakt, om reden dat de paardenteelt voor het eiland voordeeliger en ook minder aan wisselvalligheid onderworpen is. De Curaçaosche muilezels worden

zelden zoo groot als die der Spaansche kust en zijn daarom op Jamaica, Martinique en andere eilanden, alwaar men met deze dieren handel drijft, niet zoo zeer gezocht. Op het geheele eiland vindt men tegenwoordig niet meer dan 28 muilezels, die zelfs allen niet hier geteeld zijn.

Ezels. Daar de ezel het best de droogte kan verduren en zich met weinig en onaanzienlijk voedsel te vrede stelt, zoo kan dit dier hier ook het gemakkelijkste voortteelen. Deze fokkerij wordt aan zich zelve overgelaten en gaat niettemin tamelijk wel haren gang. Hoewel er gedurende den regentijd door de slechte wegen en in den droogen tijd door eene soort van paardenziekte, waaraan de ezels zeer onderhevig zijn, een groot aantal sterven, zoo wordt het getal, dat gewoonlijk tusschen de zes à zevenhonderd is, door de voortteeling altoos in evenwigt gehouden.

Het gouvernement laat ook somtijds er eenigen van Bonaire halen, die alhier door de eigenaars van plantagiën aangekogt worden.

De ezels worden meest gebruikt om de tuinproducten als vruchten, maïs enz. van de plantagiën naar de stad te brengen. De vrije negers en slaven gebruiken ze om hun brandhout en houtskolen te vervoeren. Volgens de laatste opneming is gebleken dat het tegenwoordig getal op 734 kwam te staan, en de fokkerij in het voorleden jaar niet zeer voordeelig is geweest.

Hoornvee. De Curaçaosche koeijen zijn, hoewel van de Spaansche kust afkomstig, echter tegenwoordig beter dan die aldaar zelf geteeld zijn. Waaraan deze verbetering toe te schrijven is weet men met zekerheid niet. Het algemene gevoelen is dat er in vroegere tijd uit het moederland naar herwaards eenige koeijen overgebragt zijn, die zich met de Spaanschen verbasterd en het ras verbeterd hebben. Eenigen willen dat de behandeling alleen, welke in veele opzichten met die op de kust verschilt, deze verbetering bevorderd heeft. De koeijen worden hier op twee verschillende manieren opgebragt. Op plantagiën, welke laagland hebben en in het drooge jaargetij brak gras geven, kan men handkoeijen houden, doch op de andere plantagiën kan dit uit gebrek aan voedsel geen plaats hebben.

De handkalveren worden evenals in Holland bij het werpen van de koe afgenomen en eerst met zoete naderhand met gekarnde melk uit de hand opgebragt, zoodat deze koeijen zeer

gemeenzaam met derzelver oppassers zijn en overal grazen kunnen. De boschkoeijen daarentegen werpen hunne kalveren in 't wild en worden niet eer gemolken dan wanneer het kalf, dat gevolgelijk bij de koe blijft, twee maanden oud is, wanneer koe en kalf opgejaagd en gevangen worden. Het kalf wordt dan aan den linkervoorpoot van de koe vastgebonden, terwijl de moeder gemolken wordt. Dit geschiedt opdat zij haar kalf voor zig ziende de melk gewilliger afgeve. Na den melktijd moet het kalf van de koe afgezonderd worden.

De handkoeijen worden in 't melkgeven boven de boschkoeijen de voorkeur gegeeven, doch zij telen minder voort omdat men, teneinde meer melk te krijgen, de handkoeijen zonder stier laat weiden.

Het hoornvee wordt nooit vervoerd want het eiland levert naauwelijks genoeg op voor eigen vertier. Er worden ook dikwijls veele Spaansche hoornbeesten hier ingevoerd, waardoor de planters in den verkoop van hun inlandsche hoornvee nadeel lijden, doch zedert onlangs is hier voor gezorgd door eene belasting, welke de prijzen van het uitlandsche met die van het binnenlandsche vee min of meer in evenredigheid stelt, op den invoer te leggen.

De inlandsche koeijen worden gemeenlijk duurder verkocht dan de Spaansche omdat deze bij de partij verkocht worden en de slagers er somtijds geen weg mede weten, daar zij integendeel de Curaçaosche kunnen koopen en zoo lang op de plantagiën laten grazen tot zij dezelven nodig hebben. Buitendien is het binnenlandsche rundvleesch veel beter dan het Spaansche.

De ossen worden hier tot het trekken en ploegen gebruikt. Een paar ossen voor een kar gespannen trekken gemakkelijk duizend ponden gewigts voort.

De Curaçaosche ossehuiden worden hier opgekogt en naar Europa verzonden. Zij zijn even zoo goed als dog ligter dan de Spaansche huiden.

Het getal hoornbeesten is tegenwoordig 3304.

K a b r i e t e n. Geiten en bokken, hier kabrieten genoemd, zijn de geschikste dieren voor dit rotsig eiland. Zij beklimmen met verbazende vlugheid de steilste rotsen en zoeken op derzelver ongenaakbaarste toppen hun voedzel, dat meest in struiken en doornen bestaat. Zonderling is het ook dat deze dieren in de bitterste

droogte, wanneer er zelfs gebrek aan water is, welvaren en over 't algemeen vetter zijn dan in den regentijd als er overvloed van gras is. Zelden drinken zij en, zoo al, zeer weinig. Zij zouden desnoods zonder water kunnen leven. Eene zoort van waterachtige plant, wier bast met doornen bedekt is en den naam van kardouche draagt, wordt gretig door hen opgeknapt en is voldoende om hunnen dorst te lessen.

Men telt op dit oogenblik hier 6825 kabrieten. Aan den zeekant, waar men de meeste rotsen vindt, zijn zij het liefst en telen daar ook het beste voort. Waren de kabrietenlammeren niet aan eene ziekte, eene soort van uitwassen aan en in den bek waardoor hun het zuigen belet wordt, en de reeds volwassenen aan de pest onderhevig, waardoor jaarlijks om en bij de helft der winst verloren wordt, [zoo] zou de kabrietenteelt meer voortgang maken. Alle aangewende middelen om deze kwalen voor te komen zijn tot nog toe vruchteloos bevonden.

Het kabrietevleesch, vooral dat der jonge geiten, heeft veel overeenkomst met het schapenvleesch, dat hier beter is dan in Europa. Met de vellen wordt handel gedreven, men verzendt die meest naar Noord-Amerika, alwaar zij gretig opgekogt en bereid worden.

Schapen. Men vindt hier op Curaçao driederlei schapen als de kale, de langwollige of beter gezegd langharige, en breedstaartige of Turksche schapen.

De eerste zoort is het best berekend tegen de hitte en droogte, teelt het meeste voort en wordt eerder vet dan de twee laatsten. De kale schapen hebben in het geheel geen wol, hunne vacht is slechts met eene soort van kort en grof haar bedekt. De langharigen telen minder voort en worden niet ligt vet. Zij hebben, in plaats van wol als de Europeesche schapen, lang en grof haar, veel overeenkomst hebbende met de manen van een jong wit veulen. De planters gebruiken de vacht dezer schapen om er rijdvellen van te maken, die over de zadels liggende zeer zindelijk staan en eene aardige vertooning maken. Dit haar goed uitgewasschen en eens uitgekamd zijnde is zeer wit en verwart zelden. De Turksche schapen zijn van groote, krullende hoornen voorzien en hebben zeer breede staarten en dikke wol, Sommige rammen vindt men, wier staarten agt vingeren breed zijn, en derzelver wol is zoo dik en digt in elkander gepakt alsof er lijm aan gesmeerd was. Deze telen het minste van

allen voort en kunnen kwalijk tegen de hitte en droogte. In den regentijd zijn zij buitengemeen vet. Men zegt er eenigen geslagt te hebben, die zoo vet waren dat de staart alleen acht ponden woog.

De Turksche schapen laat men afzonderlijk weiden om den aard te houden, doch de twee andere soorten weiden te zamen en zijn ook reeds zo zeer verbasterd dat men weinig opregte er onder vindt. Enige planters echter op het lange haar voor rijdvellen gesteld zijnde houden geene kale rammen aan. Dikwijls laat men ook Turksche rammen bij de andere schapen loopen om verbasterde breedstaarten te krijgen, die zoo men meent ook zeer vet worden en evenwel zoo goed als de kale schapen aantelen. Niettemin is het algemeen gevoelen dat de kale schapen de voordeeligsten zijn.

De schapen zijn hier evenals de kabrieten onderhevig aan eene pestziekte, die vooral in het drooge jaargetij eene groote slagting in de kudden aanregt. De ziekte bestaat hierin dat het besmette schaap eensklaps begint te beven en te schuimbekken, de oogen worden opgezet en bloedrood, vervolgens begint het bloed uit de neusgaten en den bek te druipen en het schaap sterft binnen weinige uuren. Bij het villen ziet men dat de bloedvaatjes gebarsten zijn en dat de blaas vol bloed is. Tevergeefs heeft men tot nog toe alle moeite aangewend om de oorzaak van en een middel tegen deze ziekte uit te vinden.

Volgens de opgaaf der plantagiën zijn er op dit tijdstip hier 30,660 schapen.

Wol. Of eene verbastering met de fijnwollige Barbarijsche schapen of met het Spaansche ras eenige verbetering in de wol zal tewege brengen, is nog te beproeven. Echter denkt men dat het klimaat zelfs hierop zeer veel invloed heeft. Ten minste schijnt zulks bewezen te zijn met ooijen uit Engeland alhier aangebragt die, bij de inlandsche kudde geplaatst, niet alleen kale lammeren voortbragten maar zelven door den tijd al hunne schoone wol verloren en slechts stijve haren overig hielden. Met Engelsche rammen heeft men echter nog geene proeven kunnen doen dewijl dezen gelijk men weet niet uitgevoerd mogen worden. Indien men hier eenige Barbarijsche of Spaansche schapen kon bekomen, zou het intusschen gemakkelijk te beproeven zijn of men daarmede in de verbetering der wol slaagt of niet.

De reden, waarom men nooit eenige wol naar 't vaderland tot eene proef gezonden heeft, is omdat men van gevoelen was dat dezelve niet geschikt is om gesponnen te worden.

Pluimgedierte. Hoenders, parelhoenders, kalkoenen, paauwen, eenden en ganzen aarden hier zeer wel, doch worden niet in groote menigte voortgeteeld omdat zij in den droogen tijd alleen met mais moetende onderhouden worden eerder nadan voordeelig zijn.

Visscherij. De visscherij is de kostwinning van een groot gedeelte der inwooneren van het eiland, en wordt zoowel door blanken als door negers met zeer veel vlijt en naarstigheid voortgezet. De binnenwateren en baaijen van 't eiland alsook de zee, die deszelfs kusten bespoelt, leveren in zekere tijden van 't jaar en vooral in den regentijd, wanneer de visschen om het versch regenwater het land opzoeken, veel en verscheide soorten van visch op. In het droge jaargetij zijn de visschers verpligt met hunne kanoos diep in zee te gaan en blijven dan somtijds twee à drie dagen uit, wanneer zij op Kleine Curaçao 's avonds hunne canoos op het strand halen en aldaar blijven vernachten. Het vistuig, dat zij in de kanoos gebruiken, bestaat in hoeken en heele lange lijnen van dertig à veertig vademen, dik of dun naarmate de visschen op welken zij uitgaan. In de baaijen en binnewateren bedienen zij hun van trek- en werpnetten, van korven of fuiken, hier kanasters genoemd, en ook van hoek en lijn.

Hoewel er eene goede hoeveelheid visch jaarlijks gevangen wordt, zoo is en blijft die door de groote volkrijkheid des eilands doorgaans echter schaars en duur, wordende uit dien hoofde nooit vervoerd. De visch is over 't algemeen zeer goed en smakelijk. De voornaamsten en meest gezochten zijn de koningvisch, de zee- en binnensnoek, de Jacob Evers, de karpitaan, de pichechere, de baars, de geelstaart, de koraal, de karmauw, de harder, de sabel, de moddervisch en de paling. Schildpadden, kreeften en garnalen worden hier ook gevischt, smaken zeer goed en zijn buitengemeen voedzaam.

Bijen. Hoewel er geene voldoende redenen te vinden zijn waarom de honingbije hier niet zou kunnen aarden, zijn er tot nog toe geene proeven daarmede genomen. Het luchtgestel is daartoe gunstig, en het veld, de struikgewassen en boomen zelfs in het drooge saisoen bloemen en bloeisem genoeg op-

leverende, is men van gevoelen dat de bijenteelt hier wel zal kunnen slagen, te meer daar deeze insekten op de Spaansche kust, alwaar het in den regentijd al heel koud is en ongemeen hard en lang kan regenen, zeer wel aarden en honing geven.

Zijde. De moerbezieboom, welks bladeren den zijwormen tot voedsel verstrekken, zou misschien wel in de tuinen (hier hofjes genaamd) kunnen aangekweekt worden, maar of de zijworm zelf hier zou kunnen aarden is nog te beproeven. Vooreerst behoren de zijwormen stilte, luwte en droogte te hebben, zullen zij behoorlijk voorttelen en spinnen. In het regensaisoen, wanneer de boomen het bladenrijkst zijn en de eijertjes der zijkapellen of uiltjes zullen uitbreken, zijn de regens van zwaar onweder en hevige stormwinden verzeld, de nachten zijn koud en de lucht meestal vochtig. Dit alles te zamen genomen zou zeer nadeelig voor de zijteelt zijn. Ook zou men de zorg hiervan den negers moeten toevertrouwen, die niet alleen door hun onachtzaamheid maar teffens door de onaangename lucht, welke de meesten die in de tuin werken uitwasemen, aan deze tedere en keurige insekten hinderlijk zullen zijn.

Op Martinique en andere Fransche eilanden heeft men in vroegere jaren op last van Zijne Majesteit den Koning van Frankrijk met den zijteelt een begin trachten te maken, doch om deze en meer andere redenen heeft zij geen voortgang kunnen hebben.

Cochenilje. Het is wel mogelijk dat de cochenilje hier zou kunnen aarden, indien men er de behandeling van wist. De Indiaansche vijg of Juna (?), waarop deze insekten azen, groeit hier zeer wel en kan, indien er werk van gemaakt wierd, in menigte aangekweekt worden.

d. *Bewerking van ruwe producten.*

Eenige snuiffabrijken en eene menigte sigarenmakerijen in 't klein maken hier de eenigste fabrijken uit. De eerste snuiffabrijk werd hier door een Franschen Jood, van Kaap François te St. Domingo alhier aangekomen, in 1783 aangelegd. Deze fabrijkant toen de eenigste in dat vak zijnde heeft gedurende 15 jaren daarbij zijn fortuin gemaakt. Na zijn overlijden in 1798 of 99 werden er verscheide dergelijke fabrieken opgerigt die naarmate zij in getal toenamen minder voordeel opleverden.

Deze fabrijken op dit tijdstip ten getalle van acht aangegroeid zijnde geven derzelver eigenaren zoo weinig winst, dat deze om hun bestaan te vinden genoodzaakt zijn andere kleine speculatiën, als drooge goederen bij de el en dranken in 't klein te verkopen, bij de hand te nemen. De snuif wordt gedeeltelijk vervoerd gedeeltelijk op 't eiland zelf gebruikt.

De sigaren, welke hier door de behoeftige vrouwen die gene betere broodwinning aan de hand hebben, gemaakt worden zijn minder in kwaliteit dan die van La Guaira en van het eiland Cuba, en worden uit dien hoofde minder gezocht en vervoerd. Eene geringe hoeveelheid wordt wel somtijds door de schippers en 't scheepsvolk naar 't moederland medegenomen of als regalen door de inwoonders derwaarts verzonden, doch het grootste gedeelte wordt voor eigen vertier gebezigd. De winst, welke de sigarenmaaksters hebben, is derhalve zeer weinig. Meer dan 200 stuks kan ieder 's daags niet maken, en de winst wordt berekend tegen een reaal ten honderd dus nog niet eens een halve dagloon. Het sigarenrooken hier algemeen in zwang zijnde worden echter hierdoor een aantal oude en behoeftige lieden gedurig bezig gehouden en van het dagelijks brood voorzien.

Men maakt hier ook een soort van gemeene stroohoeden die om derzelver ligtheid door de inwoneren gekogt en gedragen worden. Deze bezigheid verschaft naauwelijks de kost aan een klein getal arme menschen.

Aan ambachtslieden hebben wij geen gebrek. En zijn hier een aantal goede schrijnwerkers, huis- en scheepstimmerlieden, kunstdraaijers en metzelaars die, indien zij werk genoeg hadden, een zeer goed bestaan zouden hebben. In vroeger tijd toen er weinig ambachtslieden waren verdienden zij veel gelds, doch tegenwoordig zijn er zooveel dat zij als 't ware elkander in den weg zijn, hetgeen ook de reden is waarom eenigen zich op andere koloniën zijn gaan nederzetten, alwaar zij meer te doen hebben en beter betaald worden. Men heeft hier ook veel schoen- en kleermakers, eenige kuipers, looijers, blikslagers, goud- zilver- en ijzersmeden, doch onder deze hier opgenoemde ambachtslieden zijn er maar weinig, die in hun handwerk zoo ver gevorderd zijn als de eersten, van welke de schrijnwerkers vooral het zeer ver gebragt hebben daar zij hier even zo goed bijna als in Europa arbeiden. De meubilen, door hun meestal van mahognijhout vervaardigd, worden somtijds naar de Spaan-

sche kust en ook wel naar Jamaika en andere eilanden als bestelgoed verzonden, een bewijs dat onze schrijnwerkers voor die van de andere koloniën niet behoeven te wijken. Zij werken inderdaad zeer goed en zijn in weerwil van het heet en drukkend luchtgestel zeer naarstig. Over het algemeen bezitten de handwerklieden eene bijzondere vlugheid en geschiktheid tot het leren van alle ambachten. Koperslagers en anderen, die misschien anders hier nuttig zouden zijn, hebben wij niet.

Het spinnen van Curaçaosche katoen zou om er handel mede te drijven der moeite niet waardig zijn. Op het artikel katoen zal men zien hoeveel werk men van hetzelve gemaakt heeft, aan hoe veele onheilen hetzelve onderhevig is, en welk eene kleine hoeveelheid er hier van verzameld wordt. Elk huishouden spint slechts zooveel als het voor eigen gebruik behoeft, en zulks wordt door de vrouwen en slavinnen uit de hand of op het spinrokken gedaan. Het is wel jammer dat het katoen hier niet meer voordeel oplevert, daar men hetzelve altoos boven alle andere katoen de voorkeur gevende ook duurder zou kunnen verkopen.

IV. Handel.

De handel, voorheen de bloei en welvaart dezer kolonie, in vorige jaren de bronader des geluks niet alleen der inwoners van dit eiland over het algemeen maar ook zelfs veler kooplieden in 't moederland, ondervindt thans eene buitengemeene groote stremming. Deszelfs veerkracht is zoodanig verslapt, dat zelfs de voornaamste kooplieden weinig te doen hebben en de mindere bij denzelven naauwelijks zooveel verdienen om hunne onlangs door het gouvernement opgelegde patenten te betalen, en hun huishouden van het noodige te voorzien.

Om een juist denkbeeld van den Curaçaoschen handel te hebben dienen wij eene korte schets van deszelfs voormalige gesteldheid op te geven, en zullen ten dien einde een aanvang maken met het tijdvak van den oorlog van het jaar 1780, wanneer men met regt zeggen kan dat het de gulden eeuw voor Curaçao was. Handel en zeevaart waren in den volsten bloei, er heerschte een algemeene rijkdom en overvloed, den vreemden zoo wel als den ingezetenen ging het naar wensch en elk gevoelde zich in zijnen stand gelukkig.

Men behoeft slechts aan te merken dat er op het tijdstip, dat het eiland St. Eustatius door de Engelschen in 1781 veroverd werd, in deze haven negentig rijkgeladen Hollandsche koopvaardijscheepen van 50 tot 300 lasten lagen, behalve een honderdenvijftig koloniale vaartuigen, die op de naburige West-Indische koloniën handel dreven. De pakhuisen waren opgestapeld vol van Hollandsche goederen en koloniale producten. Voor suiker, katoen en verwhout waren er geene bergplaatsen. Deze artikels was men genoodzaakt op de werven en kaaijen in de open lucht te laten liggen. Aan gereed geld was er een zoo groote voorraad dat men niet dan met onbeschrijvelijke moeite zijn geld tegen 4 p°. 's jaars kon uitzetten. De rentenier of zoogenaamde hypotheekhouder ontving ongevraagd zijn kapitaal terug en was genoodzaakt, daar niemand hem meer behoefde, zijn geld renteloos op te sluiten.

De oorlog, welken het Britsche gouvernement toen Holland aandeed, bragt onzen handel in 1781 eenen geduchten schok toe. Echter werd dit in 't daarop volgend jaar eenigermate vergoed door eene meer uitgebreide commercie met de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, en naderhand door den handel met eenige havens der Spaansche kust (van Cumana tot Cartagena toe), waarmede men toen bestendiger en veiliger handelen kon daar zij in 1784 van den Koning van Spanje tot dat einde vrijheid verkregen hadden. De vrede met England in 1784 bragt ons weder veel voordeel bij daar men gedurende dezen tijd tot 1790 toe rekenen kon jaarlijks 16 tot 20 rijkgeladen schepen uit het moederland te ontvangen en met beste producten geladen terug te zenden.

De Fransche revolutie, in 1789, die in 't daarop volgende jaar in de koloniën van St Domingo zich deed gevoelen, bevoorregte den handel ook niet weinig doordien zij aldaar aan vreemde manufacturen, waarvan wij voorzien waren, gebrek hadden.

Dus bleven wij tot in 1795 van onzen handel voordeel trekken, toen de hernieuwing des oorlogs met Engeland door de omwenteling de vaart naar het moederland weder verhinderde. Niettemin bleven wij nog met de Spanjaarden aan de kust handelen, die ook geen toevoer uit Spanje hebbende verpligt waren de goederen, waarvan wij nog rijkelijk voorzien waren, tegen hunne producten uit te wisselen. Deze producten werden

weer door ons aan de Amerikanen en Deenen voor hunne overgebragte goederen in betaling gegeven.

In 1797 en 1798 kreeg onze commercie een aanmerkelijken steun door het verschil, welk tusschen de Vereenigde Staten van Amerika en Frankrijk plaats had, daar de eersten alle gemeenschap met de laatste en hare koloniën verbiedende, verscheide Amerikaansche kantoren vooral van Baltimore zich hier kwamen nederzetten, en met kleine snelzeilende vaartuigen onder Hollandsche vlag de zuidzijde van St Domingo met provisie en manufacturen voorzagen en daarvoor koffij en katoen in betaling namen, welke zij eerst hier aanbragten en vervolgens van hier naar Amerika verzonden.

In 1799, toen St Domingo zich onafhanglijk van Frankrijk verklaarde, hield deze handel geheel op. Op datzelfde tijdstip werd ook de haven van Laguayra geopend, hetgeen ons hier zeer veel deed lijden. Hierbij kwam noch de Fransche expeditie van Guadeloupe in 1800, wanneer het eiland aan de Engelschen werd overgeleverd, waardoor onze handel geheel aan 't kwijnen geraakte, daar uit kragt der parlementaire navigatie-acte van Engeland alle correspondentie met Noord-Amerika en St Thomas ophield, en geene goederen noch eetwaren (mais en meel uitgezonderd) dan uit Engeland of van deszelfs koloniën tegen eenen buitengewoon hoogen prijs alhier ingevoerd mogten worden. Hoezeer de Engelsche gouverneurs onzen handel op allerhande wijze zochten te begunstigen was dit verval door het bestaan der gezegde acte onherstelbaar, want Jamaika en St Thomas hadden in dien tusschentijd de voordeelen des Spaanschen handels geheel aan zich getrokken.

De omstandigheden waren in weerwil van dit ongeval echter nog tamelijk gunstig, want wij hadden geene zware belastingen te betalen. Het guarnisoen werd door het Engelsche gouvernement betaald en gevoed en de inkomende en uitgaande regten waren toereikende genoeg om de koloniale ambtenaren, die toen minder in getal waren, te betalen en de koloniale uitgaven te bestrijden.

Curaçao eigenlijk de wisselplaats van Spaansche en gedeeltelijk van Fransche producten tegen Europeesche manufacturen zijnde heeft zeker zedert 1795 tot 1802 in mindere mate geleden dan de andere West-Indische eilanden, en indien men deszelfs toenmalige gesteldheid bij de tegenwoordige vergelijkt

moet men bekennen dat het eiland toen in een bloeijende staat was. Producten had men hier in overvloed, goederen werden zeer gezocht en er bestond steeds een goede omloop van geld-speciën, al hetwelke wij op dit oogenblik moeten missen.

Na den vrede van Amiens in 1802 ging het eiland weder over aan het Hollandsch gouvernement. Deze verandering, hoewel streelend voor 't hart, was echter voor den handel niet gunstig. Het gemis van St Domingo en het openen der Spaansche havens aan de kust voor de neutrale mogendheden, toen Spanje met Engeland in oorlog geraakte, gevoegd bij een wreed beleg door de Engelschen, die toen weder in oorlog waren, en alle vaartuigen van hier afgesneden [zijnde] was genoeg om ons den hevigsten slag toe te brengen, terwijl de Amerikanen en Deenen en vooral de eersten zich als 't ware van den handel op de Spaansche kust, van de Orinoko af tot aan Maracaibo toe, geheel meester maakten.

Dan komen nog hierbij de noodlottige omstandigheden, welke de inwoonders in 1804 ondervonden door het landen en beschieten der stad door de Engelschen onder zekeren kapitein Bligh en in 1805 door het landen van kapitein Murray, die met zijne manschappen verscheide plantagiën afgelopen, eene menigte huizen en schuren afgebrand en eenige slaven en het meeste en beste vee weggevoerd hebben.

In deze beklagenswaardige gesteldheid bleef het eiland tot in 't begin van 't jaar 1807, toen hetzelve op den 1sten Januarij des morgens vroeg onverwachts en op eene zonderlinge wijze door vier Engelsche fregatten overvallen en stormenderhand genomen werd. Groot waren reeds onze rampen doch dit geval vergrootte dezelve noch meer, want alle Hollandsche capitalen en alle vlottende eigendommen benevens eene menigte rijkgeladene vaartuigen, welke na het nemen van 't eiland inzeilden, werden prijs verklaard, hetgeen ten gevolge had dat vele toen nog welgezetene inwoonders geheel in eenen armoedigen staat gedompeld werden.

Gedurende het Engelsch gouvernement bleef onze handel met Engeland en deszelfs koloniën en met de Spaansche kust bepaald. Amerikanen en Deenen konden niet dan eenige provisie aanbrengen en ook geene producten van aanbelang medenemen, want alhoewel de aanvoer van koloniale producten van de Spaansche kust herwaards toen vrij aanzienlijker was dan op

dit tijdstip, zoo mogten zij echter niets dan huiden, kabrietevellen en golfethout vervoeren. Engeland overlade ons met drooge goederen en rum kregen wij in overvloed van de Engelsche eilanden, doch aan eetwaren leden wij gebrek, alles was uittermate duur en de gemeene man kon niet bestaan. Dan kwam hierbij nog de oorlog tusschen Engeland en Noord-Amerika, die bijna drie jaren duurde en de inwoonders van Curaçao zoowel kooplieden als planters tot het toppunt hunner rampen bragt. De mais, die anders tegen een pattinje of rijksdaalder het schepel verkocht wordt, klom tot op vier, en alles was naar evenredigheid driemaal hooger dan naar gewoonte in prijs gestegen. Menigmaal waren wij met hongersnood gedreigd en zouden naar alle waarschijnlijkheid daartoe geraakt hebben, indien niet eenige kooplieden tusschen beide kleine vaartuigen uitzonden om mais van de Spaansche kust te halen. Om niet verder hierover uit te weiden zal ik slechts zeggen dat er in dien tijd zeer weinig voordeel in de commercie te vinden was, dat de meeste mercantiele huizen den handel opgaven, eenige verlieten het eiland, anderen namen hunne toevlugt tot het koopen van plantagiën, waarbij zij zoo al geen voordeel vonden ten minste voor verdere verliezen bewaard bleven. Diegenen, welke het nog al bleven volhouden, benevens verscheide Engelsche supercargas, welke zich hier nedergezet hadden, hebben over 't algemeen meer verloren dan gewonnen.

Eindelijk dan verliepen deze dagen van ramp en tegenspoed, eindelijk zagen wij weder op den 4 Maart 1816 den vreugdevolsten dag voor Curaçaosche ingezetenen, de driekleurige vlag, onder welke wij voorheen zoo gelukkig waren, op onze fortressen wapperen. Aan onzen wettigen vorst teruggegeven hadden wij redenen eene troostvolle hoop op betere tijden in onze dankbare harten te koesteren. Een goed begin bedroog ons ook in onze verwachting niet, daar wij zedert den vrede reeds wel 12 of 14 volgeladen schepen uit het moederland ontvangen hebben, dewelke wij echter tot ons leedwezen alsnog niet allen hebben kunnen van retouren voorzien, hetgeen door de aanhoudende binnenlandsche onlusten op de Spaansche kust veroorzaakt wordt.

Wij vermeenen uit het verhaalde den voormaligen zoowel als den tegenwoordigen toestand des handels duidelijk genoeg te hebben aangewezen, en zullen kortheidshalve overgaan met de wijze hoedanig dezelve tegenwoordig alhier gedreven wordt aan

te toonen en de grootste redenen van deszelfs verval aanwijzen.

Voornamelijk bestaat onze handel tegenwoordig in inschepingen van hier naar de kust van Coro of naar 't eiland Aruba, van waar men de goederen in zeer kleine vaartuigen (lanchas genaamd) en in eene geringe hoeveelheid naar de kusten van de Golf van Maracaibo verzendt, en voor dezelve aldaar kabrietevellen, huiden en golfethout in betaling neemt. Deze retouren, ook in 't klein op Aruba gebragt, worden aldaar opgelegd tot men eene genoegzame hoeveelheid bij elkander verzameld hebbe om een kleine goelet of bark te bevrachten en naar Curaçao te verzenden. Kabriettevellen en huiden worden hier voor gereed geld verkocht, doch het golfethout wordt gemeenlijk voor Noord-Amerikaansche producten verruild. Deze commercie, hoe gering zij ook schijnen moge, is de eenigste bestendige markt, welke dit eiland voor droge goederen heeft en teffens de eenigste geregelde handel, welke wij met de kust hebben. Met Laguaira en Porto Cavello doen wij weinig van aanbelang, eenige toevallige gelegenheden doen zich wel op doch nooit tot een groot bedraag. Ook is deze geringe commercie met de Spaansche kust op dit oogenblik geheel gestremd daar zij ten hoogste onveilig gemaakt wordt door de menigte independente kapers en zeerovers, die vermetel genoeg zijn Spaansche vaartuigen tot voor deze haven en tot onder het bereik van ons geschut te vervolgen en te nemen, ja zelfs Hollandsche vaartuigen aanvallen en uitplunderen, terwijl het ons aan snelzeilende oorlogschepen ontbreekt om zulks tegen te gaan en onze commercie te beschermen.

De commercie tusschen Curaçao en Hayti is tegenwoordig van weinig aanbelang en wordt meestendeel door eenige lieden van de kleur gedreven. De artikelen, welke zij hier brengen, bestaan in mais, jammes en verwhout. De koffij wordt daar zelf door de schepen, welke uit Europa regtstreeks naar de kolonie gaan, opgekogt of gedeeltelijk naar St. Thomas ingescheept, doch naar Curaçao zenden zij er zeer weinig van. Met Spaansch St. Domingo hebben wij even weinig handel. In eenige kleine laadingen van maghognyhout en dat wel gemeenlijk nog van eene mindere soort bestaat deszelfs gantsche handel met dit eiland. Ook is in geene der havens van Spaansch St. Domingo eene goede markt voor drooge goederen.

De handel met de Vereenigde Staten van Amerika is in

meel, vleesch, spek, mais, timmerhout en eenige Oostindische goederen, welke hoofdzakelijk tot vertier op het eiland zelf gebruikt worden. De betaling voor deze artikelen geschiedt gewoonlijk met kabriettevellen, huiden en golfethout.

Met Jamaika hebben wij dikwijls gemeenschap maar niet veel handel. De vaartuigen, welke gebruikt worden tot het halen van hoornvee en muilezels voor dat eiland, komen wel hier aan doch nemen altoos hunne ladingen in aan de Spaansche kust. De zulken, welke hier tehuis behoren, brengen meestendeels gereed geld of Engelsche manufacturen terug.

Het handelen met de Bovenwindsche eilanden is in deszelfs gevolgen hoogst nadelig voor de kolonie en schadelijk voor het moederland. Deze commercie bestaàt in het herwaarts zenden van slechte rum, die hier voor een geringen en onbepaalden prijs verkocht en meest in gereed geld als kwadrupels, pattinjes of andere soort van goede munten welke voorhanden zijn betaald wordt, waardoor zich het eiland van deszelfs goede muntspeciën beroofd ziet, en rum goedkoop zijnde het vertier van de genever verhinderende ook het moederland in dezen voornamen tak van deszelfs commercie veel afbreuk veroorzaakt.

Alle de Britsche eilanden beschermen en begunstigen intusschen hunne koopmanschappen door zware belastingen op den invoer van vreemde goederen te leggen. Te Jamaika is de impost op de genever twee pattinjes per gallon behalven de onkosten in het moederland, de eenigste plaats van waar de genever derwaarts ingevoerd kan worden.

Met het westelijk gedeelte van de kust, te weten van St. Martha tot Vera Crux, hebben wij tegenwoordig niets te doen. Dezen handel heeft Jamaika zich geheel toegeeigend, en die schikking is dermate gemaakt dat wij redenen hebben te vrezen, dat dezelve voor ons geheel verloren is. De admiraal van de ree van Jamaika heeft altoos een oorlogschip in Vera Crux, een in Campêche, een te Chagre en een te Carthagena. Het eerste ontvangt het geld der kooplieden van het gantsche zuidelijke inlandsche gedeelte van Mexico, het tweede dat van Yucatan en aanmerkelijke sommen, die aldaar uit de stad Mexico gezonden worden sedert dat de weg naar Vera Crux door de insurgenten afgesneden is geworden, het derde schip ontvangt het geld dat over Panama komt en derwaarts gebragt wordt van de kusten van California, St. Blas en Acapulco en

uit Lima (deze gantsche kust is door hun ingenomen), en het vierde schip te Carthagena ontvangt al het goud zoo in staven als in muntspeciën, dat de Magdalena langs komt uit Sta Fe en uit het gansche onderkoningrijk van Nieuw Grenada. Het geld is, zoodra het aan boord der schepen is, vrij van alle nazoek en opbrengen der customhuizen en de kapiteins dier scheepen trekken 2½ pc° voor het brengen der kontanten naar Jamaika, alwaar de Spanjaarden dezelven in goederen besteden. Op het oogenblik als zij met hunne vaartuigen tot hun vertrek gereed zijn, wordt hun (mids de lading 40,000 $ is bedragende) een convooij toegestaan naar welke haven zij ook verkiezen. Dusdanig worden de Spaansche handelaars tegen hunne eige oorlogschepen en kustbewaarders beschermd, en dit is eigenlijk de grootste reden om welke die kust, welke voorheen alleen Duitsche en Hollandsche goederen gebruikte, tegenwoordig niets dan Engelsche manufacturen koopen wil.

In het tijdvak toen het ongemunt goud en zilver in Engeland zoo hoog in prijs was (hetgeen de kooplieden in Jamaika in staat stelde hunne goederen goedkoop te geven en daardoor de koopers aan te lokken) zijn er in ééne maand 2000,000 pattinjes of rijksdaalders aldaar aangebragt, en Jamaika heeft jaarlijks voor retouren van uitgezondene Engelsche manufacturen in muntspeciën alleen over de 5000,000 overgemaakt. Wij spreken slechts van dit gedeelte hunnes handels dewijl hetzelve een der voornaamste oorzaken van het verval onzer commercie is. De Britsche acte van vrije haven de beletselen door die van zeevaart daargesteld weggeruimd hebbende, zullen de Engelschen waarschijnelijk dezen handel blijven behouden, te meer daar hunne aardrijkskundige ligging en hunne grootere fondsen en sterkere magt denzelven begunstigen.

De havens der Spaansche kust zijn alsnog open en indien de independenten de overhand krijgen zullen zij zekerlijk altoos openblijven. Overwinnen de koningsgezinden dan zal Spanje dezelven in lang nog niet kunnen sluiten, want zonder vreemden handel zullen zij niet in staat zijn hun koloniaal gouvernement en voornamelijk de kostbare inrigting, welke zij zullen moeten maken, te onderhouden. Gevolgelijk zal ons eiland hierdoor in welk geval het ook zij deszelfs aanzien en voordeel in den handel verliezen.

Het nemen van het Trinidad door Groot-Brittanje heeft ook hoewel geene dadelijke echter ernstige gevolgen op den Cura-

çaoschen handel te wege gebragt. Hoewel het lang voorheen een vrije haven was had er in 't begin een zekere graad van mistrouwen in het Spaansch gouvernement plaats, weshalve er geene groote verzending van goederen naar dat eiland gedaan werd, waardoor de handel op de rivier de Oronocco door dat kanaal zeer bekrompen was en bijna niets opleeverde in vergelijking bij het vertier van goederen voor de landschappen van Varinas en Guiana, wier opper- en inlandsche gedeelten enkeld uit Porto Cavello voorzien wierden, welke laatste de producten dier plaatsen hier invoerde en zich weder van onze goederen voorzag. Het eerste middel, hetwelk de Engelschen aan de hand namen, was de Spanjaarden vrije handelpassen te verleenen, waardoor de handel van Trinidad naar de Oronocco en de kusten van Paria zich zoozeer uitbreidde, dat de goederen van Trinidad langs de Oronocco en Meta tot naar de stad S[ta] Fe de Bogotha tegen eenen veel geringeren prijs vervoerd werden dan dezelven langs de Magdalena konden verzonden worden. Alle de binnelandsche landschappen, welke door deze rivieren besproeid worden, zonden dus hunne producten naar Trinidad, met dit voordeel dat dezelfde canos, die de producten naar Trinidad bragten, voldoende waren om op de golf van Paria te varen, want dikwijls worden de goederen, die op de verschillende landingplaatsen van de Arouri en noordelijke takken van de Oronocco ingeladen worden, niet dan bij derzelver aankomst te Trinidad ontladen. De vlakten tusschen San Carlos en Varinas tegenwoordig door sterke benden van banditen overloopen zijnde, worden alle de voortbrengzelen dier landstreek langs deze rivier naar derzelver oevers verzonden.

Door alle deze zamenloopende ongunstige omstandigheden is de Curaçaosche handel zoodanig vervallen, en hoewel wij door den vrede het geluk hebben ons eiland weder aan het moederland onder eene zoolang gewenschte regering teruggegeven te zien, zoo hebben wij nogthans vooralsnog geene vooruitzicht of hoop op beterschap te koesteren.

De vrees dat de independenten op de Spaansche kust de overhand krijgen bevangt hier aller harten, want Curaçao zou daardoor alle commercie verliezen en geheel geruineerd worden.

Het is niet mogelijk de in- en uitvoer en het getal aanleggende schepen over de opgegevene jaren op te geven alzo de boeken van die jaren niet voorhanden zijn.

Het getal vaartuigen thans tot deeze koloniën behorende is te zien op den hiernevens onder N° 6 gevoegde staat [1], zijnde 't niet mogelijk het getal over het jaar 1790 en 1803 op te geven omdat er geene aantekening daarvan voorhanden is.

Muntspeciën.

De gouden munten, welke hier op het eiland in omloop zijn, bestaan in Spaansche dubloenen of kwadrupels en Portugeesche Johanissen (beide wigtige en onwigtige) en de zilveren munten zijn heele, halve en kaartpattinjes, gekapte vierde en vijfde gedeelten (guillotines genaamd) en eene soort van Deensche schellingen of tolfschellingstukken, hier door de wandeling realen geheeten. De stuivers of plakkies zijn een mengelmoes van oude Deensche 2 skellings, oude Fransche deux-sous en oude Duitsche en Pruissche stubersstukjes.

De gouden Spaansche dubloen of kwadrupel houdt 19 karaten fijn, weegt 17¼ ingelsen en is in 1801 door het gouvernement alhier tot de waarde van 16 pattinjes of 24 pezos van achten gekeurd en aanbevolen, alhoewel de wezenlijke waarde van deze munt mits het gewigt als boven houdende niet meer dan 19¼ pezos bedraagt. Houden de kwadrupels dit gewigt niet, dan worden zij tegens 9 realen of 3/4 pattinje het engels opgekogt en als retouren buiten 's lands en vooral naar de Bovenwindsche eilanden verzonden. Dikwijls worden de kwadrupels tot dat einde met 15 pc° agio ingewisseld, hetgeen onzen handel met die eilanden zoo nadeelig maakt wordende ons eiland daardoor van deszelfs gereed geld ontbloot. Tegenwoordig zijn er geene, ten minsten zeer weinig kwadrupels in omloop.

De gouden Johannis, een Portugeesche munt fijner van alloi dan de kwadrupels, weegt 9¼ engelsen en is van onheugelijke tijden af de hoofdmunt hier op het eiland geweest. Deszelfs gangbare waarde is 90 realen of 11¼ pezos, komende dus het engelsche op ongeveer 10 realen te staan, doch in 1793 werden er door de Amerikanen eene ligtere soort, echter van zuiver goud, 7 tot 7½ engelsen houdende en gelijk men verzekeren wil te Manchester nagemaakt, hier ingevoerd. Derzelver maaksel

[1] Deze staat geeft op voor Curaçao 70 vaartuigen (het grootste van 149 het kleinste van 5 ton), voor Bonaire 6 (het grootste van 30 het kleinste van 7 ton) en voor Aruba 7 (het grootste van 44 het kleinste van 8 ton).

was zoo juist met de ouden of wigtigen overeenkomende dat men het bedrog niet dan door den aanzienlijken invoer ontdekte. Dit kwaad had zich ook toen reeds door de gantsche W.-Indiën verspreid, weshalve het goud in alle de andere koloniën op het gewigt gebragt werd, doch onze regering vond goed, om het gereede geld hier te behouden, alle de reeds op het eiland zijnde en ingevoerde Johannissen, zoo wigtige als valsche zonder onderscheid, van een stempel (de beginletter des naams van eenen daartoe benoemden goudsmit uitmakende) te laten voorzien en evenals naar gewoonte tegen 90 realen gangbaar te verklaren. Dit middel verhinderde echter den voortgang der vervalsching en des invoers niet want het stempel werd ook alras nagemaakt, en het getal der valsche Johannissen groeide allengskens aan terwijl intusschen de wigtigen gedeeltelijk vervoerd en deels door schurken afgevijld en in waarde verminderd werden, zoodat er binnen weinig tijds geene gewigthoudende Johannissen meer in omloop te vinden waren. De gesnoeiden en valschen toen bij het gewigt te laten rouleren zou den inwoonderen en vooral den minvermogenden een te groot verlies toegebragt hebben, want de Johannissen hielden niet meer dan 6, 7 en 8 engelsen het stuk.

Het gouvernement, om deze schade en het verder bedrog voor te komen en teffens het vervoeren der weinig nog overgeblevenen wigtigen te verhinderen, besloot alle de Johannissen op te roepen en dezelven met nog vijf stempels als voren door vier onderscheidene daartoe bestemde goudsmeden te laten stempelen, en ieder van een kaartje, door twee leden uit den Raad getekend en met 's lands wapen gestempeld, te voorzien, zonder welk kaartje de Johannissen niet gangbaar waren. Niettemin werden er hier zelf door valsche munters, die zich hebben weten schuil te houden, opnieuws valsche Johannissen met de vijf stempels gemaakt, voor welke zij de kaartjes der toen nog vervoerd wordende Johannissen van 8 engelsen gewigt wisten op te koopen. Dit schandelijk bedrijf heeft zoo blijven voortduren tot in 1808, toen het Engelsch gouvernement de kaartjes geheel afschafte. Hierdoor kregen de kwaadwillige beter gelegenheid hunne schurkerijen met minder gevaar voort te zetten, hetgeen ten gevolge had dat er zoo veele nagemaakte Johannissen in omloop kwamen, dat het gouvernement verpligt was in 1815 weder eene oproeping te doen, waarbij

gebleken is dat er onder de 30,795 Johannissen 4,475 nieuwe van slechter alloi waren, welke men nagemaakte noemde om van de vorige goedgekeurde onderscheiden te worden. Bij de vorige stempels werden er toen nog drie gevoegd en de gantsche massa uitgegeven als van ouds tegen 90 realen, zoodat de thans hier gangbare Johannissen over 't algemeen nog slechter en ligter zijn dan de vorige en grosso modo gerekend niet meer àan goud dan 35 à 36 pc°. van de gangbare waarde houden.

Pattinjes of Spaansche daalders wegen niet meer dan 17½ engelsen en worden tegens 12 realen of 1½ pezos uitgegeven. Zij zijn tegenwoordig hier zeer schaars doordien dezelven evenals de kwadrupels en met gelijke agio ingewisseld en verzonden worden. Aan wezenlijke waarde houdt de pattinje niet meer dan 10¾ realen, zijnde het engels gerekend à 3⅔ stuivers of plakkies. Het oud zilver groote keur hier 12 realen waardig zijnde komen de pattinjes op omtrent 14 pc°. boven derzelver innerlijke waarde in den omloop te staan.

De halven en kwarten worden ook gretig opgewisseld en vervoerd.

Guillotines of vierde en vijfde gekapte gedeeltens der zilveren pattinje houden, de eersten drie en de laatsten drie en een halve reaal, en om klein geld in den omloop te hebben werd door het gouvernement in 't jaar 1798 eene som van 7000 ronde pattinjes in vierendeelen gekapt, die het stuk voor 3 realen (dezelfde waarde der pattinje) toen uitgegeven werden. In 1814 onder het Engelsch gouvernement werden er nog 8000 pattinjes doch in vijven gekapt, ieder stuk gangbaar ook voor 3 realen, maar toen werden de oude guillotines of driekantjes ingeroepen en met een stempel tot de waarde van 3½ realen gebragt. De winst hieruit spruitende ten bedrage van P^s 4567—4—. bestede het gouvernement om de P^s 2285—6—. papieren geld, dat in zwang was en gemakkelijk nagemaakt werd, in te koopen en te vernietigen, de rest was winst voor 's lands kas.

De realen zijn, gelijk gezegd is, eene soort van Deensche munt en houden 6 stuivers of plakkies ieder.

Een kwadrupel houdt 16 pattinjes of 24 pesos.

Een Johannis houdt 7½ ditos of 11¼ ditos.

Een pattinje houdt 12 realen.

Een reaal houdt 6 stuivers of plakkies.

De pezos van achten is geene munt doch gemakkelijkheids-

of gewoontenshalve worden de meeste boeken in pezos, reaal en stuivers gehouden, de pezos op 8 realen gerekend.

Buiten de kwadrupels en pattinjes rekent men dat er tegenwoordig aan Johannissen, guillotines, realen en stuivers in omloop zijn P^s 380,000 of driehonderdentachtigduizend Pezos van achten. Het bedrag der thans nog op het eiland zijnde kwadrupels wordt geschat op P^s 20,000 of twintigduizend Pezos van achten. Deze tezamen genomene P^s 400,000 zullen grosso modo gerekend aan wezenlijke waarde niet meer uitmaken dan 200 à 220 duizend Pezos van achten.

Maten en gewigten.

De maten en gewigten alhier in gebruik zijn oorspronkelijk Amsterdamsch doch door onachtzaamheid is er een gering verschil in gekomen, zijnde onze maten en gewigten iets grooter. Het onderscheid op een vijftig pond ijzer gewigt is niet eens merkbaar. Het pond, in den handel gebruikt, is evenals in Amsterdam van 16, en dat in de medicijnen, het goud, zilver en essencen gebezigd wordt in Trois gewigt van 12 oncen.

Het verschil in de ellemaat is ook zeer weinig. De houtkopers bedienen [zich van drie onderscheidene voetmaten, namelijk bij het meeten van greenen deelen bezigen zij de Amsterdamsche voetmaat van 11 duimen, bij Noord-Amerikaansch hout van de Engelsche van 12 duimen Engelsch, en bij mahognijhout van de Rijnlandsche voet.

De één pc^o. Kaapvaartkas.

Deze kas, welke het eigendom der Kolonie was, wierd geadministreerd door twee perzonen, die van de inkomsten vijf percent genoten. Deze inkomsten bestonden in een percent van alle in- en uitgevoerde goederen, welke behalve de gewone inkomende en uitgaande regten betaald wierd aan den ontfanger-generaal, die dezelve alle drie maanden aan de administrateurs dier kas uitkeerde, drie realen van ieder ingevoerde vat meel ter fiscalaat ontvangen en in de kas gestort, en eindelijk in de interessen van de uitgelegde gelden.

Deze kas, waaruit de boekhouder en schrij.behoeftens betaald wierden, strekte om wanneer het vereischt wierd kapers uit te rusten om den handel en scheepvaart te beschermen, — ook

wierden de justitiekosten alsmede andere kleine onkosten daaruit betaald. Bij de vermeestering des eilands in het jaar 1807 ging dezelve over aan de capteurs, die de administrateurs gelastten de hypotheken en andere schuldbrieven van dezelve aan hen te endosseeren op poene van verstoken te zijn van het voorrecht van capitulatie, waardoor zij als vijanden van Groot-Brittanje zouden geconsidereerd en hunne eigendommen geconfiskeerd worden.

De staat van deze kas zoals dezelve op den 31 December 1800 geweest is alsmeede de staat derzelve bij de bezitneming der kolonie op den 4en Maart 1816 gaan hiernevens beide onder n° 7. [1] Deeze kas is in het jaar 1798 door Directeur en Raad des eilands aan den heer Pieter François Diedenhoven bij obligatie verbonden voor eene somma van veertigduizend Pezos van agtten door het land aan hem verschuldigd.

Het overgeblevene fonds is thans onder de administratie van den ontvanger generaal.

Procureurs.

Er is maar een practiseerende advocaat en vier procureurs, welk getal genoegzaam is. De procureurs zijn over 't algemeen welgeoeffend in bestaande praktijk en in de regtsgeleerdheid.

Het rapport, dat ik omtrent dezelve van den president van het Hof van justitie bekomen heb, luidt:

. . . .

. . . .

De secretarissen van den Raad van Politie en van het Hof van Justitie oeffenen als van ouds het notarisambt uit, particuliere notarissen zijn dus overbodig en de opbrengst van notarisambt zoude aan iemand, die dat ambt alleen waarneemt, geen bestaan geven.

Eigenlijke particuliere banken van lening zijn er niet. Men vindt niet meer dan een perzoon op het eiland die behoorlijk gepatenteerd is tot het houden van een lombard.

Onder het voormalig Engelsch bestuur is in het jaar 1810 een weeskamer voor de Joodsche gemeente opgerigt en voorzien van eene instructie, waarvan copie hiernevens gevoegd is [2]

[1] Het scheen onnoodig dezen staat hier op te nemen.

[2] Als voren.

N°. 3. Vóór de oprigting dezer weeskamer waren de parnassim en penningmeester met de ab intestato boedels van perzonen tot hunne gemeente behorende belast geweest, dog alvorens dezelve te aanvaarden moesten zij speciale kwalificatie van den Raad daartoe verzoeken. Maar vervolgens en wel in het jaar 1802 wierden zij op hunne voordragt gekwalificeerd diergelijke boedels dadelijk te doen verzegelen en in custodie te nemen, en daarna des Raads kwalificatie tot de reddinge en liquidatie derzelven te verzoeken. Vervolgens wierden de gen[e] parnassim en penningmeester in het jaar 1810, kort vóór de oprigting der kamer voormeld, op hunne voordragt gekwalificeerd om zonder zich deswegens nader aan den Raad te adresseren alle diergelijke ab intestato boedels direct te aanvaarden en te likwideren.

Gedurende den tijd dit eiland in het bezit der Engelschen geweest is, is hetzelve op dezelfde wijze als te vooren bestierd geworden met uitzondering van hetgeen de commercie en de militaire administratie aanging.

Het Custom House evenals op alle Engelsche plaatsen bestond op zig zelven en had de directie over alles wat de commercie aanging.

De perceptie van de koloniale regten was evenals te vooren en nu aan den ontvanger-generaal gedemandeerd.

De regering had over het commerciewezen niets te zeggen, alleen de koloniale regten konden door dezelve bepaald worden en de fiscaal, die niet te voren zooals nu over de sluikerij waken moest, had daarmede niet te doen.

De militaire administratie stond in geene betrekking met het civil bestuur. Over de magazijnen van vivres had een commissaris, die militaire ambtenaar was, de directie. De casernes en gebouwen ten dienste en gebruike van het guarnisoen bestemd waren onder het opzicht van een officier als caserne- of barakmeester en wierden op kosten van het gouvernement in Engeland onderhouden, de betaling der tractementen en soldijen geschiedde door een officier als soldijmeester en de oorlogsbehoeften waren onder de beheering van eenen magazijnmeester, die een militeir ambtenaar was. De kosten en uitgaven van deeze administratie, die zoals reeds gezegd is geheel afgescheiden van het civil bestuur was, waren ten lasten van het gouvernement in Engeland en wierden goedgemaakt uit wissels op 'sRijks schatmeester of commissarissen van de thesaurie getrokken.

Er was ook een inspecteur van 's lands gebouwen, die het opzicht had over alle gebouwen die niet tot militair gebruik bestemd waren. Deeze wierden ten kosten der koloniale kas onderhouden en de aankoop van het benodigde daartoe geschiedde door den inspecteur.

Hierdoor was het ambt van boekhouder-generaal nodeloos echter lang onder het Engelsch bestuur blijven bestaan, alhoewel de perzoon die dat ambt waarnam niets anders te doen had dan in den Raad te zitten en somtijds de maandelijksche rekeningen van de comptabele ambtenaren te zien. Dit wierd naargaans (sic) ingezien en men vernietigde daarop het voorzeide ambt.

Behalve de boekhouder-generaal was onder het laatst voormalig Hollandsch gouvernement een commies-generaal over alle magazijnen, die onder zig drie commiesen had, als een voor het magazijn vivres, een voor het magazijn traingoederen, materiale en kleedingstukken, en een voor het magazijn van wapenen en munitie.

Er was altijd, behalven den groten Raad naamlijk die van Policie, Civiele en Criminele Justitie, een collegie van commissarissen over kwestiën en verschillen ten bedrage van zeshonderd Pezos, zijnde dit collegie bij de bezitneming des eilands vervallen en door dat van commercie en zeezaken in sommige opzichten vervangen.

Het slagten van hoornvee, schapen, kabrieten, varkens en schildpadden geschiedde voormaals in de stad op de straat, en het vleesch wierd onder de gaanderijen der woonhuizen van de slagters verkogt, dog in het jaar 1810 is zulks belet geworden en het zoogenaamde Polletje benoorden de stadsmuur daartoe aangewezen, alwaar ieder slagter een hutje opsloeg. Tevens wierd er een reglement op de slagting vastgesteld, een marktmeester benoemd en van eene instructie voorzien, van welk reglement en instructien, die alsnog in vigeur zijn, copijen hiernevens gaan N°s 4 en 5.[1] De intentie is nu om een geregelde marktplaats op te rigten, echter hebben de tijdsomstandigheden zulks alsnog niet toegelaten. Nogthans is daarin zo veel mogelijk voorzien door de slagting en de hallen bij provisie op eene andere plaats over te brengen, alzo het Polletje een zeer onrein locaal is.

[1] Onnoodig geacht hier op te nemen.

EEN OUD-JAVAANSCHE STEENINSCRIPTIE VAN KONING ER-LANGGA.

DOOR H. KERN.

Behalve de in der tijd bekend gemaakte inscriptie van den beroemden Koning Er-langga [1], bevindt zich te Calcutta een andere lange inscriptie van denzelfden vorst in 't Oud-javaansch. Hoewel de steen op veel plaatsen geleden heeft, zoodat de letters geheel zijn uitgewischt, is er toch genoeg overgebleven om een uitgave van den tekst, die allerlei belangrijke gegevens bevat, mogelijk te maken. Daarom deel ik dien in transcriptie en, voor zoover als doenlijk, in vertaling mede. De steen waarop de omvangrijke tekst gebeiteld staat, meet M. 1,33 in hoogte, M. 0,96 in breedte, zoodat de regels, 45 in getal, zeer lang zijn [2].

TEKST.

1. ‖ O ‖ Swasti çakawarṣātīta 963 kārttikamāsa, tithi daçamī çuklapakṣa', ha, pa, bu, wāra wayang-wayang, cara graha bāyabyastha, uttarabhadravā nakṣatra, ahirbudhnadewatā, bajrayoga — — — ka

2. raṇa, bāruṇyamaṇḍala, irikā diwaça ny ājñā çrī mahārāja rake halu çrī lokeçwara dharmmawañça airlanggānantawikramottuṅgadewa, tinaḍaḥ rakryān mahāmantrī i hino çrī samarawijaya dha

3. mma suparṇa — haṇata hutuṅgadewa umiṅsor i rakryan kanuruhan pu dharmamūrti — — — — — — — — — — — kĕ — — — — — maṅan, ing barahĕm, ing basuri, lmaḥ ni warggāpiṅha(y) — — — — — — —

---

[1] Bijdragen Kon. Inst. 4, X, p. 1—21.

[2] Het mij uit Batavia toegezonden afdruksel is slechter dan het door Brandes gebruikte, zooals blijkt uit een in zijne nalatenschap gevonden, zeer getrouwe transcriptie. Ik heb die gecollationeerd en daaruit overgenomen wat op mijn afdruksel geheel uitgewischt is. Met ng geef ik Anuswāra weêr; met ṅ de gutturale nasaal.

4. — susukĕn mapaknā pañadĕgana ni dharmma karṣyan çrī mahārāja. sambandha a

5. n hana iṣṭa prārthanā çrī mahārāja ri kāla ning pralaya ring yawadwipa, irikang çakakāla 928 mra? — — haji wurawari an wijil sañke lwarām, ekarṇawa rūpa nikang sayawadwīpa rikāng kā

6. la, akweh sira wwang wiçeṣa pjaḥ, karuhun an samañkana diwaça çrī mahārāja dewatā pjaḥ lumāḥ ri sang hyang dharmma parhyañan i wwatan, ring cetramāsa, çakakāla 929, sḍang wāla,

7. ka çrī mahārāja irikāng kāla, prasiddha namblas tahun wayah nira, tapwan dahat kṛtapariçrama nireng sanggrāma, makahetu rarai nira, tapwan enak bañĕñgi de nira rumĕ

8. gĕp saparingkĕpany āyudha nira, kunang ri sākṣāt iran wisṇumūrtti, rinakṣa niñ sarbwadewata, inahākĕn tan ilwa kawaça dening pañawara ning mahāpralaya, mañanti ri himbang ni wanagiri, ma

9. kasambhāsana sang tāpaça suddhācāra, mering lāwan hulun ira — — — — nta pratipatti manaḥ nira n — tanu — — — — n — — prahwa ri lbū ni pāduka çrī mahārāja, pu narottama

10. sangjñā nira, sirādi ni hulun çrī mahārāja atisayeng dṛḍabhakti humbat (?) tansaḥ i ayunan çrī mahārāja, milu walkaladhara pinaka rowang çrī mahārāja mañāhāra sāhā

11. ra sang bhikṣuka wanaprasṭha, yata niwiṣad i çrī mahārāja rikā bhawanan bhaṭāra riñ ahorātra, nimitta ni mahābhāra ny asiḥ ning sarbwadewata i çrī mahārāja, an sira pi

12. nratyaya ning sarbwadewata, — lpapādi padamōlana bhuwana, kumalilirana kulit kaki, makadrabya rājalakṣmī, muwahakna harṣa nikanang rāt, — — — — sang hyang sarbwadharmma,

13. humariṣṭākna hanitu ning bhuwana, mangkanābhimata ning sarbwadewata i çrī mahārāja, huwus ta çrī mahārāja kṛtasañgskāra pratiṣṭha ring siñhāsana, mwang an kapūja (?) — — pitu çrī ma.

14. hārāja haji dewatā sang lumāh ring Içānabajra ikanang halu pinaka kapratisthān çrī mahārāja, matañ yan rake halu çrī lokeçwara dharmmawañça airlañgānantawikra

15. mottuñgadewasangjñā kāstwan çrī mahārāja, de mpuñku sogata maheçwara mahābrāhmaṇa irikang çakakāla 941 — tanpahīñan çrī mahārāja — — — — kĕ

16. n sābh(i)mata ning sarbwadewatā i sira, kapwa kakal

imban (?) ing kriyā wāhyāntara de nira tansalimur i kadharmman ing prajā — — mahārāja

17. — nika siñho — — nira, mara — — — — — ni sakweḥ nikāng — —, sapinakahanitu ni yawadwīpa, prabheda — — — — —

18. ṅ inarani — — — — kekale mwang —, nirawaçeṣa ikā — — de çrī mahārāja ṅuni ṅunī haji — — —

19. tahun an — — diri (?) — — — — — — rika — — — — — — — ikanang sarat pinjahan, ing — — — mwang irikāng çakakāla 951 ri kanang pitu (?) lumampaḥ

20. ta çrī mahārāja dumon ikāng para — — — — — guru tumaṅgal — ddhya deça ni wu ? ratan, atiçayeng mahābala — — — — — — — — —

21. samāhwayan paharpharpan mwang haji wĕṅkĕr, kawaça ta ikā de çrī mahārāja irikāng çakakāla 952 maṅkin — — hanitu — — ḥ tu

22. miṅgalakĕn karājyan ira mulih(e) kaḍatwan i — wā tinūt? nikāng deça galuḥ mwang deça barat, an tinkān sināhāsan irikāng çakakāla 953 — — — mahārā

23. ja, — — — — ḥ ata ika de çrī mahārāja irikāng çakakāla 954 sahana ni wargga la — — — mwang harp — — — — — —, —

24. — — — — lāwan sahana nikang — — — — — — — — — de çrī mahārāja, haji wurawari tuwi çrī mahārāja ata mako (?)

25. puruṣa — — kahilang nira, — — — çrī mahārāja mwang rakryān kanuruhan pu narottama, rakryān kuniṅan pu niti, ri kāla çrī mahārāja haneng magĕhan (?)

26. — — hiṅan ya — çrī mahārāja, saṅka ni hilang sahana ni hanihanitu ni yawadwīpa, kunang krama ni kahilang haji wĕṅkĕr de çrī mahārāja — swa? kaḍatwan ira ri ta

27. pa sira — pratinayaka hinārohara deça nirāṅkĕn asujimāsa de çrī mahārāja, muwaḥ irikāng çakakāla 957 wwaya ta samaṅkana ta sira — — — (pa)

28. rājaya ri tapa de çrī mahārāja, sirāmriḥ manusup amet deça durgga, matiṅgal tanaya dāra tka ring rājadrabya rājawahana prakāra, ri kahlĕma

29. nya irikāng çakakāla 959 — rĕp manusup haji ri kapang mwang bala nira samāsiḥ ri sira, kawnang sira ri sarasa ratu — wani pa — paṅan. — — — pinaka ta

30. pakan kaṇḍa sira de çrī mahārāja apaliṅgiḥ moḍoḍa ri siṅhāsana, sampun sangkṣipta ikāng pralaya ri yawadwīpa, matlasan ikā sanggrāma, (ta)

31. n hana sangçaya ni manaḥ nikāng — — — — maka — — yan acchāyā ni pāduka mahārāja, matañya siddhākĕn pratijñā nira, madamĕl yaça pa

32. tapān ing pucañan ista — — s an rake yāñkĕn mantra stawa namaskāra çrī bhaṭāra hari sāri, mwang paliñgāna nikang rāt, karuhun sañ añā

33. gataprabhu tkā ri dlāha ning dlāha, ri krama ni de çrī mahārāja munajikakĕn sāçwatā ning yawadwīpa, āpan sañ anādi prabhu sakweḥ nira siniwi ring

34. yawadwīpa — — — — — — — — nira, tkā, mañgiḥ hayu nira kabeh ring anādi, tātan mañkana çrī mahārāja —

35. — nira mwang abhimata çrī mahārāja maywa

36. — — ni — — — — — — hino madrabya haji mā su 1 — — — — — — — — — — nikāng

37. yaça patapān i pucañan, mantĕn tā ikāng lmaḥ ri pucañan i barahĕm ī basurī — — — — — — —

38. — — — — — — — sang hyang yaça patapān i pucañan tan *katamāna de ning* [1] winawa sang māna (*katrīni*,) pa

39. ñkur, tawan, tirip, mwang nāyaka,[2] partyaya, piñhai wahuta rāma, mwang sakweḥ sang mañilāla drabya haji m — — — — —

40. sukha duḥkha, sakweh lwiranya — — — — — — sahīñan i lmaḥ sang hyang yaça patapān i pucañan — — — — — — — — —

41. — — — — — — — — — (*sañ mañilāla*) drabya haji wulu wulu mwang — — —

42. siña ta lwiranya, lumĕbu — — — sang hyang yaça patapān i pucañan, yan brāhmaṇa, kṣatriya, weçya, sudra, caṇḍāla, nāyaka, partyaya,

43. piñhai wahuta rāma — — — — — — — — umulahulaha kaçwatantrān sang hyang dharmma patapān i pucañan mwang sahīñan ing lmaḥ ni

44. — — — nira i hīno — — — — — — — sang hyang yaça patapān, jaḥ tasmāt kabwat karmmā knanya, caṇḍi nira — — mahā

45. pātaka — — — — — — — — — — — — — — — — — — citralekha i pāduka çrī mahāraja — — — sira — — —

46. sang hyang ājñā haji praçāsti

[1] De aanvulling in cursief volgens Kawi Oorkonden VII, 3b, 4; 6a, 6, en 6b, 1.

VERTALING.

1. Heil! 't Çakajaar verloopen 963, maand Kärttika, den 10den van de lichte maandhelft, Haryang [1], Pahing [2], Woensdag, Wayang-wayang [3], stand der planeet Noordestelijk, sterrebeeld Uttarabhadrapadā [4], godheid Ahirbudhṇa, Yoga Bajra,

2. Karana —, kring van Waruṇa; dat is de dagteekening van 't bevel van Z. Maj. den Grootkoning Rake Halu, Z. Maj. Lokeçwara Dharmawaṁça [5] Airlangga [6] Anantawikrama Uttunggadewa, ontvangen door Rakryan den hoofdmantri i hino, Z. Exc. Samarawijaya

3. — — Suparṇa — — — Uttunggadewa, verstrekt [7] aan Rakryan den Kanuruhan Heer Dharmamūrti — — — — — — te Barahĕm (en) te Basuri, grond van 't genootschap der

4. Witte monniken [8] — — — — — — — — — afgebakend moet worden ten behoeve van de oprichting van een gewijd gebied van Ṛṣi's [9] door Z. Maj. den

5. Grootkoning. De aanleiding is: de wensch en 't verlangen van Z. Maj. den Grootkoning ten tijde van den grooten vloed van rampen [10] op het eiland Java in 't Çakajaar 938 — — — vorst Wurawari [11] toen hij uitkwam van Luarăm; geheel Java

6. zag er te dien tijde uit als ééne zee, vele hoogaanzienlijke personen sneuvelden, in de eerste plaats sneuvelde op dat

---

[1] De 2de van de zesdaagsche week.

[2] De 2de van de vijfdaagsche week.

[3] De 27ste Wuku.

[4] Een verkorte vorm Bhādrawā komt ook voor op een inscriptie te Bodh Gayā, Archaeol. Survey of India, Annual Report 1908—9, p. 150.

[5] D. i. Uit het geslacht van Dharma.

[6] Air was een veranderde spelling reeds tegen 1000 A. D. Men sprak uit er, zooals o. a. blijkt uit den vorm van den naam in 't Sanskritgedicht op Erlangga.

[7] Eigenlijk „nederkomend", umingsor. Het wordt gezegd van een bevel van hoogere ambtenaren aan lagere. Onnoodig te zeggen dat het Jav. ḍawuh (reeds Oj.) denzelfden begripsovergang vertoont.

[8] Apiṅghay, wit; hier m. i. een vertaling van Skr. pāṇḍarin.

[9] Karṣyan is een afleiding van Skr. ṛṣi. Onder ṛṣi heeft men, m.i. te verstaan brahmaansche heremieten. Vgl. Bijdr. D. 67, 380.

[10] Pralaya, oplossing, vernietiging; vooral ook gebruikelijk in den zin van ondergang der wereld; hier figuurlijk; in 't Fransch zou men het kunnen vertalen met „débacle".

[11] Wurawari, Njav. worawari; of het hier een persoon, dan wel een plaatsnaam is, blijkt niet.

tijdstip Z. Maj. de Grootkoning zaliger, die begraven ligt in 't heiligdom te Wwatan, in de maand Caitra van 't Çakajaar 939, toen Z. Maj. de Grootko-

7. ning ter tijd nog een jongen was; hij was namelijk 16 jaar oud, nog niet zeer geoefend in 't krijgsbedrijf, uit hoofde van zijn knapenleeftijd, nog niet voldoende

8. krachtig (?) om een volledige wapenrusting te hanteeren. Doch daar hij als een verschijningsvorm was van Wiṣṇu, werd hij behoed door alle goden, voorbestemd om niet mede overweldigd te worden door de moeielijkheden der groote beroering; hij verbleef aan den kant van Wanagiri, [1], sa-

9. menwonende [2] met heremieten van reinen wandel, vergezeld van zijne dienaren — — — — — — vastbesloten (of: eerbiedig) zijn (of hun) geest — — — — — — — — onvergelijkelijk [3] — — neergebogen in 't stof van de voeten van Z. Maj. den Grootkoning,

10. Heer Narottama was zijn naam; hij was de eerste van de dienaren van Z. Maj. den Grootkoning, buitengemeen trouw gehecht, —, steeds in tegenwoordigheid van Z. Maj. den Grootkoning, mede een kleed van boomschors dragende als gezel van Z. Maj. den Grootkoning,

11. 't voedsel nuttigende van de monniken en heremieten; voorts bleef hij bij Z. Maj. den Grootkoning in 't Godshuis dag en nacht, om 't groot gewicht der liefde van alle goden jegens Z. Maj. den Grootkoning, die

12. door alle goden vast bestemd was dat hij weinig moeite [4] zou hebben om voor de wereld te zorgen, den rang der voorouders te beërven, in 't bezit te komen van de koninklijke heerlijkheid, de vreugde der wereld te hernieuwen, alle vrome stichtingen (of heiligdommen)

13. —, de booze geesten [5], der wereld onschadelijk te maken. Zoo was het toegedacht door alle goden aan Z. Maj. den Grootkoning. Nadat Z. Maj. de Grootkoning de wijding ontvangen had, besteeg hij den troon, en toen door Z. Maj. den Grootkoning ook vereering (?)

---

[1] Kan ook als appellatief beteekenen „woudberg."

[2] Sambhāsana is een verkeerde spelling voor saṁwāsana.

[3] Verondersteld dat tanu — aangevuld moet worden met pama.

[4] Verondersteld dat bedoeld is alpāpad.

[5] In overdrachtelijken zin kunnen hiermeê booze vijandelijke geweldenaars bedoeld zijn. Ook ons „duivel" wordt op menschen toegepast.

14. gebracht was aan den vergoddelijkten vorst die begraven ligt te Içānabajra [1] werd (de plaats genaamd) Halu [2] door Z. Maj. den Grootkoning tot een gewijd gebied gemaakt. Weshalve hij onder den naam van Rake Halu, Z. Maj. Lokeçwara Dharmawaṃça (uit Dharma's geslacht) Air-

15. langga Anantawikrama Uttuṅgadewa met zegen bevestigd werd door de Hoogwaardigen der Buddhisten, Çiwaieten en Brahmanen in den jare 941. Ontel-

16. baar — Z. Maj. de Grootkoning — volgens de goedgezindheid van alle goden jegens hem. Alle vormen (?) van handelingen, openbare en geheime, werden door hem , die een open oog had voor de plichten jegens de onderdanen, — — Grootkoning

17. — van 't zijn ; hij ging — — — — alle die —, alle die als booze geesten van 't elland Java waren, — — —

18. die gehouden werden voor — — — en — —, tot den laatsten toe werden zij door Z. Maj. den Grootkoning — [3], in

19. de eerste plaats Vorst — — — jaar — — — — — in 't geheele rijk gedood, in —, en in 't Çakajaar 951, in de 7de maand trok

20. Z. Maj. de Grootkoning op ten strijde tegen den vijand — — — Woensdag, met nieuwe maan, — desa Wuratan (?), een zeer groot leger — — — —

21. strijd met het front gekeerd tegen den Vorst van Wĕngkĕr. Die werd toen door Z. Maj. den Grootkoning overwonnen in 't Çakajaar 952. Hoe langer zoo meer — — — — —

22. lieten de kwelgeesten hun koninkrijk in den steek om naar den Kraton in —, — — daarna in 't oord Galuh en 't oord Barut, waar zij aangevallen en overweldigd werden in 't Çakajaar 953 — —

23. Z. Maj. de(n) Grootkoning. — — — vervolgens werden door Z. Maj. den Grootkoning in 't Çakajaar 954 — — allen van de afdeeling — — en — — — — — — — —

---

[1] De persoonsnaam is hier elliptisch gebruikt voor de naar hem genoemde plaats. Zoo heet het elders: „die begraven ligt te Çiwabuddha." Ook wij zeggen bijv.: „in St. Pieter", bedoelende „in den dom van St. Pieter".

[2] Halu komt voor als plaatsnaam in Kawi Oorkonde XXII regel 8. De eigenlijke beteekenis blijft ondanks art. halu in KBWdb. onopgehelderd.

[3] Het onleesbare woord zal wel „uitgerooid" of „onderdrukt" of iets dgl. beteekend hebben.

24. — — — — — — en allen van de — — — — — — door Z. Maj. den Grootkoning, de Vorst van Wurawari, ook,

25. Z. Maj. de Grootkoning betoonde zich een held (?) — — — hun vernietiging. — — — Z. Maj. de Grootkoning met den Rakryān Kanuruhan Heer Narottama, den Rakryān Kuningan Heer Nīti. Ten tijde dat Z. Maj. de Grootko-

26. ning te Magĕhan (?) was, was onbegrensd [1] de roem (?) van Z. Maj. den Grootkoning ten gevolge der verdelging van verschillende kwelgeesten van 't eiland Java. Wat betreft de wijze waarop de Vorst van Wĕngkĕr door Z. Maj. den Grootkoning uit den weg werd geruimd, hij (hield zich op) in zijn Kraton, in Tapa [2] zonder

27. tegenweer [3] te bieden, terwijl zijn land herhaaldelijk in de maand Āçwina [4] verontrust werd door Z. Maj. den Grootkoning. Voorts in 't Çakajaar 957, toen was het dat

28. hij in Tapa door Z. Maj. den Grootkoning overwonnen werd; hij poogde weg te sluipen, een moeielijk genaakbaar oord te zoeken, verliet kinderen en vrouw mitsgaders zijn keninklijke schatten, veelsoortige koninklijke

29. voertuigen; later, in 't Çakajaar 959, wilde die Vorst wegsluipen naar Kapang met zijn troepen die hem (nog) genegen waren, doch zij werden overmeesterd te Sarasa [5] —

30. zij [6] werden tot voetonderlaag gemaakt door Z. Maj. den Grootkoning die met de voeten omlaag [7] op den troon zat. De beroering op 't eiland Java was te niet gedaan, de oorlogen hadden een einde genomen;

31. geen ongerustheid koesterden de gemoederen der — — — — [8] dat zij de (beschermende) schaduw van Z. Maj. den Grootkoning genoten. Daarom volbracht hij zijne

---

[1] Verondersteld dat de onleesbare karakters voor hīna° zijn tanpa, en dat ya een overblijfsel is van yaça.

[2] Ik vat het op als plaatsnaam; „in ascese" schijnt mij toe niet passen.

[3] Ik neem aan dat de de uitgewischte letter vóór pra° een a is.

[4] Deze maand werd als gunstig tijdstip beschouwd voor expedities.

[5] De woordscheiding, en dus ook de plaatsnaam onzeker.

[6] De onderworpen of vijandelijke vorsten.

[7] De koning zit op Europeesche wijze op den troon, omdat aan zijne voeten de hulde van de onderworpenen gebracht wordt.

[8] In 't onleesbare gedeelte zal zoo iets als „onderdanen, die 't vaste vertrouwen hadden" gestaan hebben.

32. gelofte, stichtte de kluizenarij van Pucangan — — [1], gelijk Z. Maj. de Grootkoning gebeden, lof, aanbidding gericht had tot God Hari (Wiṣṇu) steeds (?), en om een voorbeeld (?) te zijn voor de wereld,

33. in de eerste plaats voor de toekomstige heerschers tot in lengte van dagen, op de wijze waarop Z. Maj. de Grootkoning een heilige gelofte deed voor 't bestendig heil van geheel Java, want de overoude (?) heerschers,

34. zoovelen als op Java regeerden — — — — — — — — — —, ondervonden allen in 't verleden voorspoed. Volstrekt niet — Z. Maj. de Grootkoning —

35. — en de wil van Z. Maj. den Grootkoning —

36. — — — (de hoofdmantri i Hino — heffende aan belasting 1 goudstuk — — — — — — — — — — — — — — — — — — van de

37. kluizenarij te Pucangan. De gronden te Pucangan, te Barahĕm, te Basuri houden dan op —

38. — — — — — — — — de heilige kluizenarij te Pucangan — (mag niet betreden worden door sol-

39. daten [2], Paṅkurs, Tawans, Tirips, en Nāyaka's, Partyaya's, [3] Witte monniken, Wahuta's, dorpshoofden, en allen die belastingen eischen (?) — — — — — — — — — —

40. lusten en lasten, alle van welken aard ook — — zoover als zich uitstrekken de gronden van de heilige kluizenarij te Pucangan — — — — — —

41. — — — — — — — — — (invorderaars) van belastingen [4], lijfknechten (?) en — — —

42. alwie van welken aard ook, komende binnen — — — — de heilige kluizenarij te Pucangan, hetzij een Brahmaan, Kṣatriya, Waiçya, Çūdra, Caṇḍāla, Nāyaka,

[1] Misschien: „zijn wensch wanneer hij eenmaal als een Rake geworden was"; verondersteld dat *s* vóór an 't overblijfsel is van huwus.

[2] Winawa (vertaling van Skr. bhṛta, bhṛtya) is „onderhoorige manschap"; de eigenlijke beteekenis van mānakatrīṇi, welke laatste bestanddeel „drietal" aanduidt, ken ik niet. Winawa beantwoordt hier zonder twijfel aan Skr. cārabhaṭa.

[3] Partyaya, elders Pratyaya. Een der beteekenissen van Skr. pratyaya is volgens Petersb. Wetb. „ein Haushälter, der sein eigenes Feuer hat."

[4] Vgl. Kawi Oorkonden VII, 35, 6.

43. , Wahuta, dorpshoofd — — — — — — — om te roeren aan den vrijdom van de heilige kluizenarij te Pucangan en zoover als zich uitstrekken de gronden van

44. — — — — de heilige kluizenarij [1], moge ten gevolge daarvan de straf zijner daad ondergaan [2], zijn — — groote

45. zonde — — — — — — — — — — — citralekha [3] aan de voeten van Z. Maj. den Grootkoning — hij — —

46. 't heilige bevel des vorsten, als edict (uitgevaardigd).

In de hier bekend gemaakte inscriptie hebben wij de stichtingsoorkonde van de heilige kluizenarij te Pucangan. Behalve 't bevel van Koning Er-langga tot de stichting, met vermelding van de immuniteiten en privilegies daaraan verleend, wordt, bij wijze van inleiding, kond gedaan welke beweegreden den Koning bezielde om een daad van vroomheid te volbrengen, namelijk de gelofte die hij in zijne jeugd, toen hij in kommervolle omstandigheden verkeerde, gedaan had aan 't graf van een zijner voorouders, om daar ter plaatse een heilige kluizenarij te stichten, wanneer hij eenmaal de macht daartoe mocht bezitten. Hoe hij na verloop van tijd er in slaagde zijne vijanden te overwinnen en oppermachtig heerscher van Java te worden, wordt tevens in herinnering gebracht, jammer genoeg zeer fragmentarisch. Als aanvulling van de in de oorkonde verzwegen of door de leemten in den tekst niet te herkennen feiten kan strekken wat te lezen staat in 't Sanskrit lofdicht op Er-langga, hetwelk in tekst en vertaling uitgegeven is in Bijdragen van 1885, blz. 1—21.

Uit dit gedicht, vs. 11vg. weten wij dat Er-langga de zoon was van Udayana, die identisch schijnt te wezen met den vorst die in de oorkonde, reg. 6, heet »de koning zaliger die begraven ligt in den graftempel te Wwatan. Doch dit zou niet uitkomen indien het jaartal 899 Çaka, dat evenals de naam Udayana

[1] Vgl. KO. VII, 6a, 6: „brâhmaṇa, kṣatriya, waiçya, çudra, mwah apinhay akurug anak-thâni, makâdi sang prabhu mantry ânâgata yawat umulahulah anugraha pâduka çrî mahârâja, irikanang wargga haji i Warahu, mne, hlĕm, tka ri dlâha ning dlâha.".

[2] Vgl. KO. VII, 6b, 1: „tasmât kabwat-karmma knanya, parikâlanĕn ta ya" enz.

[3] Citralekha beteekent gewoonlijk „schilderstuk", doch wat hier bedoeld is, kan wegens de leemte in den tekst niet vastgesteld worden.

te Djala-toenda [1] aangetroffen is, Udayana's sterfjaar ware. Gesteld dat wij hier werkelijk Udayana's laatste rustplaats hebben — hetgeen denkbaar is —, dan kan toch het jaartal 899 geen betrekking hebben op diens dood, want uit onze oorkonde van 963, regel 7, blijkt dat Er-langga in 929 zestien jaar oud was, zoodat het sterfjaar van zijn vader Udayana niet in 899 kan vallen. Het cijfer 899 kan juist zijn, maar is niet het sterfjaar van Udayana.

Wij weten nu met zekerheid dat de stichting van de kluizenarij haar beslag kreeg in 963 Çaka. Dit is volstrekt niet in strijd met wat de dichter van 't lofdicht verhaalt. Uit zijne woorden volgt alleenlijk dat bedoelde stichting plaats had na 952, nadat de edele doorluchtige Koning van het eiland Java zegepralend zich op den van juweelen flonkerenden troon plaatste, nadat hij zijne voeten gezet had op het hoofd zijner vijanden». Dan gaat de dichter aldus voort: «Thans, na het Oosten, Zuiden en Westen veroverd en alle vijanden verslagen te hebben, na alleenheerscher geworden te zijn van het gansche land, wordt Zijne Majesteit Er-laṅga door de koninklijke Fortuin, welke geenen anderen vermag aan te zien, dicht in hare schoone armen gekneld». Eerst daarop wordt de stichting van de kluizenarij te Pucangan in schitterende kleuren geschilderd. [2]

Een feit van belang dat men in de schenkingsoorkonde niet aantreft, is het huwelijk van den jeugdigen Er-langga met de dochter van den heerscher van Oost-Java, als wiens geslachtsnaam wordt opgegeven Dharmawangça. [3]

Volgens den dichter (vs. 15) «kwamen tot den doorluchtigen monarch, Koning Er-laṅga, de onderdanen en de voornaamste Brahmanen, met innig verlangen, en, eerbiedig gebogen, richtten zij vol vertrouwen de bede tot hem: «Beheersch het land tot de uiterste grens!» Dit geschiedde in 932». In 't edict

[1] Zie VERBEEK, Oudheden van Java, blz. 242, vgl. 308.

[2] Zoo verbetere men 957 (vs. 30), wat dan ook de verklaring van maka — mogelijk een fout van den steenhouwer voor mukha, zijn moge. Ook in vs. 28 is 959 't ware cijfer, zooals trouwens reeds uit de toegevoegde noot over lapana blijkt. In vs. 29 is muni duidelijk = 7, wat ik niet kan verklaren.

[3] In 't gedicht vs. 13, waar in de vertaling door een onwillekeurig verzuim 't woord Dharmawangça uitgevallen is. Uit de oorkonde blijkt dat Er-langga dien geslachtsnaam bij zijne overige titels voegt, daarmede zeker als rechtmatig opvolger zijns schoonvaders optredende.

wordt zulks niet vermeld; wel echter dat hij reeds in 941 zóó machtig was, dat hij zijne volledige heerscherstitels kon aannemen, met inzegening van de geestelijkheid der verschillende gezindten.

Na genoemd tijdstip had Er-langga nog menigen strijd te voeren tegen meer dan één vijand. Zoo beoorloogde hij den Vorst van Wĕngkĕr, dien hij in een veldslag in 952 overwon, en wiens land hij in 953 teisterde. Hierop kan doelen hetgeen de dichter verhaalt in vs. 25, namelijk dat Er-langga de residentie des vijands verbrandde en in 953 diens steden herhaaldelijk blakerde. Wegens een leemte in den tekst van 't gedicht, vs. 23, en de nog grootere gebreken in de oorkonde, (regel 20—23), is niet met zekerheid op te maken, of dezelfde vijand of vijanden bedoeld zijn.

De dichter maakt in vs. 28 gewag van een schitterende overwinning, door Er-langga bevochten op zekeren Koning Wijaya, den 13den der lichte helft van de maand Bhādrapada, van 't jaar 959 [1]. Onverklaarbaar nu is het dat in 't volgende vs. verteld wordt hoe Wijaya aan zijn einde kwam in de maand Kārttika van 957. Dit is natuurlijk onmogelijk: er moet in m u n i, getalwaarde 7, een fout schuilen, mogelijk een l a p s u s voor m u k h a [2]. Vergelijken wij nu de gegevens in de oorkonde, regel 29 in verband met regel 27, dan komen wij tot het besluit dat de vorst van Wĕngkĕr en Wijaya één en dezelfde persoon zijn, al is de voorstelling van 't beloop der feiten in onze beide bronnen eenigszins onderling afwijkend.

Afgescheiden van den onvoldoenden toestand van den tekst, waardoor veel voor ons onverstaanbaar blijft, ondervinden wij moeielijkheden wanneer het er op aankomt de ligging der in 't stuk genoemde plaatsen te bepalen. Om te beginnen met Pucangan, in 't Sanskrit terecht vertaald met Pūgawat. Na een plaatselijk onderzoek is de Heer Rouffaer tot het besluit gekomen dat Pucangan de berg Pĕnanggoengan is, de noordelijke voorberg van den Ardjoena, alwaar te Djala Toenda (zie Verbeek's kaart bij zijn «Oudheden van Java») aan den Westelijken voet gevonden is 't opschrift Udayana en 't jaartal 899 Çaka [3].

[1] Volgens verbetering; zie de Aanteekening 2 op voorgaande blz.

[2] Men houde in 't oog dat de maand Kārttika later is dan Bhādrapada.

[3] Dat Udayana daar begraven ligt, is zeer wel mogelijk, maar 899 kan niet zijn sterfjaar wezen; zie boven.

Wwatan, waar volgens regel 6 der oorkonde een heiligdom was, is zeker wel het tegenwoordige Wotan, in District Mantoep, Afd. Lamongan, Res. Soerabaja, waar een beschreven steen gevonden is [1].

Wĕngkĕr is de naam der hoofdplaats van een gebied waarvan in later tijd, in 't Madjapahitsche tijdperk, herhaaldelijk sprake is [2].

In regel 14 wordt een begraafplaats van een vorst, zeker wel een graftempel, aangeduid als «Īçāna-bajra». Dit is eigenlijk de bijnaam van een vorst, maar van welken? In 't Kamahāyānikan [3] vinden wij als titel van Mpu Siṇḍok opgegeven: Çrī Īçānabhadrottuṅga[l]-dewa. Dezelfde vorst wordt in 't Sanskrit lofdicht op Er-langga aangeduid met den titel van Çrī Īçānatuṅga. In een oorkonde van 861 Çaka draagt hij den titel van Çrī Īçāna Wijaya Dharmottuṅgadewa; in een ander van 851 Çrī Īçāna Wikramottuṅgadewa. In Kawi Oorkonde VII betitelt Mpu Seṇḍok zich als Dakṣottama Bahubajra (lees: Bā°) Pratipakṣakṣaya. Zoo ook in K.O. XVII. Ondanks de alleszins verklaarbare onderlinge afwijking der titels ben ik geneigd Īçāna Bajra toe te passen op Mpu Siṇḍok, te meer omdat b a j r a deel uitmaakt van b ā h u b a j r a, en ook omdat hij een der voorouders van moederszijde van Er-langga was, zoodat de vereering, door dezen aan de rustplaats van zijn voorvader bewezen, zeer natuurlijk is. De vraag aangaande de ligging der plaats is echter daarmeê nog niet opgelost.

Aan een onderzoek naar de overige plaatsnamen zal ik mij niet wagen, te minder omdat van ettelijke de lezing alles behalve vaststaat.

---

[1] Zie VERBEEK, op. c. N° 431.

[2] Zie BRANDES, Pararaton, blz. 256, onder W ĕ n g k ĕ r. Ook in de Nāgarakṛtāgama komt de naam herhaaldelijk voor.

[3] Uitg. van KATS, blz. 118.

HET OOGST- EN OFFERFEEST BIJ DEN NAGE-STAM TE BOA WAI (MIDDEN-FLORES).

DOOR G. BEKER,

Bestuurs-assistent te Laboean Badjo (West-Flores).

Met 4 afbeeldingen.

In de maand October van het jaar 1910 was ik in de gelegenheid het jaarlijksche oogst- en offerfeest bij te wonen van den vrij uitgebreiden Nage-stam in het midden van de onderafdeeling Ngada, in Midden-Flores. In deze onderafdeeling, die van Zuid- tot Noordkust reikt, Oostelijk aansluit bij de onderafdeeling Ende, en Westelijk bij de uitgebreide onderafdeeling West-Flores of Manggarai, wonen twee groote stammen, de Ngada-stam (waarnaar de onderafdeeling genoemd is) vrijwel aan den Zuidkant, en de Nage-stam in het middengedeelte en gedeeltelijk aan den Noordkant. Aan die Noordkust toch zijn ook andere groepen van kleinere stammen gevestigd. Het middengedeelte van dit stuk van Midden-Flores wordt echter geheel en onvermengd ingenomen door den Nage-stam, wier centrum weer is de kampong Boa Wai, waar sinds menschenheugenis hun wereldlijk hoofd woont.

Dit oogst- en offerfeest pleegt te vallen in de maand die zij *Gèki* noemen, de feestmaand vóór de nieuwe rijstaanplant; ongeveer overeenkomend met onze maand October. Deze feestmaand volgt op de jachtmaand, die zij *Ngòfor* noemen, welke in Augustus begint en in September eindigt, en waarbij de op Flores talloos aanwezige herten en wilde varkens het moeten ontgelden. Het oogst- en offerfeest in October zou dus zoowel «Dankdag» voor den reeds eenige maanden afgeloopen ouden padi- en djagoeng-oogst mogen heeten, als «Biddag» voor den komenden nieuwen oogst. Dat daarbij de geesten der voorvaderen allereerst aangeroepen en gespijzigd worden, spreekt van zelf.

Elk Nage-dorp is naar eenzelfde plan gebouwd; om een groot langwerpig en rechthoekig dorpsplein zijn in ééne omloopende rij de huizen der dorpelingen gebouwd. In het midden van het

dorpsplein verheft zich een laag, meest cirkelvormig en door steenen omgeven platform, waarbinnen een houten paal staat, de offerpaal voor dorps-feestelijkheden. Aan de beide korte zijden van dezen rechthoek van het plein is eenerzijds een mannenbedehuis, anderzijds een bivak voor vreemdelingen aangebracht.

Bij kampong Boa Wai, de hoofd-kampong van den geheelen Nage-stam, is het aantal huizen niet veel grooter dan bij een gewone Nage-kampong; een 20-tal huizen ongeveer, die hoofdzakelijk de twee lange kanten van het rechthoekig dorpsplein omgeven. Het grootste deel dezer huizen zijn echter eigendom van het dorpshoofd, of staan tot hem in betrekking; o.a. wonen daar zijne bijvrouwen, terwijl alleen zijn eerste vrouw met hemzelven in het grootste huis samenwoont.

In het midden van het dorpsplein dezer hoofd-kampong nu, is het platform van steenen het graf van den stamvader van den Nage-stam, Doov. Om dit graf van den stamvader spelen zich de feestelijkheden van het oogst- en offerfeest af; waartoe behalve de eigen dorpsbewoners, ook tal van andere mannen en vrouwen van heinde en ver zijn samengestroomd. De offerdieren bij dit groote feest zijn enkel karbouwen, tot bij de twintig in getal, die achtereenvolgens op plechtige wijze gedood moeten worden. Wat daarnevens door de samengestroomde menigte als vleesch wordt genuttigd, is o. a. hondenvleesch; de geliefde huiselijke vleeschspijs van vele stammen op Flores.

Om de feestelijkheden binnen een bepaalden kring te houden, en te beletten dat de karbouwen, welke min of meer in vrijheid gedood zullen worden, de huizen binnenrennen of toeschouwers omver kunnen loopen, is op het dorpsplein voor de huizen een ± 3 Meter hooge bamboe-heining aangebracht. Daar de huizen zelve een eind uit den grond zijn opgebouwd op palen, en groote voorgalerijen bezitten, worden deze tot een soort tribunes bij het feest, vooral voor de ouderen van dagen en kinderen; terwijl de deelnemers en deelneemsters aan het plechtige dooden der karbouwen hun plaats zullen vinden aan de binnenzijde van de bamboe-heining.

De feestelijkheden beginnen den eersten dag bij het ondergaan der zon. De duizenden toeschouwers, toeschouwsters en deelnemers zijn hier dan reeds vereenigd, gekomen van alle kanten.

De hadat- en landschapshoofden (men zou ze ook de geestelijke en wereldlijke hoofden kunnen noemen) komen achter elkander

door een opening in de bamboeheining op het plein; ROGO WONO, het grootste hadat-hoofd voorop. Hij staat afgebeeld midden op de foto 1, heeft een parang in de rechterhand, twee armbanden van ivoor om de polsen, een krans van schelpen aan een gouden band verbonden om den hals en een pluim van veeren in den hoofddoek op het hoofd. Zijn vrouw, die bij de plechtigheden een bepaalde rol zal vervullen, staat vlak achter hem; terwijl de aanzienlijke man naast hem zijn jongere broeder ROGO NOLI is, het landschapshoofd. Deze is beter met het aardsche slijk bedeeld, dan zijn geestelijke broeder. Al zijne sieraden zijn van goud van engelsche ponden (sovereigns) vervaardigd. De groote keten om zijn hals en die tot bijna den grond reikt, is voor deze feestelijkheid speciaal gemaakt van 90 goudstukjes. In de slendang om zijne lendenen zijn nog 50 goudstukjes ingewerkt. Het schip op zijn hoofd, dat ook van goud is, en 7 masten telt, stelt het schip voor, waarmede DOOY, de stamvader, gered werd, toen hij door den zondvloed was afgedreven. Wat meer ter zijde, aan den rechterkant der reeds genoemde vrouw van ROGO WONO, staat de vrouw (n.l. de voornaamste vrouw) van het landschapshoofd ROGO NOLI, met een kind op den arm; hoewel rijker gekleed dan de andere vrouw, mag zij bij de plechtigheden geen rol vervullen, en staat dan ook op de foto een eindje ter zijde.

Om echter tot den aanvang van het feest terug te keeren: ROGO WONO, het eerst binnen komende op het dorpsplein, heeft een poesaka-geweer, een familiestuk, bij zich. Nu roept hij de geesten van alle afgestorvenen aan: waar zij zich ook mogen bevinden, in de lucht, in het gebergte, in holen of spelonken, en noodigt hen uit voor het feest, dat morgen zal beginnen. Tevens geeft hij te kennen, dat alle familie-stukken in de kampong verzameld zijn.

Na deze oproeping schiet ROGO WONO zijn geweer af, en gaat dansende naar het graf van DOOY op het midden van het plein; de anderen volgen hem al dansende op den voet, tot zij een kring om het bedoelde graf hebben gemaakt.

De volgelingen van ROGO WONO hebben ook wapens bij zich; en wel geweren, die met den tromp omlaag; lanzen, die met de punt naar beneden; en klewangs, die met het scherp naar achteren worden gedragen.

Wanneer men eenige malen rondom het graf heeft gedanst, roept ROGO WONO nogmaals de geesten op, en noodigt hen uit

den volgenden morgen te komen eten. Daarna gaan de hoofden, achter elkander dansende, terug achter de omheining.

Hiermede is de eerste dag afgeloopen. Dien nacht wordt er niet gegeten, maar moet er worden gevast; alleen worden er voor den volgenden morgen honden geslacht.

Den volgenden dag bij het opkomen der zon wordt eerst herhaald, hetgeen op den vorigen avond heeft plaats gehad. De geesten worden nu echter niet opgeroepen, maar toegesproken; daar verwacht wordt, dat de geesten allen aan den oproep hebben gehoor gegeven. Na den dans om het graf gaan de voornaamste hoofden, circa 8 in getal, op het graf zitten, terwijl de mindere hoofden er in een kring omheen plaats nemen. Daarna wordt rijst en hondenvleesch en het noodige servies aangedragen. De vrouw van Rogo Woxo dient nu het eten op, op schotels en borden, en plaatst het naast de hoofden op de steenen van het graf. Ook de andere hoofden worden door haar bediend. Deze vrouw is toch het eenige vrouwelijke wezen, dat aan de plechtigheid-zelve deelneemt met een bepaalde functie.

Wanneer een ieder is voorzien, worden de geesten verzocht zich te goed te doen. Hiervoor wordt hun ongeveer een half uur tijd gelaten, waarna de hoofden en de rondom het graf zittenden beginnen te eten.

Is het eten afgeloopen, dan wordt er nog een dans rondom het graf gedaan en gaat men terug weer achter de omheining.

Nu wordt de eerste karbouw voorgebracht en door een ± 30 M. lang dik touw gebonden aan de offerpaal op het graf van Door, terwijl hij door een dun touw, dat door de omheining gaat, voorloopig nader wordt vastgehouden. De karbouw kan dus wel een cirkel beschrijven om de offerpaal heen, maar niet ontsnappen; het tweede touw is uitsluitend aangebracht, om het dier zoolang op de plaats te houden, tot de eigenlijke plechtigheid begint. Deze eerste karbouw is een geschenk van het geestelijke hoofd, Rogo Woxo.

De feestvierenden stellen zich nu aan beide zijden in twee gelederen langs de omheining van binnen op; de evenals den vorigen dag gewapende mannen in het voorste, de vrouwen in het achterste gelid. Nu treedt Rogo Woxo naar voren, houdt een lange toespraak tot de geesten, waarin hij voornamelijk verzoekt het volk voor ziekten en misoogst te sparen, en werpt ten slotte een kippenei naar den karbouw. Vervolgens tracht men den

1. Het hadat-hoofd (middenin) en het landschaps-hoofd (rechts) van den Nage-stam, te Boa Wai (Midden-Flores).

2. Het dansende tergen van den karbouw in 't midden van den kring, bij het oogstfeest.

4. Het eerste offerdier van de 18 karbouwen, bij het oogstfeest te Boa Wai (Midden-Flores).

karbouw woedend te maken door eenige losse schoten en door hem bamboepijltjes in de huid te werpen. De karbouw wordt dan van het dunne tweede touw losgemaakt, en nu gaat men van beide zijden zingende en dansende op het dier af, dat zich binnen een ruimen cirkel om de offerpaal kan bewegen. Komt de karbouw te dichtbij, dan zorgt men zich te dekken, want de lanzen moeten in den aanvang met de punt naar beneden blijven, en de parang's met het scherp naar achteren.

Zoo wordt de karbouw eerst getergd onder een zingend en tandakkend dansen van mannen en vrouwen, wat men op foto 2 en 3 duidelijk kan zien; den achtergrond van beide foto's vormt de half in nevelen gehulde vulkaan Keo, aan welks zuidwestelijken voet de op circa 600 M. gelegen kampong Boa Wai ligt. Maar daarna wordt het dier met lansen en aangepunte bamboes gestoken, tot het niet meer kan; pas daarna wordt het met een parang afgemaakt.

Nu is de 2e karbouw aan de beurt. Deze is van het landschapshoofd Rogo Noli, en wordt op dezelfde manier eerst dol gemaakt en dan doodgemaakt als de eerste. En zoo ging het bij deze gelegenheid door, totdat er 18 karbouwen waren gedood; waarvoor 1½ dag noodig bleken.

Bij den éérsten karbouw zongen en dansten daarbij alleen de voornaamste mannen met hunne vrouwen; maar bij de andere karbouwen het hoofd, met zijne onderhebbende mannen en vrouwen.

Alle gedoode karbouwen bleven liggen tot de laatste was geslacht; zoodat de eerste reeds begonnen te ruiken. Is de laatste gedood, dan worden ze alle verdeeld. Ze worden niet gevild, doch de haren worden er slechts afgebrand. Dan eerst begint de groote smulpartij, die echter niet alleen uit karbouwenvleesch bestaat; want een ieder brengt mee, wat hij missen kan, als vooral honden, dan ook varkens, geiten, kippen, rijst en bovendien als geschenken kain's en sieraden. Deze laatste feestgaven dienen toch weer voornamelijk om hen, die een karbouw hebben gegeven, eenigszins schadeloos te stellen.

Ten slotte wordt als bijzonderheid meegedeeld, dat de eerste der geslachte karbouwen horens had, waarvan de punten 2.40 M. van elkander waren verwijderd; zooals men dit pracht-exemplaar, dat ook op foto 1 reeds voorkomt, afzonderlijk kan zien op foto 4.

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DER ZOOGENAAMDE „TWEEDE" EXPEDITIE TOT HERSTEL VAN HET NEDERLANDSCH GEZAG IN OOST-INDIË.

DOOR P. H. VAN DER KEMP.

I.

Nadat het Londensche tractaat van 13 Augustus 1814 de teruggave der door de Engelschen in bezit genomen Nederlandsche koloniën had toegezegd, moest er gezorgd worden voor de overzending van al hetgeen noodig werd geacht om het koloniaal bestuur onzerzijds te doen aanvangen. Daartoe behoorde, nevens de uitzending der regeeringspersonen, ambtenaren en goederen, speciaal ook het overvoeren van militairen. Bij de overleggingen ten deze was dadelijk als beginsel aangenomen, dat niet in ééns die uitzendingen zouden geschieden, doch in twee gedeelten: alzoo ontstond de term van „eerste" en „tweede" expeditie [1]. Het wedervaren der „eerste" verhaalde ik elders [2]. Naar een bericht van den Landvoogd aan Koloniën [3] bestond, zoowel door aankomst dier expeditie als door werving in Indië, de sterkte van het leger uit 5818 hoofden, Europeanen en Inlanders, op 1 Mei 1817; hiervan bevonden zich 120 Europeanen en 101 Inlanders in het hospitaal. Aan de toenmaals uitkomende schepen ontbrak nog de *Prins Frederik*; maar juist op dien 1ⁿ Mei liet ook dit schip met generaal De Kock en 574 man aan boord het anker ter reede van Batavia vallen [4], waar-

[1] Zie o. a. mijn werk over „De teruggave der Oost-Indische koloniën" (1910), bl. 188; verder aan te halen als *Teruggave*.

[2] In *Teruggave*, bl. 215—335.

[3] Depêche d.d. 17 Mei 1817: Rijksarchief te 's-Gravenhage.

[4] Verg. *Teruggave*, bl. 318.

door de legersterkte rees tot 6392 hoofden.[1] Onder moeilijke omstandigheden had De Kock den goeden geest en de gezondheid der troepen weten te bewaren, zoodat op voorstel van den Legercommandant, deze bij besluit van den Landvoogd d.d. 22 Mei 1817 N° 15 werd gemachtigd[2]: „den Generaal Majoor De Kock bekend te maken, met de bijzondere tevredenheid van den Gouverneur Generaal over den staat, waarin de op Z. M. schip *Prins Hendrik*[3] geëmbarkeerde troepen, in deze kolonie zijn aangekomen, zoowel met betrekking tot het personeele als tot het administrative van den dienst, onder mededeeling der goedkeuring van het Gouvernement over zijne verrigtingen, zo wel ten dezen opzigte als in het bewaren der gezondheid zijner onderhebbende troepen en het doen onderhouden eener goede verstandhouding tusschen de officieren der Land- en Zeemagt".

Vertrekken allengs in 1817 de schepen der 2e expeditie, dan rijst het aantal Europeesche uitgezonden militairen op ultimo December 1817 tot 6729 hoofden, hieronder niet begrepen 200 man, welke toen nog tot vertrek waren aangewezen, zoodat het aantal steeg tot 7000 hoofden; de gewone jaarlijksche aanvulling werd gesteld op 600 man[4].

Bijzonderheden betreffende deze 2e expeditie zijn weinig tot dusver bekend geworden. Haar karakter verschilt ook nogal in een voornaam punt van dat der 1e. Het woord „expeditie" drukt toch uit, dat de schepen min of meer gezamenlijk, zoogenaamd in konvooi zeilen, dus ook onder een algemeen bevelhebber. Aldus had het inderdaad met de 1e plaats gevonden, waarvan destijds de noodzakelijkheid was betoogd[5]. Wij zullen nog nader lezen, dat er zóó weinig van een gezamenlijk vertrek van de schepen der 2e expeditie sprake is geweest, dat zij zijn uitgezeild in December 1816 en in Januari, Februari, Maart, April, Mei 1817! De mindere bekendheid van deze 2e expeditie zal wel verband houden, vermoed ik, met dit gemis aan een

[1] Over de vroegere getallen, zie Alph. register. voce *Legersterkte* in mijn „Oost-Indië's Herstel in 1816" (1911); verder aan te halen als *Herstel*.

[2] Rijksarchief. Zie over de reis van De Kock: *Teruggave*, bl. 300 v.v.

[3] Bedoeld wordt de *Prins Frederik* (-Hendrik).

[4] Rapport aan den Koning van den departementschef van Koloniën d.d. 23 Januari 1818 N° 678; Rijksarchief.

[5] Zie *Teruggave*, bl. 220.

eenheid, die de verzameling schepen tot een eskader kon maken. Commandeur, spoedig schout-bij-nacht, Wolterbeek had wel als eerste autoriteit een algemeen gezag; maar dat hij tot bevelhebber van de 2e expeditie werd aangewezen, is mij niet bekend. Ook het woord eskader voor deze expeditie trof ik niet aan in de stukken. En J. J. Backer Dirks' „Nederlandsche zeemacht in hare verschillende tijdperken", heeft in zijne als droogzand aan elkander hangende verhalen de 2e expeditie als zoodanig geheel onvermeld gelaten, slechts aanteekenende: [1] „Van al de genoemde schepen, waarmede het landseskader in den loop van 1817 was versterkt, onder welke ook de tot dusver niet genoemde *Eendragt*, verdient de *Tromp* eene nadere vermelding."

II.

Nauw waren de oorlogsschepen der 1e expeditie op den 29n October 1815 uitgezeild en den 26n November gevolgd door de koopvaarders *Aurora*, *Onderneming*, *Vrouw Aletta*[2], of kolonel Van den Bosch, belast met de directie der koloniale militaire zaken op het departement van Oorlog[3], stelde een memorie samen voor het betrachten van meer zuinigheid bij de voorbereiding tot de 2e expeditie. Hij dagteekende het stuk 13 December 1815 en vertoonde het den Commissaris-Generaal van Oorlog, die goedvond, dat de Kolonel het „onmiddelijk" den Koning aanbood, gelijk geschiedde bij een adres van den 26n d. a. v. De aanmerkingen golden soldij, transport, kleeding. Nadat erover gehoord was de generale intendance der administratie van Oorlog, werd de memorie in handen gesteld van Koloniën[4]. Departementschef Goldberg, reeds in het algemeen ontevreden over de opdringende bemoeiingen van Van den Bosch, was nu speciaal geërgerd door het in de memorie voorkomend verwijt, dat het vertrek der 1e expeditie vertraagd was geworden tengevolge van tekortkomingen van Koloniën[5]. Goldberg antwoordde bij rapport d.d. 14 Maart 1816 No 70, en wel op een wijze, die genoegzaam te kennen gaf, hoe weinig

[1] Dl. II (1891), bl. 491.
[2] *Teruggave*, bl. 285.
[3] *Teruggave*, bl. 177—178.
[4] Bij K. B. d.d. 10 Februari 1816 No 2: Rijksarchief.
[5] Zie over dit verwijt en Goldberg's wederlegging: *Teruggave*, bl. 181—183.

sympathie hij voor de in de memorie ontwikkelde denkbeelden gevoelde [1].

Bij de 1e expeditie was den minderen militair, nevens zijn soldij, op 's lands kosten voeding aan boord verstrekt. Van den Bosch beval aan, dat voortaan die kosten op de soldij werden verhaald, waardoor een bezuiniging werd verkregen: bij de 2e expeditie van f 125695, en bij de jaarlijksche gewone uitzending van f 94299 [2]. Niet zonder warmte kwam de Departementschef tegen deze vermindering der soldij op, o. a. het volgende schrijvende:

Tijdens de Militaire Commissie, waarvan de Kolonel een lid geweest is [3], over de militaire beschikkingen ter weder in bezitneming der Oost-Indische bezittingen, aan Uwe Majesteit heeft gerapporteerd, is te regt met veel aandrang, het lot van den indischen soldaat, welke uit Europa naar derwaarts wordt uitgezonden, aan de vaderlijke zorg van Uwe Majesteit aanbevolen, en in den vrees, dat men niet dan met de grootste moeijte het noodige getal manschappen voor de koloniale krijgsmagt zoude kunnen engageren, heeft men de middelen tot aanmoediging wat al te ruimschoots voorgedragen: de ondervinding welke te allen tijde de beste wegwijster geweest is, heeft doen zien, dat men de zwarigheid wat te veel had vergroot, en dat de geneigdheid voor de koloniale dienst, bij de Hollanders nog niet was verminderd. Dan in dezelfde mate, dat de ondervinding der nog voortdurende geneigdheid voor de koloniale dienst zich ontwikkelde, kan men ook veiliglijk aannemen — en de Ondergeteekende schroomt niet, het als zeker te stellen — dat die zelfde geneigdheid niet zal voortduren, wanneer hunne uitzending in vergelijking van hetgeen te voren bij de voormalige Oost Indische Kompagnie plaats had, van eene minder voordeelige conditie kwam te worden, en hoe spoedig zal de soldaat dit onderscheid opmerken?

Het is niet tegen te spreken, dat men voorzigtiglijk moet trachten eene zoodanige ongunstige vergelijking te prevenieeren; de Oost Indische Kompagnie gaf te voren eene uitrusting, die, in de ruimte (?), de tegenwoordige vier maanden voorschot gelijk komt: zal nu de soldaat, voor eene reis naar Indie, welke men als eene veldtogt te lande kan aanzien, geene extra belooning, geen de minste aanmoediging genieten? Wat zal hem dan kunnen moveren, zich zoo verre van zijn vaderland te verwijderen, waarom de ongemakken eener zeereise te verduren, daar hij hier te lande, zonder deze, van de

[1] Rijksarchief.
[2] Dit cijfer komt mij verhoudingsgewijs hoog voor.
[3] Zie *Teruggave*, bl. 178.

zelfde conditie kan blijven; en zal men, daar deze uitbetaling van voorschotten, bij de eerste expeditie geetablisseerd is, bij de tweede uitzending daaromtrent eenige verandering kunnen maken, zonder de militairen voor die uitzending reeds geengageerd, te indisponeeren? Is deze onderstelling zoo geheel ongegrond en kan zulks voor de dienst in de Oost Indie, wanneer de soldaat ontevreden uitgaat, van geene bedenkelijke gevolge worden?

Men kan niet tegenspreken, dat veel geld voor den soldaat, tot ongeregeldheden van velerlei aard kan aanleiding geven. Is het evenwel zoo dringend noodig, dat aan hen de gedurende de reize te goedgemaakte indische tractementen bij de aankomst op Java dadelijk worden uitbetaald? Kan men, om het misbruik waartoe het bezit van te veel gelds op eens aanleiding zou kunnen geven, te weren, indien dit wezenlijk van zoo veel nadeel voor den soldaat kan worden, geene doelmatige verdeeling in de uitbetaling der soldijen aan de administrateuren van het korps overlaten? Kunnen er gegronde bedenkingen zijn, welke dit onraadzaam doen voorkomen om het reeds te goed gemaakte successivelijk uit te betalen?

Maar eens aangenomen, dat het voorgestelde van den Kolonel zich voor het oogenblik als een wezenlijk middel van bezuiniging voor 's Rijks schatkist kwalificeert, kan dan het doel tot aanmoediging voor den kolonialen dienst, hetgeen de Militaire Kommissie zoo dringend heeft aanbevolen, hierdoor niet geheel verloren gaan? En is het niet te gewaagd, om de te voren geopperde zwarigheden wegens te weinig lust voor de militaire dienst in de Kolonien, alle middelen tot aanmoediging te benemen, omdat men te voren te ruimschoots deze aanmoediging heeft begunstigd? En wanneer deze nieuwe maatregel een geheel ander resultaat opleverde, wanneer alle ambitie voor de koloniale militaire dienst in even die zelfde mate verminderde, naar gelang men te karig wordt met de moyens tot aanmoediging, is het dan niet te verwachten, dat de ondervinding noodzakelijk zal maken om den verflaauwden lust voor de overzeesche dienst door nieuwe middelen tot aanmoediging wederom te verlevendigen, en zal dan de thans geprojecteerde bezuiniging niet soms door vermeerderde uitgaven ten praejuditie van de schatkist gevolgd worden, waardoor het voordeel van het oogenblik een reeel bezwaar voor het vervolg zal moeten veroorzaken?

De Ondergeteekende kan dus, naar zijne overtuiging, niet instemmen om voor de tweede expeditie in de betaling der voorschotten eenige verandering te maken; althans niet daar men tijdens de eerste expeditie eenen geheel anderen weg heeft ingeslagen en hij kan niet voorbij onder de oogen van Uwe Majesteit te brengen, de veruitziende en niet te berekenen gevolgen, die hieruit kunnen geboren worden.

Het lot van de militairen, die verre van hun vaderland verwijderd

zijn, heeft de Militaire Commissie dringend aan Uwe Majesteit aanbevolen. De Ondergeteekende denkt hieromtrent even zoo en laat het aan Uwer Majesteits voorzigtige en wijze deliberatien eerbiedigliјk over om te decideeren, of en in hoeverre des Kolonels voorstel in deeze van applicatie zal kunnen worden.

De beide andere onderwerpen van bezuiniging vorderen niet zoo'n uitgebreid tegenbetoog.

Van den Bosch stondvoor het gebruikmaken van koopvaarders, in plaats van oorlogsschepen, ten behoeve van militaire transporten. Goldberg wees erop, dat hijzelf reeds getoond had het hiermede eens te zijn, doch dat bijzondere redenen het wenschelijk hadden doen zijn vooral oorlogsschepen ter gelegenheid van de 1e expeditie aan te wenden [1].

Eindelijk had Van den Bosch aanbevolen een goedkooper kleedingstuk voor den minderen militair, speciaal hem niet bij diens vertrek uit Holland te doen geven de „rok", omdat deze in Indië kon aangemaakt worden uit een gekeperden katoenen stof, die op Java werd gevonden en geschikter was voor kleeding in een tropisch klimaat dan het Europeesche laken; ook kon men wel de uitrusting met eenige kleedingstukken verminderen.

De Koning hield zich in zoover aan het advies van Koloniën, dat, krachtens besluit d.d. 8 April 1816 No 1, voor de 2e expeditie alles zou blijven op den voet der 1e; maar verder werd bepaald:

a. De Indische regeering moest over de uitrusting van den minderen militair gehoord worden: „speciaal of, en in hoeverre de op Java gefabriceerd wordende gekeperde katoene stoffen, in stede van de ordinaire militaire lakens, voor de monteringrokken zouden kunnen worden gebruikt, en de stoffage daartoe, alsmede die voor de onderkleeding, altijd in eene genoegzame hoeveelheid voorhanden zijn kan";

b. „Voor het vervolg bij verdere uitzendingen (zouden) de onderofficieren en soldaten gedurende de reis, in stede van het Indisch tractement, slechts de gewone militaire soldij voor de troupes hier te lande bepaald, boven en behalve de vivres . . . genieten, terwijl de koloniale soldij voor het eerst zal ingaan met den dag van hun arrivement in Indië" — een harde bepaling,

[1] Zie *Teruggave*, bl. 216—222 en *Herstel*, bl. 33.

vooral wanneer men in aanmerking neemt al het lijden, dat de reis soms medebracht;

c. Het departement van Koloniën werd opgedragen te onderzoeken: „of en zoo ja op welke voorwaarden, er door middel van de commercie gelegenheid zijn zoude om op eenen geregelden voet en onder zekere vaste bepalingen, in de uitzending van militairen naar de Oost Indiën voor het vervolg te voorzien".

Dus alleen punt *c* vorderde in deze nog bemoeiing van Goldberg; maar hij had reeds te voren, namelijk bij schrijven d.d. 6 Maart 1816, zich tot de voornaamste cargadoors te Amsterdam gewend met de vraag onder welke voorwaarden de Regeering de verplichting kon voorschrijven, dat alle koopvaarders naar onze koloniën zeilende en vandaar terugkomende:

1e medenamen een aantal beambten of manschappen der Land- en Zeemacht;

2e ter beschikking hadden een zekere scheepsruimte voor het verzenden van gouvernementsgoederen.

Deze dubbele vraag ging alzoo aanmerkelijk verder dan die bij het koninklijk besluit gesteld; de beantwoording ervan zou niet slechts invloed uitoefenen op de regeling der gouvernementsbevrachtingen voor de toekomst in het algemeen, maar ook dadelijk voor de uitrusting der 2e expeditie. Elders [1] deelde ik mede, hoe dit onderzoek leidde tot het K. B. van 4 Mei 1816, afgekondigd in het Ind. Stbl. 1816 N° 17.

Wat betreft — dit zij ter loops aangeteekend — het door den Departementschef bevolen onderzoek in Indië naar de kleeding voor den minderen militair, daar werd het opgedragen aan den inspecteur der Militaire Administratie. Zijn bevindingen over aanmaak in Indië waren ongunstig, waarvan de Landvoogd rapport deed aan C. C. G. G. d.d. 2 December 1816 N° 855. [2] Krachtens hun besluit d.d. 6 December 1816 N° 37 werd dientengevolge het Opperbestuur aanbevolen „om de lakensche kleding van den soldaat den voorkeur te geven". In Holland bleef men echter veel gevoelen voor het door Van den Bosch verdedigde, zoodat de Landvoogd zich verplicht zag bij besluit d.d. 21 Januari 1818 N° 9 een commissie in te stellen: „tot het nasporen der bezuinigingen" op voeding en kleeding van

[1] In *Teruggave*, bl. 225—232.

[2] Zie „De Java-oorlog van 1825—30" door P. J. F. Louw, dl. I (1894), bl. 200; dit werk nader aan te halen als *Louw*.

het leger [1]. Medio 1818 bracht de Commissie een ongedateerd verslag uit, dat opnieuw de bezuinigingen bestreed. Bij Gouvernementsbesluit d.d. 2 Juli 1818 N° 17 werd haar echter opgedragen de zaak nogmaals in behandeling te nemen, zijnde het ingediende stuk „oppervlakkig", terwijl „het belangrijke punt der vivres en rations door eene magtspreuk wordt afgedaan" [2]. Hierop volgde een rapport van 22 December 1818, waaruit is voortgevloeid het Gouvernementsbesluit d.d. 9 Juni 1819 N° 9, houdende wijzigende voorschriften over de uniform, enz.; de substantieele inhoud werd reeds elders gepubliceerd [3].

III.

Bestond de 1e expeditie uit 6, de *Nassau* medegerekend uit 7 oorlogsschepen en 3 koopvaarders [4], nu was in zoover de verhouding omgekeerd, dat de 2e expeditie zou tellen slechts 3 oorlogsschepen en 9 koopvaarders, alzoo meer in overeenstemming met het vooropgezet beginsel om voor transporten zooveel doenlijk gebruik te maken van particuliere vaartuigen. Dit was hier echter uit noodzaak, daar geen oorlogsschepen meer ter beschikking waren. „Van de tweede expeditie der naar Oost-Indië bestemde troupes", schreef 's Konings staatssecretaris Falck aan Koloniën bij brief d.d. 1 April 1816 N° 745/$_{a}$, „zullen 's Landsschepen de *Tromp*, de *Waterloo* en de korvet de *Venus* niet meer dan 1250 man kunnen overvoeren. Een gelijk aantal ongeveer blijft over, voor welker inscheping het bij de Marine aan middelen ontbreekt en dit geheel jaar ontbreeken zal, weshalve ik mij de eer geve UHoogEdGestr. uit te noodigen om den Koning Uwe gedachten voor te dragen nopens de voegzaamste wijze om in het laatst bedoelde transport te voorzien." [5] Intusschen staat de *Venus* niet vermeld in de op bl. 646 weder te geven officieele opgave. Het schip is nochtans d.d. 28 Januari 1817 uit Texel naar Indië gezeild. Aanvankelijk speciaal be-

[1] Rijksarchief.

[2] Als voren.

[3] *Loue*, dl. I, bl. 201—202. Van het incident, gemeld in het besluit d.d. 2 Juli 1818, is bij *Loue* geen melding gemaakt.

[4] Zie *Teruggave*, bl. 273—276, 278.

[5] Rijksarchief. De brief was een uitvloeisel der mededeelingen vervat in de rapporten aan den Koning van Marine en Oorlog, die ik als bijlage I aan deze verhandeling toevoeg; men leert uit het Marine-stuk de denkbeelden goed kennen.

stemd om spoeddepêches betrekkelijk de Britsche lastgeving tot teruggave der koloniën over te brengen, bleek dit ten slotte wel onnoodig; maar aan het bij K. B. d.d. 11 Mei 1816 N° 64 uitdrukkelijk bepaalde, dat het schip bij terugkomst van de kust van Guinea deel zou nemen aan de 2e expeditie voor troepentransport, is althans zooveel de reis aangaat, gevolg gegeven [1]. Wat betreft de *Waterloo*, wel nam een schip van dien naam aan de 2e expeditie deel, doch dit was een koopvaarder.

De oorlogsschepen, die de reis zouden maken, waren, behalve dan de *Venus*, de fregatten *Tromp* en *Wilhelmina*, zoomede de korvet *Eendragt*. Voor hen gold art. 23 van de instructie, die ter gelegenheid der 1e expeditie reeds d.d. 10 October 1815 aan haar bevelhebber, schout-bij-nacht Buijskes, was medegegeven [2], luidende het artikel: „De schepen en vaartuigen, zullende uitmaken de tweede expeditie en welke waarschijnlijk in het aanstaande voorjaar van hier zullen vertrekken, in Zijner Majesteits Bezittingen in Oost-Indië aangekomen zijnde, zullen aldaar ter dispositie van Commissarissen Generaal provisioneel verblijven. Echter zal hij, Schout-bij-nacht, wanneer Zijner Majesteits dienst deze schepen in de Koloniën niet langer vereischt, alsdan de nodige voorstellen tot het terugzenden derzelve naar het Vaderland aan voornoemde Commissarissen doen; welke naar gelang der behoeften van den handel bepalen zullen of bij die gelegenheid eenige produkten kunnen worden overgezonden."

Waren op de *Evertsen* ter gelegenheid der 1e expeditie 2 bevelhebbers, immers de eigenlijke gezagvoerder, kapitein D. H. Dietz, en de commandant van het eskader, schout-bij-nacht Buijskes [3], evenzoo was het op de *Tromp* der 2e expeditie, namelijk kapitein Nooy en de als commandant der Marine tot Buijskes' opvolger bestemde „commandeur van den Breeden Wimpel" C. J. Wolterbeek. Vooral in de beperkte ruimte van een schip leidt het tot teere verhoudingen, waarvan men hier echter niets merkt; wèl

[1] Zie *Teruggave*, bl. 391—397. De *Venus*, kap. luit. Van Schuler, bereikte eerst den 30sten Juni de reede van Batavia; haar overtocht was „door vrij aanzienlijke zeeschade" vertraagd. *Bataviasche Ct.* van 5 Juli 1817 N° 27. Zij nam op het laatst van dat jaar deel aan de bedwinging van den opstand in de Molukken: zie o. a. bl. 55 dl. III mijner Molukken-verhandeling in de Bijdragen van het Konink. Instituut, dl. 66 (1911). Zie ook bijlage II.

[2] Zie *Teruggave* bl. 274.

[3] Verg. *Teruggave*, bl. 274 en 277.

daarentegen op dezelfde *Evertsen*, wanneer die onder Q. M. R. Ver Huell naar Nederland zal teruggaan met de afgetreden C. C. G. G. Elout en Buijskes en het fregat schipbreuk lijdt: dan zal men tegen Ver Huell's meening in het schip verlaten op Buijskes' verlangen [1].

Wolterbeek was in 1766 te Steenderen, een dorp bij Zutphen, geboren, waar de familie, naar ik denk, het buitengoed Bronkhorst bezat; althans hij woonde er, toen hij tijdelijk buiten ambtsbezigheden was; nog ziet men van den weg af een weinig beduidende ruïne, naar men mij zeide, restant van het kasteel van het oud-Nederlandsch geslacht van dien naam; ik heb het echter niet onderzocht. Als zeeofficier doorliep Wolterbeek een eervolle loopbaan, totdat Hollands inlijving bij Frankrijk hem ontslag deed nemen. In 1813 bood hij terstond zijn diensten weder aan; dientengevolge zag hij zich bij de organisatie der marine in 1814 benoemd tot het ietwat zonderlinge commandeursschap van den Breeden Wimpel: één rang beneden dien van schout-bij-nacht [2]. Bij K. B. d.d. 2 October 1816 N° 115 werd hij bestemd om met de *Tromp*, die te Vlissingen lag, naar Indië te varen. Behalve het scheepsjournaal door kapitein Nooy gehouden, heeft Wolterbeek de bijzonderheden der reis aangeteekend in het door hem gesteld „Verbaal" zijner verrichtingen „als kommandant van Zijner Majesteits eskader in de Oost-Indiën": beide bronnen voor de geschiedenis dezer reis bevinden zich op het ministerie van Marine en werden, dank welwillende ter beschikbaarstelling, door mij gebruikt [3].

---

[1] Zie dl. II, bl. 168—169 der „Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën" door Q. M. R. Ver Huell (1836): „ik moest daarin berusten".

[2] Zie levensschetsen van Wolterbeek: in het tijdschrift van het Indisch Genootschap, 5e jaargang (1858), bl. 319; Tindal's en Swart's Verhandelingen over het Zeewezen, dl. VI (1846), bl. 269; Biographisch Album: Verzamelingen van portretten enz. van verdienstelijke mannen uit de geschiedenis van het Nederlandsche Zee- en Krijgswezen (1860); in de beide laatste werken het portret van Wolterbeek. — Zie mede over Wolterbeek's verleden en uitreis mijn *Palembang en Banka* in de Bijdragen van het Koninkl. Instituut, dl. 51 (1900), bl. 512—514.

[3] Het scheepsjournaal „van 22 Februari 1817 tot 24 Meij 1818" is genummerd 480; het verbaal 479. Onder vermelde benamingen haal ik er e. q. uit aan; het laatste heb ik reeds gebruikt: zie *Teruggave*, bl. 319, noot 1. Verg. over de Wolterbeekstukken in het Rijksarchief mijn verhandeling „De Singaporesche Papierenoorlog" in de Bijdragen van het Koninkl. Instituut, dl. 49 (1898), bl. 396 en „Sumatra's Westkust" in hetzelfde deel, bl. 269.

Het tweede oorlogsschip was de *Wilhelmina*, kapitein t/z. Dibbetz, wiens scheepsjournaal mede op het departement van Marine voorhanden is: begonnen 20 Februari 1817, eindigt het d.d. 7 Mei 1821.[1] Bij K. B. van 20 Januari t. v. was hem het commando van het fregat opgedragen; den 20ⁿ Februari liet hij er „possessie" van nemen. „Het fregat lag in het dok te Medemblik, en had niets in dan de kale masten."

Van de reis door het derde oorlogsschip gemaakt, de korvet *Eendragt*, kapitein-luitenant Bakker, zijn mij geen bijzonderheden bekend. Wèl bestaan ook van dit vaartuig journalen, doch van de Oost-Indische reis-1817 is mij geen boek geworden. In het verbaal van de *Tromp* lees ik, dat het schip den 27ⁿ October 1817 te Soerabaja aankwam.

Op de oorlogsschepen gingen mede als militairen „eenige deserteurs, die abolitie van straf gekregen hebben, mits zij zes jaren in Indie dienen"; verder „eenige gedeporteerden", gelijk Koloniën berichtte d.d. 31 October 1816 aan Commissarissen-Generaal[2]. Met de gedeporteerden was speciaal de *Tromp* begunstigd; hun toestand bleek deerniswaardig. Als, gelijk ik nader zal memoreeren, het schip d.d. 23 Maart 1817 de reede van Portsmouth moet aandoen, verbaliseert Wolterbeek: „Employeerden dezen tijd zeer ten nutte der equipage en geëmbarqueerden. Veele van de laatste waren ziek, principaal van 7 gedeporteerde menschen, welke een aantal jaren reeds in de gevangenis gezeten, en in dezelve hunne gezondheid verloren hadden. Was er thans geen eene gezond, en twee lagen aan de rotkoorts."

Niet lang zou de Breede Wimpel een commandeur hebben; want als 1½ maand na de *Tromp*, de *Wilhelmina* uitzeilt, kreeg Dibbetz een pakket ter overreiking aan Wolterbeek mede, waarin besloten was diens bevordering tot schout-bij-nacht. Men ontmoette elkander den 19ⁿ Juni 1817 te Rio Janeiro, waar de *Tromp* in herstelling lag: „Middag deeden sein", teekent het journaal van het schip ad Zondag 22 Juni op, „hielden parade, haalden de Breede Wimpel neer en heesen de Schout

[1] Dit journaal heb ik mede reeds gebruikt: zie o.a. de Molukkenverhandeling in dl. III op bl. 104—106 der Bijdragen van het Instituut, dl. 66 (1911).

[2] Op bl. 125 van „Het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert 1811" door M. L. van Deventer (1891). Verg. over het zenden van veroordeelden: *Teruggave*, bl. 185—187 en *Herstel*, bl. 218, noot 2.

bij nachts vlag van de kruistop. Lieten de Equipagie voor de boeg komen, deed de Schout bij nacht en ridder C. J. Wolterbeek [1] eene aanspraak, ter kennisgeving van door Z. M. den Koning der Nederlanden bij de generale promotie van Commandeur der Breede Wimpel tot Schout bij nacht bevorderd te zijn, en wierd deze resolutie voorgeleezen. Ook betoonde Zijn HoogEdGestr[e] zijn genoegen aan de equipagie over 't door hun tot dusverre gehouden gedrag, moedigde hun aan ter voortduring van 't zelve en tot alle mogelijke vigelantie in den dienst, enz. enz. en wierd verders voorgesteld bij gemelde promotie bevorderd te zijn (*volgen de namen van vijf aan boord zijnden*). Voelden vervolgens drie maal. Deed Z. M. fregat *Wilhelmina* een saluut van 13 schooten en paradeerde 't volk in 't wand en bedankte dezelve met 11 schooten. Hierop wierd per order van Zijn HoogEd.Gestrenge een extra oorlam uitgedeeld."

Waar de Schout-bij-nacht aldus zijn volk prees, zal het wel verdiend zijn; doch de geest aan boord, speciaal onder het 500-tal soldaten, was lang niet zoo als gewenscht mocht worden.

Den 14[n] Juni had „een fataal geval" plaats, teekende Wolterbeek aan. De korporaal J. ter Voort moest dien ochtend „met parade afgestraft" worden „wegens onbehoorlijk gedrag". Hij had nu een mes verborgen weten te houden, waarmede hij zijn commandant, den 1[n] kapitein Mossel, aanviel, die gekwetst werd. De „ommestaande officieren" vatten den aanvaller; zij sloegen hem van de beenen met hun sabels. Vervolgens werd hij „in de ziekeboeg gebragt en verbonden en daarna in de boeijens in 't Blackhall gezet". De door Wolterbeek benoemde krijgsraad veroordeelde den schuldige ter dood; den 25[n] Juni, toen men nog altijd op de reede van Rio Janeiro lag, zou de executie ten elf uur plaats vinden. De man was catholiek, zoodat den 24[n] een geestelijke uit de stad hem kwam bezoeken; destijds hield daar het koninklijk hof van Portugal verblijf. Ad 25 Juni verhaalt Wolterbeek dan het volgende: „Gister avond laat in den nacht, ontving ik een fransch briefje, geschreven door den intendant van het koninglijk paleis, colonel J. J. Moreira Dias, in naam der Koningin vragende of het waar was, dat op morgen iemand aan boord der *Tromp* de doodstraf zoude ondergaan zoocals een geestelijke H. M. had

[1] Ridder? Misschien omdat hij in 1816 ridder was geworden van de Militaire Willemsorde.

komen verwittigen; en wat middel er op was, om zulks niet te doen plaats hebben, pardon of surséance [1]. Ik had ook daarop geantwoord, dat het waar was; dat er ook wel surséance op zoude zitten, door de intercessie van H. M[s] hooge persoon, indien zulks regulier, door den Nederl. ambassadeur, aan mij wierd voorgedragen, dog dat *ik*, noch de krijgsraad, tot het geven van pardon bevoegd was, zijnde zulks eene daad, welke alleenlijk door Z. M. den Koning kan uitgeoeffend worden. — Dan nu heden morgen tusschen 8 en 9 uren (dus maar net van pas) ontving ik eene officieele aanvrage door den Ambassadeur [2], in naam der Koningin van Portugal, om gratie voor den gecondemneerden corporaal J. ter Voort. Ik deed daarop de officieren, welke ingevolge de wet den 23[e] bij mij vergadert zijn geweest en gestemd hadden om het fiat executie te verleenen, andermaal bij mij komen. Vroeg hun stellig af of, alhoewel de executie der doodstraf reeds was verleend en bepaald, het verzoek in naam van H. M. de Koningin van Portugal en de daarbij overgelegde missive door den colonel en intendant J. J. Moreira Dias nog in aanmerking zoude kunnen komen, zodanig, dat daarop eene surséance van executie zoude kunnen gegeven worden tot Batavia. Hetgeen door hun toegestemd wierd, zodanig zelfs, dat men oordeelde volgens de loop der zaak, daartoe verpligt te zijn; wordende de surséance dadelijk door mij toegestaan, tot het arrivement te Batavia, ten einde het verzoek van H. M., alsmede de processtukken te onderwerpen aan het verder goedvinden van Zijne Excellentie de Gouverneur Generaal in Nederlandsch Indiën. Liet direct hiervan kennis geven aan den Krijgsraad, die reeds tot de executie vergaderde; insgelijks aan den heer Ambassadeur tot verdere informatie aan H. M. de Koningin op die ceremoniële manier, als de omstandigheden vorderden. En werd de persoon van J. ter Voort, het besluit, door mij te dien einde genomen, ten overstaan van een commissie uit de Krijgsraad en den Fiscaal voorgelezen, nadat hij vooraf in zijn gevangenis, door de laatsgen. daar reeds van was geprevenieerd. Gelastte verder om hem op de *Wilhelmina* gedetineerd over te voeren, ten einde hem weg te nemen van die cameraden, welke somtijds *(welligt?)* hem tot

[1] In het M. S. staat steeds „surchange".

[2] Mollerus, die wegens zijn dienstvaardigheid voor aankomende Nederlandsche schepen algemeen werd geprezen.

die gepleegde gruwelijke daad mogten hebben aangespoord; ook uit het gezigt van den Capitein, die hij beledigd had, wijl ik anders verpligt was geweest, om hem verder te doen opsluiten, hetwelk op de nog voorhanden zijnde reis te lang zoude geduurd hebben en een harde straf op zig zelf worden."

Zoo deze geschiedenis als een op zich zelf staande gebeurtenis wellicht ware te beschouwen, een ander incident, dat evenzeer in deze dagen voorviel, namelijk op den dag, dat Wolterbeek bekend werd met zijn bevordering tot schout-bij-nacht, gaf een anderen indruk. Ziehier het verhaal ervan:

„Den 19 had op nieuw een geval plaats dat niet zeer aangenaam was. Men had hier aan land gebrek aan volk, door de insurrectie naar de kant van Fernambuck, werwaards de meeste troupen gezonden waren. De geëmbarqueerden, zulks bij ons uit de kalfaters gewaar wordende [1], deden het onmogelijke om weg te komen, dog dit was hun zeer moeielijk gemaakt, want, over boord springende, kon alleen bij nagt met succes aan wal gezwommen worden, omdat, het dan donker zijnde, men minder nut van de geladene geweeren had, zijnde zodanig deserteur met de stroom te spoedig uit het gezigt. Hier tegen echter had ik aan den capitein Nooy verzogt, zoo lang wij hier lagen, s' nagts altoos een stel roeijers in een chaloup, gewapend met 4 mariniers en onder commando van een goed cadet, op het spiertouw klaar te houden, om dadelijk, iets in het water bespeurende, daarop af te gaan. Ook had ik reeds doen aanplakken, dat die, zonder permissie zwemmende, in het water werd bevonden, na aangeroepen te zijn, niet terugkwam, dood geschoten zoude worden, als er geene chaloupen spoedig genoeg bij de hand waren. — In dezen morgen de Citerne vroeg gehaald moetende wordende [2], waren alle chaloupen daartoe nodig, dus van boord. Van die gelegenheid maakt een canonnier gebruik, om van boord naar land te willen zwemmen. De officier der Wagt ontdekte hem en doet op hem schieten, na hem aangeroepen en gewaarschuwd te hebben om

[1] De *Tromp* bleef zoo lang voor Rio Janeiro, om door de uit de stad verkregen werklieden duchtig gekalfaat te worden.

[2] Dus om water te halen, naar aanleiding waarvan elders in het verbaal staat: „Het water is excellent en gemakkelijk te halen. Men krijgt de citerne van Z. M. werf, welke s'nagts volgelaten wordt, door eene slang van de fontein, vervolgens met den stillen morgen aan boord gehaald en lens gepompt in onze vaten."

terug te keeren; dan in plaats van naar de waarschuwing te luisteren, slaat hij met zijn hand op zijn agterbroek en zwemt door, hetgeen tengevolge had, dat drie schoten op hem wierden gedaan, waarna hij stil op het water wegdreef. Een chaloup kort daarop aan boord komende, werd op hem afgezonden en vond hem dood drijvende, zijnde bij nadere bevinding alle drie schoten raak geweest. Dit gaf onder de kwaadwillige militairen eene geheele opschudding; alles kwam op het dek om het slagtoffer te zien en wat er mede gedaan zoude worden. Dan daar ik zelf het geordonneerd had — daar het ook hoog tijd wierd, strenge maatregelen tegen de desertie wierden genomen, want wij waren reeds verscheiden kwijt — hield ik mij ferm, gelastte om door den doctor het ligchaam te doen examineeren of het werkelijk dood was, en, zodanig bevindende, alsdan het direct op een distantie van het schip uit de chaloupe over boord te werpen, hetgeen stiptelijk wierd uitgevoerd, waarna eene groote stilte en wel eenig gemor volgde, dog de desertie hield verder op, en had dit geval dus groote nuttigheid voor het vervolg. Ook was het wel aan deeze persoon besteed, hebbende op St Jago zulks reeds eenmaal ondernomen, doch achterhaald. Men zoude door die toenemende desertie, aan land aangemoedigd, zonder volk zijn geraakt."

Overigens moet de ellende aan boord der oorlogs- en transportschepen grooter zijn, dan wij uit de stukken wel vernemen, namelijk uit de journalen der vaartuigen en uit de beschreven klachten der passagiers. Elders ter gelegenheid van de 1^e expeditie heb ik daarop reeds gewezen [1]; maar die klachten treden dan nog enkel aan den dag, voor zoover zij van de eerste klasse uitgingen; wat elders op de schepen werd geleden, kunnen wij soms ons ternauwernood voorstellen. Een der oorzaken van deze betreurenswaardige toestanden was, dat men zoo dikwerf de vaartuigen overvulde, gelijk algemeen ook geschied is met de schepen der 2^e expeditie. Als den 13^n Februari 1817 de *Tromp* zeilklaar is en den 16^n er de commandeursvlag wordt geheschen, is Wolterbeek's eerste aanteekening: „Ik vond echter het schip zoo vol, dat ik het nodig oordeelde den capitein Nooy schriftelijk te gelasten, eene maand vivres aan land te laten." Met het vertrek van den koopvaarder *Hoop en*

[1] *Teruggave*, bl. 323—330.

Fortuin ontstaat er, naar ik nog zal mededeelen, een heele quaestie. Maar ook afgezien daarvan, waren de toestanden soms treurig. Zoo juist hebben wij er een herinnering aan gekregen door het zorgvuldig bewerkte artikel van Dr. J. de Hullu over „Ziekten en dokters op de schepen der Oost-Indische Compagnie" [1]. Ja, die tijd was nu wel afgesloten, maar de hardheid en baatzuchtigheid der menschen veranderen zoo gauw niet; bovendien waren wetenschap en industrie nog te onvoldoende ontwikkeld, om water en voedingsmiddelen lang tegen bederf te kunnen bewaren [2]. De eerste klasse werd in deze althans zooveel mogelijk verschoond, hoe gebrekkig het ook ware; doch de overigen moesten het er maar mede doen, totdat het niet meer kon. En o dat water! Nu eens walgelijk; dan gebrek, en dientengevolge onvoldoende voorziening; de keel verschroeid door het zoute van het ingelegde eten, door de hitte, door de bedorven lucht. Deelt De Hullu ons mede het „nameloos lijden" wegens „het schrale rantsoen" water, de varensgezellen trachtten het te lenigen, doordien ze „op kogels kauwden of op stukken lood"; dat zuigen op lood, zonder, naar het schijnt, voor vergiftiging te vreezen, wordt ons ook verhaald door Toontje Poland, die, als fuselier, van de 1e expeditie met generaal De Kock deel uitmaakte [3]: „met het drinkwater was men zoo zuinig", lezen wij, „dat hij op een stukje lood kaauwde om den dorst minder hevig te voelen" [4]. Noemt De Hullu onder de oorzaken van ziekten: „het gebrek aan de noodige plunje en verschooning, waardoor velen genoodzaakt werden om bij regen met doornatte kleeren aan het lijf te blijven rondloopen", van het oorlogsschip *Reijgersbergen* der 1e expeditie deelde ik uit een officieel stuk mede [5]: „De equipage was voor het grootste gedeelte van plunjes ontbloot, en zelve waren er onder de matrosen, die so genaamd

[1] In de Bijdragen van het Koninkl. Inst., dl. 67 (1912), bl. 245—272.

[2] Een breed besluit van den Gouverneur-Generaal d.d. 12 Juli 1819 N° 34 gelastte nog uitdrukkelijk ingevolge gerezen klachten: „om door geschikte maatregelen zorg te doen dragen, dat de aan Landsschepen en in het algemeen alle af te leveren vivres en provisiën van eene goede hoedanigheid zij". Rijksarchief.

[3] Zie *Teruggave*, bl. 277.

[4] „Toontje Poland", door W. A. van Rees, dl. I (1867), bl. 209. Verg. over gebrek aan water op de *Prins Frederik*: *Teruggave*, bl. 315 en over klachten op de *Nassau* ten deze: *Teruggave*, bl. 320. — In een der journalen van de 2e expeditie lees ik van een militair, die afgestraft werd, omdat hij water had „gestolen".

[5] *Teruggave*, bl. 310.

aangekleed waren, die kwalijk een hembd aan hadden, waarvan ook het gevolg was dat een groot gedeelte ziek in het Hospitaal en een gedeelte aan boord waaren." Herinnert ons De Hullu aan „de besmettelijke rotkoortsen", die vooral in de laatste helft van de 18e eeuw zulke geduchte verwoestingen op de uitreis aanrichtten", wij lazen daar juist, dat de Regeering niet geschroomd had met de 2e expeditie door en door ongezonden, w.o. aan rotkoorts lijdenden, mede te geven. Krijgen wij in De Hullu's opstel een denkbeeld van „de ondragelijke stank" — „ja de lucht is in de scheepsruimen zoo bedorven dat het kaarslicht er niet in branden wil maar uitgaat, en de menschen er als voor dood uitgehaald worden" — Wolterbeek den 14n Mei bij de Linie zijnde, verbaliseerde: „De thermometer tekende boven bij mij 83° a 85°, dog het was ondraaglijk warm in het benedenschip, niettegenstaande alles aangewend wierd om zulks te verhelpen, het zij met koelzeilen, met zoo veel mogelijk versche lugt van boven te geeven, met de patrijspoortjes open te zetten, en alles wat men maar kon uitvinden. Ook kwam de chirurgyn majoor Cornelissen, thans 50 zieken behandelende, overal te pas met de zoutzuure beroking[1]. Met één woord 800 menschen in een verzengd climaat, op een benaauwd schip bijeen, het ruim vol met vivres, als spek, vleesch, kaas, stokvisch, welke articulen alle een benaauwde lucht van zig geven, verschaft stof tot nadenken omtrend het aangename der situatie, principaal onder randsoen van water, en weinig of geen goede wind. In de combuis was het niet uit te houden; ook was er generaale order om na 5 uur 's middags geen vuur meer te maken."

IV.

Hiervoren op bl. 635 maakte ik gewag van een opdracht d.d. 1 April 1816 van 's Konings staatssecretaris aan Koloniën om voorstellen te doen tot het inhuren van koopvaarders, die met de drie oorlogsschepen de 2e expeditie zouden uitmaken. Het gevolg was, dat bij K. B. d.d. 11 Augustus 1816 N°. 62 al de nog te noemen schepen, op *De Hoop* na, werden ingehuurd en wel voor f 120 per last. De Koning had verlangd, dat de expeditie zou zeilen in December 1816; slechts één, nl. de *Hoop en*

[1] Uit De Hullu's verhandeling blijkt, dat ook op de Compagniesschepen berooking plaats vond; waarmede, wordt er echter niet vermeld. Op de *Tromp* was zoutzuurberooking aan de orde van den dag.

Fortuin kon toen vertrekken, wel te verstaan nog juist op het laatste dier maand. Het gemis aan ligters voor de inlading der landsgoederen was oorzaak der vertraging. Commissaris Vollenhoven te Amsterdam had in deze een ondankbare taak te vervullen. Hij was een geschikt en ijverig man, ook werkende tot tevredenheid van het departement [1]. Als den 10ⁿ October 1814 de Commissaris aan Koloniën inlichtingen geeft over het zeilen van schepen naar Indië in November d. a. v., antwoordde het Departement bij missive d.d. 12 October 1814 N°. 200, dat ook daaruit was ontwaard: „een nieuw blijk van Uwen iever voor den dienst". Maar hier scheen hij voor onmogelijk werk te staan, gelijk hij den Departementschef rapporteerde. De Directeur-Generaal verklaarde zich bij brief d.d. 12 December 1816 N° 7554/$_{5}$ „zeer weinig voldaan" over dit bericht: „niet alleen met opzigt tot den tragen voortgang der afscheep van de goederen voor de transportschepen, maar ook ten aanzien van den, als het ware onverschilligen toon, op welke dat berigt wordt gegeven". Er moest, gelastte hij, volstrekt voor de afzending in December gezorgd worden: „want bij de begrooting voor het volgende jaar is niet op de betaling der te verzendene troepen gerekend"; — uit welke mededeeling wij kunnen opmaken, dat men destijds voor het openhouden van den begrootingsdienst gedurende een bepaalden tijd na het einde van het begrootingsjaar geen regeling had. Het gemis aan ligters mocht geen beletsel worden, werd vermeend. „Ik verwachte alzoo", besloot de vermaning, „dat het in dienst nemen van vaartuigen niet langer afhankelijk zal zijn van het welbehagen der schippers of van de berigten, welke Gij ten dien opzigte van elders tracht in te winnen; maar dat de onwilligen des noods voor 's Rijks dienst in requisitie zullen worden genomen, opdat de verzending van de provisiën in de aanstaande week zal kunnen afloopen." Eerst bij rapport d.d. 30 December 1816 N° 7 kon Oorlog den Koning berichten, dat al de troepen voor de 2ᵉ expeditie gereed waren om te worden ingescheept. Een K. B. d.d. 5 Januari 1817 1ᶠ J deed daarop Kolonien aanschrijven: „om Ons ten spoedigste te berichten in hoe verre deze tweede expeditie *op den datum van heden* gevorderd is, en wanneer dezelve finaal tot vertrek gereed zal zijn; verlangende Hij ernstig,

[1] Verg. over hem: *Teruggave*, bl. 243, *Herstel*, bl. 24 en 35, „van zeer veel nut", „een braaf en actief man": beoordeelingen van Falck en Goldberg.

dat na verloop van zoo langen tijd binnen den eerst berekenden, geene verdere vertragingen hoe ook genaamd plaats vinden". Het antwoord zal Sire wel teleurgesteld hebben; want nog slechts één schip was toentertijd vertrokken en dat verzeilde in Noorwegen; ten aanzien der anderen moest nog 'n maand en langer geduld worden uitgeoefend. Zes weken nadat het laatste schip was vertrokken, schreef niettemin met voldoening de Directeur-Generaal in een rapport d.d. 25 Juni 1817 N° $4547/_{203}$ aan den Koning het volgende: „Hoe bijzonder en bijna zonder voorbeeld gelukkig het vervoer van troepen naar de Koloniën gedurende Uwer Majesteits bestuur tot heden heeft plaats gehad, hoe bemoedigend hierdoor ook het vooruitzigt wordt, dat de twaalf bodems, die thans alle de reis hebben aanvaard en waarvan geene ongunstige tijdingen hoegenaamd bekend zijn, in den besten staat te Batavia zullen aankomen, zoo moet de Ondergeteekende zich thans alleen bepalen bij den wensch, dat deze tweede expeditie spoedig en zonder rampen op Java arriveert en zich blijven reserveren, het geluk te mogen hebben, Uwe Majesteit successivelijk van de behouden aankomst der schepen rapport te doen." [1]

Bij dit schrijven was overgelegd de ondervolgende „Staat en Bijeenbrenging der 2e Militaire Expeditie naar de Oost-Indiën", waardoor wij ook in verband met hetgeen nog valt mede te deelen, een gemakkelijk overzicht krijgen:

3 Landsoorlogsschepen [2]:	Vertrekdagen		Mannen	Vrouwen en Kinderen
Tromp (fregat)	16 Maart	1817	483	39
Wilhelmina (fregat) . . .	1 Mei	id.	196	Niet opgegeven
Eendragt (korvet)	6 Mei	id.	70	5
9 Koopvaardijschepen:				
Hoop en Fortuin (fregat) .	31 December	1816	300	64
Cornelia (fregat)	28 Januari	1817	109	14
Columbus (pinkschip) . . .	11 Februari	id.	288	Niet opgegeven
Henrietta Elisabeth (fregat) [3]	id.		161	id.
Waterloo (fregat)	id.		152	id.
L'Augusta (fregat)	id.		106	id.
De Hoop (fregat)	28 Maart	id.	286	17
Selima (fregat)	5 April	id.	211	8
Fortitudo (pinkschip) . . .	4 id.	id.	234	15
	Totaal		2544	

[1] Al de hier vermelde stukken uit het Rijksarchief.

[2] Wat de reden is, dat hieronder de op bl. 635 vermelde *Venus* niet vermeld staat, weet ik niet; misschien omdat zij mogelijk geen troepen aan boord had. Tegelijk met de *Cornelia* uitgezeild, kwam het oorlogskorvet twee dagen vóór haar ter reede van Batavia, echter „hebbende zijne fokkemast en boegspriet verloren en had verscheidene dooden en zieken", schreef de firma Voute en C°, reeders der *Cornelia*, aan dir. gen. Goldberg, op een bericht van den kapitein G. Havenstein van de *Cornelia*. Rijksarchief.

[3] Den 28e Januari 1817 waren zoowel op de *Cornelia*, kapitein Havenstein,

Onder den post „Mannen" zal vermoedelijk uitsluitend bedoeld zijn de uitgezonden troepenmacht, en evenzoo onder „Vrouwen en Kinderen" de gezinnen dier militairen. Hoe de verdeeling der ingescheepten op de *Tromp* was, leest men in het scheepsjournaal, waar ad 7 Maart 1817 op het appèl aan boord bleken:

Equipage:	**Anderen:**
257 man	474 troepen
6 vrouwen	19 vrouwen
7 kinderen	19 kinderen
	5 „coloniale officieren"
Totaal 270 personen	7 geaboleerden
	524 personen.

De commandant der troepen was hier kapitein Mossel. Van zijn officieren ontbraken kapitein Geiger en luitenant Blik, die een slippertje maakten en daardoor niet medegingen, zoodat Wolterbeek bij het vertrek op den 16ⁿ Maart aanteekende: „moeten 2 officieren der troepen achterlaten, die aan land in commissie op hun eigen goedvinden naar Middelburg waren gegaan, en waarnaar ik niet kon wagten". Zij scheepten zich te Vlissingen op de *Selima* in, die ofschoon 'n 3 weken later vertrekkende, reeds in de baai van Rio Janeiro ten anker lag, toen er de *Tromp* den 3ⁿ Juni aankwam; de *Selima* had geen pleisterplaats te voren aangedaan.

Noch op de *Wilhelmina*, noch op de *Tromp* was men best te spreken over onze barometers. „Het is onbegrijpelijk", journaliseert Dibbetz, bij een dreigend slecht weer op den 9ⁿ Augustus 1817 in de Indische zee, „welk een groot nut er op zee van goede barometers te trekken is. Die, welken ik heb, en die een prul bij de Engelsche zee-barometers is, was mij reeds van nut." Uitvoeriger hierover is Wolterbeek, in de Indische zee ad 3 September 1817 aanteekenende. „De barometer scheen sedert eenige dagen weder ongevoelig geworden te zijn, en het bleek mij, dat op dezelve binnen de Keerkringen

als op de *Henrietta Elisabeth*, kapitein G. F. Jansen, de militairen aan boord; beide schepen lagen ter reede van Texel, terwijl het eerste schip denzelfden dag, het andere eerst den 11ᵉ Februari uitzeilde. In Indië trok dit de aandacht, aangezien de transportkosten, waaronder de ligdagen, daar betaald moesten worden. Bij missive d.d. 3 October 1817 Nº 57 wees de Raad van Financiën er C. C. G. G. op, met de vraag: „hoe het mogelijk zij, dat dezelfde dag voor den eenen eene gunstige gelegenheid heeft aangeboden, en voor de andere niet". Bij depêche d.d. 6 October 1817 Nº 83 schreven C. C. G. G. er den departementschef van Koloniën over.

weinig staat was te maken. De graaf de Vienne [1] had te Rio Janeiro mij ook verklaard, dat zijne barometers niet gevoelig wierden vóór buiten de keerkringen en binnen dezelve zig op 30der 1 Lijn bepaalden, juist als die van mij, zijnde dit een barometer, welke ik te Portsmouth voor 8 pond sterling had gekogt, hangende aan eenen koperen arm, zodanig dat geen beweging van het schip aan dezelve schokken kon geven. De barometers in Holland van de Marine medegegeven, zijn wel goed als barometers, dog van weinig nut, als er de minste beweging in het schip is, rijzende en dalende, of springende de kwik daar zoo geweldig in, dat men calculatief het midden der rijzing en daling moet neemen, en zelden het begin van zakken of rijzen daarbij observeeren kan, hetgeen juist het nuttige is, om zig voor slegt weer en principaal tegen op handen zijnde nagten, of als men zig wat digt op kusten bevindt, te secureeren, zooveel als zulks door een zodanig nuttig instrument werd opgegeven of gewaarschuwd, waarvan ik zo wel op eene reede als in zee de duidelijkste ondervinding heb gehad. Men heeft ook oude en voorname zeelieden als Horsburg, d'Après de Manevilette, Krusenstern alsmede den barometer zelf daaromtrent maar na te gaan, wanneer de barometer zeker onder de goede gidsen van een voorzigtig zeeman in groote aanmerking zal komen, mits dat tegen de uitwerking der beweging van een schip voorzien is, zoo als de Engelsche barometers zijn, welke overigens even eenvoudig als de onze kunnen verplaatst worden." Zoo was de barometer destijds nog een onderwerp van ons nu deels voorkomende naïeve beschouwingen.

Het oorlogsschip, dat wij blijkens het lijstje, na de *Tromp* zien vertrekken, is de *Wilhelmina*. Van de lotgevallen, gelijk het journaal ze heeft opgeteekend, valt weinig mede te deelen. Den 1[n] Mei 1817 uitgezeild, passeerde men den 6[n] Juni de Linie, bij welke gelegenheid het doopfeest, „volgende het oude zeemansgebruik", werd gevierd. „Deze plechtigheid begon ten 9 uren 's morgens. Ik liet een generale extra borrel geven, en men bragt dezen dag door tot 's avonds in eene complete vrolijkheid, dat ik mij vlije veel tot de gezondheid der equipage toebrengt." — Den 19[n] Juni zeilde men de baai van Rio Janeiro binnen, waar, gelijk wij lazen, de *Tromp* werd aangetroffen.

---

[1] „Commandeur" te Rio Janeiro. Zie nader bl. 655.

Den 3^{n} zeilde dit schip, den 7^{n} de *Wilhelmina* weg. „Even voordat wij bij Sta Cruz waren, kwam", teekende Dibbetz aan, „de klaarsloep met een Portugeesch officier aan boord. Hij informeerde zich naar den naam van het schip, kapitein en waar wij naar toe gingen. Dit beantwoordde ik. Toen: Hoe vele passagiers wij aan boord hadden; ik antwoordde hem hierop, wij een oorlogsfregat waren en hij dus met niets verder noodig had, waarop hij ook vertrok." Den 29^{n} Juli bij de Kaap de Goede Hoop werd de *Tromp* ingehaald. Den 2^{n} September ankerde de *Wilhelmina* voor Batavia. „Liet", journaliseerde Dibbetz op den 4^{n}, „alles voor de Boeg komen, en gaf mijne bijzondere tevredenheid te kennen aan matrozen en soldaten, voor de goede harmonie, welke er gedurende de reis tusschen hen geheerscht heeft, en over hun goed gedrag. Liet hun een extra randsoen genever geven; en alles, zoowel de coloniale militairen als de domine met zijn familie werd gedebarqueerd. Den laatsten gaf ik bij deszelfs vertrek een saluut van 7 schoten." Het schip vertrok den 25^{n} September met troepen naar Semarang en vandaar naar Soerabaja, waar het den 10^{n} October aankwam; vier dagen later kreeg Dibbetz last naar de Molukken te zeilen om mede te werken tot het bedwingen van den opstand aldaar, gelijk ik in mijn verhandeling over dien opstand verhaalde.

De *Tromp* zeilde uit Vlissingen den 16^{n} Maart 1817, alzoo 1½ maand vóór het vertrek van de *Wilhelmina* uit Medemblik. Den 16^{n} Februari had Wolterbeek er een bezoek komen brengen: „na gedaane inspectie", journaliseerde Nooy, „heesen de Breede Wimpel; voorn^{e} commandeur deed een aanspraak aan de equipage ter aanmoediging van een goed gedrag op de aanstaande reijse". De Minister had de inscheping der troepen bepaald op 24 en 25 en den zeildag op 26 Februari; doch het weder was te slecht om te vertrekken. Dientengevolge liep het tot den 10^{n} Maart eer de militairen aan boord waren en tot den 16^{n}, dat men wegzeilde. Het ongunstige weer bleef echter aanhouden, zoodat men den 23^{n} Maart verplicht was ter reede van Portsmouth te ankeren: „Permitteerde niemand aan land te gaan", verbaliseert Wolterbeek, onder herinnering aan het achterblijven van kapitein Geiger en luitenant Blik, „ging ook zelf niet. De redenen hiertoe waren, omdat ik gezien had, op het terugkomen van de geëmbarqueerde officieren geen staat te kunnen maken; ook wilde ik doen zien alleenlijk het welzijn van schip en ge-

zondheid der equipage mij hier hadden gebragt. Gedurende de overige dagen van de maand Maart kregen wij geen goede gelegenheid, waarvan men zoude hebben kunnen profiteeren. Employeerden dezen tijd zeer ten nutte der equipage en geëmbarqueerden. Veele van de laatsten waren ziek... Alles werd in het werk gesteld, om de ziektens verder voor te komen. Men zorgde zoo veel mogelijk voor zindelijkheid en zuivere lugt. De zoutzure beroking geschiedde dagelijks. Versch vleesch en groentens werden verstrekt en alle mogelijke indeelingen tot gemak voor het volk en om hun droog te houden wierden gemaakt. Dan er waren boven de 800 menschen aan boord, en hadden dagelijks slegt weer. Gelukkig dat het schip zig in zee digt had gehouden."

Toen men den 1[n] April weer onder zeil ging en den 21[n] d. a. v. ter reede van Porto Prayo van de Kaap Verdische eilanden kwam, bleek Wolterbeek's zorg over het dicht houden van het schip gegrond. Men moest er toch eenigen tijd blijven, niet slechts alleen om water in te nemen, maar om het vaartuig te doen kalfaten. Ook van de 1[e] expeditie hadden schepen op het einde van 1815 Porto Prayo aangedaan, waaraan wij o. a. te danken hebben een beschrijving van Q. M. R. Ver Huell in zijn „Herinneringen"; het is niet onaardig de door hem geschetste toestanden over het waterhalen, plunjesverkoopen, recepties, te vergelijken met hetgeen Wolterbeek's Verbaal mededeelt [1].

Commandeur Wolterbeek en kapitein Nooy begaven zich aan wal om den Gouverneur te complimenteeren. Hij „vroeg mij", verbaliseerde Wolterbeek, „om een Hollandsche vlag, ten einde die bij hooge feesten als een blijk der goede verstandhouding tusschen de beide natiën te kunnen gebruiken". Wolterbeek deed hem „eene kleine vlag uit de Tromp" verstrekken. Een paar dagen later maakte de Gouverneur een visite aan boord terug „met eene ontzaggelijke stoet". Wolterbeek had indertijd ook Porto Prayo bezocht, doch hoe was het veranderd! „Alles", verbaliseerde hij, „heeft een militair aanzien gekregen. De Heer Gouveneur is Gouveneur en Chef van alle de Caap Verdische bezittingen. Er zijn thans geregelde militairen, veel gebouwen, zelfs een koopmanspakhuis, behorende aan een Franschman,

[1] Ver Huell's bezoek aan Porto Prayo ook opgenomen in *Teruggave*, bl. 288—291.

verscheide gehuwde Portugeesche officieren, dus ook vrouwelijk gezelschap; en de heer Gouverneur een gedecoreerd edelman."

Zoowel met het kalfaten en het dichten van het schip als met het waterhalen ging het goed. „Kreegen op heden reeds", verbaliseerde Wolterbeek d.d. 24 April, „tot bij de 100 halve leggers versch water, met onze eigene chaloupen aan boord, dat zeer veel was voor dit warme climaat, dog voornamentlijk veroorzaakt wierd, omdat ons volk nu alleen maar de vaten met de chaloupen van de kant te halen hadden, daar de negers het zwaarste werk (het vullen en heen- en terugrollen) moesten doen, zijnde nog al eene redelijke distantie. Ook werd het verkopen der plunjes hierdoor voorkomen en het volk meer gemenageerd voor het in de zon loopen en het zuijpen." De aanteekening vervolgt dan aldus: „Het verkopen van goed, voorheen zoo algemeen in gebruik, was door dezen Gouverneur geheel verboden, willende die oude plunjes van vreemde natiën niet ingevoerd hebben, en met reden. Hij vertelde mij eenige weken vóór onze komst verpligt te zijn geweest op ene morgen al de aan land op de markt gebragte plunjes van een Engelsch oorlogsfregat te doen arresteeren en vervolgens verbranden, omdat men ZHEdG's raad had in de wind geslagen en het verbod daartegen moedwillig overtreden."

Het waterhalen door onze sloepen bleek echter een groote schaduwzijde te hebben, nl. het bedenkelijk wegloopen van de manschappen. „Hadden", teekende Wolterbeek op den 25ⁿ aan, „in deze 24 uren" negen deserteurs, „welke met de chaloupen gelegenheid hadden gevonden, weg te komen". Hij verzocht den Gouverneur ze te doen opvatten. Deze „beloofde alles te zullen doen aanwenden, dog dit was vruchteloos". Wolterbeek moest zich bepalen tot „gestrenge orders om de desertie voor te komen".

Dienzelfden 25ⁿ April ankerde het transportschip der 2ᵉ expeditie *L'Auguste* ter reede van Porto Prayo, gevoerd door een voormaligen marine-officier, luitenant Greveling, en „9 dagen na ons uit Vlissingen gezeild", verbaliseert Wolterbeek. Hoe kan dat, waar, volgens het op bl. 646 weergegeven lijstje hijzelf was uitgezeild den 16ⁿ Maart en *L'Auguste* den 11ⁿ Februari? Inderdaad zijn deze data juist, maar door stormweer had de uit Texel vertrokken koopvaarder den 17ⁿ opnieuw ter reede aldaar moeten terugkeeren. Het ondervolgend adres op dien datum

door de passagiers aan Koloniën gezonden, houdt een verhaal van het doorgestane leed in [1]:

Den 11n Februarij jongstleden, nadat een gunstig voorspellende N. O. wind, ons vertrek, zedert vier en twintig uren, van den vaderlandschen bodem aankondigde, zijn wij onder zeil gegaan, met de beste hope, met het vurigst verlangen, om de reize te vervolgen naar Java, en dáár aan onze bestemming te beantwoorden; dáár onze opgedragene pligten te vervullen. Welgezindheid, gepaard met een opgeruimd gemoed, en een gezond ligchaam, lachten ons toe, en beloofden ons als het ware eenen voorspoedigen overtogt. Vrouwen, moeders, kinderen, ja zelfs de zuigelingen schenen welgemoed, in één woord: aan genen bodem konden meer hoop, meer welwillende bereidwilligheid de gevaren van eene grote reize onder de ogen zien dan aan boord van het transportschip L'Auguste.

Dan helaas! hoe smartelijk werden alle deze vooruitzigten vereideld; hoe spoedig deden storm, verbolgen Oceaan alom heerschende zeeziekte, en een meer en meer toenemende vreze, ja wanhoop, allen moet zinken. Zeven agter een volgende dagen, waren wij bloodgesteld aan alle de gevaren, die den schepeling kunnen treffen, gevaren, die den stoutsten weemoedig maakten. De moeders jammerden over het lot hunner kinderen; kinderen smeekten de moeders vrugteloos om hulp; de vaders krompen van weedom weg over de smerten, onder welke zij vrouwen en kroost zagen op het punt van te bezwijken; in 't kort de toestand van ieder der schepeling was boven alle beschrijving akelig. Zóó bragten wij door zeven volle dagen tot dat eindelijk de Kapitein, die geen ogenblik de tegenwoordigheid van geest verloor en alle midlen aanwenden, die de zeevaartkunde aan de hand geeft, om onze reize te kunnen vervolgen, besloot een scheepsraad in bijzijn der aan boord zijnde zeeofficieren bij een te roepen, en rijpelijk en naar de besliste overtuiging van pligt te overleggen, wat in onzen nijpenden toestand te doen stond; de uitkomst van deze scheepsraad was om de rhede van Texel te herwinnen als de eenigste hopen onder den wind: daar mede bragten wij door een groot gedeelte van den dag van gisteren en van den dag van heden, en bereikten, God zij vuriglijk gedankt! heden onze wens, en daarmede het behoud van schip en volk, het geen anderzints onvermijdelijk eene prooij der woeste golven moest zijn geworden, een lot, 't geen een Gailjas schip, in ons gezigd geweest zijnde, getroffen heeft.

De nadelen die door den doorgestanen storm zijn geleden, zijn vele en te veel om in dezen korten maar waren schets te worden opgegeven ....

Kortom wij alle hebben naamlozen ramp, zeven dagen angst, en voor ons onherstelbaar verlies ondervonden, en als ware dit niet

[1] Rijksarchief.

genoegzaam zo treffen ons de bekommering veroorzaakt door hulploze kinderen, ziekliggende kinderziekte en menschen....

Den 28n April verlieten *Tromp* en *Auguste* gezamenlijk Porto Prayo met bepaling, dat men te Rio Janeiro weder zou ankeren. Wolterbeek gaf tevens Greveling last om bij elkander te blijven „zoo lang zulks tot het vervorderen der reis aan geen van beiden oponthoud gaf". De koopvaarder „moest alles bijhangen wat vinden kon, om ons bij te houden", teekent Wolterbeek aan, totdat men reeds in den nacht van 30 April op 1 Mei uit elkanders gezicht geraakte.

Den 3n Juni was de *Tromp* in de baai van Rio Janeiro, de koninklijke residentie, bestreken door het fort Santa Cruz. Drie transportschepen onzer expeditie trof men er aan: *De Hoop*, kapitein Ihnke; de *Selima*, kapitein G. Jansen, en onze *Auguste*, die er dus ten slotte nog eerder was dan de *Tromp*. Deze drie transportschepen vertrokken den 13n Juni; een week later, den 19n Juni, verscheen de *Wilhelmina*, die, naar ik mededeelde, de benoeming tot schout-bij-nacht voor Wolterbeek medebracht.

Met den gezondheidstoestand op de *Tromp* scheen het redelijk gegaan te zijn. Volgens het scheepsjournaal ad 18 Mei 1817, lagen er ziek 11 man van de equipage en 33 militairen. „Ik examineerde het gansche schip", schreef kapitein Nooy, „eerstelijk nagaande omtrent de zindelijkheid en goede orde, waar omtrent wat het geembarqueerde bataillon militairen aangaat minder te zeggen viel als van de officieren. Zelfs het getal zieken bleef hetzelfde, niet meer toenemende als afgaande; waren tot dusverre door Gods goedheid nog al gelukkig."

Van het verblijf te Rio Janeiro behield Wolterbeek de beste indrukken; als ververschingsplaats voor onze troepen verkoos hij haar verre boven de Kaap de Goede Hoop. Het water kon men er gemakkelijk krijgen en 't werd „excellent" bevonden; dan ook „zeer goed vleesch, groentens en vrugten, principaal oranjes, die tegen een spotprys te krijgen zijn". En voor herstellingen aan de schepen was ook alles uitnemend ingericht, dank de aanwezigheid van 's Rijkswerven. „Het is dus zeer preferent", besloot hij, „om Rio Janeiro in plaats van de Kaap aan te doen, indien men reparatiën noodig heeft; bovendien kan ik er voor instaan, dat nergens in de gansche wereld beter gekalfaat kan worden. Men verliest er alleen bij, door dat men de reis verlengt, zijnde het een paar honderd mijlen uit de weg."

Bij de aankomst van de *Tromp* kon echter het schip niet zoo dadelijk geholpen worden, en wel om een reden, waarvan ook de *Amsterdam* op de 1e expeditie de gevolgen had ondervonden, namelijk wegens het vieren van heilige dagen [1]. „Maakte ook", verbaliseerde Wolterbeek ad 4 Juni, „arrangementen met de opziener der kalfaters, welke aan boord kwam om te zien, wat er te doen zoude zijn, doch deze excuseerde zig voor deeze week, zijnde er te veel heilige dagen in, wanneer hij zijn volk niet bijeen kon brengen. Overal waaijden ook vlaggen; dagelijks gingen groote processiën, de kerkklokken luidden den ganschen dag en nacht; en aan de waterkant vóór 's Konings paleis, wierden alle avonden vuurwerken afgestoken. Monsieur le comte de Vienne, ridder, kamerheer van den Koning, commandant der reede en teffens gechargeerd met de details der Marine was zeer beleefd en deed al wat mogelijk was, om mij adsistentie te verleenen. Zagen elkander aan land, ook aan boord van de *Tromp* verscheidene malen. — Den 9n kwamen de kalfaters aan boord, en deden spoedig blijken, dat zij hun werk zeer goed verstonden; de directie onder hen was ook zeer goed; ieder kreeg zijn taak, die men moest af kalfaten, en zeer naauw werd nagezien, zoodat de kapiteins onzer transportschepen en onze eigen timmerlieden zulks moesten roemen; het gepluisde werk ook was zeer zuiver, geboord, en in allen opzigte ter kalfating geprepareerd."

In den middag van den 14n begaf Wolterbeek zich ter audientie bij den Koning, vergezeld van „een groot aantal officieren, zoo van de Marine als van de geëmbarqueerde troepen"; ambassadeur Mollerus presenteerde hem den Vorst. „Ontving ons met zeer veel beleefdheid. Informeerde zig naar de omstandigheden in ons land en colonien, verlangde, dat veele Nederlandsche scheepen de havens van Brasiliën zouden aandoen; en om te tonen, dat zulks ernst was, zeide Z. M. mij, dat hij reeds order had gegeven aan alle autoriteiten om mij in alles te adsisteeren. Z. M. scheen reeds een man van jaren; ook zeer caduc te zijn, steunde op een rotting en had maar een edelman bij zig, komende wij door drie groote kamers, in welke men weinig meubels en alleenlijk twee boden zag."

Het glanspunt van Wolterbeek's oponthoud te Rio Janeiro schijnt geweest te zijn den 27n Juni, daar hij dien dag be-

[1] Verg. *Teruggave*, bl. 291.

schrijft als een der aangenaamste van zijn leven, hetgeen dan toch veel gezegd is!

Ziehier wat zijn verbaal ervan mededeelt:

Den 27 deed de commandoor graaf de Vienne mij de eer, om mij te begeleiden naar een kruidmolen, welke in eene nabij zijnde baaij door een voormalig Fransch zeeofficier was aangelegd. Met zeer veel genoegen zag ik deze fabriek, waarin niets tot gerief, properheid en voorzigtigheid gemenageerd was. De eerste bewerking van koken, salpeter en zwavel geschiedde voor ieder in een apart gebouw; hun kruid was ook excellent en men had zooveel daarvan reeds door de successivelijk alhier en op Rio de la Plata kruisende Engelschen doen overnemen, dat er eene bepaling was noodzakelijk geworden in hoe verre men vreemde natien kon bijzetten. Al het kruid voor Koninglijke Portugeesche dienst kwam uit deze fabriek; ook viel bij deze inrigting in het oog de weldadige hulp door de natuur aan deze onderneming verleend.

Eene baai geheel binnen steile rotsen, die dezelve van de zeekant afscheidt, permitteerde de toevoer en vervoer van al het nodige zonder onkosten door kanalen land- en stadwaarts, welke met die baai communicatie hadden. Het werkhout werd hier maar gekapt en de fabriek was genoegzaam afgescheiden van de door de particulieren bewoonde oorden, hebbende de werklieden alleen hunne huizen in den omtrek.

Insgelijks had dien Franschen officier onder zijne directie een schoonen Botanischen tuin. — De broodboomen droegen vrugten, van welke verscheide onder de boomen lagen, even als bij ons de appelen. Allerhande schoone boomen, de Amerikaansche tulpeboom, pompelmoesen, oranjes, citroenen, en een onnoemlijk getal vreemde gewassen groeiden hier zeer welig. Verscheide perken met theeheesters groeiden overheerlijk, en werden door Chineesen, die daartoe expresselijk onderhouden werden, bearbeid.

Men onthaalde mij met de bij mij hebbenden op een heerlijk ontbijt, principaal wegens de confituren, en ik wil gaarne bekennen, dat door de gulle receptie en door het schoone, hetwelk ik heden zag, dezen dag als een der aangenaamste van mijn leven kan genoemd worden.

Het was regenachtig weer, en dus de grond week, dog zo ver het territoir der fabriek zig uitstrekte, had men zig de moeite gegeven planken te leggen, om van het eene gebouw tot het andere te gaan. Ik bedankte den officier-directeur der fabriek, en verzogt hem wederkeerig den volgenden dag mij met een bezoek aan boord te vereeren, doch de werkzaamheden der fabriek permitteerden hem zulks als nu niet.

Reden door dit verrukkelijk land, langs verscheide steile en met

de toppen vrij schuins hangende klippen terug naar de stad, groeijende de koffij aan de publieke hagen langs de wegen in menigte, zodat wij somtijds van eene het rijtuig nabij komende tak een handvol boonen konden afstroopen.

Den 3e Juli zeilde de *Tromp* weg; 4 dagen later volgde de *Wilhelmina*, doch den 29e d. a. v. haalde deze het schout-bij-nachtsschip in; den 31e gingen beide schepen weder van elkander; toen de *Tromp* den 16e September eindelijk de reede van Batavia bereikte, lag daar reeds de *Wilhelmina*. Op 17 en 18 September had de ontscheping der troepen van de *Tromp* plaats; den 5e October voer zij naar Soerabaja, waar Commissarissen-Generaal op hun reis over Java zich bevonden. Den 19e bereikte het schip de reede van Soerabaja.

V.

Van de reis der koopvaardijschepen valt nog slechts over twee eenige bijzonderheden mede te deelen.

Op de *Cornelia*, kapitein Havenstein, werd een samenzwering ontdekt om het schip af te loopen. Aanlegger was een sergeant-majoor, wiens naam ik geschreven vond Triptouw, en die door een op zee gehouden krijgsraad veroordeeld werd doodgeschoten te worden, gelijk werd aangeteekend in de notulen van die rechtbank d.d. 2 September 1818 No. 6. Er waren bovendien tal van medeplichtigen, maar zij werden door den krijgsraad te Batavia deels vrijgesproken, deels „verklaard door hunne detentie genoegzaam te zijn gestraft voor het verzwijgen van de samenzwering, waarmede zij eenige kennis droegen", gelijk het luidt in het besluit van den Landvoogd d. d. 27 October 1818, No. 22, dat deze uitspraak bevestigde.[1]

Afgaande op de archiefstukken, heeft geen schip van de 2e expeditie zooveel kwesties doen rijzen als de *Hoop en Fortuin*, kapitein A. Gordon, bevracht voor rekening van de Chineesche

[1] Kapitein Havenstein berichtte d.d. 5 Juli 1817 aan zijn reeders, de firma Voute en Co, de aankomst van zijn schip op den 1n; „volgens het geen dezelve daarbij voegd", schreef de firma aan Goldberg, „heeft hij op de reize slechts één man der aan boord zijnde Militairen verlooren, zijnde een die bereijds ziek aan boord was gekomen en den 26 Maij aan de gevolgen zijner longtering overleden; aan boord waren geboren 2 meijsjes en 1 jongen, welke laatste echter overleden was; zieken had kapitein Havenstein weinige gehad, en destijds waren alle officieren en manschappen in gezonden staat". In denzelfden brief aan Voute en Co staat o. a. mede, dat de *Waterloo* en *Columbus* den 31e Juli 1817 Batavia hadden bereikt. Rijksarchief.

theemaatschappij [1]; volgens de correspondentie had het schip „de buitengewone grootte van circa 600 lasten". Goldberg vermeende, dat „tot behoud der gezondheid" ieder persoon moest hebben een ruimte van 1½ last; het departement van Oorlog, altijd in deze gedreven door kolonel Van den Bosch, wiens bedenkelijke ijver juist dezer dagen beloond werd met zijn bevordering tot generaal-majoor titulair [2], hield echter vol: „dat groote schepen gemakkelijk een grooter aantal, dan een man per 1½ last kunnen vervoeren". Vandaar dat het schip bestemd werd voor het overblijvend gedeelte van het 19e bataljon infanterie [3]: 92 man; twee compagnieën huzaren: 211 man, aangewezen geweest op het sinds afgekeurde fregat *De Maas* [4]; verder eenige officieren van de koloniale marine; de naar Batavia uitgezonden Luthersche predikant M. Schiffer, die niet lang na zijn aankomst, immers in 1818, overleed; eindelijk eenige ambtenaren, die van de *Nassau* waren overgebleven [5].

De inscheping moest plaats hebben aan Den Helder op 20 December 1816. Dadelijk beweerde Gordon, dat al die menschen met hun bagage er niet geborgen konden worden. Goldberg zond toen derwaarts den secretaris van den Raad van Koophandel en Koloniën Mooijaart, die door ondervinding bekend was met reizen naar Indië en de betrekking van equipage-meester bij de Marine bekleed had [6]. Hij deelde des gezagvoerders meening en begaf zich naar 's-Gravenhage terug om bevelen te halen, voorzien van verklaringen der in Den Helder aanwezige zee- en land-officieren, houdende, dat inderdaad de ruimte te klein was.

Onderwijl kwam er aan het regiment huzaren, waarvan de chef was de tweede kolonel Van Rappard, die in eindelooze twisten met Gordon de reis zou maken! Goldberg schijnt Mooijaart's rapport niet met genoegen te hebben ontvangen. Althans hij zond een tweede commissie, nu bestaande uit den secretaris van zijn departement Leesberg en den kapitein t/z Dibbetz, ten einde de menschen tot ingaan te dwingen. De infanterie liet zich hiertoe bewegen; doch Van Rappard met zijn huzaren

[1] Verg. *Teruggave*, bl. 168—169.
[2] Zie *Teruggave*, bl. 177, noot 2.
[3] Over de nommering, zie *Teruggave*, bl. 277, noot 3.
[4] Verg. *Teruggave*, bl. 275, noot 1, en bl. 323.
[5] Verg. *Teruggave*, bl. 277.
[6] Zie *Teruggave*, bl. 119.

keerde Den Helder den rug toe, zich begevende naar Medemblik. Tegelijkertijd bood hij een adres den Koning aan, met verzoek een deskundige commissie te benoemen om paal en perk te stellen aan de verwarde toestanden op het schip, ten einde te verhoeden, dat officieren en manschappen de slachtoffers werden van onkunde en willekeur. Het is echter niet altijd een dankbare taak voor de belangen van zijn ondergeschikten op te komen. Van Rappard ondervond het. Het adres werd in handen gesteld van den Directeur-Generaal van Koloniën, die bij rapport d. d. 21 December 1816, N°. 438, mededeelde zich te haasten aan de opdracht te voldoen: „zoowel voor zijne eer, als voor het belang van Uwer Majesteits dienst, ten einde voor te komen de verdere desobedientie, welke dien officier zich zoude mogen veroorlooven, bij het embarkement zelve, hetwelk op gisteren stond plaats te hebben". Hij zette echter tevens de geschiedenis der zaak uiteen, dus ook welke ruimte hij noodig had geacht en in hoever Oorlog daarin had gegrepen. Bij een rapport van een paar dagen later [1] kon hij intusschen berichten, dat, dank het optreden van kolonel Dibbetz, ook de huzaren zich den 20ⁿ December hadden ingescheept.

Op het bericht dier inscheping was echter door den Koning niet gewacht ter beantwoording van het adres. Alleen het vertrouwen, dat de inscheping zou hebben plaats gevonden, deed Zijne Majesteit weerhouden, werd Van Rappard bij brief d.d. 24 December van den Staatssecretaris geantwoord, maatregelen te bevelen, die „zijn onregelmatig gedrag" schenen te vorderen. Nochtans erkende de Koning, dat het verzet geenszins zonder grond was. Immers toegegeven werd, dat de ruimten der bevrachte schepen voor de troepen en ambtenaren ontoereikend waren: „hetzij dan dat deze misgissing aan de baatzuchtige overdrijving der reederijen omtrent de grootte van de *Hoop en Fortuin* en andere bodems, of aan de min naauwkeurige berekening van de Heeren Waldek en van den Bosch toe te schrijven zijn, blijvende het in allen geval zonderbaar, dat men daarbij de voor de waterleggers benoodigde plaats over het hoofd heeft gezien"; de Koning zou dan ook voortaan „geenzins bewilligen in het wederom inhuren op den vorigen voet van de vereischte scheepsruimte".

Het schip zeilde eindelijk uit den 31ⁿ December 1816; het was het eerste van de 2ᵉ expeditie; maar het kwam terecht

[1] Rapport d.d. 24 December 1816 N° 7816/$_{448}$.

in .... Noorwegen [1]! Later moest het havenen te Lissabon. De reis was allertreurigst. Waar zoovelen werden gepakt in een te kleine ruimte had slechts de grootste geschiktheid van de eersten aan boord den geest van ontevredenheid kunnen temperen. Maar Van Rappard kreeg het geducht aan den stok met Gordon. Nog van Lissabon uit, gingen de klachten naar Holland; in Indië aangekomen zijnde, is er een breede correspondentie uit voortgevloeid, waarin met name Van Rappard's houding het heeft moeten ontgelden. Het karakter der oneenigheden leert men eenigszins kennen uit een schrijven van gezagvoerder Gordon aan den Departementschef d. d. 11 September 1817, uit Simonshaven aan de Kaap gezonden, waar men, na Lissabon, andermaal was binnengeloopen. Hij klaagde „over het ongehoord gedrag en handelwijze van de kommanderende officieren der troepen en voornamelijk van den kommandant en chef, de kolonel van Rappard [2], die zoodanige verregaande wanorders pleegt, provoceert en gedoogt, dat schip en lading daardoor dikwerf in groot gevaar worden gesteld". De gezagvoerder zeide voor zijn verantwoording een protest te hebben opgesteld, met voorzorg de extracten uit het journaal door notaris en getuigen te doen verzegelen, zonder ze echter den inhoud te laten lezen: „ten einde de eer der natie niet aan bespotting ten prooi te geven". Zoo had Van Rappard een premie ad f 100 uitgeloofd: „om dieven, levendig of dood, uit te vinden, met order aan de schildwachten, om degenen, die zij niet kunnen vatten, maar te doorsteken"; zoo had de Kolonel den Gezagvoerder tot oproeping van zijn volk willen dwingen: „om een matroos op te hangen" en na betoog van hem, Gordon, daartoe onbevoegd te zijn, de schildwachten bij de vivres en de contanten doen wegnemen en deze dus aan gevaar voor diefstal blootgesteld; stuurlieden en matrozen gevoelden zich niet gerust op het dek, blootgesteld als zij waren aan mishandeling; enz.!

De Departementschef gaf er den Koning bericht van bij

[1] In onbekendheid hiermede schreef Falck d.d. 16 Januari 1817 uit Brussel aan Goldberg: „Geeft het u geene ongerustheid, dat er van de Hoop en Fortuin geen taal of teeken uit de Engelsche havens gegeven is? Zoude zij niettegenstaande het slechte weer en de Westewinden de reis zoo maar doorgezet hebben? Dat zou dan magtig ongelukkig zijn voor onzen ieverigen Consul Generaal te Londen."

[2] De eerste onder Van Rappard dienende commandant was de luitenant-kolonel Van Heemskerk; hij werd mede in de onaangenaamheden met de passagiers gemengd.

rapport d.d. 30 November 1817, N°. 8590. Ook in Indië beklaagde Gordon zich bij Commissarissen-Generaal; tot ver in het jaar 1818 vind ik in hun verbalen de *Hoop en Fortuin* als een wanklank over geleden schade en schande terug [1]. Een dragelijke reis is het ongetwijfeld niet geweest!

Eind goed, al goed. Bij rapport dd. 2 Maart 1818, N°. 75 kon de Departementschef den Koning berichten, dat het schip *Henrietta Elisabeth* van de 2e expeditie (den 2n Juli 1817 te Batavia gekomen) reeds weder te Texel was binnengevallen op den 23n Februari t. v. „terwijl gelijktijdig met hetzelve de bevestigende tijding is ontvangen, dat het schip *De Hoop*, kapitein T. Stuken op den 6 September l.l. ter reede van Batavia is aangekomen, en dat den volgenden dag de troepen en de passagiers gezamenlijk ten bedrage van Twee hondert drie en sestig koppen in den besten welstand zijn gedebarkeerd, hebbende op de reis in het geheel gehad vijf dooden, waaronder twee kinderen en een onderofficiersvrouw, waartegen aan boord twee kinderen zijn geboren". Het schip was, naar werd medegedeeld, ingehuurd om met troepen en militaire goederen naar Semarang te vertrekken. „Met het berigt van het behouden arrivement van *De Hoop*, is thans", besloot het rapport, „de zekerheid volledig, dat de acht transportschepen, die in het gepasseerde jaar naar Batavia zijn vertrokken, alle in den besten staat aldaar zijn gearriveerd."

Reeds was Goldberg op 's Konings verlangen diezelfde maand Maart als departementschef afgetreden [2], toen hij een particulieren brief van Van der Capellen over de aankomst der schepen ontving. Het schrijven zond de nu als staatsraad fungeerende den Koning met de ondervolgende begeleiding d.d. 19 Juni 1818:

De hierbij gevoegde particuliere brief van den Heer Gouverneur Generaal van der Capellen, dezer dagen ontfangen, heb ik belangrijk genoeg gevonden van dezelven Uwer Majesteit aan te bieden. Zij is verzonden met het schip Amsterdam en is dus wat oud, maar dit verandert de zaken niet, en zij bevestigd in de meeste derzelven de particuliere brieven van den Heer Elout. De gelukkige overkomst der troepen met weinig zieken doet mij met genoegen terug zien op de werkzaamheden, die 't mij gegund waren te bestieren onder Uwer Majesteits regering, op welke Godes zegen zo zichtbaarlijk rust.

Uwe Majesteit gelieve voor aangenaam te houden de gevoelens van mijnen diepen eerbied.

Staatsraad Goldberg.

[1] Een depêche van Koloniën d.d. 6 Januari 1818 N° 8/1 aan C. C. G. G. stelde hen o.a. op de hoogte van klachten over en weer tegen Gordon en Van Rappard; notulen van C. C. G. G. d.d. 28 Augustus 1818 N° 17.

[2] Zie *Herstel*, bl. 87.

'S-GRAVENHAGE, December 1912.

BIJLAGE I, behoorende tot de noot 5 op bl. 635; getrokken uit de Goldberg-verzameling van het algemeen rijksarchief, portefeuille N° 109 B.

a. Rapport d.d. 25 Februari 1816 N° 4 van den Minister van Marine aan den Koning:

De Heer Secretaris van Staat heeft bij eene missive van den 20 Februarij N° 376 aan den Ondergeteekenden te kennen gegeven, dat Uwe Majesteit van hem verlangd te weten, voor zoo veel het Departement van Marine betreft, tegen welken tijd de Oost Indische Troupes, bestemd om de tweede Expeditie uit te maken, zouden kunnen beginnen ingescheept te worden; en wat er nog ontbreekt aan de maatregelen vereischt, om die expeditie, bij voorbeeld in den loop van den zomer gevolg te doen nemen. Aan dien geëerbiedigden last zullende voldoen, vermeent de Ondergeteekende eerbiediglijk de vrijheid te moeten nemen aan Uwe Majesteit te herrinneren:

1° dat bij Hoogstderzelver Besluit van den 20 Januarij 1815, N° 12 is bepaald geworden, dat drie schepen van Linie en wel *de Tilsit* (*nu Nepthunus*), *d'Auguste* (*nu Prins van Oranje*), *de Tromp* en de Brik *de Sapeur*, dadelijk zouden worden onderhanden genomen, en met de meeste zorg in staat gesteld om eene reis naar de Kolonien, tot vervoer van Militairen en Civiele beambten te ondernemen; terwijl bij Uwer Majesteits nader Besluit van den 8 Februarij 1815 N° 36 is bepaald geworden, dat elk dezer schepen en de Brik, zoodra dezelve gereed zouden zijn, zonder op de andere schepen te wachten zee kiezen en afzonderlijk de reize zouden aanvaarden.

2° Dat ingevolge de informatien van het Departement van Oorlog, destijds zoo aan officieren als onderofficieren en gemeenen, bestemd waren, om met de hier bovengemelde drie schepen en brik naar Java te worden overgevoerd, een getal van 2149 Hoofden, met nog een zeventigtal officieren van gezondheid en verdere Geemployeerden voor de Hospitalen, benevens een aantal vrouwen en kinderen, alsmede de zieken van de Troepes, welke van de Eerste Expeditie zouden achterblijven.

3° Dat toen reeds de gemelde 2149 manschappen, behalven nog de 70 officieren van gezondheid en verdere Geemployeerden met hunne vrouwen en kinderen kunnende gerekend worden een totaal van 2300 personen te zullen uitmaken, derzelver embarkement op de hiervoren gemelde schepen zoo niet onmogelijk, ten minsten allerbezwaarlijkst is geoordeeld geworden, daar de twee eersten dier schepen ten hoogsten

675 koppen, de *Tromp* 600 en de Brik 50 koppen, en dus gezamentlijk slechts een getal van 2000 personen gerekend wierden te kunnen innemen.

4° Dat intusschen ten opzigte van de hier vorengemelde schepen bestemd om de tweede Expeditie uit te maken, successivelijk eenige veranderingen gemaakt zijnde, de schepen voor de Expeditie thans zouden bestaan in *de Waterloo* en *de Prins Frederik* van 74 stukken en *de Tromp* van 68 stukken, (waarbij gevoegd kan worden de corvet *de Venus*, wanneer dezelve van de Kust van Guinea zal zijn terug gekomen) indien het schip *de Prins Frederik* nog konde beschouwd worden tot dezelve te behooren, nadat het Uwe Majesteit behaagd heeft bij Besluit van den 31 Januarij laatstleden N° 42 dat schip ter vervanging van *de Brabant*, in Engeland afgekeurd, te bestemmen, zoo dat de schepen bestemd om de Tweede Expeditie naar de Oost Indien uit te maken, eigenlijk nu slechts kunnen gerekend worden te zijn *de Waterloo*, *de Tromp* en de corvet *de Venus*.

Doch uit eene nadere opgave van het Departement van Oorlog, door de generale Directie van Koophandel en Kolonien, aan het Ministerie van Marine ingezonden, blijkt het nog intusschen, dat de Troupes, bestemd om met deze Expeditie naar Java te vertrekken (daaronder begrepen diegenen welke van de Eerste Expeditie onder anderen door het afkeuren van het Fregat *de Maze* zijn achtergebleven) bedragen zullen . . . . 2454 koppen
waarbij moeten worden gevoegd, de officieren van de Koloniale Marine met derzelver vrouwen en kinderen, berekend op . . . . 100 »
dus te zamen . . 2554 koppen.

Terwijl met Uwer Majesteits schip *de Tromp*, hetwelk gerekend kan worden tegen den 1ᵉ Junij aanstaande gereed te zullen zijn, naar Java slechts zullen kunnen worden getransporteerd . . . . 550 koppen
met het schip *de Waterloo*, hetwelk waarschijnlijk niet vóór 1 Augustus zeilree zal zijn . . . . 650 »
en met de corvet *de Venus* bij deszelfs retour van de Kust van Guinea en na als dan noodige reparatien ondergaan te hebben . . . . 50 »
en dus te zamen . . 1250 koppen.

Waaruit dus resulteert, dat er nog een getal van 1300 personen met derzelver bagagie ter overvoering naar Batavia zullen overblijven en waar voor bij het Departement der Marine voor het ogenblik volstrekt geene middelen van transport voorhanden zijn; tenzij Uwe Majesteit mogt goedvinden daartoe gedeeltelijk, bij deszelfs terugkomst uit de West Indien het fregat *de Euridice*, en desnoods ook de *Van der Werff* te bestemmen om 450 en 500 manschappen over te brengen,

doch in welk geval het beloop op de begrooting van dit jaar voor soldijen onder de zesde afdeeling uitgetrokken, en aldaar slechts voor zes maanden voor de equipagien dezer fregatten berekend, zal behooren vermeerderd te worden, te meer daar bij het opmaken dezer begrooting op het lang verblijf der equipagiën van *de Brabant* en *de Maria Reigersbergen* in Engeland, waardoor zij in staat gesteld worden geregeld hunne soldijen te trekken, als toen niet is kunnen gerekend worden, hetwelk dus reeds eene onvoorziene uitgave op deze Afdeeling veroorzaakt heeft.

De Ondergeteekende hiermede, den waren staat van zaken, met betrekking tot de tweede expeditie voor de Oost-Indien bestemd, voor zoo veel het Departement van Marine betreft, onder het oog van Uwe Majesteit hebbende gebragt, hoopt daarmede aan Hoogstderzelver intentie te hebben voldaan.

De Minister voor de Marine,
J. C. VAN DER HOOP.

b. Aan Oorlog evenzoo gevraagd zijnde tegen welken tijd, de troepen voor de 2e expeditie ingescheept konden worden, antwoordde de Minister bij rapport, d.d. 24 Februari 1816 N° 20.

De organisatie dier expeditie werd uiteengezet, waarop dan dit volgde:

Het resulteert derhalve uit dit een en ander, dat Uwe Majesteit er op kan rekenen, dat het totaal der officieren, onderofficieren en manschappen, voor deze tweede expeditie, hetwelk op 2454 Hoofden moet gecalculeerd worden (: buiten toevallige omstandigheden, welke niet te voorzien zijn :) niet alleen zeer zeker gereed zal wezen, om in dit jaar derzelver destinatie te volgen, maar dat zelfs het laatste der korpsen, zoo zulks voor het welzijn van den dienst noodzakelijk zijn mogt, uiterlijk tegen July aanstaande zoude kunnen vertrekken.

BIJLAGE II. Ad noot 1 bl. 636. Nadat de tekst was afgedrukt, vond ik nog in de Goldbergverzameling van 's Rijksarchief, portefeuille N°. 22 D, een rapport aan den Koning d.d. 31 October 1816 N°. 392 van den directeur-generaal van Koloniën, houdende antwoord op een kabinetsschrijven d.d. 26 October 1816 N° 2872 van den Secretaris van Staat betrekkelijk de vraag, wanneer en in welke orde de schepen, die de 2e expeditie zouden uitmaken, gereed konden zijn.

De Departementschef noemde toen als oorlogsvaartuigen niet de *Waterloo*, maar wel, behalve de *Tromp*, de *Venus*; beide vaartuigen konden in November 1816 uitzeilen. Dan zouden in

volgorde uit de haven van Texel vertrekken de koopvaarders, „vermits dezelve allen te Amsterdam zijn bevracht", *Hoop en Fortuin*, *Henriette Elisabeth*, *Waterloo*, *l'Auguste*, *Cornelia* en *Columbus*. — Later konden uitzeilen de te Dordrecht bevrachte *Hoop*, zoomede de *Fortitude* en *Selima*; deze drie schepen werden bestemd te Vlissingen samen te komen „van waar zij ook gedurende den winter kunnen zee kiezen, de beste verzamelplaats". Als de laatst vertrekkende schepen werden dus genoemd de *Fortitude* te Brugge en de *Selima* te Oostende, echter mede aangewezen op Vlissingen voor plaats van uitzeiling.

